ONZE VADERLANDSE GESCHIEDENIS

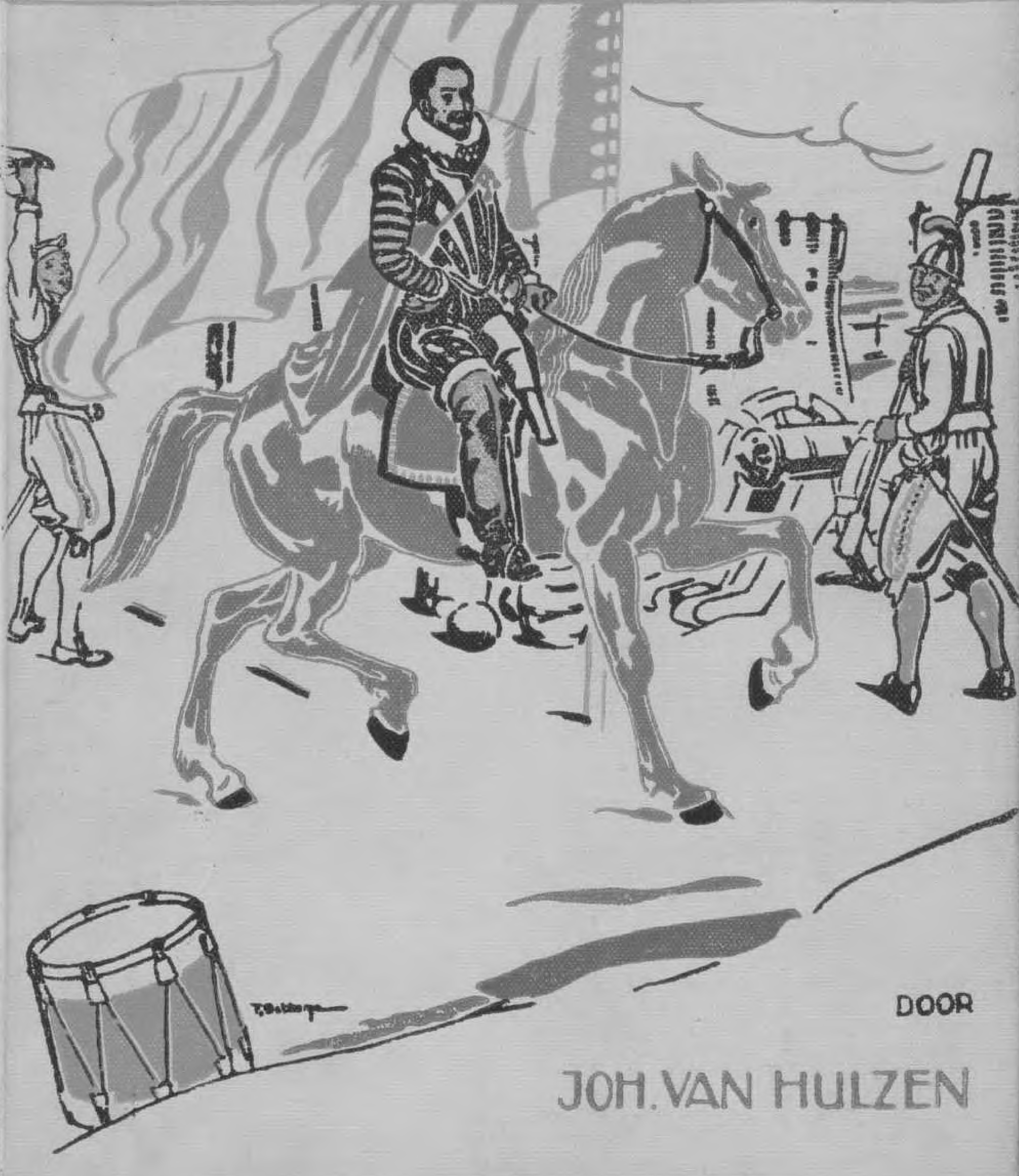

DOOR

JOH. VAN HULZEN

Ki
859

Livio Fuchs

BOEKHANDEL
LAAN VAN MEERDERVOORT 286
DEN HAAG
HOONHOUD

ONZE VADERLANDSE GESCHIEDENIS

MET TEKENINGEN VAN TJEERD BOTTEMA

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0672 2745

654389

ONZE VADERLANDSE GESCHIEDENIS

VERTËLD DOOR

JOH. VAN HULZEN

TWEEDE DRUK

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1951

KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK

VOORBERICHT

Het populariseren van onze vaderlandse geschiedenis *is een dikwijls ondernomen, maar altijd dankbaar werk geweest. In brede kringen van ons volk – bij „oud- en jong-Nederland", zou men vroeger zeggen – was er immer aandacht voor zijn weg van het verleden naar het heden, voor de wonderlijke wording van zijn nationaal bestaan.*

Dit leesboek wil niet anders dan enige leiding aan die belangstelling geven. Overeenkomstig onze opdracht hebben wij getracht de vaak zo uiteenlopende gebeurtenissen in een doorlopend verhaal *samen te vatten, een vorm, welke nog altijd de beste waarborg geeft, de belangstelling van „ouderen en jongeren" te wekken en gaande te houden.*

Die vorm legde ons evenwel ten aanzien van de keuze der stof en de wijze van behandeling beperkingen op. Uiteraard zijn deze keuze en methode zeer persoonlijk; bovendien vermocht ik slechts, in verband met de bestemming van het boek, naar bevattelijke *objectiviteit te streven. Indien daarbij de objectiviteit niet te zeer onder de „bevattelijkheid" geleden heeft – het zou mij een reden tot voldoening zijn.*

Wellicht kan dit geschiedkundig leesboek ook als gebonden vertelstof voor de scholen dienst doen en het historisch materiaal voor inleiders op jeugdverenigingen aanvullen. Daartoe nam ik als bijlagen in dit werk ook een tijdtafel *en een* register *van persoons- en plaatsnamen op; een en ander kan het oriënteren en naslaan vereenvoudigen. Van het voornemen, aan dit werk ook een literatuurlijst van bronnen toe te voegen, moest ik afzien: een dergelijke opgave zou immer onvolledig zijn; het historisch materiaal is daarvoor te veelzijdig, te uitgebreid.*

Bij het eindigen van dit boek is het mij een behoefte mijn dank uit te spreken aan de heer M. Th. Uit den Bogaard, leraar van het christelijk lyceum te Zeist, die mij bij onderscheiden details zijn deskundige wenken gaf; aan de heer Tj. Bottema, voor de wijze waarop hij de door hem zelf gekozen momenten uit het verhaal geïllustreerd heeft; en ten slotte aan het personeel van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht en de Openbare leeszaal te Zeist, voor de bereidvaardigheid, mij bij het zoeken naar bronnen bewezen.

DE SCHRIJVER.

BIJ DE TWEEDE DRUK

Hoe hachelijk in het algemeen de beschrijving van recente historische gebeurtenissen ook is, ik meen er mij niet aan te kunnen onttrekken, nu de herdruk van dit boek voor mij de gelegenheid opent. Het decennium van 1938–1948 behoort tot de meest bewogene en rampspoedige tijdperken uit onze rijksgeschiedenis en vereist vooral een brede behandeling, omdat het de toekomst, het voortbestaan of de ontbinding van ons rijk heeft bepaald.

Bovendien hield ik bij de correctie rekening met verschillende opmerkingen van deskundige beoordelaars, wie ik dankbaar ben voor de attentie, aan mijn werk geschonken.

DE SCHRIJVER.

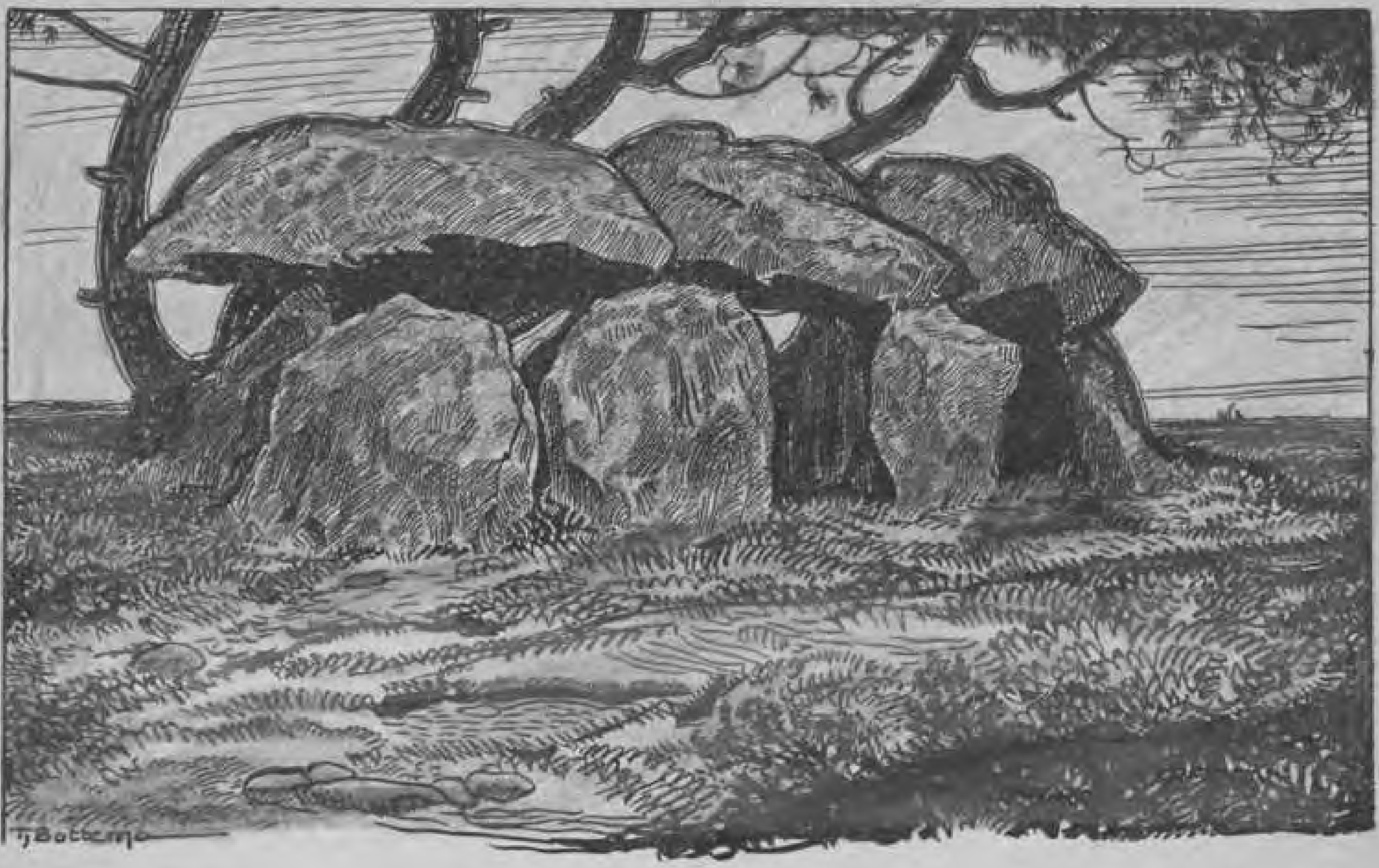

Een hunnebed

I. BATAAF EN ROMEIN

De eeuwen gingen over onze lage landen.

Wie woonden er, vóór de Germanen zich hier vestigden? Wie zal het met zekerheid zeggen? Het waren stammen, waarvan we alleen de namen weten: de Kimbren, de Teutonen, de Kelten. Men vond later hun hutten, hun stenen wapenen en voorwerpen en ook hun grote graven, de hunnebedden van geweldige steenblokken.

Hun huisjes waren niet meer dan korven van palen en tenen, met kleiwerk en mest gesloten. Ze waren gebouwd op gronden, waar men veilig was voor de grote vijand, het water. Ja, eigenlijk was dit de enige meester in de lage landen. Drie grote rivieren, de Rijn, de Maas en de Schelde, vonden hier samen de zee. Geen dam of dijk hield hen tegen en ieder voor- en najaar overstroomden ze velden en wouden tot aan de hogere zandgronden. Trok het water weer terug in de bedding, dan bleven er moerassen en meren achter. De stromen hadden de oppermacht.

En als er aan de kust geen trouwe duinen geweest waren, ja, wat zou er dan van de lage landen geworden zijn? – Maar de duinen waren wachters aan de stranden, die nooit weken.

De eerste volksstammen waren echte natuurmensen, die leefden van wat het woud en het water hun gaven. Daar waren wild en vis genoeg, vruchten en gewassen. En in de winter dekten ze zich met vachten van beren en schapen. Gaven de velden en wouden geen vruchten en wild genoeg meer, dan trokken ze weer verder, op zoek naar betere oorden. Zwervende stammen waren het eigenlijk.

Tot zij voorgoed verdreven werden door grote watervloeden, of verdrongen door nieuwe stammen met nieuwe namen, die uit het oosten kwamen, omstreeks een

eeuw vóór de geboorte van Christus. Ze kwamen met wapenen van ijzer, waartegen niet te strijden viel, ijzeren pijlen, zwaarden, speren en schilden. Ze waren groot van gestalte, recht en sterk; het blonde haar golfde om hun hoofd. En hun vrouwen waren niet gekleed met dierenhuiden, maar ze hadden schorten van vlas en wol en sommige droegen zelfs een lang overkleed.

Germaanse vrouw

Het waren de Germaanse stammen, die in hun ruwe wagens met sterke ossen, of in grote uitgeholde boomstammen als vaartuigen, langs de rivierwegen de lage landen vonden. De voornaamste stammen waren wel: de Bataven, die zich vestigden tussen de Rijn en de Maas, waar ze zeer vruchtbare grond hadden ontdekt; de Friezen, langs de Noordzee van de Maas- tot de Eemsmond; de Kaninefaten vonden ten zuiden en westen van het grote meer Flevo hun plaats, en de Tubanten op de hoge, droge gronden in het oosten.

De Bataven waren toen reeds landbouwer van zekere ontwikkeling en wisten, dat goed bewerkte grond ook goede vruchten gaf. Maar – de landbouw was geen eervolle arbeid voor vrije mannen. Daar waren de vrouwen, kinderen en slaven goed voor. En de stoere, naakte knapen hielpen hun moeders op de akkers, waar ze wortelen, knollen, kool, rogge en gerst verbouwden. De mannen zorgden voor de jacht- en de visbuit, voor hun vee, wagens, voertuigen, gereedschappen en wapens. En thuisgekomen vonden zij hun gebruikelijke drank gereed, het bier, uit gerst gebrouwen, dat bruin werd, als men er de schors van eiken in mengde. Zonder bier kon geen Bataaf leven. Zonder bier kon hij niet feestvieren.

Het was een krachtig volk, de Bataven. De zwakken leefden niet lang, want het bestaan was ruw en hard. Met zwakken had men ook geen medelijden, – men wist er geen raad mee. Ook zochten ze de vrijheid en de ruimte; ze hielden er niet van in grote troepen dicht bij elkaar te wonen. Hoe ruimer het eigen terrein, hoe vrijer en rijker het leven was. Ze bevoeren de grote rivieren, maakten hun tochten te paard naar de beste jachtterreinen. Het spel met pijl en boog leerden de knapen al vroeg; paardrijden en zwemmen waren hun lust en hun leven. Ze leerden moedig te zijn in een gevaarlijk gevecht tegen een wild zwijn, om later in de krijg mee te kunnen doen. Want dit was de hoogste eer. Stierven zij als helden, dan kwamen zij immers in het oord der helden, het walhalla.

Daar, in het walhalla was Wodan, de god der goden. Die bereed een paard met acht poten, een geweldig dier. Als hij toornig was, stormde het op aarde. Hoe beukte hij dan de wouden en de wateren! Dan sidderde de wereld. Wodan was er niet alleen. Hij had natuurlijk ook een vrouw, Freya, en een zoon Baldar. Deze bracht de zomer op aarde. En de godin Ostara gaf de lente. Als het onweerde, wist het kleinste kind: Donar rijdt nu over de wolken met zijn strijdwagen en schiet met pijlen van vuur naar de wereld. Berg je!

Ja, de Germaanse heiden dacht, dat hij omringd was van machten, van goede en boze geesten. De draad van ieder mensenleven was in handen van de walkyren, de dochters van Wodan. Voor de boze machten moest men oppassen. Zij wreekten zich soms om een kleinigheid, om een gril. Men moest op tijd weten te offeren. Vrees was er soms in die sterke mannen en vrouwen, geheime vrees voor de geheime

machten. Alleen de priesters konden goede raad geven, want die wisten er alles van. Naar hen te luisteren was verstandig, zij kenden de geheime regels om buiten gevaar te blijven en om de goden gunstig te stemmen. Ook wisten de priesters en de oude priesteressen de toekomst te voorspellen uit allerlei verborgen tekenen: het vliegen en schreeuwen der vogels, ja zelfs uit de bewegingen van de ingewanden der geslachte offerdieren.

Daarom was de priester voor de Bataven een voornaam man, die op de volksvergaderingen aan de stamhoofden raad moest geven. Ja, hij besliste vaak over vrijheid of dood, over strijd of vrede.

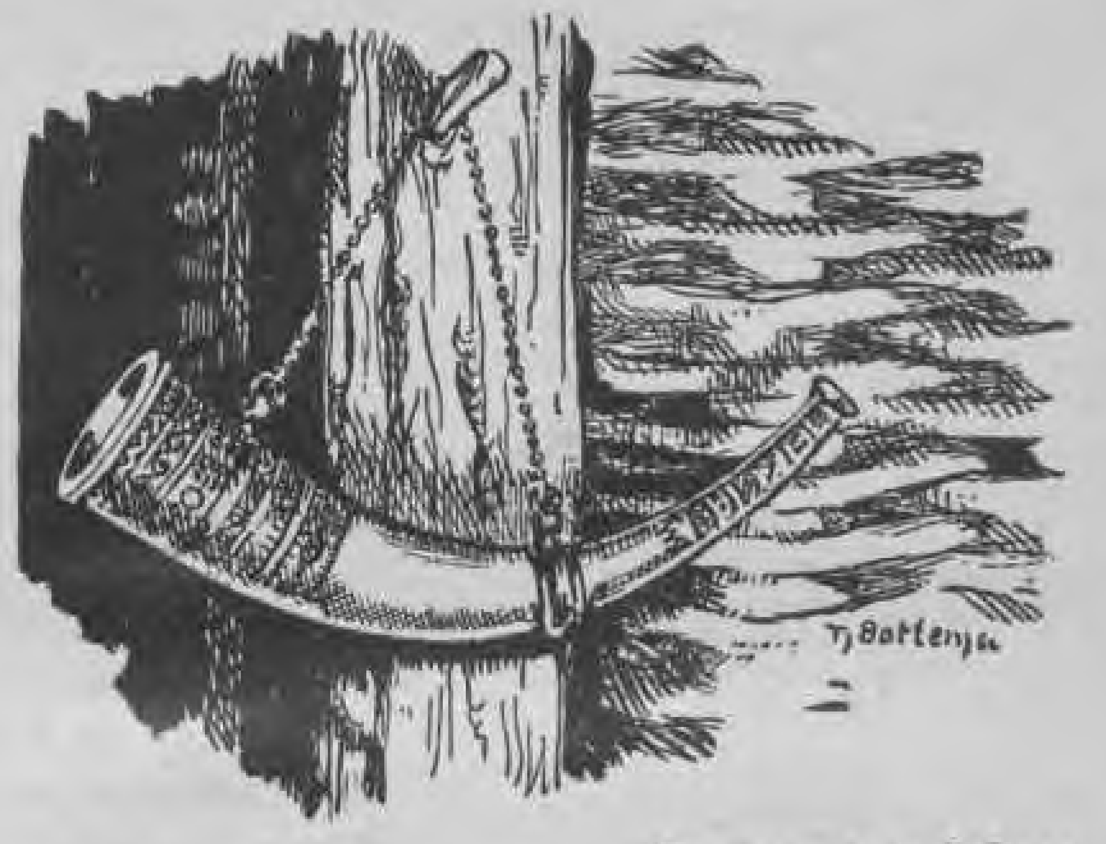
Germaanse jachthoorn

En goede raad hadden de Bataven wel nodig, want er kwamen belangrijke berichten uit het zuiden. Het was omstreeks het jaar 50 vóór Christus' geboorte dat de Romeinse legers onder de machtige Julius Caesar Gallië binnentrokken, het tegenwoordige Frankrijk. Ze waren onoverwinlijk, ze onderwierpen de Galliërs en trokken door naar het noorden.

„Ze komen hierheen, — wat zullen wij doen, wij, Bataven?" was de vraag, die op de volksvergadering werd besproken.

„Geen strijd aanbinden!" aldus luidde de raad van de priesters en stamhoofden. „Wij weten, dat ze niet als vijanden hierheen komen, om ons te doden en als slaven weg te voeren. Maar zij komen als vrienden. Strijd tegen hen zou toch onderwerping en slavernij brengen. Wij moeten vrije bondgenoten van hen blijven." En aldus werd besloten.

De eerste troepen der Romeinen naderden Batavenland, te paard, te voet. Sommige Bataven, mannen vrouwen en kinderen, keken eerst angstig naar de vreemdelingen, geharnast, gehelmd, blinkend als godenzonen. Vrees was er — en bewondering. Wat brachten zij? Leven, of dood? Zie dat korte wrede zwaard in de gordel! De zon glansde in de armschilden. Zie die hoofdman, Romeins aanvoerder te paard! Zou hij het bevel tot wegvoeren, tot doden geven?

Neen, hij groette met de hand, — en zijn soldaten doodden niet. Als bondgenoten kwamen ze hier, de Bataven zagen het en begrepen: dit was een macht, die ze niet behoefden te vrezen. Ze boden hun hulp aan, de aanvoerders maakten afspraken met de Bataafse stamhoofden, — en er werd reeds geruild en gekocht, maar niets werd door de Romeinen geroofd. Vrienden waren ze, Bataaf en Romein.

Julius Caesar had zijn doel voorlopig bereikt. Zelf is hij hier niet geweest, hij zond er zijn onderbevelhebbers heen. Die kleine, lage noordwesthoek van het rijk was een belangrijk punt voor hem. Hier toch kwamen drie grote, goede waterwegen samen. Het was een prachtige handelspoort voor in- en uitvoer. Van uit dit punt kon hij oversteken naar Brittannië, om ook dat land te veroveren. Goede, trouwe bondgenoten aan de Rijn- en de Maasmond waren hem dus heel wat waard. Het was altijd beter een vriend, dan een onderworpen vijand te hebben. Hij kon hier nu rustig zijn versterkingen en magazijnen bouwen; hij had werkvolk om wegen voor zijn legers, de heerbanen, aan te leggen en bruggen te slaan over de stromen. En van de Bataven

wist hij: dit is kloek volk, daar kan ik flinke soldaten van maken; ze kunnen zwemmen en met schepen omgaan en het zijn strijdlustige kerels, die van oorlog en avontuur houden.

Veel jonge Bataven traden dan ook vrijwillig in Romeinse krijgsdienst. Ze kregen wapenrok, schild en zwaard, trokken met het leger mee en hielpen bij de verovering van Brittannië.

Met de Friezen hadden de Romeinen meer moeite. Zij wilden geen vreemdelingen in hun gebied en zeiden: „Wij wensen geen bondgenootschap. Wij wensen alleen vrijheid voor ons zelf".

Maar de Romeinen wisten met zulke tegenstanders wel raad. Ze maakten er korte

Romeinen

metten mee. Drusus, een zoon van de grote keizer Augustus, trok met zijn troepen, waarbij ook Bataven ingelijfd waren, naar Trajectum. Dat was de sterkte aan de Rijn, waar nu Utrecht ligt. In het jaar 9 vóór Christus' geboorte ging hij naar de Friezen bij het meer Flevo, versloeg de ongeregelde benden spoedig en legde hun zware schatting op. Ieder jaar moesten ze aan de Romeinse stadhouders in die streek een grote hoeveelheid huiden leveren en voor de nieuwe meesters slavendiensten verrichten. En de Romeinen waren harde meesters voor hen, die aangeboden vriendschap weigerden.

De Bataven genoten 70 jaar lang veel voordelen van het bondgenootschap, zagen hun land geheel veranderen en hielpen aan de verbetering zelf flink mee. De hoge heerbanen langs de rivieren waren niet alleen makkelijk voor het verkeer, ze waren tegelijk dijken om de rivieren te beteugelen. Het volk leerde stenen van klei bakken, burchten bouwen en op de duur werden die versterkingen ook plaatsen van handel: Nijmegen, Utrecht, Katwijk en Vlaardingen aan de Maas. Grachten en kanalen werden gegraven, waardoor moerassige streken droog en vruchtbaar werden. Onder het bestuur van Drusus groef men de Drususgracht, maar wáár deze was, weet men niet

precies: de één denkt, dat het de verbinding was tussen de Rijn en de IJsel, waardoor de IJsel dus zijrivier van de Rijn werd; anderen zeggen, dat het de Linge was.

De Romeinen zorgden voor de bouw van sterke blokhuizen en stenen verblijven, waar ze des winters geen kou leden. En de voorname, rijke Bataven volgden hun voorbeeld en namen geen genoegen meer met hun ouderwetse hutten. Ze ontvingen nieuwe werktuigen voor de landbouw. Wèg ging de puntstok, waarmee het land werd omgewerkt; de blinkende spade was heel wat beter. Uit Rome kwam de gele tarwe en de olie. De akkers en boomgaarden gaven sedert de komst der Romeinen veel meer en edeler vruchten. Ja, de Bataven zelf, hun vrouwen en kinderen, zagen er na vijftig jaar heel anders uit. De vrouwen droegen een overkleed van gekleurde stof. De mannen kregen hun ijzeren voorwerpen, mes en bijl, en dreven een drukke ruilhandel. Hun vee en vruchten uit boomgaard en akker waren veel waard. En tal van jonge Bataven trokken met de legers mee naar verre landen, kwamen ook in de wereldhoofdstad Rome en de keizers en stadhouders hadden lijfwachten van blonde Germanen. Neen, spijt van hun bondgenootschap behoefden de Bataven niet te hebben in de eerste zestig jaar. Ten minste, zolang er góede stadhouders en keizers waren.

Romeinse wapenen

Maar in de loop der jaren kwamen er ook slèchte keizers en landvoogden. Die meenden met wreedheid en grote strengheid alles te kunnen eisen van de onderworpen stammen en bondgenoten. Ze waren hebzuchtig en op eigen voordeel en rijkdom bedacht. Zo eisten ze van de Friezen massa's grote huiden, terwijl ze wisten, dat de Friezen die onmogelijk konden leveren. Want ze hadden immers geen groot vee. Dan eisten de hardvochtige landvoogden het vee zelf op, ja, soms moesten de Friezen hun zonen, vrouwen en kinderen als slaven afstaan.

De dwingelandij werd ondraaglijk en in het jaar 28 begonnen de Friezen, tot het uiterste gebracht, een opstand. Ze sloten de gehate noordelijke burcht, Flevium, in. De veldheer Olennius was nu in groot gevaar. En het zou slecht voor hem afgelopen zijn, als zijn vriend Apronius niet met een ontzettingsleger snel opgerukt was. De Friezen moesten nu het beleg opbreken. Apronius meende hen ook te kunnen vernietigen. In een woud kwam het tot een verbitterd gevecht, honderden Romeinen vonden er de dood. Apronius had zich in de overmacht der Friezen vergist en trok terug. Hij was geslagen.

Twintig jaar behielden de Friezen toen hun vrijheid en spotten met de Romeinse macht, die soms zotte vertoningen gaf. Zo kwam er eens een Romeins Keizer, Caligula, in onze landen. Hij was ijdel en wilde snoeven op zijn overwinningen, als hij in Rome teruggekeerd zou zijn. Hij deed net, alsof hij met een vloot naar Engeland wilde oversteken maar toen hij met zijn soldaten even op zee was geweest, liet hij terugkeren. Hij liet zijn soldaten de helmen met schelpen vullen en juichte toen: „Ziet hier onze grote buit uit Brittannië!" De Kaninefaten lachten hem uit om deze dwaze vertoning. Waar was eigenlijk het Romeinse gezag gebleven?

Men merkte er in sommige tijden weinig van, maar – het keerde terug, zodra er

weer een flink stadhouder kwam. Het was in 47, dat de Romein Corbulo, naar het noorden gezonden, de zeekust weer veilig maakte door de zeeschuimers te bestrijden en tegelijk de Friezen weer onder het gezag van Rome te brengen. Hij legde een sterke burcht in het noorden en van uit de sterkte wist hij de Friezen in zijn macht te houden.

Rom. lantaarn en weegschaal

Toch bleef het spannen, niet alleen bij de Friezen, maar eigenlijk bij alle Germaanse stammen. Ook de Bataven voelden zich in sommige tijden slaven in plaats van bondgenoten der Romeinen. Er waren landvoogden, die oude mannen en kinderen voor krijgs- en zware herendiensten opeisten. Waarom? Wat hadden zij aan mensen, die te oud of te jong waren, om de wapenen te voeren?

„Laat hen vrij!" smeekten de stamhoofden. En wat antwoordden dan de wervers? „Goed, kóóp ze maar vrij." En daar was het hun juist om te doen. Op die manier konden zij zich verrijken en de Bataven dwingen tot zware schatting.

Het juk begon te knellen. Hoe zouden zij er zich van bevrijden? Een samenzwering werd gesmeed. De kansen voor een opstand waren gunstig. Want het Romeinse rijk was in moeilijkheden; de voornaamste legerhoofden waren in oorlog met elkaar om de keizerlijke oppermacht. Dit was ook bekend aan Civilis, een voornaam Germaan, die jaren lang als overste in het Romeinse leger had gediend. Hij was ontevreden over de slechte behandeling, die hij van keizer Nero ondervonden had en dacht: ik zal mij wreken, de Romein aanvallen, de Germaanse stammen bevrijden en onder mijn bestuur verenigen. Ja, hij was eerzuchtig, Civilis.

Hij wist ook, dat in de versterkingen langs Rijn en Maas weinig troepen aanwezig waren. Hij smeedde heel listig zijn plannen. Hij wist, dat er in alle Germaanse stammen ontevredenheid was en verlangen naar vrijheid. Daarom kon hij gemakkelijk troepen verzamelen en deed net, of hij daarmee de Romeinen wilde helpen. Maar onderhand zond hij boodschappers naar de Kaninefaten in het westen om dáár de opstand te beginnen. Lukte die, dan zou hij, Civilis, met zijn troepen voor de dag komen, om openlijk de strijd met de Romeinen aan te binden.

De geheime berichten vlogen van stam tot stam. Kleine groepen verenigden zich op afgesproken plaatsen. De Kaninefaten waren goede vrienden met de Bataven. In een grote volksvergadering kozen ze hun gemeenschappelijke aanvoerder, de Kaninefaat Brinio. Ze hieven hem op een schild, zodat elk hem zien kon. Geestdrift en strijdlust was er. Brinio! Brinio, hun held! De zwaarden, spiesen, pijlen en bogen werden geheven en men zwoer trouw aan de aanvoerder.

De opstand begon. Het was in 69. Onverwachts overrompelden zij de vesting Brittenburg aan de Rijnmond en andere versterkingen. De zwakke Romeinse bezettingen waren verrast, want ze wisten niet, wat er broeide. Ze werden gedood en de magazijnen met voedsel- en wapenvoorraden geplunderd. Op de Maas vielen de Bataafse roeiers 24 Romeinse schepen aan, veroverden die en zonden ze naar Civilis. Overal ontbrandde de opstand, alle Romeinse sterkten werden genomen.

Toen kwam Civilis voor de dag. De Germanen uit de Romeinse legers liepen naar hem over. Met een groot leger trok hij langs de Rijn naar de sterke vesting Castra

Vetera, niet ver van de tegenwoordige Duitse grens. Daarin lagen 5000 Romeinen onder bevel van de bekwame overste Lupercus. Die vesting moest veroverd worden, anders bleef zij een bedreiging voor de Bataven.

Civilis draalde met de aanval, hij wachtte tot hij meer troepen had. En dit wachten werd hem noodlottig. Want terwijl hij aarzelen bleef, versterkte Lupercus zich geducht. Eindelijk liet Civilis met een grote macht stormlopen. Maar Lupercus was er niet door verrast, zijn troepen op de muren weerstonden alle aanvallen. Wat Civilis ook op verschillende dagen probeerde en hoe groot zijn overmacht ook was, Castra Vetera kon hij niet nemen. Driemaal liet hij stormlopen – de Germanen klauterden tegen de ladders op met doodsverachting – telkens werden ze bloedig teruggeslagen. Civilis liet houten torens naar de muren rollen. Uit de torens werden loopbruggen op de muur neergelaten, om zo de wallen te bestormen. Maar de Romeinen wisten daar wel raad mee. Ze wierpen met zware blijden ontzaglijke stenen op de bruggen en torens, die krakend instortten.

Brinio

Civilis zag in, dat hij op deze manier te veel volk verloor en dat de vesting alleen door uithongering te nemen was. Hij besloot ze geduldig te omsingelen. Maar zijn troepen waren nu zeer verbitterd, vooral toen ze vernamen dat er een Romeins leger in aantocht was, om Castra Vetera te ontzetten. Civilis trok de vijand tegemoet, leverde slag, stortte van zijn paard – hij bleef verdoofd liggen, zodat de Germanen meenden, dat hij gesneuveld was. Maar hij herstelde zich en voerde opnieuw zijn leger aan en wist met zijn overmacht het kleine Romeinse leger te verslaan en te verdrijven.

De bevelhebber van Castra Vetera hield nog lang stand, tot hij zijn soldaten van honger en ellende zag sterven. Toen stelde hij voor: „Ik zal de vesting overgeven, als mijn mannen vrije aftocht krijgen".

„Dat beloof ik," antwoordde Civilis en trok over de neergelaten brug de vesting binnen. Maar al wilde hij de Romeinse soldaten sparen, zijn verbitterde troepen gehoorzaamden hem niet, doodden alle Romeinen en plunderden de vesting. Het grote doel was bereikt: ze hadden zich bevrijd van de gehate vreemdeling.

Lang duurde hun vreugde over de gewonnen vrijheid niet. Want in Rome was de orde intussen hersteld en de machtige Vespasianus zond in 70 een groot leger naar het noorden onder bevel van Cerealis.

Deze was even slim als vroeger Julius Caesar. Hij wist, dat de stammen prat gingen op hun eigen vrijheid en dat ze niet Civilis als algemeen vorst, maar elk hun eigen

hoofd wensten. Hij wist tweedracht te brengen in Civilis' leger. Spoedig bemerkte Civilis, dat velen hem ontrouw werden en hem niet als hoofd van alle Germaanse stammen begeerden. Alleen de Bataven bleven hem trouw, omdat hij van hun stam was. Nog streed hij in verschillende kleine gevechten, maar moest terugtrekken met zijn verminderde macht. Hij werd ontmoedigd en ten slotte vroeg hij een samenspreking met Cerealis, om voor zijn Bataven te pleiten.

Germaanse sieraden

Op een brug, die in het midden afgebroken was, ontmoetten die twee elkaar, de Bataafse en Romeinse veldheer. En de Romein was milder, dan men had durven hopen. Hij dacht: een goede vrede is beter dan een gewonnen oorlog. Het verbond werd onder eervolle voorwaarden vernieuwd.

Nadien hadden de Bataven geen reden tot klagen meer. Bijna drie eeuwen bleven de Romeinen hier als kolonisten, bestuurders en handelaars. Het zwaard bleef geborgen, de vrede bracht welvaart. Steden ontstonden om de oude vestingen, nieuwe wegen, dijken en waterwerken werden aangelegd en de handel ging vooruit. Schepen vol waren bevoeren de rivieren en de Noordzee, tussen Engeland en de Duitse landen. Kooplieden trokken het land door. En voor de veiligheid waakten de bezettingen in de sterkten, Romein naast Bataaf.

Radbod

II. HET TEKEN DES KRUISES

Het was omstreeks 400, dat er grote onrust onder de volken van Europa kwam. Uit Azië stroomde een woest volk, de Hunnen, over Rusland, Hongarije, Italië en over de Duitse landen. Attila, hun aanvoerder, bracht met zijn horden overal schrik en verwoesting. Ze drongen andere volken op en zo ontstond er een grote verschuiving, een grote *verhuizing* van volken, die uitzagen naar veiliger streken.

Met de macht der Romeinen was het gedaan, ze verlieten ook onze lage landen. Nieuwe stammen uit het oosten en zuidoosten drongen op; de Saksen uit de Duitse landen, de Franken uit het zuiden. De Saksen waren korte, rosse mannen met wapenen als lange messen. De Franken, bruin van haar, waren gewapend met speer en bijl. Vooral de laatsten drongen van uit België en de Rijnstreken onze landen binnen en onderwierpen de bestaande stammen, de Tubanten, de Bataven en de Kaninefaten. Deze namen verdwenen; men hoorde ze daarna niet meer.

Weet je welke naam wèl bleef bestaan? Van de taaie Friezen in het noorden en westen. Die wisten hun zelfstandigheid en hun verband te bewaren, al was dit niet gemakkelijk. Want de Franken waren een machtig volk, dat heel goed bestuurd werd door een flink vorst, Clovis. Hij regeerde van 481 tot 511. De laatste rest van de Romeinse macht in Gallië vernietigde hij in 486 bij Soissons aan de Marne.

Heiden was hij. Hij vertrouwde op zijn geluk, zijn kracht en zijn goden. Die

hadden hem nog nimmer in de steek gelaten. Sluw was hij en hardvochtig. Zijn rijk, zijn macht was zijn eer. Hij reed op zijn paard, soms in zijn ruwe, plompe ossenwagen, zijn land door van zuid tot noord, van oost tot west, maanden lang, om het bestuur te regelen.

Clovis

Eén ding beviel hem niet in zijn land: de Romeinen had hij wel verdreven, maar de vreemde, nieuwe godsdienst, uit Rome overgebracht, was niet verdwenen. Hier en daar stonden grotere en kleinere kerkjes met het teken des kruises. Clovis merkte het wel, verschillende voorname Franken geloofden in dat teken en dienden een God, die zijn Zoon, Jezus Christus genaamd, aan de wereld had gegeven. Wie in zijn komst en in zijn kruisoffer geloofde, ontving vergeving van zonden en het eeuwige leven.

Dat was de nieuwe-leer uit Rome. Maar uit Rome kon niets goeds komen, dacht Clovis. Neen, op Wodan en de krijgsgoden kon men beter rekenen en — op eigen kracht. Hij wist wel, dat zijn vrouw Clotilde ook het nieuwe geloof aangenomen had. Maar als zij er met hem over sprak, zei hij altijd: „Dat is een vrouwengeloof, ik blijf bij het geloof van mijn voorvaderen".

Maar eens, in 496, werd zijn land bedreigd door een woest, gevaarlijk volk, de Alemanen uit zuid-Duitsland, Dezen hadden zich al meester gemaakt van de Rijnoever en drongen Frankenland binnen. Clovis zag de toestand donker in. Hij moest slag leveren. Een beslissende ontmoeting zou het zijn, waarvan het lot van hem en zijn rijk afhing.

De legers ontmoetten elkaar bij Zülpich, een plaatsje ten zuidwesten van Keulen. Hij merkte spoedig, dat de Alemanen in hun aanval vorderden. Zijn troepen werden langzaam in de verdediging gedrongen en begonnen te wankelen. Wat wachtte hem? Hij was in nood, zijn vertrouwen in de oude krijgsgoden was weg. En in deze angst voor de toekomst deed hij een gelofte aan de God, tot wie hij nog nimmer gebeden had. Hij dacht aan Clotilde en haar vertrouwen in haar God, een vertrouwen, dat nooit wankelde. „God van Clotilde, ik smeek u om de overwinning. Ik zal christen worden. Ik zal mij laten dopen."

Bezield met nieuwe moed wierp hij zich daarna aan het hoofd van zijn Franken ten aanval, brak in de slagorden der Alemanen, die nu op hun beurt in de verdediging

kwamen. Lang duurde de veldslag, ten slotte zetten de Franken hun aanval door, de vijand week, vluchtte en werd achtervolgd. De veldheer der Alemanen sneuvelde, de overwinning bij Zülpich was volkomen. Clovis' rijk was gered.

En hij hield zijn gelofte. Op kerstdag van dat jaar liet hij zich te Reims dopen, hij, de eerste christenkoning van het Frankische rijk. En toen hij eenmaal de grote stap gedaan had, volgden duizenden Franken zijn voorbeeld, zwoeren hun heidense goden af en lieten zich ook dopen.

Van toen af beschermde hij de Evangelieprediking in zijn rijk. Velen bleven nog vijandig of onverschillig tegenover de nieuwe godsdienst, maar door de stichting van kerken en kloosters drong het christendom toch langzaam door.

De geestelijken hadden nu de steun van hun vorst, ze prezen zijn ijver voor zijn nieuw geloof en gaven hem de eretitel: allerchristelijkste koning. Of hij die naam waard was? Misschien gaf men hem die titel wel om hem te vleien, of om zijn ijver aan te sporen.

Clovis bleef een wreed en hardvochtig krijgsman, gelijk de meeste vorsten uit die tijd. Ze stichtten dikwijls kerken en kloosters alleen om bijgelovige redenen en — om hun rijk in naburige streken uit te breiden.

Koning Dagobert

Zo deed ook Dagobert, een ander Frankisch vorst, in 630. Hij stond bekend als een ruw en slecht mens. Toch deed hij ook zijn best het christendom buiten de grenzen van zijn land te verbreiden. Hij liet in Utrecht, aan de noordgrens van het rijk gelegen, een houten kerkje bouwen. Het was makkelijk te raden, waarom hij het juist dáár liet zetten. Daar was de grens van het gebied der Friezen, die niets van hem moesten hebben. En hij dacht: als ze maar eenmaal het geloof der Franken hebben, zullen zij zich wel aan mij onderwerpen.

Maar de Friezen dachten er net zo over: de godsdienst van de vijand overnemen, dat betekent, de vijand zelf binnenhalen. Eerst bukken voor de doop — en dan voor het zwaard. „Dat doen we nimmer!" zeiden de Friezen. „Wij blijven baas in eigen huis."

Vooral de Friese koning Radbod was een fel tegenstander van de Franken en dus van het Kruis. Zijn leven was eigenlijk één voortdurende strijd tegen zijn machtige nabuur. Als hij de kans schoon zag, deed hij invallen in de grensgebieden. Zo veroverde hij in 679 Utrecht en het sprak vanzelf, dat het kerkje met het kruis verwoest werd. Want dit was de voorpost van de macht der vreemdelingen.

Niet uit het zuiden of oosten, maar uit het westen, van over de zee, zou het Kruis binnen Friesland komen. In 692 voer een Engels schip de Rijn op, zonder wapenen of koopwaren. Willibrord met zijn helpers zou proberen, wat Frankische predikers niet gelukt was. Hij dacht in Utrecht nog een gemeente te vinden. En wat vond hij? Niets dan een verwoest gebouwtje. Niets dan tegenstand en vijandschap.

Radbod weigerde aan Willibrord, zijn zendingswerk in de Friese landen te beginnen. Wat moest de Engelse zendeling nu doen? Teruggaan naar Engeland? Daarvoor was hij niet gekomen. Hij zocht hulp bij de Frankische rijksbestuurder, Pippijn van Herstal, en deze dwong Radbod met wapengeweld, zijn tegenstand op te geven. Daarmee was de Frank nog niet tevreden. Radbod moest grondgebied afstaan en zelfs een verbond sluiten met de vijand. Ja, zijn dochter werd uitgehuwelijkt aan

Willibrords schip

Pippijns zoon Grimoald, om de zogenaamde vrede tussen Fries en Frank voor de toekomst te verzekeren. Maar het bleef natuurlijk niet veel meer dan een schijnverbond. De haat bleef: Radbod was gedwongen de vreemdeling in zijn land te laten.

Toen pas kon Willibrord zijn werk beginnen. Hij werd bisschop van Utrecht, herbouwde de kerk en zijn helpers trokken overal het Friese gebied door, predikend en dopend. Machteloos moest Radbod het aanzien, hoe vrouwen en slaven bij honderden het doopwater ingingen en dat zelfs voornamen voorgingen en volgden. Onrust was er, sedert het nieuwe Teken alom in zijn land werd geplant. De Friese, heidense landspriesters riepen wraak over de schending van hun rechten en oude heiligdommen. De christenpredikers waren brutale spotters. Om te bewijzen, dat de Friese goden machteloos waren, verbrak Willibrord met eigen hand een afgodsbeeld op Walcheren. Op een andere plaats slachtten zijn helpers heilige runderen, die voor de goden bestemd waren.

Besmet werd het land door de uitheemse leer en Radbod moest het aanzien zonder er iets tegen te kunnen doen. Hoe hunkerde hij naar het ogenblik, om zich te kunnen wreken! Om het gehate juk der Franken af te schudden! Hij maakte in het geheim zijn plannen. Hij ontzag zich niet, om een sluipmoordenaar naar zijn schoonzoon Grimoald te zenden.

Terwijl deze in een kerk te Luik voor het altaar geknield lag, vond hij de dood door de wraakzucht van de Fries. En dit was slechts een begin. Radbod was meer van plan. Hij wachtte slechts op het geschikte ogenblik.

Dit kwam in 714. In dat jaar stierf Pippijn van Herstal en na diens dood ontstond er een binnenlandse krijg in het Frankische rijk. „Nu is de kans gunstig! Nu toeslaan!" dacht Radbod.

Hij riep zijn Friezen op, verjoeg de vreemdelingen, doodde de predikers, verbrandde alles, wat op kapel of kerk leek, rukte Utrecht binnen, nam Wijk-bij-Duurstede. Snel, zeer snel ging hij te werk. Met de bevrijding van het eigen gebied was hij nog niet tevreden. Hij scheepte zijn troepen in, stroopte de Rijn af tot Keulen toe

en versloeg zelfs een klein Frankisch leger, dat opgerukt was, om de Friezen tegen te houden.

Verder rukte hij niet op. Hij keerde van zijn wraaktocht terug. Hij was voldaan, hij was weer baas in eigen land.

Waar was Willibrord? Treurend over de dood van zoveel trouwe helpers, had hij inderhaast naar het oosten de vlucht moeten nemen. Al zijn werk – al zijn kleine gemeenten, die zoveel goeds beloofden – alles was vernietigd. Ach, zou het heidendom toch zegevieren? Zou het Kruis dan nimmer blijvend geplant worden in de lage landen? Waren alle gebed, zorg en moeite dan vergeefs geweest?

Neen, niet lang juichte Radbod. Drie jaar bleef zijn strooptocht ongestraft. Toen was er weer orde gekomen in Frankenland door het optreden van een krachtig vorst, Pippijns zoon, Karel. Die ontving een zeer bijzondere bijnaam: Martel, wat *hamer* betekent. En hij hamerde er geducht op los, die Karel Martel; eerst om in eigen land het gezag te herstellen; daarna kregen de Friezen hun beurt in 717. Hij zou Grimoald, hij zou ook zijn vader wreken en bewijzen, dat er met de Franken niet te spotten viel.

Hij versloeg Radbod beslissend bij Wijk-bij-Duurstede. Voor de tweede maal moest de Fries bukken voor de Frank. En nu zeer diep – en voorgoed. Willibrord keerde weer terug naar zijn bisschopsstad en, beschermd door het Frankische zwaard, konden hij en zijn helpers de arbeid weer hervatten. Radbod zag weer het Kruis overwinnen.

Ja, zelfs zijn eigen zoon liet hem los en werd christen. Ach, alles ontviel hem. Oud was hij, Radbod. Wat bleef hem nog over? Om hem was de dringende prediking, de bijna dwingende prediking: „Laat u dopen, laat u dopen en uw zonden afwassen. Nog is het uur der genade niet voorbij".

En de oude Fries gaf zijn weerstand eindelijk op en zei: „Ik zal gaan".

Het staat in de oude verhalen vermeld, dat hij ging tot de Frankische priester Wulfran, de man, die ook Radbods zoon had gedoopt. Zijn voet naderde het doopwater, dat hij zijn leven lang verfoeid had. Om hem stonden in spanning de nieuwsgierigen toe te kijken, zijn gevolg, veel geestelijken, oude vrienden en oude vijanden. „Zie – zie – hij gaat."

Als een geslagen man ging hij. Hij aarzelde bij het water. Toen wendde hij zich tot Wulfran en vroeg: „Zeg mij, waar zijn mijn vaderen, de ongedoopten?"

Wulfran antwoordde: „Als zij niet gewassen zijn in het gewijd water, dan zijn ze in de hel, helaas".

„Zo. – Dan wens ik bij hen te zijn," zei Radbod en wendde zich om en liet zich niet dopen. Niemand kon hem meer overreden.

En Radbod stierf en werd begraven als heiden in 719.

Vijftig jaar predikten Willibrord en de zijnen aan de Friezen het Evangelie. Na zijn dood in 739 werd zijn arbeid voortgezet door anderen. Daaronder was wel de meest bekende Winfried Bonifatius, die wel de *apostel der Duitsers* wordt genoemd, omdat hij vooral in de Duitse landen heeft gearbeid. Hij was eerst aartsbisschop van Mainz, maar verzocht op hoge leeftijd bisschop van Utrecht te mogen worden, om in de lage landen het Evangelie te brengen. Hij was een moedig man met een groot geloof en toen hij de lange reis naar het noorden aanvaardde, schreef hij aan zijn broeders in het klooster: „Bidt voor mij. Dan zal Hij, die zo hoog gezeten is, op het lage nederzien. Hij zal mij mijn zonden vergeven, mijn mond openen om met blijdschap het heerlijk Evangelie van Christus bekend te maken. Ondersteunt mij met uw gebeden. Wendt u tot het Lam Gods, dat de zonden der wereld heeft gedragen. Dan zullen de harten der heidenen door Hem verlicht worden".

In 750 maakt de zeventigjarige nog een zendingsreis van uit Utrecht naar het noorden van Friesland. De meeste Friezen in het westen hadden zich toen al tot het Kruis gekeerd. Maar Bonifatius had vernomen, dat vooral bij de wadden in het

noorden nog veel ongedoopten waren. Het was zijn verlangen, daarheen te gaan.

Hij reisde met vijftig gezellen en helpers en kwam in het vloedland, waar de woeste Dokkummers woonden, die het Friese heidengeloof nog trouw waren. Toen de komst van het gezelschap bekend werd, smeedden de Dokkummers een complot tegen de vreemdelingen. Hun oude haat en roofzucht werden weer wakker.

Ze zagen de tenten, de reizigers met hun kleurige kleding, die aan geen gevaar dachten.

Plotseling werd het gezelschap opgeschrikt door het getier der aanstormende Dokkummers: „Dood aan de vreemdeling! Dood aan de christenen!" De kleine troep van Bonifatius werd aangevallen, en vermoord tot de laatste man. Daarna werden de tenten geplunderd.

Zo liet de grijze bisschop het leven als een trouw dienstknecht, die niet meer is dan zijn Meester.

Maar toen de christen-Friezen van deze aanslag hoorden, waren ze zeer verontwaardigd. Ze trokken naar het noorden, grepen de moordenaars en leverden hen aan de rechter over. Ze namen eerbiedig het stoffelijk hulsel van de apostel mee. Het werd gebalsemd, naar Duitsland gevoerd en bijgezet in Winfrieds klooster.

Een Fries edelman, Liudger, die opgeleid was in het Utrechtse zendingshuis, ging later als prediker naar de Dokkummers, om hun het Evangelie te brengen. Dat was wel de beste en schoonste wijze om de moord op Bonifatius, de apostel der Duitsers, te wreken. Liudger ontving daarvoor de erenaam van *apostel der Friezen*.

Zo verwon in de nederlanden het Kruis langzaam het barre heidendom. Eerst in het zuiden en midden, daarna in het westen en noorden. En daardoor veranderde — niet plotseling, maar langzamerhand — het gehele leven; ieder kon die veranderingen zien en beleven. De gewoonten werden minder ruw en wreed.

Vroeger, vóór de tijd van het christendom, kon de arme, de zwakke slaaf, geen recht verkrijgen. De machtige, de sterke had altijd gelijk, hoe onrechtvaardig hij ook deed. In de kerkers der kastelen werden de gevangenen zonder behoorlijke rechtspraak gevonnist; nú, na de komst van het Kruis, zagen de geestelijken toe, of het vonnis wel rechtvaardig was. Men zocht recht te doen ook aan de arme, de slaaf, de onvrije.

Vroeger werden de gestrande schepen buitgemaakt en de ongelukkige schipbreukelingen werden slaven. Dat was het *strandrecht*. Men meende: die schepen en mensen zijn op míjn land aangespoeld, dus ze zijn míjn bezit. Dat is mijn recht. Maar de kerk maakte een einde aan dat onrecht en zei: de schipbreukelingen moeten juist gehòlpen worden.

Vooral in de streken in de nabijheid van de kloosters en kerken kon men grote veranderingen zien. De mensen leerden van de geestelijken allerlei soorten handwerk en ambachten. Ze leerden, hoe het land het best bebouwd, hoe voor het vee het best gezorgd kon worden. Ja, de mensen zeiden: „Onder de kromstaf is het goed wonen". De kromstaf, dat was de bisschopsstaf. En dat zo'n spreekwoord ontstond, bewijst wel, dat de mensen blij waren met de veranderingen, die de kerk aanbracht.

Ook de handel en scheepvaart gingen vooruit, want de producten moesten verkocht en vervoerd worden. En langzamerhand kwam er enige welvaart in de nederlanden.

Alleen in het oosten van het land, de zandgronden en de hoge venen, waar de Saksen woonden, — daar bleven de mensen nog heidenen en wilden niets van het christendom weten. De Saksen waren ook nog niet onderworpen door de Franken, ze hadden hun onafhankelijkheid nog weten te bewaren. Dat gebied was voor de Frankische vorsten ook niet zo belangrijk als de kust en de riviermonden aan de Noordzee.

Wel kwamen de Frankische zendelingen van Deventers kerkje tot de Saksen, maar

ze hadden weinig succes. Van dreigementen moesten de Saksen vooral niets hebben. De prediker Lebruïnus kwam eens op een Saksische volksvergadering. Het was wel moedig, om zich in zijn priesterkleed met het kruis in de hand onder de Saksen te vertonen en te dreigen: „In een naburig land staat een koning gereed, om hierheen te komen". De Saksen begrepen hem maar al te goed. Ze werden woedend en zouden de geestelijke vermoord hebben, als deze niet door enige oudere, verstandiger Saksen beschermd was.

„De koning uit het naburige land" – de Frank, die de Fries zijn vrijheid ontnomen had, zou meer moeite met de Saks hebben. Maar – komen zóu hij.

Wie zou het zijn?

III. KAREL DE GROTE

Hij was een kleinzoon van Karel Martel. Hij had zijn grootvader niet gekend, maar als knaap hoorde hij van zijn grote daden vertellen.

Hij, Karel Martel, had eenmaal Frankenland gered van de Arabieren, het volk van de godsdienst der halve Maan. Die waren na de verovering van Spanje de Pyreneeën overgetrokken en als een vloed over de Franse laagvlakte gestroomd, tot aan de Loire toe. Karel Martel had hen in 732 in de slag bij Tours niet alleen tot staan gebracht, maar tot de Pyreneeën teruggedreven. Hij had het Frankische rijk en daarmee de christelijke kerk van west-Europa gered. Hij stierf in 741, en werd opgevolgd door Pippijn de Korte, die tot 768 Frankisch koning was. In dat jaar volgde Karel, Pippijns zoon, zijn vader op.

En deze Karel zou de kroon op het werk van zijn grootvader zetten. Een lange regering zou het worden, een tijdperk van veel strijd, maar met een schoon doel: de vereniging van alle Germaanse stammen tot één volk, één machtig rijk, verbonden door één godsdienst, het christendom.

Al gauw na zijn troonsbestijging schiep hij orde in eigen land. Hij stelde een uitgebreid, goed bewapend leger samen. Aan het hoofd daarvan trok hij naar het noorden, eerst tegen de Friezen, daarna tegen de Saksen. Met dit laatste volk had hij grote moeilijkheden, want telkens na een onderwerping stonden zij weer op. Van 772 tot 804 heeft hij wel vijftien maal tegen hen een veldtocht moeten voeren. Nu hier, dan daar, vermoordden de Saksen de Frankische ambtenaren en predikers en kwam het weer tot een opstand tegen Karels gezag, vooral in tijden, dat hij zelf niet aanwezig kon zijn.

Want er waren meer grenzen aan zijn rijk, waar gevaar dreigde. Op de laatste landdag in het noorden had hij wel gemerkt, dat de Saksische hertog Wittekind niet tegenwoordig was, om hem, Karel, de verschuldigde schatting af te dragen, trouw te beloven en eerbied te bewijzen. Maar voorlopig kon hij geen maatregelen tegen de gevaarlijke Saks nemen. Want in het zuiden drongen de Moren weer op, hetzelfde volk, waar zijn grootvader zoveel moeite mee gehad had. En terwijl Karel bezig was, hen over de Pyreneeën terug te drijven, ja, tot over de Ebro in Spanje, zagen de Saksen de kans schoon, om voor de zoveelste maal een opstand te beginnen, onder leiding van hun hertog Wittekind.

Deze had hulp gekregen van de Denen en rukte met een leger Overijsel binnen. Verschrikkelijk hield hij huis. Al wat Frankisch en christelijk gezind was, doodde hij. Zijn strooptocht was een ramp voor de arme boeren, er werd gebrand en geplunderd, dorpen werden totaal uitgemoord. Wittekind trok door tot Deventer, verbrandde stad en kerk, want van deze plaats kwamen de meeste geestelijken, die onder de Saksen het christendom predikten.

Verder trok Wittekind niet. Hij ging terug met zijn leger. Want berichten over Karels grote overwinning tegen de Moren kwamen binnen. Toen vreesde men voor zijn wraak.

En de afrekening kwam. Vreselijk was de straf. Wee over hen, die tegen Karels gezag durfden opstaan!

Hij rukte opnieuw naar het noorden. Van de Friezen had hij geen last meer. Die zonden zelfs een afdeling troepen voor Karels heerban om hem te helpen. Met twee legers, waarvan één door zijn zoon en één door hem zelf werd aangevoerd, onderwierp hij de Saksen opnieuw, hield onder hen zeer, zeer bloedig huis en een groot aantal werd als balling meegevoerd naar de Rijnstreken en andere gebieden, waar ze ongevaarlijk waren.

Daar was ook Wittekind bij, die in 's konings hoofdstad Aken onder voortdurend toezicht in gijzeling bleef. Gedwongen was hij te buigen onder Karels zwaard. Een berooide was hij, dolend door de straten van een vreemde stad, vol kerken en kloosters. En overal – het teken des kruises, dat hij in zijn eigen land zo vurig had weerstaan.

Eens zag hij in de grote kerk van Aken de machtige koning der Franken geknield voor het altaar liggen, met diep gebogen hoofd. Karel de Grote bad. Wittekind ontroerde bij dit beeld van de biddende vorst.

Toen besloot ook hij zich voor het Kruis te buigen en zich te laten dopen. De overgang van Wittekind tot het christendom in 785 was de aanleiding, dat veel Saksen gewilliger tegenover de nieuwe godsdienst kwamen te staan. Ze zeiden tegen elkaar: „Als onze hertog zich gewonnen geeft, kan het geen slechte godsdienst zijn en moeten wij wel volgen". Toch duurde het nog twintig jaar, eer alle Saksische stammen berustten in het Frankisch gezag.

Ook naar Italië heeft Karel de Grote veldtochten ondernomen. De paus te Rome vroeg hem om hulp tegen de Longobarden, waarvan hij zoveel last ondervond. Natuurlijk was de christenkoning wel bereid om het hoofd der kerk bij te staan. Hij vereerde de paus, zoals zijn vader Pippijn dit gedaan had. Wie aan de paus kwam, kwam aan de kerk en de kerk was Karels eer. Indertijd had de paus van Karels vader een deel van het gebied der Longobarden ontvangen. Maar dezen gunden de paus dit gebied niet. Ja, de heilige vader klaagde zelfs, niet meer veilig te zijn in eigen stad. Dit was te bar.

Karel belegde een rijksdag en riep zijn heerban op. Van alle kanten ontving hij steun en hij besloot voorgoed met de Longobarden af te rekenen. Hij trok met een groot leger over de besneeuwde Alpen. Dat was een lange tocht met grote moeilijkheden. Vooral de dieren en het voetvolk hadden het zwaar te verantwoorden. Maar toen ze de Alpen afdaalden en de rijke Lombardijse vlakte voor zich zagen, veerde de moed weer op. Er kwam weer vertrouwen in de tocht van hun vorst, de grote krijgsman. Karel de Grote had nog nimmer een oorlog verloren, ook nu zouden zijn legers overwinnen.

Hij versloeg de Longobarden en sloot de vijandelijke koning in een klooster op. En in Milaan zette hij zich de ijzeren kroon van Lombardije op het hoofd. Vele machtige steden van noord- en midden-Italië vielen hem toe. Een zegetocht werd het.

Nu was hij hoofd van een rijk, dat bijna zo groot was als het vroegere west-Romeinse keizerrijk. De Elbe, de Tiger, de Ebro en de zee waren de natuurlijke grenzen. Al was Rome de hoofdstad niet, toch zou hem daar het grote loon wachten voor de stichting van het nieuwe christenrijk, voor het herstel van de eer van de paus.

Op kerstdag 800 ging Karel met zijn hofstoet naar de sint-Pieterskerk. Zie, hij was nu heel anders gekleed dan gewoonlijk. Waar was het eenvoudige wambuis, waar hij zoveel van hield? Waar zijn mantel van sterk Fries laken, dat overal tegen kon? Hij droeg nu een toga van purperen stof, een mantel van lichtblauw laken, afgezet met bloemen van gouddraad geborduurd, een gouden gesp op de rechterschouder. Zo zag

Karel de Grote

men vroeger de Romeinse keizers naar een bijzondere plechtigheid gaan. Waarom deed Karel dit nu?

De paus had hem verzocht, zó ter kerk te willen komen. Er zou iets zeer bijzonders gebeuren.

Karel knielde neder voor het altaar. Achter hem knielde de schitterende stoet van Frankische edellieden. De kerk was tot in alle hoeken gevuld.

Daar naderden de bisschoppen en kardinalen in eregewaden en daar – de paus, Leo II, zelf. Knapen in het wit gekleed liepen er naast met langzaam schommelende schalen, waaruit wierook wolkte. Hoor – hoe schoon zongen de koren!

Daarna – diepe stilte. De paus nam een kroon van glanzend goud en schitterende edelgesteenten, naderde de vorst, die geknield, met de armen over de borst gekruist, wachtte op wat nu gebeuren ging: de kroning door de paus.

„Karel Augustus, bij de gratie Gods, de gekroonde en vredebrengende keizer, hij leve en zegeviere!" Het koor jubelde een loflied. En de menigte in de kerk kon zich niet langer beheersen, ze werd zo aangegrepen door geestdrift, dat ze meejuichte verscheidene malen: „Karel de Grote leve! De keizer leve!"

Na zijn kroning tot keizer mocht hij zijn uitgestrekte rijk nog veertien jaar besturen.

Hoe deed hij dat? Hoe kon hij in zulk een rijk toezien, dat zijn wetten gehoorzaamd werden, dat er overal orde en veiligheid was en bleef en dat de schatting geregeld werd opgebracht? Hoe ver lagen de delen van zijn rijk uit elkaar! En hoe verschillend waren de streken en de volken, ieder met eigen gewoonten, eigen wetten, voorrechten, gewoonten en zeden! Neen, dat was onmogelijk voor één vorst, al had hij nog zoveel goede legerhoofden en ambtenaren.

Daarom verdeelde hij zijn rijk in achthonderd provinciën of gouwen. Aan het hoofd van elke gouw stelde hij een graaf of hertog. Ook de Frankische vorsten vóór keizer Karel beloonden hun trouwe helpers met stukken van veroverde gebieden, om die voor hun vorst te besturen. Karel de Grote deed hetzelfde, maar hij deed het veel beter. Door het *leenstelsel*, zoals hij dat invoerde, wisten de graven precies, wat zij doen moesten. De keizer was de leenhéér. De graaf was maar een leenmàn, die trouw en gehoorzaam aan zijn heer moest zijn.

De graaf moest in zijn gouw voor de orde en veiligheid zorgen, hij was de voornaamste rechter, hij moest het tolgeld en de boeten innen; een deel van dat geld was voor de leenheer, een ander deel mocht de graaf zelf voor zijn gouw gebruiken. Verder was hij aanvoerder van de troepen in zijn gebied en als er oorlog was, moest hij met zijn afdeling de keizer helpen.

In zijn gouw was de graaf dus wel machtig. Maar een vòrst was hij toch niet, want hij had het land maar in leen. De keizer kon het hem weer afnemen en aan een ander geven. En voor graven, die niet goed voor hun gouw zorgden, was Karel heel streng. Ze werden van tijd tot tijd op de vingers gekeken door 's keizers boden, de zendgraven, die de gouwen doortrokken, om te kijken, of alles wel in orde was en de graven hun plicht deden. Ja, keizer Karel had overal zijn ogen en oren. Tweemaal per jaar liet hij alle graven uit het gehele rijk bij zich komen. Dan hield hij *rijksdag* in een van de grote steden, in Aken of Nijmegen of Parijs. Aken was de hoofdstad; daar was de keizer het meest, maar ook in Nijmegen had hij een prachtig paleis laten zetten, een kloeke burcht, het Valkhof.

Wat vol was het op zo'n rijksdag in de stad! Uit alle delen van het rijk kwamen de graven met hun gevolg, rijke stoeten in kleurige kleding, de pages lopend naast de paarden der edelen. En allen kwamen hun opperheer hulde en trouw betuigen, hem raad geven of van hem raad ontvangen. Ze kwamen om zijn afkeuring of goedkeuring aan te horen, vonnis of lof. En als ze iets op hun kerfstok hadden, beefden ze voor het woord van de grote machtige man, voor zijn donkere ogen onder zijn dichte wenkbrauwen, want als het nodig was, kon hij toornen en waren zijn straffen niet mild.

Hoe eenvoudig hij in het dagelijks leven was, op de rijksdag droeg hij zijn kroon en andere keizerlijke tekenen en was zijn zetel omringd door zijn twaalf paladijnen; dat waren twaalf mannen, edelen van metaal, van het hoofd tot de voeten, in helm, harnas en kolder; dat was zijn erewacht.

Op die rijksdag werden nieuwe wetten besproken, luisterde de keizer naar elke goede raad, kregen de graven hun bevelen, werden de belastingen vastgesteld, ja, ook alle kerkelijke zaken werden daar geregeld. Strenge wetten waren het dikwijls, die de keizer gaf, vooral de wetten tegen het heidendom. Want hij zei: „Mijn rijk is een christenrijk. Wie de wetten van de kerk en de paus overtreedt, moet gestraft worden".

Daarom lieten velen zich uit vrees dopen, want hoe kon men heiden blijven, als men gelijk een christen leven moest?

Gestreng, maar rechtvaardig was hij voor zijn volken en steeds dacht hij: hoe kan ik mijn rijk, mijn onderdanen en de kerk het best *dienen*? Al zijn doen was gericht op de welvaart, op het goede voor het rijk. Door de aanleg van kanaalwerken en wegen, door de bouw van kerken, steden, kastelen en sterkten, door het stichten van kloosterscholen bracht hij zijn land vooruit. Over de zeeën voeren zijn handelsvloten. Vooral in de Nederlanden kwam de handel tot bloei, want de stromen, de Rijn, de Maas en de Schelde, waren de wegen van in- en uitgang voor het gehele noordwesten van het rijk. Staveren, Utrecht, Wijk-bij-Duurstede en Nijmegen waren tijdens Karel de Grote flinke handelssteden.

Hij hield ook veel van een schone eredienst in de kerk, van gezang, van orgel- en klokkenspel; hij liet de psalmen overzetten en zingen in eigen taal en zag toe, dat de

geestelijken hun plicht deden, zoals het behoorde. Dit bleek wel uit deze brief, die hij eens aan de bisschoppen liet richten: „De genade van Christus, onze Koning, die ook de Koning van onze volken is, heeft ons en onze onderdanen tal van weldaden geschonken. Zonder ophouden moeten wij Hem danken, niet alleen met woorden, maar door deugden en goede werken. Ik bid, dat Hij ons houde onder zijn bescherming, ons, ons volk, onze staten. Ik nodig u uit, alles te doen, om het volk Gods te brengen in de weiden van het Evangelie, om zelf leraars en voorbeelden te zijn en steeds uw plicht te doen".

Was het wonder, dat er later over zulk een vorst en zijn helden veel verhalen, boeken en liederen werden geschreven en gedicht? Men had zoveel over de grote, edele man gehoord, dat men niet laten kon over zijn daden te schrijven. Zo vertelde men, dat Karel de Grote in het gewone leven eenvoudig en sober was, ook in zijn maaltijden en kleding. Hij was veel eenvoudiger dan zijn pronkerige hovelingen, die zich met allerlei dure, kleurige stoffen uitdosten. De keizer had een broek en buis van sterk linnen, een lakense mantel en 's winters een mantel van schapenvacht. Die kleren konden tegen een duwtje, tegen regen en modder, tegen alle weer.

Op een dag, toen hij zijn hovelingen in hun dure, fraaie, protserige costuums eens aankeek, dacht hij: ik zal ze eens een lesje geven.

„Ik wens vandaag op jacht te gaan," zei hij, „en jullie blijven allemaal bij me, niemand gaat naar huis, voor ik terugga."

En de jachttocht begon. Dwars door wouden, struiken, langs modderpaden en door beken. Het begon te regenen, te stormen. De stoet werd drijfnat. En het verschrikkelijkste was, dat de keizer er helemaal niet aan dacht, wat vroeger dan anders naar huis te gaan. En hij scheen de lastigste terreinen op te zoeken, die er in heel de streek waren.

Eindelijk, tegen de avond, reed de stoet over de slotbrug het kasteel binnen, doorweekt, bemodderd en doodmoe. Op 's keizers bevel droogden de jagers zich en daarna liet hij hen bij zich komen. Wat zagen ze er uit! Het was een bespottelijke troep, in totaal bedorven, gescheurde, gekrompen en toegetakelde pakken. De keizer was de enige, die er nu nog fatsoenlijk uitzag.

Toen zei hij: „Je ziet er uit als vagebonden. Zo kan ik je niet laten rondlopen. Ik zal jullie kleren geven van mijn stof, die is goedkoper en daar ben je altijd netjes in. Maar pas op, als ik weer die Italiaanse vodden aan je lijf zie!"

De keizer had veel geleerden aan zijn hof, ook onderwijzers, die zijn zonen al vroeg de kunst van lezen en schrijven leerden. Hij las zelf ook graag, maar in het schrijven oefende hij zich pas op later leeftijd. Men vertelde ook, hoe Karel, vóór hij schrijven kon, zijn handtekening onder een wet zette. Dan liet hij zijn hand met inkt bestrijken en zette een afdruk daarvan op het perkament. Dat was dus een echte *hand*tekening. Maar later heeft hij zich geoefend in het schrijven van letters, zodat hij onder zijn wetten zijn naam en titel kon zetten.

Een vaste residentie had hij niet. Op zijn uitgestrekte landgoederen in verschillende streken stonden zijn kastelen en hij zat nu eens hier, dan dáár voor enkele jaren en hij leefde van de opbrengst der landen om die kastelen. Hij mocht graag op het Valkhof in Nijmegen zijn, maar het liefst was hij toch in Aken.

In het Limburgse vertelt men, hoe de keizer eens een tocht van Aken naar Maastricht maakte langs een grote omweg. Hij verdwaalde en kwam 's avonds in de heuvels van zuid-Limburg. Het was er stikdonker, hij kende hier weg noch steg. Maar telkens zag hij in de duisternis een klein licht schimmeren van een of ander huisje, waar een houthakker, boer of jager woonde. Die lichtjes brachten hem telkens op het goede spoor en zo kon hij diep in de nacht behouden in de stad aan de Maas komen. Toen heeft hij uit dankbaarheid bevolen, op de plaatsen, waar de lichtjes

hem de weg hadden gewezen, een kapel te zetten. Om die kerkjes ontstonden kleine dorpen, die hun naam kregen naar die gebeurtenis: Schinnen, Schimmert, Schin op Geul en Schinveld.

Karels leven en naam zijn zelf een licht geweest, een toorts, die hoog boven de duistere tijd bleef doorschijnen, ook na zijn heengaan.

Oud werd hij. Twee en zeventig jaar. Zes en veertig jaar heeft hij geregeerd. Veel zorg had hij de laatste jaren over de toekomst van zijn rijk, van zijn volken, van zijn enige zoon vooral. Drie zonen had hij gehad, twee waren er heengegaan, één had hij er nog over, Lodewijk. Zou deze goede, vrome jongen de zware taak wel kunnen dragen? Bekommerd was de keizer, ongerust. Want hij ontving de laatste jaren berichten van invallen. Zijn zeegrenzen waren niet veilig meer, rovers uit het koude noorden vielen met hun oorlogsvloten brutaal zijn kusten aan. Was hij nog maar jonger, – hoe zou hij met hen afrekenen! Bevelen gaf hij aan de graven der zeegouwen. Waren ze wel op hun hoede? Kon hij nog wel op hen aan? Wat ging er gebeuren? Ach, het deed hem leed, dat zijn zoon Lodewijk geen flinker, krachtiger vorst was, een zoon, die het voorbeeld van zijn vader volgde.

Hij kreeg wel een bijnaam, Lodewijk, maar een geheel andere dan zijn vader. De Vrome, zo werd hij genoemd. Want het liefst vertoefde hij in klooster of kerk, om van de geestelijken onderwijs te ontvangen. Kort vóór de dood van zijn vader kwam de hele last, de gehele zorg van het grote rijk op zijn schouders te rusten. Lodewijk werd tot keizer gekroond in de kerk te Aken.

Lodewijk de Vrome

In Januari 814 stierf de grote Karel. En hij werd begraven in de kathedraal van zijn hoofdstad. En door het gehele rijk ging de mare: de grote Karel is dood. Wat zal er nu van het rijk worden?

Het zou maar al te spoedig blijken. Lodewijk de Vrome deed, wat vroeger zijn vader had gedaan en hij dacht verstandig te doen. Hij verdeelde het rijk onder zijn drie zonen: Lotharius, Karel en Lodewijk. Maar die broers waren het nooit met elkaar eens, ze bevochten elkaar als verklaarde vijanden en hoe Lodewijk ook smeekte de vrede te bewaren, hij was niet bij machte zijn zoons te doen gehoorzamen. Ja, hij moest zelfs zijn opstandige kinderen beoorlogen.

Het was een verschrikkelijke toestand. Van binnen verscheurd door opstanden en broederkrijg, werd het rijk van buiten aangevallen door de legers der Noormannen, die brutaalweg doordrongen langs Utrecht, Wijk-bij-Duurstede, Nijmegen, ja tot Keulen en Metz. De arme, zwakke Lodewijk moest aan de invallers zelfs stukken land afstaan, zogenaamd in leen.

Na zijn dood in 840 werd de broederoorlog voortgezet. Eindelijk, in 843 kwam er te Verdun een verdelingsverdrag tot stand, waarbij het grote Frankische rijk in drieën uiteenviel, in west-, midden- en oost-Frankenland. De Nederlandse lenen behoorden toen tot het middenrijk. Maar zo bleef het niet. Telkens weer, bij verschillende

verdragen, werden de delen opnieuw verdeeld en ten slotte kwamen de Nederlandse graafschappen onder oost-Frankenland, de Duitse keizer.

Deze was dus eigenlijk de leenheer. Maar de leenmannen waren toen niet meer de graven uit keizer Karels tijd. Ze waren zo goed als onafhankelijk, de band aan de keizer werd hoe langer hoe losser. Vroeger, als de graaf stierf, kwam het leen weer aan de keizer en deze benoemde zelf een andere graaf. Nú was dit anders. Het leen werd erfelijk en de graaf werd opgevolgd door zijn zoon. Hij was dus eigenlijk zelf vorst geworden.

De voornaamste lenen, die in noord-Nederland ontstonden, waren Holland, Gelder en het bisdom Utrecht.

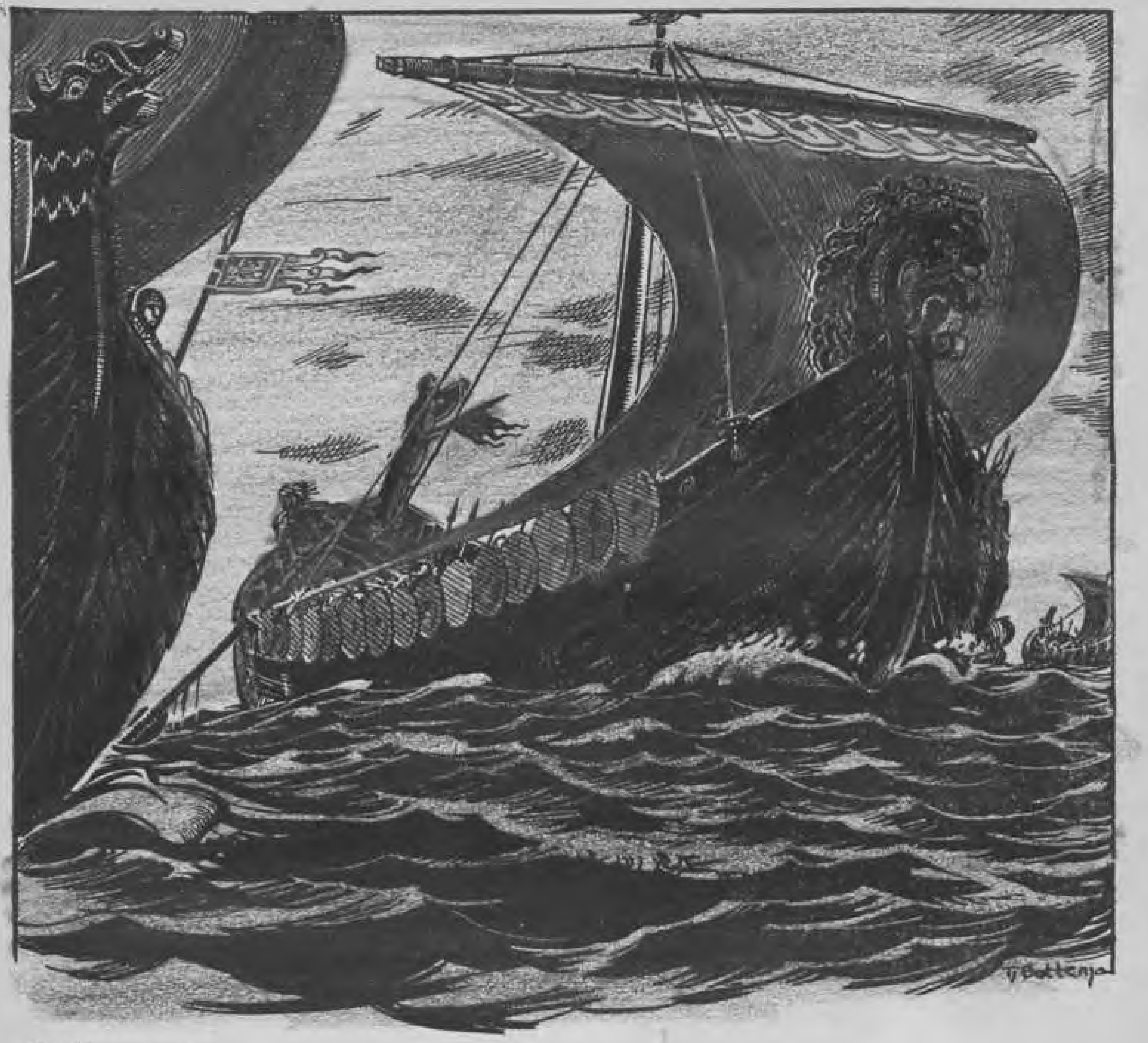

De Noormannen

IV. VAN DE NOORMAN, VERLOS ONS!

Hoe dikwijls waren zij al làngs de kusten van de lage landen gevaren! Maar geland waren ze nog nimmer. Neen, dat durfden ze eerst nog niet. Wel zwierven de wikingen over de Noordzee naar Engeland, Ierland en IJsland, maar de kusten van het Frankische rijk hadden ze vóór 800 nog niet bezocht. Want Karel de Grote was op zijn hoede voor de gevaarlijke zeevolken uit het noorden. Hij wilde wel handel met hen drijven, maar het was de wikingen om heel wat anders dan koopwaar te doen. Dat wist hij heel goed. Hij had berichten uit de Duitse gouwen en ook uit de Engelse landen ontvangen over de grote macht der Noormannen. Daarom had hij op verschillende plaatsen aan de kusten van zijn rijk vlootstations laten inrichten. Zo lag er ook in Gent een aantal schepen gereed, om de wikingen behoorlijk te ontvangen, als ze een aanslag op de kust zouden wagen.

Was Karel er wel zeker van, dat de Friese graven en vooral het volk aan de Noordzeekust ook hun best zouden doen, om de wikingen uit het land te houden?

Kon hij wel op hen vertrouwen? Hij tobde er over in de laatste jaren van zijn leven. De Frankische ambtenaren waren gehaat. Misschien geloofden de Friezen, dat de wikingen hen tegen de Franken zouden helpen en hen zouden bevrijden. De kustwachten waren niet geheel betrouwbaar.

In 810 waagde een wikingvloot de eerste landing op de Friese kust. Groot waren de schepen niet, maar ze zagen er dreigend uit. Ze waren ongeveer vijftien meter lang, drie meter breed, de voor- en achtersteven waren hoog gebouwd en versierd met koppen van draken en beren, de bekken open, als om schrik aan te jagen. Ze hadden één mast en aan de ra één zeil hangen. Op de top van de mast stond het beeld van de raaf. De boorden werden beschermd door schilden. Kajuiten waren er niet. Het waren open boten en de bemanning sliep in dierenvellen aan dek. Zeilen en boorden waren beschilderd in felle kleuren. De krijgslieden zagen er uit om er bang van te worden. Achter bij het roer stond de aanvoerder in zijn rode mantel. Het lange, loshangende haar woei over zijn schouders. Aan zijn zilveren gordel hing het zware, versierde zwaard.

De Friese kustwacht zag hen naderen. Wat moest hij doen? Was verdediging nog mogelijk? Ze kwamen zo plotseling, de wikingen. Het landvolk waarschuwen was het enige, wat hij doen kon. Hij ontstak een groot vuur op een duintop. Dat teken werd door andere kustwachten overgenomen. Gevaar! Onraad! Snel gingen de berichten langs de vlakke kusten naar het binnenland. Somber en uitgestrekt lagen daar de velden en wouden, vol plassen, poelen en kreken. Daar wist het landvolk alleen de wegen en paden naar veiliger plaatsen. Zie, het vluchtte reeds. „De wikingen komen! Bergt je! Redt je leven!"

Niets hield de wikingvorst, de zeekoning, tegen. Hij voer met zijn schepen het Vlie binnen, één van de grote Rijnmonden in die tijd, en zag het vluchtende boerenvolk. Huizen waren daar, een dorpje, waar zeker iets te halen was. De schepen werden vastgelegd. Eén derde van de bemanning bleef achter ter bewaking, de anderen landden en trokken naar het dorp. De huizen waren verlaten. Een paar oude mannen en vrouwen, die niet konden lopen, lagen op de knieën en smeekten om behoud van het leven.

De vluchtelingen hadden natuurlijk alles wat van waarde was meegenomen. De hutten werden doorzocht, daarna in brand gestoken. Hoog laaiden de vlammen op. Het vee werd uit de weiden gevoerd en naar de landingsplaats gebracht. De vluchtelingen werden vervolgd, van dorp tot dorp, over uitgestrekte vlakten vol sloten. De boeren hadden op hun vlucht de balken, die over de sloten lagen, weggetrokken, maar de wikingen wisten wel raad. Snel sprongen ze over de kreken, of waadden er door, legden de balken weer op hun plaats en zetten de vervolging voort. De bruggen van planken en rijshout over de bredere stroompjes kon het volk niet snel genoeg verwoesten, omdat de invallers zich vlugger konden bewegen dan de landlieden, die ook voor hun kinderen hadden te zorgen en zoveel te dragen hadden. Opgejaagd werden ze uit de bossen, waarin de angstige mensen zich verstopten. Werden ze ontdekt, dan wachtte hun de dood. Van dorp tot dorp, van district tot district werd de vervolging voortgezet.

Eindelijk stuitten de wikingen op verzet. Driehonderd wanhopige Friezen, die de wapenen konden hanteren, hadden zich in een bos verzameld en lagen in hinderlaag. Toen zij zich ontdekt zagen, kwamen ze te voorschijn en openden de aanval. Eindelijk tegenstand. De wikingen stelden zich in slagorde. Aaneengesloten lagen ze, rustend op één knie, de schilden boven zich geheven in de éne hand, de andere hand hield de spies, de strijdbijl, of de eikenknots omkneld. Ze wachtten en hunkerden naar het ogenblik, dat ze konden opspringen. Nauwelijks waren de Friezen de gebukte, onder de schilden verborgen troep genaderd, of met een verschrikkelijk krijgsgeschreeuw

deden de wikingen hun tegenaanval. Een scherp gevecht van man tegen man volgde nu, bloedig en wreed. Uiteengeslagen werd de Friese troep, verjaagd, verspreid, vervolgd. Andere dorpen werden veroverd, verbrand en geplunderd. Vrouwen en kinderen werden meegevoerd, al het vee, het koren, het zilver, alles wat waarde had. Daarna gingen de wikingen weer naar hun schepen terug. Het vee werd geslacht, het vlees boven grote vuren gebraden, de huiden werden meegenomen. De vrouwen en kinderen werden als slavinnen en kleine slaven naar andere landen meegenomen en verkocht.

De eerste strooptocht der wikingen in het Frankische rijk was gelukt. En hoevele zouden er nog volgen! Want na de dood van Karel de Grote verzwakte het rijk. Voor de vlootstations en de kustwachten werd slecht gezorgd en de Denen en Noren hadden hier niets te vrezen. De opvolger van Karel de Grote, Lodewijk de Vrome, was in voortdurende strijd met zijn eigen zoons, er was geen gezag meer, geen veiligheid en geen zorg voor welvaart. Wie bekommerde zich om die uithoek van het rijk, de lage landen? Dijken en waterwerken werden verwaarloosd, grote overstromingen verwoestten gehele streken, die tijdens de Romeinen nog vruchtbaar en goed bevolkt waren geweest, en wilde zwijnen wonnen weer terrein. De zee brak de duinenrij in Noord-Holland door, daarachter werd het één groot moeras met diepe uitgestrekte meren. De verbinding tussen Noord-Holland en Friesland werd doorgebroken bij ontzettende watervloeden, het Flevomeer werd een zeeboezem, het Almere. Daarin stroomde de hoofdarm van de Rijn, want de mond bij Katwijk was reeds lang verzand. De grote rivier stroomde langs Dorestad, Utrecht, van daar naar het noorden, door de tegenwoordige Vecht in het Almere en bereikte door het Vlie de zee. Het gebied bij de Scheldemond, Zeeland, was niet veel meer dan schorren en kreken, hier en daar een zandplaat met begin van duinen. Alleen het eiland Walcheren was nog goed bevolkt en bebouwd. Tussen Schelde en Maas lag een somber woudgebied, waar kolenbranders een armelijk leven leidden. Het land tussen Waal en Rijn, de aloude Betuwe, bleef vrij goed bevolkt en bebouwd.

De enkele stenen huizen en burchten uit de Romeinse tijd, ze waren er niet meer. In zuid-Limburg stonden er nog een paar. Ook houten huizen waren zeldzaam. Het volk leefde in woningen van leem. Deze hadden het voordeel, dat men ze na

een verwoesting weer spoedig kon opbouwen. Dat kon men van de houten kerkjes niet zeggen. De gebouwen van steen, ze waren te tellen: in de tiende eeuw waren er drie kastelen: te Utrecht, Deventer en Tiel, een stenen kapel in Groningen en een paar stenen gebouwen van het keizerlijk paleis te Nijmegen. Meer was er niet.

En langs de waterwegen van dit land trokken telkens weer de vloten der wikingen. Soms jaar op jaar, iedere zomer. Dan weer bleven ze lange tijd weg, want de zeekoningen uit het noorden, de Denen en Noren, bestreden ook dikwijls elkander. En evenals in het Frankische rijk waren er ook daar twisten over de opvolging en werden er prinsen verjaagd.

Zo verscheen in 826 aan het hof van Lodewijk de Vrome een Deense prins, Harald. Uit zijn land verdreven, met zijn familie tot het christendom overgegaan, vroeg hij aan de Frankische keizer bescherming en bood hem zijn diensten aan. En de keizer dacht: Met dieven vang je dieven; ik kan die Harald best gebruiken om mijn kusten te beschermen tegen invallen der wikingen. Hij gaf hem een graafschap aan de Wezer en later kreeg Harald ook nog enige delen van het Friese land te besturen.

Maar het liep anders dan men verwacht had. Harald bleef niet lang tevreden met zijn onvoordelig landschap. Wie zou hem beletten weer een ouderwetse wikingtocht te gaan maken op het Frankische gebied? De keizer, Lodewijk de Vrome, was in hevige twist met zijn zoon Lotharius gewikkeld. Harald maakte van de goede gelegenheid gebruik om zijn slag te slaan. In 834 voer hij de Rijn op, plunderde Utrecht en daarna Dorestad. Elke zomer kwam hij terug, vier jaren achter elkaar, viermaal stroopte hij de steden leeg, want elk jaar was er wel wat te halen. De bisschop kon het in Utrecht niet langer uithouden, vluchtte naar Deventer, waar hij althans veilig was en hoopte daar op betere tijden.

Toen na de lange twisten Lotharius leenheer van de lage landen was geworden, deed hij niet anders, dan wat vroeger zijn vader gedaan had. Aan Rorik, broer van Harald, gaf hij Dorestad, het Utrechtse gebied en een deel van Kennemerland in leen. De rover werd dus door zijn heer met het geroofde beloond. Rorik kreeg dit gebied echter op één voorwaarde: hij moest er nu voor zorgen, dat de wikingen niet meer in de lage landen zouden komen. In 847 had hij nog een verschrikkelijke plundertocht langs de Rijn gemaakt, Dorestad was voor de zoveelste maal in vlammen opgegaan; in 850 kreeg hij het van de keizer ten geschenke. Was het wonder, dat andere wikingvorsten ook een kans gingen wagen in Frankenland?

Rorik was geen leenman, maar volkomen meester in de Friese landen. Hij was een onrustig man en probeerde telkens weer terug te keren naar zijn vaderland, Denemarken, waarnaar hij zozeer verlangde. Maar hij was balling, net als zijn broer en had vele vijanden in zijn vaderland. Wat kon hem Friesland, dat moeras, schelen! Geld had hij nodig, geld voor zijn krijgstochten naar Denemarken. Schatting legde hij aan de Friezen op, zware schatting. Het vee – voor hem. De oogsten – voor hem. De enige kans om plundering te voorkomen was een grote som te betalen. Wie zich tegen Roriks tirannie verzette, werd omgebracht. Er was in die dagen geen hoop meer. De boeren zaaiden geen koren. Alles was toch immers voor de wiking. Hongersnood volgde. Somber lag het land, verlaten, dood. Friese edellieden gaven in wanhoop hun goederen aan kloosters weg. Vrije mannen werden horig, om maar enige bescherming te genieten. En alom klonk in het *Onze Vader* een nieuwe gebedsregel: „Van de Noorman, verlos ons, Heer".

Voor één ding zorgde Rorik wel. Er hadden geen invallen van andere wikingvloten plaats, zolang hij hier was. In 857 werd zijn hartewens vervuld: hij mocht weer naar Denemarken terug. Nauwelijks was hij vertrokken, of een geweldige inval van een nieuwe wikingvloot had plaats. De plunderaars schenen op Roriks vertrek gewacht te hebben. De Betuwe, Zuidholland, Utrecht, ook de duinstreken werden afgestroopt.

De stad Utrecht werd bestormd en uitgemoord, nogmaals moest de bisschop vluchten. En zo ging het niet alleen in onze lage landen, maar ook in Vlaanderen en Frankrijk, ze drongen zelfs tot Parijs door. Daar was nog veel meer te halen dan in onze streken. Want daar waren rijke kloosters, vol oude schatten. Schepen vol namen ze mee terug naar hun vaderland.

Het was in 880, dat de grootste wikingtocht onder Godfried de Noorman plaatsvond. De wikingen waren niet meer tevreden met hun buit langs de rivieren, maar vormden een leger en trokken dwars door België, van de Schelde tot de Maas, Rijn en de Moezel. Een ander deel zakte de Waal af en kwam in Nijmegen. Daar haalden ze het brutale stuk uit, het keizerlijke paleis te plunderen. En ze vonden Nijmegen zulk een mooi, droog, hooggelegen punt, dat ze er een gehele winter bleven. Ze legden een zware, aarden wal om de stad, om zich, als het nodig mocht zijn, tegen aanvallen te verdedigen. Wie deed hun nu wat! De Betuwe was een goede korenschuur, vlak bij, paarden en ander vee in overvloed.

Noormannen in wapenrusting

Dit vond de keizer, Lodewijk III, toch al te smadelijk. De wikingen meester in het beroemde paleis, de woning van hem en zijn voorvaderen! Hij trok er met een leger heen. Felle gevechten hadden er om Nijmegen plaats, maar de Franken konden de Denen niet uit hun stellingen verdrijven. De zeeschuimers waren even bedreven in de verdediging als in de aanval. Wat moest de keizer nu doen? In zijn stellingen overwinteren? Hij koos toen de smadelijke weg der onderhandeling. En wat eisten de wikingen van de keizer? Ze waren bereid de stad te verlaten, maar – éérst moest de keizer met zijn leger wegtrekken.

En werkelijk, Lodewijk deed dit. Alles wilde hij doen, als die gevaarlijke Noren maar uit de buurt gingen. En ze gingen ook Nijmegen uit, maar eerst deden ze wat anders. Ze haalden alle schatten uit het keizerlijk paleis: gouden en zilveren vaatwerk, gebeeldhouwde eikenhouten kisten, de keizerlijke statieklederen, met edelgesteenten bewerkt, de schilderijen, alle kasten werden gekeerd, kostbare boeken, ja, alle schatten van pracht en kunst, die daar waren opgehoopt, gingen naar de schepen. En daarna ging het schone paleis in vlammen op. En het enige wat overbleef, was de stenen kapel op het Valkhof. Toen pas verlieten ze Nijmegen en sloten zich aan bij het grote leger van Godfried.

Daarmee waren echter de wikingen nog niet uit België, waar Godfried zijn plundertocht in 881 voortzette. Wel behaalde Lodewijk op hem een gedeeltelijke overwinning, maar Godfried wist zich weer spoedig te herstellen, rukte weer uit Gent op, trok dwars door woud- en bergland naar de Maas- en Rijnstreken. Hij veroverde, brand-

Rooftocht der Noormannen

schatte en plunderde de rijke kloosters van Luik, Maastricht en Tongeren en sloeg zijn kamp op in Elslo, ten noorden van Maastricht. Daar versterkte hij zich en maakte van zijn kamp een ware vesting. Dit werd het punt van uitgang voor nieuwe rooftochten en tegelijk de opslagplaats voor alle buit. Van Elslo ging het naar de Rijnsteden Keulen, Bonn; op zijn terugweg viel Aken, de keizerstad, met een paleis vol schatten, in zijn handen! En in de schone Maria-kerk stalden de plunderaars hun paarden.

Waar was de keizer, Lodewijk? De winter van 882, toen de heidenen zijn rijke steden gruwelijk verwoestten, lag hij dodelijk krank te Frankfort. Nog zond hij legers op de rovers af, maar toen de soldaten vernamen, dat hun keizer gestorven was, verloren ze de moed om Godfried aan te vallen en trokken terug vóór ze de vijand hadden ontmoet. Deze werd nu overmoedig. Weer trokken ze naar Bonn, de Rijn langs tot Koblenz, volgden het Moezeldal, plunderden er alle kastelen en kloosters, verbrandden Trier en keerden met zwaar bepakte paarden naar Elslo terug. Opgestapeld werden de schatten aldaar en een paar weken later trok Godfried de Maas langs naar het bisdom Reims. Ach, wat werd er nu van het Frankische rijk, — en van de christelijke kerk? De eer was weggenomen.

Keizer Lodewijk werd opgevolgd door zijn broer Karel III. Op deze was nu alle hoop gevestigd. En werkelijk, hij deed iets. Hij riep alle stammen van het Frankische rijk op, om de wikingen te verdrijven. Geestdrift was er nu voor een ogenblik. Van alle kanten kreeg hij hulp: Franken, Saksers, Friezen en Italianen zonden grote afdelingen, aangevoerd door hun hertogen en graven. Met dit grote leger trok Karel III naar Godfrieds kamp, naar Elslo. Daar hadden de wikingen zich geducht versterkt. Een veldslag tegen het grote Frankische leger had Godfried niet gewaagd. Maar hij was nu ingesloten, geheel omsingeld. Nu zou de bestorming beginnen, de eer zou

gered, het onschuldig vergoten bloed zou gewroken worden. Het leger der Franken hunkerde naar de afrekening.

Wat nu? Er kwam geen bevel tot bestorming. Karel III was Karel de Grote niet. Hij had een andere bijnaam: de Dikke. Laf, weifelend was hij. Hij waagde niets. Hij dacht door omsingeling de Denen te kunnen uithongeren en zo tot overgave te kunnen dwingen. Twaalf dagen wachtte hij. Het was in Juli en snikheet. Een geweldig onweer brak los boven de twee kampen, een verschrikkelijke hagelbui vernielde veel tenten der Franken. Noodweer was het. Een groot deel der aarden versterkingen om Godfrieds kamp stortte in. Het gat was zo groot, dat een eskadron door de bres had kunnen stormen. En nòg gaf Karel de Dikke het bevel niet. Want – achter de ingestorte muur zag hij nog een verschansing. En die vreesde hij. Hij wachtte, wachtte en deed niets.

Dagen van hitte en regen, regen en hitte volgden. Besmettelijke ziekten braken uit, bij belegerden en belegeraars. De kampen besmetten elkander. Boven de legers hing de dood, de walm van lijken. Moedeloos werden de Frankische troepen. Waarom draalde de keizer toch zo? Ach, met deze man was niets te beginnen. Ook de wikingen verlangden naar het einde der belegering. Maar aan overgave dachten ze niet. Ze herinnerden zich de belegering van Nijmegen. Onderhandeling! Wel ja, onderhandeling! Met Karel de Dikke, met de Franken was alles mogelijk. Godfried deed een schild boven de poort hangen: wij wensen te onderhandelen!

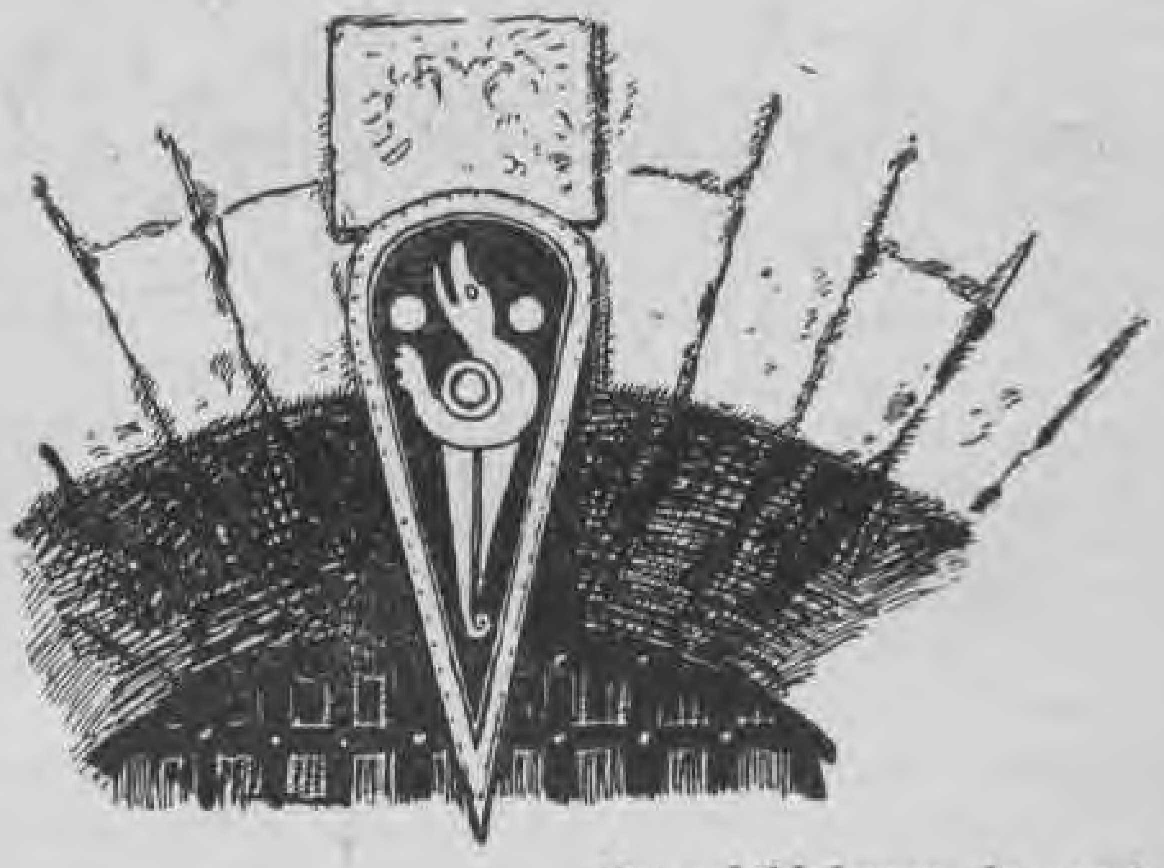

Het schild boven de poort

En Karel ging er toe over. Wat verlangde de keizer? Hetzelfde, wat zijn vader indertijd van de wikingen in Nijmegen had verlangd: wegtrekken uit Elslo. Goed, zei Godfried, maar voor wat, hoort wat. Hij herinnerde zich, dat vroegere Frankische vorsten zo vriendelijk waren geweest, om aan Deense vorsten landen in leen te geven. Welnu, hij verlangde het leen, dat vroeger aan Rorik toegewezen was. Het onbegrijpelijke gebeurde. Karel gaf Godfried een groot deel der Friese landen als leen, op voorwaarde, dat de Deen zich liet dopen. Godfried vond het best en de keizer leidde hem zelf ten doop. Nog had Godfried de brutaliteit van de keizer een losprijs te eisen van 2400 pond goud en zilver. „Dan zal ik u, zo lang u leeft, met rust laten!" En hij ontving, wat hij verlangde.

Godfried werd dus wel beloond voor zijn paar jaar stroperij: tweehonderd schepen met schatten en een leen, dat zich uitstrekte over Utrecht, de Betuwe, Holland en Zeeland. Bleven nu de plundertochten uit? Helaas niet. Dat ondervond Deventer anders. De wikingen kwamen de IJsel op, roofden en brandden naar hartelust in het gebied van de Saksische graaf Everhard en als de hertog van Saksen zijn troepen niet samengetrokken had, zou het niet bij Deventer gebleven zijn. Godfried werd hoe langer hoe brutaler. Hij had tijdens zijn plundertochten de rijke, vruchtbare Rijnstreken om Koblenz bewonderd en eiste nu van de keizer ook dat gebied in leen.

Wat moest Karel doen? Weigeren? Dat betekende oorlog met de Noorman. Toe-

geven? Dan had hij de gevaarlijke kerel te dicht bij zich, in het hart van zijn rijk. Hij wist een andere, veel gemakkelijker weg, om Godfried onschadelijk te maken. Hij zond zeer heimelijk zijn boden naar de hertog Hendrik van Saksen. Deze riep enkele vertrouwde graven bij zich, daar was ook graaf Everhard bij. Fluisterend werd het complot gesmeed. Ze zetten een val.

De hertog zond Godfried een vriendelijke uitnodiging voor een samenspreking te Herispich, een dorpje bij de scheiding van Waal en Rijn, dus buiten Godfrieds gebied. De Deen kwam met een zeer klein gevolg. Er werd gedronken en onderhandeld. Een teken werd gegeven. Graaf Everhard trad binnen. Hij begon Godfried op heftige toon te verwijten: „Die rooftochten in mijn gebied heb ik aan u te danken en dat moet uit zijn". Everhard zocht ruzie. De ruwe Deen begon te schelden en – toen was het ogenblik gekomen, waarvoor men deze gehele ontmoeting had opgezet: plotseling trok Everhard zijn zwaard en doorstak Godfried.

De keizer had zijn zin: de gevaarlijke Deen was nu uit de weg geruimd. De hertog van Saksen trok met zijn leger, dat reeds lang gereedlag, Godfrieds gebied binnen. De wikingen, woedend om de sluipmoord op hun hertog, trokken hem tegemoet. Ook hierop had de Saksische hertog gerekend. Terwijl de wikingen de hertog bestreden, werden zij in de rug aangevallen door inderhaast saamgeroepen Friese troepen, onder leiding van een Friese graaf Gerolf. Toen was de nederlaag van Godfrieds troepen volkomen. En Gerolf werd voor zijn diensten beloond met het Friese leen.

Nog ruim honderd jaren hoorde men van tijd tot tijd, nu hier, dan daar, van de invallen der wikingen, maar ook het verzet er tegen werd steeds sterker. Zo werden in 891 de Denen bij Leuven zo beslissend geslagen, dat de lust tot nieuwe, grote rooftochten verminderde. Kleinere invallen vonden er nog wel plaats. Nijmegen werd nog in 925 aangevallen en geplunderd, maar de burgers verzetten zich zo geducht, dat de Denen de wijk namen. De laatste inval had plaats in 1010, toen de Noormannen de Merwe en Waal opzeilden, om de rijke handelsstad Tiel leeg te halen. Daarmee was de verschrikkelijke reeks tochten over een tijdperk van twee eeuwen afgelopen.

Veel wikingen zijn nimmer naar hun land teruggekeerd, maar in de lage landen blijven wonen als boeren, zeevaarders, scheepsbouwers en handelaars.

De voornaamste oorzaak van het verminderen der rooftochten was echter, dat in de noordelijke landen zelf een grote verandering plaatshad. Want ook daar werd het christendom gepredikt en week de zwarte Wodan voor de witte Christus, gelijk de Denen zelf zongen. Het Evangelie bracht, als overal elders, verandering van geheel het leven mee, verandering van hart en zeden. Vroeger genoot en juichte men, als de skalden een lofdicht zongen op de wikingvorst en over hem dichtten: „Hij sloeg de Saksen neer tot voedsel van de schuwe, lelijke wolf; hij gaf wijd in het rond het bloed van vele Friežen te drinken aan donkere wolven; hij veranderde de bewoners van Walcheren in lijken; hij gaf de lichamen der Vlamingen aan de raven". Nu zongen de dichters andere liederen: „Rijkdom vergaat, verwanten sterven. Zelf sterft ge ook. Ik weet iets, dat nooit sterft: het oordeel over elke dode".

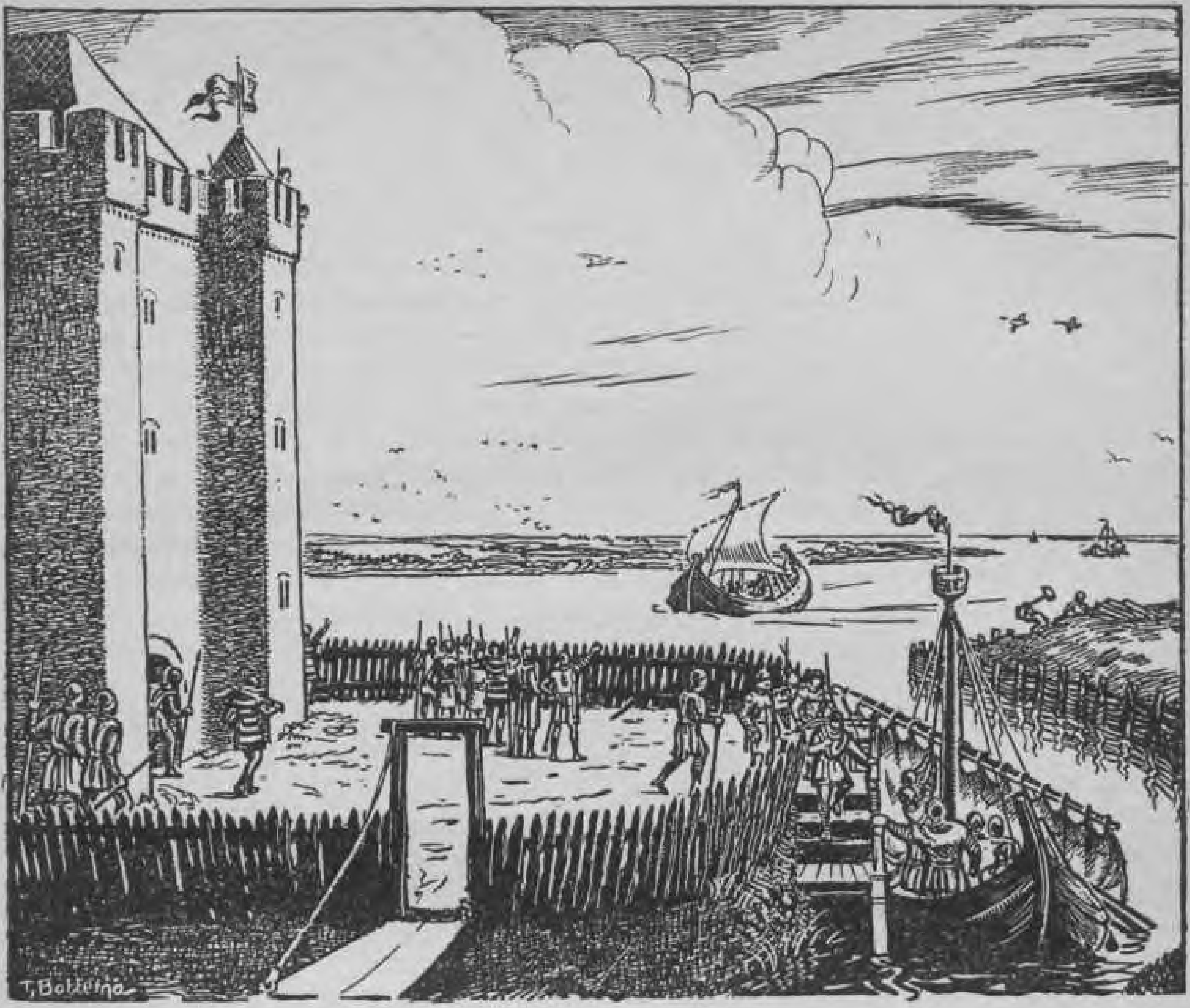

De tol aan de Merwe

V. HOLLAND AAN DE MERWE

Het graafschap in het westen, dat Gerolf na de dood van Godfried de Noorman in 885 had ontvangen, schéén van niet veel betekenis. Utrecht, Keulen, Luik, Vlaanderen waren veel groter en belangrijker. Kennemerland, dat was een moeras, een houtland; Holt- of Holland begon het te heten. Het was een uithoek van het Duitse rijk, zonder stenen kerken, zonder kloosters. De boeren, vissers, schippers, jagers en houthakkers waren ruwe, arme lieden, meest horigen en lijfeigenen van hun heren, de edelen. En de edelen zelf waren niet veel meer dan hereboeren, bezitters van veel grond. Hun kastelen hadden geen zware muren, torens en grachten met valbruggen, maar het waren grote, stenen boerderijen. Daaromheen lagen de lemen hutten, gedekt met riet en stro, daar woonde het geringe volk, dat werkte voor zijn heer, voor hem alleen. Dat was Holland.

Maar zo onbelangrijk en achterlijk zou het niet blijven. Geen streek lag zo gunstig als juist Holland. Er waren mooie grote stromen, de monden van Maas en Rijn. Want het meeste water van de laatste rivier was in later jaren door de Lek gevoerd. De

Rijn langs Utrecht, door de Vecht, betekende weinig meer, en het water langs Bodegraven en Leiden nog minder. Alles wat van de zee naar Lotharingen en de Duitse landen ging, elke koopman van Engeland moest met zijn schip en goederen Holland dóór. En het geringe graafschapje begon mee te tellen naast het trotse bisdom Utrecht en andere Nederlandse lenen.

In 922 kreeg Gerolfs zoon, Diederik of Dirk I, van de keizer op paasavond het leen, dat ook zijn vader bezeten had. De abdij van Egmond was tevens zijn burcht. Onder Dirk II kreeg het graafschap van keizer Otto weer uitbreiding, het gehele gebied tussen de Maas en het Vlie. Daar was dus ook geheel West-Friesland bij. Daar waren de Friezen echter zelf niet blij om. Ze moesten niets van de leenheren van de keizer hebben. Want die eisten maar schatting, hadden allerlei rechten. En de Friese vrijen en edelen zeiden: We dienen alleen God en de keizer. We zijn zèlf leenmannen van de keizer. Geen grááf is onze meester, de kéizer is onze meester. Neen, de Friezen waren geen gemakkelijke onderdanen voor een Hollandse graaf. Elke edele, elke vrije grondbezitter, elk klooster in de Friese landen wilde baas in eigen huis blijven; samen waren ze een soort onafhankelijke boeren-republiek.

Dat ondervond Arnoud, de zoon van Dirk II, die de Westfriezen wilde dwingen hem, hun wettige graaf, te gehoorzamen. Hij trok met een honderdtal ruiters en voetknechten langs de duinen en verder door de moerassen steeds naar het noorden. Daar werd hij bij Winkel aangevallen door een overmacht van boeren met spaden, dorsvlegels, gescherpte polsstokken en andere wapens. Toen hij de hopeloze strijd opgaf en trachtte te wijken, sneden de Westfriezen hem de terugtocht af. Hij was verloren en sneuvelde met veel anderen.

Zijn opvolger, Dirk III, is wel een der flinkste, slimste en brutaalste graven van Holland geweest. Hij heeft zijn graafschap lang bestuurd, ruim vijf en veertig jaar, van 993–1039; hij was iemand van aanpakken en durven. Hij liet zich door niemand in een hoek drukken, hij week voor geen bisschop en geen hertog, zelfs niet voor de keizer.

Ten noorden van de brede rivier de Merwe lag een groot moeras, vol geulen, rietbossen en oerwoud. Daar krioelde het van wild en gevogelte en vissen. Het was vanouds een heerlijk jachtveld van de bisschoppen van Utrecht, die voor hun kloosterlingen best de opbrengst van dat jachtterrein konden gebruiken.

Dirk III dacht: Dat moeras is niemandsland, ik kan er iets goeds van maken. Hij liet het voor een groot deel bedijken, inpolderen en grote stukken waren al in vruchtbaar gebied veranderd. En de Utrechtenaren maakte hij duidelijk, dat het nu zíjn gebied was.

Hij deed meer. Door zijn rivieren voeren de handelsvloten van koggen naar de steden in het oosten, naar Tiel, Nijmegen en de Duitse steden. Dirk III zag al die rijke ladingen langs zich gaan, zonder dat hij er zelf enig voordeel van had. De Tielse, Keulse en andere heren trokken de voordelen van Dirks prachtige waterwegen, verdienden schatten aan de handel en betaalden aan hùn meesters de flinke belastingen.

Van die verdiensten kan ik ook wel wat gebruiken, dacht Dirk. Ik moet zorgen voor de veiligheid, voor de dijken, voor de wegen en het vaarwater in orde houden. Daaraan moeten die heren maar mee betalen. Ik ga tolgeld heffen. Elke kog, die passeert, zal betalen, anders komt ze er niet door.

Maar — wie een vuist wil maken, moet een hand hebben. Hij liet in de buurt van Vlaardingen bij de rivier een kasteel bouwen. Dat lag daar als een dreigement. De schepen, die brutaalweg doorvoeren om de tol te ontduiken, werden even brutaal beschoten en zo móesten de kooplieden wel eerst betalen, voor ze konden passeren.

Dat gaat prachtig, vond Dirk. Wat een geld kreeg hij binnen! Een goudmijn was die tol aan de Merwe, want alles wat de Waal op wilde, moest er langs.

Maar wie het allesbehalve prachtig vonden, dat waren de Tielse, Utrechtse en Keulse heren. Drie jaar hadden ze het dure spelletje aangezien, – Dirk was er in 1015 mee begonnen, – goede, noch kwade woorden hadden geholpen, ze vonden het nu welletjes en zouden er een stokje voor steken. Wacht maar, de keizer en de rijksdag waren er ook nog, om uit te maken wat mocht en niet mocht, wat recht en onrecht was.

In 1018 kwam de machtige keizer Hendrik II in het paleis van Nijmegen zijn paasfeest vieren; daarna hield hij rijksdag. Alle leenmannen, bisschoppen, graven en hertogen kwamen naar Nijmegen om de keizer hun hulde, eerbied en onderdanigheid te betuigen. Kerkdiensten, tournooien, feesten – en ook vergaderingen werden gehouden. Daar was Dirk met zijn gevolg natuurlijk ook bij. Hij merkte bij de plechtigheden wel, dat de heren allesbehalve vriendelijk tegen hem waren en iets in het schild voerden. Maar hij dacht: Ze durven toch niet. Ik ben 's keizers eigen neef, míjn moeder is zíjn zuster, hij geeft mij toch gelijk.

Op de rijksdagsamenkomsten kwamen de klachten over 's keizers neef los. En de keizer kreeg heel wat te horen. Bisschop Adelbold van Utrecht zei, dat de Hollandse graaf het jachtterrein van het bisdom had ingepalmd. Jaren lang had hij zijn kloosterlingen met de vogels en vissen van het Merwebos kunnen voeden, nu was er gebrek in de kloosters. De kooplieden van Tiel zeiden, van die verschrikkelijke tol zoveel te lijden, dat Dirks maatregelen veel op afpersingen begonnen te gelijken. De keizer keek heel bedenkelijk. Ja, zeiden de heren, het wordt zo erg, dat we straks geen belastingen voor de keizer kunnen opbrengen.

Dat deed de deur toe. De keizer zèlf zou zich laten benadelen door zijn eigen neef? Hij stond op. Hij zou vonnis vellen. En hij deed dit gestreng. Dirk III moest zijn vesting aan de rivier afbreken.

Wat? Zijn mooie vesting afbreken? „Dat doe ik niet," zei Dirk botweg tegen zijn oom. „Dat doe ik nooit van mijn leven."

„Dan zal er geweld gebruikt worden."

„Dat zal ik met geweld keren."

Het hoge woord was er uit. Dat betekende oorlog. Oorlog tegen zijn eigen oom. De rijksdag ging uiteen. De bisschop van Utrecht was in zijn nopjes: hij zou die Hollandse graaf eens een toontje lager laten zingen. Hij zond zijn markgraaf Bavo met troepen naar Dirk III. Maar deze versloeg de Utrechtse troepen en hij lijfde Bavo's gebied, Bodegraven en omstreken, bij Holland in.

De keizer zond Godfried, de hertog van Lotharingen, met een leger naar Dirk. Met een vloot kwamen de schepen de Waal af. In Juli kwamen ze voor Vlaardingen. Op een vroege morgen begon de aanval op de troepen van Dirks broer, Sicco. Het was een moeilijke strijd voor de vreemde troepen in dat waterige terrein, vol sloten en kuilen. Plotseling viel Dirk met zijn gehele macht Godfried van ter zijde aan. Een paniek ontstond in de Utrechtse en Lotharingse gelederen. Een algemene vlucht naar de reddende schepen volgde. De bisschop Adelbold, die ook meegegaan was om getuige te zijn van Dirks nederlaag, kon net nog in een klein bootje springen en ontkomen. Godfried kon niet meer weg. Zijn volk sprong het water in, verdronk, of bereikte zwemmend de boten, – of werd gevangen en gedood. Het werd een volkomen nederlaag. Godfried stortte gewond neer. Dirk snelde toe en wist nog op het laatste ogenblik te voorkomen, dat de hertog gedood werd. Hij liet de zwaar gewonde wegdragen naar zijn kasteel. Daar werd hij gewassen, verbonden en met de uiterste zorg verpleegd, zodat Godfried in leven bleef. In leven – maar als gevangene.

Toen de hertog hersteld was, zei Dirk: „Ik schenk u de vrijheid. Maar doe mij dan het genoegen, als voorspraak bij mijn oom voor mij op te treden. Ik ben in mijn

recht, ik ben aangevallen, ik heb mij verdedigd. – Laat het nu vrede zijn. Als men mij met rust laat, zal ik geen wraak nemen".

Godfried beloofde met de keizer te zullen spreken en werd vrijgelaten. Na die tijd heeft de keizer zijn neef met rust gelaten. Maar met de Utrechtse en andere heren bleef de verhouding slecht. De oostgrenzen van het graafschap Holland lagen altijd open voor invallen van stropende benden van de bisschop. Nog grensde het graafschap nergens aan de Zuiderzee.

Ook de opvolger van Dirk III ondervond veel moeite en vijandschap. De graven, bisschoppen en hertogen waren in die tijd ruwe klanten, die maar één middel wisten om een geschil op te lossen: de wapenen. De bisschoppen waren niet de brave, vredelievende geestelijken van tegenwoordig. Ze gespten net zo gauw harnas en zwaard aan, als ieder ander ridder.

In 1048 was Dirk IV te Luik voor een tournooi. Alles wat ridder heette, was hier bijeen. Harnassen, helmetten blonken, de borsten en halzen der fiere paarden waren beschermd door glanzende platen. Op de tribunes keken de edelvrouwen in spanning toe. De strijdenden stormden op elkander in, man tegen man, lansen ketsten en kraakten, ridders tuimelden uit het zadel, bleven met de voet in de stijgbeugel hangen en werden door de steigerende paarden een eind meegesleurd, tot de pages angstig toeschoten om hun heer te helpen. Daar waren winnaars en verliezers, daar waren weleens gewonden bij. Maar dit laatste kwam niet zo dikwijls voor, want de punten der lansen waren beschermd door stevige doppen. Het was er op een tournooi niet om te doen, elkander te kwetsen, maar buiten gevecht te stellen door de lans uit de vuist te slaan, en elkaar uit het zadel te stoten. Dat was de sport van die tijd en tegelijk ook een prachtige oefening in behendigheid en kracht. In het werkelijke gevecht kon deze oefening goed te pas komen.

Ook Dirk IV kreeg zijn tegenstander, de broer van de Keulse bisschop, een vaardig tournooivechter. Holland–Keulen. Wie zou het winnen? De Merwe- of de Rijnridder? Er was spanning op de tribunes, toen die twee tegen elkaar in het krijt traden. De vizieren waren gesloten, maar de toeschouwers herkenden de partijen aan de wapenkleden over de paarden, aan de kleuren der pluimen op de helmen. De kamprechters gaven het teken – een ren! – de botsing! de grond dreunde, lanssplinters vlogen rond. Op en neer ging de strijd, eenmaal hing Dirk in zijn zadel, maar wist zich te herstellen. Het volk joelde, de vrouwen gilden. Ze wierpen hun hoofdtooisels naar de partijen, zo opgewonden waren ze. – De spanning steeg. Wat gebeurde daar? Er werd geschreeuwd, gewaarschuwd. De dop van Dirks lans was losgeraakt en gevallen, dreigend blonk de stalen lanspunt. In de hitte van het spiegelgevecht merkte Dirk dit niet. Een nieuwe botsing volgde; de lanspunt drong door de maliënkolder van de Keulse ridder. Een schreeuw, – bloed vloeide uit de borst. Hij stortte in het zand.

Een ontzaglijk tumult volgde. Verbijsterd zag Dirk toe, wat hij gedaan had. Zijn lans was ontbloot. Hij was een moordenaar. Hij sprong van zijn paard, om de gewonde te helpen. Kreten klonken: „Verraad! Doodt de moordenaar! Hij deed het met opzet! Hij was gewaarschuwd! Wraak!" Het krijt stroomde vol met aanhangers, die partij kozen. Zwaarden werden getrokken. Het werd een gevecht, het gevolg der ridders raakte slaags. Twee lieden van Dirks gevolg werden gedood, anderen gewond. De aanhangers van Keulen en Luik waren natuurlijk veel talrijker en Dirk moest zich met de zijnen door de vlucht redden.

Diep beledigd was hij, omdat men hem, de Hollandse graaf, van een lafhartige moord in het tournooiveld durfde beschuldigen. Hij was een ridder zonder blaam, het was niet anders dan een noodlottig ongeluk geweest, – en als een eerloze had men hem behandeld, twee vrienden van hem gedood. Hij zou niet meer mogen deelnemen aan de tournooien. Een schande rustte op hem. Maar hij zou zich wreken.

Veilig in zijn graafschap teruggekeerd, zon hij op vergelding. Daar lagen die gehate Keulse en Luikse schepen op zijn rivier, voor Dordrecht. Hij liet de schippers en kooplieden van de vaartuigen halen, boeien en in de kelders van zijn burcht sluiten. „Steekt de brand in die koggen!" beval hij. En schepen en lading gingen in vlammen op. En bitter zag hij toe, hoe de uitgebrande wrakken na-rookten, kantelden en aan de wal vastliepen. Dat was zijn antwoord op de belediging in Luik. De gevangenen zou hij loslaten, maar — tegen betaling van een hoge losprijs.

Wraak roept om wraak, vergelding eist vergelding. En toen men in Luik en Keulen vernam, wat er voor Dordrecht gebeurd was, bereidde men zich voor op een strafoefening. Natuurlijk was de Utrechtse bisschop er voor te vinden, om met de Hollandse graaf af te rekenen, en de bisschoppen van Keulen en Luik bij te staan. De troepen rukten op.

Het was midden-winter 1049, toen de vijand de stad naderde. Het had weken lang gevroren. Hard, wit en verlaten lag het vlakke land. Rivieren, sloten en grachten waren geen belemmering meer voor oprukkende troepen. Tegen de avond begon het zacht te sneeuwen. Daar lag het slot, daar lag de kleine, gesloten stad. Enkele mannen slopen nader. Gefluisterd werd er. Overlopers, verraders van hun graaf waren het, lieden van Dordrecht, die de vijand langs een diepe, bevroren gracht tot in het hart van de stad voerden. Dirk was verrast!

Alarm hielp niet meer. De overmacht was binnen. Ternauwernood kon Dirk door de vlucht zijn leven redden. Toen was hij ridder zonder burcht, graaf zonder stad. Daar berustte hij natuurlijk niet in. Drie bisschoppen in zijn stad!

Enkele dagen later was de dooi ingevallen. Dirk wist, dat veel van zijn getrouwe aanhangers als gevangenen binnen Dordrechts poorten waren. De regen had de omgeving weer tot een slik- en modderveld gemaakt. Daar was Dirk wel op thuis. Op een donkere, gure nacht met storm- en regenvlagen naderde hij met zijn voetknechten. En Gerard van Putten en andere edelen binnen de stad openden heimelijk de poorten. Snel slopen achter elkander, naar verschillende kanten, Dirks troepen de stad binnen, waar alles in diepe rust was. De meeste edelen waren dronken van het feesten. Ze werden in hun slaap overvallen. Toen werd er een slachting aangericht. Vierhonderd werden er in de huizen en op straat gedood. De drie bisschoppen wisten ternauwernood te ontkomen.

Dirk IV was weer in het bezit van zijn stad. Drie dagen daarna liep hij de wallen rond, om de werkzaamheden na te gaan. Van een dak loerde de wraak, daar zat een gevangen Keulenaar verborgen. Hij spande zijn boog, richtte, schoot — de pijl trof de niets vermoedende graaf. Hij werd weggedragen, verbonden, maar het vergif, waarmee de punt van de pijl was ingesmeerd, was reeds in het bloed doorgedrongen en Dirk IV stierf diezelfde dag.

Zijn broer Floris I, die Dirk opvolgde, had het niet makkelijker dan zijn voorganger. Utrecht en Luik rustten niet, Holland aan de Merwe moest ten onder. In 1061 had er weer een aanslag op Dordrecht plaats. Floris, die bericht had ontvangen van de nadering der benden, liet in alle wegen, die toegang tot Dordrecht gaven, diepe kuilen maken. Die overdekte hij met tenen horden, daarop werden graszoden gelegd, zodat er niets te zien was. De naderende ruiters trapten door de horden heen, tuimelden in de valkuilen en van de verwarring maakte Floris gebruik door met een felle tegenaanval de troepen te verstrooien.

Toen in Juni van dat jaar de bisschoppen van Utrecht en Luik weer tegen hem oprukten, wachtte hij hen niet in Dordrecht op, maar ging hen tegemoet langs de Maas tot diep in de Bommelerwaard. Daar had bij Nederhemert een veldslag plaats, die door Floris werd gewonnen. Hij gaf zijn edelen bevel de vluchtende vijand te vervolgen. Zelf was hij doodmoe van de zware dag en legde zich met enkele

volgelingen onder een boom te slapen. Een verstrooide troep van de vijand vond de graaf. Daar was ook Herman van Kuyk bij, in dienst der Luikenaren. Hij ontzag zich niet, de slapende Floris met een lans te doorsteken, doodde ook de andere slapenden en reed heen.

En Floris werd begraven in het klooster van Egmond. De zoveelste graaf van Holland aan de Merwe. Bestond het graafschap nog wel? Keizer Hendrik IV schonk het aan de bisschop van Utrecht en de hertog van Lotharingen, weer een Godfried, die om zijn wanstaltig lichaam Godfried met de Bult werd genoemd. Deze werd in 1076 te Delft door een dienstman van Dirk V vermoord. Geholpen door de Vlamingen kwam ten slotte Dirk V toch weer in het bezit van zijn graafschap, de eigen graaf over zijn eigen land. Daar kon geen keizer, bisschop of hertog iets aan veranderen. Maar de strijd en moeilijkheden met de buren bleven. Het verhaal der Dirken en Florissen van het Hollandse gravenhuis is barbaars, gelijk de hele tijd.

Horigen en lijfeigenen

En ondertussen leed het landvolk van vriend en vijand; een strooptocht was even erg als een watervloed. Het koren op de akkers werd vertrapt, dorpen werden geplunderd. Na iedere strijd waren de slavenmarkten in de steden voller dan anders, waar de mensen, mannen, vrouwen en kinderen, voor een aantal schellingen werden verkocht. Hard was het leven der horigen en lijfeigenen en zwaar waren de straffen. Wat heeft die jongen gedaan, die met brandmerken op de kaken loopt? Hij tapte eens een kan bier uit het vat van zijn heer, toen hij dorst had. Als de edelvrouw des nachts niet slapen kon van het kwaken van kikvorsen, moesten de slaven, nacht in nacht uit, met de polsstokken in de sloten blijven roeren, om de kikkers te doen zwijgen. Wie zijn belasting door de een of andere verwoesting op zijn akkers niet betalen kon, werd opgepakt – en werd lijfeigene. Men zag nogal eens mensen zonder neus en oren. Die man daar, hij heeft geen linkerhand meer. Eens was hij vrij. Maar hij heeft zijn eigen koren tussen eigen stenen gemalen voor zijn eigen broodkoeken. Hij had het echter naar de molen van zijn heer moeten brengen, want die had het maalrecht. Hij heeft nu alleen nog zijn rechterhand. Maar daarmee kan hij nog het zwaard voeren voor de strijd, die komt. De strijd, die hem weer vrij zal maken.

Want de paus van Rome had gesproken! Een schok ging door de landen. Voor elke horige was er kans op vrijheid gekomen. Monniken trokken alle steden en dorpen door. „Ter kruisvaart! God wil het! Het heilige land moet bevrijd worden uit de handen der Turken! Wie meegaat, doet een Godgevallig werk. Alle zonden worden hem vergeven. Geen strijd meer in de christenlanden! Godsvrede zal er heersen. Alle christenen verenigen zich. God wil het!"

Met het kruisteken op de borst of schouder verenigden zich ook in Holland en Friesland de honderden met de duizenden, tienduizenden, honderdduizenden uit alle christenlanden van Europa tot één machtig leger om te voet de reis van jaren te maken, de reis naar het heilige land. Daar waren bisschoppen bij, monniken en nonnen uit de kloosters, vorsten, edelen en slaven, vrijen en lijfeigenen. 10.000 ridders te paard, 300.000 voetknechten, daarachter een tros van 200.000 man; daarbij waren de meetrekkende vrouwen en kinderen niet gerekend. Want ook dezen gingen mee in

Een kruistocht

het grote jaar 1096. Godfried van Bouillon, de hertog van Neder-Lotharingen, was hun aanvoerder.

Hoevelen zouden het heilige land nimmer zien! Met enkele tienduizenden, die overgebleven waren, werd ten slotte Jeruzalem veroverd. En het waren slechts enige duizenden, die behouden naar hun land terugkeerden.

Het bleef niet bij één kruistocht. Tot bijna 1300 hadden er telkens met legers en ook met vloten tochten plaats. Van de Hollandse graven ging in 1190 Floris III mee. Maar Jeruzalem heeft hij niet gezien, want hij overleed in Antiochië aan de pest, de vreselijke ziekte, die hele legers verteerde.

Een andere Hollandse graaf, die aan een kruistocht deelnam, was Willem I, een woelige vechtersbaas. Met zijn Friezen en Hollanders ging hij in driehonderd koggeschepen naar Portugal, waar hij in 1217 de Moren bestreed. Vandaar trok hij naar Egypte, waar hij in 1219 de sterke vesting Damiate veroverde. Het heilige land zag hij nimmer: het grootste deel van zijn leger kwam bij de belegering van Damiate door de pest om. Zelf keerde hij nog naar Holland terug, ziek en uitgeput van zijn zwervers- en vechtersleven. Hij herkende zijn landen nauwelijks terug, zo veranderd waren sommige streken door de geweldige overstromingen. Niet lang leefde hij meer na zijn terugkeer; in 1223 stierf hij.

De meeste kruistochten liepen zeer ongelukkig af. Verwilderd, verruwd en verziekt keerden de enkele honderden terug. En toch waren er telkens opnieuw anderen

bereid, om de jarenlange tocht te beginnen. Zelfs had er een kruistocht van alleen kinderen plaats, 50.000 jongens en meisjes. Ze kwamen natuurlijk ergens in verre, vreemde landen op de slavenmarkten terecht.

Maar de kruistochten hadden ook wel enige goede gevolgen. De mensen, die terugkwamen, hadden andere landen leren kennen. Ze zagen daar veel, leerden daardoor veel en begonnen híer na te maken, wat ze dáár ontdekt hadden. De huizen, gebouwen, kerken en kloosters veranderden, werden veel fraaier: men had immers zoveel schone bouwwerken in den vreemde gezien. De zeevaart naar de landen om de Middellandse zee nam toe. En al kwamen onze Hollandse schippers nog niet in die buurten, de Portugezen dreven er wel een drukke handel. En zo kwam er via andere landen allerlei nieuws op de markten; zuidvruchten, specerijen, suiker; andere boom- en bloemzaden; glas, tapijten, zeep, papier — allemaal dingen, die thans iedereen kon kopen. Ja, langzamerhand begon het landje van boeren en vissers een land van handelaars en ambachtslieden te worden. En het Holland aan de Merwe werd een Holland aan de zee.

VI. DE LAATSTEN VAN EEN ROEMRIJK HUIS

Graaf Willem I, de drieste kruisvaarder, werd in 1223 door zijn zoon Floris IV opgevolgd. Deze bestuurde het graafschap tot 1235; in dat jaar werd hij in Frankrijk tijdens een steekspel gedood. En hij had geen zoon, oud genoeg, om hem direct op te volgen. Want de kleine Willem, Floris' zoon, was toen pas zeven jaar. Dat was de leeftijd, waarop men *edelknaap* werd. Na nòg zeven jaar, dus op zijn veertiende, werd een knaap uit de adelstand *jonker*. Dan kreeg hij zijn zilveren sporen. Maar zijn góuden sporen, die moest hij verdienen met een waarlijk ridderlijke daad. Dan werd hij plechtig tot *ridder* geslagen.

Willem II werd op zijn veertiende jaar reeds graaf, één der laatste graven uit het huis, dat nu al drie eeuwen over Holland had geregeerd. En wat was dat graafschap, zo klein begonnen, langzamerhand groter, krachtiger en van meer betekenis geworden! En hoeveel zou er vooral onder de laatste graven van het roemrijke huis nog in Holland veranderen!

De jonge Willem was zeer eerzuchtig. Hij geloofde, dat een rijke toekomst vóór hem lag. Graaf was hij, maar – méér dan graaf kon hij worden: koning en misschien wel keizer van het gehele Duitse rijk. Wel was het Hollandse gravenhuis door familiebanden verbonden met de vorsten van Duitsland, Frankrijk en Engeland, maar voor Willem II kwam er een kans zèlf koning te worden.

In 1247 kwamen er gezanten van de paus bij hem. Hij was toen twintig jaar. Wat een eer viel hem te beurt! De paus zelf nodigde hem uit Rooms koning te worden! Dat betekende, dat de paus hem zou helpen, om eenmaal de Duitse keizerskroon te dragen. Ja, zoveel macht had de paus in die tijd. Hij had wel geen leger, waarmee hij streed, maar hij kon als hoofd der kerk zijn bisschoppen bevelen, welke vorst zij moesten gehoorzamen en welke niet. Hij kon een vorst in de ban doen, hem afsnijden van de kerk en dat was het verschrikkelijkste, wat er met iemand gebeuren kon. Dan was hij rechteloos en machteloos. Dan hoefden de onderdanen en de leenmannen hun vorst niet meer te gehoorzamen. Hoeveel burgeroorlogen waren er al op die manier in de Duitse landen ontstaan!

Ook nu had de paus weer twist met de Duitse keizer Frederik; hij had hem van de troon vervallen verklaard. En nu zocht de paus zèlf een troonopvolger. Eerst had hij anderen gevraagd, maar ze hadden eerbiedig voor de eer bedankt en gezegd: liever niet. Want de titel Rooms koning was wel heel mooi, maar het was een dure titel. De troonopvolger moest eigenlijk de troon veroveren; daar moest men oorlog voor voeren en – oorlog kost geld. De twingtigjarige Willem vond het echter zo'n grote eer voor zich zelf en voor het graafschap, dat hij er wel de moeite en zorgen voor overhad, om eenmaal keizer te worden.

Het zou wel een lange weg zijn: eerst de zilveren kroon van Rooms koning, dan de ijzeren kroon van Lombardije en eindelijk de gouden keizerskroon, die hij uit de hand van de paus te Rome ontvangen zou. Welk een toekomst lag er voor hem open! Hij zag de moeilijkheden wel, maar hij was jong, strijdlustig en eerzuchtig

en hij had machtige vrienden. De eerste plechtigheid had in Keulen plaats. Daar werd hij in de prachtige Dom tot ridder geslagen en legde hij de gelofte af, de wetten van de ridderstand getrouw en vroom na te komen. Daarna trok hij naar Aken, om gekroond te worden. Maar toen begonnen de moeilijkheden al. De stad wilde hem niet als wettige heer erkennen en sloot de poorten. Met een enorm leger omsingelde hij de stad en het duurde enige maanden, vóór hij haar ingenomen had. Toen pas, in 1248 werd hij in de kerk tot Rooms koning gekroond. En in de volgende jaren erkenden verschillende Duitse vorsten en steden hem als wettig koning, maar van anderen ondervond hij nog zoveel tegenstand, dat hij voorlopig zijn doel nog niet bereiken kon. Zou hij het ooit bereiken?

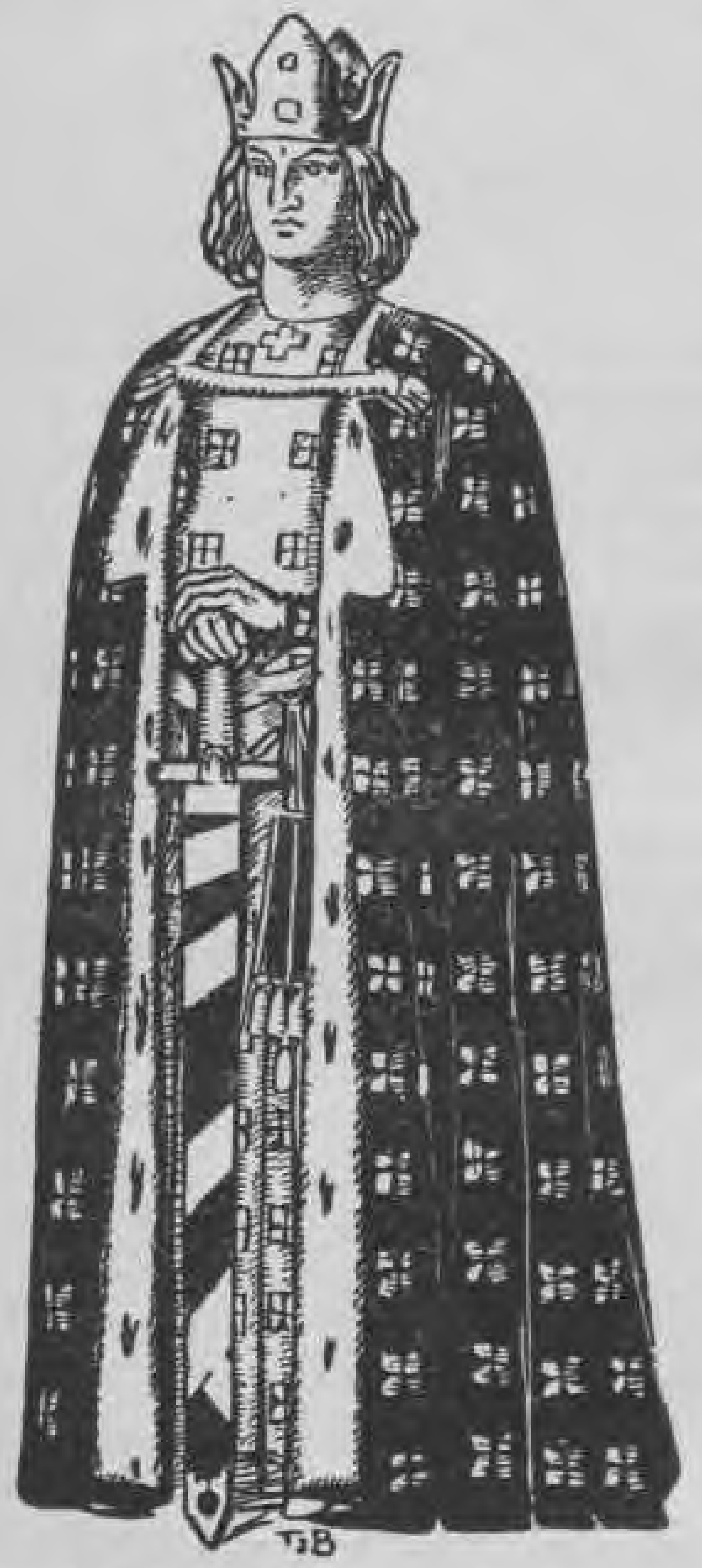

Graaf Willem II, Rooms koning

Eerst moest hij zich in zijn eigen graafschap sterker maken. Want ook dicht bij huis had hij zijn moeilijkheden. In het zuiden met Vlaanderen en in het noorden met de Westfriezen. Tussen Vlaanderen en Holland was het ook in vroegere tijden telkens weer tot onenigheden gekomen. Die strijd ging vooral om twee dingen; om Zeeland bewesten de Schelde en om de tollen bij Dordrecht en Geervliet. Vlaanderen was evenals Holland een land van handel en nijverheid. Brugge was toen een grote, rijke stad van wel 50.000 inwoners, de stapelplaats der producten, die van overzee kwamen en over zee verzonden moesten worden. Het had ook een goede verbinding met de Noordzee. Ja, het was de voornaamste marktplaats der Nederlanden en zelfs van West-Europa. Maar op de duur ging Brugge achteruit en de Hollandse steden, als Dordrecht, Middelburg en Zierikzee, gingen vooruit. De Hollandse graven gaven deze steden allerlei voorrechten. Vooral Willem II deed dit. Daardoor begonnen de steden van Holland en Zeeland zo machtig te worden, dat ze meer en meer middelpunten van handel werden, terwijl de Vlaamse handel grote schade hiervan ondervond. De Vlaamse kooplieden probeerden de gehate tol bij Dordrecht te ontduiken en zochten een weg door de Bornisse tussen Voorne en Putten naar de Maasmond. Maar toen richtten de Hollanders ook daar een tol op, bij Geervliet, en daar waren de Vlamingen verschrikkelijk boos om.

Ook onder Willem II kwam het tot een hevige strijd tussen Vlaanderen en Holland. De Zeeuwen, die door Willem zeer bevoorrecht waren, stonden in die strijd naast Holland tegenover Vlaanderen. In 1253 had er bij West-Kapelle een ernstig treffen plaats, waarin de Vlamingen beslissend geslagen werden. Hiermee was de strijd om Zeeland in het voordeel van de Hollandse graaf geëindigd.

De opkomst der steden was tot groot voordeel van de graaf. Want deze liet zich voor de rechten, die hij aan de steden verleende, goed betalen. Vroeger waren veel voordelen, zoals het tolrecht, marktrecht, jacht- en molenrecht, in de zakken der edelen gekomen; nu werden de steden veel machtiger en rijker, terwijl de edelen

als landsheren langzamerhand verarmden. De onvrijen, die vroeger voor de edelen in de kastelen het land bewerkten, konden nu voor weinig geld *poorter* worden, burger van een stad. En wie buiten de poort woonde, kon *buitenpoorter* worden; dan had hij dezelfde rechten als de binnenpoorter, hij behoorde bij de stad en behoefde niet voor de edelman in het kasteel te werken en geen aparte belasting aan hem te betalen. Ze betaalden een veel kleinere belasting aan de stad en mochten verder de vruchten van hun werk voor zich zelf houden. Op die manier verminderde het aantal onvrijen en lijfeigenen en werden de burgers een machtige stand in de nijvere steden.

Graaf Willem II is ook bekend als de stichter van 's-Gravenhage. Dat was eerst een houten jachtslot aan de grote weg door de bossen achter de duinen tussen 's-Gravenzande en Leiden. 's-Gravenzande was vroeger de verblijfplaats van de graaf. Van daar ging hij met zijn gevolg jachttochten in de duinen maken. Dan rustte men in 's-Gravenhage van de vermoeienissen uit. En Willem II vond die plek zo mooi en gunstig gelegen, dat hij het houten slot verving door een prachtig stenen verblijf. Het middelpunt er van werd de mooie Ridderzaal, de plaats, waar nu nog elk jaar de koningin de Staten-generaal opent. Graaf Willem II heeft het slot nooit voltooid gezien. Hij is aan de bouw begonnen en onder het bestuur van zijn zoon, Floris V, is het gereedgekomen. Maar ook tijdens graaf Willem II werd 's-Gravenhage al de plaats, waar het hof zich vestigde en de gezanten uit het buitenland werden ontvangen: het begin dus van de residentie.

Eén uithoek van het graafschap gaf aan Willem veel zorg en ergernis. Het was de noordwesthoek tussen Noord- en Zuiderzee, dat oord van meren en moerasen, waar de Westfriese boeren en vissers nog in volkomen vrijheid leefden en net deden, of hun gebied niet tot het wettig bezit van de graaf behoorde. Ze bleven er bij: ze waren Friezen en geen Hollanders en moesten niets hebben van de rijke graaf, al was hij dan ook Rooms koning geworden.

Telkens kwamen er klachten tot Willem II over strooptochten van Westfriese benden in het Hollandse gebied. Daar lag de schone abdij van Egmond, dat voorname klooster vol oude schatten. Daar lag ook de burcht Alkmaar. Vooral de monniken der abdij hadden al veel voor de ontginning en bedijking van het Westfriese waterland gedaan, maar het boerenvolk in het noorden zelf bleef onwillig om zich onder het gezag van de graaf te schikken.

„Dan moet er maar geweld gebruikt," zei Willem. „Wat aan anderen niet gelukt is, zal mij gelukken." En overmoedig trok hij in de zomer van 1255 naar het noorden. Wat een oord was dat! Moerassen, rietvelden en oerbossen. Hoe kon men daar met een zwaar bewapend leger van ridders en voetknechten manoeuvreren tegen een ongrijpbare vijand? Willems troepen konden een stad als Aken belegeren en innemen, burchten en versterkingen bestormen, maar tegen die ongeregelde benden, die thuis waren in dit sloten- en modderland, was het geen vechten.

„We zullen wachten tot de winter," besloot de graaf. „Dan is er geen water, dat ons hinderen zal, dan zullen wij dat brutale volk wel mores leren!"

En in Januari 1256 ging hij met 30.000 man paarden- en voetvolk weer naar het noorden. Bij Alkmaar verdeelde hij zijn leger in twee afdelingen. De ene helft zond hij onder bevel van Dirk van Brederode naar Medemblik en zelf ging hij met de andere helft in de richting van Hoogwoud. Van Brederode had meer succes dan zijn meester. Want Willem vorderde met zijn zware ruiterij zeer langzaam over het gladde ijs. Telkens gleden de dieren uit en hadden er valpartijen plaats. Ze vertrouwden het ijs niet, het kraakte op verschillende plaatsen. Er waren veel wakken en onbetrouwbare plaatsen.

Willem werd ongeduldig. Wat lang duurde het toch, eer men de vijand ontmoette!

Waar zaten die benden toch? Hier en daar zag hij vluchtend, terugtrekkend volk in kleine troepen. Vóór hem lag een uitgestrekt, bevroren moeras, een wit veld vol hoog wuivend riet. Daarachter lagen de hutten van Hoogwoud tussen de naakte, zwarte winterbomen. Willem rende met enige ruiters onstuimig vooruit, om het voorterrein te verkennen. Hij zelf reed voorop. De hoeven van zijn paard kletterden op het ijs, zwaar was de wapenrusting van de vurige ridder. Hij naderde een plek, waar het ijs broos was. Tussen de rietpluimen aan de oever bewogen de bruine mutsen van de verscholen Westfriezen in hinderlaag.

Plotseling kraakte het ijs, de zware last van paard en ruiter zakte in de modder.

Het einde van graaf Willem II

De graaf, driftig geworden door dit ongeval, gaf het dier de sporen. Het rukte en sloeg met de poten het ijs nog verder stuk, om zich vrij te maken. Helaas, nu zonk het nog dieper weg, tot de buik toe. En op dit ogenblik stormden de Westfriese benden uit hun schuilplaatsen te voorschijn. De ruiters van Willems gevolg durfden zich niet verder op het gescheurde ijs te wagen, vreesden omsingeld te worden en vluchtten, verrast en overrompeld door de listig-opgestelde benden. Maar graaf Willem kon niet vluchten, hij werd afgesneden van zijn gevolg; hulpeloos spartelden paard en ruiter in het wak. Het vijandige volk, gewapend met speren en knuppels, kende geen medelijden. De ridder, die zij niet kenden, was een makkelijke prooi, waarop zij nu hun wraak en woede over de ontvluchting der anderen koelden. Graaf Willem was spoedig zwaar gewond. Ze sleepten hem uit het wak, maar toen ze hem op het droge hadden, bemerkten ze pas, wie zij gedood hadden: de graaf zelf. Toen de grafelijke troepen het terrein geheel ontruimd hadden, dolven de boeren van

Hoogwoud een graf. En in plaats van een gewijde kloosterkelder werd de grond van een boerenhuis de rustplaats van de graaf, die eens van een keizerskroon gedroomd had.

Dertig jaar was hij geworden; een zoontje van twee jaar, Floris, was zijn wettige opvolger. Toen het kind twaalf jaar was, in 1266, was de tijd van voogdijschap reeds voorbij en zwoeren de edelen en steden de eed van trouw aan hun nieuwe, jonge graaf, Floris V. Trouw waren zij het kind gebleven tijdens de langdurige voogdijschap, trouw zouden zij ook tonen in de komende jaren. Want hoe ouder de graaf werd, des te meer werd hij bemind bij het gewone volk en de steden. Floris werd in de loop der jaren de beschermer ook van het platteland. Hij gaf aan gehele streken dezelfde voorrechten als de steden bezaten, vrijheid van tol, van verschillende ouderwetse belastingen aan de kasteelheren. Hij stelde rechters aan voor de eenvoudigen op het platteland, om de mensen tegen de willekeur en het onrecht van hun landsheren te beschermen en vele horigen en lijfeigenen gaf hij de vrijheid.

Maar op die manier verminderde de macht der kasteelheren. Vroeger konden zij met hun horigen en pachtertjes doen wat zij wilden; zij eisten de tienden van het koren, het vee, de eenden, de honing, van de vruchten van veld en boomgaard. De arme dorper was machteloos en rechteloos. Het wild van de landsheer mocht zijn tuinen vernielen, zijn oogst van het veld eten, maar wee hem, als hij het ving. Dan was hij een wilddief, een stroper, en kwam hij terecht in de cellen der kasteelkelders. Vertrapte de jachtstoet der grote heren zijn koren, hij moest maar zien, hoe hij zich redde, en toch op tijd zijn pacht en tienden betalen. Armelijk leefde hij van zijn knollen en meelpap. In zijn hut liepen de varkens en kippen rond. Hij wist niet beter, of het hoorde zo. Zijn kleren bestonden uit repen kalfsvel, met riempjes aan elkaar genaaid, het gezin spon de wol en weefde de onderkleren zelf. En in de vroege winteravonden was een brandende houtspaan op een stuk ijzer in de wand gestoken de enige verlichting van zijn hut. Ja, het leven der onderdanige dorpers was veel donkerder en zwaarder dan het leven van de vrije poorter.

Langzamerhand bemerkten de lieden van het platteland, dat er iets aan het veranderen was: de graaf was hun vriend en beschermer tegenover de edelen. En dezen smaalden: „De graaf is de vriend van de kerels en de wijven". En zo kreeg hij de spotnaam: der keerlen god. Floris wist het wel. Hij trok er zich niets van aan. Hij vond het een erenaam. En de adel mokte, maar kon en durfde zich niet verzetten. Achter de graaf stonden immers de machtige steden en de rijke poorters klaar, om de graaf bij te springen, als het nodig was.

De bisschop van Utrecht had het minder makkelijk met zijn leenmannen. Hij kon niet tegen hen op. Daar was Gijsbrecht van Amstel, leenplichtig aan de bisschop. Hij deed of hij onafhankelijk heer was en hief eigenmachtig tol voor de Utrechtse schepen, die langs Vreeland over de Vecht naar de Zuiderzee gingen. De bisschop had niets te vertellen; in 1274 werd hij door de heer Van Amstel in eigen stad belegerd. Een andere Utrechtse leenman, Herman van Woerden, heer van Bodegraven, Woerden en Oudewater, een groot vriend van Gijsbrecht van Amstel, stroopte ook naar hartelust in het Stichtse gebied. De bisschop was tegen deze heren niet opgewassen en vroeg aan Floris V steun. De Hollandse graaf ontving tegen een grote som verschillende Utrechtse lenen in pand; die panden werden niet meer gelost, maar werden bezit van het graafschap. Dat was een grote, belangrijke uitbreiding van gebied: alle Amstelse leengoederen, Muiden, Weesp, – al het gebied van Herman van Woerden kwamen nu onder Floris' beheer. Wel liet hij de heren Van Amstel en Van Woerden op hun goederen, maar – leenman onder de Hollandse graaf was heel iets anders dan onder de Utrechtse bisschop. Gijsbrecht kon met

zijn Waterlandse boeren geen koninkje meer spelen in het Stichtse en Herman mocht bewijzen, ook een ordelijk leenman te kunnen zijn. Het duurde lang, eer de trotse heren zich konden schikken in hun lot. Maar na enige jaren, in 1285, toen ze inzagen, dat hun leengoederen toch nimmer onder Holland vandaan zouden komen, bogen zij het hoofd, verzoenden zich met Floris en werden opgenomen in het gevolg van de graaf.

Floris V was geen man, die snel naar de wapenen greep; geen man, die de strijd liefhad. Waren er onenigheden, dan zocht hij door vergelijk zijn doel te bereiken. Zo had hij met de Kennemers, met de Waterlanders gehandeld en zo wilde hij ook graag de lastige Westfriezen voor zich winnen. Het was hem tot nu toe niet gelukt. Verschillende pogingen had hij gedaan, nu eens won hij, dan weer had hij tegenslag en intussen bleven de Westfriese boeren onafhankelijk. Veel moeite deed Floris vooral, om het lichaam van zijn vader, die zo ellendig om het leven gekomen was, terug te vinden. Milde giften had hij geschonken aan de abdij van Egmond, aan het klooster der adellijke jonkvrouwen te Rijnsburg, als hulpmiddel voor de zielsrust voor zijn voorname vader, die eens Rooms koning was geweest. Geen tocht ondernam hij zonder hoop, eindelijk de verborgen plek te kunnen vinden, waar men zijn vader begraven had. Hij liet in het noorden vier versterkingen aanleggen en van uit die plaatsen ondernam hij verscheidene tochten. In 1282 had hij succes tegen Hoogwoud. Hij stelde direct een onderzoek in, door verschillende boeren te ondervragen. Eén had de moed, de plaats aan te wijzen.

Voorzichtig begon men aan de opgraving onder Floris' persoonlijk toezicht. Zo vond men — het geraamte van Willem II. Het werd gekist, naar Middelburg gevoerd en in de kerk aldaar met grote plechtigheid begraven.

Ten slotte kwam de natuur de Hollandse graaf te hulp, om West-Friesland geheel aan zich te onderwerpen. Geweldige overstromingen spoelden de landverbinding tussen Enkhuizen en Harlingen weg. Duizenden Friezen verdronken. Een paar wadden-eilandjes hielden stand. Maar na die vloed waren de Westfriezen van hun stamland gescheiden. Nu was de langzame bezetting van dit gebied een makkelijke taak geworden en in 1287 kon Floris dan ook zeggen: mijn graafschap ligt tussen Texel en Schelde, tussen de Zuiderzee en de Noordzee. Hij was zo verstandig de Friezen niet wreed, als een overwonnen volk, te behandelen. Hij wist hen door verstandige onderhandelingen aan zich te binden, liet onmiddellijk het land beschermen door de aanleg van dijk- en waterwerken; de plaatsen gaf hij handelsvoorrechten. Vooral met de rijke Friese koopstad Staveren ontstond druk verkeer. Aan de Zuiderzee kwamen de steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik langzamerhand tot bloei en West-Friesland zelf werd door de bedijking, inpoldering en droogmaking een vruchtbaar gebied voor landbouw en veeteelt.

Maar Floris verzuimde niet, ook de burchten in die streek te versterken; vooral Alkmaar en Medemblik kregen een sterke bezetting om het vrijgevochten volk, dat eeuwen lang aan stropen gewend was geweest, in toom te houden. Na enkele jaren waren de Westfriezen met de nieuwe toestand verzoend; ze werden zelfs zo tevreden met alles, wat Floris voor hen deed, dat ze onderdanen werden, op wie de graaf in tijd van nood kon rekenen.

Die moeilijkheden zouden spoedig komen. Er dreigde gevaar voor Holland, in de oorlog tussen Engeland en Frankrijk betrokken te worden. De Engelse koning had Vlaanderen reeds tot zijn bondgenoot gemaakt tegen Frankrijk. Daarvoor had Vlaanderen van Eduard I een rijke beloning gekregen, tot nadeel echter van Holland. Tot nu toe was Dordrecht de stapelplaats geweest van de Engelse wol. Eduard I maakte nu Mechelen tot stapelplaats, om zijn bondgenoot Vlaanderen te bevoordelen. Dit vond Floris V een daad van vijandschap en in het geheim begon hij onder-

handelingen met de koning van Frankrijk om met dit land een bondgenootschap tegen Vlaanderen en Engeland te vormen.

Toen Eduard hiervan hoorde, vond hij dit verraad. Hoe zou hij die brutale Hollandse graaf, die met Frankrijk durfde samenspannen, in zijn macht krijgen? Hij wist wel, dat Floris tal van vijanden in eigen land had, de ontevreden edelen. Hij zond geheime gezanten naar Gijsbrecht van Amstel, Van Woerden, Van Velsen en anderen. „Levert Floris als gevangene aan mij uit en ik zal u belonen. Ge zult weer in uw oude rechten hersteld worden."

Eduard wist wel, wat hij deed, toen hij juist Floris' felste vijanden voor dit gevaarlijke werk uitkoos. Ze schenen vrienden in zijn gevolg; om de schijn te redden, hadden ze zich met hem verzoend, maar in hun hart haatten ze der keerlen god, de man die hen zeer vernederd had. Nú kregen ze de kans zich te wreken: Floris uitleveren aan Engeland. „Doen!" zei Van Woerden. „Het is onmogelijk," vreesde Van Amstel. „We hebben te weinig medewerking; het volk is op zijn hand."

Ze zochten voorzichtig naar medewerking om hun plan uit te voeren. Er waren nog wel edelen te vinden, die ook verbitterd op hun graaf waren. Een complot werd gesmeed. Niets lekte er van uit. Want aan Floris' hof en tegenover Floris' vrienden deden ze, of ze de trouwste onderdanen waren. En intussen zetten ze een val, zo listig, zo verdekt, dat niemand, niemand uit Floris' omgeving iets vermoedde. Alleen de samenzweerders, die wisten alles, die wisten precies, wat er gebeuren ging, als – het plan niet verraden werd.

Ze zonden hun graaf een beleefde uitnodiging, naar Utrecht te willen komen, om een geschil tussen de heren Van Amstel en Van Zuylen bij te leggen. Dit was niets bijzonders. Twisten tussen de edelen regelen, was het dagelijks werk van de graaf. Het sprak dus vanzelf, dat Floris berichtte, naar Utrecht te zullen komen. En hij kwam met zijn gevolg binnen de stad. De edelen bogen en zeiden zeer verheugd te zijn, de graaf in goede welstand aan te treffen.

De volgende dag regelde Floris de zaken, waarvoor hij gekomen was. Een feestmaaltijd werd aangericht. En het was gewoonte, dat er ook gejaagd zou worden. Vrolijk werd het plan besproken, vrolijk werd er gegeten en gedronken. De bedienden gingen met de wijnkannen rond, om de bekers gevuld te houden. De graaf was in zijn nopjes, dat alles zo goed geregeld was en dat hij door de heren, zijn vroegere tegenstanders, zo hartelijk ontvangen werd. Hij hief onder de maaltijd zijn beker op en riep vrolijk: „Op uw heil, Van Amstel! Op uw heil, heren!"

„Op uw heil, heer graaf!" riepen de heren terug – en dronken te zamen.

Na de maaltijd zei Floris: „Nu ga ik nog een poosje rusten en dan gaan we straks gezellig met de valken op stap".

Floris deed zijn middagslaap.

Maar de edelen sliepen niet. Ze liepen zenuwachtig, gespannen heen en weer. De laatste afspraken werden fluisterend herhaald. Ieder wist, wat hij doen moest. Het personeel van de graaf werd gezegd: „Maak geen haast, om vier uur rijden we pas uit".

En toch zaten vóór drieën reeds verschillende ridders te paard en reden de slotpoort uit: Van Velsen, Van Woerden, Kraaienhorst, Arend van Benschop, Teylingen en anderen. Van Floris' gevolg maakten zich nu ook een paar jonkers gereed, om het paard van de graaf te zadelen; jonker Jan van Avesnes, jonker Gerard van Voorne waarschuwden een paar schildknapen voor de honden en valken te zorgen. Ze begrepen de haast der heren niet, – de graaf sliep toch nog.

Neen, Floris sliep niet meer. Hij werd gewekt door Gijsbrecht van Amstel. „Heer graaf, het weer is zo schoon. Het zou jammer zijn, zo'n mooie middag te laat uit te rijden. Laten we nú gaan."

„Het is mij best, Van Amstel, het is mij best. Waarschuw het gevolg maar. Ik ben bijna gereed."

Enkele ogenblikken later stond Floris op het voorplein, zag zijn paard, zijn jonkers, een paar hollende schildknapen. Er was nog weinig volk voor de aftocht klaar. Verwonderd vroeg Floris aan jonker Jan: „Zo neefje, – waar zijn de anderen toch?"

„Al vooruit, heer. Ze schenen haast te hebben. Er was last gegeven om vier uur uit te rijden, en het is pas drie."

„Nu ja, laat het hof dan maar volgen. Vooruit, ik wacht niet."

En Floris reed met Gijsbrecht, zijn twee jonkers en schildknapen heen. Op de zadelknop zat de grote, sterke valk onrustig mee te wippen. De prachtige jachthonden sprongen en draafden naast de kleine stoet. Wat sprak Gijsbrecht van Amstel toch weinig!

Toen ze een uurtje gereden hadden, zag de graaf bekende ruiters vóór zich. Ze kwamen in de richting van Floris. En deze riep: „Ha, de heren hebben zeker wild ontdekt. Goede middag, heren!"

Van Woerden greep ruw de teugel van Floris' paard en zei: „Uwe hoge sprongen zijn gedaan, heer graaf. U bent onze gevangene".

Floris lachte: „Ge schertst niet onaardig, Van Woerden".

Arend van Benschop rukte de valk uit de hand van de graaf en snauwde: „Ik zweer u, dat het ernst is".

Stilte viel er. Floris zag zich omsingeld, hij zag van de één naar de ander. Naar Van Amstel; die stond wat achteraf, beschaamd bijna; hij boog het hoofd. Naar Van Velsen, Van Woerden; die keek hem brutaal en triomfantelijk aan; – naar Van Benschop, Kraaienhorst, Teylingen, Jan van Kuyk – naar zijn eigen jonkers, Gerard en zijn neefje Jan, die van schrik verlamd waren; naar zijn schildknapen, zijn honden.

„Maar bij mijn vaderen! Dat zal niet!" – riep Floris en rukte zijn degen uit de schede. Ach, – drie armen hadden zijn pols reeds omgedraaid en Floris was ontwapend. Jonker Gerard en Jan grepen nog naar hun degens. Maar wat wilden zij tegen zoveel geoefende ridders, zwaardvechters van jongs af? Waar was het gevolg van Floris toch? Het bleef uit. Het was een uur te laat, het was opzettelijk misleid. De val was zo sluw opgezet, het verraad was zo volkomen overrompelend, dat er bijna geen kans op mislukking was. De jonkers vluchtten naar Utrecht, ze waren gewond; ook de schildknapen vluchtten. Alleen de honden liepen onrustig blaffend om de stoet, ze begrepen er niets van. En de valken rukten aan de kettinkjes, ze wilden losgelaten worden en met de jacht beginnen.

Maar de jacht was geëindigd; de buit was binnen. De gevangene was weerloos. De verraders reden met hem in gestrekte draf naar het slot Kronenburg bij Loenen. En van daar naar Muiden, om hem in te schepen, over de Zuiderzee naar Engeland te brengen en aan Eduard uit te leveren. Moeilijk en gevaarlijk was de tocht naar Muiden geweest. Men had omwegen moeten maken, de ontvoering had te lang geduurd. Met de schepen was het nog niet in orde. De edelen treuzelden te lang met hun besluiten. Hoe zou het volk het bericht ontvangen? Zou er opstand komen? Vóór of tegen de graaf? Vóór of tegen de edelen?

Boden en koeriers ijlden door het land. Waar was de graaf? Gevangen? Gedood misschien? Wat waren zij met hem van plan?

„Onze graaf is gevangen! Onze meester! Redt onze heer!" Berichten vlogen van gouw tot gouw. Troepen volk uit Naarden, uit Waterland, uit het Stichtse kwamen naar het slot Muiden. Ze zouden hun graaf ontzetten. Neen, de edelen zouden niet juichen. Ze omsingelden Floris' gevangenis. Niets kon er uit, zonder dat zij het merkten. Neen, de graaf zou gered worden.

Wat moesten de edelen nu doen? Ze wisten zich ingesloten met hun prooi. Hoe

kwamen ze er uit? Als dat volk maar één dag weg was; als er maar één pad vrij was, dan konden zij het schip bereiken, dat nu gereedlag.

Ze schreven een brief aan de hoofdmannen der benden, die om het slot Muiden lagen. „Het geschil met de edelen is in der minne geschikt. Maakt u niet ongerust over mij. Ik ben ongedeerd. Gaat kalm naar huis." De graaf zelf had de brief ondertekend.

Maar het volk liet zich niet door deze leugen misleiden. Deze domme list zou niet gelukken. Het volk verscherpte de bewaking van alle uitgangen.

De edelen begrepen, dat er nu spoedig gehandeld moest worden. Elke dag werd de kans op ontvoering kleiner. Ze trokken Floris een boerenkleed aan, boeiden zijn handen, bonden zijn voeten onder de buik van het paard, zodat hij er niet afvallen kon en ook niet uit het zadel getrokken kon worden. Een geheim tuinpoortje, dat niet bewaakt was, werd geopend. De stoet met de gevangene was buiten het slot. Voort ging het nu in snelle draf. Van Velsen reed vooruit, om het terrein te verkennen. In de richting van Naarden ging het. Daar was de weg misschien nog veilig. Misschien. En Floris, vastgesnoerd op zijn paard, reed tussen zijn verraders, machteloos. O, kon hij maar schreeuwen: „Hier, hier is de graaf!" Maar geen geluid kon hij voortbrengen; men had een handschoen in zijn mond gepropt.

Op zee, voor Muiden, kruisten de sloepen van de Waterlanders en Westfriezen. Ja, ook zij hadden het vernomen, dat hun graaf door de edelen ontvoerd zou worden naar Engeland. Maar dat zou niet gebeuren. Zij zouden de zee bewaken en geen schip doorlaten.

Van Velsen stuitte op een troep landvolk, dat gewapend de weg naar Naarden bewaakte. „Wat moeten jullie daar, kerels!" riep hij.

„Onze graaf!" antwoordden ze.

Het einde van Floris V

„Nooit!" snauwde hij terug, wendde zijn paard en draafde de komende stoet tegemoet.

„Het gaat niet. Versperd."

„Wat moeten we dan?"

„Dan gaat hij er aan! We kunnen hem toch niet vrijlaten?" Van Velsen sprong van zijn paard, trok zijn

degen en stak en hieuw naar de weerloze, gebonden man. Nog ontweek hij de dodelijke slag, liet zijn paard een sprong wagen in de richting van een sloot. Vergeefs. Paard en ruiter vielen te water. Toen – de moord. En daarna liet men Floris zieltogend in de modder liggen en vluchtte.

Zo vond het toegesnelde volk hem. Hij werd uit het water getrokken, losgebonden en stierf in hun armen. En eerbiedig werd zijn lichaam naar Muiderberg gevoerd. Daar balsemde men het, en begroef het later in het klooster van Rijnsburg.

Hoe verging het de edelen?

Van Velsen, Kraaienhorst en anderen weken naar het kasteel Kronenburg bij Loenen. Het werd belegerd, ingenomen en de edelen stierven een verschrikkelijke dood. Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden wisten naar het buitenland te vluchten. Daar bleven zij hun leven lang in ballingschap en dikwijls ook in armoe en ellende.

Floris' zoon, de jonge Jan I, was een zwakke knaap. Hij stierf in 1299 en met hem was de laatste telg uit het roemrijke Hollandse gravenhuis heengegaan. Het naaste familielid, de Henegouwer Jan van Avesnes, kreeg nu het graafschap Holland te besturen.

VII. DE HENEGOUWERS

Jan van Avesnes had reeds na Floris' dood in 1296 het bestuur over Holland en Zeeland waargenomen. Het jaar daarop was de knaap Jan I, Floris' zoon, uit Engeland gekomen om zijn vader op te volgen. Toen vroeg Van Avesnes hem naar Dordrecht te komen, om de zaken van het graafschap met hem te bespreken. Maar de raadsman van de jonge graaf, de Zeeuwse edelman Jan van Renesse, had er voor gezorgd, dat Jan niet naar Dordrecht ging. Hij was bang, dat Van Avesnes te veel macht over de knaap zou krijgen, om zèlf de eerste in Holland te worden. Toen was Van Avesnes gekrenkt naar Henegouwen gegaan.

En nu, in 1299, nu de jonge Hollandse graaf gestorven was, was de Henegouwer tòch de eerste in het graafschap geworden. Wel probeerde Jan van Renesse nog bij de nieuwe graaf in de pas te komen, maar hij had het verbruid en de Henegouwer moest niets meer van de Zeeuw hebben. Hij wantrouwde hem voorgoed.

En wat deed Van Renesse nu? Hij werd een openlijke vijand van Jan II, week naar Vlaanderen uit en dacht: ik zal zorgen, dat die Henegouwer in Zeeland nooit iets te zeggen krijgt. Ik zal Zeeland bij Vlaanderen brengen. En hij sloot zich aan bij de Vlaamse partij, om later Holland te kunnen bestrijden.

Want in Vlaanderen was iets bijzonders aan de gang. In dat land waren ook langzamerhand vreemdelingen de baas geworden, de Fransen. En dezen waren er niet tevreden mee, dat Vlaanderen bondgenoot van Frankrijk was, maar het moest een deel van Frankrijk, een Franse provincie worden. Zij, de Fransen en de Fransgezinde Vlamingen, bestuurden alle grote steden, legden het mindere volk zware belastingen op en vernederden het op allerlei wijze. Het Vlaamse volk kon dit niet verkroppen. De Franse koning hield de oude graaf Guy van Vlaanderen in Frankrijk gevangen. De Franse tirannie werd ondraaglijk. Plotseling kwam het volk van Brugge in opstand. In Mei 1302, op een vroege morgen, brak daar een vreselijk oproer uit: meer dan honderd Fransen en Fransgezinden, rijke burgers en edelen, werden vermoord. De brand sloeg over op de andere steden, het werd een slachting overal – en een wilde vlucht naar Frankrijk. In enkele dagen was heel Vlaanderen Vlaams geworden en overal klonk het: „Weg met de Fransen! Vlaanderen de Leeuw! Vlaming willen wij zijn en blijven!" Boeren en burgers grepen naar de wapenen; de Fransgezinde besturen werden verjaagd of vermoord.

Toen de Franse koning de tijding van de onlusten ontving, zei hij trots: „Nu is het uit. Vlaanderen bestaat niet meer". Hij zond zijn broer met een schitterend leger naar het noorden: 10.000 Italiaanse boogschutters, duizenden ridders trokken mee, om de dood van hun vrienden te wreken en de Franse eer te herstellen. Het zou een gemakkelijke zege worden: een ridderleger tegen een volksleger. Dit laatste werd aangevoerd door burgerhelden als Breidel, een slager, en De Konink, een wever. Maar bovendien hadden zich bij het Vlaamse leger enige ridders als aanvoerders gevoegd, Guy van Namen, een zoon van de gevangen Vlaamse graaf, en de Zeeuw Jan van Renesse. Wie geloofde in een overwinning van de verachte, slecht gewapende

Vlaamse poorters; in de nederlaag van het machtige Franse ridderleger? Niemand. En ook in Holland en Henegouwen hoopte men op een Franse zegepraal.

En toch — bij Kortrijk gebeurde op 11 Juli 1302 het ongedachte, onverwachte. De boogschutters hadden in hun eerste aanval weifeling in de Vlaamse gelederen gebracht. De Franse ridders, die bang waren, dat de Vlamingen zich door de vlucht zouden redden, wilden de eer van de overwinning hebben en stormden een heuvel af, om de Vlamingen overhoop te lopen. Het Vlaamse leger had geen ruiters, het leek een grauwe massa volk te voet, met niets dan lansen, knotsen, zeisen, houwelen, morgensterren en messen. De Fransen kenden echter het terrein tussen de legers niet voldoende, het Groeningeveld, vol sloten en greppels; daarin en daarover kwamen de paarden te struikelen en te vallen; de rijen paarden tuimelden over elkander en vielen tussen de gelederen der Vlamingen, die in een hevige tegenaanval de velden overstroomden onder hun krijgskreet: Vlaanderen de Leeuw! Ze stormden de verwarde drommen der ruiters binnen en gaven geen kwartier. De Franse boogschutters en ander voetvolk waren te ontsteld van het verschrikkelijke schouwspel om nog aan het gevecht deel te nemen en sloegen op de vlucht, achtervolgd door de Vlamingen, die in hun overwinningsroes niet meer te remmen waren. Duizenden ridders lieten er het leven. Na de slag verzamelde men de buit. Daaronder waren zoveel vergulde sporen der gevallen ridders, dat men nadien het gevecht op het Groeningeveld bij Kortrijk de *guldensporenslag* noemde.

De uitslag van deze strijd was voor Jan II, de Henegouwer in Holland, een ernstige tegenvaller. Hij was altijd een trouwe Franse bondgenoot geweest en vreesde nu op zijn beurt voor een inval der Vlamingen in Holland. De Zeeuw Jan van Renesse spoorde Guy van Namen aan, spoed te maken met de verovering van Zeeland. „Het is met weinig moeite te nemen," zei hij. „Ik heb daar nog veel vrienden; de Henegouwer heeft er niets te vertellen en in Holland evenmin. Men ziet hem liever gaan dan komen. Zeeland, Holland en Utrecht liggen voor het grijpen. Grijp toe!"

Guy van Namen begon zijn voorbereidingen te maken, want voor een veldtocht ter verovering van Zeeland en Holland was behalve een leger ook een vloot nodig om de troepen over de Zeeuwse wateren te brengen en zo nodig op de rivieren slag te leveren. Hij zond twee gezanten naar Jan II, die in de residentie vertoefde. Ziek was de graaf en zeer somber gestemd. Hij verwenste het natte, koude modderland, waar hij niets dan tegenwerking en wantrouwen ondervond. Op wie kon hij nog rekenen? Misschien op enkele steden, die rijk van zijn voorrechten waren geworden. Maar de meeste steden, de adel en het volk, lieten hem alleen, overal ontmoette hij verraad en vijandschap. Machteloos moest hij het aanzien, hoe de Vlamingen zich gereedmaakten hem zijn graafschappen te ontrukken: eerst Zeeland, dan Henegouwen en misschien ook Holland. En nu moest hij nog de vernedering ondergaan, de Vlaamse gezanten te ontvangen, zijn rechters, die hem het vonnis kwamen overhandigen: een oorlogsverklaring.

Maar de zieke graaf wachtte de storm niet af. Hij liet zich naar zijn geliefd Henegouwen vervoeren, om aldaar de verdediging van dat graafschap ter hand te nemen en zond zijn zoon jonker Willem als bevelhebber naar Zeeland, om daar te redden, wat misschien nog te redden was. Achttien jaar was jonker Willem pas, hij was de enige, aan wie Jan II de verdediging kon toevertrouwen.

Een ander, waarop hij ook rekenen kon, was Witte van Haamstede, een zoon van Floris V. Nooit kon Witte aanspraak maken op het graafschap, want hij was kind van een vrouw, waarmee Floris niet wettig gehuwd was geweest. Maar nu Holland in gevaar was, streed hij, de jonker van Holland, zoals het volk hem noemde, aan de zijde van de jonker van Henegouwen, jonker Willem, om de eer en het erfdeel van zijn vader te verdedigen tegen de indringer.

Helaas, de vijand was te machtig, de hulp uit Holland en Henegouwen zelf was te zwak, om de eerste krachtige aanvallen te stuiten. Jan van Renesse en Guy van Namen veroverden gemakkelijk stad na stad, eiland na eiland. Pas op Duiveland had het eerste heftige verzet van Hollandse troepen plaats, maar jonker Willem werd verslagen en moest wijken binnen Zierikzee, dat nu door de Vlamingen ingesloten, belegerd, bestormd, maar niet genomen werd.

Witte van Haamstede had moedig aan Willems zijde meegestreden. Het had niet gebaat. Heel Zeeland, op Zierikzee na, was door de Vlamingen ingepalmd, bezet, en Guy van Namen werd er reeds als graaf erkend.

En intussen trok de rest van het Vlaamse leger in het voorjaar van 1304 zegevierend Holland en Utrecht binnen: Rotterdam, Gouda, Schoonhoven, Delft, Den Haag, Leiden, alle steden vielen bijna zonder slag of stoot de Vlamingen in handen. Och, voor wie zou men vechten? Voor de vreemde Henegouwer, de zieke man, die in het verre Henegouwen zat? Voor jonker Willem? Ze kenden hem nauwelijks en wisten alleen, dat hij in Zierikzee opgesloten zat. Er was geen leider, geen leger. Holland was verloren. Het was gedaan. Moedeloos en onverschillig openden de steden haar poorten voor de indringer uit het zuiden. Alleen Dordrecht, de stad, die het meest te verliezen had, weigerde zich over te geven en haar burgers onder leiding van Nicolaas, heer van Putten, sloegen alle aanvallen af.

En ook Haarlem bereidde zich voor op verzet. Want de Vlamingen waren al doorgedrongen langs de duinweg tot Hillegom, tot de Haarlemmer Hout, en maakten zich gereed ook Haarlem te nemen.

Wie zou de zegetocht der Vlamingen stuiten?

De burgers van Haarlem zagen naar redding uit. Op de hoogste duintop, de Blinkert, zagen ze een vlag wapperen. Was het de leeuwenvlag van Vlaanderen? Neen, het was de oude Hollandse gravenvlag, de liebaart met de rode leeuw, die daar wapperde. Hoe nu? Wie had die daar geplant?

Het was Witte van Haamstede. Met een kleine troep had hij Zierikzee weten te verlaten en was in open boten over zee naar het noorden gegaan en aan het strand van Zandvoort geland, om te zien, of er hier nog iets van Holland te redden viel.

De tijding van Witte's landing deed de hoop herleven; de moed veerde op. Een zoon van het eigen volk was Witte, een Hollands gravenkind met de eigen vlag. Ja, dat was hij. Onder hem wilde het volk de wapenen voeren. Men riep het elkander toe in de straten van Haarlem en wekte elkander op: „Naar Witte van Haamstede! Naar de jonker van Holland!" Binnen enkele dagen had hij een geestdriftige troep om zich verzameld. Het waren geen geordende gelederen, maar het was een volksleger, bezield met de wil, om de indringer te weerstaan en zo het kon — te verdrijven. Toen Witte voldoende versterking ontvangen had, besloot hij tot een aanval op het Vlaamse kamp. Die aanval werd een groot succes: Holland behaalde bij het Manpad op 28 April 1304 een overwinning, die tot gevolg had, dat ook in andere steden de moed herleefde en overal de Vlamingen verjaagd werden. Zó snel was hun aftocht, dat binnen een week Holland en Utrecht van Vlamingen waren gezuiverd.

De vlag met de leeuw

Thans moest nog Zierikzee ontzet worden. Jonker Willem had vergeefs geprobeerd hulp uit Dordrecht te krijgen. Alleen met een vloot kon Zeeland bevrijd worden. Een Frans eskader kwam de Hollandse vloot versterken en de gehele macht werd saamgetrokken op de Gouwe, het water tussen Schouwen en Duiveland. Het was midden-zomer 1304, toen alles voor de aanval op de Vlaamse vloot bij Zierikzee gereedlag. Nog hield de stad het maandenlange beleg uit. Telkens weer hoopte men op ontzet. Guy van Namen had de muren met stormrammen gebeukt, dagen lang hadden reusachtige blijden de stenen in de stad geslingerd, hij had laten stormlopen, – niets had gebaat, Zierikzee hield stand. Nu bedreigde Guy het met uithongering. Zijn vloot blokkeerde de voornaamste waterwegen. Zou ze verjaagd en Zierikzee ontzet worden?

De twee vloten lagen veertien dagen tegenover elkander, zonder iets te kunnen uitvoeren. Door windstilte kon men niet opvaren. Maar eindelijk kreeg de Vlaamse vloot het voordeel van de wind, zeilde op en opende de aanval. Een fel watergevecht van twee dagen en een nacht volgde. Koggen, gevuld met stro en pek, werden aangestoken en dreven als branders naar de Hollandse en Franse schepen, om deze door het vuur te vernietigen. Hoe moest men zich daartegen verdedigen? Het vuur ontwijken in het gedrang van veel schepen op een vrij smal water was zeer moeilijk. De vonken vlogen met de wind mee, stukken brandend stro woeien over en veroorzaakten hier en daar kleine branden en schade aan want en zeil. Toen beschermden de Hollandse schepen zich, door natte zeilen tussen masten en boorden aan de windzijde te spannen. Des nachts dreven de branders aan de oevers vast en verlichtten als enorme fakkels water en schepen. Maar nu waren ze ook onschadelijk, ongevaarlijk geworden. De schepen legden het nu op enteren aan. Geen hardnekkiger en wreder gevecht dan de strijd van schip tegen schip, aan elkander geklemd. Dan sprong men over en weer op elkanders dek, tot de één de ander genomen had.

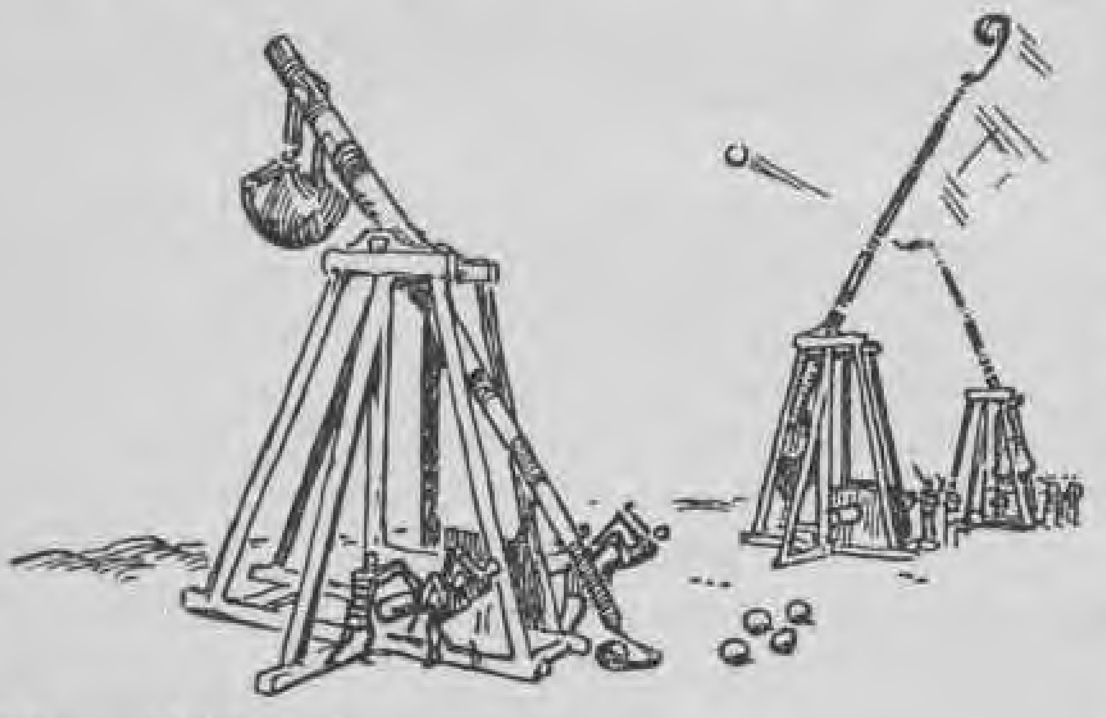

Slinger-blijden

Het schip, waar jonker Willem op was, zocht naar een waardige tegenstander, Guy van Namen. Hij enterde hem, het Vlaamse schip werd genomen en Guy van Namen kon niet door de vlucht ontkomen: hij was Willems gevangene. Aan het eind van de tweede dag was de Vlaamse vloot verslagen, verdreven en Zierikzee ontzet. Jonker Willem deed er zijn intocht door de juichende straten. Ja, déze jonge Henegouwer werd wèl bemind in de Hollandse en Zeeuwse steden. Hij had ook in de bange dagen van de Vlaamse inval veel moed getoond; dag en nacht was hij in touw geweest. Men zei, dat hij veertien dagen lang het harnas niet afgelegd had.

Na de zeeslag ontruimden de Vlamingen geheel Zeeland, zodat dit nu voorgoed deel van Holland bleef, onder het bestuur der Henegouwers. Alleen Zeeuwsch-Vlaanderen bleef bij het graafschap Vlaanderen. Ook Jan van Renesse trachtte te wijken uit het door hem veroverde Utrecht. Achtervolgd door edelen probeerde hij in een bootje de Lek over te steken. Het kantelde om, hij raakte te water en verdronk. Dat was het einde van de avontuurlijke Zeeuw.

Jan II was te ziek, om verheugd over zijn zegepraal te zijn. Zelf kon hij het bestuur

zijner graafschappen niet meer overnemen. Aan het einde van het veelbewogen jaar 1304 stierf hij en jonker Willem kreeg nu de waardigheid van Willem III.

Zo ongelukkig en onbemind zijn vader was geweest, zo gelukkig en geliefd was hij in zijn lang bestuur van 33 jaar. Een tijdperk van vrede en welvaart werd het en het volk gaf hem de bijnaam van De Goede. Hij heerste niet als vreemde vorst over de steden en landschappen; hij eiste geen zware belastingen, om zich en zijn huis te verrijken; hij regelde alles zoveel mogelijk door samenspreking en overleg. Hij gaf stadsrechten aan Amsterdam en Rotterdam, toen nog kleine plaatsen. Amsterdam was een groot vissersdorp, dat door de handel over de Zuiderzee vooruitging en Rotterdam was niet meer dan een plaatsje van vijftig hofsteden, verspreid in de drooggelegde polders ten noorden van de Maas. Maar langzamerhand begonnen die onbeduidende dorpen belangrijker te worden. Daar hielpen ook de stadsrechten van graaf Willem aan mee.

Hij riep in 1305 de besturen, schout en schepenen, van de Hollandse en Zeeuwse steden en de afgevaardigden van de adel op een vergadering samen, om over de belastingen en andere landszaken te spreken. Het is te begrijpen, dat de burgers, de derde stand, voor de graaf, die naar hen wilde luisteren en hun om raad vroeg, ook veel overhadden. Wanneer hij op zo'n Statenvergadering een *bede* deed, een plechtig verzoek om geld voor bijzondere uitgaven, schonk men hem soms meer dan hij nodig had. Willem behoefde nooit bang te zijn, dat de vergadering hem iets zou weigeren. De Hollandse en Zeeuwse steden waren rijk en royaal, de eer van haar graaf was ook háár eer.

Al had hij slechts een graventitel, zijn huis, hofhouding en plechtige feesten waren luisterrijk als van een koning of keizer. Zelf was hij gehuwd met een Franse prinses, wier broer koning van Frankrijk werd. Zijn dochter Margaretha huwde met Lodewijk van Beieren, Rooms koning, en later keizer van Duitsland. Zijn andere dochter werd later koningin van Engeland. En zo was Willem III zwager van de Franse koning en schoonvader van de Duitse keizer en Engelse koning.

Zijn tournooien waren glansrijk en beroemd in heel noordwest-Europa. Op een tournooi in Haarlem, door hem gegeven, waren honderden ridders, baronnen en graven bijeen uit verschillende landen. Deze feesten kostten de graaf wel veel geld, maar door de komst van zoveel buitenlandse edelen met hun gevolg werd er ook veel geld door de steden verdiend. En het gewone volk zelf hield ook veel van dat vertoon en die feesten; ze deden op hun manier mee en hielden hun steekspelen in open bootjes op het water. Hun lansen waren lange stokken, aan het einde met dik stro omwonden; daarmee stieten ze elkaar net zo lang – en geheel volgens de regels en wetten van het echte steekspel – tot er één onder het daverend gelach van de dorpelingen uit het bootje tuimelde, het ondiepe water in. En de grootste eer werd een dorp bewezen, als graaf Willem zelf de goedheid had, naar zo'n dorpsfeest te komen, om de feestvreugde te verhogen. Want ook de boeren in sommige streken waren zeer met de Goede Willem ingenomen. Er gingen verhalen over zijn rechtvaardigheid, die diepe indruk maakten. Had hij niet eens een valse rechter, die een arme boer zijn koe ontnomen had, met de dood gestraft en zo aan de arme recht verschaft? Zulk een verhaal ging van mond tot mond en het was niet te verwonderen, dat men hem eerde als de Goede en hem gaf, wat hij vroeg. Wel vond men het jammer, dat hij altijd maar zo kort in Holland bleef en het liefst in zijn geboorteland, Henegouwen, was. Maar àls hij kwam, dan was het feest.

Beden voor krijgstochten kwamen niet zo dikwijls voor tijdens Willem III, want hij was geen man van oorlog; hij wist door besprekingen en onderhandelingen meestal gewapende twisten te vermijden.

Hoe geheel anders was zijn zoon en opvolger Willem IV! Zijn regeertijd van 1337

tot 1345 was onrustig, zowel voor hem als voor zijn gewesten. Hij mengde zich in allerlei twisten, waar hij buiten had kunnen blijven. Hij was krijgszuchtig, een ouderwetse heerszuchtige ridder; zijn *beden* waren geen verzoeken, maar strenge bevelen. Hij was zeer verkwistend, had nooit genoeg, jaagde van het ene tournooi naar het andere en was dikwijls in het buitenland op reis. Hij trok ook naar Jeruzalem: een pelgrimsreis naar het heilige land paste nu eenmaal bij een ridder van zijn slag. Hij maakte ook twee korte tochten naar Pruisen.

En teruggekeerd in 1345 geraakte hij al spoedig met Utrecht in strijd, omdat de bisschop Jan van Arkel naar Willems zin te zelfstandig was en zich te weinig naar zijn wensen schikte. Ook wist hij, dat de Utrechtse heren in het geheim met de Friezen tegen hem samenspanden. Zijn schoonbroer, Lodewijk van Beieren, de Duitse keizer, had Friesland aan hem, Willem IV, toegewezen; hij had er zijn eigen ambtenaren en rechters aangesteld en nu ontving hij berichten, dat enkelen zijner dienaren in Friesland door het opstandige, hardnekkige volk vermoord waren. Dat liet hij er niet bij zitten. Hij besloot een grote, krachtige straftocht naar Friesland te maken en liet in Amsterdam een vloot van gehuurde schepen in gereedheid brengen, om zijn troepen naar de overkant te vervoeren. Eerst wilde hij echter Utrecht mores leren.

Toen de bisschop Jan van Arkel afwezig was en in Frankrijk vertoefde, verscheen Willem IV met zijn leger voor Utrecht. De stad sloot de poorten, weigerde voor de Henegouwer te bukken en sloeg alle aanvallen af. Blijden en stormtuigen konden de wallen beschadigen, niet doorbreken.

„Dan gaan we de grachten dempen en een bres in de muur rammen. Utrecht zal bukken!" beval hij.

En des nachts ging hij zelf in een bootje de gracht op, om de diepte van het water te onderzoeken. De schildwachten op de muren ontdekten hem, schoten hun pijlen af — en één pijl trof de graaf in de hiel. Woedend was hij, omdat hij nu niet goed meer uit de voeten kon. En zeker zou hij de belegering nog langer volgehouden hebben, als zijn oom, Jan van Beaumont, hem niet tot andere gedachten had gebracht. Want de bisschop Jan van Arkel was uit Frankrijk haastig naar zijn belegerde stad teruggekeerd en verzocht Jan van Beaumont, veldheer en raadsman van de graaf, om bemiddeling en een einde aan de twist te maken. Dat ging niet makkelijk, want Willem IV was diep beledigd, koppig en eerzuchtig. Maar Jan van Beaumont drong aan op vrede met Utrecht: „We laten door langer voor deze stad te blijven de beste tijd voorbijgaan, om met Friesland af te rekenen. Straks is het herfst en dan gaat een expeditie moeilijker".

Eindelijk gaf de trotse Willem toe, maar stelde deze zware eis: „Dan zullen vierhonderd van de voornaamste burgers blootshoofds en barrevoets voor mij verschijnen, om genade te vragen. Eerder trek ik niet weg".

Hij kreeg zijn zin en pas toen de stad zich voor hem op die wijze vernederd had, brak hij het beleg op, trok weg, scheepte zich in en zeilde naar Friesland. Het was reeds September. Zes weken had hij voor Utrecht verloren.

De overtocht ging slecht, zeer slecht. De schepen kregen met zwaar weer te kampen, werden verstrooid en kwamen niet gelijk op de Friese kust aan. Jan van Beaumont landde bij Staveren met een kleine afdeling. Maar de Friezen waren gereed om de Henegouwers te ontvangen. De Friezen waren in die dagen zelf door partijtwisten verdeeld, maar als er een buitenlandse vijand in aantocht was, vergaten ze voor een ogenblik de eigen binnenlandse vijanden en keerden zich verenigd tegen de vreemdeling. Zelfs de monniken gordden het zwaard aan en streden naast het gewone volk mee. Als de landing en ontscheping van de Henegouwers, honderden ridders en meest buitenlandse krijgers, wat voorspoediger waren gegaan, zouden de Friezen het niet makkelijk gehad hebben. Nu werd Jan van Beaumonts kleine macht door een

talrijk leger plotseling aangevallen, teruggedreven, verslagen en Van Beaumont stortte gewond van zijn paard. Haastig werd hij door ridders en schildknapen naar een kogge gedragen. Zo redde hij het lijf, maar niet de zege. Hier, bij Staveren, was de landing jammerlijk mislukt.

En hoe zou het de graaf zelf vergaan? Waar was hij? Hij landde noordelijker bij Warns. Niets wist hij van de nederlaag, die zijn oom geleden had. Hij rekende er op, dat de landing geslaagd was. Met slechts 500 man kwam hij op de kust. De duizenden in de aankomende schepen zouden volgen. Zo meende hij. Het rijke Friesland zou hem toebehoren. Ja, rijk was dat land, even rijk als het vruchtbare West-Friesland, waar hij zoveel voordelen van trok. Geld, geld had hij nodig voor het dure leven van zijn hof, zijn leger, zijn ridders, zijn feesten en reizen. En Friesland zou alles betalen. Uit West-Friesland alleen, zo rekende hij uit, krijg ik al het vierde deel van al mijn inkomsten. En dit vette, rijke Friesland zou nog meer opbrengen. Vooruit!

En zonder te wachten op de geregelde ontscheping der verre, verstrooide vaartuigen liet hij zich verleiden veel te vroeg de strijd met de Friese benden te beginnen. Spoedig was hij met zijn honderden door duizenden Friezen omsingeld, afgesneden van de landingsplaats, zodat hij vóór- noch achteruit kon. Hij en zijn ridders maaiden en zwaaiden met hun slagzwaarden, maar de één na de ander viel, weerloos tegenover zulk een overmacht. Wat vluchten kon, trachtte nog de kust en een schip te bereiken. En de aankomende schepen, die van verre de nederlaag van hun graaf, de mislukking der landing aanzagen, durfden de kust niet meer naderen, uit vrees ook vernietigd te zullen worden. Het lot van de graaf was bezegeld. Verscheidene pijlen troffen hem, het zwaard viel uit zijn hand – hij stortte neer, om nimmer op te staan. En de schepen gingen terug naar Enkhuizen, zonder de graaf.

Tien dagen later vond men tussen vele anderen zijn lijk. En de Friezen begroeven hem in een klooster te Bolsward. Voorzichtig bracht men de kwade tijding aan zijn vrouw de gravin over. Zij wist niets beters te doen dan zich op weerlozen te wreken. Ze liet een Fries klooster op Marken verbranden en de monniken in de Zuiderzee verdrinken.

Een duistere tijd brak er nu voor Holland en Zeeland aan. Kinderen had Willem IV niet nagelaten. Zijn zuster Margaretha, de keizerin, ontving nu van haar man, Lodewijk van Beieren, de graafschappen. In Henegouwen had men daar geen bezwaar tegen. Want dat was een *spilleleen*: een gebied, dat ook door een vrouw bestuurd kon worden. Maar Holland en Zeeland waren *zwaardlenen*, daar moest eigenlijk een graaf zijn.

Direct ontstonden er partijen, vóór en tegen Margaretha. Steden en adel waren verdeeld. Dordrecht en Zierikzee verjoegen de aanhangers van Margaretha's partij. Grote verwarring ontstond er in het land. De Friezen namen hun kans waar, om de inval te wreken: zij bestookten en plunderden de kusten. Engeland maakte aanspraak op Zeeland en maakte zich klaar voor een inval. De bisschop van Utrecht drong plunderend het Gooi binnen. De edellieden begonnen onderling strijd te voeren, trokken rovend en brandend elkaars gebied binnen. Het land lag verwoest en onbebouwd. En nog was de maat van het lijden niet vol. De gevaarlijkste vijand naderde – ongezien.

De pestziekte kwam over landen en steden. Stil – noem haar naam niet. Men durfde de naam dier ziekte niet uitspreken. Als men haar aanduidde, zei men: de gave Gods. Geen muren, geen poorten of grachten konden haar tegenhouden. Ze kwam door de gesloten deuren en vensters. – Wie er door aangeraakt werd, kreeg kleine rode builen, die werden spoedig zwart; het hele lichaam werd zwart. Na twee dagen wàs men niet meer. De karren met lijken reden langs de huizen, dag in, dag uit – naar het kerkhof buiten de poort. De zwarte dood maaide, maaide zijn

tienduizenden. En die in leven bleven, werden soms waanzinnig van angst. Troepen volk trokken door stad en land met naakt bovenlijf. Ze geselden zich zelf, want ze meenden: De pest is een straf van God; als wij nu ons zelf straffen door geseling, zal God zich over ons erbarmen.

Geselbroeders

Ja, een sombere, zwarte tijd brak er aan voor de Nederlanden, een tijd zonder genade. Margaretha vreesde, dat ze haar landen niet zou kunnen behouden, als zij aan de regering zou blijven. Daarom stelde zij haar zoon Willem V aan als *verbeider*, als plaatsvervanger, om haar later op te volgen. Willem was toen pas 17 jaar; hij zou als raadsman Jan van Beaumont naast zich krijgen om hem te helpen. Maar de grote verwarring bleef. Want Margaretha eiste van haar zoon jaarlijks een belangrijke som, die de steden niet betalen wilden. Veel Hollandse edelen en steden drongen er bij Willem op aan, de eis van zijn moeder niet in te willigen en zelf graaf te worden. Margaretha moest telkens meer toegeven aan de eisen van haar tegenstanders. Haar man, Lodewijk van Beieren, overleed. Wie steunden haar nu nog? In 1349 stond zij de graafschappen Holland en Zeeland geheel aan haar zoon af, maar bleef bij haar eis, jaarlijks een bepaalde som te moeten ontvangen. Weer beloofde Willem meer dan hij nakomen kon. Hij raakte in de knel tussen de partijen.

„Verbreek uw belofte toch! U bent de wettige graaf en daarmee uit! Wij zullen u wel helpen!" Zo rieden hem zijn vrienden.

Maar Margaretha had die som van ongeveer dertig duizend gulden per jaar voor haar hofhouding in Henegouwen hard nodig. En haar zoon zond maar geen geld. Hij hield zich niet aan het verdrag. Zij werd ziek van de zorgen, liet Willem bij zich komen, schreide en beklaagde zich over zijn ontrouw en ondankbaarheid. Ach, Willem werd heen en weer geslingerd tussen de partijen, vóór en tegen zijn moeder. Toen hij in 1350 bij haar en haar raadgevers was in Henegouwen, erkende hij weer, dat hij ongelijk had en verkeerd gehandeld had. Zelfs beloofde hij wel afstand te willen doen en smeekte om vergiffenis. Maar zijn partij in Holland liet hem niet los. Die wenste hem als graaf te houden. En zodra Willem weer in Holland was, werd hij door de volkspartij en zijn edelen gedwongen, gewapend tegen de aanhangers van zijn moeder op te treden. Oorlog was het nu tussen moeder en zoon.

Eigenlijk was het een strijd tussen de edelen en de steden. Want de meeste edelen waren op Margaretha's hand en de meeste steden hielpen Willem. Maar ook waren er enkele plaatsen, zoals Gouda, Schoonhoven, Oudewater en Goes, die weer aan Margaretha's kant stonden; en enkele edelen, zoals Van Arkel en Egmond, die Willems zijde kozen.

De partijen kregen ook namen. De aanhangers van Willem droegen het wapen van

Beieren, want Willem was immers een zoon van Lodewijk van Beieren. Dat wapen bestond uit witte en blauwe schuine ruiten; in de verte leken ze op de schubben van een kabeljauw. En zo schold men Willems partij voor Kabeljauwsen. En de anderen, die zouden de kabeljauwen wel met hun haken of hoeken vangen en noemden zich daarom de Hoeksen.

In 1350 ontbrandde die verschrikkelijke burgeroorlog, een krijg tussen burgerbenden. In dat jaar vielen de Hoeksen Naarden aan. Het werd geplunderd en verbrand. Ja, eerst scheen het, dat de Hoeksen overal in het voordeel zouden komen, want Margaretha had een machtige bondgenoot gekregen in haar schoonbroer, Eduard III, de Engelse koning. Die zond een vloot naar Zeeland en wist bij Vere, in 1351, een overwinning op Willems vloot te behalen. Daardoor kwam geheel Zeeland weer onder Margaretha. Daarna maakte de Engelse vloot zich gereed om ook Holland te dwingen, voor de Hoeksen te bukken. Zes weken na de slag bij Vere ontmoetten de vloten elkander op de Maas bij Den Briel en Vlaardingen. De grote koggen waren geheel op de oorlog ingericht. Er waren kleine kastelen op gebouwd met schietgaten. En aan de masten zaten bootjes en zware schanskorven; daaruit wierp men allerlei brandende voorwerpen op de vijandelijke schepen, pekkransen en ook ongebluste kalk. Het was een zeer bloedige, langdurige slag, die eindigde in een nederlaag van de Engels-Henegouwse vloot. Vele Hoekse edelen sneuvelden hier, ook de Engelse admiraal; de Maas was rood gekleurd van honderden gewonden en doden.

Na deze nederlaag had Margaretha niets meer voor zich te hopen. Overal te land werden de edelen in hun burchten belegerd, ze werden verjaagd, verbannen, hun goederen werden verdeeld. In korte tijd veroverden de Kabeljauwsen 17 kastelen.

Dat konden zij doen, omdat zij een machtig, nieuw wapen hadden gekregen, het buskruit. Geen geharnaste ridder, hoe snel en moedig ook, kon tegen een schutter met zijn metalen bus op. Het buskruit, even ontbrand, slingerde de stenen kogel met zo'n geweldige kracht uit de bus, dat een helm er door versplinterd werd. En de grote bombarden of donderbussen – zo heetten de eerste kanonnen – konden op verre afstand de kasteelmuren in puin schieten; daar hoefde geen gracht voor gedempt te worden, geen belegeringstorens en stormrammen waren meer nodig. En geen edelman voelde zich veilig in zijn burcht. Neen, het was geen wonder, dat de Kabeljauwsen met dit nieuwe wapen de Hoeksen overal uit hun burchten verdreven.

Nog drie jaar duurde het, eer de ongelukkige Margaretha haar strijd opgaf. Al haar pogingen om in Holland en Zeeland een opstand tegen de Kabeljauwsen te bewerken, mislukten. Engeland liet haar in de steek. Niemand hielp haar meer. Alleen Henegouwen was haar trouw. Gebroken was zij van verdriet en zorg en de moeder hunkerde naar verzoening met haar zoon. Gezanten reisden heen en weer en eindelijk, eindelijk, in December 1354 kwamen die twee weer bij elkander in de Henegouwse stad Bergen. Daar vroeg de zoon aan de moeder en de moeder aan haar kind vergiffenis en smeekten al het onheil te vergeten, dat ze elkander hadden aangedaan. Margaretha erkende nu haar zoon als graaf van Holland en Zeeland. Zij zelf zou gravin van Henegouwen blijven.

Wapenen van de Hollandse graven uit het Beierse Huis

Zo kregen Holland en Zeeland hun eerste graaf uit het Beierse Huis. Margaretha

leefde niet lang meer. Daarvoor had zij te veel geleden. Twee jaar later, in 1356, stierf zij. Daardoor erfde Willem nu ook Henegouwen. Hij verzoende zich ook met de koning van Engeland, ging naar hem toe en huwde zelfs met een nicht van de koning. Toen hij uit Engeland naar zijn graafschappen terugkeerde, was er iets aan hem veranderd. Willem was altijd schuw van aard geweest, maar nu kreeg hij telkens aanvallen van woede en razernij, waar niemand iets van begreep. Hij werd gevaarlijk voor zijn omgeving, ook voor zijn vrouw Mathilde. En als het volk hiervan hoorde, fluisterde het: „Onze graaf is buiten zijn zinnen geraakt; men heeft hem in Engeland vergiftigd". En anderen spraken: „De Hemel straft hem voor zijn opstand tegen zijn moeder". Zijn toestand werd steeds erger, zodat men hem in 's-Gravenhage moest opsluiten. En nadien heette de ongelukkige: de dolle hertog. Hij was ongeneeslijk krankzinnig geworden. Men vervoerde hem naar Quesnoy, het kasteel in Henegouwen, waar zijn moeder meestal woonde en waar zij ook gestorven was. Eén en dertig jaar lang was hij daar opgesloten, geheel beroofd van zijn verstand. Tot eindelijk de dood hem verloste.

Jacoba van Beieren op het slot Teylingen

VIII. HET HUIS VAN BEIEREN

Zodra Willem V naar Quesnoy was vervoerd, moest er in het bestuur voorzien worden. Hij had geen kinderen en dus moest zijn broer Albrecht van Beieren hem vervangen. De titel van graaf kon men hem niet geven, zolang Willem nog in leven was. Hij werd de *ruwaard*, de rustbewaarder en plaatsvervanger. Maar ieder begreep, dat Willem ongeneeslijk was en nimmer zou terugkeren. Eén en twintig jaar was Albrecht pas en het was een moeilijke tijd, toen hij kwam. Overal in het land hadden er nog oproeren plaats, wraak- en strooptochten van de aanhangers der twee verbitterde partijen.

Waar was het anders in die tijd? Waar was er rust? Niet alleen in Holland en Zeeland, ook in Friesland, Utrecht, Gelderland, Vlaanderen en ook in het buitenland was er strijd tussen burgers van hetzelfde land; tussen de tweede en de derde stand; tussen de adel en de steden. De partijen hadden overal weer andere namen, maar eigenlijk waren ze dezelfde als in Holland de Hoeksen en Kabeljauwsen. Het was maar verstandig, dat Albrecht geen der partijen vervolgde. Hij bleef vrij neutraal, liet de Kabeljauwsen hun voorrechten houden, herstelde de Hoeksen, die zich rustig hielden, ook weer in hun ambten en wist, soms door strengheid, soms door bemiddeling, de orde vrij goed te bewaren. Dat was maar goed ook. Want het land had rust nodig, de boer voor zijn land, de schipper en koopman voor hun handel. Ook was het gelukkig, dat hij zelf in zijn graafschappen bleef wonen en het bestuur over Beieren aan een ander overliet.

Meestal vertoefde hij in zijn residentie 's-Gravenhage. Dertig jaar was hij ruwaard

en verbeterde veel aan het bestuur der steden. Hij stelde poortmeesters aan, dat waren burgemeesters, om voor de geldzaken der stad te zorgen; de schout en de schepenen waren de rechters. Ook behoefden de steden en het platteland geen troepen meer aan de graaf te lenen. De ambachtsman mocht in zijn werkplaats, de boer op zijn akker blijven. De graaf húúrde in het vervolg troepen en de steden brachten daarvoor geld op. Dat was een grote verlichting voor mensen, die hun geregeld werk hadden. Ze konden nu bij vrouw en kinderen, bij huis en haard blijven. Alleen als de eigen stad gevaar liep en aangevallen werd, dan staken ze de handen uit de mouw en vlogen naar de wallen. Maar dan ging het ook om eigen huis, vrouw en kinderen, om hun eigen stede. Ja, dan streden zelfs de geestelijken, de monniken mee.

Want de kloosterbewoners uit die tijd waren geen mensen, die zich van de wereld afzonderden voor godsdienstig werk alleen. Ze bebouwden hun land, hadden hun vee, werkten aan de dijken en waterkeringen, bouwden aan kerken en torens als meester, gezel of leerling en als ze het nodig vonden, vochten, roofden en stroopten ze even hard mee als de gewone lansknechten. Och, het leven der geestelijken was – gelijk die gehele tijd – ruw. De bisschoppen waren vorst in hun bisdom, zoals een graaf in zijn graafschap. Ze gingen in de geestelijke stand, zonder geestelijken te zijn. Ze bestreden soms elkander, evenals de pausen zelf, want soms waren er twee of drie pausen tegelijk, die zeiden: Ik, ik ben het wettige hoofd der kerk. Het is dus best te begrijpen, dat er naast de ware, oprechte geestelijken, ook veel slechte en goddeloze waren, die de bijgelovigheid der eenvoudige mensen gebruikten, om zich te verrijken, in plaats van het Evangelie van Gods liefde in Christus te prediken.

Dat was een groot kwaad in de kerk en de eerlijke geestelijken hadden daar veel verdriet over. Eén van hen was Geert Grote uit Deventer, een groot geleerde, die het Evangelie en de kerk waarlijk liefhad. Priester als de andere priesters kon hij niet worden. Hij ging als boetprediker rond, als profeet en waarschuwde voor de verdorvenheid in de kerk en in het leven veler geestelijken en vermaande tot bekering des hàrten. Hij kreeg veel vijanden, vooral onder de geestelijken; de bisschop was van zulk een prediking niet gediend en verbood Geert Grote op deze manier verder te gaan. Maar veel ernstige jongelieden, die zich bij hem aangesloten hadden, bleven hem volgen en met hen stichtte Geert Grote in zijn geboorteplaats Deventer een orde, geen kloosterorde, maar een vrije orde, die *de Broederschap des gemenen levens* werd genoemd. De leden van die orde mochten niet bedelen, maar moesten door handenarbeid in eigen onderhoud voorzien. Velen waren bezig met het overschrijven van boeken en het vertalen er van. Die boeken waren natuurlijk heel duur, want daar werd soms jaren aan gewerkt en getekend. Hij stichtte ook veel scholen, waar de broeders werden opgeleid voor onderwijzer of voor het predikambt. Geert Grote was in die duistere tijd een trouw discipel van Jezus Christus, die werkte voor de zuivering van de kerk. Oud werd hij niet. Hij was 44 jaar, toen hij bij het verplegen van pestlijders ook door die ziekte werd aangetast en stierf. Dat was in 1384. Toen zweeg zijn mond, maar zijn boeken en geschreven predikatiën bleven spreken; de *Broederschap des gemenen levens*, de orde, door hem gesticht, bleef bestaan en verspreidde veel licht en zegen. Want vele geestelijken werden door hem tot nadenken en verandering van leven gebracht.

De ridders, hertogen en graven bemoeiden zich niet met dergelijke broederschappen. Het leven aan Albrechts hof in Den Haag ging zijn gewone gang: jacht, dobbelen, tweegevechten, tournooien, reizen en ruzies tussen de Hoekse en Kabeljauwse edelen. Albrecht kreeg bij het overlijden van Willem V de titel van graaf, maar het werk van graaf had hij reeds dertig jaar lang gedaan. Hij leefde heel royaal en had veel schulden. Hij had ook dure genoegens en telkens weer andere. In zijn tuinen had hij nu eens een paar leeuwen, dan weer een paar beren of een dromedaris. Door de

slechte verzorging stierven die dieren, – ze waren nog niet eens betaald. Hij had schuld bij veel rijke edelen en bevoordeelde de laatste tijd veel voorname Kabeljauwsen met ambten en betrekkingen, omdat er onder de Kabeljauwsen veel rijke vrienden van hem waren. Vooral de Kabeljauwse edelman Van Poelgeest stond in hoog aanzien bij hem. Diens dochter Aleida werd hofdame van de gravin en na het overlijden van de gravin maakte graaf Albrecht plannen, om met Aleida te huwen.

Dit konden de trotse Hoekse edelen van het hof niet verdragen. Hun graaf met de dochter van een Kabeljauw! Ze merkten het wel, de laatste tijd werden zij door Albrecht achtergesteld; meer en meer bevoordeelde hij de Kabeljauwse partij. Dat was natuurlijk de schuld van Aleida, Albrechts aanstaande vrouw. Zij moest uit de weg geruimd. Zij was de kwade geest aan het hof. Een complot werd gesmeed. Enige Hoekse edelen verborgen zich des avonds in een park, waar Aleida langskwam. Zij kwam niet alleen, de hofmeester van de graaf begeleidde haar. Dat was geen bezwaar voor de moordenaars: nu werden beiden, de jonkvrouw en de hofmeester overhoop gestoken. De lijken liet men liggen en de daders vluchtten Den Haag uit.

Toen het bericht van de moord Albrecht bereikte, was deze niet meer te houden. Wraak, wraak zou hij nemen. Waar waren de daders? Onbekend? Uitgeweken? Goed. Voor hem waren alle Hoeksen schuldig aan deze laffe moord. „Grijpt, wie je maar van hen grijpen kunt! Haalt hun huizen neer! Rooft, plundert, verbrandt voor mijn part al hun kastelen! Ik geef je verlof!" Verschrikkelijk werd er huisgehouden onder de Hoeksen. Ze vluchtten uit Den Haag. Wie achterhaald werd, werd gedood, schuldig of onschuldig. Hun huizen werden geplunderd, omvergetrokken. Het landvolk, dat de kastelen en de Hoekse heren haatte, liep te hoop en veel burchten werden verbrand en gesloopt. Het werd een vervolging van al wat Hoeks was. De vluchtelingen gingen naar Henegouwen en smeekten Albrechts zoon Willem om tussenbeide te komen en zijn vader tot rede te brengen.

Deze Willem, een ridder van de oude stempel, was een vriend der Hoeksen en reisde snel naar 's-Gravenhage. Maar hoe werd hij daar ontvangen! Zijn vader tierde, raasde en schold, omdat Willem nog één woord ten gunste der moordenaars durfde zeggen. „Ik zal je laten arresteren, je bent zelf in het complot betrokken!" dreigde Albrecht. En Willem moest zelf de vlucht nemen en vroeg hulp en raad aan zijn schoonvader, de hertog van Bourgondië en aan zijn broer Jan van Beieren, de bisschop van Luik. En deze twee konden eindelijk de razende Albrecht kalmeren en tot bedaren brengen. Ze wisten vader en zoon weer te verzoenen en Albrecht afleiding te geven met een nieuw plan, ook een wraakplan, maar dat nuttiger en voordeliger was voor de graaf, dan het vervolgen der Hoekse vrienden.

Wat was dit wraakplan? Wie moest gewroken worden? Was Albrecht het dan vergeten, dat eens zijn grootvader, Willem IV, die fiere ridder, een nederlaag tegen de Friezen had geleden, een eerloze dood was gestorven en wiens lichaam nog altijd in vijandelijk land begraven lag? De Henegouwse en Bourgondische ridders spraken er schande van, dat zulk een krenking van hun eer nog nimmer gewroken was. Friesland was toch hun wettig erfdeel? Waarom námen ze het niet? Het was wel bijna vijftig jaar geleden, dat Willem IV bij Warns gedood was, maar het was nog niet te laat om de schande uit te wissen.

Vooral Willem VI voelde veel voor dat plan. En ten slotte Albrecht ook. Want – hij was arm en Friesland was rijk. Als hij het kon onderwerpen, dan was hij misschien uit zijn geldzorgen. Veel was er voor de krijgstocht nodig; alles zou later, ná de overwinning betaald worden. Lang duurde de voorbereiding. Honderden schepen werden gehuurd, honderden ridders en troepen uit den vreemde opgeroepen, krijgs- en mondvoorraad voor vele maanden ingekocht en bijeengebracht. Het geld? Dat werd geleend. Voor een beetje schulden was Albrecht niet bang. Hij had nog rijke

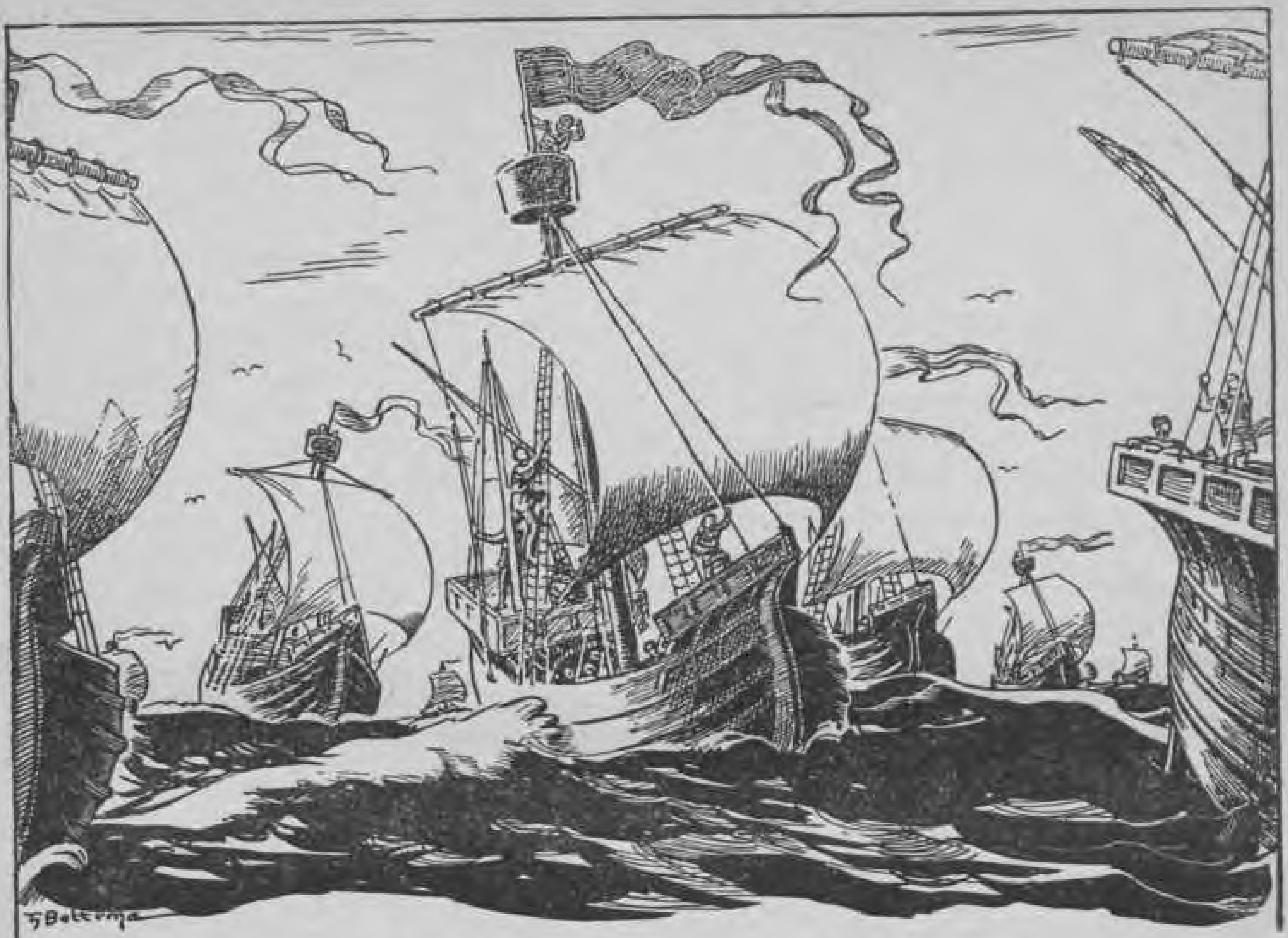

De straf-expeditie naar Friesland

leenmannen genoeg; Van Arkel bijvoorbeeld, heer van Gorkum en andere heerlijkheden, was schatrijk. Ze moesten het eens wagen de graaf te weigeren, wat hij vroeg. En de steden waren ook rijk.

In 1396 was de expeditie eindelijk gereed. Men kende in Friesland Albrechts plannen al lang. Ook daar waren er partijen en twisten: de Schieringers, zo genoemd naar de monniken met hun schiere (grijze) kappen, de partij van de arme adel, en de Vetkopers, de partij der rijke veehouders en Groninger boeren. Maar als er een vijand van buiten naderde, lieten de partijen hun twisten rusten. De Friezen probeerden Albrechts troepen op dezelfde wijze als in 1345 Willems leger te weerstaan, namelijk aan de kust. Maar de landing der 50.000 man vreemde troepen ging zo regelmatig en zo voorspoedig, dat de Friezen bij Kuinder teruggedreven werden. Nog trok Albrecht met zijn leger verder het Friese land in, leverde nogmaals slag en behaalde weer een overwinning, zonder kwartier te geven. Het was immers een wraaktocht? Toen was hij voldaan. De schande van 1345 was weggewist, de riddereer was gered. Hij had meegedaan, nu ging hij weer terug. Want graaf Albrecht was al een oud man, bijna zeventig jaar. Hij scheepte zich weer in, maar zijn zoon Willem VI bleef met het leger nog enige weken plunderen en branden. Wat baatte het? Toen ook hij zich met de rest der troepen ingescheept had, hernamen de Friezen weer het terrein en alleen de stad Staveren bleef in Hollandse handen. En nog altijd was het lichaam van Willem IV in Bolsward.

Daarom werd twee jaar later, in 1398, weer een tocht naar Friesland ondernomen, nu met 20.000 man. Deze was nog voorspoediger dan de eerste. Veel Friese steden onderwierpen zich. Ook werd nu het stoffelijk overschot van Willem IV uitgeleverd.

Het werd naar Henegouwen gevoerd en in Valenciennes met grote plechtigheid begraven. Nu pas rustte de ridder, waar hij behoorde.

Nog drie tochten waren nodig, om Albrechts gezag in Friesland te vestigen, want telkens stonden de Friezen weer tegen hem op. Zijn troepen drongen tot de Lauwerszee door, hij werd zelfs in Dokkum erkend als heer van Friesland, maar – die erkenning duurde, zolang het leger er was. Waren de troepen weg, dan was Albrechts gezag in Friesland ook heen. Eigenlijk moest er in tal van sterkten een troepenmacht blijven, juist zoals vroeger Floris V West-Friesland bedwongen had. Maar daarvoor had Albrecht geen geld. Telkens moest hij zijn gehuurde troepen weer afdanken. En het einde van al die kostbare ondernemingen tegen Friesland was, dat zelfs Staveren weer verloren ging. Neen, – men kon Friesland veroveren, maar niet behouden. Wat Albrecht wèl van Friesland overhield, dat waren schulden. Zoveel schulden, dat niemand bij zijn dood zijn erfenis wilde hebben. Ook Willem heeft, toen hij zijn vader in 1404 opvolgde, nooit deze schulden kunnen voldoen.

Wat Willem ook uit de erfenis meekreeg, dat was de twist van de laatste jaren tussen zijn vader en de heer van Arkel. Deze gedroeg zich naar Albrechts zin zo onafhankelijk en eigenmachtig, dat de oude graaf zijn zoon naar Gorkum had gezonden, om Jan van Arkel gevangen te nemen. Maar dat was niet gemakkelijk gegaan. Want de machtige Kabeljauwse edelman had zich in zijn vaderstad zo geducht versterkt, dat Willem 22 weken nodig had, om hem tot overgave te dwingen. Toen had Jan zich diep voor de grijze graaf moeten vernederen, Albrecht had hem zeer tegen de zin van zijn zoon genade geschonken en zijn goederen teruggegeven. Maar zodra de graaf in 1404 gestorven was, begonnen de vijandelijkheden met Van Arkel opnieuw. Wanneer zou hij, Willem, dat trotse Kabeljauwse geslacht, het stoutste, lastigste en gevaarlijkste van alle Kabeljauwsen, eens voorgoed ten onder brengen?

Willem VI was Hoeksgezind; vóór hij graaf was, had hij steeds hun partij gekozen. De uitgeweken Hoeksen waren voor het grootste deel weer teruggekeerd en hadden hun goederen en ambten weer teruggekregen. En onder de nieuwe graaf wist de oude adellijke partij zich weer in Holland te herstellen. Toch was Willem zo verstandig om zich niet de sterke Kabeljauwse partij in de Hollandse en Zeeuwse steden tot vijand te maken. Die steden toch waren de kracht en de rijkdom van zijn graafschappen. Haar handel en vooral haar visserij brachten schatten binnen. Amsterdam en ook de andere Zuiderzeeplaatsen, als Hoorn en Enkhuizen, zonden hun duizenden schepen door de Sont naar de Oostzee – dat was in die tijd de haringzee – en kwamen met rijke vangsten terug. Vooral toen de grote haringnetten in gebruik kwamen, begon de visserij zich ook op de Noordzee te ontwikkelen. Door de uitvinding van het haringkaken was de vis tegen spoedig bederf bewaard en een handelsartikel van grote waarde geworden. De handel op de landen om de Oostzee breidde zich steeds uit. Ook de ambachtslieden in de steden, verenigd in hun verschillende gilden, vormden te zamen een sterke geldmacht, waar de graaf rekening mee moest houden. Zij bestuurden de steden en zonder hun medewerking kwam het geld voor de beden niet binnen. Neen, de graaf waagde het niet aan hun voorrechten te tornen, hij zou er zich zelf mee benadelen. Hij had de steden nodig, vooral – voor de toekomst.

De toekomst, de toekomst van zijn huis, daar tobde Willem VI dikwijls over. Hij was niet jong meer en sterfelijk. En hij had geen zoon. Uit zijn huwelijk met Margaretha van Bourgondië waren wel dochters geboren. De oudste was gestorven. Toen had hij nog maar één kind, zijn lievelingsdochtertje Jacoba. Zíj zou hem dus eenmaal moeten opvolgen. Een vrouw in de moeilijke graafschappen Holland en Zeeland, zwaardlenen vanouds! Hij had gehoord, welk een ellende zijn grootmoeder hier ondervonden had; van haar strijd met zijn oom, de rampzalige van het slot

Quesnoy. Moest dat ook het lot van Jacoba worden? O, kon hij haar maar een beschermer geven, iemand, die voor haar rechten opkwam! Want haar rèchten op het graafschap stonden voor hem vast. Op zijn trouwe Hoeksen kon hij rekenen. Maar wat zouden de Kabeljauwsen doen? Met stokebranden als de Van Arkels, die zelfs hem, in deze tijd, niet ontzagen? Zijn weerloos kind, – overgeleverd zou het zijn aan hun haat en wraakzucht. Als een lammeke tussen wolven.

Rusteloos was Willem bezig, nu reeds een beschermer voor zijn dochtertje te zoeken. In 1406 reeds, toen Jacoba nauwelijks zes jaar was, deed hij haar huwen met Jan van Touraine, een zoon van de Franse koning. En deze knaap werd kroonprins van Frankrijk! Welk een schone toekomst ging Jacoba nu tegen! Eenmaal koningin van Frankrijk! Wie zou haar dan als gravin in deze graafschappen durven weerstaan? De hele Franse macht stond immers achter haar. Haar toekomst was verzekerd. In 1415 werd het werkelijke huwelijk met veel pracht en praal ingezegend: Jacoba, kroonprinses van Frankrijk!

Graaf Willem was nu zeker van zijn zaak, hij kon gerust zijn. Hij had de weg voor zijn kind geëffend; hij zou de laatste moeilijkheden, die mogelijk nog konden komen, ook voor haar uit de weg ruimen. Daar had je Van Arkel nog, de dertiende Jan uit dat verwenste geslacht, dat altijd de Henegouwers en Beieren weerstaan had! Hij rekende er mee af in 1415, toen Van Arkels troepen vernielend over Holland en Utrecht stroopten. Willem bond voor het laatst de strijd tegen hem aan, versloeg hem, ontnam hem al zijn goederen, maar Van Arkel zelf wist zich door de vlucht te redden en hield zich in Brabant schuil. Nòg was Willem niet gerust. Hij loofde een prijs uit, voor wie hem ving en gevangen naar Den Haag bracht. Een paar edellieden wisten hem op te sporen, te ontvoeren en aan de Beier uit te leveren. Deze sloot hem in de gevangenis van 's-Gravenhage op en hij liet hem nimmer los.

Nu deze Kabeljauwse onruststoker onschadelijk was gemaakt, probeerde Willem met de andere Kabeljauwse edelen en steden op goede voet te komen. Hij riep in 1416 in Den Haag de edelen en afgevaardigden van de steden zijner graafschappen bijeen. Het stelde hem teleur, dat er zo weinig Kabeljauwse edelen waren. De Hoeksen en de meeste steden waren opgekomen.

Toen sprak Willem: „Belooft gij, indien ik zonder zoon kom te sterven, mijn dochter Jacoba als mijn opvolgster te erkennen?"

En plechtig verklaarden alle aanwezigen: „Wij beloven het".

Meer kon hij niet voor haar doen. En toch – alles liep anders dan hij had gedacht. Want in April 1417 stierf Jacoba's echtgenoot, Jan van Touraine, de Franse kroonprins. Men had hem vergiftigd. En in plaats van kroonprinses, was de zestienjarige Jacoba thans weduwe. Zes weken later stond het meisje aan het sterfbed van haar vader. Het vorig jaar was hij door een hond gebeten. De wond was zo slecht behandeld, dat hij nu aan de gevolgen stierf. Daar stond Jacoba nu: toch een lam tussen de wolven!

Maar al was zij jong en alleen, fier en moedig was zij, de gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Ze bezocht haar erflanden. In alle steden werd de schone jonkvrouw hartelijk ontvangen en gehuldigd. Alleen – de stad Dordrecht wenste te wachten met de huldiging. Want er was nog geen toestemming van de keizer gekomen. Híj zou beslissen over Jacoba's opvolging. En er werd reeds een andere naam genoemd.

Dus toch verraad? Ja. Van wie? Van haar eigen oom, de broer van haar vader, Jan van Beieren, de bisschop van Luik. Verschrikkelijk vond Jacoba dit. Want haar vader had hem jaren geleden zo geholpen, toen hij in nood verkeerde. Een burgeroproer tegen bisschop Jan had Willem VI helpen onderdrukken. Jan was in zijn eer hersteld, op voorwaarde, dat hij geen wraak zou nemen op zijn tegenstanders. Maar,

eenmaal weer aan de macht, had hij zijn belofte verbroken en honderden geestelijken en burgers in de Maas doen verdrinken, onthoofden en vierendelen. Toen had hij die ontzettende bijnaam gekregen: Jan zonder Genade. En die man zei nu, na de dood van zijn broer: „Ik ben de wettige opvolger van mijn broer. Want Holland en Zeeland zijn zwaardlenen". Hij vroeg en kreeg ontheffing als bisschop, huwde met een nicht van de keizer Sigismund en deze gaf hem toestemming het bestuur over de graafschappen te aanvaarden.

De Kabeljauwsen juichten. Dordrecht huldigde hem als wettige voogd over Jacoba. Den Briel en Rotterdam en ook de Kabeljauwse edelen vielen hem bij, maar de meeste steden bleven Jacoba nog trouw. Holland stond binnen enkele weken in vuur en vlam. Opnieuw was de oude partijstrijd ontbrand. Wat Willem VI gevreesd had, gebeurde: de wolven besprongen hun prooi.

Maar een lam was Jacoba niet. Zij was in haar recht, zij zou het verdedigen. Er waren nog trouwe steden, de Hoeksen zouden haar nooit verlaten. Zo jong als zij was, zij ging mee met haar leger. Met 300 schepen en 6000 man onder bevel van Brederode voer zij de Merwede op, naar Gorkum, dat door de Kabeljauwsen bezet was. Zij zou deze stad terugwinnen. Na de Kabeljauwsen binnen de stad te hebben gedreven, moesten de Hoeksen straat na straat veroveren. Zo hevig was de tegenstand. Nog in de avond vocht men door in de nauwe modderige stegen bij het grillige licht der brandende huizen. Wel veroverden de Hoeksen de stad, maar ten koste van hoeveel offers! In de winternacht lagen de straten vol doden en kermende stervenden. En daartussen lag ook Jacoba's veldheer Brederode.

Wat baatte haar nu deze overwinning? Haar grote vijand, haar oom Jan van Beieren, zat stevig in Dordrecht. Van daaruit stroopte hij Holland af. Brielenaars verwoestten het Hoekse 's-Gravenzande, Dordtse troepen vernielden Geertruidenberg. Hulp moest Jacoba hebben. Maar van wie?

Haar moeder Margaretha meende raad te weten. „Trouw opnieuw, met de jonge hertog van Brabant. Dan is hij de wettige graaf en heeft je oom geen recht meer in deze landen te blijven."

Och, Margaretha meende het goed. Jacoba schikte zich met tegenzin en huwde Jan van Brabant, een knaap van vijftien jaar, die meer van spel en jacht dan van nieuwe graafschappen hield. Jacoba was veel flinker en verstandiger dan haar tweede man, dat merkte men spoedig. Zij maakte alle plannen, zíj zette alles door, zíj liet haar oom in Dordrecht belegeren. Wat kon die Brabander Dordrecht schelen? Niets. Hij deed niets. Hij verlangde naar het zonnige Henegouwen en zijn vrienden. Vijf weken belegerden de Hoeksen het sterke Dordrecht, waar Jan van Beieren, de sluwe krijgsman, opgesloten zat, maar hij liet zich niet vangen. Zijn stad hield het wel uit. En intussen wisten zijn gezanten de onnozele Jan van Brabant om te praten. Terwijl Jacoba's getrouwe troepen, Brabanders, Henegouwers, Zeeuwen en Hoekse Hollanders Dordrecht belegerden en hun best deden het te nemen, heulde Jacoba's man met Jan zonder Genade en sloot een verdrag, dat te Woudrichem werd bekrachtigd: Jan van Beieren en Jan van Brabant zouden samen de graafschappen voor Jacoba besturen. Zo werd in 1419 afgesproken. Het had de schijn van recht, maar het was weer — verraad. Want wat deed Jan van Brabant in het geheim? Voor een grote som geld verpandde hij Jacoba's graafschappen voor de tijd van twaalf jaar aan Jan van Beieren. En zo kwam tòch de werkelijke macht geheel in handen van Jacoba's vijanden.

De bedrogen Jacoba moest wijken naar Brabant. Daar, aan het Brusselse hof, leefde ze bijna als een gevangene. Diep gekrenkt was ze. „Gij hebt mij verraden, bedrogen, gij zijt eerloos!" verweet ze haar man. Hij lachte haar uit en maakte haar het leven ondraaglijk. Hij zond haar Hollandse hofdames, waarvan zij zoveel hield

en die van jongs af haar vertrouwde vriendinnen waren, weg, om haar te plagen. Zij kon het aan dat vijandige Brusselse hof niet uithouden en ging naar Henegouwen, waar ze ten minste wat rust had om te denken en zich te beraden op wat zij doen moest. Want dit stond voor haar vast: er moest iets gebeuren. Jacoba was geen vrouw om te berusten. Zij liet zich dit alles niet aanleunen. „Ik laat mij mijn graafschappen, het erfdeel mijns vaders, mijn eer en mijn recht niet ontroven. Ook door mijn man niet. Door niemand. Ik zal –" Maar wàt zij van plan was, sprak zij niet uit. Ze had geleerd, voorzichtig en sluw te zijn. Overal loerden spionnen.

En intussen dacht zij met weemoed aan het lijdende Holland en zijn steden. Wat hielp het, of Gouda, Delft en Schiedam trouw aan Jacoba betoonden? Jan zonder Genade wist er wel raad mee. Binnen korte tijd brak hij alle weerstand, snel en niet zachtzinnig. De Kabeljauwse partij werd oppermachtig en koos geheel zijn zijde. Wat nog niemand gelukt was, gelukte hem: in 1420 onderwierp hij Friesland niet alleen, hij wist er ook het Hollandse gezag te vestigen en, zolang hij leefde, te houden.

Rust was er wel in Holland. Maar wat had het zwaar geleden in de jaren, die voorbij waren! Het was verarmd, verwoest en ontredderd. De dijken waren overal verwaarloosd. Vriend en vijand hadden ze op verschillende plaatsen doorgestoken. Onverschillig liet men ze in de slechtste toestand liggen. Na ons – de zondvloed.

En de zondvloed kwam. November 1421. Noordwester stormen gierden over het verwoeste land, joegen de zee hoog op; de branding brulde aan de kust, beukte en brak door de zwakke duinenrand bij Petten in Noord-Holland en de zee golfde het land binnen. De dorpelingen vluchtten naar de kerktoren, honderden zaten daar angstig bij elkaar gedrukt. Weg die toren! – hij stortte in en werd weggespoeld. De hoge vloeden drongen het water der rivieren op; dit zocht een uitweg, steeg tegen de wrakke dijken op. De noodklokken luidden in honderden dorpen. Het waren de doodsklokken. Het water was almachtig en spoelde alle dijken in de grote Zuidhollandse waard tussen Geertruidenberg en Dordrecht weg. Twee en zeventig dorpen – verslonden. Duizenden mensen – verdronken. En zoveel vee. Geertruidenberg was een kustplaats aan de Noordzee geworden. En ook in Friesland en Groningen drong het zeewater diep het land in. Winschoten lag na de storm aan de kust.

Toen de storm gestild was en langzaam, langzaam het water weer naar de zee kon wegvloeien, kwamen de torens, kerken en huizen der verdronken dorpen weer te voorschijn. Kerkhoven waren het. En van 22 dorpen in de Zuidhollandse waard vond men niets meer terug dan wat verspoeld puin. Ze lagen eens, waar nu de Biesbos ligt, dat oord van rietland en kreken. Door de sint-Elizabethsvloed was de loop der Waal, Merwede en Maas geheel veranderd.

Intussen zat Jacoba in Henegouwen en was met haar geheime plannen gereedgekomen. Ze vluchtte naar Engeland! Dat zou haar helpen. Ze liet de man, die haar verraden had, in de steek en huwde met de broer van de Engelse koning, hertog Humphrey. Hij zou haar eer redden en haar in haar graafschappen herstellen. Jan van Beieren begon te vrezen. Ook hij zocht hulp. Hij benoemde als zijn opvolger voor de toekomst de machtige Filips, hertog van Bourgondië, een neef van Jacoba. Dat was heel slim van hem. Want Filips was een bondgenoot van Engeland in de grote oorlog tegen Frankrijk. Als Engeland nu Jacoba tegen Jan van Beieren zou steunen, zou Filips natuurlijk Engeland niet meer in Frankrijk helpen.

Toch waagde Humphrey het in 1424 met een leger te landen en door Brabant naar Henegouwen op te rukken. De verwarring werd vreselijk. Engelsen stroopten Brabant, Brabanders stroopten Henegouwen af. Filips daagde Humphrey en deze daagde weer de Bourgondiër uit tot een tweegevecht. Engeland verloor zijn bondgenoot, Bourgondiërs rukten naar Henegouwen op. Van een tweegevecht kwam niets. Humphrey merkte, dat hij op niemands steun kon rekenen, ging terug naar Engeland

en voor de tweede maal werd Jacoba door een man bedrogen en in de steek gelaten.

Toen kreeg de gravin haar laatste en gevaarlijkste vijand tegenover zich, de machtige Filips van Bourgondië. Want in Holland gebeurde iets, waardoor Filips kans kreeg Jacoba's rijke graafschappen aan zich te trekken: in 1425 overleed in Den Haag Jan van Beieren. Vrienden van Jacoba hadden de Beier gedood. Ze hadden vergif aan de bladranden van zijn gebedenboek gesmeerd. Hij was gewoon zijn vinger te bevochtigen bij het omslaan der bladzijden. Zo kreeg hij het vergif binnen en stierf na een vreselijk lijden van maanden. De dader bekende en ontving de doodstraf. Wel was met Jan zonder Genade een groot vijand van Jacoba verdwenen, maar zij kreeg er een nog gevaarlijker tegenstander voor in de plaats. Haar neef Filips van Bourgondië werd ook door Jan van Brabant erkend als ruwaard over Holland, Zeeland, Henegouwen en Friesland.

Zulk een machtige rustbewaarder moesten de Kabeljauwsen juist hebben. De Hollandse steden verlangden naar rust, naar welvaart. Van wie zouden ze die beter kunnen ontvangen dan van de Bourgondiër? Ze erkenden hem.

En weer stond Jacoba alleen. Ze versterkte zich in de enige stad, die haar nog restte, Bergen in Henegouwen. Nu durfde haar eerste man, Jan van Brabant, tegen haar oprukken. Hij belegerde de stad, Jacoba moest zich overgeven en werd op een slot bij Gent gevangengezet.

Maar nog gaf ze zich niet gewonnen. Geen man was voor haar in de bres gesprongen, zij zou nu zich zelf redden. Zij wist, dat zij nog veel Hoekse vrienden en enkele trouwe steden in Holland had. Zij maakte een sluw plan tot ontvluchting. In mannenkleren wist zij uit het slot te ontkomen. Buiten stonden paarden gereed. Des nachts draafde zij naar Antwerpen. Een reiswagen bracht haar over Breda naar Vianen. In een schuit voer zij de Lek af naar Schoonhoven. Gouda en Oudewater vielen haar bij. Binnen vier dagen had zij volbracht, wat geen man vóór haar had gedurfd: zij was gereed voor de oorlog tegen Filips van Bourgondië.

Deze was woedend. „De heks is ontsnapt. Maar ik zal haar weer kooien!" zei hij. Met een groot leger trok hij naar het noorden. Heel west-Europa keek gespannen toe. Een vrouw, een vrouw alleen, met niets dan drie getrouwe steden, bond de strijd aan tegen de Bourgondische overmacht. Het Engelse volk koos haar partij, schold Humphrey voor lafaard en riep: „Hij is geen ridder, als hij die dappere vrouw niet gaat helpen".

Eindelijk, eindelijk ging hij met een vloot en een leger naar Holland. Filips had niet anders verwacht en stond gereed. In Januari 1426 vernietigde hij bij Brouwershaven Humphrey's vloot en leger.

Intussen had hij Jacoba niet met rust gelaten. Een Kabeljauws leger was tegen haar opgetrokken. Zij had zich aan het hoofd harer eigen troepen geplaatst en leverde slag bij Alphen aan den Rijn. Ze waagde zich als een krijgsman in het drukste strijdgewoel, moedigde haar Hoeksen aan en bracht het Kabeljauwse leger een nederlaag toe. Met vreugde vernam zij, hoe de Noordhollandse boeren haar zijde hadden gekozen en het Kabeljauwse Haarlem belegerden. De nederlaag der Engelsen kon haar niet ontmoedigen. Zij zou standhouden.

De hertog van Bourgondië haastte zich niet, met haar slag te leveren. Nu de Engelsen ongevaarlijk waren, ging hij naar Noord-Holland om de boerenopstand te dempen. Dat deed hij bloedig en gestreng. Heen en weer golfde de burgeroorlog, met groter verwoesting dan watervloeden. Drie jaar lang, van 1425 tot 1428, hield Jacoba haar wanhopige strijd vol. Nogmaals behaalde zij bij Alphen een overwinning, maar langzamerhand werd zij teruggedrongen in haar vestingdriehoek: Gouda, Oudewater, Schoonhoven. In 1427 kreeg zij nog hoop op erkenning, omdat toen haar man Jan van Brabant overleed. Werd haar huwelijk met Humphrey nu wettig verklaard

en goedgekeurd door de paus, dan was er nog redding mogelijk. Maar Filips, de ruwaard, zorgde er voor, dat de toestemming niet werd verleend. Toen had hij haar in zijn macht. Overal om het kleine gebied, waarin Jacoba opgesloten zat, liet hij versterkte blokhuizen bouwen. Polder na polder, gehucht na gehucht, dorp na dorp wist hij te bemachtigen.

Nòg dacht Jacoba niet aan overgave. Verbitterd en verbeten sprak zij: „Nooit zal

Het gebied van Filips van Bourgondië

de Bourgondiër het land hebben. Ik kan mijn strijd eindeloos volhouden. Dijk na dijk zal ik doorsteken; ik zal het land verdrinken. Elk stukje, dat hij verovert, zal een moeras zijn, elk dorp een puinhoop, zonder levend volk. Ja, hij zal weten, wat het is, een vrouw van haar wettig bezit te beroven".

Tot het uiterste verdedigde zij zich. 20.000 Bourgondiërs omsingelden haar watervesting. Die werd hoe langer hoe kleiner. Schoonhoven en Oudewater vielen. Gouda bleef over. Niets anders. Nog één noodkreet naar Humphrey in Engeland! Geen

antwoord. Want Humphrey was intussen met een andere vrouw gehuwd. Toen was Jacoba verloren, gebroken.

„Ik ben de schandelijkst verraden vrouw op aarde."

In 1428 gaf Gouda zich over. Bij het verdrag van Delft werd zij gedwongen Filips als ruwaard te erkennen. Hij zou haar opvolgen, als zij kinderloos zou overlijden. In naam bleef zij gravin. Indien zij huwde zonder toestemming van Filips en de drie standen, zou zij alle rechten verliezen. Filips had de heks in de kooi.

Het uitgeputte Holland zuchtte van verlichting. Rust, rust verlangde het nu onder de sterke rustbewaarder Filips van Bourgondië. Langzaam genas de zieke handel, langzaam genas het zieke land.

Omdat Jacoba nu ongevaarlijk was, liet Filips haar betrekkelijk vrij. Vijf jaar leefde zij rustig, nu eens in Holland, dan weer in Zeeland. Daar leerde zij Filips' stadhouder, de Zeeuwse edelman Frank van Borselen kennen. Met hem sloot zij in 1433 een geheim huwelijk.

Maar voor de spionnen van Filips bleef niets lang geheim. Hij liet zijn stadhouder eerst arresteren en naar Rupelmonde in Vlaanderen brengen. Jacoba had het verdrag van Delft geschonden; ze was immers zonder Filips' toestemming hertrouwd. De straf volgde. Zij moest haar titel en alle rechten voor de toekomst afstaan. Daarna mocht ze haar echtvriend houden.

Nog drie jaar leefde zij. Toen eindigde haar bewogen bestaan. Ze overleed op het slot Teylingen bij Leiden, werd in de hofkapel van Den Haag begraven en later, toen ook Van Borselen overleden was, bijgezet naast haar man in de kerk van Sint-Maartensdijk op het eiland Tholen.

En Holland had zijn nieuwe heer, de Bourgondiër.

IX. DE BOURGONDIËRS

Het Bourgondische rijk, waartoe nu ook Holland en Zeeland behoorden, was zeer moeilijk te besturen, omdat het uit verschillende stukken bestond, die ver van elkaar lagen. Het hertogdom Bourgondië lag in oost-Frankrijk; Vlaanderen en Artois lagen ten noorden van Frankrijk. Toen Filips ook Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland bij zijn rijk had gevoegd, was het noord-westelijk deel wel een aaneengesloten gebied, maar het bleef nog altijd los van het eigenlijke hertogdom Bourgondië, doordat er Franse en Lotharingse gebieden tussen lagen.

Hoe verschillend waren die hertogdommen en graafschappen van Filips' rijk! Elk deel had zijn eigen bijzondere wetten, voorrechten, instellingen en het was niet gemakkelijk om daarin verandering te brengen. Toch heeft Filips dit gedaan. Want hij vond dit nodig voor de éénheid en de kracht van zijn rijk. Hij wilde, dat de delen langzaam zouden samengroeien tot één groot, sterk Bourgondië, onafhankelijk van Frankrijk en Duitsland. In naam was hij nog leenman van de koning van Frankrijk en de keizer van Duitsland, maar in werkelijkheid was hij heer en meester, hij was rijker en machtiger dan de Franse koning of Duitse keizer.

Hij begon met eenheid te brengen in de rechtspraak. Hij richtte in 1428 het Hof van Holland op, dat was de hoogste rechtbank voor Holland en Zeeland. Die kon de vonnissen van alle lagere rechtbanken veranderen en alle bewoners konden bij dat Hof in beroep gaan. Ook de wetten voor de rechtspraak werden geheel anders. De oude Germaanse regels werden vervangen door de nieuwe Romeinse rechtspraak. Vroeger bleef iemand, die kwaad had gedaan en níet werd aangeklaagd, vrij. De rechter begon pas zijn werk, als er een aanklager was. Er bleef dus veel kwaad ongestraft, want veel mensen waren bang, om iemand, die voornamer was, aan te klagen. Dat werd nu anders. Elke misdaad, die bekend werd, moest ook zonder aanklager voor de rechter gebracht worden.

Vroeger was in elk gewest weer een andere rechtspraak; de rechters waren geen gestudeerde mannen en hielden zich aan de regels der oude gewoonten. Maar nu kregen zij honderden geschreven wetten met veel artikelen en voor elk misdrijf was een vaste straf aangegeven. Dat was niet eenvoudig voor die ouderwetse rechters. Daarom kreeg elke stad van Filips een man, die wèl verstand van het nieuwe Romeinse recht had, een gestudeerd rechter van de hogeschool te Leuven, om de oude rechters raad te geven en te helpen bij de rechtspraak. Zo iemand heette *pensionaris* en was een heel voornaam ambtenaar van de stad.

Ook in de geldzaken bracht Filips orde. Elke stad en elke streek kreeg een apart kantoor, een *rekenkamer*, om de inkomsten en uitgaven op te tekenen en te controleren. Op die manier konden de belastingen ook beter geregeld worden dan vroeger. Hij bracht ook eenheid in bestuur door vaste stadhouders aan te stellen, die hun bevelen weer ontvingen van de kanselier; dat was eigenlijk de eerste minister van de hertog. Voor de nieuwe wijze van bestuur waren veel nieuwe ambtenaren nodig, allemaal gehoorzame dienaren van de hertog. Filips koos zijn voornaamste

ambtenaren uit de edellieden, de ridders. Die had hij verenigd in een nieuwe orde, waarvan hij zelf meester was, de orde van het *Gulden Vlies.* Het was een grote eer, daarbij te behoren. Ieder lid van die orde droeg een gouden halsketen met een klein gouden lamsvacht en de voornaamste regel van die orde was: gehoorzaamheid en trouw aan de grootmeester, de hertog. En uit die leden koos Filips zijn kanseliers, zijn stadhouders, zijn legercommandanten, officieren en andere hoge ambtenaren.

De Hoekse en Kabeljauwse partijen waren er nog wel, maar Filips zorgde er voor, dat ze elkaar niet in de haren vlogen. Hij verbood het dragen der oude partijkleren, wist in de loop der jaren de partijen te verzoenen en Hoeksen en Kabeljauwsen zaten naast elkaar in de stadsbesturen. Rust was er en de rust bracht welvaart. De dijken werden versterkt, lage landen werden ingepolderd en in de veertig jaren van Filips' bestuur werden Vlaanderen, Holland en Zeeland de beste, rijkste delen van het Bourgondische gebied.

Ja, in Vlaanderen waren Gent, Brugge en Antwerpen wel de rijkste steden van Europa te noemen. Holland kwam vooral tot bloei door de visserij, de moeder van alle handel. Want met de haring gingen ook onze boter en kaas naar het buitenland. Het zout voor deze artikelen haalden wij uit Spanje, Portugal en Frankrijk; het werd in onze vissersplaatsen gezuiverd in zo grote hoeveelheden, dat het ook weer uitgevoerd kon worden. Uit Frankrijk en de Oostzeelanden haalden duizenden schepen het koren, veel meer dan wij zelf gebruiken konden. Het werd aan andere landen verkocht, of er werd in de honderden brouwerijen bier uit gemaakt. Zo ontstond uit de visserij de Hollandse vrachtvaart en daaruit weer de uitgebreide handel. Ja, Holland werd het land van belofte.

Rijk, onmetelijk rijk was Filips van Bourgondië. Zijn jaarlijks inkomen bedroeg wel zes millioen gulden. En voor één gulden kon men in die tijd meer kopen dan nu voor honderd. Een stuiver was een heel bedrag, daar kon men een maaltijd voor krijgen, die klonk als een klok. Filips' hof in Brussel was veel weelderiger dan het Franse of Engelse, en de Duitse keizer was, bij zijn leenman Filips vergeleken, een arm man. In zijn dienst werkten kunstenaars als de gebroeders Van Eyck, schilders, wier werk nu nog wordt bewonderd. Zij schilderden met olieverf op panelen prachtige jachtstoeten en Bijbelse taferelen in schitterende kleuren. Ja, Filips had veel voor de kunst over.

Filips van Bourgondië

Bij de grote plechtigheden, feesten, tournooien, maaltijden en vergaderingen schiep hij er behagen in de bezoekers uit buiten- en binnenland te verbazen door vertoon van zijn rijkdom. Dan droeg hij zijn mantel van goudbrocaat, bestikt met diamanten

en paarlen, schreed plechtig tussen de gasten voort onder een baldakijn van rode zijde, gedragen door edelknapen. De paarden van zijn stoet blonken van goud, hun fluwelen dekkleden waren met gouddraad versierd, de hoefijzers – van goud; de degens der edelen van goud, het gevest fonkelend van gesteenten, de hoge mutsen met glanzende paarlen, de zijden schoenen met zeer lange punten. Zo protserig en pralend was geen hof in Europa. Zijn feestmalen waren overvloedig en verkwistend. Olifanten van suikerwerk; kastelen van fijn gebak, zo kolossaal, dat er een orkest in kon zitten; opgemaakte walvissen met muzikanten er in, de vlezen werden opgediend in dertig tweemasters van zeven voet lengte; opgesierde, gebraden reebokjes, geroosterde reigers, fazanten en ander gevogelte werden op gouden schotels binnengebracht. En in de tuinen reden ter opluistering de dromedarissen met prachtig uitgedoste oosterlingen. De zotste dingen verzon men om de gasten te vermaken; plotseling werden ze soms toegetakeld door stortbaden van roet en meel. Die feesten hielden wel een week aan. Het gewone stadsvolk werd op de markt getracteerd: daar spoten fonteinen van wijn en rozenwater enige uren aaneen, teertonnen brandden, vuurwerk knalde, het volk hoste en danste ter ere van de goede hertog.

Deze grote feesten hadden vooral in het zuiden plaats, in Brussel, Brugge of Rijssel, want de hertog kwam niet dikwijls in de noordelijke Nederlanden. Maar soms ondervonden de steden in het zuiden ook, dat de goede hertog op zijn tijd verschrikkelijk streng kon zijn. Hij was zeer hoogmoedig en liet niet met zich spelen. Van de steden in het noorden eiste hij wel geregelde, maar geen hoge belastingen. Maar in het zuiden waren de beden soms zo drukkend, dat de steden tot oproer kwamen. Dan was Filips niet zachtzinnig in het onderdrukken van de opstand en het straffen der schuldigen. Zo heeft hij Gent in 1454 een zware boete opgelegd, de voorrechten ontnomen, de deelnemers aan de opstand liet hij ophangen en de bestuurders der stad liet hij in hun hemd, blootshoofds en barrevoets bij zich komen, om van hem genade te ontvangen. En als hij zijn zoon Karel naar een stad zond, om een opstand te dempen, waren de schuldigen er nog ongelukkiger aan toe. Karel werd door Filips in 1462 naar Dinant gestuurd, dat weerspannig geweest was. Toen werden ook veel ònschuldigen rug aan rug gebonden en in de Maas geworpen. Ja, volgens Karel was Filips veel te geduldig en te zachtzinnig.

Gedùldiger dan de zoon was de vader zeker. Waren er moeilijkheden, in het binnen-, of met het buitenland, hij greep niet direct naar het zwaard, maar probeerde door onderhandelingen de zaken in het reine te brengen. Door zijn voorzichtig en wijs bestuur is zijn regering een tijdperk van langdurige vrede geworden. Langzaam kwam hij nader tot zijn groot doel: de eenheid van zijn rijk. In 1463 belegde hij een grote vergadering te Brugge; daar kwamen de afgevaardigden van al zijn gebieden bijeen, Hollanders, Zeeuwen, Vlamingen, Brabanders, Henegouwers en Bourgondiërs en op die eerste *algemene staten*-vergadering werden de gemeenschappelijke zaken van het rijk besproken. Hij wilde, dat zijn onderdanen zouden gevoelen: wij horen bij elkaar. En dat het volk zeer aan hem gehecht was, bleek wel in zijn sterfjaar 1467. Toen het bericht van zijn ziekte in Brugge kwam, werden de klokken geluid en de gehele bevolking stroomde naar de kerken, waar men bij de brandende kaarsen des nachts bleef bidden om genezing van de hertog. En toen hij gestorven was, bedreven alle steden rouw en weenden de mensen op de straten. Zijn bijnaam *de Goede* heeft hij van zijn onderdanen gekregen en – verdiend.

Hoe geheel anders ging het met zijn zoon Karel. Ook hij kreeg een bijnaam. Karel de Stoute zou hij heten, de overmoedige, de roekeloze. Hij was geen vereerder van zijn vader. Hij hield niet van vergaderen, van voorzichtig overleggen, hij hield van bevelen, eisen, heersen en dóórslaan. Zijn vader was leenman geweest. Het was bespottelijk, léénman van zulk een rijk! Hij zou van Bourgondië een kóninkrijk

maken, onafhankelijk van Frankrijk en Duitsland en – misschien wel een keizerrijk, een midden-rijk van Italië tot de Noordzee. Hij zou bewijzen, dat het kon. Bourgondië was onmetelijk rijk. Kisten met goud had zijn vader nagelaten. Daar was een groot, machtig leger van te onderhouden. Geen leger, dat men voor een tijd opriep en dan weer naar huis zond, maar een blijvend, een *staand* leger, dat hij altijd tot zijn beschikking had.

En Karel de Stoute had dit wel nodig. Want hij was geen jaar zonder oorlog. Kort na zijn huldiging tot hertog te Gent, trok hij naar Luik, waar hij een opstand dempte, door duizenden poorters om het leven te brengen. Hij verborg zijn ware aard niet, – eerlijk was hij wel – maar zijn wreedheden vergaf men hem nooit. Hij gaf zijn geld niet uit voor losbandige feesten, liet zich niet, zoals zijn vader, door vleiers bedriegen en gaf aan verscheidene hovelingen, die zich slecht en oneerlijk hadden gedragen tijdens het bestuur van zijn vader, ontslag.

Karel de Stoute

Holland en Zeeland hebben weinig last van hem gehad, maar Gelderland zoveel te meer. Daar was men ontevreden over het slechte bestuur van de hertog Arnoud van Egmond. Diens zoon Adolf plaatste zich aan het hoofd van de ontevredenen, zette zijn vader in 1465 gevangen, en nam zelf het bestuur over Gelderland waar. Zes jaar had de oude Arnoud opgesloten gezeten, toen Karel de Stoute als rechter in het geschil optrad. Hij liet vader en zoon in zijn legerkamp bij zich komen en zei tegen Adolf: „Het is een schande, je vader zo te behandelen. Je kunt best ruwaard in Gelderland blijven, maar geef je vader de stad Grave en een jaargeld om behoorlijk te kunnen leven". Er ontstond een hevige woordentwist tussen vader en zoon en het eind was, dat Adolf ruw en botweg weigerde naar Karels raad te luisteren. Maar Adolf begreep heel goed, dat hij nu zelf in gevaar verkeerde: Karel wilde hem gevangennemen. Daarom maakte Adolf, dat hij uit het kamp kwam; hij verkleedde zich als monnik, vluchtte, maar werd achterhaald, herkend en in Kortrijk gevangengezet. Nu werd Arnoud weer in zijn rechten hersteld. De Geldersen wilden echter niets van hem weten, kwamen tot een opstand, die de Bourgondiër moest onderdrukken. Toen verpandde Arnoud zijn hertogdom maar aan Karel de Stoute voor een grote som. Met de opstandelingen in Arnhem en Nijmegen maakte Karel toen korte metten; hij was hertog van Gelderland en had

weer een deel toegevoegd aan het koninkrijk, dat hij aan het bouwen was.

Hij kreeg nog meer landen als pand: de Elzas en grote delen van Zwitserland; hij stelde daar een strenge landvoogd aan, om de Elzassers en Zwitsers, die niets van hun nieuwe heer moesten hebben, onder de duim te houden. Maar nu was zijn gebied toch zeker groot genoeg, om kóninkrijk in plaats van hertogdom te heten. Gezanten gingen naar de Duitse keizer, Frederik III. En deze verklaarde zich bereid, aan Karels verlangen te voldoen. In Trier zou hij hem kronen. Op één voorwaarde echter: Karels dochter, Maria, zou in het huwelijk treden met 's keizers zoon, de aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk. Want met zulk een rijk huwelijk zou ook een grootse toekomst voor het Duitse rijk verzekerd zijn. Maria, de erfdochter der Bourgondische landen, was immers de rijkste prinses der wereld. Welke vorst wilde haar niet graag als vrouw voor zijn zoon hebben!

Hoe onmetelijk rijk Bourgondië was, — de Duitse keizer kreeg het in Trier te zien. Met opzet liet Karel bij zijn intocht zijn stoet schitteren van goud en diamanten. Over zijn verguld harnas droeg hij een wapenrok, zwaar van edelgesteenten. Zijn paard blonk van gepolijst metaal, tomen vol goud, het bit van goud. De dienaars, ja ook de voetknechten droegen fluwelen en zijden kleren. Daar was 's keizers stoet een armoedige troep bij. Karel had de kerk, waar de kroning zou plaats hebben, prachtig laten versieren. Daar stonden zes en dertig grote zilveren beelden van apostelen en heiligen. Daar lagen reeds kroon en schepter gereed, ook de kroningsmantel van millioenen waarde. De avond vóór de kroning gaf Karel aan de keizer met zijn gevolg een maaltijd, zoals Filips dit vroeger op een Brussels feest kon doen. Ja, hij zou de keizer eens laten zien, dat hij minstens een koningskroon waard was, hij zou hem stil maken van verbazing. Met plechtig trompetgeschal werden telkens de geweldige gerechten binnengebracht, twaalf prinsen stonden als tafeldienaars achter de vorsten en hun gasten. Vóór de keizer stond een gouden schotel, die was wel honderdduizend gulden waard!

Verwonderd zag de keizer van het één naar het ander. Hij werd hoe langer hoe stiller. Ontzag kreeg hij voor al die Bourgondische pracht. Hij werd jaloers, wantrouwig ook. Want na de maaltijd ontving hij geheime gezanten van Lodewijk XI, de Franse koning. Deze was een aartsvijand van Karel. Ook hij kon niet tegen Bourgondië op en probeerde dit land nu te omsingelen met vijanden, om het te vernietigen. Elke opstand tegen Bourgondië, elk stadsoproer ook, werd aangestookt door Franse handlangers. Lodewijk was doodsbang voor Karel. En als deze koning zou worden, onafhankelijk vorst, was Frankrijk in groot gevaar, misschien wel verloren. Daarom zond hij de avond vóór de kroning nog eenmaal zijn gezanten naar de keizer, om deze te waarschuwen. „Bedenk toch, wat ge doet. Hebt ge wel Karels pracht gezien? Hij wilde u verlegen maken. Hij wil méér dan koning worden. Hij verlangt ook úw kroon, de keizerskroon. Hij belóóft wel zijn dochter aan uw zoon, maar hij méént het niet. Hij heeft haar al zesmaal aan ànderen beloofd. Zijn eerzucht is tot alles in staat. Vertrouw hem niet. Kroon hem niet. Vertrek, vóór het te laat is. Vertrek nog hedennacht. Beter ten halve gekeerd, dan ten hele gedwaald."

De keizer knikte. Hij had niet de moed, om Karel ronduit te zeggen, dat hij van de kroning afzag, maar verliet heimelijk de stad. Het was eigenlijk een vlucht.

Toen de tijding van 's keizers vertrek Karel bereikte, barstte hij los: „Dat is verraad! Ik zal het hem betaald zetten!" Hij was niet te houden. Voor spot had men hem in Trier laten staan, terwijl de kroon in de kerk klaarlag. Al zijn vijanden lachten. Maar hij liet zich niet belachen. Hij zou ze!

Snel verzamelde hij zijn leger bij Maastricht. Wie zou hij het eerst aanpakken? Frankrijk? Of Lotharingen? Of de keizer? Hij besloot eerst de laatste te krenken. Hij sloeg het beleg voor Neuss, aan de Rijn, liet de stad bestormen, — alle aanvallen

werden afgeslagen. De keizer kwam met 50.000 man naar Neuss, om de stad te ontzetten, maar Karels leger versloeg hem. Daarmee had hij echter de stad nog niet. Koppig bleef hij Neuss belegeren. Een gehele winter liet hij zijn leger koude en ontbering lijden. Elf maanden hield hij het beleg vol. Hij kreeg de stad niet, want toen zij op het punt stond zich over te geven, kwam het bericht, dat René, de hertog van Lotharingen, op aanstoken van Frankrijk, Bourgondië was binnengevallen. Karel werd dus aangetast in zijn eigen rijk.

Wat moest hij doen? Zijn leger had door het langdurige beleg zoveel geleden, dat het niet meer geschikt was voor een veldtocht tegen Lotharingen. Daarom huurde hij Italiaanse benden. Geld had hij nu nodig, veel geld. Hij eiste van al zijn landen, ook van Holland en Zeeland, zware belastingen, waardoor overal veel ontevredenheid ontstond. Hij lette er niet op. Doldriftig, overmoedig begon hij zijn veldtocht tegen Lotharingen. Nancy, de hoofdstad van dit hertogdom, nam hij in, versloeg René en hierdoor maakte hij Lotharingen tot deel van het Bourgondische rijk.

Voort woedde hij. Zijn wraakzucht kende geen grenzen. Ook de Zwitsers zou hij straffen, want ze hadden meegedaan aan de inval in Bourgondië. Hij trok de Jura over, belegerde Granson aan het meer van Neuchâtel, binnen negen dagen nam hij het, liet honderden burgers in het meer werpen en andere honderden ophangen. Ja, in Granson hield hij zo wreed huis, dat de wanhopige Zwitsers zwoeren de vermoorde burgers te wreken. Met 20.000 man vielen ze Karels leger bij Granson aan, – de alpenhorens brulden doordringend en zwaar.

Wat nu? Weken de Bourgondiërs? Door het krijgsrumoer galmden zonder ophouden de horens der Zwitsers. Bloedig was de botsing, – ongekend de slachting. – onweerstaanbaar waren deze bergsoldaten. Ja, daar bij Granson, in 1476, leed Karel de Stoute zijn eerste nederlaag. Meegesleurd werd hij in de vluchtelingenbenden, hij verloor zijn hoed, zijn zwaard, – in de wilde vlucht moest men veel kostbaarheden, geld en krijgsvoorraad achterlaten en de Zwitsers behaalden enorme buit!

Dit was een zware slag voor de trotse Bourgondiër; voor de eerste maal in zijn leven moest hij het veld ruimen. En dat voor de Zwitsers! De schande was ondraaglijk. Waar was zijn eer? Verloren. Zoals hij zijn hoed verloren had. Wat bleef er nog van zijn ontzag over? Niets. Na Granson sprong ieder op, in al zijn landen. Zijn vijanden dansten van vreugde. Karel vroeg geld voor een nieuw leger. Holland en Zeeland antwoordden: „Neen! we geven niet meer!" In Gelderland, opstand. In de steden, oproer. Frankrijk dùrfde weer, Lodewijk trok zijn troepen saam aan de grenzen van Bourgondië. René viel Lotharingen binnen, hernam Nancy. Karels beste raadgevers smeekten: „Keer terug naar uw landen, dáár dreigt gevaar. Herstel eerst de rust".

Neen, de hertog was door die éne nederlaag redeloos geworden. Met de uiterste inspanning bracht hij weer een leger samen, 60.000 man. Daarmee trok hij regelrecht naar Bern. Bij het bolwerk Mürten ontmoette hij het veel kleinere Zwitserse leger van 35.000 man. Kleiner mocht het zijn, zwakker niet. Bij Granson hadden zij bewezen, dat Karel niet onoverwinnelijk was. Hier, bij Mürten, klonk de aanvalskreet: „Granson! Granson!"

Weer dreunden de alpenhorens boven het krijgsrumoer en kanonvuur uit. De Bourgondiërs schenen alle zelfvertrouwen verloren te hebben. Weer ontstond er een paniek in de voorste gelederen. Het sloeg over op het gehele leger, het scheen weerloos tegen de onstuimige aanval der Zwitsers. Karels twéëde nederlaag! De helft van zijn leger bleef op het slagveld, zijn gehele krijgskas en al zijn kanonnen vielen in handen van zijn vijanden. Het werd een wilde vlucht naar het zuiden, tot aan het meer van Genève toe. Daar verbergde Karel zich in een klooster.

Hij bleef er twee maanden, totaal ontmoedigd, gebroken. Hij sloot zich op,

weigerde iemand te ontvangen, weigerde ook telkens eten en drinken. Geen enkel bericht over de toestand van zijn landen, van zijn leger wilde hij horen. Ziek was hij, naar lichaam en ziel.

Tot hij langzaam ontwaakte uit zijn zwaarmoedigheid en verdoving en weer luisteren wilde en denken kon. Helaas, hij luisterde naar de man, die met plannen van verraad rondliep, naar Campobasso, de aanvoerder der Italiaanse huurtroepen. Die was omgekocht door Frankrijk en René van Lotharingen. Terwijl hij Karel bepraatte Nancy weer te hernemen, lichtte hij René in over de zwakte van de Bourgondische macht. Met slechts 5000 man trok Karel tegen Nancy op, René stond daar met 20.000 man gereed. En bij het begin van de slag liet Campobasso Karel in de steek en liep volgens afspraak met zijn Italianen naar de vijand over. Toen sloegen ook de Bourgondiërs op de vlucht. Als een dolle hakte Karel op zijn eigen vluchtende troepen in, om hen tot staan te brengen. Hij doodde meer van zijn eigen soldaten dan van de vijand. Ten slotte werd hij zelf neergeslagen, stortte in een moeras en stierf. Des morgens vond men hem, beroofd van zijn harnas, van zijn kleren, onherkenbaar schier, — aangevreten van de wolven, het lichaam vastgevroren in het ijs. Het was Januari 1477.

Het einde van Karel de Stoute

De vijanden juichten. En in Karels gewesten treurde niemand om zijn dood. Opgelucht was men, want de tiran was heen. Geen burger woonde de lijkdiensten bij. De steden in de zuidelijke Nederlanden gingen tot oproer over. In Gent en andere steden werden Karels gehate ambtenaren gedood.

Hoe gedroegen de Hollandse en Zeeuwse steden zich? De twee vijandige partijen waren er nog. Maar juist in deze maand van onrust hielden zij het hoofd koel. Ja, de Hoeksen en Kabeljauwsen in de stadsbesturen sloten zich aaneen, om orde en rust te bewaren. Hoe lang zou dit duren?

In Gent zat Karels dochter Maria, de erfgename. Zij had kunnen vluchten, maar het twintigjarige meisje bleef, om nog te redden wat te redden was. In haar grote nood riep zij de Algemene Staten harer gewesten te Gent bijeen. Want Frankrijk had reeds Bourgondië veroverd, rukte Artois binnen en dreigde ook Vlaanderen te nemen. In de grote Gentse vergadering besloten de afgevaardigden, Maria als wettige vorstin te erkennen en haar bij te staan tegen de buitenlandse vijand. Maar daarbij eisten zij van Maria een groot aantal voorrechten. Zij konden nu eisen, wat zij wilden. Maria was immers toch machteloos en aan hen overgeleverd. Er werd een Grote Raad van vier en twintig leden ingesteld, om Maria bij het bestuur te helpen. Zonder toestemming der Staten mocht zij niet huwen, geen oorlog verklaren, geen belasting heffen. Geen vreemdelingen, alleen ingezetenen der éigen gewesten mochten ambten bekleden. Niemand mocht voor een vreemde rechter gebracht

worden, de rechtbank in het eigen gewest zou oordelen. Verder wensten de Staten bijeen te komen, waar en wanneer zij wilden, om over de regeringszaken te spreken. En in de Nederlandse gewesten moest in de regeringsbrieven ook de Nederlandse taal worden gebruikt, geen Frans.

Die hele lijst van nieuwe eisen en voorrechten heette het *Groot Privilegie* en werd Maria ter tekening voorgelegd. Wat bleef er over van de macht van haar grootvader en vader? Niet veel meer. Maar wat moest zij anders doen dan alles goedvinden? Zij was immers niet veel meer dan een gevangene. Zij tekende.

Gent juichte. Maar de burgers van die stad gingen nu tot wandaden over. Ze verlosten Adolf, de Gelderse hertog, uit zijn gevangenis en eisten van Maria, dat zij met hem huwen zou. Maar de hertogin liet zich daartoe niet dwingen, ze was immers reeds verloofd met Maximiliaan, de aartshertog van Oostenrijk, al was er nog geen toestemming tot het huwelijk. De opstandige burgers namen toen, om zich te wreken, de twee raadsheren van Maria, Hugenot en Humbercourt, gevangen; ze waren ook de trouwste raadsheren van Karel de Stoute geweest en door hun strengheid in Gent zeer gehaat. Men bracht ze voor een rechtbank en veroordeelde hen ter dood. Maria ging in rouwgewaad naar het stadhuis en smeekte onder tranen om het leven der twee Bourgondiërs te sparen. Vergeefs. Ze werden voor haar ogen onthoofd. En het wraakgierige volk juichte.

Intussen naderde het Franse leger reeds Henegouwen. De Vlamingen trokken een leger samen, stelden Adolf tot hun aanvoerder aan en dachten een tweede Sporenslag te zullen winnen. Maar bij Doornik werden zij verslagen, terwijl Adolf er het leven liet.

De Grote Raad kwam bijeen en zat in ernstige moeilijkheden. Was er nu maar een goed regent, een màn naast Maria! – Het was werkelijk een uitkomst, toen de Duitse keizer, Frederik III, een plechtig gezantschap naar de Algemene Staten zond, om toestemming voor het huwelijk tussen Maria en zijn zoon Maximiliaan te vragen. Een machtige beschermer tegen Frankrijk hadden zij nu. Zonder dralen stemde men toe, in Augustus 1477 had in Brugge de eenvoudige huwelijksplechtigheid plaats en de Nederlandse gewesten hadden nu een Oostenrijkse regent, een ernstig, kalm man, die vrij spoedig de orde enigszins herstelde. Hij had het geluk in 1479 in de buurt van Calais de Fransen te verslaan. Bij dat gevecht geraakte Maximiliaan door zijn moed in groot levensgevaar, maar gelukkig bleef hij gespaard. Door deze overwinning kon hij met Frankrijk een voordelige vrede sluiten, waardoor het grootste deel van Bourgondië van Maria bleef.

Maximiliaan van Oostenrijk en zijn vrouw, Maria van Bourgondië

In Holland duurde de partijvrede helaas kort. Wie verbraken hem weer? De partijen gaven elkander de schuld. Er hadden weer nachtelijke overvallen in steden

plaats. Kabeljauwsen verdreven de Hoeksen uit de stadsbesturen en elders deden de Hoeksen hetzelfde met de Kabeljauwsen. Maximiliaan was ver en had in meer gewesten de orde te herstellen. Nu hier, dan daar, ook in het Stichtse en Gelderse, bestookten gewapende benden elkander en stroopten elkanders dorpen en kleine steden af.

Zo namen de Hoeksen eens Barneveld, waar Van Schaffelaar zich met zijn Kabeljauwse bende in de toren had verschanst. Zij zaten als muizen in een val, ontvluchting was uitgesloten. De mondvoorraad was op. Waarom gaven zij zich niet over? De Hoeksen hadden de Kabeljauwsen toch lijfsbehoud beloofd? Ja, maar behalve voor Van Schaffelaar, de hoofdman der Kabeljauwsen. Die moest uitgeleverd worden. En dat wilden de soldaten in de toren niet. Dan stierven ze liever allen. Toen offerde Van Schaffelaar zich voor zijn mannen op: in een onbewaakt ogenblik sprong hij uit de toren – en nog hadden de Hoeksen de wreedheid om de man, die met gebroken ledematen op de grond lag, te vermoorden.

Ruw en onmenselijk waren deze donkere tijden. Het platteland was zeer onveilig, allerlei bannelingen vormden met gedroste soldaten, weggelopen huurlingen, kleine roverbenden en plunderden, waar ze konden. Aan de stadspoorten stonden altijd gewapende wachten en iedere stad had zijn eigen troepen, de schutters, om in tijd van nood gereed te zijn, huis en hof te verdedigen. Des avonds werden de poorten gegrendeld en stonden de wachten met hun lange hellebaarden op de bolwerken. Na het luiden der boevenklok liep men niet graag meer in de straten. Of men ging gewapend en met een lamp. Want de onverlichte straten waren niet veilig. Somber was zo'n stad op donkere avonden. Nergens een lantaarn. Alleen, hier en daar, voor een heiligenbeeldje, verborgen in een nis op een straathoek, flikkerde een kaarsje. In enkele herbergen schreeuwde en dobbelde het slechte, dronken volk. De nauwe straten waren ongeplaveid; het waren modderpoelen bij regen, en bij hitte waren ze bepoeierd met een dikke laag stof. Daarin wroetten de varkens en kippen en aten de vuilnis op, die de mensen buiten hun huizen wierpen. Want de straat was de belt en de enige wezens, die nog aan straatreiniging deden, waren de dieren, die hun kost zochten. Brak er brand uit en stond er tot overmaat van ramp nog een stevige wind, dan werd de hele buurt, een halve stad, een prooi der vlammen; daar zorgden de rieten daken der houten huizen wel voor. Alleen de stenen gebouwen, de kerken, kloosters en torens, het raadhuis, de bolwerken en gildenhuizen bleven soms gespaard.

Tegen deze rampen viel echter nog te strijden, maar wat kon men uitrichten tegen de onzichtbare vijanden, die huis na huis binnendrongen: de besmettelijke ziekten, als pest, pokken, typhus en bloedloop? Melaatsen kon men nog in een hok opsluiten; de oude heksen, die mensen en vee betoverden, kon men nog verbranden of verdrinken in een zak, – ja, dat deed men met die onschuldige stakkerds! – maar tegen een epidemie stond men machteloos.

Dan luidden de klokken en stroomde men naar de kerken, dan vastte en bad men, liep men in de processie mee, achter de priesters met hun reliquieën, stukjes hout van Christus' kruis, een beentje of vodje van een heilige. Of – men zocht naar schuldigen, hitste elkaar op tegen de onschuldige Joden, van wie men lasterde, dat zij de putten vergiftigd hadden, en bracht hen om.

Ja, in de middeleeuwen was, gelijk in elke tijd, veel ruws en onmenselijks, veel duister bijgeloof en naast de Bourgondische weelde, vooruitgang en rijkdom bleef er ook veel ellende, machteloosheid en armoede. En toch – ook in die tijden hield God zijn kerk in stand, naar zijn raad, op zijn wijze, en met zijn middelen. Hoe verdonkerd het licht van het Evangelie ook was door de mensen en hun bijgeloof, het licht doofde niet, omdat de Meester er zelf over waakte. Ook in die tijden waren er mannen,

door God verkoren en toebereid, die als profeten van het christelijk geloof, zonder bijgeloof, hebben getuigd.

Eén van die mannen in Nederland was Wessel Gansfoort, een Groninger geestelijke van de orde, die Geert Grote had gesticht, de *Broederschap des gemenen levens*. Hij leefde van 1419–1489 en was zo geleerd, dat men hem wel eens het *licht der wereld* noemde. Maar zijn tegenstanders noemden hem: meester in het tegenspreken. Want hij was er tegen, dat de mensen om allerlei redenen door de paus in de ban werden gedaan en van de kerk afgesneden werden; hij was tegen de verering van reliquieën, de zogenaamd heilige voorwerpen; hij was tegen de handel in aflaten, want: „Geen aflaat helpt zonder bekering en bekeert men zich van het kwaad, dan is een aflaat niet nodig". Ook was hij tegen het gebruik van de rozenkrans bij het bidden. Hij wilde alleen gepredikt zien Jezus Christus, de gekruisigde ter zaligmaking. Zijn kleinere en grotere geschriften werden veel gelezen.

Want in zijn tijd waren de boeken veel goedkoper geworden door de uitvinding der *boekdrukkunst*. De geschreven en overgeschreven boeken konden alleen door zeer rijke mensen gekocht worden. En de blokdrukboeken waren ook nog duur, omdat voor elke bladzijde een aparte stempel gesneden moest worden. Maar omstreeks 1450 vond Laurens Janszoon Coster, een Haarlemmer, een manier van drukken met *losse letters* uit, die telkens weer gebruikt konden worden. Anderen menen, dat aan de Duitse uitgever Gütenberg de eer der uitvinding toekomt. In elk geval, die manier werd spoedig door alle drukkers overgenomen en daardoor konden ook mensen, die niet rijk waren, boeken kopen, veel lezen en te weten komen, wat vroeger voor hen verborgen was.

Zo was er in het tijdperk der Bourgondiërs veel veranderd, vernieuwd en ook verbeterd. Er was een zekere band tussen de gewesten ontstaan, die ook tijdens Maria van Bourgondië niet verbroken werd. Met een man naast zich als de aartshertog Maximiliaan voelde zij zich veilig en sterk.

Zij kreeg twee kinderen, een zoon Filips en een dochter Margaretha. Zij verheugde zich helaas niet lang in haar geluk; tijdens een jachttocht bij Brugge kwam zij met haar paard zo te vallen, dat zij verwondingen kreeg, waaraan zij overleed. Zes en twintig jaar was zij pas. Het was in 1482, dat zij in de Lieve-vrouwenkerk te Brugge werd begraven.

En de vierjarige Filips kwam onder regentschap van zijn vader, Maximiliaan van Oostenrijk.

X. ONDER HET OOSTENRIJKSE HUIS

Het werd voor Maximiliaan een zeer moeilijke tijd. Het gistte in de Nederlanden, in het noorden en in het zuiden. De Staten van Holland en Zeeland erkenden hem wel, maar ook in die gewesten was er onrust. De oude, taaie Hoekse partij stak het hoofd weer op, ze moest niets van de nieuwe ruwaard hebben. En in het zuiden, in de Vlaamse steden was het nog erger. Daar erkende men de Oostenrijker zelfs niet als regent. Men had genoeg van het dure bestuur der vreemdelingen, van hun oorlogen voor vreemde, Duitse belangen. Ze zouden zelf wel voor een regentschap voor de jonge Filips zorgen, een regentschap van heren uit eigen gewesten. Daar had men Maximiliaan niet voor nodig. En brutaal hielden zij de beide kinderen van de aartshertog binnen Gent vast, zonder zich aan Maximiliaans rechten te storen.

Dit kon hij niet langer dulden. Hij trok met zijn Duitse huurbenden eerst naar Holland, om daar met behulp van de Kabeljauwse stadsbesturen een einde te maken aan de Hoekse plunderingen. De Hoeksen moesten Holland ontruimen en weken nu uit naar Sluis, waar men zich bij de Vlaamse opstandelingen veilig voelde. En van uit die plaats maakten zij met schepen strooptochten langs de Hollandse kusten, vele jaren lang, tot grote schade van vissers en handelaars.

Daarna herstelde Maximiliaan met geweld de orde in het zuiden, moest stad na stad innemen en dwingen hem te erkennen. De laatste stad, die zich boog, was in 1485 het koppige Gent, waar de aartshertog eindelijk zijn kinderen terugkreeg. Zo was de orde voor het ogenblik hersteld, maar er bleef in de steden een haat tegen de Oostenrijker leven, die nimmer geblust werd.

Ellendig was de toestand, waarin de steden en het platteland verkeerden. De nijverheid was door de Engelse concurrentie zeer achteruitgegaan, er waren duizenden werklozen; het was de tijd der magere jaren. De ene slechte oogst volgde op de andere, de gewassen verrotten op de velden door een overvloedige regenval, jaren aaneen. De heen en weer trekkende benden der Geldersen, Hoeksen, Kabeljauwsen, Duitse en andere huurlingen ontzagen vriend noch vijand, het platteland moest hen onderhouden en betaalde het gelag. En als geen benden het land afstroopten, vraten de muizen het kaal, want ook die dieren konden in die jaren een vernielende plaag zijn. Arm was het volk, zeer arm, het kon de hoge belastingen niet meer opbrengen; in de Hollandse steden werd het vierde deel van de mensen bedeeld. En toch kwamen er telkens nieuwe bevelen aan de burgemeesters en ambtenaren, om belastingen te innen. Kon men ze niet betalen, dan werden de goederen, land, huis en bezittingen, verbeurdverklaard en was men tot de bedelstaf gebracht. Geld, geld had Maximiliaan nodig. Hij was Rooms koning geworden en maakte dus veel kans, zijn vader als keizer op te volgen. Dat kostte allemaal geld; Rooms koning was een dure titel. Wéér ontbrandde een oorlog met Frankrijk in 1487. Maximiliaan leed nederlagen en kwam in de grootste moeilijkheden.

Want door deze tegenspoed van de regent begonnen de Vlaamse steden zich weer

Oproer van het Kaas- en Broodvolk in Haarlem

te roeren, kwamen opnieuw tot opstand. Gent was weer haantje de voorste en verjoeg de gehate troepen en ambtenaren van de ruwaard. In deze uiterste nood ging Maximiliaan naar Brugge en riep er de Algemene Staten bijeen, om de toestand te bespreken. Maar wat deed het brutale volk in Brugge? Het liep te hoop en tierde: „Wat heb je met onze belastingen gedaan? Opgemaakt aan hoffeesten zeker!" Had hij nu maar zijn leger bij zich gehad, maar dit stond nog in het veld tegen Frankrijk. Hij was met enkele lansknechten naar Brussel gekomen, denkende in eigen stad toch wel veilig te zijn. Hij was het niet. De Brugse schutterij en het gewapende straatvolk arresteerden hun wettige vorst en in plaats van in zijn paleis kwam hij in een kruideniershuis op de markt terecht, achter traliën en zwaar gegrendelde deuren, bewaakt door vierhonderd oproerlingen. Nu hadden ze hem in hun macht, de Rooms koning, 's keizers eigen zoon. Wat zouden ze met hem doen? Ja, wat zouden ze! Het wraakgierige volk schreeuwde dreigend: „Hang hem op! Verkoop hem aan Frankrijk! Dan krijgen we ons geld terug, dat hij opgemaakt heeft". En om hem te beledigen en te krenken, nam men zijn ambtenaren en vrienden gevangen, richtte een schavot op vóór zijn gevangenis en vermoordde hen.

Daar zat Maximiliaan, in vrees en beven voor eigen leven, voor zijn toekomst en die van zijn kinderen, machteloos. De Franse legers bedreigden zijn gebied. De Staten kwamen bijeen, ook de afgevaardigden uit het noorden. Ze verlosten hem niet, zijn lot was hun onverschillig. Vreselijk was de verwarring. De Hoekse benden uit Sluis, onder leiding van jonker Frans van Brederode vielen weer Holland binnen,

ze hoopten er een volksopstand te verwekken, verrasten Rotterdam, maar meer konden ze niet veroveren, want de andere steden deden niet mee, integendeel, de Kabeljauwsen stelden zich te weer. Revolutie in noord en zuid was het nu.

Eindelijk — daar kwam het bericht, dat de Duitse keizer met een leger in aantocht was, om zijn zoon te verlossen. Ook de paus bemoeide er zich mee en sprak dreigend: „Laat de ruwaard los, anders doe ik uw steden in de ban!" Vier maanden, van Januari tot Mei 1488, had men de ruwaard opgesloten gehouden. Nu pas werd men bevreesd voor de gevolgen en zei tegen hem: „We zullen u loslaten, maar — afstand doen van het regentschap! En beloven, dat alle vreemde troepen weggaan". En hij beloofde, wat men hem vroeg. Ja, hij moest het zweren. Alles kon men van hem gedaan krijgen. Als hij maar vrij was. Toen pas werd hij losgelaten. Diep vernederd, een geslagen man, zo kwam hij in Mechelen, waar het kamp van zijn vader was.

Natuurlijk verbrak hij daar al zijn beloften, onder dwang afgelegd. Hij was weer tussen zijn vrienden en zijn trouwe troepen. Hij benoemde de beste krijgsman, die hij had, tot stadhouder van zijn gewest, Albrecht van Saksen, om gezag en orde te herstellen. En dat was deze wel toevertrouwd; hij was de beste, maar ruwste bendeleider van Duitsland. In het noorden werd hij geholpen door de Kabeljauw Jan van Egmond. Jonker Frans van Brederode moest Rotterdam ontruimen, werd te water bij Brouwershaven verslagen en sneuvelde daar. De rest der Hoeksen, nu onder leiding van Van Naaldwijk, trok terug naar Sluis. Vier jaar woedden de Duitse troepen in noord en zuid. Tot eindelijk in 1492 de laatste nesten der opstandelingen, Gent en Sluis, door Albrecht genomen werden. In dat jaar werd ook nog een volksopstand in Noord-Holland onderdrukt. Het arme, uitgehongerde boerenvolk weigerde het ruitergeld, een nieuwe legerbelasting te betalen. Op linnen lappen maakten ze afbeeldingen van beschermheiligen, een kaas en een brood, en met deze banieren trok het hongerige Kaas- en Broodvolk naar Haarlem, waar het de burgemeester vermoordde. Ook Alkmaar werd geplunderd. Maar ach, wat kon dit volk met dorsvlegels uitrichten tegen een soldaat als Albrecht! Niets immers. Bloedig sloeg hij de opstand neer, legde elke stad en elk dorp zware boeten op, liet de belasting, ook de achterstallige, tot de laatste duit betalen en om dit te kunnen doen, verkochten velen al hun zilveren, tinnen en koperen voorwerpen, hun huisraad, hun laatste vee.

Ja, rust was er nu, het laatste vuur van de Hoekse en Kabeljauwse branden was geblust. Maar hoe zag het land er uit! Uitgeput was het. En het volk in de steden verzuchtte: „God hebbe lof, dat er nu ten minste vrede is. Hij geve nu ook onze welvaart terug".

En langzaam kwam het vertrouwen tussen vorst en volk weer, toen Maximiliaan het bestuur overdroeg aan zijn zoon Filips, die in 1494 meerderjarig werd. Maximiliaan was zelf in het jaar daarvóór, na de dood van zijn vader, tot keizer gekozen en was blij, van het verdrietige regentschap ontheven te zijn. Maar de schande van Brugge vergat hij nooit. Hij liet het huis zijner gevangenschap met de grond gelijkmaken en er een kapel neerzetten!

Filips was een kind van het land, hij was er geboren, opgegroeid, hij was op en top Nederlander. Hij was pas zestien jaar, een knappe prins, en het volk gaf hem al spoedig de bijnaam van de Schone. Hij had goede raadslieden om zich en was zo verstandig om naar goede raad te luisteren. Bij zijn inhuldigingstocht door de steden werd hij hartelijk toegejuicht, ook toen men wist, dat hij niet de voorrechten, die men zijn moeder bij het Groot-Privilegie had afgedwongen, zou erkennen. Wel liet hij de steden en Staten veel rechten houden, als ze voordelig voor het gewest en niet nadelig voor andere waren. En vooral in de eerste jaren

dacht hij alleen aan het belang der Nederlanden, bemoeide zich niet met de oorlogen en ruzies van anderen, ook niet als zijn vader hem om hulp verzocht. Hij hield vrede met Frankrijk en had dus veel minder geld dan zijn vader nodig. Hij was ook zuiniger op de hofhouding, verminderde het aantal hovelingen; zijn eigen gronden werden zo goed beheerd, dat hij niet veel belastingen hoefde te vragen. En steeds vroeg hij voor belastingen de toestemming der Staten. Hij had weinig vreemdelingen in zijn dienst, zijn beste vrienden waren Nederlanders.

In één ding deed hij wèl de zin van zijn vader: hij huwde met Johanna, de Spaanse erfprinses, in 1496. Dat betekende dus, dat hij eenmaal de Spaanse troon zou beklimmen en dat de Nederlanden en Spanje onder één vorst zouden komen. Iedereen vond dit een schitterend huwelijk. Johanna werd met groot eerbetoon ingehaald; zij kwam met een vloot van 135 kleine en grote schepen uit Spanje in de haven van Arnemuiden, met haar kwamen 24.000 Spaanse soldaten mee. En in 1500 werd uit dit huwelijk een zoon geboren, Karel, en overal werd gedanst en feestgevierd, vooral in Gent, waar de blijde gebeurtenis der geboorte plaatsvond. Wat een eer! De erfgenaam van zulk een rijk – een Nederlander. Het volgende jaar ging Filips een bezoek aan zijn toekomstig land brengen om met de Spaanse adel kennis te maken. Welk een land, welk een rijk land zou hij eenmaal erven! Daar waren die kleine, natte Nederlanden niets bij.

Filips de Schone

Want Spanje, dat was een wereldrijk geworden. Spaanse en Portugese zeelieden hadden nieuwe werelden ontdekt, de wegen er heen gevonden. Diaz, de grote zeevaarder, was in 1486 al tot de zuidpunt van Afrika, Kaap de Goede Hoop, gekomen; in 1498 had Vasco da Gama, om Afrika zeilend, Voor-Indië bereikt, Azië dus, het rijke Azië, het land der specerijen. Nu had men de Turken en de steden aan de Middellandse zee voor de handel niet meer nodig; Venetië en Genua, de oude Italiaanse invoersteden der Indische producten, gingen jaar op jaar achteruit, Lissabon had nu de toekomst. En in de Nederlanden werd Antwerpen de belangrijke invoerplaats, een stad van 200.000 inwoners met duizenden kooplieden. En niet alleen uit de oude werelddelen Afrika en Azië, ook uit een nieuw werelddeel kwamen schatten naar Spanje: Columbus had in 1492 de eerste Westindische eilanden en dus Amerika ontdekt. Ja, een nieuwe tijd was aangebroken, de handel van Europa was *wereldhandel* geworden. En van dat groeiende wereldrijk zou Filips koning worden! Het was bijna een droom.

Hij kwam daar met zijn gevolg van Nederlandse edelen, die zo geheel ànders waren dan de trotse, deftige Spanjaarden aan het hof van Valladolid. De Spaanse

adel vond zich ver verheven boven de wat ruwe, luidruchtige Nederlanders en ze begrepen niet, dat hun toekomstige vorst zulke lieden om zich heen duldde, ja, er bevriend mee was. Hùn vorst moest toch eigenlijk een Spanjaard zijn. Er was maar één land, dat was Spanje! Het christenrijk van de eerste rang. Het had immers Europa bevrijd van de Turken en Arabieren, van de vreemde godsdienst der halve maan, van de islam. Wat waren de Nederlanden daarbij vergeleken? Een onbeschaafde waterhoek in het noorden.

Maar een Nederlands vorst was en bleef erfgenaam en toen Filips voor de tweede maal naar Spanje ging, in 1506, was het om als wettige vorst de troon te bestijgen. Hoe kort genoot hij van zijn eer! Hij stierf in hetzelfde jaar in zijn Spaanse residentie Valladolid. En de Nederlandse edelen, uit Spanje teruggekeerd, fluisterden onder elkaar: „De Spaanse adel heeft onze heer Filips vergif laten drinken, vermengd in water. Ze mochten hem niet. Ze mogen daar geen enkele Nederlander". En zo ontstond er reeds haat, over en weer, tussen de Spaanse en Nederlandse edellieden.

Filips' zoon, Karel, was pas zes jaar, toen zijn vader overleed. Wéér moest er dus een regent komen, om het bestuur voor hem waar te nemen. En wéér was het Maximiliaan, die als ruwaard, nu voor zijn kleinkind, optrad. Maar omdat hij als keizer van Duitsland geen tijd had, om zich met de Nederlandse zaken te bemoeien, stelde hij zijn dochter Margaretha als landvoogdes aan. Zij was 27 jaar, een ernstige vrouw, die al veel leed in haar leven had ondervonden. Tweemaal was zij gehuwd geweest, de eerste maal met de Spaanse kroonprins, later met de hertog van Savoye; beide mannen had zij door de dood verloren. Velen vreesden, dat de taak in de Nederlanden voor haar te zwaar zou zijn. Toch is zij één der flinkste en verstandigste landvoogdessen over de Nederlanden geworden; vier en twintig jaar bleef zij trouw op haar moeilijke post en zorgde uitstekend voor de opvoeding van haar neefje Karel. Want dit kind moest voorbereid worden voor zijn grote taak.

Veel last ondervonden haar gewesten van Gelderland, waar de onverzoenlijke hertog Karel van Egmond steeds met Frankrijk samenspande tegen Maximiliaan. Telkens maakten zijn benden strooptochten in het Utrechtse en Brabantse. En Margaretha, die hier was om de belangen van haar vader te verdedigen, had graag tegen de hertog opgetreden, om Gelderland onder het bewind van haar vader te brengen. Telkens vroeg ze hulp aan de Algemene Staten harer gewesten, geld en troepen, maar de Staten zeiden: „We laten ons niet in een oorlog dringen; Gelderland is onze zaak niet, dat is een zaak van de keizer". En ze weigerden hulp, hoe dikwijls Margaretha er ook om smeekte.

Toen haar neef vijftien jaar was en in naam het bestuur over de Nederlanden aanvaardde, bleef zij toch landvoogdes. Ze liet hem nog genieten van zijn onbezorgde jeugd, paardrijden, boogschieten en jagen. Hij had dit ook nodig voor zijn gezondheid, want hij was een tengere, bleke knaap, die wat sterker moest worden en ook nog veel leren moest. Zijn talen leerde hij van een Utrechtse priester, Adriaan Floris, van wie hij zeer veel hield. En natuurlijk leerde Karel ook heel goed Nederlands spreken en schrijven. Hij was een echt-Nederlandse, Gentse jongen, hield niet van hoofse vleierij, kon tegen voor- en tegenspoed en was gul en hartelijk voor het gewone volk, dat hem overal toejuichte.

Maar hij kon niet in de Nederlanden blijven, want in het volgende jaar reeds werd hij door de dood van zijn grootvader Ferdinand van Arragon koning van geheel Spanje. Hij ging er in 1517 voor de eerste maal heen en had, evenals vroeger zijn vader Filips de Schone, weer veel Nederlandse edelen in zijn gevolg. Zijn vroegere leermeester Floris, nu zijn raadsman, ging ook mee, kreeg door Karels invloed de hoge geestelijke rang van kardinaal en werd zelfs tot landvoogd in Spanje benoemd, toen Karel in 1518 Spanje moest verlaten. Want in dat jaar stierf zijn grootvader

Maximiliaan en de Duitse vorsten kozen Karel tot hun keizer. Een jongeling van negentien jaar, keizer van Duitsland, koning van Spanje, heer der Nederlanden! En tussen die landen in lag Frankrijk, met een eerzuchtige koning, die nimmer de hoop opgaf Karel van de troon te verjagen, om zelf Duits keizer te worden. Zou die regeerlast niet te zwaar voor zijn schouders zijn?

Toen hij uit Spanje in Brussel terugkwam, vond hij er veel veranderd. Tijdens zijn verblijf in Spanje had hij wel gehoord, dat er grote beroering over godsdienstzaken in het noorden was. Kardinaal Floris had hem er over ingelicht en zoveel had hij er wel van begrepen, dat er gevaar voor de eenheid der katholieke kerk dreigde.

„Denk om uw eed," had zijn vrome leermeester gezegd. „De bescherming van de katholieke godsdienst tegen alle scheuring en ketterij is van het hoogste belang voor het welzijn van uw rijken en uw onderdanen." Dit had Karel heel goed begrepen. Och, al die geleerde ruzies tussen geestelijken lieten hem onverschillig, hij had er geen verstand van; als zij het te bont maakten, moest de paus er maar tussenkomen. Maar dan moest het ook uit zijn. En anders – de ban. En dan was het natúúrlijk uit. Zo hoorde het en zo was het altijd geweest.

Maar zo ging het nu niet. Karel kwam in Duitsland en bemerkte: de scheuring in de kerk wàs er reeds. Er was grote beroering, niet alleen onder de geestelijken, maar ook onder het volk, dat over de geschillen sprak en partij koos. Wat was er gebeurd?

In Duitsland had Luther de strijd tegen de misbruiken der kerk aangebonden, zoals niemand het vóór hem gedaan had. Gansfoort en anderen hadden gewaarschuwd tegen de bijgelovige gebruiken, de beeldendienst, de heiligenverering, de handel in aflaten, de geldzucht van priesters en bisschoppen, en hadden vermaand terug te keren tot het Evangelie van Jezus Christus en dit alléén. Luther deed niet anders, maar hij deed méér. Hij kon niet langer berusten in het diepe verval, waarin godsdienst en kerk verkeerden. Zelf had hij een moeilijke strijd in het klooster doorgemaakt, om vrede met God voor zijn ziel te vinden. Tot God hem zelf in het hart greep en deed zien, dat het oprechte geloof in Zijn liefde en schuldvergeving de ziel bevrijdt. Vergeving van zonde is niet te verdíenen of te betalen door de mèns, is niet te koop, maar wordt om niet geschonken, uit genade om Christus' wil, aan ieder, die in waar berouw tot Hem de toevlucht neemt. „Dit is het Evangelie," zei Luther, „en deze waarheid zal ik tegen alle dwalingen verdedigen."

En als professor in Wittenberg heeft hij dit gedaan, in woord en geschrift. Hij verdedigde, maar viel ook aan. Hij was een vurig strijder. Hij vocht tegen alle dwaling, die de mensen van het Evangelie afhield. Hij vocht vooral tegen de handel in aflaten, die in zijn dagen alle perken te buiten ging. Men kon ze kopen in allerlei soorten, dure en goedkope, om eigen zonden af te betalen, om afgestorvenen uit het vagevuur te helpen, om voor je zelf de tijd in het toekomstige vagevuur te bekorten, ja – er waren aflaten voor 11.000 jaar. Paus en bisschoppen, de hele kerk deed er aan mee. Voor dat geld werden kerken, torens, kloosters gebouwd. De vorsten hielden er een deel van en slechte geestelijken verrijkten er zich zelf mee. In Luthers dagen ging het meeste geld der aflaten naar Rome en als de Italianen de geldwagens zagen binnenrijden, spotten ze: „Dat zijn de zonden der Duitsers!"

Luther kon dit niet langer aanzien en besloot er met andere geestelijken over te spreken. Hij nodigde hen uit tot een dispuut, tot een soort debatvergadering en – zoals dat in die tijd de gewoonte was – schreef in het latijn de punten, de *stellingen* op, die hij bespreken en verdedigen wilde. Die beschreven papieren hechtte hij op 31 October 1517, één dag voor de grote feestdag Allerheiligen, op de kerkdeuren van Wittenberg. De geestelijken konden dan zien, waarover de bespreking

zou gaan. Daarmee deed Luther dus – zou je zo zeggen – niets bijzonders.

Maar – wat hij geschreven had, was wèl iets bijzonders. Die 95 *stellingen* tegen de aflaathandel bleven geen latijn voor de mensen, maar werden vertaald in het Duits en andere talen, overgeschreven, gedrukt, verkocht bij duizenden, tienduizenden, naar de omliggende landen gebracht, ook naar de Nederlanden. En Luthers daad had onbedoeld de uitwerking als van een bom, die tussen de mensen viel en hen opschrikte; Luther schrok er eerst zelf ook van. Maar hij kon en wilde niet meer terug en droeg er moedig de gevolgen van. Meer geschriften en boeken tegen allerlei dwaling en bijgeloof volgden, men las ze in kloosters en kastelen, in paleizen en huizen. Luther had de stormklok geluid. En het gelui drong door tot in de verste hoeken van het land.

Toen sprak de paus. De banvloek. Over Luther en allen, die hem volgden. Luther ontving de pauselijke bul, verzamelde nog meer pauselijke boeken en geschriften, ging met zijn studenten en veel volk buiten de stadspoort en verbrandde al die papieren uit Rome. Dit was Luthers antwoord op de ban. Hiermee had Luther met de roomse kerk gebroken, duizenden voelden dit als een bevrijding en volgden zijn voorbeeld. De *hervorming* was begonnen.

Om de onrust in zijn landen te bezweren, liet Karel te Worms de rijksdag bijeenkomen. Daar werd Luther ter verantwoording geroepen en van hem geëist, dat hij zijn geschriften zou herroepen. Onbevreesd antwoordde hij: „Ik kan en wil niets herroepen. Zo helpe mij God".

Toen sprak Karel ook de rijksban over Luther uit. De hervormer werd dus vogelvrijverklaard en ieder mocht hem ongestraft doden. Maar de keurvorst van Saksen, Frederik, beschermde en verborg hem voor een tijd en intussen had de nieuwe leer zoveel aanhangers gekregen, dat Luther zijn prediking en werk voor de nieuw gestichte gemeenten kon voortzetten.

Wat men vreesde, gebeurde. Het eerste plakkaat tegen de ketters, zoals de hervormden werden genoemd, werd afgekondigd. Het was een strenge wet: wie Luthers geschriften drukte, verkocht, verspreidde of las, zou vervolgd en gestraft worden. Dan zal het wel gauw met de nieuwe leer gedaan zijn, dacht Karel. Hij stelde een hard, ijverig man tot opperrechter in geloofszaken aan, Frans van der Hulst, die met zijn inquisiteurs jacht maakte op alle verdachten.

Maar zo makkelijk ging dat niet. Er waren veel meer geheime aanhangers van Luther dan men wel dacht en wist. Ook het gewone volk, dat geen verstand van de nieuwe leer had, begreep toch wel: Luther bevrijdt ons van alle last, die de kerk ons oplegt; wíj moeten nu voor alles betalen, voor de doop, voor de missen, voor de aflaten; in de honderden kloosters leven de duizenden geestelijken, monniken en nonnen; ze leven op ònze kosten. Wíj betalen belasting voor hen, we moeten telkens meedoen met bedevaarten, wij hebben niets dan schade van hen en zíj leiden een lui en lekker leventje. Weg met al die last! Zo dachten er velen. Ze hoorden bovendien van geestelijken, vrome mannen, die het ook met Luther eens waren, het klooster verlieten en de nieuwe leer predikten.

Want ook in de kloosters werden Luthers geschriften druk gelezen en besproken. Verschillende bisschoppen en stadsbesturen in de Nederlanden zeiden: „Die wet tegen de hervormden is veel te streng, daar helpen wij niet aan mee. Wij willen geen rustige burgers ondervragen, vervolgen, in de gevangenis werpen en doden, alleen omdat ze anders over de kerk denken".

Ook de landvoogdes Margaretha was er tegen. Zelf had ze veel geschriften van hervormers gelezen en vond, dat ze in veel gelijk hadden. Maar de keizer wilde zijn wet niet intrekken. De paus had gesproken, de keizer wilde en mocht hem niet tegenwerken. „Ik ben aan mijn eed gebonden," zei hij. „Ik heb gezworen, de

De eerste martelaren in de Nederlanden

katholieke godsdienst in mijn rijk te beschermen en te bevorderen. De nieuwe leer maakt de mensen ongehoorzaam, losbandig. Gehoorzamen ze de kèrk niet meer, dan zullen ze mij straks ook niet meer gehoorzamen."

Toen moest Margaretha wel zwijgen en tegen haar zin haar neef, de keizer, helpen. En toen de steden zeiden: „Wij dulden niet, dat vreemde inquisiteurs onze burgers arresteren en voor de rechtbank slepen, dat is tegen onze privilegiën", kwam het bevel uit Brussel, dat de stadsbesturen zèlf de gevaarlijke boeken moesten verbranden en de ketters vervolgen.

In 1523 vielen in de Nederlanden de eerste slachtoffers, twee monniken van de orde der Augustijnen, Voes en Van Essen. Ze werden op de grote markt in Brussel verbrand. Nog zongen ze, toen het hout onder hen brandde: „Wij loven u, o God, wij prijzen uwen naam!" Tot de rook hun stem verstikte en de vlammen hun verwrongen lijven verteerden.

Een schok van ontroering ging door de harten van duizenden, die de nieuwe leer aanhingen. Dit was de beproeving, die Christus zelf voorspeld had: „Ge zult vervolgd worden om mijnentwil". Tal van monniken en nonnen verlieten de kloosters, burgers vluchtten het land uit. Want de inquisiteurs rustten niet. Nu hier, dan daar, werden mannen en vrouwen aangeklaagd, ondervraagd, gemarteld, verbrand, levend begraven. En vooral de groot-inquisiteur Van der Hulst maakte zich door zijn onverbiddelijkheid zo gehaat, dat hij door de keizer ontslagen werd en vervangen door drie anderen.

Maar het plakkaat bleef gehandhaafd en de vervolgingen gingen door. Er kwam verwarring, ook onder de hervormden zelf. De vrijheid werd hier en daar tot bandeloosheid. In Duitsland kwamen de boeren tot opstand. Een nieuwe sekte, de wederdopers, predikte, dat Christus spoedig op aarde zou verschijnen en begon op haar manier met de stichting van een godsrijk op aarde.

„Ziet ge wel, dat de nieuwe leer niets dan opstand en onrust brengt?" riepen de pausgezinden. „Uitgeroeid moet hij worden, overal." Vreselijk werd nu het lijden, vooral van de wederdopers. Ook de goeden onder hen, de rustige en vrome mensen, werden bij tientallen gegrepen en terechtgesteld. Standvastig bleven zij in hun belijden, deden geen moeite om hun leven te redden, ze gingen blijmoedig de brandstapel op; het martelaarschap was hun een erekroon.

Zo waren niet àlle hervormden. Velen keerden uit vrees weer terug tot de roomse kerk. Anderen zeiden: „Luther is veel te ver gegaan, hij heeft ondoordacht en ruw gehandeld. We moeten verdraagzamer zijn". Eén dier mannen, die eerst aan Luthers zijde stonden, maar hem uit vrees voor scheuring der kerk niet verder volgden, was de Nederlander Erasmus, de grootste geleerde van die tijd. Ook hij was van de school van Geert Grote, de *Broederschap des gemenen levens.* Hij hield niet van het kloosterleven, bevrijdde zich van het bijgeloof en vond in de heilige Schrift het christelijk geloof, zoals Jezus en de apostelen dit geleerd hadden. Hij vertaalde het Nieuwe Testament uit het Grieks in het Latijn, gaf veel geschriften uit tegen de dwalingen in de roomse leer. Door zijn boek *De lof der zotheid,* waarin hij de spot dreef met de roomse kerkelijke gebruiken, werd Erasmus zeer beroemd en ieder dacht, dat hij naast Luther zou blijven staan en strijden. Maar hij was geen vechter, geen strijder als Luther en zei: „De partijen moeten elkaar verdragen, ze moeten welwillend en menselijk blijven; ik houd niet van Luthers buitensporigheden; we moeten een middenweg zoeken en de vrede in de kerk herstellen". – Toen werd hij door beide partijen gewantrouwd; hij zwierf van het ene land naar het andere, week voor de vervolging, die ook hem bedreigde, ging ten slotte in het veilige Bazel wonen, waar hij in 1536 stierf, alleen, zonder bijstand van priester of predikant.

Erasmus

Erasmus' wens werd niet vervuld. De vrede tussen de paus en de hervormden was niet meer te herstellen, de brand was niet meer te blussen. In Zwitserland, Frankrijk, Engeland, Duitsland en de Nederlanden laaide de strijd op. Luther kreeg machtige medestanders, mede-hervormers; Zwingli in Zwitserland, Calvijn in Frankrijk en later in Genève, waren daar de leiders en predikers van de nieuwe leer. Geen vervolging kon de hervorming stuiten, het bloed der martelaren was het zaad der kerk. Men sterkte elkander met martelaarsliederen en psalmen in kerker en op brandstapel. De meeste terechtstellingen hadden in de zuidelijke Nederlanden plaats, maar ook in Utrecht, waar de burger Dirks, en in Den Haag, waar de vroegere priester Jan de Bakker en de weduwe Weintje Klaas om het geloof de vuurdood stierven. Hoe lang moest dit nog duren? Met wrevel en toorn zagen de Nederlanders,

roomsen zowel als onroomsen, het aan, hoe rustige burgers, die niemand kwaad hadden gedaan, door verklikkers aangebracht en terechtgesteld werden. Als de brandstapel gedoofd was, bleef het vuur van de haat en de wraakzucht in de harten van veel toeschouwers branden. En als dàt vuur eenmaal zou uitslaan, om de beulen te verteren, — wie zou het dan blussen?

Keizer Karel V merkte zelf niet veel van het lijden zijner Nederlandse onderdanen. Hij had zorgen genoeg daarbuiten, van 1522 tot 1530 zàg hij zelfs de Nederlanden niet. Hij had er geen tijd voor. Bijna zonder ophouden had hij gedurende zijn hele regering oorlog te voeren; vier oorlogen tegen zijn aartsvijand, Frans I, koning van Frankrijk; verder tegen de Turken, tot zelfs in Afrika tegen Tunis en de Arabieren. Hij kon zich niet bekommeren om plundertochten der Geldersen, die herhaaldelijk invallen deden dwars door Holland, ja, tot Den Haag toe. De Staten weigerden immers aan Margaretha geld te geven, om Gelderland te onderwerpen. De Gelderse bendeleider Maarten van Rossum trok in 1528 brutaal naar 's-Gravenhage, dat zich weerloos liet plunderen. De rijken kochten de plundering van hùn huizen af met een grote som, maar wie dat niet konden doen, werden van alles beroofd. Met schuiten vol schatten ging Maarten van Rossum ongestraft naar Gelderland terug. En eindelijk, toen de Geldersen na de plundering Holland uit waren, gaven de Staten Margaretha geld en troepen, om Gelderland te bestrijden.

Intussen wist Margaretha door allerlei verdragen Karels macht in de Nederlanden telkens weer te vergroten. Zo werd hij in 1524 als heer van Friesland, en in 1528 in Overijsel en Utrecht erkend. Als een goed onderkoningin dacht zij steeds aan de uitbreiding van 's keizers macht. Hoe verheugde zij er zich in, dat haar neef door de paus tot koning van Lombardije werd gekroond! Gaarne had ze ook Gelderland geheel voor Karel onderworpen. Ja, Karel kon met gerustheid buiten de Nederlanden blijven, zolang zijn tante daar het bestuur in handen had. Het was voor hem dan ook een grote teleurstelling, toen hij in 1530 de tijding ontving, dat Margaretha te Mechelen overleden was. Toen móest hij wel naar de Nederlanden. Hij stelde zijn zuster Maria, de weduwe van de koning van Hongarije, tot landvoogdes aan en riep de Staten in algemene vergadering bijeen, om het bestuur grondig te regelen.

Maria was vijf en twintig jaar en Karel vond het nodig, dat zij in het regeren bijgestaan werd door veel flinke ambtenaren. Hij stelde daarom drie *raden* in, de raad van state, de geheime raad en de raad van financiën. De raad van state bestond uit de stadhouders, de ridders van het gulden vlies en de bisschoppen; hij benoemde de lagere ambtenaren en gaf de landvoogdes raad over zaken met het buitenland. De geheime raad was de eigenlijke raad van bestuur; hij zorgde voor de rechtspraak, voor de politie, voor de welvaart, voor leger en vloot, wegen en dijken, voor de wetten tegen woekeraars, bedelaars, landlopers en — niet te vergeten — de „ketterij". De raad van financiën hield toezicht op de inkomsten van de keizer uit zijn landgoederen en ook op de uitgaven. Toen de keizer al deze zaken geregeld had, kon hij met gerustheid de Nederlandse gewesten aan zijn flinke zuster toevertrouwen en verliet weer voor negen jaar het land. Zijn enorm rijk eiste hem geheel op, nu hier, dan daar.

Hij kwam terug in 1540, maar niet voor zijn genoegen. Zijn zuster Maria had hem gesmeekt over te komen, om tegen het ongehoorzame Gent op te treden. Ze had veel geduld gehad, Maria. Alle steden waren haar ter wille en droegen in de belasting voor de oorlogen tegen Frankrijk bij. Alleen Gent bleef halsstarrig weigeren. Geen vermaan van de landvoogdes of haar raden hielp. „Wij zijn te arm en wensen niet te betalen voor een oorlog, die ons niet aangaat," antwoordde Gent.

Het was wel waar, dat Gent erg achteruitgegaan was, er waren veel werkloze wevers en brouwers, maar die waren er in Gent niet alleen. De stad was altijd onwillig en oproerig geweest, ging prat op haar voorrechten en wilde altijd de vorst de wet

Karel de Vijfde en zijn zuster, Maria van Hongarije, landvoogdes over de Nederlanden

stellen. Karel vond het een schande, dat zijn geboortestad hem zo brutaal durfde weerstaan. Hij ging er zelf heen, met een leger van 6000 man, piekeniers, boogschutters, hellebaardiers, musketiers en ruiters. Bij de nadering van de keizer galmde de klok Roelant, die zo dikwijls de oproerige burgers te wapen had geroepen, over de stede. Het was voor het laatst. De stad gaf zich over, nog hopende op de genade van de machtige man, die binnen haar muren geboren was. Want — het was op zijn verjaardag, dat de keizer zijn geboortestad binnenrukte.

Vergeefs. Harder dan ooit werd Gent getuchtigd. Negen leiders van het verzet werden ter dood gebracht. Alle voorrechten — ingetrokken. En behalve de geweigerde vier honderdduizend gulden belasting moest de stad nog een hoge boete betalen. De burgers moesten zelf de wallen en bolwerken afbreken, zodat ze zich niet meer konden verdedigen, en bovendien een kasteel bouwen voor een blijvende bezetting van Duitse troepen, om voortaan Gent in toom te houden. En de oude klok Roelant, waarop de burgers zo trots waren, werd uit de toren genomen en vernietigd. En de andere steden zeiden: „Nu heeft de keizer Gent de tong uitgerukt. Het zal nimmermeer spreken".

Nog steeds groeide 's keizers macht in de Nederlanden. In 1536 was hij heer van Drente en Groningen geworden en na de dood van Karel van Gelre in 1538 was de kans ook groot, dat hij ook dit gewest zou krijgen. Maar toen had de hertog Willem van Kleef er zich meester van gemaakt en de oude bendeleider Van Rossum begon zich weer duchtig te roeren. In het bange jaar 1542, toen de Fransen het zuiden binnenvielen, maakte Van Rossum van de gelegenheid gebruik, een verschrikkelijke rooftocht dwars door Brabant te maken, tot vóór de poorten van Antwerpen. De boeren jammerden: „Verlos ons toch van Gelre. We hebben er alles voor over!"

Ook Karel begreep, dat er nu een eind aan moest komen. Telkens heulde Gelderland met Frankrijk tegen hem; een halve eeuw en langer hadden de benden Karels gewesten in het noorden telkens weer afgestroopt, vriend noch vijand ontzien, kerken en kloosters geplunderd en de boeren doen lijden. Een vijandig hertogdom midden in zijn gebied duldde hij niet langer. In 1543 kwam hij met een groot leger de

Maarten van Rossum

Rijn af en nam bijna zonder strijd Gelderland in bezit. Toen was het met de plunderingen voorgoed uit. De zeventien Nederlandse gewesten waren voor het eerst verenigd onder één hoofd, keizer Karel, en deze maakte er een apart rijk van, *los* van het Duitse keizerrijk, zodat hij het kon bewaren als erfenis voor zijn zoon, die hem eenmaal ook in Spanje zou opvolgen.

De keizer nodigde hem uit, van Spanje over te komen, om kennis te maken met zijn toekomstige landen en steden in het noorden. Het was in 1549, dat de twee-en-twintig-jarige Filips voor het eerst de Nederlanden zag. Hij was in Spanje geboren en opgevoed; hij was dus niet, gelijk zijn vader, een zoon van het noorden, al had hij blond haar. Hij kende alleen Spaans, andere talen vonden zijn opvoeders minderwaardig en onnodig. Hij was Spanjaard geworden in hart en nieren, kroonprins van een wereldrijk, met bezittingen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika. In de Nederlanden gekomen, voelde hij zich vreemdeling, hij kon alleen met Spaanse edelen omgaan, de andere verstonden hem niet. Hij maakte zijn rondreis langs de voornaamste steden,

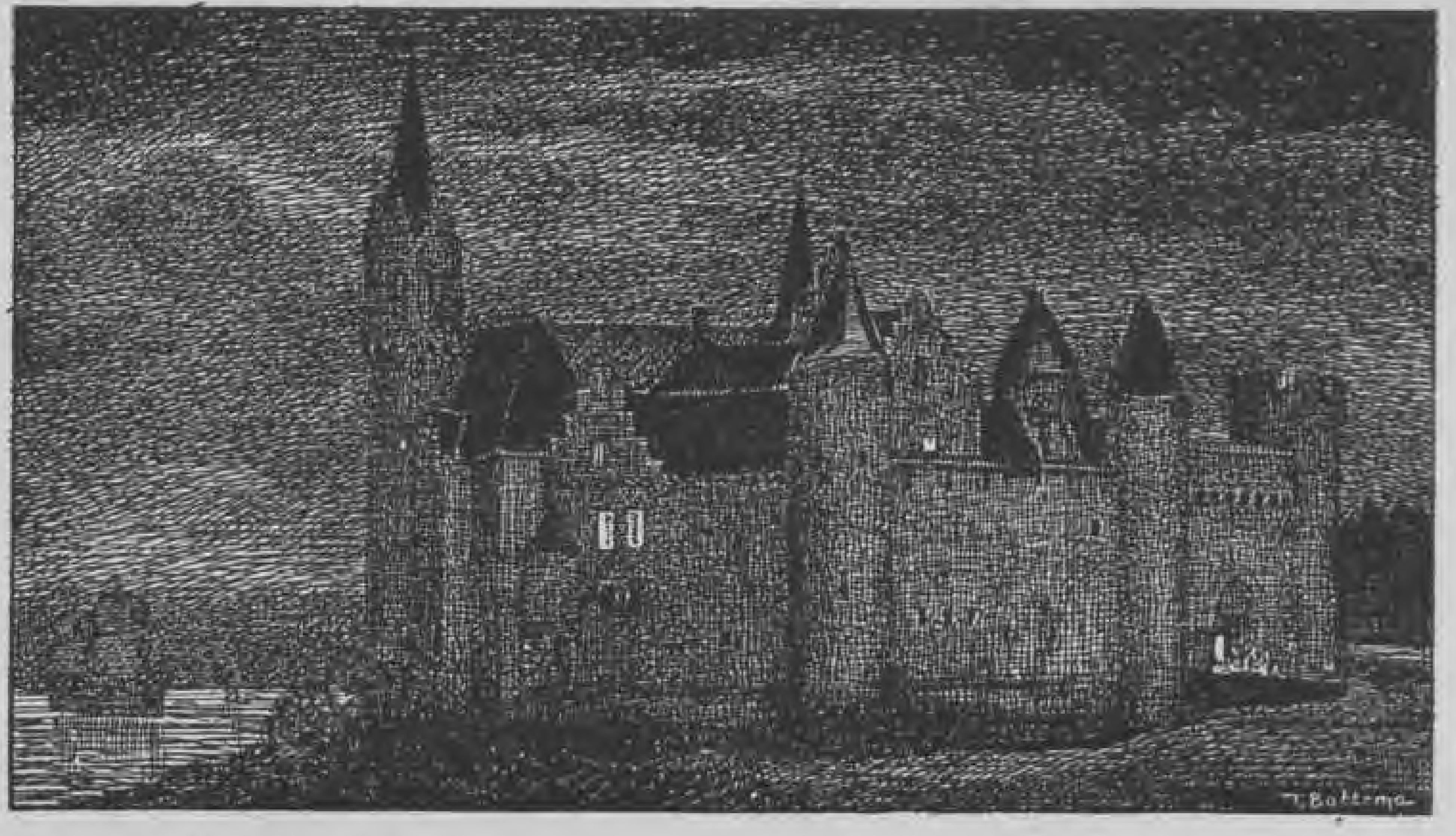

Het Steen bij Antwerpen

omdat het voor een toekomstig vorst zo hoorde. En – de Nederlanden waren een niet te versmaden rijksdeel, drie millioen inwoners, en jaarlijkse inkomsten van twee millioen gulden waren altijd meegenomen. De mensen juichten de vreemde kroonprins met zijn stoet hartelijk toe, de steden sloofden zich uit met feesten en vermakelijkheden, om 's keizers zoon, de toekomstige heer, naar behoren te ontvangen. Maar Filips was zo stuurs, onwennig, niet vriendelijk en hartelijk, zoals de keizer op zijn tijd kon zijn. Hij zat achterin zijn rijtuig weggedoken, liet zich weinig zien, en de toespraken liet hij door anderen beantwoorden. Neen, de eerste kennismaking viel niet mee.

Keizer Karel werd in zijn laatste regeringsjaren gekweld door grote zorgen. De hervormden waren in Duitsland tot een macht geworden, waartegen hij niets uitrichten kon. Verschillende vorsten kozen partij voor de nieuwe leer, tegen paus en keizer, en zij dwongen hem tot een godsdienstvrede, waarbij hij de rechten en de vrijheid van de hervormde godsdienst moest erkennen. Maar in de Nederlanden was hij eigen baas en werd gesteund door de geheime raad van twaalf rechtsgeleerden, ijverige katholieken, die de plakkaten telkens verscherpten. Zwaarder werden de straffen voor ketters en kettersgezinden. Hun goederen werden verbeurdverklaard, de helft van de opbrengst was het verradersloon voor de aanbrengers, de andere helft erfde de keizer. De mensen wantrouwden elkander, want in de wetten stond ook: wie ketters beschermt, of niet aanbrengt, zal ook vervolgd worden. Zelfs genade vragen voor hervormde veroordeelden was strafbaar. Ambtenaren, die de plakkaten niet handhaafden en uitvoerden, zouden afgezet en gestraft worden. Met verbazing en ergernis lazen de mensen, wat de keizer bij een plakkaat schreef: „Ik doe dat voor het welzijn van de godsdienst, tot de welvaart mijner onderdanen, tot zaligheid hunner zielen. Als een goed vorst dien ik te zorgen, dat ze niet verleid worden tot dwalingen".

Méénde de keizer dit? Maar waarom stond er dan ook in de wet, dat ketters, die berouw toonden over hun dwalingen tòch gedood moesten worden, de mannen onthoofd, de vrouwen levend begraven? Wie standvastig de nieuwe leer bleef belijden,

werd verbrand, het was bekend. Maar hoe genadeloos was de nieuwe wet, om de roomsen, die tijdelijk hervormdgezind waren, te doden. Was het wonder dat het volk zei: „Dat is een blóedplakkaat. Weg er mee!"

Bij veel terechtstellingen moest het volk door piekeniers in bedwang gehouden worden en soms werden de slachtoffers uit de handen hunner beulen gerukt en bevrijd. Ook de overheden en veel roomse geestelijken in Holland verzetten er zich tegen en schreven aan de landvoogdes, dat het plakkaat niet uit te voeren was en opstand bracht. Daarna kwamen er bevelen, dat de terechtstellingen niet openbaar behoefden te zijn; men kon de ketters ook in de martelkelders ombrengen. Dat deed men vooral in *Het Steen*, de gevangenis van Antwerpen. De lijken werden in de Schelde geworpen, waar men ze zag wegdrijven.

Ja, wel donker en dreigend werden de tijden voor de Nederlanden. Zeer hoge belastingen eiste Karel voor een nieuwe oorlog tegen Frankrijk, vijfmaal hoger dan anders. De keizer leed nederlagen. Enkele Duitse protestantse vorsten hielpen zelfs Frankrijk en in 1552 drong de vijand verwoestend Henegouwen binnen. Met moeite kon Karel hen uit de zuidelijke Nederlanden verdrijven.

Neen, Karel was niet zeker van zich zelf meer. De last der regering werd hem te zwaar. Hij kon niet meer mee op de zware veldtochten en lange reizen. Hij was verouderd en zeer rheumatisch geworden. Rust wenste hij. Diep gekrenkt en teleurgesteld door de gebeurtenissen in Duitsland, wilde hij niets liever dan heengaan. Daarom liet hij in 1555 Filips naar Brussel komen.

En in dezelfde zaal, waar hij veertig jaar geleden de regering had aanvaard, deed hij afstand ten behoeve van zijn zoon. Steunend op zijn stok, met de andere hand leunend op de schouder van een jonge, fiere prins, trad hij de zaal binnen. Die prins was de 22-jarige Willem van Oranje, gunsteling aan 's keizers hof. Karel V sprak voor de laatste maal de Algemene Staten toe, de vertegenwoordigers der zeventien Nederlandse gewesten. „Blijft eensgezind, handhaaft het recht, bestrijdt de ketterij. Vergeeft mij mijn fouten. Het doet mij leed, te moeten scheiden van het land mijner geboorte en van mijn trouwe onderdanen." En toen hij Filips veel vermaningen gegeven had, sprak hij: „Ik verklaar u tot heer dezer landen".

Filips zei, dat het hem speet, niet te kunnen antwoorden, omdat hij geen Frans kende en liet de bisschop Granvelle in zijn plaats spreken. Daarna sprak nog Maria, de landvoogdes. Vijf en twintig jaar had zij voor haar broer de Nederlanden bestuurd. Nu hij heenging, wenste zij ook haar broer naar Spanje te volgen en haar taak neer te leggen. De sombere plechtigheid was geëindigd.

De keizer ging naar Spanje, bracht nog drie jaar in een klooster door, om zich voor te bereiden op de grote, laatste reis. En het kind van Gent werd in Spaanse grond begraven.

En de Nederlanden hadden een nieuwe heer, Filips II, koning van Spanje.

De hertog van Alva was op komst

XI. „IK KAN NIET GOEDKEUREN, DAT..."

De koning van Spanje bleef langer in de Nederlanden dan hem lief was. Hij moest wel. Want weer was er een oorlog met Frankrijk uitgebroken. En daarvoor had hij de hulp der Nederlandse edelen als legeraanvoerders en vooral Nederlands geld nodig. De ene bede volgde op de andere. Filips zelf was geen krijgsman als zijn vader. Hij bleef in Brussel, ver van het slagveld. Daar ontving hij de berichten van de grote overwinningen der Spaans-Nederlandse troepen. Bij St. Quentin wist Lamoraal, graaf van Egmond, het Franse leger te omsingelen en voor de helft te vernietigen. En in het volgende jaar, 1558, werd door dezelfde aanvoerder het Franse leger bij Grevelingen zo geslagen, dat de Franse koning om vrede begon te vragen. Als Filips gewild had, hadden zijn legers na de overwinning van St. Quentin zelfs naar Parijs kunnen oprukken. Maar Filips was Karel V niet. Hij was een weifelend man, die andere plannen scheen te hebben dan een vernedering van de erfvijand zijns vaders.

Hij zond zijn gezanten naar Parijs. Daar was ook de prins van Oranje bij, die zeer bekwaam was in het onderhandelen. Hij was toen 26 jaar. – Al vijftien jaar was hij aan het hof in Brussel. Als elfjarige knaap was hij daar gekomen, opgevoed door de landvoogdes Maria van Hongarije, hij was opgegroeid tot een vrolijke, fiere, verstandige jonker in Karels gevolg. Ja, vooral de keizer was zeer op hem gesteld, al was prins Willem een zoon van lutherse ouders.

Van lutherse ouders? En was de prins dan zelf niet luthers? En vonden zijn ouders het dan goed, dat hun zoon aan het Brusselse hof een geheel roomse opvoeding kreeg?

Och, in die eerste jaren van de hervorming dachten nog velen, vooral onder de voorname luthersen, niet aan afscheuring van de roomse kerk. Ze waren luthers, omdat ze tegen het verkeerde, tegen de dwalingen in de oude kerk waren en hoopten: op de duur zal de kerk wel gereinigd en verbeterd worden. Daarom stonden Willems ouders, de graaf van Nassau en gravin Juliana van Stolberg, ook niet vijandig tegenover de oude kerk. Ze wilden er niet mee breken, al waren ze het met de nieuwe leer van Luther eens. Ze lazen zijn geschriften, lazen ook de Bijbel, voedden hun kinderen op in de hervormde leer en op het slot Dillenburg en in het graafschap Nassau behoefde niemand voor de strenge plakkaten van de keizer bang te zijn. In Duitsland had Karel zijn zin niet gekregen en waren de hervormden vrij. De oude graaf van Nassau – Willem de Rijke werd hij genoemd – had al in de eerste tijd der hervorming de handel in aflaten in zijn gebied verboden. Wel had de keizer hem telkens voor hoge ambten gevraagd, hij wilde hem zelfs ridder maken van de orde van het gulden vlies, maar steeds had hij daarvoor beleefd bedankt. Hij en zijn vrouw Juliana wisten wel, dat zij dan niet luthers konden blijven. Ze zouden niet meer vrij zijn, hun geloof te belijden, want een ridder van het gulden vlies moest trouw zweren aan de roomse kerk. En dat wilden zij niet. Ze wilden vrijblijven en ook anderen vrijlaten.

Maar geheel vrij was men op Dillenburg toch niet. Dat bleek wel in 1544, toen er bericht kwam, dat de jonge Willem van zijn neef René, prins van Oranje, het prinsdom had geërfd. De keizer keurde het wel goed, dat de jonge Willem van Nassau die belangrijke titel zou krijgen, maar dan moest de knaap ook naar Brussel komen, om aan zijn hof opgevoed te worden. O, voor Willem zou uitstekend gezorgd worden, dat wist Juliana wel, maar toch vreesde zij, dat haar kind in die roomse omgeving vergeten zou, wat zij hem altijd geleerd had: het eeuwige gaat boven het tijdelijke. Wat zou er van haar jongen worden? Een rijke, lichtzinnige ridder, die dacht aan eigen roem, eer en rijkdom, – of een prins, die God vreesde?

De prins groeide op, hij leerde veel talen – hij had een flink verstand – hij leerde alles, wat een toekomstig raadsman van een vorst weten moest. Maar wat zijn vrome moeder hem geleerd had, scheen hij te vergeten. Want hij deed niet anders dan wat andere roomse vorsten in hun landen deden: ook hij verbood de nieuwe leer in zijn prinsdom. Och, eigenlijk liet de godsdienst hem onverschillig. Hij was rooms, omdat hij zo opgevoed was en omdat het zo hoorde, als men prins in dienst van de keizer was. De nieuwe leer was lastig voor de orde, verstoorde de rust en daarom was hij er geen vriend van. Maar toen hij ouder werd en in de Nederlanden de vervolging en terdoodbrenging van zoveel onschuldige mannen en vrouwen zag, veranderde er iets in hem.

Wat voor kwaad deden die mensen? Ze hadden het geloof van zijn moeder, gingen zingend naar de brandstapel en zonder verzet lieten ze zich gevangennemen. En wat hielp het? Voor elke verbrande ketter kwamen er tien in de plaats. In Nassau leefden toch ook luthersen naast roomsen ordelijk samen? Waarom kon dat in de Nederlanden niet? Door de vervolging werd juist de orde verstoord, want de omstanders, roomsen en onroomsen, vielen soms de soldaten aan, om de slachtoffers aan de beul te ontrukken. Waren die plakkaten niet dwaas? Waarom deed de keizer hier, wat hij in Duitsland niet kon en niet durfde? Neen, een vriend der plakkaten werd Oranje nooit.

Vooral niet, toen het verdriet in zijn vrolijk, onbezorgd leven kwam en hij ernstiger werd. Hij was vijf en twintig jaar, toen hij zijn lieve vrouw, Anna van Buren, verloor en zijn twee kleine kinderen, Filips Willem en Marie, naar moeder op Dillenburg

moest zenden. Het jaar daarop, 1559, stierf zijn goede vader, graaf Willem en zijn moeder bleef met de zorg over veel kinderen en kleinkinderen achter. Gelukkig was zijn broer er, graaf Jan, om het graafschap te besturen en voor zijn moeder te zorgen. Want Willem zelf moest bij zijn vorst, de nieuwe heer Filips, blijven in de moeilijke dagen der vredesonderhandelingen met Frankrijk. Er was veel te regelen. Filips zou immers na het sluiten van de vrede naar Spanje terugkeren. De koning was heel tevreden en dankbaar voor de trouwe diensten, die de edelen en de Staten hem bewezen hadden. En hij toonde zijn dankbaarheid ook, door de voornaamste edelen hoge ambten te geven.

Zo benoemde hij vóór zijn vertrek Willem van Oranje tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht; Egmond tot stadhouder van Vlaanderen en Artois; Aremberg tot stadhouder van Friesland, Groningen, Drente en Overijsel. Deze en andere Nederlandse edelen werden ook lid van de raad van state, om de nieuwe landvoogdes, Filips' zuster, Margaretha van Parma, in het bestuur bij te staan. Hij benoemde bovendien Egmond en Oranje tot bevelhebber van de Spaanse troepen, die tegen Frankrijk gestreden hadden en nu nog in de zuidelijke Nederlanden waren. Maar daarmee waren Egmond en Oranje helemaal niet vereerd. Want dan moesten zij ook voor die vreemde soldaten zorgen, voor hun soldij, voor hun huisvesting en voor hun gedrag in de garnizoenen. En geen stad zag graag dat ruwe, vreemde, roofzieke soldatenvolk in haar midden.

Toen Filips dan ook afscheid nam in de vergadering van de Algemene Staten te Gent, kreeg hij veel te horen, wat hij niet aangenaam vond. De Staten waren méér dan vrijmoedig, vond hij. Ze waren brutaal, ja, zij beledigden hem. Ze eisten, dat alle Spaanse troepen met hun vorst naar Spanje zouden vertrekken en dat er geen vreemdelingen in de besturen zouden blijven of komen. Het was te bar. Wilden ze hèm, de koning, soms óók weg hebben? Ook hij was toch Spanjaard? Wilden de Nederlandse edelen dan soms geheel de baas spelen? Wie regeerden er hier? De edelen, de Staten, of híj, hij alleen?

Hij beheerste zich en zei, dat de zuidelijke grenzen toch tegen Frankrijk bewaakt moesten worden. Als de Staten voor een leger van eigen troepen zorgden, zou hij zo spoedig mogelijk de Spaanse troepen terugroepen. Ze zouden hoogstens drie maanden blijven. Hij zou voor hun soldij zorgen.

Maar diep gekrenkt over de brutale toon van het verzoek der Staten, een verzoek, dat haast een dreigement was, ging hij naar Vlissingen, om zich met zijn gevolg in te schepen. De Staten, de Staten! ja, maar waarom durfden de Staten zo brutaal te zijn? Wie moedigden hen aan in hun brutaliteit? De edelen natuurlijk, en Oranje vooral. Dit stond voor Filips vast. Gelukkig wist hij, dat hij op drie mannen vast kon rekenen: op Viglius, de voorzitter van de raad van state, op Barlaimont en op de ijverige, trouwe bisschop Granvelle. Die drie waren het met hem eens, hij kon op hen aan, zij zouden wel zorgen, dat de landvoogdes regeerde, zoals hij, de koning, het wilde. „En denk er vooral om," zei hij bij het afscheid tegen zijn zuster, „dat de plakkaten tegen de ketterij streng gehandhaafd worden. Men is hier veel te zachtzinnig tegen dat gebroed van luthersen en calvinisten. Ik wil geen koning van ketters zijn. De overheden, die te slap tegen hen optreden, moeten ontslagen en zelf vervolgd worden."

Margaretha beloofde het plechtig. Zij kreeg in Vlissingen nog een laatste vermaning en voorbeeld. Filips moest daar nog enige dagen blijven, omdat de vloot wegens slecht weer niet kon uitvaren. Men had in die Zeeuwse havenstad juist enige ketters gevat. Filips hoorde er van en vond het nodig zich met dit geval te bemoeien. Hij gaf bevel de ketters te pijnigen, om ze zo te dwingen hun vrienden, hun medegelovigen te verraden. Zo deed men toch met gevangen misdadigers? Zo moest men

Filips II en Margaretha van Parma in Vlissingen

ook ketters behandelen. Want ketters waren voor hem de gevaarlijkste misdadigers. Ja, Filips vond het zijn hoogste plicht om de kerk tegen hen te beschermen; hij vond zijn strijd tegen de duivelse leer van Luther en Calvijn een strijd voor God en Zijn kerk. –

En toen hij na een zeer stormachtige en gevaarlijke zeereis, waarop verschillende schepen der vloot grote schade kregen, behouden in zijn land aankwam, liet hij uit dankbaarheid voor de behouden aankomst in Valladolid veel gevangen ketters verbranden. Nergens woedde de inquisitie heviger dan in Filips' eigen koninkrijk.

Maar wat in Spanje kon, was in de Nederlanden onmogelijk. Dat begreep Filips niet, omdat hij geen Nederlander was. Zijn beste raadslieden uit de Nederlanden konden hem niet tot andere gedachten brengen. Viglius, Barlaimont en zelfs de kardinaal Granvelle zagen in, dat de plakkaten tegen de hervorming voor de Nederlanden gevaarlijk waren. Neen, zo ijverig en onverdraagzaam als de koning was niemand. En toch moesten zijn bevelen uitgevoerd worden. En het ontevreden volk mompelde: „Laat de koning daarom zijn soldaten hier, – om de beulen te helpen?"

Waar bleef het beloofde geld voor de Spaanse troepen? Filips zond het niet en de steden en stadhouders bleven met de moeilijkheden zitten. In elke brief naar de koning, in elke vergadering van de raad van state vroeg men telkens weer: „De Spaanse troepen moeten het land uit". Ook de landvoogdes en Granvelle wilden niets liever. Pas in 1561 kregen ze eindelijk hun zin: de gehate vreemde soldaten, 3000 man, werden teruggeroepen. Maar het geld, dat nodig was voor een nieuw leger van Nederlandse troepen, gaven de Staten niet. Het ene gewest wilde niets geven, omdat het andere niets of te weinig beloofde. Telkens werden weer nieuwe eisen gesteld. Want wéér had de koning iets voor de Nederlanden gedaan tegen de zin der Staten. Om de roomse kerk in deze gewesten sterker te maken en het toezicht op geestelijken

en leken te verscherpen, liet hij achttien bisschoppen aanstellen. Daarvóór waren er vier geweest.

Ieder was er tegen. Hervormden en roomsen. De hervormden, omdat ze bang waren voor nog strenger vervolging. En de roomsen, omdat de kloosters en abdijen nu meer geld aan de nieuwe bisschoppen moesten afstaan. Groot was de ontevredenheid. En wie kreeg de schuld van alles? De aartsbisschop van Mechelen, Granvelle. Ieder dacht, dat hij de koning tot al het kwade had aangezet. Hij was de schuld, dat er achttien bisdommen kwamen, de man van de plakkaten, de man, die zonder de edelen wilde regeren, de vreemdeling, die weg moest uit de Nederlanden.

Granvelle

Nu, heerszuchtig was de kardinaal wel. Hij regelde met Viglius en Barlaimont in het geheim alle belangrijke zaken en stoorde zich niet aan de heren in de raad van state. De stadhouders, Oranje en Egmond, hadden niets te zeggen. De raad van state was niets. De achterraad van de bekende drie mannen, met Granvelle aan het hoofd, regeerde eigenlijk. O, hoe haatten de edelen en het volk hem! Weg moest hij! Hij was de schuld van alle onrust.

En toch was dit niet waar. Ook hij was tegen de nieuwe bisdommen, maar deed alleen, wat zijn vorst hem gebood. Hij deed zijn best, om de macht van de koning in de Nederlanden te vergroten en de macht van de Staten en edelen te verzwakken. En daarom had hij zoveel vijanden. Hij probeerde ook de baas te spelen over de landvoogdes Margaretha. Voor haar werd het regeren hoe langer hoe moeilijker. De Staten weigerden bijna alles, wat zij aan hen vroeg of in naam van de koning beval. Zo had Filips aan de Franse koning beloofd, van uit de Nederlanden troepen te sturen, om de protestanten in Frankrijk te bestrijden. Maar de Staten zeiden: „Daar geven we geen mannen en geen geld voor, het is onze zaak niet". De verwarring en ontevredenheid werden hoe langer hoe groter.

Willem van Oranje maakte een moeilijke tijd door. Hij kon in de raad van state niets doen, zolang de landvoogdes alleen naar Granvelle luisterde. Hij werd door de kardinaal verdacht; deze schreef aan Filips allerlei kwaads van de prins. Willem gaf aan zijn onderdanen in het prinsdom Oranje vrijheid van godsdienst, schafte de plakkaten af en huwde zelfs met een lutherse vrouw, Anna van Saksen, dochter van de keurvorst Maurits van Saksen. De prins bleef rooms, maar — wàs hij het nog wel, zo vroegen zijn vijanden, of hield hij zich maar zo? Gelukkig had hij ook nog veel vrienden, die hem begrepen. Zijn beste vrienden waren de twee graven Egmond en Hoorne, ook tegenstanders van de kardinaal, met wie ze niet langer konden samenwerken. Met hun drieën schreven ze in 1563 de koning een brief. Daarin stond: Wij willen niet meer in de raad van state komen, zolang Granvelle er is. Hij moet wèg.

En ook Margaretha had genoeg van Granvelle's heerszucht, en vroeg aan haar broer, de kardinaal te ontslaan. Lang weifelde Filips; — eindelijk, in 1564, kreeg men zijn zin: Granvelle ging heen. De edelen juichten. En het volk zong spotliedjes op de weggejaagde grote man.

Viglius

Zou het nu beter gaan? Neen. Na het vertrek van Granvelle werd de verwarring nog groter. Want ook de edelen konden de bevelen van de koning niet veranderen. Filips eiste handhaving, ja, verscherping der plakkaten tegen de hervorming. En dit was onmogelijk. Het aantal protestanten, vooral calvinisten, nam voortdurend toe. De mensen kwamen in het geheim met hun predikanten samen, in schuren en schepen en allerlei verborgen plaatsen. Ze vormden hun gemeenten met ouderlingen en voorgangers, zongen hun eigen psalmen van hun dichter Datheen en hadden hun eigen belijdenis gekregen, die opgesteld was door een leerling van Calvijn, Guido de Brès. Dit geschrift zond men aan de koning, om hem te laten zien, dat hun leer niet goddeloos was, maar naar het Evangelie van Jezus Christus. En ook andere mensen konden daaruit leren, wat eigenlijk het nieuwe geloof was. En velen sloten zich aan bij de calvinistische, de gereformeerde gemeenten, edelen en geringen, maar geringen het meest.

En al die mensen moesten op 's konings bevel omgebracht worden? Het was niet in te denken. Oranje kon niet langer zwijgen. De koning moest maar eens precies weten, hoe men in de raad van state daarover dacht. Egmond zou naar Spanje gaan om met de koning te spreken. Welke boodschap moest hij uit Brussel meenemen? Oranje zou het zeggen. „Het is nu geen tijd langer de waarheid te verbergen en te veinzen. Het moet de koning duidelijk gezegd worden, zonder iets terug te houden, dat de oude godsdienst niet met geweld gehandhaafd kan worden. Dat kan geen plakkaat, geen inquisitie, geen bisschop. De koning moet het weten, dat de onderdanen niet langer verdragen kunnen, dat zij door slechte rechters veroordeeld worden, rechters, die zich laten omkopen. De koning dwaalt, als hij denkt, dat de vervolgingen, die in de Duitse landen verboden zijn, hier goedgevonden zullen worden. *Ik kan niet goedkeuren*, dat de vorsten over de zielen der mensen heersen willen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen!"

Het was op oudejaarsdag 1564, dat zulke taal voor het eerst in de raad van state werd gesproken. Viglius was geheel van streek. Des avonds werd hij door een

beroerte getroffen. Ook de landvoogdes was ontsteld, toen zij er van hoorde. Waar ging dat heen, als de grootste onder de edelen zo sprak? – En wat zou haar broer daarvan zeggen?

Egmond ging naar Spanje om verzàchting der plakkaten te vragen. Afschaffing? Hij durfde er niet mee aan te komen. De hervormden werden vrijmoediger. Ze hadden nu immers Oranje als beschermer? Alle edelen, vooral de lagere adel, waren op hun hand. Maar ach, toen Egmond uit Spanje terugkwam, merkte men spoedig, dat zijn bezoek bij de koning niets geholpen had. Filips' brieven aan Margaretha spraken niet van verzachting. Het bleef, zoals het was.

Toen sloten de lagere edelen onder leiding van Lodewijk van Nassau – Willems broer – Marnix van St. Aldegonde en Brederode, een verbond, om het volk te helpen en de koning te tonen, dat ze samen een macht vormden om voor het volk in de bres te springen. De groten onder de edelen, de stadhouders, zoals Oranje, Egmond, Hoorne en anderen, waren het wel met het verbond eens, maar sloten er zich toch niet bij aan, omdat zij in hun gewesten plaatsvervangers van de koning waren. Ze waren niet zo vrij als de andere edelen. Het verbond stelde een grote brief op, een *smeekschrift* aan de koning, waarin gevraagd werd om opheffing van de plakkaten en om de bijeenroeping der Staten-generaal van alle gewesten, om de toestand van het land te bespreken.

Op een dag in April 1566 gingen zij in optocht naar het paleis van Margaretha. Wat een bekijks hadden ze! Het volk juichte hen toe, hun namen gingen van mond tot mond. Margaretha hoorde het rumoer, zag de lange, statige rij edelen naderkomen en ontstelde. Wat ging er gebeuren? Barlaimont, die naast haar stond en merkte, dat de landvoogdes niet op haar gemak was, fluisterde haar in: „Ce ne sont que des *gueux*". (Het zijn maar bedelaars.) Van Brederode, die vooraan stond, hoorde dat woord van minachting wel – en vergat het niet. Zeker, zij waren geen ridders van het gulden vlies, geen hoge edelen. En zij kwamen ook om een gunst te vragen. Die scheldnaam zou hun erenaam worden: *geuzen!*

Van Brederode knielde en gaf de landvoogdes het smeekschrift na een korte toespraak. Margaretha beloofde, later te zullen antwoorden. Ze zou er ook de koning over schrijven. Och, Margaretha scheen wel van goede wil. Zij beloofde moderatie, matiging van de plakkaten. En haastig maakten de hervormden van hun meerdere vrijheid gebruik. Velen, die vroeger uit vrees voor de vervolging uitgeweken waren, keerden terug. Ze hielden buiten de stadspoorten op het open veld hun godsdienstoefeningen, om naar hun geliefde predikanten te luisteren. Die gebruikten een wagen als preekstoel en de mensen kwamen van heinde en ver, mannen, vrouwen en kinderen, en zaten uren in het gras bijeen, maar nimmer zonder vrees. Want soms kwam plotseling de stadspolitie de hagepreek verstoren en de predikant en de bezoekers arresteren. Daarom kwamen de mannen in het vervolg gewapend, om zich zo nodig te verdedigen. Want de calvinisten waren geen menisten, die zich als lammeren lieten grijpen. Om de drommel niet! Hun geduld was ten einde. Lang genoeg waren ze vervolgd, opgejaagd als wild. Nu zouden ze geweld met geweld keren. En ze voegden de daad bij het woord. Nu hier, dan daar hadden er opstootjes plaats, soms formele gevechten.

De landvoogdes wist niet, wat zij doen moest. Ze had spijt van haar belofte aan de edelen. Ze schreef aan haar broer in Spanje: „Alles is hier in de vreselijkste wanorde. De mensen zijn zonder wet, zonder geloof, zonder koning. Er is geen eerbied meer voor de godsdienst, voor mijn bevelen, er is geen gehoorzaamheid aan de overheid. Ik vrees het ergste". Ook de heren in de raad van state zaten met de handen in het haar. Vooral de stadhouders waren bang voor oproer in hun gewesten. Ze besloten nogmaals gezanten naar Spanje te zenden. Egmond wilde niet meer.

Niemand wilde graag, men vreesde de toorn van de koning. Eindelijk waren Montigny en Bergen, de stadhouders van Doornik en Henegouwen, bereid, naar Spanje te gaan. Ze kwamen niet terug. De koning wenste, dat zij zouden blijven, tot hij zelf naar de Nederlanden zou komen. Dat zéi hij, maar hij dàcht heel wat anders. De Algemene Staten bijeenroepen? Nooit. Zijn vader had dit wel vijftig maal in zijn regeringstijd gedaan. Filips rèkende niet met de Staten. Hij had niets met die mannen te maken. Yo, el Rey, — ik, de koning, doe wat ik wil. Dat is mijn heilig recht. En ik zal raad vragen aan wie ik wil. Verzachting, liefst afschaffing van de plakkaten vroegen die stadhoudertjes uit de Nederlanden! Hij stierf liever duizend doden, eer hij regeren zou over ketters.

Juist toen Montigny en Bergen in Spanje waren, gebeurde er in de Nederlanden iets verschrikkelijks, iets, wat niemand verwacht had. De hervormden werden hoe langer hoe driester. De edelen dreigden zelfs met gewapende hulp aan de hervormden, als de vervolgingen niet geheel ophielden.

„Ik bid u," smeekte de landvoogdes Oranje en Egmond, „houdt toch de edelen in tóóm, anders gebeuren er onherstelbare ongelukken!" Met grote moeite wisten de twee stadhouders het vurige verbond te kalmeren: „Wacht toch op de besluiten van de koning. Hebt toch enig geduld! Anders bederft ge meer dan ge wilt goedmaken".

Maar het volk, dat reeds lang opstandig was, riep: „We hebben lang genoeg op recht gewacht. Moeten we nog langer in het natte gras zitten? Kèrken willen wij! Dat is ons recht!"

Het begon in Steenvoorde, een dorp in Vlaanderen, waar een hoedenmaker als voorganger een hagepreek leidde. Het was meer opruien dan preken wat hij deed. Na afloop eisten enkelen: „Ja, kerken moeten we hebben! Maar we gaan ze eerst schoonmaken! Leve de geuzen!"

Andere, ernstiger mensen riepen: „Doet het niet! Doet het niet! Ge zult alles bederven!"

Maar er was geen remmen aan. Een paar honderd gewapende hervormden vlogen schreeuwend een kerk binnen. Daar was juist een roomse dienst aan de gang. Ze stoorden er zich niet aan, dat de priester een hartverlamming van schrik kreeg. „Slaat de rommel aan gruizelementen!" Beelden en altaren kletterden op de vloeren. Met bijlen sloegen ze het snij- en beeldhouwwerk van banken en kansels. Het vuur sloeg van de ene plaats op de andere over. Overal in de zuidelijke Nederlanden werden de kerken, abdijen en kloosters van binnen vernield en rovers maakten van de gelegenheid gebruik om te plunderen.

Zolang de prins in Antwerpen was, wist hij de beeldenstorm dáár tegen te houden. Maar de landvoogdes, in doodsangst, riep hem naar Brussel. Ze wilde vluchten. Haar rijtuigen stonden reeds klaar. Ze vreesde een inval, een opstand in Brussel. Met moeite wist Oranje haar te bewegen, niet te vertrekken. Hij zou haar helpen, de orde te herstellen en de edelen in bedwang te houden. Hij ging terug naar Antwerpen. Maar gedurende zijn afwezigheid was ook Antwerpen al door de beeldenstorm geteisterd. De prachtige Lieve-vrouwekerk, na de sint-Pieter te Rome de rijkste kathedraal van Europa, werd door een honderdtal mannen en vrouwen binnen vier uur totaal ontluisterd. Daar was wel een waarde van twintig millioen gulden in. Na de kathedraal gingen de andere kerken in Antwerpen er aan, twee en veertig bedehuizen en kapellen. Des nachts ging men met het vernielingswerk door bij het licht van flambouwen. Ook de heiligenbeelden in de straten werden omvergehaald. De kloosterkelders in! Ze werden leeggesleept. Wijn- en biervaten hakte men open, en men liet de inhoud in de straten wegstromen. De monniken en nonnen vluchtten in de huizen hunner vrienden en verborgen zich in doodsangst.

De brand sloeg op de steden in het noorden over. Binnen twaalf dagen waren 400 kerken vernield. Tot in Groningen toe. Maar in enkele Hollandse steden had men de tijd voorzorgsmaatregelen te nemen. Schutters betrokken de wacht bij de gebouwen. In Dordrecht, Gouda en Haarlem bleef de overheid de baas. En in andere plaatsen gingen de stadsbesturen zelf over tot het verwijderen van de beelden, zonder oproer, ja, hier en daar onder het zingen van psalmen. Daarna kregen de hervormden de gebouwen voor hun kerkdiensten. In het noorden waren de stadsbesturen waakzamer dan in het zuiden. Daar, in Vlaanderen, was de vernieling compleet. De vroedschappen waren machteloos. De storm werd pas bezworen, toen er bericht uit Brussel kwam: de landvoogdes beloofde opheffing van de plakkaten en gaf toestemming tot hagepreken. Ach, ze beloofde het alleen uit angst, om het oproer te stillen.

Wat baatte het nog, dat Oranje en Egmond met geweld de orde in hun steden herstelden? Het onheil was geschied. De beelden – gebroken; de schilderijen verscheurd; priesterklederen – aan flarden; het altaarwerk, de gouden en zilveren vaten – verpletterd; de oude beschilderde ramen hingen tussen de repen lood versplinterd en verwrongen. Wat baatte het nog, dat Oranje zes raddraaiers van de beeldenstormers liet ophangen tot afschrikwekkend voorbeeld? Niets. De calvinisten scholden Oranje voor verrader van het volk. Er was meer vernield dan de binnenkant der kerkgebouwen. Het vertrouwen van de roomsen in de hervormden was stuk. Hun heiligdommen waren vernield. De roomse edelen schrokken voor de vreselijke gevolgen van hun eigen daden terug. Het verbond ging uiteen. De landvoogdes liet Duitse troepen huren, om het gezag te herstellen. Ja, toen ze zich weer veilig wist, trok ze al haar beloften in, verbood ze de hagepreken en beval het herstel van de plakkaten. Nu geen matiging meer. En de beloofde moderatie verkeerde spoedig in moorderatie. De kerkeraden der gereformeerde gemeenten wierven ook troepen. Waar ging het heen? Honderden verlieten weer het land.

Want – Filips' wraak was op komst.

„Bij de ziel van mijn vader," riep hij uit, „ik zal mij wreken, op roomsen en onroomsen!"

Ja, ook op de roomsen, die de beeldenstorm niet belet hadden. Ook op de edelen. Op de groten onder hen vooral. Hij tekende hun doodvonnissen. Alva mocht de beschuldigingen opmaken. Ja, de geweldige hertog van Alva was in aantocht met 9000 man voetvolk en 1200 ruiters. Zijn naam alleen was al een leger waard. Hij was de grootste veldheer van zijn tijd. Onder keizer Karel had hij de legers aangevoerd tegen de Fransen, de Hongaren, de Turken, de Noordafrikanen. Van jongs af had Filips hem als raadsman naast zich gehad, Alva diende zijn koning met volkomen gehoorzaamheid. Hij zou 's konings gezag in de Nederlanden herstellen. Tucht was er in zijn leger, ijzeren tucht. Hij trok met toestemming van de koning van Frankrijk dit land door, maar wee de soldaat, die iets durfde stelen! Alva liet hem ophangen, al was het voor het wegnemen van een kip.

Hij naderde Brussel. Nog wachtte Oranje.

„Stel u toch aan het hoofd van onze troepen!" zo drongen de calvinisten aan. „Wij zullen u helpen, Alva te weerstaan." Van Brederode, Lodewijk van Nassau en andere edelen kwamen met gelijke plannen. „Nu is het tijd. Laten we Brussel bezetten." „Neen, Amsterdam!" zeiden weer anderen. Plannen genoeg.

Oranje aarzelde. Hij ging naar Egmond, de man van Sint-Quentin en Grevelingen.

„Als gij meedoet, wil ik de strijd wagen," zei Oranje.

Egmond schudde het hoofd. „Opstand tegen de koning? Ik denk er niet aan. Ik ben zijn stadhouder en zijn dienaar."

„En als de edelen dan beginnen – en het volk? En ik?"

„Dan sta ik nòg aan de kant van de koning. Ik ben tegen elke opstand."

Harde woorden vielen er tussen de twee vrienden. Men beschuldigde elkander van verraad aan de zaak, die ze toch samen begonnen waren.

„Wat wilt ge dan?" riep Oranje.

„Ik ga Alva tegemoet en bied hem mijn diensten aan," antwoordde Egmond. „En gij?"

„Ik ga het land uit. Ik lever mij niet uit aan de beul."

Zelfs toen een geuzenleger van 3000 man naar Antwerpen trok, kon Oranje nog niet besluiten hun zijde te kiezen. Hij liet de poorten grendelen en verbood de calvinisten binnen de stad om hun vrienden daarbuiten te hulp te komen. Troepen van de landvoogdes vielen de ordeloze geuzenbenden aan en versloegen hen gemakkelijk. Dat gebeurde onder de wallen van Antwerpen onder de ogen van de geusgezinde burgers. Dezen bedreigden Oranje en tierden: „Open de poorten, verrader!" En één der kerels richtte een pistool op hem. Maar voor deze dreigementen ging de prins niet uit de weg. Hij hield juist de poorten gesloten, omdat anders de strijd binnen de stadsmuren zou voortgezet worden. Dan zou er nog meer bloed vergoten zijn.

Oranje begreep, dat hij niet langer stadhouder kon blijven. Margaretha eiste van de stadhouders een nieuwe eed van trouw. Egmond en Hoorne legden die eed af. Oranje weigerde en vroeg ontslag. Hij nam afscheid van zijn geliefde stad Antwerpen, reisde naar Breda en ging met zijn vrouw en dochter naar Dillenburg. Zijn zoon Filips Willem, die in Leuven studeerde, liet hij in het land. Dit kind zouden ze geen kwaad doen, geloofde hij.

Zo ging de prins, „om land, om luid gebracht". Weinigen begrepen hem. Velen zeiden: „Hij is een verrader en een lafaard". Zelfs zijn eigen vrouw, Anna van Saksen, beschimpte hem, omdat hij zijn bezittingen in de Nederlanden zomaar verliet, zonder naar de wapenen te grijpen. Alleen zijn moeder Juliana ontving hem op Dillenburg hartelijk, troostte hem en zei: „Ge hebt goed gehandeld. God zal op zijn tijd uitkomst geven".

Met Oranje verlieten duizenden het land, naar Engeland en Duitsland, waar ze zich vooral in Emden en Wezel vestigden, hopende op betere tijden. Maar veel edelen bleven. Ook Egmond. Hij reisde Alva tegemoet. Ze begroetten elkander hartelijk en omhelsden elkander zelfs. Bij Brussel werd ook Filips Willem, Oranje's zoon, aan de hertog voorgesteld. De knaap boog en Alva vroeg vriendelijk: „Wel, hoe maakt uw vader het? Het zal mij een genoegen zijn, hem spoedig hier te zien".

En het kind begreep maar niet, waarom zijn vader het land uitgegaan was.

XII. IK ZAL 'T ZIJN, NASSAU

Lang hoefde niemand te wachten, om te zien, wie Alva was. Margaretha wist het wel, waarvoor hij kwam. Voor een gruwelijk strafgericht over alle Nederlanders, schuldigen en onschuldigen. De orde was hersteld door haar en de stadhouders. Ernstig had zij haar broer geschreven: „Zend Alva toch niet. Hij zal het hier bederven". De paus waarschuwde de koning; Granvelle, Viglius deden hetzelfde.

Egmond en Hoorne

Niets en niemand kon de koning weerhouden in zijn toorn. „Bóeten zullen de Nederlanden! Alva zal gaan."

Alva begon met het instellen van een rechtbank, de raad van beroerte. Daarvoor moest ieder verschijnen, die aan de beroerte, de opstand, schuldig was. De hertog zelf was er voorzitter van. Verder had hij een paar Spanjaarden meegebracht, die het geheel met de hertog eens waren: Vargas en Del Rio. Alleen die twee mochten stemmen. Er waren voor de vorm nog tien andere leden, maar die hadden geen invloed, omdat ze niet mochten stemmen. Alva hield toch de eindbeslissing. Het duurde niet lang, of de meeste leden bleven van de rechtbank weg. Want zij wilden alleen die mensen veroordelen, van wie de misdaad bewézen was. Neen, zei Alva, ik wens ook te straffen voor misdaden, die níet bewezen kunnen worden. Welk eerlijk man kon van zulk een rechtbank lid blijven?

Alva schreef een vriendelijk briefje aan Hoorne, naar Brussel te komen, waar alles rustig en veilig was. Hij kwam. Egmond kreeg een uitnodiging op een vergadering bij de hertog te komen. De bespreking duurde zeer lang. Het ging over de versterking

van het kasteel in Antwerpen. Toen Egmond na de bespreking even alleen gelaten werd, kwam er een Spaans officier naar hem toe.

„Uw degen, heer graaf; ik heb bevel, u gevangen te nemen."

Diezelfde avond werd ook Hoorne gearresteerd.

Hoe was Egmond gewaarschuwd! Zijn beste vrienden hadden hem geraden: „Berg je toch, verlaat het land!" Hij had hen niet geloofd. Toen hij gearresteerd werd, riep hij uit: „Het is niet mogelijk. Ik heb nooit anders dan de koning trouw gediend". Maar hij zag nu, dat bij Alva alles mogelijk was. Het was in September 1567, toen de twee groten onder de edelen gekooid waren.

De landvoogdes was woedend, toen ze van Egmonds arrestatie hoorde.

„Wat?" riep zij uit. „En zo iets gebeurt buiten mijn weten? Ben ik hier 's konings landvoogdes of niet?"

Alva lachte er om. Híj was immers landvoogd. Margaretha vroeg direct haar ontslag. Met een man als Alva kòn zij, wilde zij niet langer samenwerken.

Vanaf dat ogenblik was niemand meer zeker van zijn leven. Ridders van het gulden vlies voor de raad van beroerte? Voor Alva's rechtbank? Wist de hertog dan niet, dat die ridders alleen door hun eigen rechtbank veroordeeld mochten worden? Jawel, maar — „de koning wil het zo," was steeds Alva's antwoord. „De zaken van Egmond en Hoorne zullen rechtvaardig behandeld worden."

En spoedig bleek, wat Alva rechtvaardig noemde. Overal in zuid en noord werden honderden burgers, mannen en vrouwen, gegrepen, geworgd, verbrand, opgehangen of levend begraven. Alva's rechtbank werd een *bloedraad*. Roomsen en onroomsen, leden van vroedschappen, edelen, rijken, maar ook armen, die iets in strijd met de plakkaten gedaan hadden, — ze werden omgebracht, hun goederen werden verbeurdverklaard. En de koning en de verklikkers erfden de opbrengst. En veel onschuldigen werden veroordeeld, vooral als ze rijk waren. Want hun dood bracht geld op.

Oranje werd ook voor de rechtbank gedaagd. De grootste ketter. Hij dàcht er niet aan, te komen. Zijn goederen werden verbeurdverklaard. Hij verwachtte niet anders. Maar dat Alva zo laag was, zijn zoon Filips Willem uit de school te roven, had de prins niet verwacht. De rector van de school protesteerde en zei tegen Vargas: „Het is tegen het privilegie van onze school, dat onze leerlingen beschermt!" Het baatte niet. Privilegiën? Alva lachte om de rechten van anderen. Mee moest het kind. Het werd op een boot gezet en naar Spanje gevoerd.

Donkerder herfstmaanden dan die van het jaar 1567 hadden de Nederlanden nog nimmer gekend. De angst ging rond. De inquisiteurs met hun beulen en knechten waren almachtig. Geen hout genoeg voor galgen? Dan maar aan de bomen, of aan de posten der deuren! Moesten de Nederlanden dan één groot graf worden? Wie niet vluchtte, leefde in voortdurende vrees. „God, erbarm u over ons en ons goede land — red ons uit deze grote verdrukking!" was de dagelijkse bede. Maar er kwam geen redding. Op oudejaarsdag verliet ook de landvoogdes het land.

Het werd winter. Gieren, kraaien en raven vlogen krijsend over de landen en streken neer op de gehangenen aan de bomen. En in de bossen zwierven de troepen wanhopigen, die vrouw, broer, zuster, vader of moeder verloren hadden, die niets meer bezaten dan het vege lijf. Een vuur van wraakzucht en haat brandde in hun hart. Wee de Spanjaard, die in hun handen viel. Niemand ontzagen zij. De benden bosgeuzen vielen de monniken in hun eenzame kloosters aan en kenden geen genade. En op zee zwalkten in hun kleine schepen de watergeuzen als piraten.

Intussen zat de prins op Dillenburg en ontving de sombere berichten. Gezanten van de burgerij uit Antwerpen bezochten hem. Ze beloofden hem veel geld te zullen zenden, als hij met een leger te hulp wilde komen. Er werd een afspraak gemaakt, dat de prins het geld zou voorschieten. Toen werd er familieraad gehouden.

„Zullen wij de Nederlanden te hulp komen?" zo vroegen ze elkander. Juliana begreep, wat dit betekende. Vier van haar zonen zouden de krijg ingaan. Toch keurde zij het goed. Kasten, koffers en kisten gingen open. Graaf Jan verpandde de helft van zijn bezittingen. Willems zuster Catharina gaf al haar juwelen. Lodewijk van Nassau tien duizend gulden. Zilverwerk, tapijten, huisraad, sieraden, alles verkocht of verpandde Willem. Voor het geld werden troepen geworven en bewapend. Een krijgsplan werd opgemaakt. De oorlog zou beginnen.

Adolf van Nassau

Op vier plaatsen zou men het land binnenvallen. Lodewijk en Adolf met 4000 man in het noorden. Hij zou zo snel mogelijk door Groningen en Friesland naar Holland gaan. Dan kregen de steden kans, om zich bij de opstand aan te sluiten. Een ander legertje zou Gelderland binnenvallen. De prins in Limburg en een Hugenoten-leger in het zuiden. Alle hoop was gevestigd op de steden in de Nederlanden zelf. Zij moesten meehelpen, de Spanjaard te verdrijven.

In Mei 1568 vielen Lodewijk en Hendrik van Nassau Groningen binnen. Bij Heiligerlee ontmoetten zij de Spaanse troepen onder de stadhouder Aremberg, de Hollandse graaf, die Alva trouw gebleven was. Hij had veel minder troepen dan Lodewijk en de uitslag van het gevecht was dan ook een volkomen nederlaag van de Spanjaarden. Aremberg zelf sneuvelde, maar ook de jonge graaf Adolf, 's prinsen broer, liet het leven op het slagveld. De eerste Nassauwer, die zijn bloed voor de zaak der Nederlandse vrijheid stortte.

Lodewijk wilde zich nu meester maken van de stad Groningen, vóór hij verder trok. Het was tegen het plan van de prins, maar Lodewijk vond het veiliger voor de verdere veldtocht een eigen vesting in het noorden te bezitten. Daarom sloeg hij het beleg voor de stad.

Toen Alva het ongelukkig begin van de oorlog vernam, hield hij zich groot en zei: „Het is niets. Ik ga er wel even heen". Maar eerst had hij nog wat anders te doen. Hij was niet geheel zeker van de steden, als hij met zijn leger elders in het veld was. Ook wantrouwde hij nog veel edelen, die telkens om de vrijlating van hun vrienden Egmond en Hoorne vroegen. Die zaten al negen maanden in de Gentse gevangenis op recht te wachten. Als zij bevrijd werden, had Alva het spel verloren. Hij wist iets beters.

Hij gaf Vargas een wenk het vonnis op te maken: schuldig aan majesteitsschennis. De graven werden naar Brussel gebracht om onthoofd te worden. Vergeefs waren de smeekbrieven van de vrouwen der graven geweest. Filips kende geen medelijden. Vergeefs riep Egmond: „Ik, schuldig aan majesteitsschennis? Ik heb de koning mijn

gehele leven gediend, zijn legers tot overwinning gevoerd, het vorig jaar de opstand in mijn gewest gedempt. Het is onmogelijk, dat men mij vermoorden zal". Vergeefs vroegen Granvelle, de vliesridders, de leden van de bloedraad zelf om recht. Vergeefs kroop de wanhopige gravin Van Egmond voor de hertog op haar knieën, smekend: „Om de liefde Gods, schenk hem pardon, mijn man is geen misdadiger".

Alva gelastte de bisschop van Yperen Egmond het doodvonnis voor te lezen. „Ach," vroeg de bisschop, „geef hem uitstel. – Ik kàn het niet, hij was mij een vriend." Onvermurwbaar bleef Alva. En de bisschop ging naar Egmonds cel en bereidde hem voor op de dood. Nog was de graaf bekommerd om zijn vrouw en elf kinderen, want al zijn bezittingen waren verbeurdverklaard. „Ik zal voor hen doen, wat ik kan," was het enige, wat de bisschop kon beloven. Toen werd hij naar het schavot gevoerd, op de markt te Brussel. Twee en twintig vendels Spaanse soldaten stonden er omheen, met brandende lonten. Zo vreesde Alva voor opstand der burgers. Tot op het laatste ogenblik hoopte Egmond nog op pardon. „Is er geen genade?" vroeg hij aan de officier op het schavot. Deze schudde het hoofd. Toen knielde hij neer en bad, de zwarte muts over de ogen. – De beul, geheel in het rood gekleed, kwam snel onder het schavot vandaan, beklom het, – het grote zwaard blonk – een kréét! – het hoofd viel.

Aan een bovenraam achter een gordijn stond Alva toe te zien en weende. Hij zag Hoorne naderen.

„Is dit Egmond?" vroeg Hoorne en wees op een zwart laken, waaronder een lichaam lag. De officier knikte. Toen knielde ook Hoorne neer en beval zijn geest in Gods handen. En van de Brusselse kerken galmden de doodsklokken. En het volk jammerde en klaagde, drong door het soldatencordon heen, om hun doeken in het bloed der gevallenen te dopen.

Het was 5 Juni van het moordjaar 1568. Ook de hoofden van andere edelen van lagere rang vielen. Zo wilde het de koning. Zelfs de gezanten Bergen en Montigny hield hij in Spanje gevangen. Bergen werd ziek van angst en verlangen naar zijn gezin. Telkens beloofde de koning hem: „Ge gaat met mij mee naar de Nederlanden. Heb maar geduld". Het was alles bedrog. En Bergen stierf van ellende. Maar Montigny moest wachten, tot later, – tot later. Hij wachtte meer dan drie jaar, streng bewaakt. Toen werd hij, in het najaar van 1570, op bevel van Filips in zijn cel geworgd. Dat was het lot der Nederlandse ridders van het gulden vlies.

En als dit aan hen geschiedde, aan de groten, wat stond het gewone volk dan te wachten? Weer verlieten tienduizenden het land, om zich te voegen bij de honderdduizenden, die sedert de invoering der plakkaten uitgeweken waren. Na de terechtstelling van Egmond en Hoorne viel de angst voor Alva's wraakzucht zo op alle vroedschappen, dat niemand het wagen durfde iets tegen de hertog uit te richten. Dat was ook zijn bedoeling geweest. Nu kon hij veilig naar het noorden trekken, zonder vrees, in de rug te worden aangevallen door opstand.

Met 17.000 man – hij had voortdurend versterkingen gekregen uit Spanje en elders – trok hij naar Groningen. Daar lagen nog steeds Lodewijks troepen; een maand lang had hij niets uitgericht. Hij had nu al gebrek aan geld en voorraden. De grote krijgsman Alva met zijn uitmuntend leger had weinig moeite om Lodewijk te verdrijven. Hij zag bij Jemmingen kans, de Duits-Nederlandse benden door zijn ruiterij te omsingelen, de terugtocht af te snijden en bijna geheel te vernietigen. Ternauwernood wisten Lodewijk en zijn mede-aanvoerder Treslong zich over de Eems te redden. Lodewijk zou verdronken zijn, als hij geen goed zwemmer was geweest. Hij had het lijf gered, maar verder alles verloren; al zijn geschut viel in handen der Spanjaarden. Treslong was gewond en redde zich naar Emden.

De invallen in Gelderland en in het zuiden liepen op niets uit. De aanvoerders

In de nacht vluchtte de prins in een roeibootje de Rijn over

vielen, de benden werden verslagen. In September was de prins eindelijk met zijn leger gereed. „Ik zal 't zijn, Nassau." Was deze wapenspreuk een belofte van bevrijding? Diep teleurgesteld was de prins na de mislukking van zijn broer. Toch schreef hij hem: „Ik ben voornemens met Gods hulp de zaak door te zetten". De zaak, de zaak, – telkens kwamen die woorden in zijn brieven terug. De prins was een zaak begonnen, die voor hem niets dan ellende zou brengen, tegenspoed, teleurstelling. Toch liet hij nimmer de moed zakken. Want hij streed *pro rege, lege et grege*, zoals op zijn banieren stond. *Voor koning, recht en volk.* Tegen Alva's tirannie, die het recht en het volk verachtte, en daardoor juist het gezag van de koning schaadde.

Zijn leger van 13.000 man viel Limburg binnen en trok langs de Maas naar het noorden. Alva volgde hem aan de linkeroever. Hij meende, dat de prins er toch niet over zou komen. Maar hij vergiste zich. Des nachts liet de prins een afdeling ruiters bij Stockhem in de rivier van oever tot oever postvatten, achter die beschutting kon het voetvolk langzaam de stroom overtrekken en des morgens verscheen het gehele leger tot Alva's grote verbazing op de linkeroever. Het was een kranig stuk. De prins wilde niets liever dan spoedig slag leveren, en zocht Alva op.

Maar de hertog wènste geen gevecht op dat ogenblik. Hij wist, dat de prins geen middelen had voor een langdurige veldtocht en matte hem en zijn troepen af, door telkens terug te trekken. Hij zorgde er voor, dat de prins op zijn weg in geen enkel dorp leeftocht voor zijn troepen kon vinden. Dieper trok de prins Brabant in. Nog steeds hoopte hij, dat de steden tot opstand zouden komen. Maar niemand opende voor hem de poorten, niemand zond hulp. Toen zijn troepen van de ontberingen en de wekenlange marsen uitgeput waren, leverde Alva telkens kleine gevechten, waarbij de prins veel verliezen leed. De hertog dwong hem langs een grote omweg,

door Henegouwen en Frankrijk af te trekken. Bij Straatsburg moest de prins zijn leger ontbinden. Hij kon zijn troepen niet betalen, verkocht zijn geschut, ja, zijn lijfssieraden; zijn eigen soldaten bedreigden hem, omdat zij hun soldij niet kregen. Des nachts vluchtte hij in een schuitje de Rijn over en als boer vermomd bereikte hij Dillenburg, waar zijn moeder hem ontving en troostte.

„Ik zal 't zijn, Nassau." Wat was er van hem over? Hij was een gebroken man, een geschandvlekte. En Alva kon aan zijn koning schrijven: „De prins is een verloren man".

Beter dan ieder ander wist de prins, hoe zijn toestand was. Hij schreef aan zijn vrouw: „Onze zaken staan thans zo, dat ik mij nergens kan vestigen. Om nergens te veel in het oog te lopen, moet ik dan hier, dan daar zwerven. Daarom ben ik van zins de Almachtige alles in handen te geven, opdat Hij mij leide naar zijn welbehagen. Ik voorzie, dat ik mijn leven in arbeid en moeite zal moeten doorbrengen, maar ik ben daar zeer tevreden in. En ik bid God slechts, mij in alles lijdzaam te doen berusten, zoals ik tot dusver heb mogen doen".

Zijn moeder vond hem in die allerzwaarste dagen in de slotkapel, gebogen voor het kruis in gebed verzonken. Zo sterkte „de verloren man" zich en sloot een verbond met de Potentaat der potentaten, een verbond, dat door geen macht ter wereld meer verbroken kon worden.

In die winterdagen van 1569 maakte iemand, die de prins goed kende, een „nieuw christelijk lied", men zong het op de wijs van een lied der hugenoten. Het was een schoon, kunstig gedicht van vijftien coupletten; de eerste letters der coupletten vormden samen de naam *Willem van Nassov*. Het was voor hèm, voor hèm alleen gedicht, een troostlied, waarin hij zelf sprak. Maar ook zijn verstrooide volk werd er in getroost. Spoedig zong men het, overal, de geuzen bliezen het op hun trompetten, vrolijk, krachtig, – maar soms ook biddend, ernstig als een psalm. Het was het *Wilhelmus*, het volkslied, dat nimmer zou vergaan.

Juliana van Stolberg

Wilhelmus van Nassouwe
ben ik van Duitsen bloed.
Den vaderland getrouwe
blijf ik tot in de doet.
Een prinse van Oranje
ben ik vrij onverveerd.
Den koning van Hispanje
heb ik altijd geëerd.

In Godes vrees te leven
heb ik altijd betracht.
Daarom werd ik verdreven,
om land, om luid gebracht.
Maar God zal mij regeren
als een goed instrument,
dat ik zal wederkeren
in mijnen regiment.

Lijdt u, mijn onderzaten,
die oprecht zijt van aard!
God zal u niet verlaten,
al zijt gij nu bezwaard.
Die vroom begeert te leven,
bidt God nacht ende dag,
dat Hij mij kracht wil geven,
dat ik u helpen mag.

Lijf ende goed altsamen
heb ik u niet verschoond.
Mijn broeders, hoog van namen,
hebben 't u ook vertoond.
Graaf Adolf is gebleven
in Friesland, in de slag.
Zijn ziel in 't eeuwig leven
verwacht de jongste dag.

Edel en hooggeboren
van keizerlijke stam,
een vorst des rijks verkoren,
als een vroom christen-man,
voor Godes woord geprezen
heb ik vrij onversaagd,
als een held zonder vrezen,
mijn edel bloed gewaagd.

Mijn schild ende betrouwen
zijt Gij, o God, mijn Heer.
Op U zo wil ik bouwen.
Verlaat mij nimmermeer!
Dat ik doch vroom mag blijven,
Uw dienaar t'aller stond,
de tirannie verdrijven,
die mij mijn hert doorwondt.

Van al die mij bezwaren
en mijn vervolgers zijn,
mijn God, wil doch bewaren
de trouwe dienaar dijn!
Dat zij mij niet verrassen
in hunne boze moed,
hun handen niet en wassen
in mijn onschuldig bloed.

Als David moeste vluchten
voor Saul, de tiran,
zo heb ik moeten zuchten
met menig edelman.
Maar God heeft hem verheven,
verlost uit alle nood,
een koninkrijk gegeven
in Israël zeer groot.

Na 't zuur zal ik ontvangen
van God mijn Heer dat zoet.
Daarnaar zo doet verlangen
mijn vorstelijk gemoed,
dat is, dat ik mag sterven
met ere in het veld,
een eeuwig rijk verwerven
als een getrouwe held.

Niets doet mij meer erbarmen
in mijne wederspoed,
dan dat men ziet verarmen
des konings landen goed.
Dat u de Spanjaards krenken,
o edel Neerland zoet,
als ik daaraan gedenke,
mijn edel hert dat bloedt.

Als een prins opgezeten
met mijner heires kracht,
van de tiran vermeten
heb ik de slag verwacht.
Die bij Maastricht begraven,
bevreesde mijn geweld.
Mijn ruiters zag men draven
zeer moedig door dat veld.

(S)Zo het de wil des Heren
op die tijd was geweest,
had ik geern willen keren
van u dit zwaar tempeest.
Maar de Heer van hierboven,
die alle ding regeert,
die men altijd moet loven,
en heeft het niet begeerd.

(S)Zeer christ'lijk was gedreven
mijn prinselijk gemoed.
Standvastig is gebleven
mijn hert in tegenspoed.
De Heer heb ik gebeden
van mijnes herten grond,
dat Hij mijn zaak wil reden,
mijn onschuld doen bekend.

Oorlof, mijn arme schapen,
die zijt in grote nood!
Uw Herder zal niet slapen,
al zijt gij nu verstrooid.
Tot God wilt u begeven!
Zijn heilzaam woord neemt aan!
Als vrome Christ'nen leven,
't zal hier haast zijn gedaan.

Voor God wil ik belijden
en Zijner groter macht,
dat ik tot genen tijden
de koning heb veracht,
maar dat ik God de Here,
der hoogster Majesteit,
heb moeten obediëren
in der gerechtigheid.

In dit lied ontving de „verloren man" een geschenk, dat waarde had voor het gehele volk en eeuwen duren zou. De overwinnaar Alva gaf zich zèlf een geschenk. Hij liet uit de kanonnen, die hij bij Jemmingen veroverd had, voor zich zelf een standbeeld gieten en in Antwerpen oprichten. Daar stond de metalen hertog, de voet op de nek van een tweehoofdig monster: adel en volk der Nederlanden. Ja, hij was overwinnaar; de bloedraad kon woeden; de koning kon erven. Vergeefs bleef de raad van de verstandigen: „Houd nu op! Het is genoeg geweest". Vergeefs ried de paus: „Geef nu algemene vergiffenis. Dan keren de mensen weer tot de kerk terug".

Neen, dáárvoor was het reeds te laat. Vergiffenis? Het volk wìlde van de tiran geen gunsten meer. Het riep hem tegen:

„Op uw pardon wij toch niet achten.
Want het is al verraderij.
Een ander wij van Gòd verwachten!"

En toch, met een volk, dat hem zo haatte, moest de landvoogd proberen samen te werken. Want hij had het nodig, om belastingen op te brengen. Het onderhoud van het grote Spaanse leger kostte schatten. Filips zond veel te weinig geld. Zonder hulp uit de Nederlanden kon Alva niet werken. Hij móest dus wel de Algemene Staten bijeenroepen. De heren kwamen. En Alva deed zijn voorstellen. Hij vroeg: de honderdste penning (1 %) van alle goederen, de twintigste penning (5 %) bij de verkoop van onroerende goederen en de tiende penning (10 %) bij de verkoop van roerende goederen. Van deze belastingen schrok het volk op. Het hele volk. Ook de mensen, die geen last van de vervolgingen hadden gehad, begonnen nu aan opstand te denken. Alva deed een greep naar de geldzak van alle winkeliers, handelaars, ja van bijna alle mensen. Want alles zou daardoor duurder worden. De tiende penning vooral maakte de mensen woedend. „Die betalen we nooit!" riepen ze. En de heren Staten maakten Alva duidelijk, dat daar niets van komen kon.

Wat moest Alva nu doen? Alle steden bezetten? Nog meer moorden? Daar kreeg hij geen gèld mee. Hij moest voorzichtig zijn voor een algeméén verzet. De prins zat niet stil. De Franse hugenoten in het zuiden hielden hun opstand tegen de Franse koning óók vol. Neen, Alva begreep, dat hij nu vooral kalm-aan moest doen. Hij verzachtte de voorstellen, gaf uitstel. Voorlopig was hij tevreden met de drie millioen gulden uit de honderdste penning, de andere belastingen werden voor vier millioen afgekocht, maar – uitstel was nog geen afstel. Alva kon de tiende penning op de duur niet missen.

In 1570 werd de toestand voor de prins iets beter. In Frankrijk kregen de hugenoten vrijheid van godsdienst. Oranje kreeg zijn prinsdom in Frankrijk terug en had dus ook weer enige inkomsten, maar nog lang niet genoeg om zijn schuldeisers te betalen. En in de Nederlanden was het ook rustiger. Alva kondigde eindelijk algemene vergiffenis af, behalve natuurlijk voor de prins en zijn aanhangers. Veel

mensen uit het buitenland keerden terug, gingen weer naar de roomse kerk, maar geen hervormde waagde het naar een hagepreek te gaan.

Het schéén kalm. De haat tegen Alva bleef. Heimelijk gingen de collectanten onder het volk rond, om geld voor de prins in te zamelen, geld voor een leger, dat opnieuw zou proberen de Nederlanden van de Spaanse tirannie te verlossen. Voor Alva's tiende penning had men géén geld, omdat men hem haatte. Voor Oranje had men wèl geld over, omdat hij alles voor het volk overhad. En misschien zou hij ook dat jaar gekomen zijn, als de grote Allerheiligenvloed van 1 November geen nieuwe ramp gebracht had. Weer braken veel dijken door. Alleen in Friesland verdronken 20.000 mensen. De Spaanse stadhouder in Friesland, Robles, deed wat hij kon, om de nood der Friezen te lenigen. Het beste wat hij kon doen en ook deed verrichten, was het leggen van zeer sterke dijken, waardoor Friesland voortaan beschermd bleef.

Begin 1572 was Alva's geduld ten einde. Hij móest geld hebben. De tiende penning. Wat drommel! wat in Spanje kon, moest hier ook kunnen. Daar betaalde men al jaren dezelfde belasting. Filips zond veel te weinig. En veel van wat hij zond, namen de watergeuzen in bewaring! De hertog zond zijn mannen naar de steden, om met geweld de tiende penning te innen. Onrust, verzet, protesten! Het volk liep hier en daar te hoop en ranselde de belastingheren af. „We sluiten nog net zo lief al onze winkels, eer wij de penning-tien betalen! Je blijft van onze duiten af!"

Honderden kooplieden gingen het land uit, duizenden winkels, zelfs in Brussel onder Alva's ogen, gingen dicht. De hertog was razend. Als afschrikwekkend voorbeeld liet hij enkele winkeliers aan de posten van hun deuren ophangen. Het rommelde, broeide, gistte overal.

De oude Viglius, die de Nederlanders beter dan Alva kende, waarschuwde de hertog: „Het gaat mis — geef uitstel!"

„Wat?" beet Alva terug. „Jij ook al? Pas op, of ik klaag je aan bij de koning!"

„Och," antwoordde Viglius, „wat zal dat helpen? Ik zal mij weinig bekreunen om mijn grijs hoofd."

Alva zette door. Hij zond garnizoenen naar de steden, die het koppigst waren. Wie zou hen keren? Wie kon het volk te hulp komen!

Helpt nu u zelf, zo helpt u God,
uit der tirannen band en slot,
benauwde Nederlanden!
Gij draagt de bast al om uw strot.
Rept fluks uw vrome handen!

O Nederland, gij zijt belaân,
dood ende leven om u staan.
Dient de tiran van Spanje,
of volgt, om hem te wederstaan,
de prinse van Oranje!

Helpt de herder, die voor u strijdt,
of helpt de wolf, die u verbijt!
Weest niet meer neutralisten!
Vernielt de tiran, 't is meer dan tijd,
met al zijn tirannisten!

Dit lied op de penning-tien werd overal verspreid en gezongen. Maar — met een straatlied kon men Alva niet verdrijven. Dat begrepen vooral de watergeuzen. Onder hun aanvoerders, Lumey en Treslong, zwalkten ze in de laatste dagen van Maart op de Noordzee. Ze waren niet in hun humeur. Tot nu toe hadden ze rustig de Engelse havens kunnen aandoen, om hun geroofde buit te verkopen, hun schepen te repareren en van voorraden te voorzien. Nu was hun ook dit verboden. Filips had Engeland met oorlog bedreigd, als de watergeuzen nog langer toestemming kregen, in Engelse havens te komen. Waar moesten ze heen? Daar zaten ze op hun schuiten,

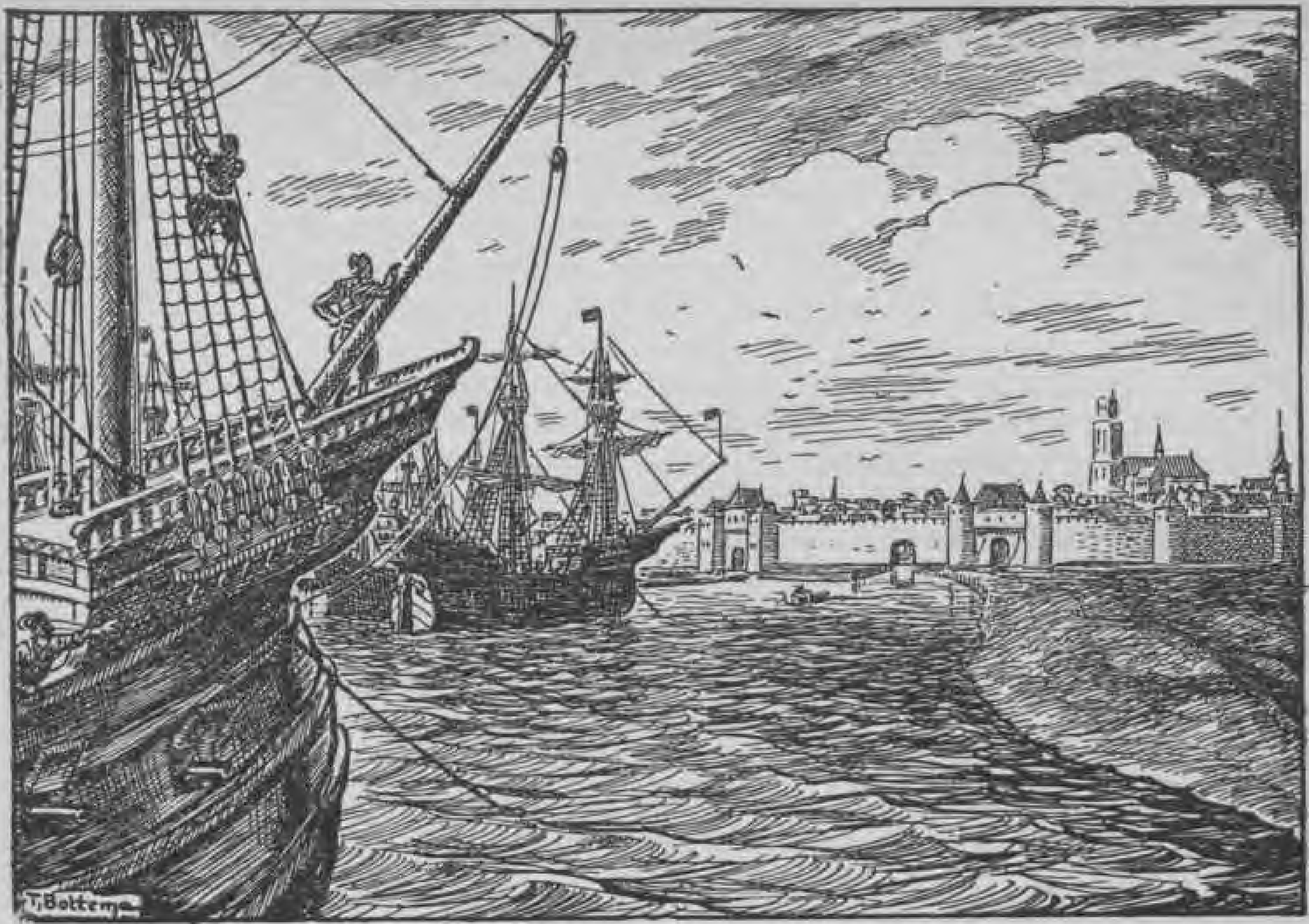

De watergeuzen voor Den Briel

de rauwe kerels, en keken elkaar aan. Ze waren *liever Turks dan paaps*, het stond op hun muts, maar van haat tegen de „papen" konden ze niet leven. Ze moesten een háven hebben. – Boven hun hoofden klapperden aan de masten de vlaggen: oranje, blanje, bleu.

Ze besloten naar het noorden te zeilen, naar het Vlie. Daar lagen altijd Spaans-Hollandse schepen. Die waren te nemen. „En dan naar Enkhuizen," zei Treslong, „daar zijn veel vrienden van ons; wie niet waagt, wie niet wint." Op hun weg naar het noorden zagen ze ter hoogte van de Maas een stuk of wat Spaanse schepen.

„Er op af!" zei Lumey, „die zijn en passant mee te nemen!"

De vervolging werd ingezet. Maar de Spaanse schepen vluchtten de Maasmond binnen. De geuzen hen na, brutaalweg! – Het lukte niet, de buit was gevlogen. Dan maar weer terug, de zee in. Het ging niet. Een storm uit het noordwesten hield hen in de Maasmond vast. Ze verveelden zich. Daar lag Den Briel met de Catharina-kerk.

„Daar is mijn vader eenmaal baljuw geweest," dacht Treslong. En plots zei hij: „Ik heb een plan, heren! Als we Den Briel eens namen!"

Lumey haalde de schouders op. En de kapiteins zeiden: „Met 300 man tegen zo'n garnizoen, – het gaat niet, jonker".

Treslong liet niet los. Hij had er veel vrienden, zei hij. Ja, hij was Brielenaar. Daar kwam een veerman aan, Koppelstok. Hij klom aan boord bij Treslong, die hem bij de admiraal Lumey bracht.

„Hoe groot is het garnizoen daar?" vroeg de grote geus.

„Garnizoen? Dat is naar Utrecht voor de lieve penning-tien."

Toen weifelde Lumey geen moment meer. „Schipper, jij bent mijn bode. Ga naar de vroedschap en zeg, dat ik de stad in naam van Oranje opeis. Vlug!" De veerman vroeg een brief. „Daar hebben we geen tijd voor. Hier, neem mijn ring maar, die is bekend genoeg!" En Koppelstok ging.

Hij was een geuzenvriend en bracht zijn boodschap zo goed over, dat de heren van de vroedschap helemaal van de kook raakten. „Geven we de stad over, dan worden we door Alva opgehangen; en anders – door de geuzen."

„Treslong zegt, dat ze ons komen bevrijden van de Spanjaard," zei de schipper, om de heren gerust te stellen. „Ze zullen ons geen kwaad doen."

Hij overdreef, toen hij de sterkte der geuzenmacht beschreef. –

De heren zonden eindelijk een paar onderhandelaars. En intussen vluchtte het volk, door angst voor de geuzen aangegrepen, de zuidpoort uit. Aan verdediging werd niet gedacht.

De geuzen werden ongeduldig. Ze gingen aan land, Treslong rukte de zuidpoort binnen, anderen rammeiden de noordpoort kapot met een scheepsmast en – Den Briel was voor de geus. Men deed de burgers geen leed, maar de kloosters werden geplunderd. Toen er niets meer te halen was, wilde Lumey met de buit weer naar de vloot gaan en wegzeilen. „Niet doen!" zei Treslong. „Laten we Den Briel bezet houden voor de prins. Dit is een kàns voor ons, voor de zááky!"

Toen gingen de kanonnen van de schepen, burgers en geuzen zwoegden om de poorten en wallen te versterken, de grachten werden uitgediept, het geboomte om de stad werd weggekapt. Want ieder begreep, dat het Spaanse garnizoen van Bossu natuurlijk terugkomen zou, om de stad te hernemen. Als een kanonschot klonk de tijding door heel het land: „De geus is in Den Briel!" Alva hield zich kalm en zei weer: „Het is niets". Hij zond er even Bossu heen, om dat stelletje zeerovers weg te jagen. Binnen vier dagen kwam Bossu met zijn schepen in de Bornisse en ging met zijn troepen aan land. De geuzen wensten geen belegering, maar leverden in de polders een gevecht. Een kloeke burger, de stadstimmerman Meeuwis, zag van de wal, hoe de Spanjaarden vorderden, maar wist ook een middel om de polder te redden. Hij nam een bijl, sprong de wal af, zwom de gracht over, rende naar een sluisje, hakte de deur er van kapot, terwijl de Spanjaarden hem onder vuur namen. Meeuwis werd gewond; nog hakte hij door, tot het Maaswater eindelijk de polder binnenbruiste. Toen moesten de Spanjaarden wel terug. Treslong voer intussen met zijn schepen de Maas af naar de Bornisse, waar hij de transportvaartuigen van Bossu verbrandde. En Bossu kon nu niet anders dan terugtrekken en Den Briel aan de geuzen laten. Hiermee had Alva de Maasmond verloren.

De volgende dag kreeg hij een nog ernstiger slag. Vlissingen, de stad aan de Scheldemond, weigerde de Spaanse troepen binnen te laten. En die er waren, werden de stad uitgedreven, bijna zonder strijd en zonder bloedvergieten. Rooms en onrooms waren het hier eens. Een priester hield daar een paaspreek op de kansel, waarin hij tegen de Spaanse tirannie van leer trok en de burgers van Vlissingen toeriep: „Sluit de poorten voor het gebroed!" Snel en doortastend werd de raad opgevolgd. En het volk kon met recht rijmen: De eerste April verloor Alva zijn *bril*. Maar op April-zes verloor hij zijn *fles*.

Nu zei Alva niet meer: het is niets. In de Scheldemond lagen de geuzenschepen. De weg naar Antwerpen was dus niet veilig meer voor de Spanjaard. Na Vlissingen volgden Vere, Arnemuiden, ja, stad na stad verklaarde zich nu voor de prins. Ze veranderden de vroedschap, weigerden Spaanse bezetting en begonnen zich te wapenen. Vooral toen in Mei Enkhuizen aan het noorden het voorbeeld gaf, volgden de andere Noordhollandse steden; ook Haarlem, Leiden, Dordrecht, Zutphen, Sneek, Harlingen; eind Juli 1572 hadden zich 26 steden voor de prins verklaard. De volksopstand wàs er, ten minste in de noordelijke Nederlanden.

De prins was geheel verrast. Om de inneming van Den Briel was hij eerst niet blij. Lodewijk was er zelfs kwaad om, want hij was nog niet klaar voor de beloofde inval in het zuiden. Alles ging anders dan men verwacht had. Zonder inval van buiten,

zo dachten de prins en Lodewijk, was geen opstand der steden mogelijk. En toch was het gelukt. „Helpt nu u zelf, zo helpt u God." De steden hadden gehàndeld en zich zelf bevrijd. Ze hielden reeds in Juli haar eerste vergadering in Dordrecht en besloten: „Wij erkennen de prins van Oranje als onze stadhouder; wij zullen hem geld zenden voor zijn leger; wij zullen vrijheid van godsdienst voor hervormden en roomsen toestaan".

Vreemd en wonderlijk was alles in zijn werk gegaan. Waarom deed het zuiden niets? Er moest daar ook worden aangevallen. De Franse hugenoten hielpen Lodewijk aan troepen. Hij trok haastig van uit Frankrijk Henegouwen met een paar duizend man binnen en nam bij verrassing de stad Bergen. Iets later viel de prins met 24.000 man Limburg binnen en bezette Roermond. Met spanning zag het noorden toe, hoe de strijd in het zuiden zou aflopen.

Voor Alva zag het er nu benauwd uit: in het noorden door de steden, in het oosten door de prins en in het zuiden door Lodewijk aangevallen – de hertog scheen verloren. Het gevaarlijkst was voorlopig de aanval in het zuiden; Brussel mocht niet verloren gaan. Eerst dus Bergen heroveren! De hertog zond er zijn zoon heen met 20.000 man. Deze sloeg het beleg voor Bergen, waar Lodewijk nu met zijn kleine macht opgesloten zat. Waarom rukte de prins toch niet verder Brabant binnen om zijn broer te ontzetten? Hij bleef een maand in Roermond, zonder iets te doen. Hij deed dat niet voor zijn genoegen. Maar met de leider der hugenoten, De Coligny, had hij afgesproken, dat hij in Roermond op de Franse schutters en ruiters zou wachten, die zich bij hem zouden voegen. Waar bleven ze? Wat talmde De Coligny toch!

Helaas, hij zou niet komen. Want in Parijs was einde Augustus iets verschrikkelijks gebeurd. Daar waren duizenden hugenoten op uitnodiging van de koning voor een vorstelijk huwelijksfeest verenigd. De vrede tussen roomsen en protestanten in Frankrijk was echter een schijnvrede. In één nacht werden plotseling duizenden hugenoten op bevel van de koning in hun huizen en op straat verraderlijk vermoord. In plaats van een blijde bruiloft was het een massa-moord geworden, een *bloedbruiloft*. Ook de leider der hugenoten, De Coligny, was gevallen.

Vergeefs wachtte de prins op zijn komst en hulp. Toen rukte hij alleen Brabant binnen. Wel nam hij enkele steden, Mechelen en Oudenaarden, maar – de algemene opstand van het volk tegen Alva bleef hier uit. Weer liet men de prins in de steek. Toen marcheerde hij naar Bergen, – ach, hij kwam veel te laat om zijn broer te ontzetten: Alva lag hier met zijn gehele macht. Hij kreeg geen kans de hertog aan te vallen. Bovendien, 's prinsen leger was op dat ogenblik al niets meer waard, het was ordeloos en plunderziek. Op een nacht overrompelden de Spanjaarden onder Romero het slecht bewaakte kamp. De slapende prins werd door zijn waakzaam hondje gewekt. Ternauwernood kon Oranje zich in de duisternis door de vlucht redden. Zijn leger werd uiteengedreven en trok met grote verliezen terug.

Het waakzame hondje van de prins

Toen gaf de stad Bergen zich eindelijk over. Boven verwachting kregen Lodewijk en zijn troepen vrije aftocht. Door de totale mislukking van Oranjes veldtocht was Alva nu zeer mild voor zijn tegenstander. Zelfs ridderlijk. Hij gaf de doodzieke Lodewijk geleide mee en liet hem met krijgsmanseer heengaan. Ieder dacht trouwens, dat de Nassauwer spoedig sterven zou. Heel voorzichtig, met korte dagreizen, werd hij in een draagstoel naar Dillenburg gevoerd, waar Juliana hem maanden lang verpleegde.

En de prins? Teruggekomen in Roermond, dankte hij zijn leger af en trok met enige ruiters naar het noorden. „Ik ga naar Holland," schreef hij aan zijn broer, „om er mijn graf te vinden. Ik heb besloten daar de uitkomst af te wachten, zoals God het gelieven zal."

Hij reisde langs de IJsel, sprak Zutphen moed in, ging over Kampen en de Zuiderzee naar Enkhuizen, waar hij met gejubel werd begroet. Hij was thuis!

De boden uit Leiden bij de prins

XIII. STORM OVER DE STEDEN

Nu er voor Alva uit het zuiden en oosten geen gevaar meer dreigde, keerde hij zijn troepen naar het noorden. Zijn wraak-, zijn straftocht langs de opstandige steden begon. Zonder genade. Van de burgers in Bergen, die tijdens de belegering Lodewijk hadden geholpen, werden er vijftien per dag onthoofd. Don Frederik kwam voor Mechelen, de stad, die niet eens vrijwillig de poorten voor de prins had geopend. De vroedschap, geestelijken en burgers boden direct hun onderwerping aan. Het baatte niet. De stad werd uitgemoord en leeggeplunderd.

De geuzen, als zij er van hoorden, waren van niet minder wraaklust vervuld. Vooral Lumey ging alle perken te buiten. De prins had uitdrukkelijk verboden enig kwaad aan de geestelijken te doen. De Statenvergadering in Dordrecht had immers vrijheid van godsdienst voor àllen beloofd. Ach, er kwam niets van terecht. Zelfs de calvinisten en de luthersen konden het niet met elkaar eens worden. En vrijheid voor de roomsen? De prins was niet goed wijs met zijn vrijheid! De roomse kerk

was een gruwel van goddeloosheid, een gevaar voor de ware godsdienst; in het oog der calvinisten was elke priester onbetrouwbaar, een Spaansgezinde spion. Hier was geen verzoening mogelijk. In Gorkum werden negentien monniken gearresteerd en naar Den Briel gevoerd. Lumey wist er wel weg mee. Hij had ook nog achttien Spaanse officieren en soldaten als gevangenen. „Ophangen! die monniken en soldaten!" beval de bloeddorstige geus. En binnen Den Briel werd het gruwelijk vonnis aan de weerlozen voltrokken, tegen het bevel van de prins.

Was het wonder, dat de roomsen bang waren zich bij de opstand aan te sluiten? Ze wisten niet, wat ze moesten doen. Als de Spanjaarden hun kerken en kloosters plunderden, riepen de priesters: „O Spanjaards, gij maakt geuzen van ons!" Want in Mechelen vernielden Don Frederiks troepen zelfs het paleis van Granvelle. En als de geuzen, zoals in Den Briel, de monniken ophingen, dan zochten de roomsen weer hun bescherming bij de Spanjaarden. Zo weifelden ze telkens tussen de ene en de andere partij.

Alva stoorde zich niet aan partijen. Hij zag nog maar één weg, om het noorden te onderwerpen: verdelging. In October kwam hij voor Zutphen. Hij liet het aan acht kanten in brand steken. De bezetting, die nog tegenstand had geboden, liet hij ophangen. Honderden burgers, aan elkaar gebonden, verdronken in de IJsel. Toen naar Naarden. Het opende de poorten, hopende op genade. De burgers ontvingen bevel allen naar de kerk te gaan. Ze deden het; honderden, klein en groot, zaten in het gebouw opeengepakt. Een signaal klonk buiten de kerk! Toen — de algemene slachting. En na de massa-moord staken de Spanjaards de kerk vol doden, stervenden en gewonden in brand. Daarna ging het stadje er geheel aan. De uitgangen der straten werden afgezet en het overal opgejaagde volk werd omgebracht. Geen kind in de wieg bleef gespaard. En het volk in de andere Hollandse steden zei: „Als dit met de burgers gebeurt, die de poorten openen, dan vechten wij ons liever dood dan ons over te geven".

Eén grote stad in het noorden had niets te vrezen. Dat was Amsterdam. Het had niet meegedaan aan de opstand en bleef Spaansgezind. Het hoopte op een spoedig einde van de oorlog, want de geuzen hadden zijn handel genoeg benadeeld. De geuzenvloot beheerste immers de Zuiderzee; ja, in December 1572 lag ze zelfs voor het IJ. De winter was ingevallen, de geuzenschepen lagen vast in het ijs. Alva, die zich in Amsterdam gevestigd had, zond zijn soldaten over het ijs naar de vijandelijke schepen. Maar de geuzen bonden hun schaatsen aan en gingen met hun musketten en pieken de Spanjaarden te lijf en wisten hen te verdrijven. De volgende dag viel de dooi in, de vloot kwam weer vlot en voer naar het veiliger noorden, Hoorn en Enkhuizen.

Don Frederik trok nu met 30.000 man naar Haarlem. Deze stad had wel de zijde van de prins gekozen, maar ze was toch nog voor de helft Spaansgezind. Ze moest niets hebben van de woeste geuzenleider in Noord-Holland, Sonoy, en ook niets van Don Frederik en Alva. Er waren 4000 vreemde soldaten in de stad, Duitsers, Walen en Fransen en weinig geuzen. Een ogenblik weifelde de stad haar poorten te openen, toen het machtige leger van Don Frederik in aantocht was. Maar 600 burgers onder leiding van Ripperda eisten met bedreiging van geweld: „Sluit de poorten! Denkt aan Naarden. Wij laten ons niet slachten als lammeren!"

De poorten gingen dicht; in de stad kwam grote wanorde; de roomse kathedraal, de sint-Bavo, werd door het gepeupel geplunderd, de priesters en nonnen werden gevangengezet. En intussen maakte Don Frederik zich gereed voor de bestorming, sloot de stad met schans- en graafwerk in en richtte het geschut op de zwakke wallen. Hij dacht binnen enkele dagen de stad te kunnen nemen. Hoe vergiste hij zich!

Op Haarlems wallen streed men met de grootste verbittering. Herhaaldelijk liet

De hele winter kon Haarlem van levensmiddelen worden voorzien

Don Frederik de muren bestormen en gebruikte daarvoor de beste regimenten. Langs rijen ladders klommen de Spanjaarden omhoog; ze werden overgoten met emmers kokend water, gesmolten lood; de Haarlemmers slingerden brandende pekkransen om de hoofden en schouders der bestormers; die stortten dan brullend van pijn in de diepte en sleurden tientallen anderen in hun val mee. Knapen en vrouwen, alles hielp mee. Men dichtte de bressen in de muren met puin, aarde en stenen, met de stukgeslagen beelden uit de kerken en kloosters en als de Spanjaarden deze heiligschennis zagen, zwoeren ze wraak en gingen over tot nog feller aanvallen. Hier en daar bezetten ze reeds enkele wallen, maar daarachter hadden de Haarlemmers nieuwe wallen opgeworpen, waar de bestorming gestuit kon worden. En na elke mislukte aanval bleven er honderden, duizenden dode en gewonde Spanjaarden beneden de wallen liggen.

Haarlem hield het uit. De gehele winter konden de burgers van levensmiddelen worden voorzien, vooral tijdens het vriezende weer. Des nachts trokken de waaghalzen en moedigen op schaatsen tussen de schansen door, brachten voorraad binnen de wallen en ook — hoopvolle berichten van de prins. Hij zou de stad ontzetten! Hij zond Lumey met een geuzenleger uit Leiden. Helaas, het plan was verraden, Don Frederik wist er alles van. Hij wist Lumey in een hinderlaag te lokken; het geuzenleger werd totaal vernietigd; Lumey zelf wist nauwelijks te ontkomen. Neen, voor de strijd te land was men niet tegen de Spanjaard opgewassen. Wel te water en — op het ijs. Kleine troepen geuzen zwierven langs de Diemerdijk, de verbindingsweg tussen Amsterdam en Haarlem. Daarlangs kregen de Spanjaarden hun voorraden uit Amsterdam. Dat was een groot gemak voor Alva. Hij kocht maar zonder te betalen. Zonder Amsterdam zou Don Frederik het voor Haarlem niet uitgehouden hebben. De geuzen hadden in die dagen zo'n hekel aan Amsterdam, dat ze die stad Moorddam

noemden. De hele streek tussen Amsterdam en Haarlem was een woestenij van verbrande hoeven, leeggeroofde, uitgemoorde gehuchten. In de rietlanden achter de dijken, op de sloten en plassen loerden de vrijbuitersbenden der geuzen om kleine troepen Spanjaarden te overvallen. Wel gaf Don Frederik ook schaatsen aan zijn soldaten, maar natuurlijk waren de geuzen veel sneller op de gladde ijzers.

Het voorjaar kwam met storm en regen; in de modderpoelen om Haarlem lag het Spaanse leger te verkleumen, ziek van ellende en ontbering. Don Frederik zag zijn prachtig leger slinken; hij had nu reeds 15.000 man verloren. Hij was bang niets meer over te houden. „Haarlem is ons kerkhof," zei hij tegen zijn vader, „laten wij het beleg toch opbreken. Ik kàn de stad niet nemen." Maar de hertog antwoordde: „Haarlem zàl vallen. Als jij de stad niet neemt, zal ik het doen, of ik roep je moeder uit Spanje, om je werk over te nemen!"

Nauwer werd de vesting ingesloten. Mijnen werden onder de wallen gegraven, loopgraven en gangen. De stad weergalmde dagelijks van de geweldige ontploffingen. De Haarlemmers op hun beurt groeven tegen-gangen, slopen onder de grond de vijand tegemoet – dan had er in het duister een verwoede strijd plaats, waarbij de Spanjaard telkens teruggedreven werd. Wreder krijg dan voor Haarlem werd nergens gestreden. Aan de galgen om de stad hingen de gevangenen, die in Spaanse handen waren gevallen. En de verbitterde Haarlemmers wreekten zich door ook op hun wallen galgen te planten en roomse burgers op te hangen en velen te onthoofden. Telkens probeerde men door uitvallen de belegering te verbreken. Want de stad begon gebrek te lijden. De honger dreigde. Men at honden en katten; brood kreeg men bij mondjesmaat.

De prins deed verschillende pogingen om de stad te ontzetten. Hij zond een vloot van kleine schepen over het Haarlemmermeer om de stad van voorraden te voorzien. Alva had er bericht van gekregen en zond Bossu met de Amsterdamse schepen erheen, die veel sterker bewapend waren. De geuzenvloot werd verslagen, tot wanhoop van het verhongerde Haarlem. Alle toegangen tot de stad waren nu geheel afgesloten. Duiven brachten berichten over. „De prins komt met een leger van 5000 man!" Het kwam, maar het werd in de duinen voor Haarlem verslagen.

Toen was alle hoop verloren. De zomerhitte in de stad was ondraaglijk. Bij honderden stierven de mensen aan de pest en van de honger. Geen moed van Ripperda hielp meer. Het vrouwenleger onder Kenau Hasselaar kon niet langer aanzien, hoe de kinderen leden en om de bladeren van de bomen vochten. En eindelijk, op 13 Juli 1573, wapperde het witte doek van Haarlems toren. Zeven maanden hadden enkele duizenden de strijd tegen een zesvoudige overmacht volgehouden. Nu kònden ze niet meer.

Wat zou Alva doen? Weer een massa-moord beginnen? Neen. Hij wilde op zijn manier zachtmoedig zijn. Misschien zouden de andere steden hierdoor gewilliger worden. Hij liet de 2000 Haarlemse soldaten ombrengen, ophangen, onthoofden of verdrinken, ook zestig burgers, de voornaamste schuldigen aan de opstand. De anderen schonk hij genade en de plundering mocht afgekocht worden voor 250.000 gulden.

Nu was Noord- van Zuid-Holland gescheiden en scheen de nederlaag nabij. Bijna ieder was moedeloos. Behalve – Oranje. Hij had alles gedaan voor het ontzet, wat mogelijk was. Bij de laatste poging van het geuzenleger, om de Spanjaard van Haarlem te verdrijven, bood hij telkens aan: „Laat mij meegaan". Maar de Staten wilden niet, dat hij ging. Als de prins sneuvelde, was immers alles verloren; hij was meer waard dan leger en vloot te zamen. Ja, Oranje was toen reeds Willem-vader, die nimmer de moed verloor en altijd weer zijn „kinderen" moed insprak. Ook nu, na Haarlems val, sprak hij: „En toch zal God de zijnen niet geheel doen omkomen". Zijn aanvoerder in Noord-Holland, Sonoy, mocht hem schrijven, dat de zaak verloren

was zonder verbond met een buitenlands vorst; de prins antwoordde hem: „Eer wij deze zaak, de bescherming der christenen en verdrukten in dit land, hebben aangevangen, hebben wij met de opperste Potentaat der potentaten zulk een vast verbond gemaakt, dat wij geheel verzekerd zijn, dat wij door Zijn geweldige en machtige hand ten leste nog ontzet zullen worden".

Ja, in de tegenspoed en nood was Oranje geloofsheld geworden. Onvermoeid bleef hij zorgen voor de steden, die besloten waren met hem de strijd tot het bittere einde voort te zetten. Hij zond snel een klein geuzenleger naar Alkmaar, om daar de verdediging te leiden, want Don Frederik was op bevel van zijn vader na de val van Haarlem op Alkmaar afgegaan.

Woedend was de hertog, toen hij merkte, dat zijn „zachtmoedigheid" in Haarlem niet geholpen had. Alkmaar weigerde de poorten te openen en bereidde zich voor op een hardnekkige verdediging. Hij verwenste de dag, nu zes jaar geleden, dat hij in dit afschuwelijke modderland, onder dit koppige kettervolk gekomen was. Hij haatte het met heel zijn ziel; hij wist ook, wie de meest gehate man in Holland was. Zijn koning was ontevreden op hem geworden: het leger kostte schatten en wat vorderde het? Onder Margaretha en Granvelle ging alles veel beter dan onder Alva. Hij wilde weg, zo spoedig mogelijk. Hij zat bij de Amsterdammers tot over de oren in de schuld en zijn koning zond geen geld meer. De troepen kon hij met moeite tot gehoorzaamheid dwingen. Hij beloofde hun: „In Alkmaar mag je plunderen, zoveel je wilt! Nu de zachte behandeling van Haarlem niet geholpen heeft, zal in Alkmaar geen levende ziel, geen kind gespaard worden!"

Nu, daar was wel kans op. Al was Don Frederiks leger voor Haarlem gehalveerd, het was nog 15.000 man sterk en binnen Alkmaar waren slechts 2000 weerbare mensen, meest burgers. Spoedig had Don Frederik bressen in de wallen geschoten en op die gaten laten stormlopen. Ook hier, als voor Haarlem, was het een verbitterde, bloedige strijd. De bressen lagen opgevuld met gesneuvelden en zwaar gewonden. En wat waren ook hier weer de voornaamste wapenen, waarmee de bestormers werden bestreden? Potten, pannen en emmers vol ongebluste kalk, gesmolten lood, kokend water, strowissen, gedoopt in brandend pek. Drie malen werd stormgelopen, enige malen stonden de Spanjaarden reeds boven op de wallen victorie te schreeuwen, maar – te vroeg. De Alkmaarders dreven hen terug en hielden stand. Zou Alkmaar een herhaling van Haarlems belegering te zien geven?

Neen. Nú wist de prins een beter middel om de stad te ontzetten. Hij gaf de geuzen in Noord-Holland bevel enige sluizen te openen en enkele dijken door te steken, waardoor de omgeving van Alkmaar onder water kwam te staan. Toen was het voor de Spanjaarden niet mogelijk, langer in hun kampen en schansen te blijven. De kanonnen zakten in de modder, de loopgraven werden sloten, de soldaten vreesden te zullen verdrinken in dat afschuwelijke moerasoord en Don Frederik gaf bevel het beleg op te breken. Het had juist een maand geduurd.

Toen de Alkmaarders de vijand van de wallen zagen wegtrekken, jubelde en schreide het volk van blijdschap en men zong alom liederen der verlossing:

Gedankt moet zijn de Heer,
de God, die eeuwig leeft! –
dat Hij ons t' zijner eer
deez' overwinning geeft.

Wat wonder heeft de kracht
des Heren al gewracht!
O Heer, o Heer, o Heer,
hoe groot is uwe macht!

Ja, *van Alkmaar begon de victorie* voor de benauwde Nederlanden. Drie dagen na Alkmaars ontzet had er een slag op de Zuiderzee plaats tussen de Spaans-Hollandse vloot van Bossu en de geuzenschepen. Bossu's schepen waren groter, maar geringer

in aantal. De 35 geuzenkoggen vielen de 20 Amsterdamse schepen aan, veroverden er zes van, de andere vluchtten binnen het IJ. Het langst hield Bossu, de admiraal, het uit. Op zijn schip, de *Inquisitie*, dat geheel ingesloten was, verdedigde hij zich twintig uur, hopende nog ontzet te zullen worden. Eindelijk maakten de geuzen er zich meester van en Bossu zelf werd in Hoorn gevangengezet. Nu was Noord-Holland meester van de Zuiderzee geworden en konden de vissers en handelaars weer uitvaren. En Alva zat in Amsterdam geblokkeerd.

Waar wachtte hij nog op? Op zijn ontslag uit Spanje, waarom hij gevraagd had. Hij liet zich bewaken door een sterke garde. Hij voelde zich niet veilig meer. Soldaten en matrozen eisten hun soldij, die maar uitbleef. De hertog had ze niet. De schuldeisers kwamen elke dag aan zijn deur. Hij kon hun niet betalen. Het was een verlossing voor hem, toen in November zijn opvolger, Requesens, in Brussel aankwam. Half December 1573 verliet hij Amsterdam, zonder zijn schulden betaald te hebben. Hoe verbitterd hij was, bleek wel uit zijn laatste raad aan de koning: „Laat alle steden verbranden, op een paar na voor de Spaanse garnizoenen". Het was de raad van een man, die zelf geen raad meer wist. Als een verslagen veldheer, zo kwam de 65-jarige hertog in Madrid aan en zelfs daar verweet men hem de ellende, die hij over Spanje en de Nederlanden gebracht had.

„De prins is een verloren man," had Alva gezegd en een standbeeld voor zich zelf opgericht. In het jaar van zijn vertrek was het standbeeld al afgebroken en de prins had een plaats verworven in de harten van duizenden: de erenaam *Willem-vader* was schoner dan een bronzen beeld. Oranje verbond zich nauwer aan de zaak der Nederlanden door openlijk toe te treden tot de gemeente der calvinisten. Hij had de kracht van hun geloof gezien bij de hugenoten in Frankrijk. En nu zag hij hier, in zijn Hollands bolwerk, weer diezelfde taaiheid en onverzettelijkheid in hun strijd tegen de Spaanse tirannie. Neen, verdraagzaam waren ze niet. Van vrijheid van godsdienst, zoals Oranje het bedoelde, wilden zij niets weten. Maar de prins wist, dat zij de kern, de keurbenden vormden, waarop hij bouwen kon. Het was maar een kleine groep, niet veel meer dan het twintigste deel der bevolking in Holland was calvinist, — de rest was luthers, doopsgezind, of rooms. De lutheranen hadden de prins dikwijls in de steek gelaten. De doopsgezinden waren vrome lieden, maar meenden, geen wapenen te mogen hanteren. De roomsen waren van de wreedheden der geuzen geschrokken en weifelden dus met hun keuze vóór of tegen de opstand. Welke moeite de prins ook deed, om de partijen te verzoenen en bijeen te brengen, het lukte hem niet. Bedroefd en verontwaardigd was hij, als hij hoorde, hoe barbaars de geuzen de geestelijken vermoordden. Vooral over Lumey kreeg hij telkens klachten, zodat hij ten slotte de man, die eenmaal Den Briel genomen had, uit 's lands dienst ontsloeg en gevangenzette. Velen begrepen dat niet, maar de Staten zeiden: De prins heeft goed en rechtvaardig gehandeld. Lumey handelt telkens tegen onze bevelen.

Neen, het was voor de prins niet makkelijk de tucht te handhaven onder de vrijgevochten Zeeuwse en Hollandse geuzenbenden. En toch — orde moest er zijn, orde op de geldzaken, in bestuur, leger en vloot. Want de vijand was nog altijd in de aanval en zeer gevaarlijk. Zo zat hij nog in het hartje van Zeeland, in Middelburg. De Spaanse veldheer Mondragon was er ingesloten, sedert het overige deel van Walcheren zich voor de prins had verklaard. Hoe hoog de nood ook in de stad klom, hij wilde zich niet overgeven. Anderhalf jaar had hij het volgehouden en nu hoopte hij op ontzet, dat Requesens hem beloofd had. De nieuwe landvoogd zond een vloot vol Spaanse troepen uit Bergen-op-Zoom onder bevel van Romero, en een andere vloot onder D'Avila uit Antwerpen naar Vlissingen, om Walcheren te nemen en Mondragon te ontzetten. De twee vloten zouden zich op de Schelde verenigen.

Snel ging de prins naar Zeeland, om tegenmaatregelen te nemen. Hij werd met

gejuich op de geuzenvloot van Boisot ontvangen. Hij sprak de Zeeuwen moed in en wees op het gevaar, dat voor het gewest dreigde. Met grote geestdrift beloofden ze plechtig het land te zullen dienen, ook zonder soldij.

Ja, waar vader Willem zich vertoonde, verdubbelde de moed.

Nauwelijks was Romero met zijn 70 schepen uitgevaren, of hij werd in de ondiepe wateren bij Reimerswaal door Boisot aangevallen. Het was een fel gevecht, waarbij weinig geschoten, maar veel geënterd werd. De Zeeuwen maakten nagenoeg geen gevangenen: na de verovering van een scheepsdek gingen de Spanjaarden overboord. Vijftien schepen wist Boisot te veroveren. Requesens, de landvoogd, stond op de Tholense dijk het zeegevecht aan te zien. Het was verschrikkelijk weer, de regen viel bij stromen neer, maar dat deerde de geuzen minder dan de Spanjaarden. Romero, de bevelhebber, kwam ook in het ijskoude water terecht. Zwemmende wist hij de ondiepten te bereiken en wadende bereikte hij de kust.

Intussen wachtte D'Avila met zijn grote schepen voor Vlissingen op de vloot van Romero, – die niet kwam. Als hij de stad aangevallen had, zou ze waarschijnlijk genomen zijn. Zeker had hij kunnen landen, om Mondragon te ontzetten in Middelburg. Want de geuzenvloot van Boisot was op dat ogenblik bij Reimerswaal. Het was een groot geluk voor Vlissingen, dat D'Avila nog steeds in de waan verkeerde, dat Romero zeker komen zou. Hij ging voor anker bij Breskens – en wachtte. Tot hij de vreselijke tijding ontving: de vloot is bij Reimerswaal vernietigd! D'Avila dacht: nu zal Boisot mij op het lijf vallen met zijn gehele macht en mij de terugtocht afsnijden. Snel lichtte hij de ankers en voer weer oostwaarts de Schelde af, vluchtend naar het veilige Antwerpen. De hele Spaanse onderneming in Zeeland was mislukt. De logge galeien, volgepropt met landsoldaten, konden tegen de vlugge, lichte Zeeuwse schepen niet op. En Romero was wel een knap veldoverste, maar tegen een waterrot als Boisot moest de landrot het afleggen.

Mondragon kon, nu de laatste poging tot ontzet mislukt was, Middelburg niet langer houden en gaf zich over. De prins zorgde er voor, dat niemand leed werd gedaan. De Spaanse bevelhebber werd niet gevangen gehouden, maar mocht naar Antwerpen afreizen, op voorwaarde, dat hij er voor zou zorgen, dat enkele geuzenaanvoerders, die in Spaanse gevangenschap waren, ook in vrijheid zouden worden gesteld. „Ik beloof het," zei Mondragon, „anders zal ik weer als uw gevangene terugkeren." En hij hield woord: hij zorgde voor de vrijlating van de mannen, die de prins hem genoemd had. Deze mannen gingen natuurlijk weer in 's prinsen dienst en even natuurlijk was het, dat Mondragon spoedig het bevel over een nieuw Spaans leger kreeg, en Brabant en Zeeland binnenviel.

De nieuwe landvoogd Requesens voerde de strijd wel ridderlijker, minder wreed dan Alva, maar niet minder hevig. Hij had bij zijn aankomst een algemeen pardon gegeven en de bloedraad afgeschaft. Velen begonnen reeds van vrede te spreken. Wat voor een vrede zou het worden? Er was geen vertrouwen meer in de Spaanse beloften. Nimmer zou Filips een andere godsdienst dan de katholieke in zijn landen toestaan. De calvinisten hielden voet bij stuk, wensten geen pardon, maar zeiden: „Wij zetten met Gods hulp de krijg voort, tot alle Spanjaarden uit Holland en Zeeland verdreven zijn. Dan pas kunnen we over vrede spreken". Dat was naar het hart van de prins gesproken. „Volhouden tot het einde," zei hij. „Koop nimmer een valse vrede."

En de krijg werd voortgezet. Nog altijd stond de Spanjaard in het hart van Holland. In October 1573 was Valdez de belegering van Leiden begonnen. Hij hield de stad tot Februari ingesloten en de nood was reeds hoog geklommen. Valdez vond het niet nodig de stad te bestormen; dat zou hem ook te veel soldaten kosten. Hij omringde Leiden met een gordel van schansen en hoopte, dat de honger de stad

wel op de knieën zou brengen. De prins had er voor gezorgd, dat er voorraden in Leiden waren. Die levensmiddelen waren indertijd voor Haarlem bijeengebracht; ze hadden daar helaas geen dienst kunnen doen, doordat het ontzet mislukt was. Maar nu teerde Leiden gedurende het eerste beleg op die voorraden. Zou de vesting het nog lang kunnen houden?

Plotseling kwam het heuglijke bericht in Holland: Lodewijk is met een leger Limburg binnengevallen! Haastig trok D'Avila hem tot Maastricht tegemoet. Daardoor kon Lodewijk Brabant niet binnenrukken, zoals zijn plan was. Hij moest nu snel langs de Maas marcheren, om langs de Betuwe binnen Holland te kunnen komen. Zodra de prins bericht hiervan kreeg, trok hij met 6000 man langs de Waal de Bommelerwaard binnen, om zich met Lodewijk te verenigen. Zou het gelukken? – Hoe dikwijls had de prins aan zijn broer geschreven: „Kom Holland met een leger te hulp!" Na veel moeite en grote opofferingen had Lodewijk nu een leger van 10.000 man gehuurd en nogmaals de kans gewaagd. Zijn jonge broer Hendrik en ook Graaf Jan gingen mee. De laatste ging echter in Limburg naar Duitsland terug, om nog meer soldij voor de troepen te halen. Want Lodewijks soldaten begonnen weer gruwelijk te muiten en de dorpen te plunderen. Er was weinig met zulke onwillige soldaten uit te richten, die niet uit vaderlandsliefde, maar alleen om geld en buit vochten.

Het Spaanse leger van D'Avila was veel beter en had uitstekende officieren. Snel rukte het leger langs de linker Maasoever naar het noorden, stak bij Grave over de Maas en dwong Lodewijk bij Mook tot een gevecht. In het gezicht van de vijand begonnen de Duitse benden te schreeuwen: „Geld! geld! Of wij vechten niet!" Wat viel er met zulke muitende troepen uit te richten tegen de vechtlustige Spanjaarden! Immers niets. Lodewijk en Hendrik, die nog probeerden hun benden bijeen te houden, waagden zich nog in het verwarde strijdgewoel. – Ach, beiden werden overhoopgestoken en onder de hoeven der Spaanse ruiterij vertrapt; het leger werd geheel uit elkaar gedreven, verjaagd en verslagen. Dit was het snelle, vreselijke einde van Lodewijks laatste onderneming, die zoveel moeite, zorg en geld had gekost. En van de beide Nassauwers vond men zelfs de lijken nimmer terug.

Op het slot Dillenburg zat gravin Juliana weken lang in hoop en vrezen. Niets, niets hoorde zij van haar zonen. Waren ze gevlucht, wellicht gewond en nog in leven? Ook de prins, die bericht van de verschrikkelijke nederlaag ontving, hunkerde naar nieuws over zijn beide broers. Hij bleef met zijn schepen en troepen in Bommel, tot hij zeker wist, daar niet meer te kunnen helpen en ging toen weer langs de Waal naar Dordrecht terug. Nu had hij alleen nog zijn broeder Jan. Hij schreef hem: „Van droefheid weet ik nauwelijks wat ik doe. Maar al komen wij ook allen te sterven en al werd dit arme volk geheel vermoord of verjaagd, zo behoren wij toch verzekerd te zijn, dat God de Zijnen niet verlaat".

Drie Nassauwers waren nu reeds voor de „grote zaak" gevallen. En de vierde, Willem van Oranje, verwachtte niet anders dan een spoedig einde ook voor hem. Elke dag bracht nieuwe zorgen. Soms verloren zelfs zijn beste vrienden de moed en zeiden: „Laten wij de strijd maar opgeven en het land verlaten. We moeten het toch op de duur verliezen". Ja, in dagen, dat de strijd voorspoedig ging, was het volk opgetogen. Maar kwam er tegenslag, dan liet men het hoofd weer hangen. De enige, die er de moed moest inhouden, was Willem-vader. Het was waar, de strijd kostte aan de steden schatten gelds, millioenen, en met de grootste moeite kon men de bedragen, die voor de oorlog nodig waren, bijeenbrengen. „Maar vergeet niet," zei de prins telkens, „als gij, naar ik hoop, de strijd wilt volhouden, dan kunt ge dit zeker nog enige jaren. En het zal Spanje nog de helft van zijn geld en mannen kosten, voordat het ons er onder zal hebben. En weet gij, op welke wijze God ons zijn hulp zal

zenden?" Dan zwegen de kleinmoedigen beschaamd. En anderen werden met nieuwe moed bezield.

's Prinsen eerste zorg was – Leiden. O, wat was die stad zorgeloos geweest! Valdez had in Februari 1574 het beleg opgebroken, om D'Avila in Brabant tegen Lodewijks inval te helpen. Het was niet eens nodig geweest, want D'Avila kon het best alleen af. De Leidenaars waren zo blij geweest met Valdez' vertrek, – dat ze alle zorg voor de toekomst vergaten. Vergeefs was de raad van de prins: „Zorg nu, dat ge voorraden in de stad krijgt, om een nieuw beleg te kunnen doorstaan". Men dàcht niet aan een nieuw beleg. Men liet zelfs de Spaanse schànsen om Leiden liggen. Te laat was het berouw, toen Valdez in Mei uit Brabant terugkeerde en tot zijn genoegen zag, dat zijn schansen nog in orde waren en dat hij rustig zijn tweede beleg kon beginnen. Gevochten werd er niet. De stad werd uitgehongerd.

De prins was in angst en zorg. Als Leiden viel, zouden de andere steden het niet lang meer kunnen houden. Telkens trachtte hij voedsel binnen de muren te brengen, alle pogingen mislukten. In de benarde stad brak spoedig de pest uit. Hoe zuinig men ook met de voorraden graan en vlees was, ten slotte werd het gebrek zo nijpend, dat velen begonnen te wanhopen, en naar de Spanjaarden overliepen. Boden van Valdez kwamen met broden voor de wallen. Daar liepen de Leidse wachten en burgers, uitgehongerde geraamten. „Geeft de stad over!" schreeuwden de boden. „Wij hebben brood voor jullie en zullen niemand kwaad doen!" Er kwam oproer in de stad en met moeite konden de burgemeesters er de orde herstellen door beloften van spoedige hulp. De dagen, weken, maanden kropen voorbij, zonder dat er redding daagde.

In Augustus liet de prins de dijken van de Maas en Hollandse IJsel doorsteken. Langzaam steeg het water. Een grote vloot van platboomde vaartuigen, vol levensmiddelen, dreef in de richting van Leiden. Maar hoe langzaam, hoe tergend langzaam ging het. Het water steeg niet hoog genoeg, het bleef tegen de lage binnendijken staan. Dan moesten ook deze doorgegraven worden en dan duurde het weer weken, eer men vorderen kon. O, wat werd het geduld van Leiden op de proef gesteld!

In die bange Augustusdagen werd de prins, die in Rotterdam was, doodziek. Men dacht, dat ook hij getroffen was door de vreselijke ziekte, die toen in Holland woedde, – de pest. Afgetobd door de zorgen voor Leiden, voor het hele land, verzwakt door dysenterie en hoge koortsen, – zo lag hij daar nu en bereidde zich op de dood voor. Alleen was hij, een paar trouwe dienaren bleven op het einde wachten. Hij wenkte, dat zij heen konden gaan. – Hij dacht, dat zijn ziekte gevaar voor hen opleverde. Zijn vrouw, Anna van Saksen, had hem verlaten. Zijn kinderen waren bij grootmoeder, op Dillenburg. Ach, het trouwe slot was zo ver. Zijn oudste zoon – in Spanje. Alleen was hij, – te midden van zijn lijdend volk. Hij was zo zwak, dat hij telkens het bewustzijn verloor. Dan fluisterden zijn getrouwen: „Willem-vader is niet meer". Geruchten gingen door het land: Oranje is dood.

De Spanjaarden juichten en riepen naar de wallen: „Op de prins hoef je niet meer te wachten! Die is al begraven!"

Ieder was verslagen en moedeloos. Enigen uit Leiden kònden het niet geloven, wìlden het niet geloven. Ze slopen des nachts de stad uit, en bereikten Rotterdam, om vader Willem te zien. Even mochten ze aan zijn bed staan.

„Hoe is het – in Leiden?" fluisterde hij.

„We houden het nog, excellentie," antwoordde de bode.

„Gode zij dank daarvoor," zei de prins en sloot de ogen.

Vanaf dat ogenblik begon hij te beteren. De boden gingen naar Leiden en riepen: „Willem-vader leeft nog! Boisot ligt met zijn vloot gereed en wacht op gunstige wind. Als we het nog een paar weken houden, – zijn we ontzet!"

Nog een paar weken? Het was niet mogelijk. De mensen vielen dood neer op

straat. Men vocht om honden, katten, men at ratten, muizen, gras en bladeren. De helft van de bevolking was de hongerdood gestorven. De uitgeteerde stakkerds liepen te hoop voor het burgemeestershuis, en riepen met groot gejammer: „Brood! brood! Geef ons eten! Geef de stad over! De poorten open! Ja, de poorten moeten open! We sterven van honger, wij en onze kinderen! Hier, zie!" En men toonde burgemeester Van der Werff, die uit zijn woning was gekomen en tussen het volk stond, een kind, dat pas gestorven was van honger.

Van der Werff was ontroerd. Wat zou hij doen? Meehelpen, om de stad in handen van de Spanjaard te spelen? Zijn vader was de marteldood gestorven voor het geloof.

– en zwaaide met zijn muts

Zou hij, de zoon, dan nu meehelpen, de Spaanse tirannie binnen de stad te halen? Nimmer. „Mannen, ik heb gezworen, de stad niet over te geven. Maar – kan mijn lichaam u dienen, neem het en verdeel het!" En hij bood het nu zwijgende volk zijn degen aan. Maar niemand nam hem. Zulk een voorbeeld van sterke trouw en standvastigheid maakte de weifelenden beschaamd. En men ging weer naar de wallen, om wacht te lopen, of naar de huizen, om in stilte te lijden en om uitkomst te bidden.

Midden-September klonken kanonschoten! De stad schrok op. De vijand? Neen. Boisot naderde met zijn schepen en liet aan de stad horen, dat hij niet ver meer was. Nog werden de dijken, die Leiden van het water scheidden, door de Spanjaarden bezet gehouden. Ja, om elke dijk moesten de geuzen strijden. Valdez was nu zelf een belegerde. Polder na polder moest hij ontruimen voor het wassende water en de steeds verder opdringende geuzenschepen. Einde September joeg een gunstige wind het water in de Maas hoog op, zodat het na twee dagen tot vlak bij Leiden stond, en de Spanjaarden niet langer in hun schansen konden standhouden. De nacht van 3 October verlieten ze hun laatste schans.

Nog wisten de burgers niets. Ze kònden het niet geloven. Men vreesde, dat de Spanjaard nog in hinderlaag lag. Een dappere jongen bood aan, eens in de grote schans te gaan kijken, of er nog vijanden waren. Hij ging, vond de schans leeg en zwaaide met

zijn muts. „God-lof! – we zijn ontzet!" galmde het door de straten. De geuzenvloot met brood, haring en andere levensmiddelen voer langs de Vliet de stad binnen. En nadat de honger was gestild, ging men ter kerk en zong diep bewogen:

Sta op, Heer, toon U onversaagd,
zo worden verstrooid en verjaagd
zeer haast al Uw vijanden;
die God altijd hebben gehaat,
zullen voor Hem met schand en smaad
vlieden in alle landen.

Ons God meteen verdrijven zal
zijn vijanden, het gans getal,
ja, als rook doen verzwinden.
Gelijk dat was smelt voor dat vier
zal Hij alle godlozen hier
verteren en verslinden.

Hoe blij was de prins met de verlossing van Leiden! Hoe zwak hij na zijn ernstige ziekte ook was, toch ging hij de burgerij bezoeken en danken voor haar trouw en grote offers. Zes duizend inwoners, groot en klein, waren tijdens het beleg van ellende omgekomen. Waarmee zou dit ooit beloond kunnen worden? Oranje gaf de stad een geschenk van grote, blijvende waarde. Ze kreeg een hogeschool voor opleiding van predikanten. Dat was wel nodig, want de meeste predikanten waren wel ijverige mensen, die goed preken konden, maar die niet genoeg gestudeerd hadden. Uit die Leidse hogeschool zijn later ook andere geleerden dan predikanten gekomen. Maar de eerste tijd had vooral de kerk in de Nederlanden veel nut van die school. Die kerk werd een bolwerk in de strijd tegen Spanje, een vesting, die wel benauwd, maar nimmer veroverd kon worden. In dagen, dat de oorlog met de wapenen bijna onmogelijk scheen en men over vrede begon te spreken, was het telkens weer de *kerk*, die volk en regering toeriep: „Geen vrede zonder vrijheid van geweten! De oorlog is een strijd voor een rechtvaardige en heilige zaak. Het is Gods zaak, waarvoor wij strijden!"

De Spaanse koning en zijn landvoogd boden in 1575 weer vrede aan: wegzending der troepen, bijeenroeping van de Staten-generaal, maar – handhaving van de roomse godsdienst. En daar was de strijd juist om begonnen. En daarom werd hij ook voortgezet.

Requesens spande zijn uiterste krachten in, om Holland te omsingelen en van Zeeland af te snijden. Hij veroverde de grensvestingen Schoonhoven en Oudewater, enkele plaatsen in Brabant, en Mondragon maakte zijn beroemde tocht naar Zierikzee. Die trok over Tholen en Sint-Filipsland en kwam voor de ondiepe Zijpe, het water, dat hem van Duiveland scheidde. Daarin lagen de schepen der geuzen, om de overtocht der Spanjaarden te beletten. En tòch gelukte het aan Mondragon in een donkere nacht, om 1500 van zijn beste soldaten door het water te voeren, zonder schepen. Op Duiveland versloeg hij Boisots troepen, in welk gevecht Boisot zelf sneuvelde. Daarna begon Mondragon het beleg voor Zierikzee, en welke pogingen de prins ook deed om de stad te ontzetten, Mondragon was niet te verjagen.

Ook Sonoy kreeg het in Noord-Holland benauwd. Van uit Utrecht en Amsterdam bestookten de Spanjaarden voortdurend de geuzentroepen in het noorden. Dat konden zij, omdat er onder de roomsen in Noord-Holland nog veel Spaansgezinden waren, waarvan de geuzen veel last hadden. Het was voor Sonoy niet gemakkelijk de schuldigen te vinden. Hij stelde op zijn manier een rechtbank in en woedde tegen schuldigen en onschuldigen zo verschrikkelijk en onrechtvaardig, dat de mensen de prins smeekten: „Verlos ons van de bloedraad van Sonoy!" En het duurde niet lang, of Oranje had een eind aan die geuzen-tirannie in Noord-Holland gemaakt.

In Maart 1576 gebeurde er iets, dat grote gevolgen voor het hele noorden zou hebben. De landvoogd Requesens stierf onverwachts. En er was niet direct een ander uit Spanje om hem op te volgen. Wie was er nu meester van de Spaanse soldaten?

Een paar heren van de raad van state in Brussel deden hun best om de zaken op gang te houden. Het ging niet. De Spaanse soldaten werden oproerig. Ze hadden in twee jaar geen soldij ontvangen. De koning zond niets, of veel te weinig. De bevelhebbers konden de tucht niet langer handhaven. Zelfs Mondragon, van wie de soldaten zoveel hielden, werd niet meer gehoorzaamd. In Mei wist hij nog Zierikzee te veroveren. Kort daarop werd hij door zijn eigen muitende soldaten gevangengenomen. Ze riepen: „We willen geld zien! In twee jaar hebben we voor onze diensten niets gehad! We gaan naar Brussel om het zelf te halen!" En ze lieten het niet bij dreigementen. Zonder zich aan de officieren te storen, verlieten ze Zierikzee, trokken plunderend door Brabant naar het zuiden. Ook uit Holland, Utrecht en Gelderland trokken de bezettingstroepen weg. Wat kon de oorlog hun langer schelen! Ze gingen hun soldij in het rijke zuiden halen!

Het „rijke zuiden", dat tot nu toe zo Spaansgezind was geweest, werd zeer onrustig. Wie kon hier helpen? Wie anders dan Oranje? Die had het noorden ook geholpen.

„Zend ons troepen!" smeekten de steden in het zuiden. „Help ons de Spek kwijt te raken!"

De prins deed, wat hij kon. Hij zond enige duizenden geuzen naar Vlaanderen, om enkele plaatsen te bezetten. Maar de andere steden moesten zich zelf redden en bevrijden. Dat had het noorden immers ook gedaan.

De Spaanse soldaten, onder bevel van officieren, die zij zelf gekozen hadden, zagen nu ook de steden in het zuiden tegenover zich. Nu zouden ze zich zelf recht verschaffen. Wraak- en plunderziek, door het dolle heen – zo werden de kerels. Ze bestormden Maastricht, stoorden zich niet aan rooms of onrooms, – ze moordden en plunderden maar raak. En de duizenden soldaten, die in de citadel van Antwerpen bijeen waren, hitsten elkander op, namen de wapens, trokken de vesting uit, beklommen de wallen van de rijke handelsstad en door de straten klonken hun kreten: „San Jago! Spanje!" De weinige troepen, die de Brusselse heren ter beveiliging van Antwerpen in de stad gelegd hadden, werden overhoopgestoken. De soldaten waren de baas, hielden als beesten huis, drongen de woningen, kerken en kloosters in, ook het stadhuis. – Drie dagen lang woedde de *Spaanse furie*. De buit aan goud en zilver liep in de millioenen. De winkels der juweliers en handelaars werden leeggesleept. Hele straten gingen in vlammen op, zeven duizend mannen, vrouwen en kinderen werden in huis of op straat vermoord. En toen eindelijk de benden vermoeid van het roven en moorden waren, trokken ze weer in de citadel terug. Het bloeiende Antwerpen was in enkele dagen een uitgestorven, verarmde stad geworden. De straten vol lijken en brandende puinhopen.

Nu had ook het zuiden aan den lijve gevoeld, hoe gevaarlijk het was, Spaanse troepen in het land te hebben. Door alle Nederlanden ging nu de roep: „Weg met de Spaanse troepen!" De afgevaardigden van zuid en noord kwamen te Gent bijeen en sloten een *pacificatie*, een verdrag, om de eenheid en vrede tussen de gewesten te herstellen. Ze namen krachtige besluiten: verdrijving der vreemde troepen; vrijheid voor de hervormden in Holland en Zeeland; Oranje werd als stadhouder van Holland en Zeeland erkend; wie het land uitgeweken waren, mochten terugkeren en zouden hun goederen, die vroeger verbeurdverklaard waren, weer terugkrijgen; de plakkaten tegen de godsdienst werden geschorst.

De nieuwe Spaanse landvoogd, Don Juan, die intussen aangekomen was, kon niet anders doen, dan de pacificatie van Gent goedkeuren. En werkelijk gingen in April 1577 de Spaanse troepen de grenzen over en naar hun land terug. Een zucht van verlichting ging door de Nederlanden. Tien jaar waren ze een kwelling geweest voor het platteland en de steden, voor de steden in het noorden vooral. Nu was al het leed geleden.

Het vrije noorden weergalmde van gejuich. Het wist van blijdschap niet, wat het doen zou, om aan de prins zijn dankbaarheid te bewijzen. Hij had hen in de allerbangste jaren bijgestaan, nimmer aan zich zelf gedacht. Geen dag had hij hen in de steek gelaten. In voor- en tegenspoed, in nood en dood, had hij pal gestaan, nimmer de moed verloren. Zonder hem, Willem-vader, voelden ze zich verlaten, en ging alles verkeerd. Mèt hem ging alles goed. Ja, hij was een prins van God gezonden, een Mozes, die hen uit het diensthuis der Spaanse tirannie uitgeleid had. Zo zag het volk hem. En toen hij in de zomer van 1577 een tocht langs de steden maakte, om zijn trouwe burgerijen nog eens te bezoeken, kwam aan het gejubel geen einde. Het kleinste kind kende maar één naam voor hem: Willem-vader. Daar liep hij door de straten, soms blootshoofds, vriendelijk groetend naar alle kanten, hartelijk en eenvoudig voor iedereen. En zijn vrouw, Charlotte van Bourbon, reisde overal met hem mee. Want de prins was een paar jaar geleden weer hertrouwd. En nu de tijden rustiger waren, konden ook zijn kinderen, die zo lang bij grootmoeder Juliana op Dillenburg waren geweest, bij hem in Holland komen. Welk een gelukkige tijd brak er nu voor hem aan! „Na 't zuur zal ik ontvangen van God mijn Heer dat zoet."

Willem-vader

En niet alleen in het noorden was Oranje zo bemind, ook in het zuiden vereerde men hem. In het noorden had het volk hem lief, omdat het met hem geleden had, als kinderen met een vader. In het zuiden eerde men hem, omdat men in Oranje een leider zag, een wijs staatsman, die aan de Nederlanden in noord èn zuid, aan rooms en onrooms, vrede en orde kon geven.

Zulk een man was de nieuwe landvoogd Don Juan níet. Deze had wel het verdrag, dat de Staten te Gent gesloten hadden, goedgekeurd, maar toen hij merkte, dat men zich niet aan hem stoorde, voelde hij zich misleid, door Oranje vooral. Was hij hier 's konings landvoogd, of niet? Hij zou het tonen en vaardigde weer een plakkaat tegen de ketterij uit. In Mechelen werd een man om het geloof onthoofd. Don Juan stond er zelf bij.

Toen Oranje dit vernam, riep hij verontwaardigd: „Moeten die bloedspektakels weer opnieuw beginnen!" Het was hem al lang duidelijk, dat ook de nieuwe landvoogd iets heel anders dan vrede in het schild voerde. Don Juan probeerde de zuidelijke gewesten aan zijn zijde te krijgen, om met hen samen Holland en Zeeland aan te vallen. Oranje waarschuwde de Staten-generaal voor de geheime bedoelingen van Don Juan.

En spoedig bleek het, dat Oranje gelijk had. Want onverwacht maakte Don Juan zich met enige achtergebleven troepen meester van de citadel van Namen en probeerde zelfs het kasteel van Antwerpen te verrassen. Dit laatste mislukte. Maar ieder zag

nu, hoe weinig Don Juan te vertrouwen was. In de steden, waar nog de gehate citadellen der Spaanse troepen stonden, kwam het volk in beweging. Het vreesde, dat er opnieuw vreemde soldaten in zouden komen. „Breekt ze af, eer het te laat is!" riep het volk. En in Utrecht werd het fort Vredenburg, in Antwerpen en Gent werden de Spaanse bolwerken gesloopt. De Staten-generaal moesten niets meer van Don Juan hebben en riepen de prins naar Brussel. Hij alleen kon orde brengen! Don Juan merkte het wel en schreef het ook aan de koning: „De mensen hier zijn behekst door de prins van Oranje. Ze beminnen hem en wensen hem tot heer".

's Prinsen reis naar Brussel was een zegetocht. In Antwerpen werd hij ontvangen als een verlosser en vrijheidsheld. En in Brussel zelf luidden de klokken, daverden de vreugdeschoten, bestrooide men de wegen, waar hij langskwam, met bloemen, ja, men ontving hem, zoals men in de oude tijd een geliefde Bourgondische vorst ontvangen had. Des avonds sliep hij in zijn eigen, oude, Brusselse paleis. Het was de gelukkigste dag van zijn leven. Zuid en noord, alle Nederlanden waren het eens geworden. Tien jaar geleden – als balling uit deze landen gevlucht; nu – als landsvorst bijna, als redder des lands binnengehaald.

Terwijl Oranje in Brussel was, bad het volk in het noorden voor zijn behouden terugkeer. Neen, als Willem-vader van huis was, voelden zijn kinderen zich niet op hun gemak. Oranje was van het noorden, niet van het zuiden. Daar dreigde gevaar voor hem. „Bij ons is hij veiliger," zei het volk bezorgd. Ze vonden het wel een grote eer voor hem, dat hij stadhouder van Brabant werd, maar voelden zich zelf verlaten.

Graaf Jan, 's prinsen broer, kwam in Dordrecht om Oranje te vervangen, zolang deze in het zuiden was. Nu was er wel een Nassauwer, maar met Jan konden de Staten niet zo goed opschieten. En men schreef naar Oranje: „Excellentie, zorg toch voor uw veiligheid en kom spoedig terug; sedert uw vertrek is niemand in het land gerust".

„Zalft en smeert u met de pacificatie!"

XIV. HET NOORDEN ALLEEN

Wie was er nu 's konings landvoogd? Don Juan was op zij geschoven. Met de koning geheel breken, dat durfde men nog niet. Oranje als landvoogd aanstellen? Dat zou Filips toch nimmer goedkeuren en de roomse edelen uit het zuiden wilden Oranje ook niet zoveel macht geven. Daarom zochten zij een ander en vroegen Matthias, een broer van de Duitse keizer, of hij landvoogd in de Nederlanden wilde zijn. Dan hebben we misschien tegelijk een machtige bondgenoot, zo dachten ze.

De jonge aartshertog kwam. Hij was pas twintig jaar en de wijze, ervaren Oranje werd zijn luitenant-generaal. Och, eigenlijk was Oranje het hoofd der regering. Matthias was het in naam en vond alles goed, wat Oranje hem zei. Hij ondertekende alleen maar de besluiten, die de Staten-generaal en Oranje namen en zo was hij niet meer dan een „griffier van de prins".

Don Juan verbeet zich van woede en schaamte. Had hij zijn troepen nu nog maar!

Hij moest geduld hebben, tot er een nieuw leger kwam. Lang hoefde hij er niet op te wachten. De hertog van Parma, zoon van de vroegere landvoogdes Margaretha, was in aantocht. In het begin van 1578 kwam hij aan. Don Juan stelde zich nu aan het hoofd van het leger en rukte onmiddellijk tegen de Staatse troepen op. Bij Gemblours werden ze plotseling door Parma's ruiterij overrompeld! Een paniek ontstond, de Staatse ruiterij stormde door de eigen troepen heen, — het werd een wilde vlucht, een vernietigende nederlaag en in één slag scheen Don Juan meester van het zuiden te zullen worden.

Matthias, Oranje en de Staten-generaal verlieten Brussel en gingen naar Antwerpen, waar het voorlopig veiliger was. Hulp hadden zij nodig. Spoedige hulp. Het noorden kòn niet zoveel geld en mannen bijeenbrengen, om Parma en Don Juan met de wapenen te weerstaan. Men had de handen al vol met de verdediging der eigen steden. Een buitenlandse bondgenoot was nodig. Oranje vroeg aan koningin Elizabeth van Engeland bijstand. Ze zond enige vendels. Maar veel te weinig. „Frankrijk moet ons helpen. Daar verwacht ik alleen iets van," zei Oranje.

Toen vroeg men Frans van Anjou, de broer van de Franse koning, ook een vijand van Spanje, of hij met een leger in de Nederlanden wilde komen. Hij was wel rooms, maar dat was het grootste deel van het zuiden ook en Oranje hoopte nog altijd hervormden èn roomsen te kunnen bijeenhouden voor de strijd tegen de Spaanse tirannie. Anjou kreeg een prachtige, veelbelovende titel: beschermer der Nederlandse vrijheid! Zou hij dat worden? In het noorden twijfelde men er aan. Anjou was eerzuchtig genoeg. Hij dacht er over met de koningin van Engeland te trouwen en heer, souverein der Nederlanden te worden. Vurig hoopte Oranje, wat hij altijd gewenst had: een bondgenootschap met Frankrijk en Engeland tegen Spanje. Het was het enige middel, om de zuidelijke en noordelijke Nederlanden bijeen te houden, zoals besloten was bij de pacificatie van Gent.

De calvinisten in het noorden en zuiden dachten er anders over. Vooral in de Vlaamse steden, waar duizenden hervormden teruggekeerd waren, begonnen ze zich te roeren. Aangevoerd en opgehitst door hun vurige predikant Datheen en een wilde ijveraar Hembijze riepen ze: „Wij dulden geen papen in de steden! De roomse godsdienst is een gruwel. Wij alléén hebben recht op de kerken. Op àlle kerken!" O, wat had de prins een verdriet en moeite van die onverdraagzaamheid! „Ge schendt met al dat ijveren de afspraken, de pacificatie van Gent!" riep hij uit. „Houdt toch vrede in de godsdienst! Vrijheid voor u zelf, maar ook vrijheid voor de roomsen." Vergeefs was zijn vermaning. Enkelen begrepen hem. De meesten wantrouwden hem. Datheen schreeuwde van de kansel: „De prins? Die heeft God noch godsdienst! De prins is geen calvinist. Hij is een verrader van het ware geloof! Hij speelt onder één hoedje met de Fransman, met de schuldigen aan de bloedbruiloft te Parijs, met de moordenaars der hugenoten. Vertrouwt hem niet!" En de oproerige calvinisten begonnen in verschillende plaatsen opnieuw de beelden uit de kerken te verwijderen, kloosters te plunderen, roomse godsdienstoefeningen te verstoren, processies uiteen te jagen. Ja, in Antwerpen gebeurde het zelfs, dat de landvoogd Matthias in de kerk door een joelende volksbende werd belegerd. „Het is een schande," riep hij uit. „Als dat nog eens gebeurt, — als ik hier niet rustig naar de mis kan gaan, verlaat ik het land." Maar wat stoorden zij zich nog aan dergelijke dreigementen! Ze gingen door met priesters te verjagen, roomsen naar het schavot te brengen en het eind was, dat roomsgezinde Waalse troepen slaags raakten met de calvinistische benden. Het was een burgeroorlog in het klein geworden. En juist op dit ogenblik, nu allen eensgezind behoorden te zijn! Oranje's werk was stukgeslagen.

Eén was er, die in zijn vuistje lachte. Dat was Parma. Het gaat best, het gaat goed, dacht hij. Die calvinisten zijn mijn beste helpers. Zij zorgen er wel voor, dat

de roomsen niet met Oranje meedoen en genoeg krijgen van de pacificatie. Laat ze elkaar maar in het haar vliegen! Hoe meer verdeeldheid, hoe beter. En Parma's gezanten gingen overal rond en riepen de Staten der roomse, zuidelijke gewesten bijeen. Hij kreeg zijn zin. Hij was na het overlijden van Don Juan landvoogd geworden en wist met geld en beloften van vriendschap het zuiden voor zich te winnen. In de eerste dagen van Januari 1579 bereikte hij zijn doel door de *Unie van Atrecht*: de meeste zuidelijke gewesten verbonden zich weer aan Parma en onderwierpen zich dus aan Spanje.

Oranje was geslagen. Maar ook nú nog niet moedeloos. Tegen de afval van het zuiden moest het noorden krachtig staan. Hij schreef graaf Jan: „Nu moeten ook de noordelijke gewesten een unie sluiten. Probeer de Staten daarvoor te winnen". Dat was geen gemakkelijke taak voor graaf Jan. Ieder gewest wilde graag baas in eigen huis blijven en door een unie te sluiten, zouden ze veel van hun vrijheid verliezen. De hervormde gewesten, zoals Holland en Zeeland, wilden geen vrijheid van godsdienst aan de roomsen geven. En roomse gewesten, zoals Gelderland, meenden: bij de pacificatie is afgesproken, dat in de roomse provinciën alleen de roomse godsdienst mag bestaan. O, wat had graaf Jan een moeite, om het verbond, zoals zijn broer dat wilde, tot stand te brengen! Zelf was hij calvinist en geloofde niet in godsdienstvrede. Hij was het helemaal niet met zijn broer eens. Hij was tegen Anjou, tegen een bondgenootschap met het roomse, onbetrouwbare Frankrijk, ook tegen de pacificatie. Als stadhouder van Gelderland had hij niets dan verdriet gehad van de roomse heren, waarmee hij moest samenwerken. Bij de besprekingen maakte hij zich vreselijk kwaad. Ja, eens liep hij vertoornd weg en riep: „Zalft en smeert u met de pacificatie! – Ik zie wel, wat er omgaat!" Ook hij vertrouwde de roomse ingezetenen van zijn eigen gewest niet.

En toch móest men het in het noorden eens worden. Hoe moeilijk en gebrekkig het ook ging, graaf Jan maakte er van, wat er op dat ogenblik van te maken was. Op 23 Januari werd de *Unie van Utrecht* gesloten. Daarbij beloofden de noordelijke gewesten ten eeuwigen dage verenigd te blijven, alsof ze één provincie waren; elkaar bij te staan tegen ieder, die hun onrecht aandeed; door eenparige belastingen het geld voor de strijd bijeen te brengen, die door de mannelijke ingezetenen gevoerd zou worden. En de godsdienst? Die zou ieder gewest voor zich zelf regelen. Alleen – niemand zou om zijn godsdienst vervolgd of ondervraagd mogen worden. Meer kon Oranje op dat ogenblik niet bereiken. Nòg kon hij het niet geloven, dat het noorden voorgoed alleen zou blijven. Hij bleef in Antwerpen voor de vereniging van zuid en noord werken.

Intussen ging Parma zijn gang met het bezetten van steden. Met Mechelen en 's-Hertogenbosch had hij niet de minste moeite. Hij was geen Alva, die de veroverde plaatsen liet uitmoorden. Hij liet zelfs de hervormden de tijd, om hun zaken te regelen en dan te vertrekken. Alleen in Maastricht is vreselijk huisgehouden. Parma wilde die sterke Maasvesting ten koste van alles hebben. De burgers hadden besloten hun stad tot het uiterste te verdedigen. Parma sloot de stad nauw in en deed daarna de wallen bestormen, op één dag zelfs zesmaal. Alle aanvallen werden met grote verliezen voor de Spanjaarden afgeslagen. De zwakke bezetting en de burgers waren op de avond van die zware dag zeer vermoeid en des nachts minder waakzaam dan anders. De wachten sliepen op hun posten in en dachten, dat de vijand voorlopig genoeg van de aanval zou hebben. Maar Parma nam juist dat ogenblik waar. Zijn soldaten beslopen de donkere wallen, besprongen de schildwachten en stormden de nachtelijke stad in. Verbitterd door de grote verliezen, die ze geleden hadden, kenden ze geen medelijden. De opgeschrikte inwoners werden in hun huizen vermoord, duizenden kwamen om in het wanhopige gevecht in de nauwe, duistere straten. De

angst joeg de mensen, mannen, vrouwen en kinderen, de Maas in, waar ze jammerlijk verdronken. En wie zwemmende de overkant wist te bereiken, vond ook daar de Spanjaarden, die geen pardon gaven. Parma deed de volgende dag zijn intocht in een uitgestorven stad, – slechts 400 burgers hadden het lijf kunnen bergen, – de rest was afgeslacht of verdronken.

Neen, in het noorden begreep men het wel, – met Spanje was er geen vrede mogelijk. Wel hadden er weer maanden lang onderhandelingen plaatsgehad in Keulen, maar Filips' eis bleef onverbiddelijk: terugkeer tot de roomse kerk. En daartegen was de krijg juist begonnen. Oranje noch de Staten konden toegeven. Toen probeerde men Oranje om te kopen, zoals men met enkele edelen had kunnen doen. Men beloofde hem, dat hij stadhouder mocht blijven; al zijn verbeurdverklaarde goederen zou hij terugontvangen; ook zijn zoon Filips Willem; al zijn gemaakte schulden zouden worden betaald; men bood hem een millioen gulden daarboven. Wat verlangde hij nog meer? Hij kon het krijgen. Als hij maar tot een Spaanse vrede wilde komen. Ja, men dacht: als híj maar toegeeft, dan is de strijd uit.

Wat begreep men toch weinig van Oranje! Als hij eigen voordeel had gezocht, zou hij „de zaak" toch niet begonnen zijn. Na de mislukte onderhandelingen schreef hij aan zijn moeder: „Wij kunnen wel vrede krijgen, maar men verlangt van ons, dat wij van Gods woord zullen aflaten. En – Godlof! – dat willen wij niet. Liever het uiterste gewaagd, dan die schat te verliezen".

Hoe dankbaar was gravin Juliana, toen haar die brief voorgelezen werd. Zèlf lezen kon ze niet meer, ze was een oude vrouw, Juliana, bijna blind en doof. Het was eenzaam om haar op de Dillenburg geworden; de dood kwam haar zachtkens achterna, dat wist zij wel. Haar zonen – ze waren voor de zaak der Nederlanden gevallen of nog werkzaam. Ze had Willem in geen acht jaar gezien, maar was daar zeer tevreden in. Zijn laatste brief bewees het immers, dat haar zoon het eeuwige boven het tijdelijke bleef achten. Zo was het goed. Niet lang daarna beval zij haar ziel in Gods genade; het was zomer 1580. Geen kind, zelfs geen kleinkind was bij haar stervenssponde.

Donker, zeer donker was het jaar 1580 voor Oranje. Ontrouw en verraad aan alle kanten. Eén van zijn beste vrienden, graaf Rennenberg, stadhouder van Groningen, liet zich omkopen en koos de Spaanse zijde. Hij had zich eerst bij de Unie van Utrecht aangesloten. Hoe had Oranje op hem vertrouwd! En nu sleepte hij behalve Groningen, ook Drente en Overijsel in zijn verraad mee. Ook graaf Jan werd moedeloos en verliet de Nederlanden. Zijn vrouw was overleden, hij moest naar Duitsland terug, om voor zijn elf kinderen en de nalatenschap van zijn overleden moeder te zorgen. Hij klaagde zijn nood aan zijn broer Willem, dat hij niets dan tegenwerking in Gelderland ondervond en zo arm was als de mieren. „Zelfs de bakker wil me geen brood meer leveren, ik ga soms zonder eten naar bed, en lijd honger en kou. Ik ga naar Dillenburg."

Oranje bleef. Hij was immers naar Holland gegaan, om er zijn graf te vinden. Filips zou hem daar wel mee helpen. Granvelle wist een fraai middel. O, hoe haatte de kardinaal die Oranje, zijn grootste tegenstander. „Ruim hem uit de weg," zei hij tegen Filips, „en de zaak is uit. Spreek de ban over hem uit, verklaar die schurk vogelvrij." Parma dacht er anders over. Hij vond sluipmoord een laag middel en was bang, dat de ban de haat tegen de koning vergroten zou. Toch deed Filips de zin van Granvelle. Hij liet overal bekendmaken: „Wij machtigen iedereen, beslag te leggen op de persoon of de goederen van Willem van Nassau, die vijand van het mensengeslacht. Wij verbieden iedereen met hem omgang te hebben, hem te ondersteunen door huisvesting, voedsel of vuur. Wij beloven op ons woord van koning en dienaar van God, een ieder, die de moed heeft ons van deze *pest* te bevrijden en die

hem dood of levend zal uitleveren, of hem zal doden, de som van 25.000 gouden kronen of goederen, voor hem en zijn erfgenamen. Wij zullen hem iedere misdaad, zo hij daaraan schuldig is, vergeven en hem een adelbrief schenken, zo hij geen edelman is. Wij zullen hetzelfde doen voor al zijn helpers en medeplichtigen. Wie dit bevel ongehoorzaam is, zullen wij houden voor rebel, pijnigen en boete opleggen".

Een rilling van afschuw ging door de Nederlanden, toen het stuk bekend werd. Het stond vol van de allergemeenste beschuldigingen en scheldwoorden. En men zei: „Dat is eerloos! Is dat een koning? Hij is niet waard koning genoemd te worden". Oranje's vrienden jammerden: „Nu is hij verloren!" En Granvelle grimlachte: „Hij hoeft niet gedood te worden. Hij sterft wel van angst, die lafaard".

En de prins? „Ik ben in Gods hand," zei hij. „Mijn goed en mijn leven heb ik sinds lang aan Hem gewijd. Hij zal er over beschikken." Wel was ook hij verontwaardigd. De koning had hem diep in zijn eer gekrenkt en zich niet ontzien zelfs zijn vrouw, Charlotte de Bourbon, in het gemene stuk te beledigen. De prins liet als antwoord op de ban een verdediging, een *apologie*, drukken en over alle landen van Europa verspreiden. Het was als geheel een waardig stuk, al werd het ontsierd door enige al te krasse beschuldigingen aan Filips' adres, welke de koning diep krenkten. Oranje richtte zich niet tot de koning — die keurde hij geen antwoord waardig — maar tot de heren Staten en schreef o.a.: „Ik reken het mij tot een eer, dat ik het doelwit ben van de wrede en barbaarse vogelvrijverklaring, tegen mij uitgesproken door de Spanjaard. Omdat ik úw zaak op mij genomen heb, de zaak der vrijheid en onafhankelijkheid, daarom word ik genoemd een verrader, ketter, huichelaar, vreemdeling, rebel, vijand van het mensengeslacht en moet ik als een wild dier gedood worden, met een beloning voor hem, die mij zal vermoorden. — Wat mij betreft, gave God, dat mijn verbanning of dood u bevrijden kon van de onderdrukking der Spanjaarden. Als gij denkt, dat mijn afwezigheid of dood u kan dienen, ik ben bereid. Zendt mij slechts heen, ik zal gewillig gaan. Hier is mijn hoofd, waarover geen vorst kan beschikken, maar dat ik overgeef om het te offeren aan de bevestiging van uw gemenebest. Waarom denkt ge, dat ik mijn ganse bezit heb geofferd, mijn broeders, die mij meer waard waren dan mijn leven, mijn zoon, die van mij ontvoerd is? Waarom stel ik dag en nacht mijn leven in de waagschaal, zo het niet is, dat ik uw vrijheid kan kopen met mijn bloed? — Maar als gij denkt, dat ik u kan helpen, laat ons dan zijn één van hart en wil, om de verdediging van dit arme volk te voleindigen door Gods goedheid, die mij zo dikwijls heeft staande gehouden in diepe verslagenheid en zorgen. En laat ons onze vrouwen en kinderen redden en alles, wat u lief en heilig is. Je maintiendrai Nassau".

Ook de Staten gaven een antwoord. „Blijf bij ons. We geven u 150 ruiters tot lijfwacht om u te beveiligen." Ook de koning gaven zij een antwoord. Het was, zoals Parma had gevreesd. Zij zeiden: „Zulk een koning, die niets doet dan zijn onderdanen verdrukken en om het geloof vervolgen, mogen en willen wij niet langer gehoorzamen en dienen. Wij zweren hem af." En zo was het gevolg van de ban, dat de prins nog meer geliefd en de koning nog meer dan voorheen gehäát werd. In Holland en Zeeland vooral wilde men nu niets meer van de roomsen weten. Ja, men ging daar, tegen de zin van Oranje zelf, zo ver, dat men in die gewesten de roomse godsdienst geheel verbood.

Filips dacht: dat noorden zal ik wel dwingen mij weer als vorst te erkennen. Mijn macht is groter dan ooit. En dat was geen grootspraak van hem. Want in het jaar van de ban, was hij ook koning van Portugal geworden; de oude hertog van Alva had het voor hem veroverd. Nu had hij ook de uitgebreide Portugese bezittingen in Amerika, Afrika en Indië. Zou hij, koning van zulk een wereldrijk, een opstandig kettervolk in enkele zijner gewesten dan niet onder de duim krijgen?

De koning scheen gelijk te krijgen. Want na de afzwering van Filips werd de toestand zeer verward. Men moest een nieuwe vorst hebben. Een land zonder souverein was iets onbestaanbaars. Over een republiek dàcht men nog niet. Holland en Zeeland hadden graag Oranje tot souverein gekozen. Maar hij weigerde. Hij wilde niet de schijn wekken, dat hij eigen eer en voordeel zocht. Steeds weer was zijn raad: Kies Anjou. Dan zijn we zeker van de hulp van Frankrijk. Gaarne deed men het niet, maar ten slotte gingen de meeste gewesten toch tot de erkenning van Anjou over. Alleen Holland en Zeeland weigerden een rooms vorst als Anjou te kiezen en droegen aan Oranje het bestuur op. De jonge landvoogd Matthias, die nog altijd in Antwerpen was, begreep nu, dat er voor hem niets meer in de Nederlanden te doen viel en ging heen. De prins bleef in het zuiden, in Antwerpen wonen, waar ook Anjou met zijn gevolg meestal vertoefde. Maar de krachtige hulp uit Frankrijk, waarop Oranje zo gehoopt had, bleef uit. Anjou had een klein leger, waarmee hij Brabant en Vlaanderen nog vrij van de Spanjaard hield. Geld om het leger behoorlijk te onderhouden, kreeg hij niet, noch van zijn broer, de Franse koning, noch van de Staten, die hem tot opperheer hadden gekozen. En intussen ging Parma rustig zijn gang en bevestigde het Spaanse gezag in Groningen, Drente, Overijsel en Gelderland. Graaf Rennenberg, de verrader, ontving het judasloon, – het goud, waarmee hij omgekocht was. Maar geluk bracht het hem niet. Hij stierf in de zomer van 1581, verteerd door wroeging en berouw. Zijn gewesten bleven voorlopig Spaans; de soldaten stroopten het Friese land af, waar de zoon van graaf Jan, Willem Lodewijk, zich wanhopig verdedigde met afwisselend geluk.

Met grote bezorgdheid merkte Oranje, hoe Parma in enkele jaren was gevorderd; de toestand in het noorden was lang niet veilig. Ja, met de veiligheid voor de prins zelf was het ook gedaan. Telkens ontdekte men verdachte personen in zijn omgeving, Italianen, Spanjaarden, die hem probeerden te vergiftigen. Eens werd er zelfs buskruit onder zijn kerkbank ontdekt. Zijn vrouw Charlotte leefde na de ban in voortdurende angst voor het leven van haar man. Ze wist, dat er velen begerig waren, om Filips' bloedprijs te verdienen.

Op Anjou's verjaardag, 18 Maart 1582, was de prins bij een feestmaal aanwezig. Na de maaltijd wist een jongmens, Jean Jaureguy, Oranje te naderen. Hij was bediende van een Spaans koopman, die in geldverlegenheid zat en deze had Jean overgehaald, de aanslag te plegen. Jaureguy schoot van zeer dichtbij op het hoofd van de prins, de kogel drong door beide kaken en het verhemelte heen; baard en hoofdhaar schroeiden van het kruitvuur. Hij stortte neer. – De moordenaar werd onmiddellijk door de gasten afgemaakt. Nog leefde de prins, maar ieder dacht, dat hij het niet lang meer maken zou. „De prins is dood!" riep men in Antwerpen. Het bericht vloog door alle steden en was binnen enkele dagen in Spanje. Daar juichte men. Filips en Granvelle wensten elkaar geluk. Het Antwerpse volk liep te hoop; het gaf de schuld van de aanslag aan de Fransen, die men niet vertrouwde. Bij onderzoek bleek, dat de medeplichtigen géén Fransen, maar Spanjaarden waren. Ook zij werden gegrepen en terechtgesteld.

De toestand van de prins werd vooral gevaarlijk, toen er een halsader opensprong; men vreesde, dat hij aan bloedverlies zou sterven. Toen gaf een Frans geneesheer de raad, de wond met de duim te sluiten, tot ze genezen zou zijn. Dat was een zeer moeilijke verpleging, die veel inspanning en geduld kostte. Natuurlijk wisselden de hovelingen elkaar geregeld af, maar de grootste zorg droeg 's prinsen vrouw Charlotte, die weken lang in angst en spanning verkeerde. En toen boven ieders verwachting de verpleegde genas, werd de verpleegster ziek van uitputting. In Mei kon de prins voor het eerst ter kerk, – zonder Charlotte. En drie dagen later bezweek zij aan longontsteking. Zo had het schot van Jaureguy toch nog 's prinsen

De Franse furie

leven diep getroffen, al had men het in Spanje anders bedoeld. Granvelle had te vroeg gejuicht: „De zaak is uit". Toen de berichten over Oranje's herstel tot Spanje doordrongen, kon en wilde Granvelle maar niet geloven, dat de prins nog in leven was.

Al waren de Fransen aan de aanslag geheel onschuldig, toch bleef men hen in Antwerpen wantrouwen. Men zorgde er voor, dat Anjou zo weinig mogelijk macht kreeg. Zijn soldaten werden in de Brabantse en Vlaamse steden niet toegelaten; hun kampen en kazernen lagen buiten de wallen. Anjou was nog wel in naam souverein, maar had in werkelijkheid weinig te zeggen. Zonder toestemming van de Staten mocht hij niet eens belastingen heffen, om zijn troepen te kunnen betalen en aan zijn Franse vrienden mocht hij geen ambten geven. Ja, eigenlijk wèrd hij geregeerd, in plaats dat hij zelf regeerde. Dat verbitterde hem zo, dat hij besloot de macht, die hij wenste, met geweld te veroveren. Met zijn vrienden smeedde hij een samenzwering tegen de voornaamste Vlaamse steden. Had hij die eenmaal met troepen bezet, dan zou hij de Staten wel dwingen te doen, wat hij verkoos.

In Januari 1583 sloeg hij zijn slag. Hij bracht zijn troepen samen even buiten Antwerpen, zogenaamd voor een parade. „Komt u ook kijken, excellentie?" vroeg hij listig aan de prins. „Het is zulk guur weer," zei de prins, „ik blijf liever thuis." Rook hij onraad?

De parade ging door, — jawel, het werd wat anders dan een parade, het werd een plotselinge aanslag op Antwerpen. Op een gegeven teken stormden de Fransen door de poorten onder de kreten: „De stad is ons! Leve de mis! Slaat dood!" Anjou zelf stond aan de poort zijn soldaten bemoedigend toe te schreeuwen. Ze bezetten

de wallen, richtten de kanonnen op de straten en de eerste schoten vielen. „De stad is ons!"

Maar dat zat hun niet glad. De Antwerpse burgers hadden eenmaal een Spaanse furie meegemaakt en de schrik daarvoor zat er nog zó in, dat ze alles deden, om een *Franse furie* te voorkomen. Ze luidden de stormklokken, de burgers grepen naar de wapenen, ze schoten uit de ramen op de binnenstormende Fransen, en de jongens klommen op de daken, om de soldaten met stenen te bekogelen. Snel spanden de mannen zware kettingen in de straten, zodat de Franse ruiters niet verder konden en spoedig omkeerden. Burgers vlogen de wallen op, heroverden de kanonnen en richtten die op de troepen, welke nog buiten de stad waren, of al naar buiten vluchtten. Want op zulk een woedend verzet hadden de Fransen niet gerekend. De duizenden gewapende burgers maakten korte metten met de binnengedrongen troepen. Men sloot de poorten en sloeg iedere Fransman, die men nog in de straten vond, dood. De prins, die in de stad gebleven was, had de grootste moeite om de orde te herstellen. Hij redde nog verschillende gevangenen, die zich in doodsangst hadden verborgen. 1500 Fransen, waaronder veel officieren en edelen, lagen dood in de straten. De aanslag van Anjou was een totale mislukking. En ook voor andere grote Vlaamse steden, waar de Fransen hetzelfde als in Antwerpen probeerden, stieten ze het hoofd.

„Weg met de Fransen, weg met Anjou, de verrader!" riep het volk en de heren Staten, die hem eerst als hun vorst erkend hadden, wilden niets meer van hem weten. „Hij komt de stad niet meer in, – honderd burgers hebben bij dat spektakel het leven verloren. Wij zijn genezen van de Franse ziekte." Ook de prins werd nu in Antwerpen gewantrouwd. Nòg wenste hij, dat de gewesten zich weer met Anjou zouden verzoenen. Hij zag geen andere kans om uit de moeilijkheden te komen. „Wat wilt ge anders?" vroeg hij aan de Staten. „U onderwerpen aan Spanje? Neen. U zelf helpen? Het is het beste, maar zorg dan voor geld en soldaten." De Staten erkenden, niet zonder buitenlandse hulp Parma te kunnen bestrijden. „De enige kans op hulp geeft Frankrijk nog," zo rekende de prins weer voor. Ja, hij vreesde, dat Anjou zich uit wraak bij Parma zou aansluiten, als de Staten hem bleven afwijzen. Lang werd er onderhandeld. Anjou had allerlei verontschuldigingen voor zijn vreemde manier van optreden. Maar verzoening kwam er niet meer. Hij ging naar Frankrijk terug.

Moeilijke maanden maakte de prins door. Anjou's verraad was voor Oranje een grote nederlaag. Men verweet hem, dat er zoveel geld met die Franse hulp verspild was. Men verweet hem ook, dat hij opnieuw huwde met een Franse vrouw, Louise de Coligny, de dochter van de beroemde hugenoot. Bij haar aankomst in Vlissingen toonde het volk geen vreugde; ook in Antwerpen, waar het huwelijk zonder bijzondere feestelijkheden werd gesloten, juichte men niet. „De prins is veel te Fransgezind," mopperde het volk. Neen, zo bemind als vroeger was Oranje in Vlaanderen niet meer. Hij ging dan ook spoedig met zijn gezin weer naar het noorden en vestigde zich in Delft. Veel verdriet had hij van een nieuwe verrader, nu één in 's prinsen eigen familie. Zijn zwager, graaf Van den Berg, stadhouder van Gelderland, die met Willems eigen zuster was gehuwd, koos de Spaanse zijde. Welk een schande en smaad was het ook voor de prins, toen Van den Berg met zijn vrouw en kinderen in Delfshaven gevangengezet werd!

In het noorden bleef men echter Oranje trouw. Men maakte plannen om hem tot graaf van Holland en Zeeland te verheffen. De toekomst was in 1584 zeer donker. Het zuiden was, op Antwerpen na, verloren. Parma bezette zonder moeite de voornaamste Vlaamse steden: Brugge, Gent, Yperen, Brussel, Mechelen. Ook de calvinistische opruier Hembijze te Gent, waartegen Oranje altijd gewaarschuwd had,

Balthazar Gérard en Louise de Coligny

bleek een verrader te zijn. Duizenden hervormde gezinnen verlieten het zuiden en kwamen voorgoed naar het vrije noorden. Parma scheen langzaam Holland en Zeeland af te snijden van de overige Nederlanden. Velen verloren de moed bij zoveel tegenslag, overloperij en verraad. – Oranje bleef standhouden en de Staten bemoedigen: „God zal helpen bij de verdediging van de zaak van vrijheid en geweten en van het leven van zoveel brave mensen. Laat ons *standhouden* en geen gevaren voor ons en de onzen schuwen en ons niet schuldig maken aan een miserabele onderwerping aan Spaanse wreedheid".

Intussen leefde het prinselijk gezin in Delft, in het vroegere klooster sint Aagten. Het was er geen weelde. O, de jonge prinses Louise wist reeds lang, dat Oranje arm was, maar de ontvangst in Rotterdam vond ze toch wel al te bar. Daar stond een bolderwagen, in plaats van een koets, om haar en de zeven kinderen naar Delft te rijden. Zij zelf mocht op een dwarsplankje zitten. In Delft gekomen, schikte zij zich moedig naar de omstandigheden en was een goede moeder voor Maurits en Charlotte's dochter. En vreugde was er op het prinsenhof, toen in Januari 1584 Louise het leven schonk aan een zoon, die Frederik Hendrik werd genoemd.

In de zomer van dat jaar ontving de prins een Fransman, die zich François Gyon noemde. Hij vertelde, dat zijn vader om het geloof ter dood gebracht was. Zelf was hij naar het noorden gegaan, om de prins te dienen. Hij praatte en gedroeg zich zo godsdienstig, dat de predikant en ook de prins hem volkomen vertrouwden. Ze gaven hem zelfs geld, om zich van betere kleren te voorzien. Ook kreeg hij opdracht, brieven naar de gezant in Frankrijk te brengen. De prins zou een paspoort voor hem klaarmaken. Gyon mocht het zelf bij de prins komen halen.

Prinses Louise zag vóór de maaltijd de man in de gang wachten, en vroeg de

prins: „Wat is dat toch voor een ongunstige kerel?" „O," zei de prins, „die man moet een paar brieven voor me naar Frankrijk brengen. Hij wacht op zijn pas."

Na de maaltijd ging de prins de trap op, om naar zijn werkkamer te gaan. Op dit ogenblik had „Gyon" gewacht. Hij stond verscholen in een donkere hoek van de nauwe gang, – zijn pistool hield hij omklemd onder zijn mantel. Plotseling – een schot! Nog één – de prins zonk op de trap ineen. Dienaren, vrouwen schoten toe. Hoor, nog sprak Oranje. „Mijn God, ontferm u over mij – en mijn arme volk!" Zijn zuster hield hem nog in haar armen en vroeg schreiend: „Geeft ge uw ziel in Christus' handen?"

„Ja." –

Men droeg hem naar een rustbed in de eetzaal. Nog een laatste blik op Louise, vol mededogen – toen sloot hij de ogen, voor immer.

Maurits

En terwijl ieder in de kamer bij de dode neerknielde en weende, zocht de moordenaar vergeefs te ontkomen. Hij werd gegrepen en moest beschermd worden tegen het volk, dat hem verscheuren wilde. Voor zijn rechters bekende hij Balthazar Gérard te zijn en geen berouw te hebben. „Ik heb een Godgevallig werk gedaan," hield hij vol. Zo was het hem geleerd, – priesters hadden hem zijn bloedschuld reeds vergeven. De verschrikkelijkste martelingen droeg hij zwijgend, of met de bede: „Mijn God, geef mij geduld". En toen hij op afschuwelijke wijze was ter dood gebracht, wisten enkele roomsen zijn hoofd mee te nemen en naar het buitenland te brengen, om het als een reliquie te vereren. Ja, men deed vijftig jaar moeite, om Gérard heilig te verklaren en zijn familie kreeg van Filips brieven van adeldom.

Filips, – o, het volk wist wel, híj en niemand anders was de dader van het misdrijf in Delft. En de opgekropte verontwaardiging brak los in het lied:

Nero moorddadig,
zijt gij nog in leven?
Judas verradig,
wat hebt gij nu bedreven?
Nassau, 't edel bloed
hebt gij doen sneven,
die ons de Here-goed
hadde gegeven.

In alle Hollandse en Zeeuwse steden luidden de doodsklokken, driemaal daags

een half uur lang, – en zo drie dagen. En het volk was diep bedroefd en verslagen en ook de kleine kinderen schreiden op straat: „Willem-vader is heen". Bij zijn uitvaart volgden duizenden de baar van de vader des vaderlands. Daar was ook de zeventienjarige Maurits bij in zijn rouwmantel. Hij liep vlak achter de baar, de lippen vast en strak op elkaar geklemd.

In Spanje werd feestgevierd, in de sint-Janskerk van 's-Hertogenbosch werd een danklied gezongen, maar in de meeste roomse steden van het zuiden weigerde men feest te vieren om Oranje's dood; en zelfs Spaanse officieren noemden Gérards daad een schurkenstreek.

Louise bleef met de zorg voor acht kinderen achter: zes dochters, Maurits en de kleine Frederik Hendrik van een half jaar. Bij 's prinsen dood was er nog geen vierhonderd gulden in huis. Graaf Jan drong er bij de Staten op aan, eens eindelijk alles te vergoeden, wat Oranje en het huis Nassau voor de zaak der Nederlanden hadden voorgeschoten. Hij was een precies man, graaf Jan, hij had nauwkeurig boekgehouden en kwam tot een bedrag van bijna 18 millioen gulden. Het duurde nog vijftig jaar, eer men de helft vergoed had. De rest heeft Holland nimmer aan het huis Nassau betaald. Louise moest steeds weer om het allernodigste vragen. Pas Oldenbarnevelt zorgde er voor, dat zij een behoorlijk jaargeld kreeg. Maar wie kon ooit vergoeden, wat Willem-vader voor zijn volk gedaan had? Niemand. Zijn ganse leven was een offer geweest van goed en bloed voor de zaak der Nederlandse vrijheid. En men kon hem het best eren, door die zaak te dienen, gelijk hij gedaan had.

Want Spanje mocht na 's prinsen dood juichen: „Nu is het uit!", de Staten gaven een ander antwoord: „Met Gods hulp, met eigen goed en bloed, zullen wij de eenmaal begonnen zaak *voortzetten*". Mèt of zònder buitenlandse hulp. Wel was hun grote leider heen, de prins, maar –

Prinse almachtig,
Heer, zoudt Gij ons nu geven
één, die ons krachtig
zoude brengen in sneven? –
Ik hoop een beter. Ziet,
o Heer-verheven,
straf naar verdienste niet
ons in dit leven! –

XV. OP EIGEN BENEN

Nu de grote leider heen was, wist men eigenlijk niet, wat men doen moest. Men zei wel en meende het ook: we zetten de strijd voort. Maar hóe men het zou doen, bleef een vraag, waarop men geen antwoord wist. Er werd een raad van state opgericht van enkele regenten, die al veel jaren met de prins hadden samengewerkt. Men koos de zeventienjarige Maurits aan het hoofd daarvan. En in die raad werden de nodige bestuursbesluiten genomen. Willem Lodewijk zou in Friesland waken tegen verdere vorderingen van de Spanjaard, deze zo mogelijk terugdringen en ook uit het noordoosten des lands verdrijven.

En in het zuiden? Nog had men de hoop op het behoud van Antwerpen niet verloren. Na de val van Brussel, Brugge, Gent en andere plaatsen, begon Parma in de zomer van 1584 de grote handelsstad in het zuiden te belegeren. Daar was Oranje's vriend en medewerker, Marnix van Sint-Aldegonde, burgemeester en in Holland vertrouwde men, dat hij de stad zou kunnen houden. Een vol jaar hield hij het uit. Want de Zeeuwen konden langs de Schelde de stad van voorraden voorzien. Parma maakte daaraan een eind, door de Schelde met een lange schipbrug af te sluiten. Die beschermde hij aan de oevers door forten en op de brug plaatste hij kanonnen en soldaten om ze tegen een aanval van de Zeeuwen en Antwerpenaars te beveiligen. Toen was de stad geheel van alle toevoer afgesloten en begon gebrek te lijden. Wel deed men een poging de brug te vernielen. Men vulde een paar schepen met buskruit, zware stenen, kogels en scherpe ijzeren voorwerpen. Die liet men op de stroom in de richting van de brug drijven. Eén vuurschip raakte spoedig aan de oever vast, — het andere deed het beter. De ontploffing was geweldig, — sloeg een groot stuk van de brug weg, honderden Spaanse soldaten vlogen de lucht in. Parma zelf sloeg bewusteloos tegen de grond.

Waren de Zeeuwen nu maar bij de hand geweest, om de brug verder te vernielen! Ze wachtten op een afgesproken teken uit Antwerpen. Maar in Antwerpen dacht men, dat de aanslag mislukt was. Met meer van die vuurschepen zou men de brug zeker vernield hebben. Zodra Parma van de eerste schrik bekomen was, liet hij de brug herstellen en was binnen enkele dagen hiermee klaar. En vanaf dat ogenblik was hij op zijn hoede en niet meer te verrassen. Nemen kon hij de stad nog niet, want het land in de gehele omgeving was onder water gezet. Maar — Antwerpen was Leiden niet. En Marnix had niet de wil en de kracht van een Van der Werff. De Antwerpse burgers lieten, toen de nood aan de man kwam, spoedig het hoofd hangen en omdat men wist, dat Parma geen Alva was, gaf de stad zich in Augustus 1585 over. Er werd niemand gedood, er werd niet geplunderd en de hervormden mochten rustig verhuizen. En toch werd de overgave de ondergang van de stad, want nu Antwerpen Spaans was en de mond van de Schelde in Zeeuwse handen bleef, kon er geen handel meer gedreven worden. Voor Amsterdam was dit een bijzonder groot voordeel; het werd nu de grootste handelsstad van noordwest-Europa.

Parma had zijn doel voor een groot deel bereikt. Het zuiden was voorgoed Spaans;

de roomse godsdienst was de enige, die toegelaten werd; de hervormden trokken bij duizenden naar het vrije noorden. Het zag er somber uit voor Holland. Overal verraad, ontrouw en afval. Nijmegen koos vrijwillig de Spaanse zijde. Veel edelen lieten zich omkopen en gingen over in Spaanse dienst. Ja, wie was er nog wel te vertrouwen? — Wat was er van de Unie nog over? Een paar verbrokkelde gewesten, zonder vorst.

„Dat kan zo niet duren," zeiden de Staten. „We kunnen niet buiten een souverein, die ons met zijn leger te hulp komt." Bij de Unie van Utrecht was wel besloten, dat van elk gewest de mannelijke ingezetenen in een Staatsleger dienst zouden nemen, maar er was niets van gekomen. En het geld, dat de gewesten zouden leveren, kwam ook heel slecht binnen. Er was geen eendracht, ieder gewest was eigenlijk zelfstandig en er was geen macht, die de nalatige steden en gewesten kon dwingen hun plicht te doen. Er was geen eenheid in bestuur en geldzaken. Overal was de grootste wanorde. En men hoopte, dat alles beter zou gaan, als er maar een souverein was. Tot wie zou men gaan?

Parma

Tot Frankrijk, had Oranje altijd geraden. En men vroeg aan de Franse koning, of hij ook vorst over de Nederlanden wilde zijn. Hij bedankte er heel beleefd voor. Zijn broer Anjou, die gestorven was, had er zo weinig plezier van gehad, dat hij er niet veel voor voelde, zich in dat wespennest te steken. Het zou natuurlijk een oorlog met Spanje voor hem betekenen. En in zijn eigen land had hij al zorgen genoeg: de hugenoten en roomsen stonden ook daar gewapend tegenover elkaar. Neen, de koning bedankte voor de eer.

Dan maar eens bij Engeland proberen, vonden de calvinisten in Holland. Koningin Elizabeth was immers protestant. Een plechtig gezantschap stak de Noordzee over. Maar ook Elizabeth wilde geen koningin over de Nederlanden zijn. Wel was ze bereid om met troepen te helpen. De onkosten daarvoor moesten de gewesten betalen. En om zekerheid van betaling te hebben, vroeg Elizabeth enige steden als pand; Den Briel en Vlissingen kregen een Engelse bezetting. Op het einde van 1585 kwamen de Engelsen in Vlissingen aan, 6000 man, onder bevel van de graaf van Leycester. Hij werd ingehaald en als een verlosser toegejuicht. Hij werd tot landvoogd benoemd en kreeg de oppermacht in krijgs- en geldzaken. Utrecht koos hij als residentie. Die stad lag immers midden in het land. En hij hoopte als een goed landvoogd de orde in de Unie te herstellen.

En toch — alles wat hij deed, vond men verkeerd. De regenten in Holland en Zeeland werkten hem op alle manieren tegen. Ze waren altijd gewend geweest in overleg met Oranje hun eigen zaken te regelen en nu verlangde Leycester, dat ze precies zouden doen, wat hij wilde en goedvond. Willem van Oranje had nooit grote macht gehad, maar kon vrij goed met de heren Staten opschieten, met wie hij alle landszaken besprak. Leycester had er geen slag van, met die lastige Hollandse bestuurders om te gaan. Zijn bevelen wekten overal verzet. Zo verbood hij Holland

en Zeeland, handel met de vijand te drijven. Ieder zou denken: dat spreekt toch vanzelf! Wie drijft er nu handel met de vijand? Moest dat nog verboden worden? – Maar de Hollandse kooplieden dachten daar heel anders over. Zij wilden de winsten uit de handel met Spanje en het Spaanse zuiden niet missen. Als zíj geen wapens, krijgsvoorraden, koren en vis aan het Spaanse zuiden leverden, zouden àndere landen, Engeland of Denemarken, het doen, en waarom mochten die landen wel aan de vijand verdienen en Holland niet? Zonder die handel zouden zij verarmen en geen belastingen kunnen opbrengen. En daar moest juist het geld vandaan komen, om de oorlog met Spanje te bekostigen. Neen, Leycester kon zijn zin niet krijgen. De kooplieden bleven handel met de vijand drijven, al dreigde Leycester met de doodstraf. Alles wat hij deed, om van de zeven gewesten één staat te maken, mislukte, vooral door de tegenwerking van de Staten van Holland. Die wilden hun zelfstandigheid bewaren. O, die heren regenten van Holland voelden zich zo! Zij waren beledigd, dat Leycester in Utrecht bleef wonen en niet in Den Haag, in hùn gewest. Waarom koos hij hèn niet tot zijn eerste raadgevers en wel een paar Brabanders en Vlamingen? Het gewest Holland was toch verreweg het voornaamste? – Het betaalde toch 80 % van alle oorlogslasten?

Leycester

Vooral één man in de Staten van Holland was Leycesters grote tegenstander. Dat was Johan van Oldenbarnevelt, een rechtsgeleerde, die in 1586 *advocaat* of raadpensionaris van Holland was geworden. Hij was een der bekwaamste en ijverigste medewerkers van Oranje in diens strijd voor de vrijheid geweest. Hij was al in 1573, tijdens Haarlems beleg, met het musket op de schouder in het geuzenleger meegegaan, om de Spanjaard te bestrijden. Hij was een vurig Oranjeman en had ook niets liever gezien, dan dat Willem-vader als graaf gehuldigd zou zijn. Hij zorgde ook voor de verheffing van de jonge Maurits tot stadhouder van Holland en Zeeland, tot generaal en admiraal van leger en vloot. Toen had Leycester nog minder over Holland te zeggen. De Engelse graaf was woedend om de tegenwerking van het gewest Holland, en probeerde zelfs Oldenbarnevelt en Maurits gevangen te nemen, maar dezen verlieten tijdig Den Haag en gingen naar het veiliger Delft. De verhouding werd hoe langer hoe slechter.

En wat baatte de Engelse hulp in de krijg? Niets. De Spanjaarden hielden hun strooptochten door het hele oosten en noorden van het land, ja, tot in het Gooi toe. Verschillende Engelse officieren heulden met Parma, ze leverden zelfs de vestingen Zutphen en Deventer aan de vijand over. En toen de Staten er in 1587 achter kwamen, dat ook Elizabeth en Leycester in het geheim vrede met Spanje zochten, kon de Engelse graaf onmogelijk langer in de Nederlanden blijven en ging heen. Hij was hier precies twee jaar geweest en zo diep was zijn teleurstelling, dat hij op een gedenkpenning liet slaan: „Met weerzin verlaat ik de ondankbaren".

Van Oldenbarnevelt, Maurits en de Hollandse heren kreeg hij het heilige kruis na. Gelukkig, die waren ze kwijt! De onkosten waren nog lang niet aan Engeland betaald. Den Briel en Vlissingen, de pandsteden van Elizabeth, hielden dus nog een Engelse bezetting.

Weer stonden de Zeven – of liever, wat er nog van over was – alleen. Op eigen

benen hadden ze nog nimmer gestaan. Wat nu? Geen vorst wilde hen cadeau hebben. Ze hadden zich vernederd, ja, gebedeld, of ze asjeblieft een stuk van Frankrijk of Engeland mochten zijn, niemand lustte hen. Behalve Filips, maar die lustten zíj niet. Het enige, wat hun overbleef, was zich zelf te helpen. Zonder vorst, zonder buitenlandse hulp. Dus — een republiek? Ja, de *republiek der zeven verenigde Nederlanden*. Waarom niet? zeiden de heren regenten. Het Romeinse rijk was ook een republiek geweest en groot geworden. En het volk Israël had het ook eerst zonder koning gedaan. Met Gods hulp en enige richters. Oranje was hun Mozes geweest, die hen uit Spanje's diensthuis uitgeleid had. Zou God Zijn verlost volk dan niet verder behoeden en richten? En was prins Maurits, hun twintigjarige stadhouder, niet een veelbelovend krijgsman en richter? En Oldenbarnevelt, de ijverige, flinke staatsman? En in Friesland, graaf Willem Lodewijk, even moedig als vroom? Neen, de Zeven hadden geen vreemdelingen meer nodig, geen Oostenrijker, geen Fransman of Brit, ze zouden voortaan *op eigen benen* gaan.

Willem Lodewijk van Nassau

In het begin was het kreupelen, vallen en opstaan. Er was ruzie tussen de regenten, tussen de gewesten, tussen de steden. Er was een slecht, onordelijk leger van huurtroepen met allerlei officieren uit het buitenland. De grote kwaal was het geldgebrek. Langzaam wist Oldenbarnevelt orde in de geldzaken te brengen en de gewesten te gewennen aan het storten hunner bijdragen voor leger en vloot. Langzaam begonnen Maurits en Willem Lodewijk het leger te vergroten en vooral — te verbeteren door goede betaling, strenge tucht en geregelde exercitie. Al bestond het Staatse leger dan ook voor het grootste deel uit allerlei soorten vreemdelingen, in Maurits' handen werd het een geducht wapen, dat op de duur grote dingen zou doen.

Toch zou Parma de zwakke, jonge republiek misschien wel onderworpen hebben, als zijn koning hem zijn gang had laten gaan en krachtig met geld en troepen gesteund had. Maar de eerzuchtige, eigenzinnige Filips had veel groter plannen dan de onderwerping der noordelijke Nederlanden alleen. Hij wou niet meer of minder dan ook Engeland veroveren. Engeland en Holland in één klap. De paus had de ban over Elizabeth uitgesproken en aan Filips toestemming gegeven haar ketters land te veroveren, om er de roomse godsdienst te herstellen. Hij liet een enorme vloot bouwen van 130 schepen. Daar waren geweldige galjoenen bij, zeekastelen, zoals de wereld nog nimmer had gezien. De bouw er van kostte honderd millioen gulden. Er werd wel drie jaar aan gewerkt. Die armada, de *onoverwinnelijke*, was bewapend met 3000 kanonnen, bemand met 30.000 soldaten en matrozen en 2000 galeislaven als roeiers. Parma kreeg bevel naar Duinkerken te gaan met zijn 17.000 man, bij aankomst van de armada uit te varen en zich met de Spaanse vloot te verenigen. Hij zou dan het opperbevel nemen en de Theems opvaren, Londen en Engeland veroveren. „Doe het niet," was Parma's raad. „Het is een dure, gewaagde onderneming. — Laat mij eerst het noorden onderwerpen." Filips luisterde niet naar reden. „De armada komt. Houd u gereed."

Parma hield zich gereed. Maar — Engeland ook. En Holland niet minder. Het had nu tòch Engeland als bondgenoot gekregen. Een buitenkans, waarvoor Filips zelf gezorgd had. De Engelse vloot van 70 schepen ging in het Kanaal kruisen, om

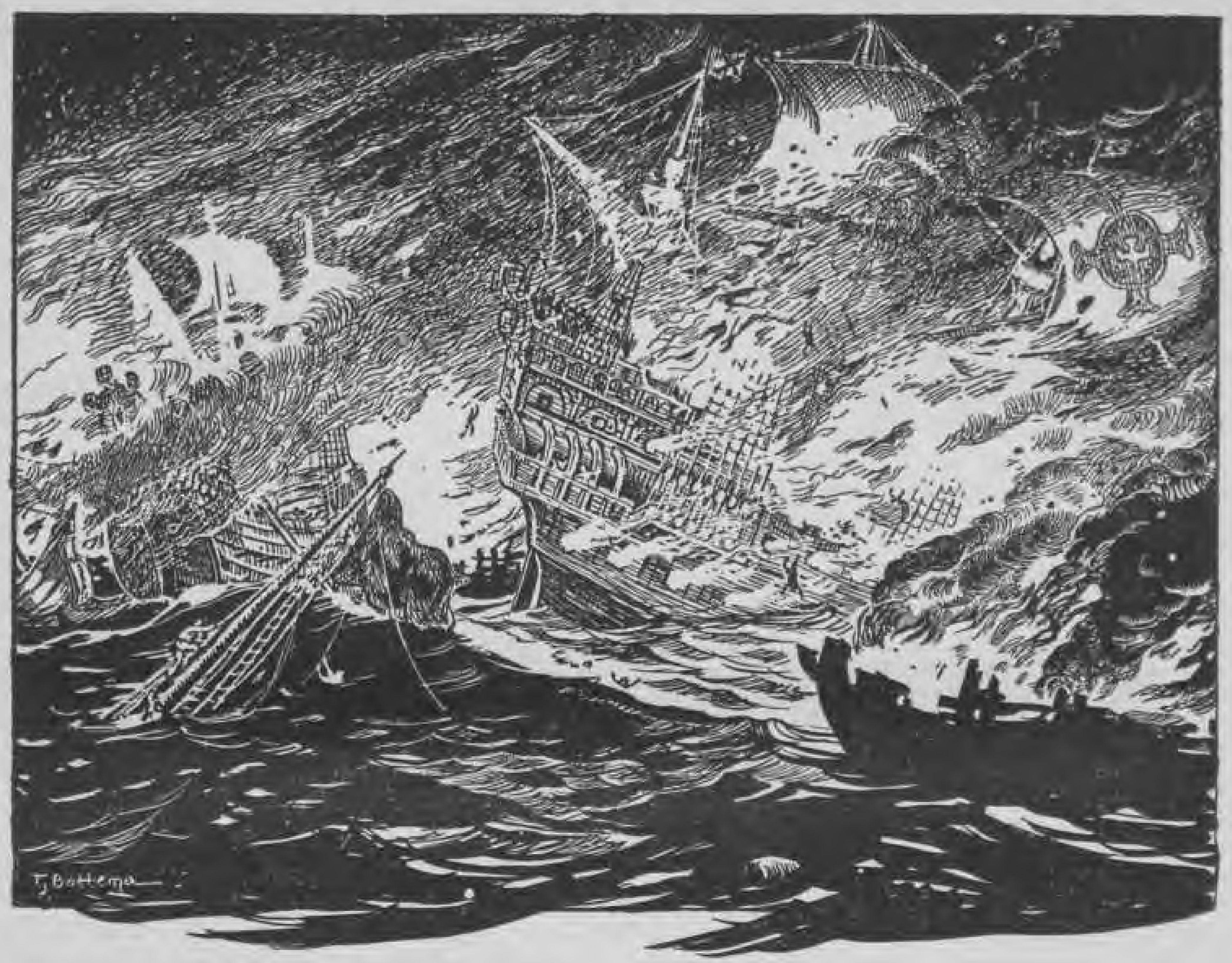

Vlammende wrakken op de donkere zee

de armada op te wachten. De Hollanders en Zeeuwen hielden met 35 vaartuigen de wacht voor de Vlaamse banken, zodat er geen schip de Duinkerkse haven kon uitvaren.

Het was een machtig gezicht, toen de armada einde Juli 1588 in het Kanaal verscheen. Langzaam, log en zwaar waren de meeste schepen en de Engelsen begrepen wel, dat ze niet moesten proberen die kastelen te enteren en te beklauteren. Dan zouden ze het zeker afleggen. Met hun kleinere, vluggere vaartuigen zwermden ze al vurend om de armada heen. Hun goed gericht kanonvuur bracht de vijand enige schade toe. De admiraal Medina Sidonia wist niet beter te doen, dan op de kust van Calais bescherming te zoeken en op Parma te wachten. Krachtige leiding ging er niet van hem uit.

„Waar blijft ge toch?" liet de Spaanse admiraal, ongeduldig geworden, aan Parma vragen.

„Ik kan er niet uit," antwoordde Parma. „De Nederlandse vloot houdt me hier vast." Wel had hij geprobeerd de haven uit te varen, maar het was hem niet gelukt.

De armada kreeg het nu moeilijker, want dagelijks kwamen er versterkingen voor de Engelsen; hun vloot was ten slotte in aantal even sterk als de armada en goed voorzien van krijgsvoorraden. Op een nacht, toen de wind hun gunstig was, zonden de Engelsen hun branders op de armada af.

„De brandschepen! Berg je!" Een paniek ontstond, men kapte de trossen en had geen tijd de ankers te bergen, schepen raakten in elkaar verward, werden aangestoken door de vuurschepen, de wind wakkerde het vuur aan en op de donkere zee dreven

des nachts de vlammende wrakken als reuzenfakkels rond. De armada was des morgens zeer verspreid. Daarvan maakten de Engelsen gebruik. Hoewel het stormachtig weer was, vielen de Britten de armada aan, en veroverden enkele afgedreven schepen. De Spaanse vloot kwam al vechtend in de buurt der Vlaamse kusten, en werd ook daar door de Hollandse en Zeeuwse schepen beschadigd. Ja, de armada liep groot gevaar op de ondiepe Vlaamse kust vast te lopen. Ze werd uit haar ongunstige positie gered door een stevige zuidwestenwind, die haar in staat stelde de Noordzee te kiezen, steeds achtervolgd door de Engelsen. Dezen verschoten al hun kruit en lood; toen lieten ze pas de Spanjaard los en gingen zegepralend naar hun havens.

Maar de rampspoed liet de armada níet los. Ze probeerde om Schotland en Ierland Spanje te bereiken. Een verschrikkelijke orkaan teisterde haar nog erger dan het vuur van de Engelsen gedaan had. Tal van schepen werden op de rotsen van de Faroër-eilanden, de Hebriden en de Ierse kust geworpen. – De hulpeloze schipbreukelingen werden door de onbarmhartige Ieren afgemaakt. Niet meer dan een vijftigtal schepen kwam in Spanje terug, – en het derde deel der bemanning.

De admiraal Medina Sidonia verscheen als een wanhopig man voor zijn koning en jammerde: „Parma heeft mij in de steek gelaten. – Het ongeluk heeft mij vervolgd". En Filips troostte hem grootmoedig: „Gij kunt het niet helpen. Tegen de elementen valt niet te strijden. Ik zal een nieuwe vloot bouwen. God schenkt mij er de middelen voor". Nog was de koning niet van zijn dwaling genezen. Nog droomde hij van de verovering van Engeland.

Terwijl geheel Spanje rouwde om de 20.000 doden uit alle rangen en standen, juichte men in Engeland en niet minder in de Nederlanden. Daar liet men een gedenkpenning slaan met het opschrift: „Gods adem heeft ze verstrooid".

Vanaf dat ogenblik herleefde de moed. Ja, de Zeven begonnen zich te vóelen: Engeland had hen nódig gehad. De rollen waren omgekeerd. Spanje had er een geduchte vijand bijgekregen. En in het volgende jaar 1589 maakte het zich ook Frankrijk tot vijand en kreeg Parma bevel zijn beste troepen naar noord-Frankrijk te sturen.

Parma was radeloos. Hij was zo mooi op weg geweest om de Nederlanden te heroveren. Vier van de zeven gewesten waren zogoed als in zijn macht; alleen Holland, Zeeland en Utrecht waren nog vrij. En nu wierp de koning al zijn plannen omver. Eerst met die armada, en nu met Frankrijk.

In Holland dacht men: ziezo, nu hebben wij ten minste voorlopig rust.

Rust? Terwijl meer dan de helft van de zeven gewesten nog bezet was door de Spanjaard? Willem Lodewijk dacht er anders over. Hij ging naar Den Haag en zei tegen de regering: „Nu is het juist tijd om áán te vallen. We kunnen de Spanjaarden over de Rijn en Maas drijven en het gehele oosten zuiveren. Dit is de kans, die we gebruiken moeten".

Aanvallen? Tot nu toe hadden de gewesten zich steeds verdedigd. De heren Staten hadden allerlei bezwaren. „Als wij aanvallen, komt Parma weer terug uit Frankrijk. En voor de aanval hebben wij een veel te grote macht nodig. Dat kost zoveel geld." Maar Willem Lodewijk hield vol: „Het gaat best. Met een goed betaald, klein leger kunnen we veel bereiken". En hij haalde zijn plannen en papieren voor de dag. Een heel krijgsplan. Ook Maurits praatte dagen lang met zijn neef. Ja, Maurits was het met hem eens. Als de Staten maar wilden en aanpakten! En flink in de beurs tastten! Hij zou eens laten zíen, hoe het moest en kon. Misschien zouden ze dan wel over de brug komen.

In Februari 1590 zond hij een turfschip naar Breda. Onderin stopte hij 70 soldaten. De schipper Van Bergen en zijn knecht wilden wel hun leven wagen en beloofden alle hulp. Zij wisten precies, hoe het op het kasteel toeging, zij kwamen er elke

maand en waren er vertrouwd. De Spaanse soldaten trokken zelf het turfschip door de bevroren gracht tot vóór het kasteel. Beneden hield men zich zo stil mogelijk. De turf aan het dek werd gelost. Het was vinnig koud. De knecht stond op het dek te pompen en te zingen van belang, om het hoesten van de verkouden soldaten beneden te overstemmen. Van Bergen, die bang was, dat de Spanjaarden, die de turf losten, onraad zouden bespeuren, gaf hun wat drinkgeld en zei: „Voor vandaag is het genoeg, — morgen haal je de rest wel. Ik ga nu slapen". En de kasteelsoldaten verlieten het schip.

Toen kwam de nacht. Het kasteel lag in diepe rust. Slaperig stonden de schildwachten op hun posten. Maar in het schip sliep niemand. Eén voor één slopen Maurits' mannen over de brede plank uit het ruim. Plotseling overvielen ze de wachten. Alarm! Geschreeuw! Een kort snel gevecht. Binnen een kwartier hadden

Het turfschip

de 70 Staatsen het kasteel bezet. Direct zond men een bode naar Maurits, die met zijn leger in de omtrek gereedstond. En vóór het aanbreken van de dag verscheen hij voor de poorten van de stad, en de verbaasde, verschrikte burgers zagen de prinsenvlag van het kasteel wapperen. Hoor! trompetters bliezen het Wilhelmus. Zonder kasteel en bezetting kon de stad niet aan verdediging denken, — de poorten gingen open en — Maurits had zijn eerste belangrijke vesting veroverd.

Ja, nu hadden de Staten gezien, dat het plan van de twee stadhouders nog niet zo kwaad was. Ze werden royaal, gaven en beloofden allemaal geld voor Maurits' leger en wilden zo snel mogelijk door Maurits geholpen worden. De één voor de ander riep: „Wij eerst! Wij eerst!" Friesland eiste: „Eerst Groningen en Steenwijk nemen! Want wij hebben de meeste last van de Spaanse strooptochten". En Holland riep: „Wij betalen het meest. Eerst Geertruidenberg verlossen". En Zeeland: „Eerst Hulst! Wat hebben wij met de Friezen en Hollanders te maken!" Er kwam grote ruzie en jaloezie, ja, sommige gewesten dreigden geen cent te zullen geven, als Maurits hen niet het eerst hielp. Maar allemaal tegelijk konden de gewesten toch niet geholpen worden.

Het was van groot belang, dat eerst de riviervestingen veroverd werden. Want daardoor zouden de waterwegen veilig zijn voor het vervoer van Maurits' troepen en kon de vijand geen toevoer van voorraden krijgen. Het jaar 1591 begon Maurits zijn beroemde veroveringstocht. De IJselsteden Zutphen en Deventer waren het eerst aan de beurt. De Zutphense schans had een zwakke Spaanse bezetting. Maurits liet negen zijner soldaten als Gelderse boeren en boerinnen verkleden. Met eieren en kippen gingen ze naar de „markt". Zo kwamen ze in de schans, haalden plotseling hun pistolen voor de dag en door de schoten werd het Staatse vendel, dat in de buurt in hinderlaag lag, gewaarschuwd: de overrompeling was geslaagd! Snel was nu de schans veroverd. En weldra ook de stad. Twee weken later vermeesterde Maurits Deventer na een beleg van tien dagen. Snel bracht hij zijn troepen naar Delfzijl, de invoerhaven van Groningen. Hij nam het in enkele dagen met behulp

van zijn neef Willem Lodewijk. Nu was de vesting Groningen van de toevoer overzee afgesneden. De Friezen hoopten, dat Groningen zelf nu ook een beurt zou krijgen, maar Maurits vond die peer nog niet rijp. Hij verscheen altijd daar, waar de vijand hem niet verwachtte. Van de uiterste noordoosthoek des lands verplaatste de grote veldheer zijn vendels op de snelste wijze naar de uiterste zuidwesthoek, verscheen onverwachts voor Hulst en nam het in vijf dagen. Kort daarop viel de sterke Waalvesting Nijmegen. Hij had er niet langer dan één week voor nodig. Was dit leger dan overal tegelijk?

Vriend en vijand verbaasden zich. Geen slag in het open veld had Maurits nog geleverd. Met wanhoop hoorde Parma, hoe al zijn vorderingen, met veel geld en moeite verkregen, in één jaar tenietgingen. Hij had het de koning wel voorspeld. Hij kon toch niet tegelijk in Frankrijk èn in de Nederlanden de krijg behoorlijk voeren. Toch zond hij zo snel mogelijk een troepenmacht naar het noorden. — Maurits deed nu net, of hij niets meer van plan was. Zijn troepen betrokken de winterkwartieren en de vijand liet zich hierdoor misleiden. Vergeefs vroeg de Spaanse stadhouder van Groningen, Verdugo, telkens hulp voor zijn benard gewest. Men liet hem roepen. De Spaanse koning dacht nog altijd aan de verovering van Frankrijk en Engeland, terwijl hij niet eens bij machte was, om zijn leger in het noorden behoorlijk te betalen. Parma kreeg de schuld van alle tegenslag; híj had de tocht van de armada doen mislukken; híj deed in Frankrijk en de Nederlanden alles mislukken. Ja, Parma was nu de zondebok.

In Friesland had men ook een zondebok. Dat was de goede graaf Willem Lodewijk. Men verweet hem, dat Groningen en Steenwijk nog niet genomen waren. Het was daarom, dat Maurits in het voorjaar van 1592 het beleg voor het sterke Steenwijk sloeg. Het had een geduchte Spaanse bezetting en was niet gemakkelijk te nemen. Aan bestorming waagde Maurits zich niet. Hij ging zuinig met het leven van zijn soldaten om. Dezen hanteerden meer de spaden dan de wapenen. Vroeger gebruikte men de boeren voor het graafwerk bij belegeringen. Maurits liet zijn soldaten dat werk doen. Door een kunstig netwerk van loopgraven en gangen wist hij de bolwerken van de belegerde vesting te naderen. Met mijnen onder de muren verwoestte hij de verdedigingswerken, zodat de vesting bijna open kwam te liggen en zich ten slotte moest overgeven. Ja, Maurits gróef de vijand uit zijn hol. Zo deed hij ook met Steenwijk. De veldheren, die wisten, hoe sterk Steenwijk was, rekenden uit, dat Maurits wel een half jaar nodig zou hebben, om het te nemen. Hij deed er twee maanden over en niet langer.

Tijdens het beleg was hij aan zijn wang gewond en de heren Staten, bezorgd voor zijn leven, stelden hem voor, wat rust te nemen en in het vervolg voorzichtiger te zijn.

„Och, mijne heren," zei Maurits, „waar gehakt wordt, vliegen spaanders. Dankt God, dat het maar een wond aan mijn wang is." Glimlachend beloofde hij, voorzichtiger te zullen zijn, maar hij ging toch zijn gang en trok van Steenwijk naar Koevorden. Ook die voor Verdugo zo belangrijke vesting viel binnen korte tijd in Maurits' handen.

En terwijl Maurits' ster rees en zijn naam in binnen- en buitenland met eerbied werd genoemd, was Parma's einde nabij. Verdacht in Spanje, in ongenade gevallen bij de koning, wist hij bijna zeker, wat hem wachtte. Een nieuwe landvoogd, Fuentes, was in aantocht, een familielid van Alva. Hij had Parma's ontslagbrief in de zak.

Op een sombere, gure Novemberdag verliet Parma met zijn gevolg Brussel. Hij was ziek, al maanden. Nog zat hij te paard en hield zich fier. Maar telkens wankelde hij in het zadel, zo uitgeput was hij. Zijn ontslagbrief heeft hij niet meer gelezen. Het was in Atrecht, de stad, waar hij door de Unie der zuidelijke gewesten zijn eerste grote overwinning had behaald, dat hij stierf — wintermaand 1592. En met

hem verdween Filips' laatste kans, om de Nederlanden terug te winnen.

De jonge republiek in het noorden werd elk jaar sterker. De welvaart door handel en bedrijf stelde haar in staat het nodige geld voor de verdere krijg op te brengen. De zuidelijke gewesten, nog steeds aan Spaanse zijde, gaven in diezelfde tijd een beeld van armoede en achteruitgang te zien. Ze waren afgesneden van alle handel en verkeer. Er kwam geen koren meer uit de Oostzeelanden; ja, in het vroeger zo rijke Antwerpen, Brugge en Gent was menigmaal gebrek, honger en duurte. Roversbenden stroopten het platteland af en des winters verschenen er troepen hongerige wolven in de Vlaamse dorpen. De Antwerpse koopmanshuizen stonden verlaten; de dood lag op de Scheldestad.

En het enige wat nog vertier en voordeel aan Spaans Vlaanderen gaf, was de zeeroof van uit Duinkerken. Met haat en afgunst bezield tegen de vrije Zeeuwen en Hollanders, zwierven die Spaanse geuzen op hun fregatten in de Noordzee en het Kanaal rond, loerend op alleen-varende handelsschepen van het noorden. En als ze geen handelsschepen vonden, overvielen ze de argeloze vissers. Het bootsvolk werd verdronken, of als slaaf verkocht. Schip en lading brachten goed geld op. En menig schipper, die na een maandenlange, moeitevolle reis bijna de vaderlandse duinen in zicht had, werd één dag vóór zijn thuiskomst door de Duinkerker kapers overvallen en naar de havens achter de Vlaamse banken gesleept. En zo roofde het Spaanse zuiden nog de brokken van de rijke tafel der republiek.

XVI. DE ZEVEN GEHEEL BEVRIJD

Voortdurend werkten Oldenbarnevelt, Maurits en Willem Lodewijk aan de verbetering van het Staatse leger. Het kostte millioenen per jaar, waarvan het gewest Holland alleen het drie vijfde deel betaalde. Niet zonder moeite wist Oldenbarnevelt het geld bij elkaar te krijgen. Maar — het kwam er dan toch. Groot was het leger niet, 15 tot 20.000 man, maar het was uitstekend bewapend met de nieuwste en beste middelen en de soldaten konden rekenen op geregelde en goede betaling. Want: geen geld, geen Zwitsers. Vroeger mochten de huurlegers grotendeels van buit en roverij leven ten koste van boer en stedeling, onder Maurits was dat anders. Hij duldde geen moord- en plunderpartijen. Hij was rechtvaardig, maar — streng. Had hij een vesting genomen en de vijand vrije aftocht met krijgseer en behoud van wapenen belóófd, dan hoefde geen Spanjaard bang te zijn, dat hem iets werd ontnomen. Ja, Maurits liet eens twee zijner soldaten ophangen, omdat ze een hoed en een sabel hadden gestolen.

Ook in rusttijden, als het volk in de kwartieren lag, luierden zijn troepen niet. Elke dag werd er geoefend, met de nieuwste wapens geëxerceerd, vooral met het musket. De buitenlandse officieren vonden het een eer onder hem te mogen dienen en te leren. Zijn kamp was een verzamelplaats van jonge Franse, Engelse en Duitse edellieden. Toch bleef Maurits bij al zijn voorspoed en eer een eenvoudig man. Van de volkstoejuichingen in Den Haag hield hij niet. Zijn hofhouding in de residentie was zeer eenvoudig; zijn kamers in het prinsenkwartier waren vrij kaal. Och, hij was er ook weinig. Bijna het gehele jaar was hij bij zijn soldaten, het kamp was zijn thuis. Hij was niet getrouwd.

Aan het nieuw-modisch gedoe van zijn Franse officieren — „die snufneuzen!" spotte hij — deed hij niet mee. Zijn baard en hoofdhaar waren ouderwets en zijn enig sieraad was een gouden gevest aan zijn degen. Zijn liefste vermaak was schaken, maar hij kon niet tegen zijn verlies. Als hij van een officier een partij gewonnen had, liet hij hem netjes met een lamp door zijn ordonnans naar zijn tent brengen. Had hij een partij verloren, dan was hij uit zijn humeur en liet zijn overwinnaar alleen door het donker naar zijn kwartier tippelen.

Overigens was Maurits een hartelijke, ernstige, ronde krijgsman. Van staats- en moeilijke godsdienstzaken zei hij: „Daar heb ik geen verstand van, mijne heren, ik ben soldaat". Maar dit was hij dan ook goed.

En hij was dat juist op tijd. Want er was nog groot werk te doen. Holland eiste de verovering van Geertruidenberg. Die riviervesting was nog steeds in Spaanse handen. Ze beheerste het verkeer op de Maas en lag gevaarlijk dicht bij Holland. Woedend waren de Zeeuwen en de Friezen, toen Maurits in Maart 1593 Hollands zin deed en het beleg voor Geertruidenberg begon. „We betalen niet meer voor dat Staatse leger!" riepen ze om het hardst. De Friese Staten verboden Willem Lodewijk om Maurits met troepen te helpen. Ze verweten hem, dat hij met Holland heulde en stuurden hem met eigen troepen naar de vesting Groningen, waar hij

geen geluk had. Intussen liet Maurits de Friezen en Zeeuwen schreeuwen en bleef voor Geertruidenberg. Daar verschanste hij zich zo stevig, dat een Spaans ontzettingsleger van 10.000 man hem onmogelijk kon aanvallen. Zijn onverbeterlijk graaf- en mijnwerk, alles nauwkeurig met zijn officieren berekend, bracht vriend en vijand in bewondering. Hij stelde in enige schansen schijnbatterijen op, van beschilderde houten kanonnen, waarop de vijand zijn munitie nutteloos verschoot, tot groot vermaak van de buitenlandse gasten, die de belegering als een leerschool meemaakten. In Juni moest de vesting zich overgeven; de vijandelijke bezetting mocht met krijgseer aftrekken.

In het jaar daarop, 1594, kreeg Friesland eindelijk zijn zin. De Groningse stadhouder Verdugo had vruchteloos geprobeerd Koevorden te heroveren. Toen Maurits in aantocht was, trok hij zich snel binnen Groningen terug. Na een belegering van twee maanden was zijn lot beslist. Maurits en Willem Lodewijk deden hun intocht in de stad, die veertien jaar de schrik en de bedreiging van het Friese platteland was geweest. Het afgevallen gewest werd weer bij de Unie gevoegd en Willem Lodewijk werd er stadhouder van.

De jonge republiek kreeg de volle bries in de zeilen. Terwijl Maurits het land zuiverde van de resten der Spaanse macht, stevenden de duizenden schepen der Hollandse handelsvloot naar alle delen der wereld, bekende en onbekende. De scheepstimmerwerven, de touwslagers en zeilmakers kwamen handen te kort. In de kooplieden trilde ondernemingslust. En altijd vonden ze hun schippers en bootsvolk, belust op avontuur en winst. Een paar jaar geleden was de handel in de Middellandse zee tot grote bloei gekomen. Amsterdamse schepen haalden het graan uit de Oostzeelanden en brachten het naar Italië. De Straatvaart, zoals de handel door straat Gibraltar en de Middellandse zee werd genoemd, strekte zich uit tot Griekenland en de kust van Klein-Azië. Het was een halen en brengen van producten.

Ook met het vijandelijke Spanje bleef men voortdurend handel drijven. Geregeld deden de schepen Lissabon aan, om er koren, vis en laken te brengen en Indische producten op te kopen en in heel Europa te verhandelen. Filips liet die handel meestal toe, omdat hij die niet missen kon, zonder zijn eigen kooplieden te benadelen. Maar soms kwam er plotseling een bevel, beslag op de Hollandse schepen in Spaanse havens te leggen. Dan werd alles verbeurdverklaard, de schepelingen gingen als slaven naar de galeien en de kooplieden in het vaderland hadden dan millioenen schade of gingen bankroet. Men begon huiverig te worden voor Lissabon, al wilde men nog zo graag de voordelen van de handel in Indische waren behouden. Enkele ondernemende schippers voeren Spanje voorbij en dreven op eigen houtje handel op de kust van Afrika, in de Bocht van Guinee, waar ook Portugese koloniën waren. De Hollandse kooplieden staken de koppen bij elkaar en maakten plannen om een eigen weg naar Indië te zoeken. Want de weg om Afrika, om de zuid, zoals men zei, was onveilig. Daar voeren immers geregeld de Portugese en Spaanse handelsvloten. Van die weg langs de kaap de Goede Hoop en van Indië wist men al veel. Er was een boek over geschreven door Van Linschoten. Die was jaren lang bij een Portugees geestelijke in dienst geweest en had veel in de landen om de Indische oceaan gereisd en beleefd. Ook hij wilde wel meegaan, om te proberen of er ook om het noorden van Azië een weg naar Indië was te vinden.

Drie reizen maakte men naar het noorden in 1594, 1595 en 1596. Wel vond men de doorgang tussen Nova Zembla en Azië, straat Waigatsj. Maar de tweede en derde tocht mislukten geheel. Men liep vast in het poolijs. De laatste maal kon men zelfs niet meer vóór- of achteruit en moest men op Nova Zembla overwinteren. Dat was de beroemd geworden tocht van Van Heemskerck en Barentsz, waarbij de laatste van ontbering omkwam. In de zomer van 1597 is men weer teruggekeerd

De schepen van De Houtman in Indië

en voor ieder stond het toen vast, dat om de noord geen behoorlijke handelsweg naar Indië mogelijk was.

Het was ook niet meer nodig. Want anderen hadden de weg om de zuid intussen al gevonden en de eerste Indië-reis volbracht. In April 1595 waren vier schepen onder bevel van De Houtman en Keyser uitgevaren; veel ontbering en zorg hadden ze doorstaan; – na 450 dagen hadden ze hun doel bereikt en ankerden op de rede van Bantam aan de westkust van Java. Maar ook daar vonden ze de aartsvijand, de Portugezen en Spanjaarden; die dreven al 75 jaar handel in oost-Azië en hadden er hun rijke bezittingen. Ze werkten ons op allerlei manieren tegen, wat natuurlijk te begrijpen was. De Hollanders waren voor hen opstandelingen en zeerovers. Dat vertelden ze ook aan de Bantammers. Van handelen kwam niet veel op die eerste tocht. Hier en daar kregen de schepelingen ook onenigheid met de Javanen. Men voer om Java heen en richtte de steven toen weer naar het vaderland. De terugreis duurde veel korter dan de heenreis: in 170 dagen was men thuis. Eén schip had men verloren, van de 250 man keerden er 90 terug. De anderen waren op de tocht gestorven. En toch werden de klokken geluid! Want de eerste Indië-reis was volbracht, de weg naar de Oost was gevonden. Nieuwe schepen werden uitgerust, beter dan de vorige. Steeds vond men kooplieden en schippers bereid, om de maandenlange reis naar de verre landen te doen. De grote winst op de specerijen lokte ieder aan. Het gevaarlijke Lissabon had men niet meer nodig. Honderden schepen met duizenden matrozen waren in de Portugese en Spaanse havens in beslag genomen, telkens weer. Filips dreef de Hollanders zelf de weg naar Indië op, en benadeelde daardoor zijn eigen handel en zijn macht in Azië.

Het ging slecht met Spanje de laatste jaren. Alles liep Filips tegen. Nog trachtte hij zich met de Nederlanden te verzoenen. Hij gaf honderden in beslag genomen schepen terug, liet 6000 gevangen zeelieden vrij, om de handel op zijn havens weer

Albertus van Oostenrijk en Filips Willem van Oranje in Brussel

aan te moedigen en zijn vredelievendheid te tonen. Hij zond een nieuwe landvoogd, Albertus van Oostenrijk, naar Brussel; in diens gevolg was ook Filips Willem van Nassau, Oranje's oudste zoon. Misschien zou hij zijn broer Maurits met de koning kunnen verzoenen.

In dertig jaar had hij zijn vaderland niet gezien. Hij was zeer ontroerd, toen hij naast Albertus Brussel binnenreed, Brussel, de oude hoofdstad. Verwonderd zagen de mensen hem aan. „Sprekend zijn vader," zeiden ze. Zó geleek hij op Willem van Oranje. Hij was opgevoed in de roomse godsdienst en in trouw aan de koning. Wat zijn vader gedaan had en zijn broer nú deed, keurde hij af. Toch vereerde hij hen en had hen lief. Het bloed kroop immers, waar het niet gaan kon. Hoe hoopte hij, een middel te mogen zijn voor de vrede tussen Spanje en de Nederlanden. Hij was immers de wettige opvolger van zijn vader. Filips had hem als prins van Oranje erkend en hem een klein jaargeld gegeven. Ook de Nederlandse goederen van zijn vader waren toch zijn erfdeel. Hij schreef aan de Staten van Holland, dat hij in Den Haag wenste te komen voor een samenspreking met hen en zijn broer. Maar de Staten vreesden, dat hij verdeeldheid zou brengen, schreven hem, dat zijn overkomst niet nodig was en zonden hem 10.000 gulden als de opbrengst uit de goederen van zijn vader. Diep teleurgesteld en bedroefd berustte hij. Och, hij begreep wel, dat hij niet gewenst was. Hij was geen Spanjaard en geen Nederlander meer. Hij was een vervreemde Nassauwer. Hij bleef nog enige jaren in Brussel en ging

toen naar zijn prinsdom in Frankrijk, zonder zijn broer ontmoet te hebben, maar nog altijd hopende op betere tijden.

Neen, verzoening met Spanje was niet meer mogelijk. Daarvoor was er te veel gebeurd. De jonge republiek was gegroeid tot een krachtige, zelfstandige staat, die geen buitenlandse hulp meer nodig had, om het tegen Spanje op te nemen, of het in zijn eigen havens aan te tasten. In 1596 waagde een Hollandse oorlogsvloot, met een Engelse scheepsmacht verenigd, zich in de haven van Cadiz, niet ver van straat Gibraltar. Daar lagen 75 Spaanse koopvaardijschepen, beschermd door 20 galjoenen. De Spanjaarden waren zo overrompeld door de plotselinge, brutale inval, dat er van geen verdediging sprake was. De oorlogsschepen vluchtten naar alle kanten. Zelfs zagen de Engelsen en Hollanders kans, de stad Cadiz te bezetten. Maar onder dat bedrijf had de Spaanse admiraal Medina Sidonia nog zoveel tegenwoordigheid van geest, om bevel te geven, alle Spaanse schepen te verbranden, opdat ze niet in handen van de vijand zouden vallen. Die schande kon hij niet verdragen. En de prachtige Spaanse handelsvloot, vol kostbare lading, ging in vlammen op. Te laat bemerkten de Hollanders en Engelsen, dat de grote buit hun toch nog ontgaan was. Ze wreekten zich door in Cadiz te plunderen en te branden, verlieten daarna de stad en gingen weer naar hun schepen. Zover was het met Spanje reeds gekomen, dat het op eigen kust niet meer veilig was. In dat jaar deed Filips nog een laatste krampachtige poging zijn eer en gezag op zee te herstellen, door een nieuwe grote vloot naar het noorden te zenden. Maar het ongeluk vervolgde hem: ook die vloot werd reeds bij kaap Finisterre door een vreselijke storm vernield; veertig grote schepen zonken met veel krijgs- en bootsvolk; de rest kwam ontredderd en wrak geslagen naar de eigen havens terug. Spanje was uitgeput en bankroet. Het kon niet eens meer de rente van zijn milliarden schuld betalen en niemand was bereid de koning nog geld te lenen.

Ook de landvoogd Albertus ondervond er de last van. Nu hier, dan daar had er muiterij onder zijn troepen plaats. Gelukkig voor hem, dat de kaperij van de Duinkerkers nog wat geld in zijn schatkist bracht. In het begin van zijn regering had hij enig succes voor Hulst. Hij wist deze vesting weer te hernemen, maar ten koste van groot verlies aan manschappen. Het was een zeer dure overwinning. En in het jaar daarop werden zijn troepen in een open veldslag bij Turnhout gevoelig geslagen. De voorzichtige Maurits had zich tot nu toe niet tot grote veldslagen laten verleiden. Hij was zuinig op zijn manschappen en zag meer heil in de verovering en blijvende bezetting van vestingen en steunpunten. Maar bij Turnhout zag de veldheer, dat het terrein en de verkeerde opstelling van het Spaanse leger hem grote kans op een makkelijke overwinning gaven. Beide legers waren ongeveer even sterk, 6000 man. De overwinning was echter niet aan het voetvolk, maar bijna alleen aan Maurits' ruiterij te danken. De 800 ruiters renden de vijand voorbij en vielen hem toen in de rug aan. Ze waren gewapend met karabijnen. Dat was iets nieuws, want het ruiterwapen was tot nu toe altijd de speer geweest, of de sabel. De Spaanse ruiters waren hierdoor verrast en machteloos. Een paniek was het gevolg, de vijand kwam tussen twee vuren, de ruiterij achter en het voetvolk vóór zich. Het werd een wilde vlucht, een totale nederlaag. Het halve Spaanse leger ging er aan. Veertig vaandels en alle legervoorraden vielen in Maurits' handen. In een half uur was de slag ten einde. Sneller en makkelijker zege had Maurits nog niet bevochten. Aan Staatse zijde waren slechts tien man gesneuveld of gekwetst.

In hetzelfde jaar, 1597, zuiverde Maurits Twente, de Graafschap en Drente van de vijand door de inneming van de belangrijke vestingen: Groenlo, Enschede, Ootmarsum, Oldenzaal en tal van andere plaatsen. Aan het eind van dat roemrijke jaar bevond zich geen Spanjaard meer in de zeven gewesten. Toen Maurits van zijn

langdurige veldtocht in Den Haag terugkeerde, werd hij met gejubel ontvangen en de Staten beloonden hem, door hem het stadhouderschap over Utrecht, Overijsel en Gelderland te geven.

Wat was er veel veranderd in een kort tijdperk van tien jaar! In 1587 bedelden de Zeven nog bij buitenlandse vorsten om asjeblieft koning over hen te worden; ze hadden geen geld, geen leger, er was geen orde; ze geloofden niet, zich alleen te kunnen verdedigen, laat staan, dat zij ooit in de aanval zouden komen. En in 1597? Toen waren ze trots op hun onafhankelijkheid, hadden niemand nodig, gingen hun eigen weg. Er was voorspoed en een krachtig leger. Ze waren in de aanval en hadden de Spanjaarden verdreven.

En Spanje? Het was vermoeid, verarmd. Ziek als zijn koning zelf. Ach, de koning! Wat had hij in zijn ruim veertigjarige regering gewerkt, dagen en ook nachten op zijn stille kamer voor de grootheid en uitbreiding van zijn rijk, voor de opperheerschappij van de roomse kerk. Alles had hij voor zijn ideaal geofferd, het geluk van zich zelf, van zijn land, van zijn onderdanen. Hij had willen heersen over het geweten der mensen, alle geloof, dat het zijne niet was, willen uitroeien, willen verstikken in rook en bloed. Het was hem niet gelukt. Oranje had het voorspeld: de koning dwaalt, als hij denkt, dat dit mogelijk en goed is. Aan het eind van zijn leven zag de koning nog niet in, dat hij gedwaald had. Hij meende oprecht, dat hij zijn plicht voor God, tot heil van zijn onderdanen had gedaan. Bij het naderen van de dood was hij met zorg vervuld voor de toekomst van zijn landen. In Spanje zou zijn zoon opvolgen. De Nederlanden schonk hij aan Isabella, zijn lievelingsdochter; – hij noemde haar in zijn testament: het licht mijner ogen, zó lief had hij haar. Het was zijn hartewens, dat zij een beschermer zou hebben; daarom zou zij huwen met de aartshertog Albertus van Oostenrijk, die de landvoogdij voor haar zou waarnemen. Hij beleefde dit huwelijk niet meer. Kort daarvóór, in September 1598, voelde hij zijn einde naderen en liet zich overbrengen naar de tempel, die hij tot Gods eer gebouwd had op de rotsige hoogvlakte van Estremadura. Daar, in dat kloosterpaleis, het Escuriaal, lag de twee en zeventigjarige grijsaard in een kamertje naast de kerk en door een venster kon hij het glanzende altaar zien. Hij leed onduldbare smarten; toch kwam er geen klacht over zijn lippen. Op een morgen vroeg, terwijl de koorknapen de mis zongen, gaf hij de geest, – het houten kruisje van zijn grote vader in zijn handen geklemd.

En in geheel Spanje bedreef men rouw om het heengaan van de allervroomste koning.

Prins Maurits in de slag bij Nieuwpoort

XVII. EEN VREDE, DIE GEEN VREDE BRACHT

Al was Spanje uitgeput door de krijg, toch was het te trots, om de Nederlanden zomaar los te laten en de strijd op te geven. Filips III dàcht er niet over. Hij vond, dat zijn vader de Hollanders veel te vriendelijk behandeld had. Weg met alle Hollandse handelaars in mijn havens! – dat was één van zijn eerste bevelen. Niemand mag handel op Indië drijven, dan wij alleen, wij Spanjaarden en Portugezen. Ja, zo'n bevel geven was makkelijk genoeg. Maar er was geen Hollander meer, die zich er iets van aantrok. De Spaanse havens? Daar kwam men voortaan alleen om te vechten en te plunderen. En geen macht ter wereld kon de Hollandse zeeman uit Indië meer wegjagen. Elk handelsschip werd bewapend en de Spaanse macht kreeg ook in Oost- en West-Indië de Hollander tegenover zich. Het werd ook daar een strijd op leven en dood. En niet alleen de Portugezen, ook de Engelsen zetten de Hollandse koopman overal de voet dwars, want ook die waren al druk aan het handel drijven in de Indische zeeën. Hoe zou dat aflopen?

De Indische handel opgeven, daaraan dachten onze kooplui niet. Wel probeerden zij, of er geen andere, veiliger weg dan om kaap de Goede Hoop te vinden was. Zo ging Olivier van Noort met enkele schepen door de Atlantische oceaan, om Zuid-Amerika door straat Magellaan, westwaarts door de Grote of Stille Oceaan en kwam op die manier eindelijk ook in Oost-Indië. Langs de bekende weg om

Afrika ging hij terug en had aldus de eerste reis om de wereld volbracht. Maar ook langs die weg, die bovendien veel langer en moeilijker was, vond men overal de Spanjaarden, want op verschillende plaatsen in Zuid-Amerika hadden zij reeds hun koloniën.

In de Nederlanden werd de oorlog voortgezet. In 1599 had Maurits de handen vol, om zich de nieuwe Spaanse aanvoerder De Mendoza van het lijf te houden. Deze snoefde: „Ik wil Holland zien!" Van uit Brabant trok hij de Maas over, maar in de Bommelerwaard waakte Maurits en wist De Mendoza weer over de rivieren terug te werpen. Bij hem was zijn vijftienjarige broer, Frederik Hendrik, die toen zijn eerste ruitergevecht meemaakte en zich zo onbesuisd in het wapen- en paardengedrang waagde, dat hij tweemaal in groot levensgevaar verkeerde en ontzet moest worden. Hij kreeg een standje van zijn grote, bezorgde broer, die zei: „Je bent hier om te leren, het vechten komt later wel".

Maurits was een uiterst voorzichtig krijgsman, die niet van waagstukken hield. En toch had hij in tien jaar meer bereikt met zijn belegeringsleger dan anderen met grote, gewaagde veldslagen. Op die manier wilde hij doorgaan. Maar hij kon niet altijd doen, wat hij wilde. Zijn wil was geen wet. Hij was als stadhouder en veldheer een dienaar van de heren Staten. Dat merkte hij goed in 1600, toen ze hem een plan voorlegden, waarmee hij het niet eens was. Wat was dat plan?

Een veldtocht dwars door Vlaanderen om Duinkerken te veroveren. Dat roofnest was lang genoeg in Spaanse handen geweest. De zeelieden en vissers klaagden steen en been. Wel lag er een wacht voor de Vlaamse banken van tientallen schepen. Die kostte wel een millioen per jaar. En nòg zagen de kapers kans met hun snellere fregatten naar buiten en weer binnen te komen. Honderden vissers- en handelsschepen vielen in hun handen. En als ze de schepen niet in hun haven konden slepen, plunderden zij ze leeg, spijkerden de vissers op hun eigen dek vast en lieten dan de vaartuigen zinken. Ja, de Duinkerker wreedheden riepen om wraak. De Schelde was ook niet veilig meer. De Zeeuwen konden geen handel meer drijven, sedert ook Sluis weer in Spaanse handen was en daardoor de verbinding met de zuidelijke Nederlanden was verbroken. Daarom moest de hele Vlaamse kust in één veldtocht gezuiverd worden. Ostende was al in Staatse handen. Maar dat was niet genoeg. Duinkerken moest vallen. Zo spraken de Staten tegen Maurits.

„En als de hele Spaanse macht mij daar op het lijf valt en mij de terugtocht afsnijdt?" vroeg Maurits. „Dan zijt gij uw hele leger kwijt en is alles verloren. Ik houd niet van dobbelen in de krijg. Ik heb een beter plan." Hij wilde Sluis nemen en dan langzaam Vlaanderen binnendringen, plaats na plaats veroveren. „Dan heb ik geen vijand in de rug," zei Maurits.

De Staten schudden het hoofd. „Dat duurt te lang, dat kost veel meer dan één flinke veldtocht met een grote macht." En wat praatte Maurits toch van de „vijand"? Die betekende niets. De aartshertog hàd geen leger meer. Het was verscheurd door muiterij. Net als in 1576 zwierven grote afdelingen plunderend rond. Ja, misschien zouden de Vlaamse steden de poorten zomaar voor Maurits openen en hem te hulp komen. Met één flinke klap zouden grote voordelen behaald worden. En wat zouden Frankrijk en Engeland respect voor Holland krijgen! – Ja, Oldenbarnevelt vooral drong net zo lang aan, dat Maurits ten slotte toegaf en besloot de gevaarlijke onderneming te wagen.

Er was heel wat voor nodig: 12.000 man voetvolk, 3000 ruiters, enorme voorraden levensmiddelen en munitie moesten in honderden kleine schepen over de Schelde gevoerd worden. En de lange tocht dwars door Vlaanderen begon. Oldenbarnevelt en veel voorname Hollandse heren gingen naar Ostende en wachtten daar in spanning af, hoe de tocht zou aflopen. Het ging heel anders, dan ze verwacht hadden. In het

zuiden opende geen stad haar poorten. De dorpen waren verlaten, de soldaten konden er zelfs geen eten of drinken krijgen. Ja, de Vlaamse boeren waren zo vijandig gezind, dat ze zelfs op alleen-lopende, kleine Staatse patrouilles schoten. Zo Spaansgezind was het zuiden in vijftien jaar geworden. Maurits stond in het hart van een vijandig land. Waar wàs de vijand? Hij wist het niet. Hij wist niet eens, òf er wel een Spaans leger in de buurt was. Hij verwenste het ogenblik, dat hij zijn toestemming tot deze onderneming had gegeven en voelde zich zeer onzeker.

En niet zonder reden. Want toen de Spanjaarden hoorden, dat Maurits zich zo diep in Vlaanderen had gewaagd, kwam er direct een andere geest in de troepen. De landvoogdes Isabella kwam te paard bij de wapenschouwing, hield een vurige toespraak en beloofde: „Ik sta er borg voor, dat gij betaald zult worden voor uw diensten, uw trouw aan het vaderland, al moest ik daarvoor al mijn juwelen verpanden! Nu hebt gij de kans, waar gij zo lang naar verlangd hebt: de vijand in het open veld te verslaan!" Geestdrift kwam er nu in dezelfde troepen, die enige weken geleden nog aan het muiten waren, geestdrift om desnoods zonder soldij voor de Spaanse koningsdochter en haar eer het leven te wagen. Zeer snel brachten de Spaanse aanvoerders, Albertus en De Mendoza, hun regimenten bijeen, te zamen 12.000 man, en zochten Maurits op.

Deze was bij Nieuwpoort, toen hij verrast werd door het bericht van Albertus' komst. Wat hij gevreesd had, was gebeurd: de terugtocht was hem afgesneden, – hij stond tegenover de gehele Spaanse macht. En het ergste was, dat hij zijn eigen troepen niet bijeen had, om behoorlijk slag te leveren. Een gedeelte was de Nieuwpoortse haven al overgetrokken, het grootste deel nog niet en de opgekomen vloed belette de vereniging. Het Staatse leger was de ondergang nabij, als Albertus' macht nú slag zou leveren. Die moest in elk geval voor enige úren opgehouden worden.

Daarom zond Maurits zijn onderbevelhebber Ernst Casimir met 3000 man Albertus tegemoet. Deze eerste ontmoeting tussen de Staatsen en Spanjaarden eindigde in een volkomen nederlaag van de Friese graaf. Hij verloor 800 man, zijn vaandels en een paar kanonnen; zijn geringe macht werd geheel uit elkaar geslagen, en wat er overbleef vluchtte naar Ostende, waar de heren Staten en Oldenbarnevelt in angst en vrees verkeerden over Maurits' lot. Nu zagen ze, welk een hoog spel ze met hun plan gespeeld hadden. Berouw en vrees vervulden hun harten. Ze baden en smeekten God om uitkomst.

Was Albertus direct verder gemarcheerd, – hij zou Maurits zeker verslagen hebben. Hij deed dit niet. Uren lang overlegden de Spaanse bevelhebbers, of ze Maurits zouden aanvallen, of hem voorlopig de terugtocht zouden afsnijden. Eindelijk besloot men: aanvallen. Maar juist in die uren had Maurits gelegenheid gehad zijn troepen niet alleen geheel te verenigen, maar ook gunstig op te stellen. Zijn geschut stond op planken, om te voorkomen, dat zijn kanonnen in het duinzand zouden wegzakken. De vloot met proviand en legervoorraden zond hij de zee in, omdat hij bang was, dat ze door de Spaanse bezetting van Nieuwpoort verbrand zou worden. En hij beval Frederik Hendrik, de grote knaap, naar de vloot te gaan, om zich in veiligheid te stellen. Want wat er nu gebeuren ging, was geen kinderwerk. Maar de jonge Nassauwer zei herhaaldelijk: „Ik ga niet", en smeekte bij zijn broer te mogen blijven, om naast hem te staan of te vallen. Tot Maurits hem zijn zin gaf.

Het was 2 Juli, des middags twee uur, toen de voorhoeden de slag begonnen, en spoedig een algemeen gevecht in de Nieuwpoortse duinen en op het brede strand volgde. Uren lang ging de barre strijd op en neer. De Spanjaarden veroverden duin na duin; ze waren doodmoe van het zwoegen door het zware zand; de zon brandde hun in het gezicht; ook de wind was hun ongunstig: zand en kruitdamp woeien hun

tegen. En toch – de Staatsen weken, verschillende afdelingen vluchtten reeds. Maurits, overal kenbaar aan zijn helm met oranjepluimen, rende de wijkende afdelingen tegemoet, sprak ze moed in en zwoer hier te zullen overwinnen of te sneuvelen. Het gelukte hem de orde te herstellen en de vijand voor een ogenblik tot staan te brengen. Daarvan maakte hij gebruik, om zijn laatste reserves, een grote afdeling ruiterij, in het vuur te brengen. Deze viel plotseling van de landzijde Albertus' troepen op het strand aan, – de charge was zo hevig en overrompelend, dat de uitgeputte Spanjaarden in paniek raakten, weken en ten slotte in verwarring op de vlucht sloegen. Nog vervolgde Maurits hen, maar hij kon niet voorkomen, dat het Spaanse leger ontkwam. De slag was echter gewonnen.

Als door een wonder was Maurits' leger gered. Zo bewogen was Maurits, toen hij de vijand zag vluchten, dat hij van zijn paard steeg en in het zand neerknielde, om God voor de overwinning te danken.

Wat zou hij nu doen? Nieuwpoort belegeren – en dan naar Duinkerken trekken, gelijk het plan was? Hij had grote verliezen geleden, bijna 2000 man. Ook de vijand liet 5000 doden op strand en duinen achter. Het was een zeer bloedige slag geweest, beide legers waren zeer vermoeid. Maar Albertus kon zijn ontkomen troepen opnieuw verzamelen, misschien versterken en dan stond Maurits weer, van alles afgesneden, voor hetzelfde gevaar. En de voorzichtige veldheer besloot zijn eigen zin te doen. Hij liet de heren praten. Hij gaf het plan van Duinkerken op en begon de terugtocht. In Ostende ontmoette hij Oldenbarnevelt en de andere heren Staten. Ze gingen ter kerk voor een dankdienst. Maar – tevreden met Maurits' terugtocht waren ze niet.

Ze vonden, dat hij nu juist de prachtige overwinning gebruiken moest om het gehele plan uit te voeren. Wel hadden ze ondervonden, hoe groot de gevaren waren. En daarom lieten ze de beslissing aan Maurits over. Deze bleef bij zijn besluit: terug – en zo snel mogelijk. Hij zond het leger over zee en voor een deel over land terug met 700 krijgsgevangenen en een grote buit aan geschut, vaandels en krijgsvoorraad. Daarbij waren ook het paard en de wapenrusting van de aartshertog, maar Albertus zelf was ontkomen. Onder de gevangenen was ook De Mendoza. Die werd later uitgewisseld tegen 400 gevangen Nederlanders.

De gevaarlijke tocht had veel geld gekost en weinig baat gebracht. Geen Duinkerken, geen Nieuwpoort, – zelfs Hulst en Sluis werden niet genomen. De Staatse troepen gingen weer naar hun garnizoenen aan de grenzen der republiek. Ostende bleef alleen nog in Staatse handen. En voor die plaats had de tocht wèl gevolgen. Ostende had Maurits goede diensten op zijn Vlaamse tocht bewezen. Het was een vast punt aan de kust, ja, het stak als een doorn in het vlees van het zuiden. Albertus had er last genoeg van gehad en besloot die Staatse vesting te nemen.

Makkelijk ging dat niet. Want de stad kon van de zeekant haar voorraden krijgen. Ze kon dus niet uitgehongerd worden. Schans voor schans, bolwerk voor bolwerk moest verwoest en genomen worden. Geen stad in de Nederlanden is langer belegerd dan Ostende. Ruim drie jaar deden de Spanjaarden er over, van 1601 tot 1604. Hoeveel malen liepen hun stormaanvallen op niets anders uit dan op grote verliezen! Men heeft berekend dat het beleg in de loop der jaren wel 50.000 doden heeft gekost. Ontzet was alleen mogelijk door een nieuwe Vlaamse veldtocht en daaraan waagde Maurits zich niet meer. De Spaanse veldheer Spinola wist eindelijk de verbinding van Ostende met de zee te verbreken en de plaats van alle toevoer af te sluiten. Nog hield de Staatse bezetting veel maanden stand. De stad was een puinhoop. Nog enkele schansen waren te verdedigen. Maar ook die zouden moeten vallen. Toen besloot de bezetting de woestenij over te geven, op voorwaarde van vrije aftocht. Spinola, die een ridderlijk man was, nam de voorwaarde aan en met wapperende vaandels en slaande trom trokken de verdedigers langs hem. Ja, uit

eerbied voor hun moed en hun taai verzet ontving hij hen hartelijk en onthaalde de officieren en manschappen op wijn en bier. Daarna trokken de Staatsen noordwaarts en voegden zich bij Maurits, die in die dagen voor Sluis lag. Een paar dagen later deden Isabella en Albertus hun intocht in Ostende, dat geheel verlaten en verpuind was.

De grensoorlog ging voort; Maurits wist Sluis, Aardenburg en IJzendijke in Zeeuwsch-Vlaanderen te nemen, ook Grave, aan de overkant van de Maas in Brabant, maar het bleef bij kleine ondernemingen. De noordelijke gewesten waren tevreden met hun veiligheid en voelden er niets voor het roomse zuiden te bevrijden, dat zelf geen hand tot zijn bevrijding uitstak. Engeland had na de dood van Elizabeth ook al vrede met Spanje gesloten. En de republiek kreeg dus daardoor de handen vol met de wacht op de Vlaamse kust en in het Kanaal. Op alle zeeën zwierven de Hollandse en Zeeuwse kapers, om de Spaanse handelsschepen op te wachten en te vangen: de republiek kreeg in die dagen de naam van de *waterspin*. Die kaapvaart was zo voordelig, dat veel steden er meer mee verdienden dan met de handel. Maar het duurde niet lang, of de kapers begonnen op zeerovers te lijken; ook Engelse, Franse en andere neutrale schepen waren voor hen niet veilig meer. Het regende klachten in Den Haag over het brutale optreden der Hollandse zeelieden en de Staten-generaal begonnen voorzichtiger te worden met het uitgeven van kaperbrieven aan Jan en alleman.

Ook in de handel op Indië moest orde komen. In enkele jaren waren er tal van kleine handelsverenigingen, compagnieën, opgericht, die schepen naar de Oost zonden, om er producten op te kopen. De schippers en kooplui van die compagnieën wilden geen van alle zonder lading naar huis gaan en boden tegen elkaar op, om de producten machtig te worden. Dat vonden de Indische vorsten natuurlijk prachtig; ze konden telkens hoger prijzen eisen. Soms kregen de Hollandse kooplieden grote ruzie onder elkaar. Toen Oldenbarnevelt er van hoorde, zei hij: „Aan die dwaze concurrentie moet een eind komen".

De kooplieden legden hem een plan voor en hij keurde dat goed. De kleine handelsverenigingen werden verenigd tot één grote: *De Verenigde Oostindische Compagnie*. Dat gebeurde in 1602. Die V.O.C. kreeg grote macht. Ze werd souverein in Indië, in naam van de Staten-generaal. Ze kreeg het recht van alleenhandel; dus geen andere schepen dan de hare mochten voortaan in Indië handel drijven. Ze mocht, als het nodig was, voor de handel en haar veiligheid oorlog voeren en vrede sluiten en dus mocht zij ook eigen ambtenaren en krijgsvolk in dienst nemen. Ze werd bestuurd door 17 bewindhebbers, die werden kortweg de *heren-zeventien* genoemd. Die regelden in Holland alle zaken. Ze benoemden de gouverneurs voor de verschillende kantoren in Indië en de voornaamste daarvan, de algemene gouverneur of de *gouverneur-generaal*, was eigenlijk het hoofd, de grote heer van de compagnie, de toewan besar, zoals de Inheemsen zeiden. Toen was er orde, eenheid van bestuur, en werd het ene kantoor na het andere geopend: op Java, op Sumatra, in Voor-Indië en in de Molukken. De machtige vereniging vond natuurlijk overal de erfvijand, Spanje en Portugal, tegenover zich en rustte niet, voor hij uit Indië verdreven was. Spanje had de Hollandse handel willen vernietigen; precies het omgekeerde gebeurde: de V.O.C. krenkte Spanje's handel, waar zij kon, zodat Spanje ten slotte geheel krachteloos werd. Het begon naar vrede te verlangen en zond zijn gezanten naar Den Haag om de onderhandelingen te openen.

Vrede met Spanje? Was dat mogelijk? Veertig jaar had de krijg al geduurd. Alleen de oudere mensen herinnerden zich de tijd, lang geleden, toen het vrede was. Men was zo aan de oorlog gewoon geraakt, dat men niet beter wist, of het hoorde zo. En welke voorwaarden stelde Spanje voor de vrede? Geen handel meer

drijven op Indië en – vrijheid van godsdienst voor de roomsen. Dan zou Spanje de republiek als vrij en onafhankelijk beschouwen. Toen het volk er van hoorde, moest het er niets van hebben. De Indische handel opgeven? Dat zou armoede betekenen. Vrijheid voor een andere godsdienst dan de gereformeerde? Weer de priesters en de mis toelaten? Dat was God verzoeken! Dat zou grote zonde zijn. Zo dachten de calvinisten er over. God had verlossing en vrijheid aan de ware kerk gegeven, haar van alle druk bevrijd. Zou men dan weer de godsdienst der verdrukkers toelaten? Neen, op Spanje's woord was toch nooit te vertrouwen. De oorlog moest voortgezet worden. Hij ging juist zo goed, vooral ter zee.

Want in het jaar 1607, toen er in Den Haag over de vrede onderhandeld werd, viel een Hollandse vloot onder Van Heemskerck, dezelfde die met Barentsz eenmaal op Nova Zembla overwinterd had, de veel sterkere vloot van D'Avila bij Gibraltar aan, en behaalde een schitterende overwinning. Verscheidene grote Spaanse schepen vlogen in brand; het vuur sloeg van het ene naar het andere schip over; geweldige ontploffingen deden de kust dreunen; de zee stond in vuur en vlam; bijna de hele Spaanse vloot werd vernietigd; de Hollanders verloren geen enkel schip. Wel sneuvelden de beide admiraals, d'Avila en Van Heemskerck. Het lichaam van de laatste werd gebalsemd en in de Oude kerk te Amsterdam begraven. Men eerde hem door een gedenkteken met dit grafschrift:

Heemskerck, die dwers door 't ijs en 't ijser dorste streven,
liet d'eer aan 't land, hier 't lijf, voor Gibraltar het leven.

Neen, zo'n overwinning hielp niet mee, om de mensen vredelievend te stemmen. Ook Oldenbarnevelt zei eerst: „Geen vrede op zulke voorwaarden!" Maar er waren ook anderen, die vonden, dat de dure krijg ter zee en te land niet langer te betalen was. Vooral het gewest Holland, dat een millioen per maand moest opbrengen, verlangde naar het eind. En Frankrijk, dat de republiek nog altijd met geld steunde, zag ook graag, dat er vrede kwam. Misschien zou de republiek dan nog eens, net als vroeger, aan de koning van Frankrijk vragen, ook vorst over de zeven provinciën te willen worden. Nieuwe voorstellen werden ingediend. Als men dan geen vrede wilde, hoe dacht men dan over een wapenstilstand voor vele jaren? Over een *bestand?*

Oldenbarnevelt raakte in tweestrijd. Het was waar, – hij had grote moeite, om elk jaar weer het nodige geld bij elkaar te krijgen; Holland had veel schulden. Maar deed hij er wel goed aan, voor een bestand te werken? Hoe zou het met de Unie gaan? Dat verbond van zeven republiekjes tegen Spanje? Ze waren één, zolang de óórlog duurde. Zouden ze ook één blijven in vrédestijd? Gelderland, Overijsel en Drente waren nog grotendeels roomsgezind. Misschien zouden ze de Unie verbreken. Hij was zo vol zorg voor de toekomst van het land, dat hij liever aan anderen de beslissing over de voorstellen liet. Hij sprak er zelfs over, ontslag te nemen uit 's lands dienst. Maar de Staten van Holland wilden hem als hun leider en raadsman niet missen en drongen er zo op aan, dat hij blijven en voor het bestand werken zou, dat hij zich gewonnen gaf.

Niet minder dan twee jaar had men nodig, om het eens te worden. Lang duurde het, eer Maurits voor het bestand gewonnen was. Hij was bang, dat men dan niets meer voor het leger zou doen. Nú had hij een flink leger, sterke vestingen. Hoe zou alles er ná het bestand uitzien? En – als Spanje eens plotseling het bestand verbrak? Oldenbarnevelt moest lang praten, eer hij Maurits gerustgesteld en beloofd had, niet alle soldaten te zullen afdanken. Eindelijk berustte ook Maurits.

Een schitterend, pronkerig Spaans gezantschap van 160 edelen met groot gevolg kwam in Holland. Daar was Spinola ook bij. Maurits reed hen tegemoet tot Delft,

en daar zag men het gebeuren, dat de twee grote veldheren, die een paar jaar geleden nog tegenover elkaar op het slagveld stonden, nu naast elkaar in één karos zaten, op weg naar Den Haag. De mensen zagen het met wrevel aan, dat die pronkeprikken van Spanjaarden hier als vrienden ontvangen werden. Er liepen ook weer roomse geestelijken rond, – in jaren had men ze niet op straat gezien. De predikanten vonden het een gruwel. Velen waren bedroefd en profeteerden: de straf zal niet uitblijven! De Zeeuwse Staten weigerden in Den Haag te komen, zolang er nog één Spanjaard was.

Maar Oldenbarnevelt zette nu door. De Fransen prezen hem zeer om zijn ijver; hun gezant gaf hem zelfs een geschenk in geld: 20.000 gulden. Ook andere regenten, vrienden van Oldenbarnevelt, kregen kostbare geschenken. Dat kwam wel meer voor en had niets met omkopen te maken. Oldenbarnevelt kon het best gebruiken, want zijn salaris was niet groot: honderd gulden per maand. Maar – hij vroeg geen toestemming aan de Staten, om het geld aan te nemen. Hij ontving het in het geheim. Dat was onvoorzichtig van de oude man. Daar zou hij later veel spijt van hebben.

In April 1609 werd het bestand eindelijk te Antwerpen gesloten. Twaalf jaar lang zou men geen oorlog voeren. Ieder zou houden, wat hij op dat ogenblik had. Over Indië en de handel in West en Oost werd niets besloten. Daar bleef de oorlog dus voortgaan en stoorde men zich niet aan het bestand. Vrijheid van godsdienst voor de roomsen konden de Staten in de steden niet toestaan. Wel beloofden ze de roomsen buiten de steden niet lastig te vallen. Och, in stilte bleven de vele roomsen toch hun godsdienstoefening houden en de schouten hielden er niet van, jacht op hen te maken. Maar openlijke vrijheid kregen ze toch niet.

De vreugde over het bestand was in het noorden niet groot. Oldenbarnevelt had er veel vijanden door gekregen. Hij werd belasterd op de gemeenste wijze. Men strooide de leugen rond, dat hij zich door Spanje had laten omkopen. Het „geheim" van het Franse geschenk bleef natuurlijk geen geheim. Binnen enkele weken wist iedereen het en zijn vijanden juichten: „Ziet ge wel, dat hij niet te vertrouwen is!" Het stemde Oldenbarnevelt wel bitter, maar hij ging niet voor zijn tegenstanders uit de weg. Hij bleef op zijn hoge post 's lands zaken leiden, trots, koppiger dan ooit. Hij liet zich door niemand op zij duwen. Hij bleef de eerste raadsman der heren Staten van Holland, het machtigste gewest der Unie en hij zou tonen, wat hij op zijn oude dag vermocht.

De jaren van vrede waren vol stoffelijke voorspoed. Gestadig breidden handel en nijverheid uit. 16.000 schepen bevoeren alle zeeën der wereld, – dat was driemaal zoveel als Engeland toen had. En steeds werden nieuwe gebieden ontdekt, die nuttig voor de uitbreiding van de handel konden zijn. In het eerste jaar van het bestand ontdekte Hudson, een Engelse zeevaarder in Hollandse dienst, de mond van de rivier, die naar de ontdekker de Hudson genoemd werd. Daar werd de kolonie Nieuw-Nederland gesticht. Het was de plaats, waar eenmaal New-York zou verrijzen. De Indische handel reikte van Voor-Indië tot de Molukken en later tot China en Japan. De grote en kleine visserij, de haring- en walvisvangst, hadden wel 6000 schepen met 60.000 man; die zwierven geregeld tot de kusten van Groenland en Spitsbergen. Amsterdam was reeds lang de grootste handels- en geldstad der wereld. Het had de meeste handel van Lissabon en alle handel van Antwerpen tot zich getrokken. Ook in het binnenland was daardoor veel voorspoed; meren werden gedempt, lage landen ingedijkt. Er was immers geld voor. Oldenbarnevelt zag kans in enkele jaren de schuld aan Engeland te betalen, zodat de pandsteden, Den Briel en Vlissingen, waar nog steeds een Engelse bezetting lag, weer geheel in ons bezit kwamen. Het leger en de vloot konden verminderd worden; de soldaten en matrozen vonden overal werk op de schepen. Hoeveel gevaren en ontbering er

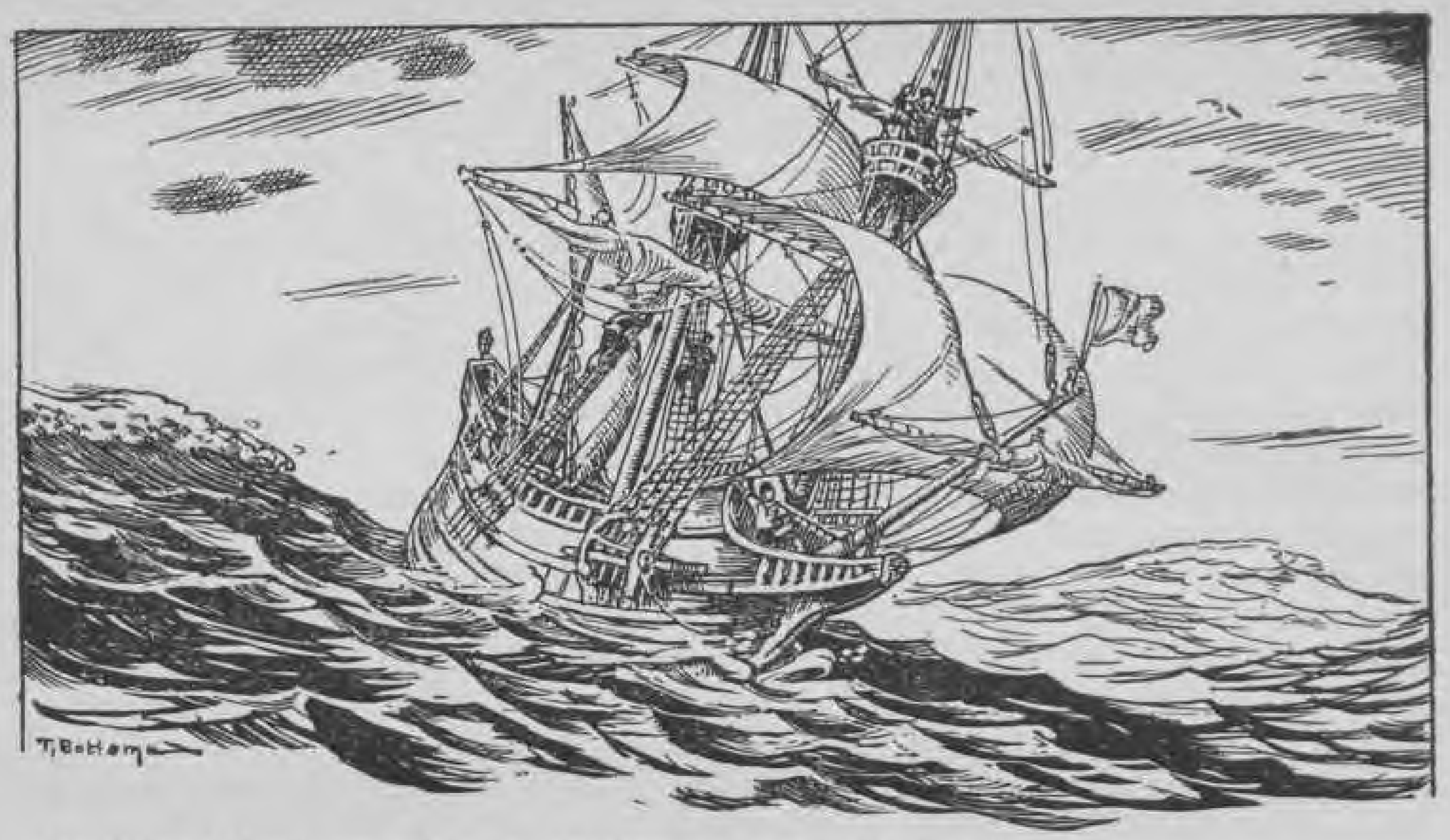

„De Halve Maen", het schip van Hudson, op weg naar Amerika

op de zeeën en in de vreemde landen ook geleden werden, toch bleef bij duizenden de leus: Het zeegat uit! De wijde wereld in!

Scheen uiterlijk het bestand dus zeer voordelig voor de Unie te zijn, toch werden de twaalf jaren een tijd van onvrede, die gevaarlijker was dan een oorlog. Nooit stonden de burgers feller tegenover elkaar dan gedurende het bestand. De oorzaak van de twisten was al oud. In de kerk waren ook vóór het bestand al verschillen geweest, eigenlijk twee partijen. De mensen noemden die partijen: de *rekkelijken* en de *preciesen*. De eersten namen het niet zo nauw met de leer en vonden het niet erg, dat de verschillende soorten van hervormden in één kerk bleven en dat de predikanten elk op hun manier het Evangelie brachten. Maar de andere partij, de preciesen, duldde niet, dat men iets zou leren, wat in strijd was met de gereformeerde geloofsbelijdenis en de catechismus. Zij eiste, dat de vroedschappen in de steden en de regering van het land de zuivere godsdienst beschermen en alle andere godsdiensten en sekten verbieden zouden.

Dat was heel moeilijk voor de stadsbesturen. Zij benoemden de predikanten en ouderlingen en hadden dus veel te zeggen in de kerk. Zij regéérden eigenlijk de kerk. Zij hadden ook de macht om predikanten, die niet naar hun zin preekten, af te zetten. En ze deden dat ook, toen er in de kerk twee partijen waren ontstaan, die elkaar op het heftigst bestreden.

Ze waren ontstaan, toen twee godgeleerden aan de hogeschool te Leiden het niet eens konden worden over een deel van de gereformeerde leer. De één heette Arminius, de ander Gomarus. Hun volgelingen maakten het zo bar, dat er in elke plaats, in elke kerk twee partijen waren, de arminianen en de gomaristen, die elkaar zeer fel bestreden. Ook nadat Arminius in 1609 gestorven was, bleven zijn volgelingen en leerlingen de strijd voortzetten. Vergeefs vermaanden de Staten, elkander toch te verdragen. „De arminianen brengen een ketterse leer!" vonden de gomaristen. „Ze mogen niet in de kerk blijven." En hier en daar bemoeiden de stadsbesturen er zich mee en zetten arminiaanse predikanten af. Zo gebeurde het bijvoorbeeld in Alkmaar.

Toen stelden de arminianen een verweerschrift op, een remonstrantie, om te bewijzen, dat zij gelijk hadden. Ze stuurden dit naar de Staten van Holland en vroegen om bescherming. De gomaristen dienden nu hùn geschrift in, een contra-remonstrantie. En de partijen kregen nu de naam van *remonstranten* en *contra-remonstranten*. Nu moesten de Staten van Holland maar uitzoeken, wie er gelijk hadden. Oldenbarnevelt zei eerlijk, dat hij er geen verstand van had. Maar in de Staten van Holland was een zeer knap rechtsgeleerde, Hugo de Groot, die ook veel gestudeerd had in godsdienstzaken. Hij was zo geleerd, dat de mensen hem *het Delfts orakel* noemden. Op zijn zestiende jaar was hij al doctor in de rechten. Hij onderzocht de verschillen tussen de partijen en vond, dat de remonstranten wèl in de kerk mochten blijven en dat hun leer niet goddeloos was. De Staten van Holland gaven toen bevel aan de stadsbesturen, de remonstrantse predikanten weer in hun ambt te herstellen. En dat gebeurde ook. Maar o! wat waren toen de contra-remonstranten gebeten op De Groot, op Oldenbarnevelt, op de Staten van Holland! „De kerk moet zich zèlf regeren," zeiden ze. „Wij vragen een algemene kerkvergadering, een algemene *synode*, die zal uitmaken, wie er gelijk heeft."

Op de kansel waarschuwden de vurige predikanten tegen het gevaar, dat voor kerk en staat dreigde. Er ontstond soms na de kerkdienst oproer en de Staten van Holland vonden het nodig, de predikanten te verbieden, in de preek over het geschil te spreken. Wie zich aan dit verbod niet stoorde, zou afgezet worden. Ja, de Staten van Holland kozen partij. Verschillende contra-remonstrantse predikanten werden afgezet. Ook het preken in eigen huizen werd hun verboden. Ze werden buiten de stadspoorten gezet, beboet en vervolgd. Ze kregen geen kerken meer, om te preken. En de mensen, die hen toch wilden horen, gingen des Zondags de stad uit, om in de dorpen in de buurt de kerkdiensten van de afgezette predikanten bij te wonen. Ze vergaderden in huizen, schuren, schepen, net als in de tijd der eerste geloofsvervolging. En als ze des avonds vermoeid stadwaarts keerden, beslijkt van de modderige wegen, werden ze opgewacht door de arminianen, die hen uitlachten en hoonden: „Slijkgeuzen! Slijkgeuzen!"

In Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Den Briel en andere grote plaatsen hadden de contra-remonstranten ten slotte geen enkele kerk meer; ze mochten zelfs in geen gewoon huis kerkdienst houden en klaagden: „De roomsen hebben nog meer vrijheid dan wij. Waar moet dat heen? Is er dan niemand, die ons te hulp komt?"

Ja, één volksvriend was er, die nu besloot óók partij te kiezen. Dat was prins Maurits. Lang had hij geaarzeld en gehoopt, dat er nog verzoening mogelijk was. Maar nu de Staten van Holland de oude calvinisten, die in dagen van nood zijn vader gesteund hadden in de strijd tegen de Spaanse tirannie, vervolgden als volksvijanden, nu kon hij niet langer zwijgen. Hij werd de vriend der contra-remonstranten. Die hadden in het huis van 's prinsen boekhouder in Den Haag een godsdienstoefening gehouden. Toen vroegen de Staten van Holland aan Maurits, dit met zijn soldaten te beletten. En wat antwoordde hij? „Ik denk er niet aan. Ik gebruik mijn soldaten tegen de vijand. Niet tegen burgers. Ik heb als stadhouder gezworen de hervormde godsdienst te beschermen. Zou ik die dan nu gaan bestrijden? Ik vraag voor deze mensen kerken, daar hebben zij recht op. Hun leer..." Maar Oldenbarnevelt viel de heftig geworden prins in de rede: „Ik twist niet over dat onderwerp. Ik ben geen godgeleerde".

„Ik ook niet," antwoordde Maurits. „Laten daarom de godgeleerden in een *synode* bijeenkomen en de zaak beslissen."

Maar een synode wilden de Staten juist niet. Zij wilden meester blijven in kerkelijke zaken. Ook wisten zij heel goed, dat de meerderheid van het volk contra-remonstrants was, en vreesden, dat de kerk te veel macht in stads- en landszaken zou krijgen.

Wel beloofden ze, op Maurits' aandrang, aan de contra-remonstranten een kerk te zullen geven, de oude Kloosterkerk, die niet meer als kerk werd gebruikt, maar al jaren lang een wapenpakhuis was geweest. Ze treuzelden zo lang met het ontruimen van dat pakhuis, dat de contra-remonstranten hun geduld verloren en zèlf de handen uit de mouw staken. Ze haalden het pakhuis leeg, zetten er banken en een preekstoel in en op een Zondagmorgen preekte de afgezette dominee voor een stampvolle kerk. En wie zat daar vooraan? Prins Maurits met groot gevolg!

Slijkgeuzen

Alsof hij wilde zeggen: „Ik hoor híer, bij de slijkgeuzen. Nu zullen wij eens zien, of de heren regenten nog langer de contra-remonstranten durven vervolgen".

Die daad van Maurits was eigenlijk een oorlogsverklaring aan Oldenbarnevelt. De stadhouder was geen dienaar der Staten meer, maar stelde zich tegenover de Staten. „Mijn eer is evengoed als die van de advocaat!" zei Maurits, met de hand aan het gevest van zijn degen.

Het land kwam in grote beroering. De contra-remonstranten juichten. Ze werden vrijmoediger en eisten of namen de kerken. In verschillende plaatsen kwam het tot opstootjes, ook tegen de remonstrantse predikanten. In kerken en kroegen, op straat en in trekschuiten maakte men ruzie, spotliedjes op Oldenbarnevelt werden gezongen en dreigend riep men: „Liever met Oranje in het veld, dan door de arminianen gekweld!"

Wat zou Oldenbarnevelt tegen dat opkomend verzet doen? Het hoofd buigen en in vredesnaam maar toestemmen in een synode? Of – zijn ambt neerleggen? Dus – zich gewonnen geven? Hij was oud, de advocaat, zeventig jaar, – hij was de laatste tijd ziekelijk. Zonder stokje kon hij niet meer lopen; moeilijk was hem het op- en afgaan van de trap. Maar – zijn geest en wil waren ongebroken. Neen, hij was niet van plan te wijken. Zèlfs niet voor Maurits, de zoon van Oranje. De Staten van Holland waren souverein; híj zou laten zien, wie er meester in Holland was, de Staten of de prins. En in hun vergadering sprak hij de vreesachtig geworden heren moed in. „Mijn hoop staat op God de Heer almachtig, – ik heb 's lands belang, de vrijheid en gerechtigheid op het oog. Daarvoor leef en sterf ik." Ja, de koppige

grijsaard, die eenmaal de Engelse landvoogd Leycester het souvereintje-spelen afleerde, zou tonen, ook voor een stadhouder niet bang te zijn, al was het een Oranje. Veel regenten waren hem nog trouw, de pensionarissen van Rotterdam en Leiden, De Groot en Hogerbeets, steunden hem krachtig en binnen enkele dagen maakten ze de volgende scherpe besluiten bekend, die te zamen *de scherpe resolutie* werden genoemd. De stadsbesturen mochten *waardgelders* aanstellen: soldaten, die voor geld de wacht hielden. Ze moesten de orde in de steden bewaren en vooral zorgen, dat de remonstrantse predikanten niet uit de kerken gezet zouden worden. De officieren en soldaten van het bestaande leger kregen bevel om de stadsbesturen te gehoorzamen. Verder werd bepaald, dat er géén synode gehouden zou worden. Wie moest er dan recht spreken in de geschillen? De rechtbank? Neen, dat zullen wij, de Staten, zelf doen. Aan ons de macht!

Dat was Oldenbarnevelts antwoord aan Maurits. Hard tegen hard ging het nu. Wie zou het winnen? Aan wie zou het leger gehoorzamen? Aan Oldenbarnevelt, – of Maurits? Maurits was kapitein-generaal van het leger. Hij wilde zijn soldaten niet gebruiken tegen de contra-remonstranten. En Oldenbarnevelt dreigde: als je niet doet, wat het stadsbestuur je beveelt, word je ontslagen! Ja, de waardgelders in de steden waren eigenlijk troepen, die Maurits niet mòchten gehoorzamen, dus tegenóver Maurits kwamen te staan. Zou het dan tot een burgeroorlog komen?

Oldenbarnevelt was op een gevaarlijke weg gekomen. Gevaarlijk voor hem zelf – èn voor de Unie. Want om zeker te zijn van zijn overwinning op zijn tegenstanders liet hij in het geheim een bondgenootschap sluiten tussen acht Hollandse steden en de gewesten Utrecht en Overijsel. Dat kon een scheur worden in de Unie. Zóver was het dus reeds gekomen met de onzalige twisten. Het land was in gevaar. Het einde van het Bestand was in zicht. Straks zou het versterkte Spanje zich werpen op een verscheurde republiek en een makkelijke overwinning behalen. Hier moest ingegrepen worden, snel – en gestreng.

Dat deden de Staten-generaal. Ze kwamen bijeen en verzochten Maurits naar Utrecht te gaan, om daar te beginnen met het afdanken der waardgelders. Dat deed hij. Met eigen troepen bezette hij daar de markt en beval aan de stadstroepen: „Legt uw wapens neer". En de 600 waardgelders waagden het niet, Maurits ongehoorzaam te zijn.

Nu dit gelukt was, durfden de Staten-generaal ook streng in Holland op te treden. Ze besloten, dat er wèl een nationale synode gehouden zou worden, om de zaken der kerk te regelen. Verder gaven ze Maurits nog enige geheime bevelen. – Ja, geheim waren ze. Maar toch bleven ze niet geheim, en Oldenbarnevelt kreeg een waarschuwing van een vriend: „Ga Den Haag uit, – er dreigt gevaar".

De oude man zat in zijn tuin, toen hij dat briefje ontving. Hij haalde de schouders op. Den Haag uit? Vluchten als een misdadiger? Als één, die zich schuldig voelt? Nimmer. Die avond reed hij naar de vergadering van de Staten van Holland, om te spreken over het toestaan van een nationale synode. Ook Oldenbarnevelt was besloten, zich niet langer hiertegen te verzetten. Zijn wagen reed over het oude Binnenhof, langs de kamers van Maurits. Een kamerheer van de prins hield de wagen aan en zei tot Oldenbarnevelt: „Wilt u even bij de prins komen? Hij wenst u te spreken".

Oldenbarnevelt ging, – hij wachtte in een kamer. 's Prinsen luitenant trad binnen en zei: „Ik heb bevel, u in naam van de Staten-generaal te arresteren". Diezelfde dag werden ook De Groot en Hogerbeets gevangengezet.

De vergadering der heren Staten van Holland wachtte vergeefs op de advocaat. Toen het bericht kwam: de advocaat is gevangen, – was het er lange tijd doodstil. Men was verlamd van schrik.

Met één slag was het verzet der heren regenten gebroken, nu hun grote leider weg was. Maurits reisde de steden langs, dankte overal de waardgelders af, ontsloeg de remonstrantse leden uit de stadsbesturen, benoemde er contra-remonstrantse voor in de plaats en herstelde zo de orde. En niemand verzette zich. Alleen één grijze Amsterdamse regent — het was de eerbiedwaardige vader van de dichter Hooft — zei: „Dat is geen recht, excellentie, overal de wet te verzetten". Maar Maurits antwoordde hem: „Bestevaar, het moet zo in deze tijd, — de nood van het land eist het".

Terwijl Oldenbarnevelt in Den Haag gevangenzat, vergaderden de afgevaardigden der gereformeerde kerken uit binnen- en buitenland te Dordrecht over de leer der remonstranten. Dezen kwamen als beklaagden voor de kerkelijke rechtbank, verdedigden moedig hun leer, weken lang, tot de voorzitter Bogerman er een eind aan maakte. Hij maakte zich zo kwaad, dat hij uitriep: „Gij zijt niet waard, dat de synode langer met u spreekt. Gaat heen!" En de remonstranten konden vertrekken. Hun vonnis was geveld. 200 predikanten werden afgezet. Geen kerk werd hun gegeven. Ze zouden door de regering onderhouden worden, — als ze niet meer zouden preken. Zeventig dominees beloofden dat, maar vele anderen, die toch voortgingen met preken, werden het land uitgezet. Zo waren de contra-remonstranten geheel meester in de kerk geworden.

Op de Dordtse synode werd nog een ander belangrijk besluit genomen. Men verzocht de Staten-generaal, om geleerden aan te wijzen, die de Bijbel uit het Hebreeuws en het Grieks in het Nederlands moesten vertalen. Dat gebeurde ook. Bijna twintig jaren duurde dat grote, moeilijke en schone werk.

In Mei 1619 ging de grote kerkvergadering uiteen. Het was in diezelfde maand, dat de rechters hun vonnis over Oldenbarnevelt uitspraken. Maanden lang had men hem verhoord, wel zestigmaal. Hij mocht zijn verdediging niet opschrijven. Op honderden vragen, over zaken, die veel jaren geleden gebeurd waren, moest de oude man uit het geheugen antwoorden. Valse getuigen werden gehoord en geloofd. Ja, de meeste rechters waren zeer partijdig, verschillenden van hen hadden nooit voor rechter gestudeerd en waren bekende vijanden van de advocaat. Weer werd hij beschuldigd van landverraad. Weer werd verteld, dat hij geld van de Spanjaarden had aangenomen. Het was niet waar. Men dacht er zelfs over, hem op de pijnbank te leggen, gelijk de gewoonte was, om iemand tot bekentenis te dwingen. Willem Lodewijk, de Friese stadhouder, hoorde hiervan en wist dit te beletten. „Vergiet geen bloed," zo vroeg hij de rechters, „de advocaat is reeds genoeg gestraft."

Oldenbarnevelt was telkens ziek. Bezoek van zijn vrouw en kinderen mocht hij niet ontvangen. In zijn kamer viel geen daglicht, de lucht was er zeer bedompt. Meermalen vroeg hij: „Ik wil de prins spreken, — ik sta er op, met de prins te spreken". Hij kreeg geen gehoor. Maurits wilde zich niet in de rechtszaak mengen. Hij geloofde stellig in de kwade trouw van de advocaat. Deze hield koppig vol: „Ik behoor voor een rechtbank van de Staten van Holland terecht te staan, úw rechtbank is niet wèttig". Het baatte niet. De vier en twintig rechters verklaarden hem schuldig. Van de verwarring in de kerk, van tweedracht in de Unie was hij de oorzaak, ja, hij had het land aan de rand van een burgeroorlog gebracht. Wat zou het vonnis zijn? Lang weifelden de rechters.

De familie van de advocaat gedroeg zich in die dagen zeer onvoorzichtig en vijandig tegen Maurits en de rechtbank. „Ge dùrft hem niet te veroordelen!" riepen ze tot de rechters en ze vertelden overal rond: „Hij wordt toch vrijgesproken". Om de rechters te tarten, plantten ze de Meiboom voor Oldenbarnevelts huis en vierden feest, zo zeker waren ze van zijn vrijspraak. Dat verbitterde de rechters, die nu geen genade meer kenden, en bij meerderheid van stemmen besloot men

Men bracht de gevangene de tijding

tot het doodvonnis. Het was op een Zondag, 12 Mei 1619, dat de vreselijk strenge uitspraak viel.

Men bracht de gevangene de tijding. Versuft zei hij: „Ter dood? En ik weet niet eens, — waarom".

Het vonnis zou de volgende dag voltrokken worden. Zijn vrouw en kinderen vroegen, afscheid van hem te mogen nemen. Dit verzoek bracht men verkeerd over. Men vroeg de advocaat: „Wilt gij uw familie nog spreken?" „Och," antwoordde Oldenbarnevelt, „roep ze maar niet, – het geeft zoveel beroering." Toen berichtte men de familie, dat de advocaat geen bezoek wenste. Hij bleef die laatste nacht alleen, biddend en in de Bijbel lezend. Ook schreef hij een afscheidsbrief aan zijn vrouw en kinderen, een brief vol troost.

Was er dan niemand, die nog probeerde de oude man te redden? Ja, in de late avond ging de prinses-weduwe, Louise de Coligny, naar prins Maurits en smeekte hem: „Geef de advocaat toch genade! Hij diende uw vader zo trouw, – hij deed zoveel voor mij en ons huis, toen wij in de armoe zaten. Gij kunt hem toch pardon geven. —" Maurits antwoordde: „Ik kan hem geen pardon geven, als daar niet om gevráágd wordt. De advocaat spreekt niet over pardon. Maar als hij of zijn familie er om vráágt, zal ik het geven". Toen ging de prinses snel naar Oldenbarnevelts vrouw. Maar deze noch één van de kinderen wilde om genade vragen. „Wij eisen rècht!" zeiden ze hooghartig. „Wie pardon vraagt, erkent schuld. En hij is onschuldig."

Zo was de laatste poging tot redding mislukt. Des morgens, 13 Mei, leidde men

Oldenbarnevelt voor zijn rechters, om het zeer lange vonnis aan te horen. Hij schudde telkens met het hoofd en toen men klaar was met de voorlezing, riep hij verontwaardigd: „Gij zet veel in mijn vonnis, wat ik nooit bekend heb. Ik protesteer tegen het in beslag nemen van mijn goederen. Is dat het loon voor mijn drie en veertigjarige dienst aan het land?" Maar één der rechters viel hem in de rede en snauwde: „Uw vonnis is gelezen. Voort! Voort!"

En de lange man in zijn bruine tabbaard liep met opgeheven hoofd naar het schavot, dat op het Binnenhof getimmerd was. Hij beklom het, op zijn stokje leunend. „O God – wat komt er van de mens!" –

Na het gebed richtte hij zich tot het volk, dat in dichte drommen om het schavot stond, en sprak: „Mannen, gelooft niet, dat ik een landverrader ben. Ik heb oprecht en vroom gehandeld als een goed patriot. Zo zal ik sterven. En Jezus Christus zal mijn leidsman zijn".

Hij knielde voor de zandhoop, trok de muts over de ogen en zei op bevelende toon tot de beul: „Maak het kort!"

Toen viel dat edel hoofd. Neerlands tweede grote staatsman was niet meer. En die dag werd in het register der Staten opgetekend: „Heden werd op het Binnenhof onthoofd Johan van Oldenbarnevelt, een man van groten bedrijve, arbeidzaamheid, verstand en beleid, ja buitengewoon in alles. Die staat, zie toe, dat hij niet valle. En zij God zijn ziel genadig. Amen".

Piet Hein

XVIII. DE KRIJG HERVAT EN VOORTGEZET

Was met de dood van Oldenbarnevelt de vrede in het land hersteld? Het leek er niet veel op. Het gevaar van een burgeroorlog was bezworen, de Unie was behouden, maar de verbittering tussen de partijen bleef voortbestaan. De twee trouwste medewerkers van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en Hogerbeets, werden tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld en naar het slot Loevestein overgebracht. Ook de familie van de advocaat had veel te verduren. Zijn twee zonen, Reinier de houtvester, en Willem, de commandant van Bergen-op-Zoom, werden uit 's lands dienst ontslagen. Remonstrantse hoogleraren werden afgezet. Verschillende predikanten, die in het geheim bleven preken, gingen naar de gevangenis. Ja, de remonstranten klaagden: „Wij hebben nog minder rechten dan de roomsen, want die mogen wèl in het geheim samenkomen".

In Noordwijk gebeurde het, dat tachtig vissers veroordeeld werden, elk tot *f* 25,– boete, omdat ze een troostbrief van hun gevangen dominee ontvangen en gelezen hadden. Men verzon allerlei listen om toch saam te komen en godsdienstoefening te houden. Zo was er een predikant, die zich in een slee over het ijs liet voortduwen, een troep schaatsenrijders om hem heen. Hij preekte en de mensen op schaatsen waren zijn geheim gehoor. Maar wee hun, als de schout er achter kwam! Alle vroegere vrienden van de advocaat werden verdacht. Zelfs de prinses-weduwe Louise de Coligny, omdat zij genade voor de advocaat had gevraagd. Ook zij was remonstrant,

evenals haar zoon Frederik Hendrik. Zij had zoveel verdriet over het gebeurde op het Binnenhof, dat zij het in Den Haag niet meer kon uithouden. Zo groot was de verbittering door de partijtwisten, dat het volk geen eerbied meer voor haar had en haar uitschold voor „de ketterin van Delft". Zij ging naar haar geliefd Frankrijk, haar eerste vaderland. En toen zij door Delft reed, de stad, waar zij zoveel lief en leed – maar leed het meest – met Willem-vader gedeeld had, moest zij het nog beleven, dat het straatvolk haar rijtuig met modder en stenen besmeet. Niet lang bleef zij in Frankrijk; ze stierf reeds in hetzelfde jaar, 1620. Het was haar wens, dat haar lichaam zou rusten naast dat van haar geliefde man. En zo gebeurde het, dat zij weer teruggebracht werd naar Delft, naar het graf der Oranjes.

In dat jaar stierf ook Maurits' neef, de Friese stadhouder Willem Lodewijk, die in de lange strijd om de vrijheid zoveel meegemaakt had. Zoals prins Willem in Holland, zo had hij in Friesland de erenaam van *onze vader*, uz heit, gekregen en verdiend. Nooit had hij zich zelf gezocht, altijd de Unie en Maurits in grote trouw gediend. Edelmoedig was hij en niet haatdragend; ook hij had zijn best gedaan om het vonnis voor Oldenbarnevelt te verzachten. Bovenal was hij een vroom man, die bij het scheiden van deze wereld naar waarheid getuigen kon: „Ik draag Christus in mijn hart, – en dus is het vrede met mij".

Willem Lodewijk liet geen kinderen na en de partij der stadhoudersgezinden hoopten, dat Maurits in de noordelijke gewesten gekozen zou worden. Dat zou beter voor de eendracht van de gehele Unie zijn. Maar – elk gewest was immers vrij in zijn keuze en de Staten van Friesland kozen niet Maurits, maar Ernst Casimir, een broer van Willem Lodewijk tot stadhouder. Wel volgde Maurits in Groningen en Drente zijn neef als stadhouder op. De oude partij van Oldenbarnevelt, de staatsgezinde regenten, keek argwanend toe, of Maurits niet te veel macht zou krijgen, en niets zou doen, wat gevaarlijk was voor de zelfstandigheid van elk gewest. Maar Maurits bleef, wie hij was: stadhouder en dienaar der Algemene Staten. In het bestuur der gewesten werd niets veranderd. De heren Staten bleven meester, elk in eigen gewest. Ook meester over de kerk. Ja, door de overwinning van de contraremonstranten was hun macht in de kerk eerder groter dan kleiner geworden.

Langzaam naderde het ogenblik van het einde van het bestand en dus – het begin van nieuwe krijg. Wat Maurits en de calvinisten, die tegen het bestand waren geweest, gevreesd hadden, was gebeurd: Spanje was in de twaalf afgelopen jaren sterker geworden. Het had een krachtig leger, dat het gebruikte in de grote oorlog, die in Duitsland tussen de katholieken en de protestanten uitgebroken was. In 1618 was daar de krijg begonnen, die dertig jaren het land zou teisteren. En Maurits' oude, goed geoefende leger bestond niet meer. Hij moest zich behelpen met nieuwelingen, die niet aan de krijg gewend waren.

De landvoogd Albertus van Oostenrijk was gestorven, ook de Spaanse koning Filips III stierf bij het einde van het bestand. – De mensen gingen, maar de krijg met Spanje bleef. En de Unie was verscheurd en verzwakt door de binnenlandse twisten. Ja, tegen het einde van het bestand deden zelfs de roomsen in Gelderland hun best om zich van de Unie los te maken en zich bij het Spaanse zuiden aan te sluiten. Maar die samenzwering wist men bijtijds de kop in te drukken. En zo ging Maurits, die intussen een dagje ouder geworden was en daarvan de last begon te ondervinden, de oorlog weer in tegen de oude, taaie Spinola. Och, veel werd er niet meer verricht; het was vooral een bewaking van de rivieren en grenzen. Maar – op zijn hoede moest men steeds blijven.

Ter zee was het nu ook met de rust gedaan. Dat merkten de handelsschepen spoedig genoeg. Spinola wist, wat Duinkerken waard was en had er voor gezorgd, die oorlogshaven geducht te versterken. De kapers wisten elk jaar tientallen schepen

met rijke lading in de wacht te slepen. En onze zwakke vloot kon er weinig tegen doen. De meeste gewesten hadden geen geld voor oorlogsschepen over en zeiden: „Laten de rijke handelaars maar voor hun eigen schepen zorgen! Dat is onze zaak niet!" En de handelaars vonden het voordeliger zelf een maatschappij op te richten, om ook op zee te kapen en Spanje's macht in de verre West te beknabbelen. Lang hadden de kooplieden op de schatten van Brazilië, Peru en Mexico en hoe die wonderstreken nog meer mochten heten, gevlast. Al veel eerder hadden ze een Westindische compagnie willen oprichten, maar tijdens het bestand kon dat natuurlijk niet, want in de West had Spanje zijn koloniën, waar wij beloofd hadden niet te zullen komen. Maar toen het bestand afgelopen was, kwam de baan weer overal vrij en direct werd in 1621 een compagnie voor de handel op Amerika gesticht. Van handelen kwam niet veel terecht, de Spanjaarden en Portugezen waren niet uit hun Zuidamerikaanse bezittingen te verdrijven, maar toch behaalde men grote voordelen door de kaapvaart: de suiker-, wijn- en zilverschepen waren een begeerde buit. De *Westindische compagnie* zou nooit worden, wat men verwacht had: een waardige zuster van de Oostindische.

Want de V.O.C. was in de tijd van het bestand met sprongen vooruitgegaan. Och, van een wapenstilstand had men daar niets gemerkt. Daar, in de Oost, was men doorgegaan met het verdrijven van Spanjaarden en Portugezen uit de Molukken. Over de handel op Bantam en andere plaatsen op Java was men minder goed te spreken. In Bantam ondervond men zoveel tegenwerking van de Inheemse vorst, van de Portugezen en vooral van de Engelsen, dat de Hollandse kooplieden er tureluurs en moedeloos van werden. Soms konden ze niet eens de waren, die gekocht en betaald waren, aan boord krijgen. Ze werden op alle mogelijke manieren geplaagd en gehinderd, en allen waren het er over eens, dat ze ergens in Indië een vaste, eigen plaats moesten hebben, met kantoren en pakhuizen, waar alle compagniesschepen konden samenkomen, zonder last van anderen te hebben. „Ambon of Banda," zeiden de meesten, „daar zijn we veilig." Maar – Ambon was zo ver uit de buurt.

„Neen," zo sprak een ander beslist, „we moeten hier zijn!" en hij wees op de kaart Jacatra aan. Die „ander" was een jonge, lange, magere man, Jan Pieterszoon Coen. Hij was pas dertig jaar, maar toch al directeur van de Indische handel. Hij kende Italiaans – dat had hij in Rome geleerd, waar hij jaren op een handelskantoor gewerkt had; hij kende Spaans, Portugees, Engels, Frans, Maleis, maar ook rond-Hollands. Dat merkten de heren bewindhebbers in het vaderland wel, als ze zijn brieven lazen. Coen was hun dienaar, maar in zijn brieven gaf hij zijn meesters dikwijls standjes en uitbranders over hun zuinigheid en zorgeloosheid. „Stuur ons toch meer volk, schepen, soldaten, kruit en lood en geld, veel geld. De grootste vijand van de compagnie is uw eigen ondoordachtheid!"

Soldaten? Kruit en lood? Geld? Maar dáárvoor waren de kooplieden geen handel op Indië begonnen. En dáárvoor hadden de mensen hun geld niet aan de compagnie geleend. Ze moesten juist geld verdienen, en zo weinig mogelijk uitgeven. De compagnie, dat was een koopman. Nu ja, hij had wel een degen op zij, maar die trok hij alleen om zijn handel te verdedigen. Want oorlog voeren kostte geld. En die koopman Coen praatte en schreef, of hij krijgsman was. „Despereert niet, ontziet uw vijanden niet! Daar is ter wereld niets, dat ons kan hinderen of deren, wanneer God met ons is. Daar kan in Indië wat groots verricht worden en – daar kunnen tegelijk jaarlijks rijke retouren gezonden worden."

Waarom schreef Coen zo? Omdat hij zag, dat het zonder strijd niet zou gaan. Bij Jacatra, aan de Tji Liwoeng op Java, had de compagnie van de Inheemse vorst een stuk grond gekocht en daarop pakhuizen en een versterking gebouwd. Op de andere oever hadden de Engelsen hetzelfde gedaan. Dezen hadden met de Indische

vorst het plan gemaakt, om de Hollanders in Jacatra te overvallen en te verdrijven. De Engelse vloot begon de aanval, door een paar Hollandse schepen voor Bantam te nemen. Coen eiste: „Geef die schepen terug!" De Engelse admiraal zond aan Coen een brief vol beledigingen als antwoord. Toen wist Coen, wat hem te doen stond. Zijn geduld was uitgeput. Het was eind December 1618, dat hij de Engelse loge in Jacatra liet bestormen en verbranden.

Toen kwam de Engelse vloot naar Jacatra opzetten. Coen liet haastig zijn schepen in gereedheid brengen, en leverde op nieuwjaarsdag een zeegevecht tegen de grote overmacht der Engelsen. Hij kreeg gebrek aan kruit en lood. Wat moest hij doen? Bleef hij met zijn schepen voor Jacatra, dan zouden ze zeker in Engelse handen vallen. En dan zou het fort wellicht volgen. Des nachts besloot hij met de schepen naar de Molukken te varen, om daar versterking en ammunitie te halen en dan terug te keren. Liet hij het fort en de bezetting dus in de steek? Ja. Hij schreef aan de koopman Van den Broecke: „Jij bent commandant. Houd het fort, zolang je kunt. Wees op je hoede voor verraad. Ik ga naar de Molukken versterking halen en kom, zo God wil, spoedig terug".

Daar lag het fort nu – en zonder een Coen. O, als de Engelsen en Bantammers het eens geweest waren, zouden ze met weinig moeite het fort hebben kunnen nemen. Maar de één gunde het de ander niet. De vorst van Jacatra dacht de slimste te zijn. Hij schreef aan Van den Broecke: „Ik zal u helpen. Stuur me 6000 realen en wij sluiten een verbond van vriendschap". En die goedgelovige Van den Broecke vloog er in. Hij zond het geld en ging met zijn gevolg naar de vorst van Jacatra. Maar in het fort zag men hem niet terug. Hij zat bij de Javaanse vorst in de boeien. Brief op brief schreef hij naar het fort: „Geef je maar over, anders worden jullie en wij allemaal vermoord". En toen brieven niet hielpen, werd hij zelfs geboeid naar het fort gebracht, om de bezetting aan te raden, zich over te geven.

Jan Pietersz. Coen

En werkelijk besloot de nieuwe commandant Van Raaij fort en goederen aan de Engelsen en Jacatranen over te geven. Zonder dat er één schot gelost was! Er was geen moed, geen tucht, geen – koenheid. Ach, Cóen was er ook niet bij!

„Laten we het er van nemen, jongens, morgen is de rommel toch voor de Engelsen!" riep de tuchteloze troep. En wat er toen gebeurde was afschuwelijk. De wijnkelders werden opengebroken, de pakhuizen werden geplunderd, – het werd die laatste nacht een dronkemansbende. 's Morgens kwamen de Engelsen en begonnen de goederen in hun schepen te laden. – Tot ze plotseling daarmee ophielden. En niemand begreep waarom.

Wat nu? Wilden de Engelsen het fort niet hebben? Jawel, maar de vorst van

Coen komt met 16 schepen aanzeilen

Bantam verbood de Engelsen het te nemen. „*Ik* moet het hebben," zei hij. Nieuwe onderhandelingen begonnen. Weken lang. En weer was Van Raaij zo dwaas, om in de overgave aan Bantam toe te stemmen. Alleen – hij stelde één voorwaarde: „De Engelsen moeten ons dan overbrengen en vrijgeleide geven". En dat kon de vorst van Bantam niet beloven. „Dan blijven we in het fort, tot Coen terugkomt," zei eindelijk Van Raaij. Hij liet de wallen versterken, de moed herleefde weer en op 12 Maart 1619 werd het fort feestelijk gedoopt en kreeg de naam *Batavia*.

Pas in Mei kwam Coen met 16 schepen aanzeilen. Nu had hij soldaten, kruit en lood genoeg. Direct liet hij de versterkingen der Jacatranen en Bantammers bestormen en verbranden. Weet je, wie daar ook bij was? Witte Corneliszoon de With, een Brielse jongen, die later admiraal is geworden. Hij was als scheepsjongen naar Indië gegaan en in 1618 lijfknecht van Coen. Heeft hij van díe meester misschien geleerd, wat strenge tucht was? De nieuwe gouverneur-generaal gaf hem zeker een geweldig voorbeeld.

Coen zond zijn scheepsmacht naar Bantam en eiste: „Geef alle gevangenen terug". Het gebeurde zonder mankeren. „Nu lust ik de Engelsen wel," zei Coen. „Waar zijn ze?" Maar ze waren gevlogen. Hij gaf bevel ze op te zoeken en een paar schepen te nemen als schadevergoeding voor de vroeger verloren vaartuigen. Toen begon hij recht te spreken. „Van Raaij, jij hebt zonder een schot te lossen het fort overgegeven. De boei in – en wacht op je vonnis. Van den Broecke, je bent er ingelopen, ondanks mijn waarschuwing. Ik verlaag je in rang en je zult alle schade betalen tot de laatste duit." En zo ging het met alle heren van de raad van Indië, tot de dominee toe. „Jullie hebben je schandelijk gedragen. En alle schade zul je van je tractement betalen." Die nieuwe naam, Batavia? Dat was geen naam. „Ik ben van Hoorn. Deze plaats zal heten: Nieuw-Hoorn." En aan de bewindhebbers in het vaderland schreef

hij: „Op deze wijze hebben wij voet in Java bekomen. Het fundament is nu gelegd. Zendt nu toch een grote menigte volk, opdat wij een flinke stad mogen bouwen. Weest toch niet meer onachtzaam, denkend, dat wij ons hier wel redden zullen. Ziet toch, wat een goede courage vermag en hoe de Almogende voor ons gestreden en u gezegend heeft".

Een half jaar daarna kreeg Coen van de heren XVII bericht. Ze prezen en dankten hem, maar – ze hadden een verdrag van samenwerking met de Engelsen gesloten. De helft van de peperhandel en het derde deel van de specerijen uit de Molukken was voor de Engelsen. – Of Coen maar met hen wilde samenwerken! En wat de naam der nieuwe plaats betrof – de heren vonden de naam, die Van Raaij gegeven had, beter. *Batavia*. Ach, de arme Van Raaij! Hij was al in de gevangenis gestorven.

Coen was razend, toen hij die brief kreeg. Samenwerken met de Engelsen! Hij. Die geen Engelsman zíen kon. En waaraan de Engelsen zo'n hekel hadden, dat ze hem gaarne aan de hoogste galg zouden ophangen, – zoals ze zeiden. Woedend schreef Coen, of het de heren naar het hoofd was geslagen! „De Engelsen hebben zich zelf Indië uitgeholpen en gij zet hen er weer middenin. Eén derde van de specerijen der Molukken? Ze hebben geen enkele aanspraak in de Molukken, nog op geen korrel zand van het strand!" Neen, van die samenwerking kwam niets terecht. Dat merkten de Engelsen zelf ook wel en hun handelsschepen verdwenen dan ook spoedig.

Maar de handel en de macht van de V.O.C. groeiden gestadig. Dat waren de vruchten van Coens werk. Batavia werd in korte tijd de grootste handelsstad van geheel oost-Azië, zoals Amsterdam het was van Europa. Coen maakte de V.O.C. tot een gevreesde macht, ja, hij was zo hard en streng, dat de heren XVII hem meermalen waarschuwden: „Wij wilden wel, dat er zachter middelen werden gebruikt. Denk er om: wie veel dóet vrezen, móet veel vrezen". En dat was een wijze waarschuwing.

Ook voor anderen dan Coen. Ook Maurits ondervond, dat er voor hem reden was om te vrezen. Want hij had zich veel vijanden gemaakt. Nog steeds werden de remonstranten vervolgd. Ook anderen dan De Groot en Hogerbeets kwamen tussen de dikke muren van Loevestein te zitten. En niet allen waren zo gelukkig als De Groot, die in 1621 kans zag er tussenuit te knijpen, door in een boekenkist te kruipen en zich op die manier netjes in Gorkum te laten brengen! Daar trok hij een werkmanspak aan en wist zo in Antwerpen te komen. Maar balling bleef hij. Het vaderland wilde hem niet meer hebben. En zoals De Groot waren er meer. Ook de predikant Camphuyzen, die een dichter was, was een balling. En misschien dichtte hij daarom wel:

> Ach, waren alle mensen wijs
> en wilden daarbij wèl:
> de aard waar' hun een paradijs.
> Nu is ze meest een hel.

O, hij wist wel:

> Daar moet veel strijds gestreden zijn,
> veel kruis en leeds geleden zijn;
> daar moeten heil'ge zeden zijn,
> een nauwe weg betreden zijn
> en veel gebeds gebeden zijn,
> zolang wij hier beneden zijn:
> zo zal 't hierna in vrede zijn.

Maar niet allen konden zo in hun lot berusten als Camphuyzen. Neen, er waren veel verbitterden, die zwoeren zich te zullen wreken. Er waren remonstrantse predikanten, die de gemeenste laster over Maurits rondstrooiden en in pamfletten het volk tegen de stadhouder ophitsten. En sommigen deden mee aan het moordcomplot van 1623. Eén van de hoofdmannen der samenzwering was een zoon van Oldenbarnevelt, Willem. Zijn broer Reinier hielp hem aan geld. Er waren veel medeplichtigen. Maurits moest omgebracht worden. Men had de wildste plannen en hoopte zelfs na Maurits' dood een opstand te kunnen beginnen. Bootslieden, die niets van het complot wisten, liet men een kist met wapenen naar Den Haag brengen. Deze mensen kregen argwaan, waarschuwden de politie, de wapenen werden gevonden en – alles kwam aan het licht. Reinier en veertien medeplichtigen werden gegrepen en vonden de dood op het schavot. Willem, de hoofdschuldige, wist te ontvluchten en ging uit verbittering in Spaanse dienst. Wel was de aanslag mislukt, maar hoe diep de haat tussen de partijen nog was, had ieder nu gezien.

Neen, Maurits' laatste levensjaren waren niet gelukkig. Zijn aanslagen op 's-Hertogenbosch en Antwerpen mislukten door allerlei tegenspoed, nu eens door stormen, regens, watervloeden, ziekten in zijn troepen, dan weer doordat hij zelf ziek was. Zijn laatste tochten met Frederik Hendrik door Brabant matten hem af en sloopten zijn krachten.

Spinola kon echter evenmin veel bereiken. In 1622 belegerde hij Bergen-op-Zoom. Het was de zevende maal, dat de Spanjaarden probeerden, dit Brabantse bolwerk te nemen. Zou het nu aan Spinola gelukken? Op het laatste ogenblik werd de vesting nog versterkt door aanvoer van voorraden en Zeeuws krijgsvolk. Daar was ook een vijftienjarige soldaat uit Vlissingen, Michiel de Ruyter. Hij bereed toen een paard, zoals het een ruiter past; later zou hij tonen met een vloot naar Londen te kunnen rijden!

Ook Maurits deed wat hij kon, om de vesting te ontzetten. Hij verdreef de Spanjaarden onder don Velasco uit Steenbergen en noodzaakte Spinola het beleg op te breken. En alom in het land werd God gedankt voor de uitredding en zong men het lied van Valerius, wat wij nu nog zingen:

> Berg-op-Zoom houdt zich vroom,
> 't stuit de Spaanse scharen.
> 't Heeft 's lands boôm en zijn stroom
> trouwlijk doen bewaren.

In het najaar van 1624 was Maurits al weer in grote zorgen over het lot van Breda, waarvoor Spinola het beleg geslagen had. Maurits had zijn kamp in de buurt van Roosendaal en werkte voor het ontzet. Hij werd daar zo ziek, dat hij het bevel aan Ernst Casimir overgaf en zelf naar Den Haag moest. De gehele winter bleef hij ziekelijk. Hij werd verpleegd door Amalia van Solms, de jonge vrouw, met wie Frederik Hendrik pas gehuwd was. Daar lag de grote krijgsman, machteloos, en wachtte tot hij van zijn post afgelost zou worden. Op 14 April 1625 ging hij de eeuwige rust in. Zijn broer was er niet eens bij. Die stond in Maurits' plaats op zijn post bij Breda tegenover de taaie Spinola, die het beleg niet wilde opgeven. Bij velen was droefheid in het land, toen de tijding van Maurits' dood bekend werd. En Huygens dichtte:

> Mouring, die de vrije schepen
> van de zevenlandse buurt
> veertig jaren, onbegrepen,
> onbekropen, heeft gestuurd –

Mouring is te kooi gekropen
en de endeloze slaap
heeft zijn wakker oog beslopen
en hem, leeuw, gemaakt tot schaap.

Reeërs en matrozen riepen:
„Och, de grote schipper, och!
Wat zou 't schaên, of wij al sliepen,
waakte schipper Mouring nog! –

Kijk, de takels en de touwen
en de vlaggen en het schut
staan en pruilen in de rouw en
altemalen in de dut".

Die „reeërs en matrozen" waren de regering en het volk. Maar reeds stond een ander gereed, om de gestorven schipper Mouring te vervangen. Want:

Heintje peurde strak aan 't stuur en
haalde 't anker uit de grond.
't Scheepje ging door 't zeesop schuren,
of er Mouring nog aan stond!

Ja, velen zeiden: nu zal het beter gaan dan onder Maurits! Dat waren de remonstranten en hun vrienden. Vondel dichtte zelfs een soort Wilhelmus op de nieuwe stadhouder en liet hem beloven:

's Lands rechten en vrijheden
ik helpen zal in zwang.
In geen vereende steden
gewetens felle dwang
of tirannie zal lijen.
Ik wens de goê gemeent'
en trouwe burgerijen
door liefd' te zien vereend.

En niemand hoefde te raden wat hij bedoelde, toen hij schreef, wat velen reeds lang gevraagd hadden: „Houd op van zieledwang! – vergun uw medechristenen vrije uitoefening van het geloof!" Frederik Hendrik had uit eerbied voor zijn broer nooit partij gekozen in de burgertwisten tijdens en na het bestand. Maar al was hij een leerling van zijn broer in krijgszaken, – in staatszaken was hij een leerling van Oldenbarnevelt en over de godsdienstzaken dacht hij als zijn moeder en zijn grote vader. Het duurde niet lang, of de gevangen predikanten werden, de een na de ander, in vrijheid gesteld en hielden hun godsdienstoefeningen weer. Ook mochten ze eigen kerkjes bouwen, als ze maar niet op kerken leken en niet vanaf de straat zichtbaar waren. En als de contra-remonstranten Frederik Hendrik vroegen de gewapende macht tegen de remonstranten te gebruiken, antwoordde hij: „Ik heb geen soldaten om rustige burgers te kwellen". En zo werd de nieuwe stadhouder de voorzichtige tussenpersoon, een voorbeeld van verdraagzaamheid, zoals zijn vader geweest was.

Hij en de Staten-generaal zochten ook met Frankrijk goede vrienden te worden. En al was Frankrijk een rooms land, het was een groot tegenstander van Spanje en hielp de republiek en de protestanten in Duitsland, waar het kon. De Hollandse vriendschap voor Frankrijk ging zelfs zo ver, dat wij de Franse koning hielpen, om La Rochelle, de havenstad der Franse hugenoten, te nemen. Want de Fransen hielpen wel de protestanten in àndere landen, uit vijandschap tegen Spanje, maar niet uit liefde voor het hervormde geloof; ze vervolgden de hugenoten in eìgen land. Maar toen het volk hoorde, dat daarvoor ook een Hollandse vloot gebruikt werd, ontstond er grote beroering in het land. En het volk riep en protesteerde: „Wij willen niet meedoen aan het bestrijden van geloofsgenoten. Roept de vloot van La Rochelle terug!" En de Staten-generaal kozen spoedig de wijste partij en lieten de vloot terugkomen.

„. . . de endeloze slaap"

De krijg te land ging op en neer. Frederik Hendrik had niet kunnen beletten, dat Spinola zich van Breda meester maakte. In 1625 gaf de stad zich na een beleg van tien maanden over en van het beroemde turfschip, dat Maurits in 1590 had gebruikt, werd door de Spanjaarden een vreugdevuur gestookt. Wel behaalde de stadhouder kleine voordelen aan de oostgrenzen. De grensvestingen zoals Grol (Groenlo) en Oldenzaal gingen telkens van de ene in de andere hand over. Meer voordelen behaalde men in die jaren búiten het vaderland, in west en oost.

Vooral in de West. Daar zorgde Piet Hein voor, admiraal van de vloot der Westindische compagnie. De veroveringen in Brazilië konden op de duur niet behouden worden, doordat de compagnie er te weinig volk achterliet. De Portugese macht was hier ook veel taaier dan in de Oost. Telkens wisten ze de verloren gebieden weer te heroveren. Maar ter zee waren zij niet tegen Piet Hein en de zijnen opgewassen. Verschillende Spaanse en Portugese vloten heeft Piet Hein vernietigd of volkomen buitgemaakt. Maar van één vloot had hij zich tot nu toe níet meester kunnen maken. Dat was de zogenaamde *zilvervloot,* die ieder jaar het goud en zilver uit Mexico en Peru naar Spanje bracht. O, hoe dikwijls hadden anderen het al geprobeerd, om die schepen te vangen! Nooit was het gelukt. Zo voorzichtig en behoedzaam waren de Spanjaarden met die rijke vracht. In 1628 zou Piet Hein nog eens een kans wagen. Maanden lang kruiste hij met onuitputtelijk geduld in de Caribische zee. Hij bleef zo ver mogelijk uit de kustwateren van de eilanden vandaan, om door niemand opgemerkt te worden. En dat was niet gemakkelijk, want soms moesten de schepen wel land opzoeken, om drinkwater in te nemen.

Zo voorzichtig kon Piet Hein niet varen, of de Spanjaarden bemerkten wel, dat hij in de buurt was. En dus — niet uitvaren, maar binnenblijven tot er geen kapers op de kust zijn, zei de admiraal van de zilvervloot. Hij had geduld. Ja, hij was op zijn hoede, die admiraal. En de Spaanse gouverneur van Cuba, die ook al bericht over Heins vloot had ontvangen, liet precies nagaan, waar Hein heenkoerste. Langzaam voeren de Hollandse schepen om Cuba heen. Weken tobden ze met windstilte.

Vergeefs was het turen en uitkijken over de hete zeeën, geen enkel teken was er van de komst der zilverschepen.

Tot Hein eindelijk de moed opgaf. Een vergeefse reis was het geweest. En de krijgsraad besloot: „We gaan naar huis, mannen, – de zilvervloot is ons ontsnapt, ze is misschien al in Spanje". Alles werd klaargemaakt voor de terugreis op de volgende dag.

Des morgens zag de kapitein van Heins schip een bark aan de horizont. Dat was niets bijzonders. Er kruisten zoveel barken om Cuba. En toch vroeg kapitein Witte de With: „Ik heb er wel zin in, dat ding daar te gaan nemen. Je kunt nooit weten".

„Och, als je er plezier in hebt, ga je gang," zei admiraal Hein. En snel gaf Witte zijn commando's. Een sloep werd bemand en bewapend. Met twintig flinke kerels ging Witte op de bark af. Hij kende dat werk. Het was een kolfje naar zijn hand: met een sloep een schip nemen! Niet voor niets noemden hem de matrozen: kapitein Vechtgraag. Tien jaar geleden was hij kajuitswachter van een schipper op de Indiëvaart – je weet ook nog wel, dat hij een poosje lijfknecht van Jan Pieterszoon Coen was en meehielp aan de verovering van Jacatra – nu was hij al kapitein op het admiraalsschip van Hein; de admiraal zelf had hem voor deze tocht naar de West gevraagd.

De bark zag Witte's sloep naderen en probeerde te ontkomen. Maar het was stil weer en de roeisloep was vlugger dan het trage zeilschip. Toen maakte de bark zich klaar voor het gevecht. Het was een brutaal stuk, wat Witte nu uithaalde. Met zijn twintig mannen klampte hij zich aan de bark vast, begon een dekgevecht tegen vijftig Spanjaarden en Cubanen, binnen een kwartier had hij ze beneden in hun schip opgesloten en voer er mee naar zijn vloot terug. Onderweg verhoorde hij de gevangenen. En wat kreeg hij te horen? De zilvervloot was nog níet weg. Nog steeds wachtte zij op Heins vertrek. Het genomen scheepje was een spionbark van de gouverneur van Havanna, de hoofdplaats van Cuba, en uitgezonden om te onderzoeken, of de zee wel veilig was. Witte was natuurlijk in de wolken van vreugde met zijn vangst. Direct kwam de scheepsraad bijeen. Een nieuw besluit werd genomen: niet naar huis, maar – wachten. Hein werd nu nog voorzichtiger. Geen schip mocht in het gezicht van Cuba's kust komen. In een grote, wijde boog liet hij zijn schepen weer weken lang kruisen. Ach – wanneer zouden de zilveren vissen in zijn netten spartelen? Zijn geduld werd wel zwaar beproefd.

Maar ook – eindelijk beloond. Begin September kreeg hij de Spaanse schepen in zicht. En het net werd dichtgetrokken om de baai van Matanzas, waarin de vijand haastig vluchtte, om de schatten nog te redden. Het was te laat. Gevochten werd er zo goed als niet. Hein liet de vloot ook niet beschieten, om de buit niet door brand te beschadigen. Met sloepen nam hij de galjoenen, die geen weerstand boden. De Spaanse admiraal wist nog aan land te komen. De buit was geweldig; goud, zilver, edelgesteenten, kostbaar hout, huiden, specerijen, wijnen, – alles werd overgeladen, de beste Spaanse schepen werden meegenomen, de rest werd aan de vlammen prijsgegeven. En toen ging Hein huistoe! Een snel jacht zond hij met de heuglijke tijding vooruit. Na een stormachtige reis kwam de vloot behouden in het vaderland.

Elf millioen gulden bedroeg de waarde van de enorme buit. De schepelingen kregen extra gage en de Staten hadden weer geld om de oorlog tegen Spanje krachtiger voort te zetten. En dat zou men spoedig genoeg merken. Frederik Hendrik had een groot plan, dat hij zo lang mogelijk geheim hield. Hij verzamelde een leger van 30.000 man op de Mokerheide, trok daarmee in Mei 1629 plotseling over de Maas, liet snel alle toegangswegen tot 's-Hertogenbosch bezetten en – toen pas wisten de Spanjaarden, wat de Hollandse stadhouder in zijn schild voerde: het ging om Den Bosch, de sterkste Brabantse vesting. Dat hadden ze niet verwacht. Haastig

zonden ze versterkingen, want het garnizoen van Den Bosch was maar 4000 man sterk. Het was te laat, Den Bosch was al niet meer te bereiken. Frederik Hendrik had het reeds omsingeld.

Maar hij krijgt het nooit, dachten de Spanjaarden, Den Bosch is onneembaar. Hoe dikwijls hadden Maurits en Frederik Hendrik daar al het hoofd gestoten! De stad werd beschermd door de moerassen van A, Dommel en Dieze en daar was geen doorkomen aan. Zo dacht men. En niemand kende die moeilijkheden beter dan Frederik Hendrik. Hij begon met de beveiliging van zijn eigen kamp. Het water van A en Dommel leidde hij door kunstig grachtwerk om zijn kamp heen. Ja, zijn kamp was zelf een vesting, beschermd door tientallen schansen en hoge borstweringen. Want hij begreep, dat de Spanjaarden natuurlijk alles zouden doen, om de stad te ontzetten. Een groot Spaans leger naderde het kamp, waarvan de wallen, grachten en graafwerken wel een omtrek van vijftig kilometer hadden. Wel tienmaal viel de vijand op verschillende plaatsen aan; ook de bezetting van Den Bosch deed uitvallen, om de belegeringswerken te vernielen, maar Frederik Hendrik wist zich in zijn kamp te handhaven.

Toen bedacht de vijand een ander plan, om Frederik Hendrik te dwingen, het beleg op te breken. Hij viel met een groot leger het oosten van het land binnen. 40.000 man Spaanse en keizerlijke Duitse troepen zwermden Gelderland binnen, namen Amersfoort, rukten het Gooi in, om snel Amsterdam te bezetten. Wat nu? Zou Holland nu verloren gaan om — Den Bosch? Frederik Hendrik ontving de berichten en velen gaven hem de raad, de stad in de steek te laten, om de vijand uit Holland te verdrijven. Maar hij dàcht er niet aan, zijn plan op te geven. Hij was nu eenmaal voor Den Bosch en met zijn Nassause vastberadenheid bleef hij daar. Wel gaf hij aan de heren Staten allerlei raad, die hierop neerkwam: Helpt u zelf! Steekt de dijken bij Muiden en Vreeswijk door en vormt een volksleger.

En de heren Staten toonden in die dagen, dat ze niet zo gauw uit het veld geslagen waren. Ze schreven aan de stadhouder: Blijf maar gerust voor Den Bosch; met Gods hulp zullen wij de vijand wel uit Holland houden. Ze riepen de mannen tussen de zestien en zestig jaar te wapen. De Staten-generaal bleven niet in Den Haag, maar gingen naar Utrecht, om de verdediging van het land beter te kunnen leiden. Een leger van 12.000 man werd gevormd en de vijand kon er niet aan denken naar Amsterdam, of naar het gewest Holland op te rukken.

Maar hoe kreeg men de vijand weer het land uit? Al kon hij geen steden en vestingen van betekenis meer nemen, hij stroopte toch plunderend het platteland af, tot in Groningen en Friesland toe. Frederik Hendrik bleef doorgaan met zijn belegeringswerk. Hij kon niet overal tegelijk zijn. Kon hij dan niets doen tot verdrijving van de Spaanse benden uit het midden en oosten van het land?

Ja, hij probeerde iets. Maar hij geloofde zelf niet, dat het lukken zou. Hij zond één van zijn aanvoerders, de overste Van Gent, met 800 ruiters naar Wezel, de Rijnvesting, waar de Spanjaarden hun magazijnen met krijgsvoorraden hadden. Dat was dus een zeer belangrijke plaats. Van Gent zou proberen, die stad bij verrassing te nemen. Dat moest 's nachts gebeuren. Maar des nachts verdwaalde hij en kwam pas tegen de morgen voor de vesting aan. De bezetting was op haar post. Neen, de verràssing was mislukt. Maar — een wonderlijker verrassing zou volgen. De ruiters van Van Gent probeerden de valbrug neer te krijgen. Het lukte niet. De vijand op de wallen richtte zijn kanonnen op de troepen, — één der kogels vloog dwars door een brugketting heen en met een geweldige slag viel de brug neer! Zonder te dralen maakte Van Gent van dat ongedachte buitenkansje gebruik, stormde met zijn ruitermacht de stad binnen en een heftig straatgevecht volgde. Na een paar uur was de laatste tegen-

stand gebroken en was Wezel in het bezit van de Staatsen, en daarmee waren de magazijnen der krijgsvoorraden voor de vijand verloren.

Snel zond Van Gent een bode naar Frederik Hendrik: Wezel genomen! Toen de stadhouder de tijding vernam en hoe wonderlijk alles in zijn werk gegaan was, ontroerde hij. Hij omhelsde de boodschapper en riep uit: „Mijn zoon! Is het zó geschied? Dan is het louter een werk van God en niet van mensen!" En zo dacht geheel het land er over. Want de gevolgen van Wezels verrassing bleven niet uit. De vijandelijke troepen waren nu genoodzaakt het land te verlaten en Frederik Hendrik kon ongestoord voortgaan met het naderen van Den Bosch. Steeds dichter kwamen de loopgraven en mijnwerken bij de stadswallen. Bolwerk na bolwerk werd vernield en genomen. De bevelhebber van de stad, de oude Grobbendonck, verdedigde zich taai. Overal in het land leefde men met het beleg mee en de predikant Revius dichtte in die dagen zo kinderlijk-eenvoudig als gelovig:

Gevet de Nassause held,
— die getogen is in 't veld
en, voorzien van kloeke mannen,
heeft zijn tenten uitgespannen
voor Den Bosch — al zijn begeer!
Wil ons horen, lieve Heer!

Geef hem wijsheid ende kracht,
dek hem met uw trouwe wacht.
Laat getroost zijn ruiters draven,
laat gerust zijn knechten graven.
Geef hem gunstig wind en weer!
Wil ons horen, lieve Heer!

En zoals deze dichter bad ieder, die het goed met het vaderland meende. Gelukkig was het een droge zomer. Anders zou het nog de vraag geweest zijn, of Frederik Hendrik er wel ooit in geslaagd zou zijn, de stad te nemen. Zelfs in deze gunstige zomer stierven er nog honderden soldaten aan moeraskoortsen en waren er 300 molens nodig, om het water weg te malen. Want door moerassen kon men geen loopgraven maken. Eindelijk was Frederik Hendrik in September zo dicht de stad genaderd, dat Grobbendonck het nutteloze van verdere verdediging inzag en de stad overgaf. De bezetting mocht met krijgseer aftrekken en met haar verlieten ook veel roomse burgers de stad: het werd een grote uittocht van soldaten, priesters en kloosterlingen en op hun karren voerden ze hun kerksieraden en reliquieën mee. Want vrijheid voor de roomse godsdienst wilden de Staten-generaal in Den Bosch niet toestaan.

Ieder verwachtte nu, dat de stedendwinger Frederik Hendrik na zijn schitterend wapenfeit een triomfantelijke intocht in Den Haag zou houden. Hij deed het niet. Hij bleef meer dan een maand in Den Bosch voor de verzorging en verdeling zijner troepen over de grensvestingen. Hij hield niet van overwinningen „vieren". Zijn troepen hadden van het langdurige beleg ook verschrikkelijk geleden en het leger was zeer verzwakt. Daarom vond de stadhouder het ook niet gepast met zoveel lawaai ontvangen te worden. Hij wist des nachts, onopgemerkt, in Den Haag te komen.

En al werd overal in Europa zijn naam als veldheer en groot belegeraar genoemd en geroemd, de stadhouder bleef er eenvoudig bij. Hij was geen pocher op overwinningen. Als hij zijn officieren hoorde bluffen en snoeven op wat zij gepresteerd hadden, dan kon de kalme stadhouder zo langs zijn neus weg zeggen: „Een toontje lager, mijne heren, — het is Gòd alleen, die te loven valt".

In de eerste jaren van zijn bestuur was ook zijn hofhouding in Den Haag eenvoudig en hield hij niet van fraaie namen en titels. Hij was zelf de „onderdanige dienaar van de Staten". En toen zijn rentmeester het eens had over „uwer excellenties gemalin" — dat was dus de vrouw van de stadhouder, Amalia van Solms — zei Frederik Hendrik: „Ik ben een Hollander, van Delft geboren, en men noemt ze daar: vrouw, huisvrouw of wijf." Maar in de loop der jaren werd dat anders. Amalia hield veel van pracht en praal en het hof van de stadhouder richtte zij vorstelijk in. Het was ook de gouden eeuw voor de republiek, de schatten uit Oost en West stroomden het land binnen, en de stadhouder van zulk een rijk land met wereldhandel werd door de andere hoven als een vorst beschouwd. De koning van Frankrijk begon Frederik Hendrik *zijn hoogheid* te noemen, in plaats van eenvoudig *excellentie*. De heren Staten vonden het maar half goed, ze hielden niet van vorstentitels, de stadhouder was immers hun eerste dienaar. Ten slotte gaven ze toe, maar namen zelf toen ook een hogere titel en noemden zich voortaan: de hoogmogende heren der Staten-generaal. Toen waren de stadhouder en de heren toch weer quitte! — Ja, de heren regenten hielden hun macht stevig in handen en wensten geen souverein boven zich.

Was 1629 door de verovering van Den Bosch een jaar van roem, door de dood van twee grote mannen was het ook een jaar van rouw. De Oostindische compagnie verloor haar beste dienaar, de gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen. Hij was in 1623 naar het vaderland geroepen, maar in 1627 weer als gouverneur-generaal naar Indië teruggekeerd. Een moeilijke tijd maakte het jonge Batavia door. Het werd aangevallen door sultan Ageng, de vorst van Mataram. Deze vorst was heer van bijna geheel Java en wilde ook Batavia, de enige bezitting der V.O.C. op Java vermeesteren. Tweemaal belegerde hij het met een leger van wel 100.000 man. Ook liet hij de stad plotseling van de zeezijde aanvallen. Maar Coen was op zijn hoede en wist alle aanvallen af te slaan. Hij had Batavia tot een geducht versterkte stad gemaakt en van zoveel voorraden voorzien, dat men voor geen gebrek behoefde te vrezen. Wel moest hij oppassen voor verrassingen en plotseling verraad. Tijdens het tweede beleg in 1629 kreeg Coen dysenterie, die gevreesde tropische ingewandsziekte. Hij ontzag zich niet en bleef het bevel voeren tot op de dag van zijn dood. Toen wees hij rustig zijn opvolger aan en beval zijn ziel in Gods genade. Hij was een streng en hard man geweest, voor anderen, maar vooral voor zich zelf. Dat Batavia en daardoor het werk van de Oostindische compagnie behouden bleef tegen de overmacht van Mataram, tegen de vele buiten- en binnenlandse vijanden, was vooral te danken aan de stalen wil van de onverzettelijke Coen, die geloofde en volhield: „Daar kan in Indië wat groots verricht worden".

Iets groots en goeds verrichten, dat wilde ook die andere man, die in 1629 het leven liet: Piet Hein. Hij was een admiraal, zoals de vloot nog niet gezien had. O, moedige aanvoerders op de schepen waren er genoeg, maar een echte vlootvoogd, een *leider* met zoveel gezag over alle aanvoerders als Hein, neen, die was er nog niet geweest. Hij zorgde er voor, dat de kapiteins goed voor hun volk waren, streng, maar rechtvaardig en dat de matrozen geregeld werden betaald en beter voedsel kregen. En hij had nog veel meer plannen tot verbetering. Ja, in drie weken had hij meer tegen de Duinkerker kapers bereikt dan anderen in drie jaar. Helaas, in Juni 1629 werd hij in één der scherpe gevechten tegen de Duinkerkers door een kanonskogel getroffen. Maarten Tromp, die toen kapitein op Heins schip was, zag het gebeuren. Hij dekte het lichaam van de dode met een vlag, om de dood van de admiraal geheim te houden, nam het bevel over en leidde het gevecht, alsof Hein zelf nog op de kampanje stond, tot de Duinkerkers weken. Maar groot was de droefheid bij al het volk, toen Heins dood bekend werd. Spoedig werden de toestanden weer zo slecht

op de vloot, dat de beste zeelieden ontslag uit 's lands dienst namen en vele jaren aan land bleven. Daar waren ook mannen als Maarten Tromp en Witte de With bij.

En in die jaren waren de Duinkerkers driester dan ooit. Ze roofden zoveel handels- en vissersschepen, dat hun havens vol lagen; ze verkochten ze voor een appel en een ei aan Jan en alleman, of maakten er brandhout van. En omdat wij er weinig of niets tegen deden, dachten de Spanjaarden: we kunnen het best wagen, met een vloot Zeeland te veroveren! Werkelijk waagden ze het in September 1631 met een groot aantal kleine schepen, vol soldaten, van uit Antwerpen de Zeeuwse wateren op te zeilen. Dat vonden de Zeeuwen toch al te brutaal. Ze zochten de vijand, die in de ondiepe wateren bij Zuid-Beveland kruiste, op. Met hun kleine vaartuigen konden ze zich veel makkelijker door de verraderlijke geulen bewegen, dan de dieper liggende Spaanse schepen. Op het Slaak had toen een vreemd, langdurig nachtelijk watergevecht plaats, tussen de kust van Noord-Brabant en Sint-Filipsland. Dat liep zeer ongelukkig voor de Spanjaarden af. Hun vloot liep vast en werd vernietigd. Duizenden soldaten verdronken, andere duizenden wisten ternauwernood de kust te bereiken, maar daar stonden de troepen van Frederik Hendrik gereed, om hen gevangen te nemen. De Spaanse aanslag op Zeeland was volkomen mislukt.

Nog ongelukkiger voor de Spanjaarden verliep het volgende jaar. Het scheen werkelijk een ogenblik, dat het gehele zuiden, net als in 1576, zich van Spanje zou afwenden. Veel edelen uit de zuidelijke Nederlanden lieten hun landvoogdes Isabella in de steek, ze lieten zich voor enkele honderdduizenden guldens omkopen en zo kon Frederik Hendrik met weinig moeite steden als Venlo en Roermond in enkele weken bezetten. Voor Roermond werd nog even gestreden. De Friese stadhouder Ernst Casimir, die hier het bevel over de Staatse troepen had, verloor in de loopgraven om Roermond het leven; hij werd door een musketkogel in het hoofd getroffen. Hoe trouw had deze Nassauwer Frederik Hendrik in alle ondernemingen bijgestaan! Hij was de achtste Nassauwer, die voor de grote zaak van Neerlands vrijheid het offer van zijn leven bracht. Nog vier zouden er volgen, eer het vrede was.

Na Venlo en Roermond volgde Maastricht. Maar deze vesting kostte Frederik Hendrik veel inspanning. Drie maanden moest hij ze belegeren en, evenals voor Den Bosch, zijn eigen kamp met schansen omringen. Want een Spaans-Duits leger trachtte Maastricht te ontzetten en viel het Staatse kamp met grote macht aan. De stadhouder wist zich echter staande te houden en wist van geen wijken. Ja, ook voor Maastricht deed hij zijn naam van *stedendwinger* eer aan. Hij liet loopgraven en mijngangen graven tot ònder de diepe stadsgrachten, om de bolwerken daarachter te kunnen bereiken en door ontploffingen te vernielen. In Augustus moest Maastricht zich overgeven. Door deze tocht langs de Maas had Frederik Hendrik dus een zuidelijke provincie, Limburg, veroverd.

En nog veel verder reikten zijn plannen. Er werd in 1635 een hecht verbond met Frankrijk tegen Spanje gesloten, om samen alle zuidelijke Nederlanden te veroveren en te verdelen. De Waalse, Frans-sprekende gewesten zouden dan aan Frankrijk, de Vlaamse, Hollands-sprekende delen aan de republiek komen. Frederik Hendrik hoopte, net als vroeger zijn vader Prins Willem, dat het zuiden zelf hem hierbij zou helpen, om zich vrij te maken van Spanje. Maar dat werd voor hem ook nu weer een grote tegenvaller. Het volk in het zuiden durfde en wilde zich niet bij het noorden aansluiten. Het was wel anti-Spaans, maar ook — goed rooms, en wilde dat blijven. En aan Den Bosch hadden de mensen gezien, dat het met hun vrijheid van geloof gedaan zou zijn, als de republiek de baas werd. Ja, Frederik Hendrik zelf wilde wel anders. Hij wist heel goed, dat bijna alle mensen in het zuiden rooms waren en wilden blijven. Hij zei dan ook tegen de Staten-generaal: „Laat die mensen daar toch hun kerken, hun kloosters, hun geestelijken en hun vrijheid van godsdienst houden.

We ontvolken anders de veroverde plaatsen, ze trekken er met karren vol uit".

Dan keken de heren Staten stom verbaasd en schudden het hoofd. Wat wilde die stadhouder toch? De roomse godsdienst beschermen, dat was grote zonde, dat was de vijand in huis halen, dat was in strijd met alle landswetten. En daar bleven zij bij. De veroveringen van de stadhouder in Zeeuws-Vlaanderen, Brabant en Limburg waren zeer welkom en de Staten-generaal wilden die landstreken wel onder eigen bestuur nemen, maar zelfstàndige gewesten mochten het niet worden. En daarom sprak men van de *generaliteitslanden:* Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg. En ze werden behandeld niet als delen der Unie, die ook wat in het bestuur te zeggen hadden, maar als veroverde gebieden van de Unie.

Van verdere veroveringen in het zuiden kwam niet veel terecht. Noch de Fransen, noch de Staatsen hadden er veel geluk. Het oude Spanje, telkens onder nieuwe landvoogden, wist zich stevig in het zuiden te handhaven. Wel kon Frederik Hendrik nog in 1637 Breda veroveren; dat was hem immers een erezaak, omdat hij het vóór 12 jaar zo lelijk zag inpalmen door Spinola. Die had tien maanden over het beleg gedaan, Frederik Hendrik deed er niet langer dan zeven weken over. Maar zijn hartewens, Antwerpen te nemen, neen, die kreeg Frederik Hendrik niet vervuld. „Dat kost ons te veel geld," zeiden de heren Staten. „U maakt de oorlog veel te duur op die manier. En wat moeten we met al die roomse streken doen? We hebben er maar last van! De republiek is groot genoeg."

Ja, zo dacht men in het noorden over de oorlog. Men verlangde hard naar het eind. Men kon toch niet eeuwig oorlog met Spanje blijven voeren? Antwerpen mocht gerust Spaans blijven. De Schelde bleef toch dicht voor alle handel. Amsterdam wilde voor geen geld ter wereld meehelpen, om Antwerpen bij de Unie te krijgen. Dan zou die Vlaamse stad misschien weer tot bloei komen en tegen Amsterdam gaan concurreren! Neen, Antwerpen was dood en moest dood blijven. En het kon de heren Staten dan ook niet zo heel veel schelen, dat steden als Venlo en Roermond weer door verraad verloren gingen en in Spaanse handen kwamen. De oorlog liep toch op z'n eind!

XIX. NAAR DE EIGENLIJKE VREDE

De oorlog liep op z'n eind. Ja, zo dachten de meesten in het noorden, omdat men het zo graag wilde en hoopte. Oorlog voeren was duur, het leger en de vloot kostten maar geld en het rijkste gewest, Holland, moest maar betalen. Frankrijk hielp ons wel met een half millioen gulden per jaar, maar daarvoor moesten wij ook Frankrijk bijstaan en die hulp kostte nog veel meer. Daar schoot Holland dus niets mee op. Van een verbond moest je alleen maar voordelen hebben, je moest er aan verdiénen!

O, dat verdienen, dat geld maken, dat zat de Hollandse koopman in het bloed, daar had hij alles voor over. Daarvoor verkocht hij zelfs schepen en krijgsvoorraden aan de vijand. Rijk worden, millionnair, te wonen in een paleis van een huis aan één der Amsterdamse grachten, dat was zijn ideaal. Maar — wie rijk willen worden, vallen in verzoeking. En in de Hollandse gouden eeuw waren er zeer vele dwaze rijken. En door hun dwaze daden werden andere mensen, die ook begerig waren om snel rijk te worden, verleid tot de allerdomste dingen. Zo was er een tijd, een paar jaren maar, omstreeks 1635, dat de bloembollen veel geld opbrachten. Gek veel geld soms. Je had soorten, waarvoor men grif *f* 4000 gaf. Men kocht ze goedkoop, verkocht ze heel duur, ook naar andere landen en die tulpenhandel maakte sommige mensen in één jaar schatrijk. De mensen maakten elkander dol. Sommigen verkochten hun land, hun huizen en boomgaarden, hun vee en bedrijf, om met al hun geld ook aan die voordelige handel in bollen mee te kunnen doen, ja velen léénden geld en maakten grote schulden. Die dwaasheid hield natuurlijk geen stand. Plotseling daalden de prijzen, en een bolletje, waarvoor men vroeger *f* 1000 had gegeven, was toen geen gulden meer waard. O, wat keken de arme bedrogenen toen op hun neus! Berooid, straatarm waren de rijken van het vorige jaar. Wat hadden ze een spijt! Hun hele hebben en houden naar de maan! Nu konden ze naar de bedéling en de diakenen van de kerk lopen of — bédelen langs de huizen.

Dwaze tulpenhandel

Weet je, wie zich erg boos kon maken over de hebzucht van de kooplieden, die

alleen maar aan zich zelf dachten? Frederik Hendrik. Hij zei: „Het moet uit zijn met die leveringen aan de vijand. Het zijn landverraders, die in de gevangenis thuishoren!" En hij schreef de Staten, dat zij tegen dat kwaad moesten optreden. Het was wel te begrijpen, dat hij verontwaardigd was. Want als hij geld vroeg voor het leger of de vloot, dan waren diezelfde hebzuchtige kooplieden de mensen, die hem tegenwerkten.

En toch was het zo nodig, dat vooral de vloot versterkt werd. De schepen, die nog als wacht voor de Vlaamse banken tegen de Duinkerkers dienst deden, waren zeer slecht. Het beste scheepsvolk bleef van de vloot weg, omdat het niet op tijd betaling kreeg. En de oorlogsschepen, die nog in zee waren, voerden weinig uit om de kapers te bestrijden. Dezen werden zo brutaal, dat ze zelfs in de Maasmond kwamen.

„Daar moet een eind aan komen!" riep het volk. Vooral de arme vissers hadden verschrikkelijk te lijden. Met hele vloten kruisten de kaperschepen voor onze zeegaten.

Eindelijk greep de stadhouder in. Hij benoemde in 1637 twee mannen tot admiraal en vice-admiraal, mannen, op wie de matrozen vertrouwden. Dat waren Maarten Tromp en Witte de With. Zij moesten plannen voor verbetering maken en intussen vóór de Vlaamse kust de wacht houden en elke Duinkerker, die in zee was, vervolgen. Maarten en Witte deden meer. Ze pakten de Duinkerker schepen ook aan en van toen af werden er telkens langere of kortere gevechten geleverd en aan de veroverde kaperschepen, die Tromp en De With als buit meebrachten, kon men zien, dat er in korte tijd op de vloot veel veranderd was. En de vissers merkten het ook. De Noordzee was in korte tijd veel veiliger geworden.

Maar – zou dit zo blijven? Er gingen sombere geruchten door het land. Niemand zei er meer: „De oorlog loopt op z'n eind". Spanje dacht er niet aan. Integendeel, het was van plan een uiterste poging te doen, om een groot leger naar de Nederlanden te brengen. Dat moest met een vloot gebeuren, want de weg over land, door en langs Frankrijk, was niet veilig meer, sedert Frankrijk en de republiek een verbond hadden gesloten. En met wat voor een vloot zou dit gebeuren! Ruim 60 galjoenen en sterke fregatten waren in aantocht. Het was een tweede *armada*. Daarop waren behalve duizenden matrozen ook 13.000 man troepen voor Vlaanderen. En wat moest Tromp daar tegenoverstellen?

Hij kruiste met 12 schepen in het Kanaal, om de armada op te wachten. Witte de With lag als een waakhond voor de Vlaamse banken om te zorgen, dat er geen kapers zouden uitvaren, die de armada een handje wilden helpen. Daar kreeg hij plotseling bericht van Tromp: „Ze komen!" Haastig ging Witte met vijf schepen naar het Kanaal, vond daar Tromp met zijn eskader van twaalf en – aan de einder – de armada, een horizont vol witte zeilen.

„Wat zullen we doen? Wachten op versterking? Of aanvallen? 17 tegen 67?" Zo vroegen en overlegden Tromp en Witte met hun kapiteins. En ze besloten: aanvallen. Maar niet op de ouderwetse manier. Niet aanpakken, niet enteren en schepen némen door dekgevechten. Dat zou dwaas en roekeloos zijn. Tromp zou tonen, dat hij ook nog op een andere manier slag kon leveren. Met zijn 17 schepen voer hij in één linie met volle zeilen làngs, vlak làngs de armada, steeds maar vurend, vurend uit àl zijn geschut. De Spaanse schepen hadden nog nimmer zulk een gevecht meegemaakt. Ze dachten, dat het weer op de ouderwetse manier, schip tegen schip, zou gaan en ze door hun grote meerderheid een makkelijke overwinning zouden behalen. Ze probeerden dapper Tromps schepen aan boord te klampen, maar Tromp ontweek hen telkens heel handig. En toch beschadigde hij de armada door zijn scherp geschutvuur zo ernstig en bracht zoveel verwarring onder de vijand, die van zùlk een zeegevecht geen verstand had, dat die niet wist, wat hij doen moest. D'Oquendo, de Spaanse admiraal, was wel een dapper man en deed zijn best om Tromp te enteren. Maar Tromp liet zich niet enteren. En vóór de armada eigenlijk wist, wat er precies

was gebeurd, was de Hollandse vloot al voorbijgezeild en had deze de armada grote schade aan want, masten en zeilen en veel verliezen toegebracht door het goedgerichte kanon- en musketvuur. Tromp zelf had na dit eerste gevecht bijna geen schade, zelfs geen gewonde aan boord. Met Witte was het slechter gesteld. Die was met een paar zijner schepen tussen de armada terechtgekomen, bleef daar uren in gevecht en moest nog een uitgebroken brand op zijn schip blussen.

De volgende dag kreeg Tromp van een Zeeuws eskader versterking. Toen had hij dertig schepen, bijna tweemaal zoveel als de vorige dag. Weer toonde Tromp, dat hij een vlootvoogd was als geen ander. Hij had kleiner, maar sneller schepen en bleef de gehele dag om de armada heenzwermen en belette ze naar Duinkerken door te zeilen. Het Spaanse geschut was te hoog gesteld en deed ons weinig schade. De armada koerste naar de rede van Duins op de Engelse kust, een veilige ligplaats voor schepen. Tromp kon en wilde dit niet beletten. Hij dacht: daar ligt ze voorlopig goed opgeborgen; ik bewaak de uitgangen en naar Duinkerken komt ze niet.

Zo gebeurde het, dat de trotse armada bescherming zocht op de Engelse kust en er niet aan denken kon slag te leveren. De eerste nacht wisten veertien Spaanse schepen in de mist te ontsnappen en toch nog Duinkerken te bereiken, met 4000 soldaten en bijna al het geld, dat uit Spanje meegezonden was. Toen Tromp er van hoorde, legde hij zoveel schepen voor de uitgangen, dat ontsnappen ook des nachts onmogelijk was. Weken lang lag hij daar en wachtte. In het vaderland waren alle werven in de weer, om zoveel mogelijk schepen te zenden. De armada lag gevangen, weerloos; het was een kans, die nooit meer terugkwam. Ja, nu pas, nu men gezien had, dat er nog wel degelijk gevaar van Spaanse zijde dreigde, spanden de gewesten zich in, om Tromps vloot zo sterk mogelijk te maken.

Hij zat wel in de knel, D'Oquendo. Maar dat wekenlange wachten was voor Tromp ook onaangenaam. De Engelsen verboden hem de rede van Duins binnen te zeilen, om de armada aan te pakken, – de Engelse vloot lag dreigend gereed, om de kust te bewaken. Eindelijk, na zes weken, kreeg Tromp uit Holland toestemming, om de rede op te varen, ondanks het verbod van de Engelsen. De Hollandse vloot was op dat ogenblik honderd schepen sterk. Witte bewaakte de Engelse vloot en deze bleef neutraal. Intussen zeilde Tromp met zijn branders de rede op, om de rest van de armada te vernietigen, te nemen, of op de kust te werpen. D'Oquendo wist met enige schepen binnen Duinkerken te ontkomen, het admiraalsschip en de standaard waren gered, maar niet de eer. Neen, nimmer leed Spanje zulk een nederlaag ter zee als in 1639 bij Duins. De laatste grote poging, om met een leger en een vloot de republiek te verslaan, was mislukt. En vanaf dat ogenblik zocht Spanje een weg naar een afzonderlijke vrede met de republiek.

Toch duurde het nog acht jaar, eer de vrede werkelijk werd gesloten. Men bleef maar zonder ophouden onderhandelen. Er was nog steeds een sterke partij in het land, die niet zonder Frankrijk vrede met Spanje wilde sluiten. De republiek had immers een verbond met Frankrijk gesloten en daarbij beloofd: we zullen nooit afzònderlijk vrede sluiten, maar sámen. Frankrijk wilde de oorlog voortzetten en Frederik Hendrik wilde zijn bondgenoot trouw blijven, en voelde dus ook niet veel voor de vrede. Antwerpen, de oude residentie van zijn vader, lokte hem nog altijd aan. Maar – het lukte hem niet, de stad te verrassen. Wel nam hij nog enige plaatsen in Zeeuwsch-Vlaanderen, zoals Hulst, Sas van Gent, maar in het algemeen waren zijn veldtochten in Brabant en Vlaanderen zeer ongelukkig en bracht de samenwerking met de Fransen hem en de republiek zeer gering voordeel.

Met de gezondheid van de stadhouder ging het hard achteruit, de jicht was hem tot een bijna ondraaglijke last geworden. Het jarenlange soldatenleven in de ongezonde kampen had zijn gestel ondermijnd. Zijn vrouw, Amalia, zuchtte telkens: „Ach,

Vondel

werd het maar vrede, dan zou uw gezondheid ook wel weer terugkeren". En eindelijk stemde ook Frederik Hendrik toe, dat de onderhandelingen, zonder Frankrijk, voortgezet zouden worden. Maar vlak vóór de vrede, in 1647, kwam voor de prins het einde. Hij nam afscheid van al zijn huisgenoten, van één voor één: van zijn zoon, zijn enige zoon Willem, die hem in zijn gewesten zou opvolgen; van zijn dochters; van zijn geliefde vrouw Amalia; hij vermaande de kinderen, hun moeder en ook elkander te blijven eren en lief te hebben. Nog ontving hij enige heren van de Staten-generaal, die hem dankten voor zijn treffelijke diensten voor land en volk. Zie, — nog eenmaal breidde de stadhouder de handen uit tot een zegen en sprak moeilijk: „God — zegene — u allen".

Twee dagen later luidden de doodsklokken. De stedendwinger had zich overgegeven in de handen des Almachtigen.

Voor de republiek was zijn stadhouderschap een grote en schone tijd geweest; de *gouden eeuw* van Frederik Hendrik. Die kleine republiek aan de Noordzee was door haar wereldhandel een wereldmacht geworden. En Amsterdam mocht toen wel de wereldhoofdstad heten. Hoe luid zong Hollands grootste dichter, Vondel, van die trotse stad:

> Aan d'Amstel en aan 't IJ, daar doet zich heerlijk open
> zij, die als keizerin de kroon draagt van Europe!

Ja, het IJ was in die jaren een mastbos van duizenden schepen, die uit alle delen der wereld de handelsschatten brachten. Er was ongekende rijkdom en welvaart. En nimmer had de republiek zoveel kunstenaars en geleerden als in die gouden eeuw.

Daar was Joost van den Vondel, een dichter bij Gods genade; groter dichtmeester in de Nederlandse taal is er niet geweest. Hij had een flinke kousenhandel, daar

zorgde vooral zijn vrouw voor, zodat hij zelf veel tijd had voor het scheppen van zijn dichtwerken. Hij was eerst doopsgezind en een vriend der remonstranten in de tijd, dat dezen vervolgd werden. Want vervolging om het geloof vond hij een gruwel. Hij schreef gedichten, waarin hij de rechters van Oldenbarnevelt openlijk moordenaars noemde, die belust waren op de goederen van de advocaat. Ja, hij beschuldigde bedektelijk zelfs Maurits van tirannie. Toen werd Vondel voor de rechter gebracht en tot *f* 300,– boete veroordeeld. Wel vereerde hij Frederik Hendrik om zijn verdraagzaamheid in godsdienstzaken en was een warm vaderlander en een groot vriend van de vrijheidsstrijd tegen Spanje. In latere jaren, toen de hervormden in zoveel partijen waren verscheurd en elkander vervolgden, sloot hij zich aan bij de kerk onder het kruis, dat was de stille roomse gemeente in Amsterdam. Maar zijn liefde voor de republiek, haar vrijheid en haar grootheid verminderde er niet door. Hij kon scherpe hekeldichten schrijven; als hij bij de regenten onrecht en bedriegerijen zag, dan kon hij met felle woorden toornen, maar hij toornde, omdat hij het land en het volk zo liefhad. Voor zijn beminde stad Amsterdam dichtte hij een groot treurspel, *Gijsbrecht van Aemstel.* Dat werd voor het eerst in 1637 opgevoerd en nadien werd het ieder jaar weer omstreeks kerstmis gespeeld, want het is eigenlijk een kerstspel. Het is wel het schoonste dichtwerk, dat ooit in de Nederlandse taal is geschreven. En nu nog, driehonderd jaren later, luistert men eerbiedig en ontroerd toe, als het wordt gespeeld. Hij schreef nog veel andere, vooral Bijbelse treurspelen, zoals *Lucifer, Jozef in Dothan, Samson, Jephta* en ook tal van kleinere gedichten, die door het volk graag gelezen werden. In zijn ouderdom was hij niet voorspoedig; hij had veel verdriet van zijn slechte zoon, die zoveel schulden maakte, dat Vondel arm werd. Toen gaven de Amsterdamse burgemeesters hem uit medelijden de betrekking van boekhouder bij de bank van lening, waar hij *f* 50,– per maand verdiende. Neen, rijk is Vondel van zijn gedichten niet geworden. Anderen heeft hij rijk gemaakt, ons en onze taal. En toen hij leefde, was hij lang niet zo beroemd en geëerd als nu. In zijn tijd zeiden de mensen: „Vondel is wel een knap dichter hoor, maar – hij is nog lang geen Cats!"

Jacob Cats – vader Cats was zijn erenaam – was voor de mensen van de gouden eeuw de beste dichter. Hij was een zeer voornaam man in Holland, hij was jaren lang raadpensionaris en hij was schatrijk. Bij zijn drukke arbeid in 's lands dienst heeft hij toch nog de tijd kunnen vinden om boeken vol grotere en kleine verzen te maken, grappige en ernstige, vol goede leringen en vermaningen voor jongen en ouden. Hij kon buitengewoon vlot rijmen en wat hij schreef konden de mensen heel makkelijk begrijpen. Een kunstenaar als Vondel was hij niet, toch werd zijn werk in de 17e en 18e eeuw veel meer door het volk gelezen dan dat van de prins der dichters. In bijna ieder huis kon men een gedichtenboek van vader Cats vinden en des avonds zat men er bij de haard zo dikwijls uit voor te lezen, tot men veel gedichten van hem uit het hoofd kende. En zijn korte rijmpjes werden tot spreekwoorden.

Andere grote dichters uit de gouden eeuw waren Huygens, Hooft en Revius. De laatste was predikant en gaf een nieuwe, mooie berijming van de psalmen. Maar de mensen waren zo gewend aan de oude berijming van Datheen, dat het betere werk van Revius niet gebruikt werd. Al deze dichters uit de gouden eeuw hebben onze Nederlandse taal verrijkt, maar de grootste en beste leermeester voor onze taal was het zware Boek, dat in ieder huis een ereplaats op een lessenaartje had, het Boek der boeken, de Statenbijbel. Je weet nog wel, dat de Dordtse synode in 1619 aan de Staten-generaal om een nieuwe Bijbelvertaling gevraagd had. Jaren lang hebben de geleerden in Leiden daaraan gearbeid. Vers voor vers hebben zij uit het Grieks en Hebreeuws in het Nederlands overgezet en naast de verzen kant-

tekeningen voor de verklaring geplaatst, om de lezer alles te doen begrijpen. In 1637 was het grootse werk gereed. En het was zo schoon, dat ieder er God voor dankte en onder het lezen er van eerbiedig werd. Driemaal daags las men er uit voor, na de maaltijden, als het gezin bijeen was. Maar men las er ook voor zich zelf in, uren lang; zoals men zich nu vermaakt met een gewoon boek of een krant, zo vergenoegden velen zich in de Bijbel. En nu begrijp je ook wel, hoe het komt, dat onze taal vol is met uitdrukkingen uit de Schrift. Iedere dag kwamen de mensen met dat Woord zo nauw in aanraking. Het was hun een bron van troost en kracht, in strijd en lijden of in vreugde en voorspoed, als zij bijvoorbeeld in Jesaja lazen:

„Waerom seght ghy dan ô Jacob, ende spreeckt, ô Israël, Mijn wegh is voor den HEERE verborgen, ende mijn recht gaet van mijnen Godt voorby? – En weet ghy het niet? en hebt ghy niet gehoort, dat de eeuwige Godt, de HEERE, de Schepper der eynden der aerde, noch moede, noch mat en wort? daer en is geen doorgrondinge van sijn verstant. – Hy geeft den moeden kracht, ende hy vermenighvuldight de sterckte dien die geene krachten en heeft. De jonge sullen moede ende mat worden, ende de jongelingen sullen gewisselick vallen. – Maer die den HEERE verwachten, sullen de kracht vernieuwen, sy sullen opvaren met vleugelen, gelijck de arenden: sy sullen loopen, ende niet moede worden: sy sullen wandelen, ende niet mat worden".

Behalve de kunstenaars van het woord, had de gouden eeuw ook veel mannen van het palet en penseel. En de kunstschilders hadden eer van hun werk, want de mensen kochten in die tijd veel meer schilderijen dan nu. In de gangen en portalen, in de zalen en binnenhuizen, overal zag men fraai geschilderde portretten, landschappen, zeegevechten, en daarvoor had men veel geld over. Wat Vondel van de dichters was, de *prins*, de meester – dat was Rembrandt van de schilders. Hij was een tovenaar met het penseel. Hij schilderde van alles: gewone dingen uit zijn omgeving, landschappen, portretten van zijn moeder, van zich zelf, van regenten met hun vrouwen, van schutters, maar ook veel taferelen uit de Bijbelse geschiedenis. Voor Frederik Hendrik mocht hij vijf schilderijen maken over de kruisiging, de opstanding en de hemelvaart van Christus. In zijn eerste jaren verdiende hij veel geld, voor een portret kreeg hij wel *f* 500,–, wat zeer veel was.

Eens vroegen de schutters hem, hun vendel te schilderen. Het stuk kwam gereed. Het was het *korporaalschap van kapitein Banning Cocq*. Hij deed het op zijn wijze en schilderde het schuttersvendel, komend uit de donkere poort in het volle zonlicht. Het licht blonk in de wapenen, het gloeide op de prachtige uniformen van de voorste schutters. Rembrandt had zijn beste werk geschapen. En toch, toen de schutters het zagen, waren er maar enkelen tevreden over. De meesten waren boos, omdat ze er niet duidelijk op stonden, geheel in het donker. Ja, ze voelden zich bijna bedrogen. Ze wilden er allemaal „mooi" op staan, groot en heldhaftig in hun zwierige uniformen. Neen, dan konden anderen het beter dan Rembrandt. En iemand zei spottend: „Is dat een schuttersvendel? Het lijkt wel een *nachtwacht*!" De nachtwacht, – die spotnaam werd later de erenaam van Rembrandts beroemdste werk. Maar hij had het door dit doek bij de heren verkorven en men gaf aan anderen de voorkeur boven hem. Per gratie mocht hij nog een stuk maken voor het Amsterdamse stadhuis. Toen schilderde hij dat beroemde doek *Claudius Civilis*. Maar – het werd afgekeurd en mocht niet in het raadhuis blijven. Hoe ouder hij werd, hoe schoner hij schilderde. Maar ook – hoe minder men hem waardeerde. Hij verarmde ten slotte, ook door zijn eigen zorgeloosheid. En toen hij gestorven was, kon men met moeite de enkele guldens voor zijn begrafenis bijeenkrijgen. Waar bleef al zijn werk? Het ging overal heen, het ging voor enkele guldens of nog minder naar de opkopers. Veel er van ging verloren. Nu zijn er nog 350 stukken van Rembrandt over, daarvan zijn er 20 in ons land. De andere zijn in het buitenland en geen museum wil ze missen. Elk

land is er trots op, een doek van Rembrandt te bezitten. Want hij, de grootste schilder der gouden eeuw, is één der grootste schilders van àlle eeuwen.

En zoals met Rembrandt ging het met de meeste en beste schilders van zijn tijd. Frans Hals, nu ook beroemd, schilderde in zijn ouderdom voor opkopers en stierf arm. Ruysdael en Hobbema, wier prachtige landschappen nu door ieder bewonderd worden en honderdduizenden guldens waard zijn, — ze werden van de armen begraven. Jan Steen, een bierbrouwer en herbergier, is vooral bekend om de grappige tonelen, die hij schilderde: een Sint-Nicolaasfeest, een huishouden, waar alles overhoop ligt — ja, dat is nu een huishouden van Jan Steen! —, een boerenbruiloft, een kermis en kroeg vol herrie, een kwakzalver op de markt, precies zoals ze in werkelijkheid waren. Honderden prachtige doeken zijn er nog van hem. Voor zijn zaken zorgde hij echter slecht; hij leefde helemaal voor zijn schilderkunst, maar anderen, de opkopers, werden er rijk van. Och, er waren toen zoveel knappe schilders, Rembrandts leerlingen, zoals Gerard Dou, Ferdinand Bol, Govert Flinck en anderen. Ja, nimmer leefden er zoveel meesters van het penseel in een tijd te zamen als in Hollands gouden eeuw.

Ook van muziek hield ons volk veel. Men zong graag uit allerlei liedboekjes; men had er voor huiselijke feestjes en voor zeelieden, in allerlei soorten. En in de torens zongen de klokkespelen; elke stad had haar klokkenist en organist en haar muziekgezelschappen. Ook op het orgel in de kerk was men trots. Maar daar mocht niet op gespeeld worden tijdens de dienst, als de psalmen werden gezongen. Ja, de kerkvergaderingen hadden het liefst de orgels uit de kerk weggedaan, men vond ze eigenlijk een rooms en werelds overblijfsel. Maar de stadsbesturen zeiden: „De orgels blijven". En al werd er bij het psalmzingen dan niet gespeeld, vóór en ná de dienst mocht de organist laten horen, wat hij kon. En hij moest ook op werkdagen des avonds een uur spelen. Dan waren de kerken open, daar liep ieder in en uit, daar rustte men van zijn avondwandeling, daar ontmoette men zijn kennissen en maakte men een praatje, daar school men bij guur weer of barre kou, — en tegelijkertijd genoot men van de kunstenaars voor het orgelklavier. Ja, daar had men ook kunstenaars onder. Zo had je in Amsterdam de beroemde organist Sweelinck, die ook zelf muziek schreef, en naar wie ook Vondel zo gaarne in een stille hoek van de schaars verlichte kerk zat te luisteren.

Er waren verscheidene geleerden in de gouden eeuw. Eén er van was Hugo de Groot. Hij was na zijn vlucht uit Loevestein naar Frankrijk gegaan, naar Parijs. Daar kreeg hij een jaargeld van de Franse koning. Toen Frederik Hendrik stadhouder werd en veel remonstrantse ballingen weer naar het vaderland terugkeerden en ook Hogerbeets, De Groots vriend, zijn vrijheid herkreeg, dacht de Groot: nu kan ik het ook weleens proberen. Zonder daarvoor verlof te vragen, kwam hij in Rotterdam. En als hij wat bescheidener geweest was en verzòcht had te mogen blijven, och, dan had de stadhouder, die veel van De Groot hield, misschien wel kunnen zorgen, dat ook aan hem pardon was gegeven. Maar door zijn terugkomst begonnen de oude partijschappen het hoofd weer op te steken. De Groot voelde zich niet veilig meer en ging toen voorgoed het land uit en werd gezant van Zweden in Parijs. Daar schreef hij zijn boeken over de godsdienst en de vrede in de kerk. Hij wilde, wat niet meer mogelijk was: de eenheid van alle soorten hervormden in één kerk. En in later jaren pleitte hij zelfs voor een verzoening tussen alle hervormden en roomsen. Hij meende, dat dit kon, als men elkander maar verdragen wilde. Zo groot was zijn verlangen naar de eenheid van alle gelovigen, naar de vrede in de kerk.

Ook naar vrede tussen de volken zocht hij, langs de weg van het *recht*. De Groot was een rechtsgeleerde, wiens boeken men nu nog bestudeert, zóveel wijsheid en edele gedachten zijn daarin verborgen. Zijn beroemdste werk is zijn boek over *het recht van oorlog en vrede*. Daarin leerde hij, dat een staat geen oorlog mag

voeren, alleen om machtig te worden. Neen, de staten moeten, net als de burgers, gehoorzamen aan de regels van het recht. Een oorlog om het recht te verdedigen was goed; een oorlog alleen om eigen macht te vergroten en het recht van anderen door geweld te breken, was een misdaad. Dat leerde De Groot drie eeuwen geleden en vele rechtsgeleerden van thans hebben diepe eerbied voor deze gedachten en zeggen: ja, misschien kunnen we langs de weg, die ook De Groot gewezen heeft, de vrede tussen de volken zoeken.

Maar in de dagen van de gouden eeuw dachten weinigen aan vrede tussen de volken. Voorlopig dacht men ten minste in de republiek alleen maar aan de eindelijke vrede tussen de Zeven provinciën en Spanje. En het had heel wat voeten in de aarde, eer die er was. Want volgens de Unie van Utrecht moesten àlle provinciën het met elkaar eens zijn en vrede willen. En Zeeland was verschrikkelijk kwaad op Holland, omdat dit gewest de vrede doordreef. De Staten van Zeeland wensten de oorlog voort te zetten en trouw te blijven aan het verbond met Frankrijk tegen Spanje. Ja, één Zeeuwse regent maakte zich zelfs zo kwaad over het baasspelen van Holland, dat hij uitriep: „Liever Frans dan Hollands!" Maar Holland en de andere provinciën waren niet tegen te houden door Zeeland alleen en in Januari 1648 kwam de vrede te Munster tot stand. Twee weken later moest Zeeland het hoofd wel buigen en tekende ook dat gewest het verdrag, dat een einde maakte aan de 80-jarige krijg.

Eervol en zeer voordelig was de vrede van Munster. Spanje gaf bijna alles toe, wat de republiek verlangde. Het erkende natuurlijk de onafhankelijkheid der Zeven provinciën; deze mochten alle veroveringen in Brabant, Limburg, Vlaanderen en buiten Europa behouden. Spanje beloofde zich in Oost-Indië niet verder uit te breiden. Nog deed Spanje alle moeite, om ten behoeve van de zuidelijke Nederlanden vrije handel door de Schelde te krijgen – en vrijheid van godsdienst voor de roomse onderdanen der republiek. Maar de Staten-generaal waren onverbiddelijk: de Schelde bleef gesloten; de goederen voor Antwerpen mochten in kleine schepen worden overgeladen na het betalen van invoerrechten. Antwerpen kon dus op die manier nooit een behoorlijke handelsstad worden. En wat de roomsen betrof, ze zouden niet gehinderd of vervolgd worden; de vrijheid, die ze in sommige gewesten genoten, zou voortduren, maar openlijke gelijkheid en vrijheid voor de roomse kerk werd niet toegestaan. Zelfs in de generaliteitslanden niet, waar toch vier-vijfde van de burgers rooms was. En het was te begrijpen, dat de mensen daar over de vrede treurden en zich door Spanje verraden voelden.

Verkocht en verraden voelden zich ook de zuidelijke Nederlanden, die aan Spanje bleven. „Is dit nu het loon voor de trouw, die we gedurende de gehele oorlog aan Spanje betoond hebben?" zo vroegen ze verwijtend. „Hebben we daarvoor alle ellende gedragen, om ten slotte in de ellende te blijven?" Want zolang de Schelde, de enige weg naar de open zee, gesloten bleef, was er geen welvaart in het zuiden mogelijk. Maar vergeefs waren alle klachten. Spanje wilde vrede tot elke prijs. Het was blij, dat het nog de zuidelijke Nederlanden behield. Het moest deze nog tot 1659 tegen Frankrijk verdedigen. Toen pas sloot ook Frankrijk vrede met Spanje. Maar de Fransen zouden het niet licht vergeten, dat de republiek haar woord en het verbond gebroken had.

Daar bekommerde men zich in de republiek voorlopig niet om. De kerken stroomden vol voor de dankstonden: de 80-jarige vrijheidsstrijd was geëindigd. Men was uitgelaten en vierde dagen lang feest.

Eén was er, die niet meejubelde. Integendeel. Hij was gebeten op de regenten, die „langjassen", die tegen zijn wil de vrede doorgedreven hadden. Wie was dat? –

Het was de vurige, jonge stadhouder, prins Willem II.

XX. STADHOUDER WILLEM II, EN ZIJN KIND

Neen, hij was het er niet mee eens, prins Willem. Hij vond het verbond met Frankrijk wèl voordelig voor de republiek. Hadden ze niet samen het zeeroversnest Duinkerken ingenomen, een paar jaar geleden? En hoeveel kon er nog in de zuidelijke Nederlanden bereikt zijn? Antwerpen was voor de prins nog even begeerlijk, als het voor zijn vader en oom Maurits was geweest.

Willem II

En hij had nog meer plannen, waarbij Frankrijk hem helpen kon. Hij wilde ook graag zijn schoonvader, Karel I, de koning van Engeland helpen. Want die had grote moeilijkheden om op de troon te blijven. In Engeland was een revolutie tegen de koning uitgebroken. De prins was getrouwd met Mary Stuart, een dochter van Karel I, en hij vond het niet meer dan een staaltje van zijn plicht, om voor de eer van het huis Stuart op te komen. Als het aan hem gelegen had, zou hij graag met Frankrijk samen in Engeland de orde hersteld hebben. Ja, als het aan hem lag! –

Maar, – hij was geen baas in het land. Hij was maar stadhouder. En dat lieten de heren Staten hem goed voelen. Ze maakten al heel weinig haast, om hem na de dood van zijn vader tot stadhouder te benoemen. In Maart 1647 was zijn vader gestorven, alleen Gelderland, Utrecht en Overijsel hadden spoedig daarna prins Willem tot stadhouder gekozen. Holland wachtte er mee tot het eind van het jaar en Zeeland volgde pas in 1648. O, wat voelde de prins zich door dat getreuzel en die tegenwerking beledigd! De heren trokken zich niets van hem aan. Het verbond met Frankrijk? Daar zagen ze geen voordeel meer in. De zuidelijke Nederlanden verdelen? Dan werd Frankrijk onze buurman en dat was ook niet zonder gevaar. Met de Engelse zaken hadden ze niets te maken. Nu ja, toen de koning daar gevangengenomen werd, stuurden de Staten er een gezantschap heen, om voor zijn leven te pleiten. Het was het enige, wat de prins nog voor zijn vader kon doen. Maar het baatte niet: in 1649 werd Karel I naar het schavot gebracht en

onthoofd. En veel Engelse koningsgezinden en familieleden van de koning zochten bescherming in het veilige Holland, aan het hof van prins Willem en Mary, en drongen op gewapende hulp aan.

De republiek dacht aan heel andere dingen dan oorlog. Nu was het de tijd om op het leger te bezuinigen. Bijna de helft werd afgedankt. Dat was ook wel te begrijpen, want Holland had een hoge schuld, het had altijd het grootste deel van de oorlogskosten moeten betalen. „Nòg meer afdanken," zeiden de Staten van Holland. „Er moeten nog 10.000 man weg." En ze schreven aan de kapiteins der soldaten: „Stuurt je mensen maar weg, we geven geen geld meer".

Kon dat maar zo? Had de prins, die toch kapitein-generaal en admiraal der Unie was, niets meer over zijn leger en zijn vloot te zeggen? Dat duldde hij niet. Hij zou tonen, dat hij er ook nog was. Hij kreeg er juist in die dagen een goede gelegenheid voor.

Het was in April 1650, dat tot verbazing van de prins admiraal Witte de With met een deel van zijn vloot uit Brazilië in het vaderland kwam, zonder dat iemand hem daarvoor toestemming gegeven had. Hij, Witte de With, was daarheen gestuurd, om de Westindische compagnie te helpen tegen de Portugezen, die bezig waren, al hun oude bezittingen in Brazilië te heroveren. Hij was er in 1647 al heengestuurd, voor één jaar; de Staten hadden beloofd, hem geregeld voorraden te zenden, om er een jaar te kunnen blijven. Maar Witte had nog nooit iets ontvangen, men had hem maar laten tobben; ook de compagniesheren in Brazilië lieten hem en zijn vloot aan hun lot over, hij kreeg zelfs geen middelen om zijn bedorven schepen te herstellen en daarom was hij ten einde raad maar op eigen gezag naar huis gekomen. En toen men hem vroeg, hoe hij zijn post durfde verlaten, zei hij rondweg: „Dat doodeten op die hongerberg begon me te vervelen. U zond me voor één jaar, u liet mij er meer dan twee. U beloofde mij voorraden, u liet mijn volk verhongeren en mijn schepen verrotten. Ik moest de schepen redden en kon dit alleen, door naar huis te gaan. Ik wens daarop geen aanmerking te ontvangen".

Hij mocht praten als Brugman en protesteren zo hard hij wilde, — de prins nam geen genoegen met zijn eigenmachtig vertrek uit Brazilië en liet de admiraal arresteren en in de Haagse gevangenpoort zetten. En Witte's kapiteins, die meegekomen waren, werden op 's prinsen bevel ook gevangengezet in Amsterdam. Hij zei, daar als admiraal der Unie het recht toe te hebben.

Maar daar dachten de Staten van Holland ànders over. Die zeiden: „Witte is geen vice-admiraal der Unie, maar van ons, van Holland. En wíj zullen zijn zaak behandelen, niet de prins". En ze voegden in Amsterdam de daad bij het woord en stelden de gevangen kapiteins in vrijheid. Toen werd de prins bang, dat ze ook Witte in Den Haag met geweld bevrijden zouden en hij koos eieren voor zijn geld: hij liet Witte vrij, en liet zijn zaak door de Staten van Holland behandelen. Maar de prins begreep, dat hij een nederlaag geleden had. Dat kon zo niet doorgaan. Hij voelde zich gekrenkt, ja, als een kwajongen behandeld.

En vooral de eigenmachtige afdanking van zijn troepen deed de maat overlopen. Ook de andere gewesten vonden het te bar. Op die manier bleef er haast geen leger meer over. En zo iets deed het gewest Holland maar op eigen houtje! Alsof het de republiek, de hele Unie, regeerde! „Dat is niet te dulden," zei prins Willem. En ook de Staten-generaal vonden, dat Holland veel te eigenmachtig optrad en de baas over de andere gewesten speelde. Ze vroegen de prins, met enige heren van de Staten-generaal de voornaamste steden van Holland langs te gaan, om de regenten tot andere gedachten te brengen. Hij kreeg volmacht, om alles te doen, wat hij in het belang van de Unie nodig vond.

Dat was een kolfje naar zijn hand. Hij zou die koppige regenten, die burgerkoningen,

die burgemeesters en pensionarissen eens mores leren. Zijn oom Maurits had in 1617 de heren kleingekregen, hij zou niet voor hem onderdoen. Met niet minder dan 400 officieren in zijn gevolg ging hij de steden langs. Maar hij kwam van een koude kermis thuis! O ja, de straten waren versierd, het volk keek zich de ogen uit en juichte de fiere, knappe, jonge Oranje hartelijk toe, maar op de stadhuizen – oef! – daar stormde het af en toe en vielen er lelijke woorden. De heren zeiden kort en goed: „Wij zijn baas in eigen huis, in eigen gewest. Als de andere provinciën meer soldaten willen, dan moeten zij ze ook maar betalen". In sommige steden, in Delft, Amsterdam en Haarlem, wilden de heren de prins wel ontvangen en met hem aan een maaltijd zitten, maar praten over de afdanking van troepen, neen, dat weigerden ze. En in Medemblik was men zelfs zo onhebbelijk, om de prins een boodschap te sturen: „U doet ons een genoegen, niet in de stad te komen!" Zo was de ontvangst van de prins van Oranje in 1650. De tijd was wel snel veranderd.

De prins was razend. Nu zou hij tonen, wat anders te kunnen. Hij liet zich de kaas niet van het brood eten, hij liet zich niet ringeloren door die langjassen. Zeer in het geheim zond hij in Juli zijn neef Willem Frederik, de Friese stadhouder, naar Amsterdam, het broeinest van het verzet. „Bezet de stad bij verrassing, zonder bloedvergieten – en dan kom ik." Zelf bleef hij in Den Haag. Op de dag, die voor de verrassing van Amsterdam bepaald was, zond hij een boodschap aan zes heren Staten van Holland, burgemeesters en pensionarissen van verschillende weigerachtige steden, om even bij hem te komen! Ze kwamen, niets vermoedend, en – werden door een kolonel in de kamers van de stadhouder in arrest gesteld.

Toen dit gebeurd was, liet de prins de raadpensionaris bij zich komen. „Mijnheer Cats, deel aan de Staten mee, dat ik de heren Jacob de Witt, De Waal, Ruil, Duist v. Voorhout, Nanning Keizer en Stellingwerf gevangengenomen heb. Ze gaan vandaag naar Loevestein. Deel ook mee, dat mijn troepen vandaag Amsterdam bezet hebben."

„Wat – wat – wie – wat zegt uwe hoogheid?" vroeg Cats ontsteld. Hij was totaal in de war. Later dichtte hij over dit ogenblik: „Mijn brein was omgeroerd als van een grote donder". Hij kon de opgegeven namen niet onthouden. Daar wist de prins wel raad op. Hij haalde pen en inkt en zei: „Schrijf ze maar op", en noemde het rijtje nog eens. En hij vond het jammer, dat hij de grootste „schavuit", de Amsterdamse burgemeester Bicker, niet te pakken had kunnen krijgen. Die had onraad geroken en de benen genomen.

Mijnheer Cats kon naar de vergadering der Staten van Holland gaan, en de boodschap overbrengen. De heren schrokken, of ze een slag op hun hoofd kregen. Verschillenden hadden in Den Haag geen uur rust meer en gingen er van door. Ze dachten aan de dagen van Oldenbarnevelt en voelden, of hun hoofd er nog wel op zat. Die Oranjejongeling van drie en twintig was een zeer gevaarlijk man! Die veroverde zijn eigen hoofdstad, Amsterdam! Was dat een stadhouder, een dienaar der Staten? „Hij is een tiran!" jammerden de regenten. „Hij wil de souverein spelen."

Prins Willem was tevreden over zich zelf. Eindelijk had hij gehandeld. Dat was een beste Zaterdag geweest. Maar – hij prees de dag voor het avond was. Want die avond kwam er bericht van zijn neef: „Aanslag op Amsterdam mislukt!"

Wat? Mislukt? De prins was niet te houden van woede. Hij smakte zijn hoed op de grond, maar – daarmee had hij Amsterdam nog niet. „Hoe is het mogelijk, dat zo'n plan mislukt!" riep hij uit.

Ja, hoe was dat gegaan? Het leger was op de Hilversumse hei verdwaald. Het was noodweer, storm en onweer, een stikdonkere nacht. Een koerier, die naar Amsterdam moest, had het leger gezien en de vroedschap tijdig gewaarschuwd.

Een koerier, die naar Amsterdam moest, had het leger gezien

En toen Willem Frederik voor de stad kwam, waren de valbruggen op, de poorten dicht, de kanonnen op de wallen en de schutters bewapend. Kom maar op! En daar stond Willem Frederik en kon een beleg beginnen. Als Amsterdam de boel onder water zette, kon hij nog verdrinken ook.

Maar ieder begreep, dat het zover niet komen zou. Reeds de volgende dag kwam de prins voor Amsterdam en spoedig kwamen er enige heren van de vroedschap om met hem te onderhandelen. De prins eiste, dat de stad zich zou schikken naar de besluiten van de Staten-generaal en niets meer zou ondernemen voor verzwakking van het leger; dat de stad hem met alle eer in de vroedschap zou ontvangen; en dat de leider van het verzet, burgemeester Bicker, ontslagen zou worden. Na een paar dagen praten werden ze het eens. Maar dan moest de prins beloven, zijn troepen terug te trekken en — de zes heren, die op Loevestein zaten, hun vrijheid te geven. En zo werd de vrede gesloten.

Maar de prins had door zijn optreden veel vijanden gekregen. Men mocht er in het land allerlei grappen over maken, een stad als Amsterdam, die zo prat ging op haar vrijheid en macht, een stad die bijna de republiek regeerde, vond het allesbehalve een grap. Ze was fel gebeten op de prins, en bereidde zich vast voor op de dag, dat het misschien ernst kon worden. Ze verdubbelde het aantal schutters en versterkte de IJ-oevers met blokhuizen. Zover was het reeds gekomen met de regentenpartij.

Een paar maanden later had ze niets meer te vrezen van Oranje. In November kwam de prins ziek in Den Haag. Hij had de pokken en stierf vrij onverwacht. Het volk treurde om het plotselinge heengaan van de jonge Oranje, maar de regenten en hun vrienden moesten hun best doen, om niet te juichen. Nu was er geen macht meer, die hun kwaad kon doen. Nu pas was de dag hunner vrijheid aangebroken.

Oranje was dood. De afgezette Amsterdamse burgemeester Bicker kwam direct weer in zijn vorige betrekking en de zes heren van Loevestein kregen ook hun ambten weer terug. De baan was vrij. Zij hadden de macht, de gehéle macht, zij konden hun familie en vrienden naar welbehagen helpen aan allerlei ambten en voordelen, ze waren voor hun leven geborgen, – want eens burgemeester, altijd burgemeester! Ja, één Amsterdammer had zelfs de onbeschaamdheid, om de collectezak te misbruiken voor het uiten van zijn oranjehaat. Hij wierp in de kerkezak een paar goudstukken, die in een papier verpakt waren en daarop stond dat schandelijke rijmpje geschreven: „De prins is dood. Mijn gaaf vergroot. Geen blijder maar in tachtig jaar". Zo diep was de haat van de staatsgezinde partij tegen Oranje.

Nu was er geen Oranje meer. De kamers van het prinsenkwartier waren in de rouw. Donker was het er, geen daglicht kwam door de gesloten gordijnen. In één der sombere kamers lag 's prinsen weduwe. Negentien jaar was ze pas. Ze verwachtte spoedig een kind, maar vreugde kende ze niet. Ze had nooit veel vreugde gehad, deze koningsdochter. Op haar tiende jaar was ze uitgehuwelijkt aan de Hollandse prins. Dat had haar vader gewild en een prinses heeft dan te gehoorzamen. Een paar jaar later kwam ze in het vreemde land, Holland, als vluchtelinge, want toen brak de revolutie in Engeland uit. Ach, haar vader zag ze nimmermeer. Als een misdadiger was hij onthoofd. En nu – was ze weduwe en verwachtte een kind.

Dat werd acht dagen na de dood van zijn vader geboren, – op een sombere Novemberdag. Het was een schraal jongske, het zag er ziekelijk uit en wie het zagen, fluisterden: „Het zal in het prinsenkwartier niet bij één dode blijven". Het werd in een wieg van zwart satijn gelegd, een rouwwieg, en zijn eerste kleertjes waren met rouwstrikken versierd. En niemand was er vrolijk aan het hof, zelfs de moeder niet.

Maar het volk in Den Haag dacht er anders over. Het hoste en danste door de modderige straten, stoorde zich aan geen rouw en geen regen. Hoor! het zong, jubelde en wist van geen ophouden, toen het eenmaal het nieuwste liedje kende. Waar het vandaan kwam wist niemand, het was plotseling uit de grauwe Novemberlucht komen vallen. De heren regenten vonden het een schandelijk liedje en ergerden zich blauw. Maar dáárom juist zong het volk, al hossend, nog harder:

> Al is er ons prinsje nog zo klein, hoezee! –
> al evenwel zal hij stadhouder zijn, hoezee!
> Al buigt de stam, al kraakt het riet,
> al evenwel treurt Oranje niet.
> Vivat Oranje, hoezee!
> Vivat Oranje, hoezee!

En om de regenten nog meer te sarren, veranderde men nu en dan een paar regels in: „Al zijn de Staten nog zo groot, alevel eten ze oranjebrood. En tòch Oranje, en tòch Oranje en tòch Oranje boven!"

„Is het grauw nu dol geworden?" vroegen de heren-op-het-kussen. Het kind was na enkele dagen bijkans een afgod. Omdat het toevallig een Oranjekind was. Maar met Oranje hadden de heren immers niets meer van doen! Dat was een afgedane zaak. Verleden week was de laatste stadhouder gestorven. Dat kind was, nu ja, ronduit gezegd – een kind zonder toekomst.

De heren schenen wel gelijk te hebben. Maar toch waren er al partijen voor en tegen het kind. Dit kind, dat nog geen naam had. De naam! Ja, hoe zou het heten? Mary, de moeder, besliste: „Natuurlijk Karel, naar mijn onvergetelijke vader".

„Karel van Oranje?" vroeg grootmoeder Amalia ontzet. „Bij de ziel van mijn man en mijn zoon, dat sta ik nooit toe. Hij zal Willem Hendrik heten, – ik kom voor mijn overleden zoon en zijn roemrijk geslacht op."

En Amalia won het pleit. Zij zou voor dit kleinkind waken. Zij werd er voogdes over, want ze vreesde, dat Mary de bezittingen van het Oranjekind zou gebruiken om de verjaagde Engelse koningsfamilie te helpen. Want Mary bleef in haar hart een Engelse, die alleen aan de eer en het herstel van het huis Stuart dacht. En zo bleef er ook aan het hof zelf een strijd om dit kind in de rouwwieg.

Na de begrafenis van Willem II belegden de Staten-generaal een grote vergadering in Den Haag. Daar kwamen in de oude ridderzaal 300 afgevaardigden van de zeven provinciën om over de nieuwe toestand te spreken. De 72-jarige raadpensionaris Cats was voorzitter. Men had zoveel te bespreken, dat de heren een half jaar vergaderden. Daar zat ook een lange, jonge man bij, met een grote neus en donkere ogen. Hij was pas 25 jaar en toch luisterden de oude regenten aandachtig naar hem, als hij sprak. Want wat hij zeide, was altijd verstandig en belangrijk. Die jonge man was de pensionaris van Dordrecht, Johan de Witt, zoon van de burgemeester Jacob de Witt, die een paar dagen Loevestein van binnen gezien had. Maar dat was voorbij, voorbij, – de regenten waren nu heer en meester. Hoor maar, wat de heren bespraken.

Wat moest er met de Unie gebeuren? Zouden de gewesten weer een stadhouder aanstellen? Friesland en Groningen hadden er één, Willem Frederik van Nassau. De andere provinciën, Holland vooraan, besloten geen stadhouder meer aan te stellen. Vader Cats zei, dat men best een stadhouder missen kon. Het volk Israël had eerst ook geen vorst. In tijd van nood had het richters. Dat waren de Oranjes voor de republiek geweest. Maar nu er geen oorlog meer was, kon men er buiten. Een kapitein-generaal was ook niet nodig. – Ook over de godsdienst spraken zij. In de Unie zou alleen de gereformeerde godsdienst erkend worden. De andere godsdiensten zou men oogluikend toestaan. En wat het leger betrof, wel, ieder gewest kon doen wat het wilde; ieder gewest was immers onafhankelijk en een republiek op zich zelf. Holland voelde er niets voor, iets voor de andere gewesten te doen. Er was geen Unieleger meer, er waren zeven kleine legertjes, die te zamen niets waard waren.

Tijdens de *Grote vergadering* kwam er een plechtig gezantschap van de Engelse republiek. Het wilde een verbond met de Unie sluiten, een zeer nauw verbond. „Laten wij dezelfde vrienden en dezelfde vijanden hebben," zo vroegen de gezanten. Maar de vergadering in Den Haag moest er niets van hebben. De Engelse heren waren zeer beledigd door die weigering. Ze hielden het niet lang in Holland uit, het straatvolk liep hen na en schold: „Koningsmoorders! Koningsmoorders! Wat doen jullie hier?" Toen ze in hun land terugkwamen, was de Engelse regering natuurlijk diep verontwaardigd. Daar was wel geen koning, maar toch een leider, die bijna zoveel macht als een vorst had. Dat was Cromwell. En die zei: „Goed, als Holland dan geen verbond wil, dan zullen wij het wel krijgen. Dan zal Engeland alleen staan en zich zelf grootmaken".

En Cromwell maakte voor Engeland nieuwe scheepvaartwetten, die te zamen de *acte van navigatie* werden genoemd. Daarin stond: voortaan mogen vreemde schepen alleen goederen uit hun èigen land naar Engeland brengen en daar verkopen; de Engelsen moesten dus zelf schepen bouwen, om daarmee de waren uit hun koloniën en andere landen naar Engeland te brengen. „Engelse goederen op Engelse schepen!" dat werd het parool voor de Britten.

Toen de Hollandse kooplieden van deze nieuwe wetten hoorden, was het, of ze hun doodvonnis vernamen. Want tot nu brachten de Hollanders de producten van andere landen naar Engeland; zíj waren de vrachtvaarders, en vooral zíj hadden de handel op Engeland in handen; ja, zij hadden vijfmaal zoveel schepen als de Britten. En het ergste was, dat ook andere landen, Frankrijk en Zweden, het voorbeeld van Engeland begonnen na te volgen, zodat onze handel lelijk in de knel kwam. De

Britten werden door de scheepvaartwetten gedwongen, om zelf te gaan varen en hun handel en vrachtvaart gingen nu met sprongen vooruit.

O, wat jammerden die Hollanders en Zeeuwen! Ze beklaagden zich bij de Staten-generaal. Maar wat kon men er aan doen? Had Holland wel het recht zich te beklagen? Wij hielden de Schelde toch ook dicht voor vreemde schepen? En in Indië hield de compagnie toch ook de alleenhandel vast, – niemand anders mocht daar handel drijven. Welnu, Engeland deed niet anders.

Toch zonden de Staten-generaal nog een gezantschap naar Cromwell, om hem tot andere gedachten te brengen. Daar was Cats ook bij. Hij was geen raadpensionaris meer, hij had na de Grote vergadering ontslag gevraagd en gekregen, maar men hoopte, dat hij nog wel iets bij Cromwell bereiken kon. Helaas, de Brit was harder dan ooit. Hij kwam zelfs met nieuwe eisen voor de dag: „Gij moet onze oppermacht in de Engelse zeeën erkennen. Uw schepen behoren in ònze zeeën de vlag voor ons te strijken. En als uw vissers in ònze zeeën willen vissen, moeten ze daarvoor betalen. Wij zullen ook in het vervolg uw schepen, die in Engelse wateren komen, onderzoeken, of ze ook verboden lading aan boord hebben".

Engelse zeeën? Wie had daar ooit van gehoord? De Noordzee, het Kanaal en de Atlantische oceaan waren altijd vrije wateren geweest. Vrij was de zee, de zee was van iedereen, die haar bevoer.

Ja, zo mochten de heren in het land van Hugo de Groot er over denken, – de Britten lieten spoedig merken, dat zij het ernstig meenden met hun heerschappij in de Engelse wateren. Telkens hielden ze onze schepen aan, brachten ze op of onderzochten de lading. En wie niet spoedig genoeg groette, door netjes het eerst de vlag naar beneden te halen, kreeg een schot door het want.

Toen zonden de Staten admiraal Tromp met een oorlogsvloot het Kanaal in, om de handelsschepen te begeleiden en tegen onderzoek te beschermen. Het regende klachten van schippers, die aangehouden, ja, gepijnigd waren bij de ondervragingen over hun lading. Verschillende Hollandse koopvaarders waren in beslag genomen. Daar moest Tromp een stokje voor steken. In het voorjaar van 1652 kruiste hij in het Kanaal en ontmoette de Engelse oorlogsvloot onder admiraal Blake. Deze meende, dat Tromp kwaad wilde en – de kanonnen ging af. Tromp had Blake kunnen verslaan, want zijn vloot was op dat ogenblik sterker. Hij hield het vuurgevecht met opzet wat slepend, hopende dat het een incident, een misverstand was.

Helaas, het was bittere ernst. Dit gevecht van vijf uur was het begin van de eerste Engelse oorlog, de ongelukkigste krijg, die Holland ooit gevoerd had. Nog deden de gezanten alle moeite om een oorlog te voorkomen: „Bedenkt toch, we zijn geloofsgenoten, – we hebben eens samen de Spaanse tirannie bestreden en moeten wij nu elkaar verscheuren? Het is Gode geklaagd!" Niets baatte. Engeland wenste deze krijg om ons en onze bloeiende handel klein te krijgen. Dat bleek wel uit de „redenen", die de Britten noemden. Voorwendsels waren het, oude koeien werden uit de sloot gehaald. „Gij hebt in 1623 negen Engelsen op Ambon vermoord. Gij hebt in 1639 op ònze rede van Duins de Spaanse vloot aangetast. In 1649 is onze gezant in Den Haag door Engelse koningsgezinden vermoord. Gij hebt de moordenaars niet gegrepen." Dit laatste was waar, – maar de daders waren onvindbaar. Neen, het was ieder duidelijk: Engeland wilde de krijg. En de Brit had zijn ogenblik goed gekozen. Want hij had een nieuwe, sterke, prachtig bewapende oorlogsvloot. En de republiek had daar niet voor gezorgd. Haar schepen waren te oud, te log, en bewapend met allerlei ouderwets geschut. Wat moest dat worden?

Het lag waarlijk niet aan de aanvoerders, dat de bloedige zeeslagen bijna alle in hun nadeel afliepen. Maarten Tromp, Witte de With, Evertsen en De Ruyter waren bekwame en moedige vlootvoogden, die soms in verschrikkelijke gevechten van drie

dagen het uiterste probeerden, om de handelsvloten door het Kanaal te brengen. Ze waren niet opgewassen tegen het veel zwaardere en verwoestende Engelse kanonvuur. De kapiteins dùrfden niet meer, velen onttrokken zich tijdens het gevecht aan de strijd, en bleven achteraf. De Staten huurden handelsschepen, met bemanning en al, zetten er een hoop kanonnen op, de schippers werden kapitein en het bootsvolk moest maar als oorlogsmatroos dienst doen en met dit soort marine moest Tromp zich maar tegen de machtige Britse vloot zien te redden. Was het wonder, dat die schippers hun vrachtschepen niet in het vuur waagden? „Hangt de lafaards op! Er is nog hout genoeg in het vaderland, om galgen voor de weglopers te maken!" riep Witte de With, die van Coen en Piet Hein geleerd had, wat tucht was. Maar er was geen tucht op zulk een slechte, zwakke vloot te handhaven. En ten slotte, na verschillende ongelukkige zeeslagen, zei Witte de With in de Statenvergadering: „Ik sta hier voor mijn opperheren, ik mag en moet het zeggen, – de Engelsen zijn meester van ons en dus van de zee". Het was de volle, harde waarheid. Ook Tromp, Evertsen en De Ruyter bekenden het eerlijk en riepen niets anders dan: „Bouwt zeer haastig schepen, veel zware schepen!"

Maar een vloot bouwen is een werk van jaren. En de Engelsen blokkeerden de kust. Wel 1600 Hollandse schepen, ook onze haringvloot, waren in hun handen gevallen. Alle havens van de Zuiderzee en de rede van Texel lagen vol handelsschepen. Ze durfden, ze konden niet uitvaren, als bange kinderen verscholen ze zich in de zeegaten. Alle bedrijf lag stil. Overal heerste grote armoede en werkloosheid. En het volk liep te hoop voor de stadhuizen, viel de regenten aan en riep om – Oranje. Om Oranje? Om een kind van drie jaar? Ja, dáárom riep het. Het liep te hoop op het Binnenhof en was niet uit elkaar te slaan, voor het de kleine, bleke knaap achter een raam gezien en toegejubeld had. Maar hoe kon dit kind een land redden? Had het volk dan zijn verstand verloren? Wat wilde het volk toch met zijn geschreeuw om het kind?

Het wist heel goed, wat het wilde. Het eiste, dat het kind in de rechten van zijn vader hersteld zou worden en dat Willem Frederik, de Friese stadhouder, zo lang het bestuur zou waarnemen tot de kleine Willem van Oranje meerderjarig zou zijn. Willem Frederik was een Nassauwer, die ook tot de Oranjefamilie gerekend werd. Was hij niet kort geleden getrouwd met een dochter van Frederik Hendrik, met Albertine Agnes? Ja, dan zou alles beter gaan.

Niet dan met grote moeite onderdrukten de regenten de volksbeweging in dat bange jaar 1653 en kozen één der hunnen, een jonge regentenzoon, tot leider. Het was Johan de Witt. In hem stelden zij vertrouwen, al was hij toen pas 28 jaar. Hij werd raadpensionaris in een allermoeilijkste tijd, toen het volk zo oproerig was, dat de regenten hun leven niet zeker waren. Op Johans vader, op Jacob de Witt was pas een aanslag gepleegd. Kerels hadden hem op straat met messen bedreigd, hem waarschuwend: „Pas op, als je het kind kwaad doet!" Het kind, het kind, – o de heren wisten het wel, waarom zij bij het gewone volk zo gehaat waren. Maar ze dachten er niet aan, afstand van hun macht te doen. Zij zouden tonen, het land ook wel zònder Oranje, zònder stadhouder te kunnen regeren. Johan de Witt zette zijn schouders onder de zware taak.

Het eerste wat gebeuren moest was: de vijand van de kust verdrijven. Dat gebeurde door de zeeslag bij Terheiden in Augustus 1653, in het gezicht der kust. Op de duinen stond het volk te bidden en te beven, toen het vuur een ganse Zondag aan de horizont brandde en de vlammen der uiteenspringende schepen duidelijk zichtbaar waren. Daar lagen twee grote oorlogsvloten van te zamen 200 bodems in de grootste verwarring door elkander, in een hel van verschrikking. Daar was geen winner en geen verliezer, het was een vernietiging van elkander. Tientallen schepen

Het einde van Maarten Harpertsz. Tromp

zonken, verbrandden, met het tuig in elkaar verward. En uren lang vervulde het gedaver der kartouwen zee en hemel.

Maar admiraal Tromp hoorde dit niet meer. Des morgens, reeds om half zeven, was hij één der eersten, die op het dek stortten, door een musketkogel in de borst getroffen. Men droeg hem weg. „Ik heb gedaan – hebt goede moed," dat hoorde men bestevaar nog zeggen. Toen was het gedaan. – Voort ging de slag, in verwoestende charges. De Ruyter en Evertsen lieten zich op hun wrak geschoten, bijna zinkende schepen wegslepen naar het Goereese Gat. Velen volgden hun voorbeeld en hielden zich angstig buiten schot, net als bij vorige zeegevechten. Alleen Witte de With, die nu commandant was, bleef in zee, met slechts veertien schepen, dicht bijeengesloten. Daar was ook nog de *Brederode*, Tromps admiraalsschip, bij. Nog woei zijn vlag van de stomp. De grote dode lag in de hut toegedekt. –

Tot de avond hield Witte met enkele schepen zee, hij wilde niet wijken, hij dacht met Tromp onder te gaan. Doch de vijand, eindelijk vermoeid, liet hem los en ging met wrakken van schepen en honderden doden naar Engeland terug. Toen pas was de kust vrij. Maar ten koste van hoeveel schepen en hoeveel mensenlevens! Ten koste ook van bestevaar Tromp. Witte bereikte Texel in erbarmelijke toestand. Het was de laatste grote zeeslag uit de eerste Engelse oorlog.

Het volgend jaar, 1654, bracht de vrede te West-Minster. Aan de acte van navigatie werd niets veranderd. Ze bleef nog 200 jaar van kracht en de scheepvaartwetten maakten Engeland langzamerhand tot de eerste handels- en zeemogendheid

der wereld. De Engelsen bleven bij hun eis, dat de Hollandse schepen voor de Engelse de vlag moesten strijken. Maar het meest vernederende was een geheime vredesbepaling, tussen het gewest Holland en Cromwell apart gemaakt: Holland moest beloven, nooit het kind, de prins van Oranje, tot stadhouder aan te stellen. Zo eiste Cromwell het. Want hij vreesde, dat het kind, stadhouder geworden, de verbannen Engelse koningsfamilie weer op de Britse troon zou brengen. Zo werd het kind de geheime prijs, waarvoor een schandelijke vrede werd gekocht.

Maar dat verdrag van uitsluiting – de overeenkomst heette de *acte van seclusie* – blééf niet geheim. Het volk kwam er achter. Een storm van verontwaardiging stak in het land op. „Is dat het loon voor alles wat de Oranjes voor de Unie hebben gedaan?" zo vroeg men. „Het is honds en ondankbaar." Toen schreef Johan de Witt een lange verdediging. Hij schreef, dat Holland wèl het recht had Oranje uit te sluiten van het stadhouderschap en helemaal niet ondankbaar handelde. De Oranjes waren voor hun diensten heel royaal beloond, alleen Willem-vader niet, maar Maurits, Frederik Hendrik en Willem II zeker wel. Hij rekende uit, dat ze 20 millioen uit deze landen hadden getrokken. Was dat zo slecht betaald? – zo vroeg De Witt.

Of Oranje hier ooit voor geld had gediend! En of de trouw der Oranjes voor de vrijheid dezer landen ooit beloond kòn worden, anders dan met trouw en liefde. Was de waarde van het bloed der twaalf Nassauwers, voor de vrijheid gestort, ooit in millioenen te berekenen? Ach, het volk begreep dat anders en beter. En daarom begreep De Witt de Oranjeliefde van het volk niet. Hij dacht, dat die liefde op de duur wel slijten en verdwijnen zou, als hij maar bewijzen kon, dat het ook zònder Oranje goed met het land ging. En daarvoor deed hij zijn best, daarvoor werkte hij dag en nacht. Hij zocht niet eigen voordeel, neen, Johan de Witt zocht alleen de welvaart en de grootheid van zijn vaderland.

Genezing van de zware verliezen had het land nodig. De laatste oorlog was een harde les geweest. Van nu af zette De Witt er alles op, om het land een vloot te geven, die sterker was dan de Britse. Ja, stèrker. Want nog stond Holland zijn eerste plaats in de wereldhandel niet af. In Azië breidde de V.O.C. zich steeds uit, ze had Formosa, Malaka en Ceylon veroverd, en in Afrika had Van Riebeek voor haar de Kaapkolonie gesticht, als een vast rustpunt op de grote zeeweg. In de West ging het slechter. Portugal had zich in 1640 van Spanje vrijgemaakt en veroverde langzamerhand zijn vroegere bezittingen in Brazilië. De Westindische compagnie hield maar enkele eilandjes over en eindelijk sloot de Unie in 1661 maar vrede met Portugal. Wij hielden de vrije handel op Brazilië; en Portugal betaalde ons 8 millioen gulden voor het behoud der veroveringen.

Ook de handel in de Oostzee gaf De Witt veel zorg. Zweden was onder zijn jonge koning Karel Gustaaf een machtige mogendheid geworden en voerde oorlog met Polen en Denemarken. Als die landen niet geholpen werden, zou Zweden de oppermacht in de Oostzee krijgen en dan kwam onze rijke handel in het gedrang. Vooral Amsterdam, dat de meeste voordelen uit de Oostzeehandel had, drong op ingrijpen aan. Er werd een flinke vloot heengezonden. Die had een nieuwe admiraal, Van Wassenaar Obdam. Een zeeman was die baron niet, hij was kolonel van de ruiterij geweest. – Was er dan geen zeeman, om Tromp op te volgen? Jawel, er waren zelfs drie vlootaanvoerders, Evertsen, Witte de With en De Ruyter. De Ruyter wilde niet, omdat hij jonger was dan de twee anderen. Evertsen had als oudste de meeste rechten. Maar – hij was een Zeeuw en Witte zei: „Ik ben een Hollander en dien niet onder een Zeeuw". En Evertsen wilde niet onder Witte dienen, die twee konden elkaar niet luchten of zien. Toen werd er in vredesnaam maar een landrot als admiraal genomen, Obdam, een dapper krijgsman, die van geen wijken wist, maar geen vlootvoogd als de anderen.

Hij heeft in 1658 die beroemde tocht door de Sont gemaakt, de nauwe vaarweg tussen het Kattegat en de Oostzee. Die zeestraat was geblokkeerd door de Zweedse vloot. Het Zweedse leger had toen bijna geheel Denemarken veroverd, op Kopenhagen na, en die stad moest ontzet worden. Witte de With zeilde met zijn eskader voorop, baande een weg door de Sont en opende de slag tegen de Zweedse vloot. Met zijn schip, de oude *Brederode*, waarop Tromp vijf jaar geleden was gesneuveld, kwam hij tussen vier Zweden te liggen, raakte aan de grond vast en werd niet door anderen bijgestaan. Uren lang hield hij de strijd tegen de overmacht vol, tot zijn schip wrak geschoten was. Dodelijk gewond wankelde hij nog over de loopplank naar het vijandelijk schip, waar hij neerstortte. Toen kantelde ook het wrak van de *Brederode*. Zo stierven schipper en schip in hetzelfde uur. De Zweedse koning Karel Gustaaf, die een ridderlijk krijgsman was, heeft Witte's lijk doen balsemen en met eerbiedig rouwbetoon naar de Hollandse vloot gezonden en later werd Witte in de grote kerk te Rotterdam, zijn woonplaats, begraven.

De slag werd door Obdam gewonnen, de Zweedse vloot moest geslagen wijken en Kopenhagen was ontzet. Maar het Zweedse leger op het eiland Fünen was nog allerminst verslagen. Het was De Ruyter, die aan het hoofd van een Nederlandse expeditie op dat eiland landde en de stad Nyborg, de laatste vesting der Zweden, stormenderhand innam. Voor de Denen was Holland in die dagen een reddende engel en De Ruyter werd door de Deense koning met eerbewijzen overladen. Na de Zweedse nederlaag was de Noordse oorlog geëindigd. Zweden moest met Denemarken vrede sluiten en daarmee had Nederland zijn doel bereikt: de handel in de Oostzee was gered en veilig gesteld.

Veiligheid, veiligheid der republiek, – aan niets dacht Johan de Witt zoveel als aan Hollands veiligheid. O, hij wist wel, de republiek was omringd door benijders, Frankrijk en Engeland waren er de voornaamste van. Maar hij wist ook, dat Hollands vijanden hetònderling niet eens waren en elkaar wantrouwden. De Witt ging heel slim te werk. Hij sloot met Frankrijk een verbond van vriendschap, maar een paar maanden later ook net zo'n verbond met Engeland. Zo speelde hij de één tegen de ander uit en zocht bij de één hulp tegen de ander. Alles scheen koek en ei. Ook met Engeland.

Daar was in 1660 een zoon van Karel I als Karel II weer koning geworden, Cromwell was gestorven. 's Konings zuster, Mary Stuart, was in de wolken. Ze kon het in Holland niet langer uithouden, ze was hier altijd vreemdelinge geweest. Ze liet het kind, de tienjarige prins van Oranje, achter en ging naar Londen, om mee te genieten in de eer van haar broer, de nieuwe koning. Ach, hoe kort was haar vreugd! Ze was er een paar maanden, toen stierf ze reeds in Londen aan dezelfde ziekte, waaraan ook haar man, Willem II, was overleden, aan de pokken.

En het prinsje Willem was toen wees. Maar hij had zijn grootmoeder Amalia nog, die steeds voor zijn belangen opkwam. Zij vroeg aan de Staten van Holland, hem onder hun toezicht voor zijn toekomstige ambten op te leiden. Pas zes jaar later, in 1666, begon men daarmee. Toen werd prins Willem dus *Kind van Staat*. Hij kreeg ook les van „mijnheer" De Witt in de geheimen van de staatkunde en de prins was zijn gehoorzame leerling. Maar vertrouwelijk waren die leraar en leerling niet met elkaar.

XXI. JOHAN DE WITT EN HET KIND

De raadpensionaris Johan de Witt was een groot man. De eer en rijkdom van Holland, van de republiek der zeven verenigde Nederlanden ging bij hem boven alles. Hij werkte, om zo te zeggen, dag en nacht en al was hij de machtigste persoon van de Unie, hij leefde zeer eenvoudig. Andere regenten verrijkten zich met oneerlijke middelen, ja, ze lieten zich omkopen door mensen, die een voordelige staatsbetrekking wilden hebben. Maar De Witt was niet om te kopen, dat hoefde niemand te proberen. Hij verdiende maar *f* 250,– per maand, dat was niet veel voor iemand, die het hoogste ambt in het land bekleedde. Hij had maar één bediende en één rijtuig. Meestal liep hij, men zag hem dikwijls met zijn lange benen door Den Haag gaan, zich haastend van de ene naar de andere vergadering. Dan zeiden de mensen: „Daar gaat lange Jan". Dat zeiden ze met eerbied, al hielden ze niet van hem.

Waarom mòcht het gewone volk hem dan niet? Och, het ging vooral om het kind, de knaap op het Binnenhof. Die mochten ze niet toejuichen. De schout en zijn rakkers sloegen soms de kinderoptochten naar het Binnenhof uit elkaar. Was prins Willem met zijn grootmoeder Amalia in Breda geweest en kwam hij daarna in Den Haag terug, dan lieten de heren regenten het rijtuig pas 's avonds binnenkomen, als alles donker was. Zo bang waren de heren, dat het gewone volk het prinsje zou toejuichen. Zíj wilden baas blijven. Zij hadden Oranje niet nodig. Zo dacht Johan de Witt er ook over. En dat vergaf het volk hem nóóit. Het hield zich rustig, ja, als alles goed ging. Maar o wee als er iets aan mankeerde, – wie had de schuld? De Witt en zijn vrienden. Wie kon alleen redding brengen? Oranje. Daar hielp geen redeneren tegen.

Natuurlijk merkte de jonge prins ook wel, wie het goed en wie het niet goed met hem meenden. Zijn vrienden, dat waren de gewone volkslieden. Ja, hij wist wel, wat hij waard was. Zijn grootmoeder en anderen hadden hem ook les in geschiedenis gegeven! – Hij was 13 jaar, toen hij het liet merken. Het was kermis en stampvol in Den Haag. Ook de jonge prins Willem reed in zijn rijtuig door de stad. Hij was gewend, dat andere rijtuigen voor het zijne uitweken. Dat was de gewoonte zo. Op die dag ontmoette hij de karos van de Franse gezant d'Estrades. De koetsiers hadden geen van beiden tijdig willen uitwijken en – daar stonden ze nu tegenover elkaar! Beiden hadden schuld aan het geval. D'Estrades, de gezant van de Zonnekoning, – dat was niet de eerste de beste! Die voelde zich in Den Haag als een godje. Kwaad stak hij zijn grote pruik buiten het portier en eiste, dat de wagen van de prins van Oranje zou „uithalen", om hèm, d'Estrades, ruimte te geven. Maar dat slikte prins Willem niet. „Laat hij maar ruimte voor míj maken." De koetsiers begonnen te schelden, het werd een relletje en zoals dat ging in kermis-Den Haag – het volk begon partij te kiezen. Je hoeft niet te vragen voor wie. „Timmert die snufneus op zijn bakhuis! De prins is in zijn recht: hij gaat vóór die pronkeprik! Pakt aan, jongens!" tierde het straatvolk.

Gedrang, tumult om de karossen! Een lange heer met een grote neus drong zich

Prins Willem en de koets van de Franse gezant

door het volk heen. En ieder riep zijn naam: „Lange Jan – op zij, daar is lange Jan!" – Ja, het was Johan de Witt, die toevallig langskwam. Direct begreep hij: dit is niet eenvoudig. Hier was Salomo's wijsheid nodig, om geen ongelukken te maken. En wat deed de slimmerd? Hij stuurde een boodschap naar grootmoeder Amalia – en wachtte. Gelukkig was grootmoeder gauw bij de hand en kwam naar de plaats van de oploop. Mijnheer De Witt legde haar beleefd uit, wat er gebeuren moest. En de prinses-weduwe luisterde en knikte en ging naar het rijtuig, waarin haar kleinzoon met echt-Nassause vastberadenheid te wachten zat, tot Frankrijk op zij zou gaan. Ze verzocht Willem uit te stappen en met haar *te voet* verder te gaan.

Prins Willem was kwaad over deze rechtspraak van „mijnheer", maar – gehoorzaamde toch zijn grootmoeder. Toen week de *lege* koets van de prins uit, wat geen vernedering was. D'Estrades kon doorgaan, maar was in zijn wiek geschoten. En het volk was helemaal niet tevreden en was het niet met lange Jan eens: een lege Oranjekoets was duizendmaal meer waard dan een koets vol Franse gezanten! –

Johan de Witt dacht daar anders over. Hij wilde de gezant van Lodewijk XIV gaarne te vriend houden, want hij vreesde Frankrijk, dat met de dag machtiger werd. Hij had dit land nodig om Engeland te remmen. De Brit had weinig respect meer voor de republiek en stuurde weer op een oorlog aan. Nog altijd kon de Brit het niet zetten, dat de Hollandse handel de halve wereld beheerste en in oost-Azië, op de westkust van Afrika en zelfs in Noord-Amerika de lakens uitdeelde. Daar, in Noord-Amerika, was al een flink Hollands handelsstadje, Nieuw-Amsterdam, van 1500 inwoners. Het lag er sterk aan de mond van de Hudson, met een vruchtbaar achterland, Nieuw-Nederland geheten. Het verdroot de eerzuchtige Engelsen, dat de Westindische compagnie op deze plek weer beslag had gelegd. Zij gingen er

heen met een kleine, sterke vloot en in volle vredestijd, – in 1664 – bezetten zij Nieuw-Amsterdam en noemden die plaats New-York, ter ere van de hertog van York, die de aanslag geleid had.

En wat ze in Amerika deden, voerden ze ook op de Afrikaanse kust uit: in volle vrede maakten zij zich van verschillende kleine Nederlandse gebieden meester. De Staten-generaal bekommerden zich weinig om de bezittingen van de Westindische compagnie, maar vonden de Britse aanmatiging nu toch te bar en zonden De Ruyter met een vloot naar de Golf van Guinee om ten minste de Goudkust te heroveren. Het lukte De Ruyter; het werd één van zijn langste reizen, want van Afrika ging hij naar West-Indië, maar daar bereikte hij niets en ging langs een grote omweg naar het vaderland terug. Hij viel in Augustus 1665 Delfzijl binnen. Toen was het land al een half jaar in openlijke oorlog met Engeland, de tweede Engelse oorlog. In Januari van dat jaar overvielen de Engelsen een Nederlandse koopvaardijvloot en de strijd, die lang gedreigd had, was niet meer te voorkomen.

Johan de Witt had er op gerekend en was gereed. Nog nooit had de republiek zulk een sterke oorlogsvloot gehad. De eerste Engelse oorlog was een harde les geweest. De tweede zou bewijzen, dat Holland die les ter harte had genomen. Van Wassenaar Obdam was nog opperbevelhebber der vloot. In Juni had de eerste grote zeeslag onder de Engelse kust bij Lowestoft plaats. Helaas, tegen alle verwachting in werd het een nederlaag. Obdam was wel een dapper man, maar geen leider, geen vlootvoogd, hij werd niet gevolgd en gehoorzaamd. Hij leed grote verliezen; zijn eigen schip vloog in brand en sprong in de lucht; hij en zijn onderbevelhebber Kortenaer sneuvelden. En met grote moeite wisten de vice-admiraals Cornelis Tromp en Evertsen door een tijdige terugtocht het grootste deel der vloot van de ondergang te redden. Hoe was het mogelijk! Een vloot van 100 schepen met 5000 stukken en 20.000 man verslagen! Het volk was woedend en – redeloos als het was – gaf Evertsen de schuld. Toen de Zeeuwse admiraal in Den Briel kwam, werd hij door het straatvolk mishandeld en in het water geworpen. En hij zou verdronken zijn, als hij niet door een oude man gered was. Gekrenkt, ziek, verbitterd ging hij naar Zeeland en weigerde daarna opnieuw met de vloot mee te gaan.

Wie moest er nu opperbevelhebber worden? De enige, die over was: Cornelis Tromp, zoon van de beroemde Maarten Tromp. Hij was er zeer vereerd mee en beloofde te tonen, wat hij waard was. Na de ongelukkige slag bij Lowestoft hadden de onderbevelhebbers bij thuiskomst voor de heren Staten verklaard: „God Almachtig heeft de admiraal Obdam de kennis benomen, of nooit gegeven!" Cornelis Tromp hunkerde er naar, het land te bewijzen, dat hij wèl de kennis en het beleid van een vlootvoogd bezat. Hij begon de vloot te herstellen en maakte zijn plannen.

Maar kort was zijn vreugd. Het bericht van De Ruyters plotselinge, behouden terugkeer in de haven van Delfzijl bracht het land in rep en roer. Als een reddende engel werd hij ingehaald, zijn naam was op aller lippen. Zijn naam alleen was een overwinning, een vloot waard. De heren Staten benoemden hem onmiddellijk tot opperbevelhebber. Ja, De Ruyter stond bij hen meer in de pas dan Cornelis Tromp, want de laatste maakte er geen geheim van, dat hij prinsgezind was en De Ruyter ging voor staatsgezind door. Het was voor Tromp wel een hard gelag, te moeten toezien, dat hij nu op zij geschoven werd enònder De Ruyter als vice-admiraal moest dienen. Maar hij bleef als goed vaderlander trouw op zijn post.

Johan de Witt was na het ongeluk bij Lowestoft niet ontmoedigd. Hij maakte de vloot nog sterker. Het prachtigste schip, dat de republiek ooit bezeten heeft, de *Zeven Provinciën*, liep van stapel; het had twee grote dekken en 80 kanonnen; het werd De Ruyters vlaggeschip. In het najaar van 1665 voer de vloot uit. Johan de Witt ging zelf mee. Maar de Engelsen lieten zich niet zien. Weken lang kruiste De Ruyter

in verschrikkelijk weer door de Noordzee. De Witt schreef hierover: „Ik heb gedurende de storm naar mijn krank vermogen mee helpen uitkijken". Het was de waarheid. In het allerhardste weer stond hij drie uur achtereen in regen, zeewater en stormwind op de kampanje van de *Zeven Provinciën*, om samen met De Ruyter de verstrooiing van 's lands vloot te voorkomen. En de matrozen, de jongens van Jan de Witt, hadden eerbied voor de langjas, die zo moedig zijn best deed, de vijand te ontmoeten en slag te leveren. Maar het lukte niet. De vloot had veel van de storm geleden, was verstrooid en zocht de Hollandse zeegaten weer op.

Pas in Juni van het volgend jaar gelukte het De Ruyter in het Nauw van Calais de volledige Engelse vloot te ontmoeten. Het was Pinksteren, toen daar de zwaarste en langdurigste aller zeeslagen plaatshad, de *vierdaagse*, waarbij de Engelsen 23 grote schepen verloren en een ernstige nederlaag leden. De Ruyter verloor slechts twee schepen.

De volgende maand was hij alweer in zee. De Engelsen hadden hun vloot hersteld, de verliezen van de vierdaagse zeeslag aangevuld. De ontmoeting had plaats ter hoogte van Nieuwpoort en Duinkerken en staat bekend als de tweedaagse zeeslag. Daar was behalve Cornelis Tromp ook Jan Evertsen weer als vice-admiraal bij. De Staten van Zeeland hadden een laatste beroep op hem gedaan, de smaad van Lowestoft te vergeten. Jan Evertsen was al een oud man, veertig jaren had hij op de Zeeuwse vloot gediend; zijn vader, vier zijner broers en zijn zoon waren in dienst van het land gesneuveld; hij wenste geen ander lot dan het hunne. En het wèrd ook zijn laatste tocht. Want de tweedaagse zeeslag verliep zeer ongelukkig, vooral door toedoen van Cornelis Tromp, die niet bij De Ruyters hoofdmacht bleef, maar met zijn eskader een Engels smaldeel op eigen gezag vervolgde, zonder zich aan De Ruyters seinen te storen. De voorhoede onder Jan Evertsen was door het vijandelijke vuur zeer verstrooid, – Evertsen zelf was gesneuveld. De achterhoede onder Cornelis Tromp vervolgde een deel der Britse vloot. Zo bleef De Ruyter met ongeveer acht schepen alleen over, omsingeld door 22 Engelsen. Hij dacht: dit is mijn einde. Maar hij herstelde zich van zijn vertwijfeling en wist zich, al vechtende, langzaam terug te trekken en de Zeeuwse wateren te bereiken zonder één schip te verliezen.

Voor die meesterlijke terugtocht mocht ieder bewondering hebben, 's lands vloot had intussen de zee moeten ruimen. De Ruyter was zeer verbolgen op Tromp. Hij beschuldigde hem van opzettelijke ongehoorzaamheid en eiste zijn ontslag. En tot groot verdriet van het prinsgezinde scheepsvolk werd Cornelis Tromp, na een hevige woordenwisseling met zijn bevelhebber, ontslagen, en bleef zeven jaar van de vloot verwijderd. De gevolgen van de ongelukkige tweedaagse zeeslag waren ernstig. De Engelsen waren ten minste in Augustus 1666 meester van de Noordzee, drongen zelfs het Vlie binnen, verbrandden er wel 100 koopvaardijschepen, die daar op de rede lagen en plunderden het eiland Terschelling.

Bij de zorgen ter zee kwamen nog de moeilijkheden te land: de bisschop van Munster had ons op aanstoken van Engeland ook de oorlog verklaard en viel Gelderland en Overijsel binnen. Maar daar werden we spoedig van verlost door de hulp van Frankrijk. De Witt had immers in 1662 een verdedigend verbond met Frankrijk gesloten. Welnu, Lodewijk XIV kwam dit verbond thans na. Hij zond een leger en dwong in 1666 de bisschop tot de vrede. Hij verklaarde zelfs Engeland de oorlog, maar ter zee hebben wij weinig of geen hulp van de Fransen gehad. De republiek was in de zware zee-oorlog op eigen krachten aangewezen. Zij zou tonen, dat zij die krachten bezat.

In Juni 1667 zeilde De Ruyter met een grote vloot naar de Engelse kust. De Britse vloot was niet gereed en lag in slechte toestand binnen de havens. En dit was geen wonder, want Engeland was door verschrikkelijke rampen geteisterd. In de

herfst van het vorige jaar was een groot deel van Londen door brand verwoest, 13.000 huizen en bijna honderd kerken waren in vlammen opgegaan. De ellende werd door het uitbreken van de pest nog vergroot. Het was dus te begrijpen, dat men zich weinig om de oorlog bekommerde en ernstig aan een voordelige vrede begon te denken. Ook De Witt wenste vrede, maar geen nadelige. Daarom vond hij het nodig, de Engelsen te dwingen, hun eisen te matigen. Zij hadden het gewaagd de Hollandse koopvaardijvloot op de rede van Texel aan te tasten. De Witt had een soortgelijke verrassing voor de Britten. Ditmaal ging zijn broer, Cornelis de Witt, met De Ruyter mee.

De Ruyter bezette de mond van de Theems, en zond een eskader een zijrivier, de Medway, op. Daar waren de werven, door forten beschermd; daar lag ook de Engelse scheepsmacht. Om de toegang tot de rivier te beletten, was er van oever tot oever een zware ketting gespannen. Die werd door een Hollandse brander stukgezeild. En het eskader, onder leiding van Cornelis de Witt, voer de rivier op. Een landing in sloepen volgde, de Chattamse werven en forten werden stormenderhand veroverd en vernield. Zo ging het ook met tal van grote en kleinere Britse oorlogsschepen. Het was een zeer stout stuk; in Londen brak een paniek uit, want men vreesde zelfs een Hollandse aanval op de stad. Machteloos moesten de Engelsen het aanzien, dat de Hollanders de brand in de Britse schepen staken en de drie grootste als buit meenamen. Daar was ook het vlaggeschip de *Royal Charles* bij; koning Karel kon zijn naamgenoot nakijken en leren, dat er met de kleine republiek aan de overkant nog niet te spotten viel. Twee maanden hield De Ruyter de Theemsmond geblokkeerd en intussen vergaderden in Breda de Engelse en Hollandse gezanten over de vrede.

Die vrede bracht voor Holland een verzachting van de strenge Engelse scheepvaartwetten: de Duitse goederen, die over de Rijn in ons land werden ingevoerd, mochten ook door onze schepen naar Engeland gebracht worden. Maar de bepaling, dat ieder zou houden wat hij bij de vrede bezat, was in Hollands nadeel. Want de prachtige bezitting Nieuw-Nederland aan de Hudson bleef dus aan Engeland, terwijl wij Suriname behielden, dat tijdens de oorlog door de Zeeuwen veroverd was. De Staten-generaal zagen toen het grote belang van dat veelbelovende punt aan de oostkust van Noord-Amerika nog niet in. En de Westindische compagnie beschikte over te weinig macht, om zich te laten gelden en haar bezittingen vast te houden. Ze werd ook slecht bestuurd en had geen flinke leiders.

Neen, dan ging het met haar rijke zuster, de Oostindische compagnie, heel wat beter en voorspoediger. Daar had men in Azië eerbied voor. Vooral onder het bestuur van Maetsuycker, die 25 jaar gouverneur-generaal was, breidde het gezag der compagnie zich steeds uit. Bij zijn optreden als gouverneur-generaal had de compagnie in het oosten van de archipel alleen gezag over enkele eilanden der Molukken. De vorst van het rijk Makassar was heer van Celebes en de omliggende eilanden. Die vorst was een verklaarde vijand der compagnie. Hij verwekte en steunde telkens opstanden in de Molukken tegen ons gezag, spande met de Engelsen en Portugezen samen, om onze handel afbreuk te doen en Hollandse schepelingen, die op de kust van Makassar schipbreuk hadden geleden, werden gedood. Hij was een zeer gevaarlijk, wreed vorst; Hassanoedin heette hij. Hij had de Boeginezen onderworpen, hun vorstengeslacht zo goed als uitgemoord, behalve een jonge Boeginese prins, Aroe Palakka, die zich door de vlucht had weten te redden. Deze ging naar Batavia en smeekte de compagnie om hulp tegen Hassanoedin. Alle vredelievende pogingen, om het met de vorst eens te worden, mislukten en toen er weer enige Hollanders vermoord werden en de vorst zelfs onze gezanten beledigde, zond Maetsuycker admiraal Speelman met een vloot en een landingsleger naar Makassar. Aroe Palakka,

Aroe Palakka voor gouverneur-generaal Maetsuycker

in dienst der compagnie, stelde zich aan het hoofd van een Boeginees leger en te zamen met Speelman bracht hij Makassar de nederlaag toe. In 1667 sloot Hassanoedin een verdrag met de compagnie. Aroe Palakka werd vorst van Boni. Hij en zijn geslacht bleven het Nederlands gezag eeuwen lang trouw. De compagnie kreeg de alleenhandel op Makassar. Dat verdrag was het einde van alle vreemde concurrentie in het oosten van de archipel en het begin van het Nederlands gezag over Celebes.

Zo was het jaar 1667 aan alle kanten een belangrijk jaar. In de republiek stond Johan de Witt op het toppunt van zijn macht. Hij had de Britse trots en aanmatiging bedwongen; in zijn gewest, Holland, werden de beslissingen over de vrede in Europa genomen. Zijn regentenregering zat stevig in het zadel, geen macht in binnen- of buitenland kon haar er uitwerpen. En toch . . .

Daar was nog altijd het kind, het Oranjekind, die stille, stuurse, ziekelijke prins Willem, die nog steeds uitbundig toegejuicht werd, als hij zich liet zien, op de vloot, op de weg, waar ook. Schippers staken hun oranjedoeken uit, als ze wisten dat hij in de buurt was. Hij was nu 17 jaar, straks zou hij meerderjarig zijn. Wat dan? Hij had nog geen enkel ambt, geen enkel recht van zijn vaderen.

„Wat er ook gebeure, stadhouder zal hij nooit worden," zeiden De Witt en zijn vrienden. Dat was al in 1654 besloten. Dat besluit was zes jaar daarna wel weer ingetrokken, maar nu, in 1667, namen de Staten van Holland nog krachtiger maatregelen tegen de stadhouderspartij. Ze besloten voor eeuwig het stadhouderschap in hun gewest af te schaffen. Dat stuk heette het *eeuwig edict*. Er stond nog meer in het stuk. Ja, de heren regenten wilden zich aan alle kanten veilig stellen. Het zou nodig kunnen zijn in oorlogstijd een kapitein-generaal en admiraal der Unie te benoemen. De zes andere gewesten hadden ook nog een woordje in de Staten-generaal mee te spreken. Die waren níet tegen het stadhouderschap. Friesland en Groningen hadden immers nog steeds een stadhouder. En in Zeeland was er een sterke beweging voor Oranje. Het was niet onmogelijk, dat deze nog eens in één of meer gewesten stadhouder zou worden. De Staten van Holland waren geen baas over de andere gewesten en zouden dit niet kunnen voorkomen. Maar zij wisten toch

te bewerken, dat geen van die stadhouders in de toekomst tegelijk hoofd van leger en vloot zou kunnen zijn. Kapitein-generaal èn stadhouder zouden steeds twéé personen zijn. Zo zou Oranje, àls hij ergens stadhouder zou worden, nooit enige macht in de Unie krijgen. Toen pas voelden de heren regenten zich veilig. De andere gewesten gaven Holland eindelijk in deze zaak zijn zin, maar stelden daarbij één voorwaarde: prins Willem moest zitting krijgen in de raad van state. Daar had Holland geen bezwaar tegen en zo gebeurde het, dat het kind van Staat op zijn achttiende jaar toch nog een ambt kreeg. Maar tussen dit ambt, het lidmaatschap van de raad van state, en de ambten zijner vaderen, dat van stadhouder en kapitein-generaal der Unie, bleef het hatelijke eeuwig edict als een muur staan. Hoe lang zou die muur het nog houden?

Er werden ook andere muren door de heren regenten gebouwd. Er werd een verbond tegen Frankrijk gesloten. Tegen Frankrijk? En dit land was pas onze bondgenoot geweest tegen Engeland, tegen de bisschop van Munster! Was De Witt dan zo gauw zijn bondgenootschap met Frankrijk vergeten? Wilde De Witt dan geen vriendschap met de Zonnekoning meer?

Jawel, maar Lodewijk XIV deed iets, wat op de duur gevaarlijk voor de republiek, ja voor de rust in geheel Europa kon worden. Zonder Holland er in te kennen, had hij een rij belangrijke steden in de zuidelijke Nederlanden bezet en drong steeds verder door. Waar moest dat heen? En met welk recht deed hij dat? O, daar wist de Zonnekoning wel een antwoord op te geven. Hij was getrouwd met een dochter van de Spaanse koning, die ook heer der zuidelijke Nederlanden was. Die koning was overleden. Volgens het familierecht was de Spaanse koningsdochter – dat was dus Lodewijks vrouw – de erfgename van verschillende streken in de zuidelijke Nederlanden, dus de Franse koning mocht die bezetten.

Maar de Europese mogendheden, ook Spanje zelf, dachten daar anders over. Dat familierecht, waarop de slimme Lodewijk zich beriep, was geen stáátsrecht; niet Lodewijk was de erfgenaam, maar de nieuwe Spaanse koning. Johan de Witt zag het gevaar in. Bij een verder doordringen van Frankrijk in de zuidelijke Nederlanden, zou de republiek een gevaarlijke, machtige buurman krijgen. En De Witt wenste Frankrijk wel tot vriend, maar niet tot buur.

Ook Engeland begon zich met de zaak te bemoeien. Frankrijk mocht niet te machtig worden en moest in zijn veroveringen worden gestuit. En de Engelse gezant stelde de republiek voor, een bondgenootschap tegen Lodewijk XIV te sluiten. Johan de Witt was daar huiverig voor. Hij wilde de vriendschap met Frankrijk niet graag verspelen en probeerde het met Lodewijk apart eens te worden, zonder dreigementen. Het liefst wilde De Witt, dat de zuidelijke Nederlanden een onafhankelijke staat zouden worden. Eigenlijk tegen zijn wil en goedkeuring sloot Holland tòch een verbond met Engeland. Daar sloot Zweden zich bij aan. Door dit *drievoudig verbond*, dat aan Lodewijk de eis stelde, zijn veroveringen te staken, was de Franse koning wel gedwongen, met Spanje vrede te sluiten. Hij wilde echter niet àl het veroverde teruggeven en behield Rijssel, Doornik, Kortrijk en nog enkele andere plaatsen.

O, wat was hij woedend op de republiek! Was dit de dank voor al zijn hulp in 1665 en 1666, toen Holland zo in het nauw zat? Was dat een bondgenoot? Een samenzweerder was het. Wreken zou hij zich. De Franse gezant d'Estrades dreigde: „Wij zullen die kaaskopers hun dubbelhartigheid betaald zetten met woeker!"

De Witt probeerde nog van alles, om de Franse vriendschap terug te winnen. Het baatte hem niet. Lodewijk XIV was vast besloten met Holland eens en voorgoed af te rekenen. Zo spoedig mogelijk. Met dat drievoudig verbond wist hij wel raad, al was het intussen een viervoudig verbond geworden; want het arme Spanje, bang voor Lodewijks veroveringszucht, had er zich bij aangesloten.

Al spoedig bleek, wat Hollands nieuwe bondgenoten waard waren. Het werd verraad aan alle kanten. Het Franse goud kon wonderen verrichten. Koning Karel liet zich door Lodewijk omkopen, Engeland sloot reeds in 1670 met Frankrijk een geheim verdrag: samen zouden ze de verenigde Nederlanden vernietigen. Ja, de huid werd al verkocht, eer de beer gevangen was: Engeland zou Walcheren, Sluis, Goeree en Voorne krijgen, dan zou het dus meester van de Schelde- en Maasmond zijn. Frankrijk zou wel over de rest beschikken. Het vonnis was over de Nederlanden geveld. Nog kocht de Zonnekoning de bisschoppen van Munster en Keulen om, – ze mochten mee op jacht. Wanneer zou het spel beginnen? Was er nog hulp voor de benauwde Nederlanden? Ja, het zwakke Brandenburg was ons nog trouw. Maar ook daar wist Lodewijk wel raad op. Hij kocht Zweden om en dit land zou Brandenburg wel aanvallen.

De omsingeling was volkomen. De Witt was wanhopig. Er was een vloot, maar zo goed als geen leger. Een handvol ongeregelde, ongeoefende troepen met slechte officieren. De forten waren verwaarloosd, hier en daar zelfs verpuind, verbrokkeld en met dichtgegroeide grachten. De magazijnen – leeg of slecht voorzien. Er was niet eens een kapitein-generaal, een leider van het leger. En die móest er nu zijn. Maar wie? Wie?

„Wie anders dan de prins van Oranje!" riep het volk. „Hij alleen kan ons redden!"

Prins Willem? Die zwakke jongeling van één en twintig jaar? De Witt voelde er niets voor. Maar – de raadpensionaris had weinig meer in te brengen. De meeste regenten waren radeloos. En eindelijk, in Februari 1672, vlak voor het uitbreken van de oorlog, benoemden de Staten prins Willem tot kapitein-generaal. Voor zijn leven? Neen, zó gul waren de heren nog niet. Het zou maar voor één veldtocht zijn.

Wat zou prins Willem doen? Zou hij zeggen: „Gij, heren, hebt het leger verwaarloosd, – voert het nu zelf maar aan!" Of zou hij eisen: „Geeft mij eerst de rèchten en ambten mijner vaderen, voor gij mij plìchten oplegt!" Begon hij een volksbeweging voor zich zelf?

Neen, hij diende. Hij ging naar zijn post aan de IJsellinie, waar hij de aanval verwachtte. Want het schitterendste leger van Europa, onder bevel van de ervaren veldheren Condé, Turenne en Luxembourg, was in opmars naar het noorden. In April ontving ons land de vier oorlogsverklaringen: van Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. De Zonnekoning zelf schiep er behagen in, de jacht mee te maken. Och, het zou een makkelijke wandeling naar Den Haag en Amsterdam zijn. Ja, hij snoefde dat zíjn zon de Hollandse moerassen wel zou uitdrogen. De verenigde Franse en Engelse vloten zouden ter zee de Hollandse vloot vernietigen, de kust blokkeren, het geweldige Franse leger zou in het zuiden aanvallen, Munster en Keulen in het oosten en – de republiek was veroverd!

De Franse macht van 120.000 man trok door het Keulse en Luikse gebied, langs België, langs de Maas en onverwachts bij Elten over de Rijn. Het kleine Hollandse legertje aldaar bood nog enige weerstand, maar werd in de pan gehakt. De prins liep gevaar bij de IJsellinie omsingeld te worden en trok snel naar Holland terug. De Munstersen vielen het oosten van Gelderland binnen, trokken door Overijsel, Drente. – Pas bij de vesting Groningen kwamen zij tot staan.

Johan de Witt had intussen de dijken van Lek en Zuiderzee laten doorsteken en een volksleger van boeren en burgers opgeroepen, dat de posten en forten in de Hollandse waterlinie bezette. Daar nam prins Willem de leiding van de verdediging ter hand. Een ander Frans leger trok door Vlaanderen naar Zeeland. Maar de kleine vesting Aardenburg in Zeeuwsch-Vlaanderen verdedigde zich zo dapper en taai, dat de Fransen daar niets bereikten. Zeeland, Holland, Friesland en de stad Groningen hielden het dus nog uit. De rest van het land werd spelenderwijs bezet, nagenoeg

zonder tegenstand. In enkele weken tijds. Nu hield het water de Fransen nog wat op, maar ze bezetten heel Utrecht en het Gooi tot voorbij Naarden. Daar werd hun opmars door het ondergelopen land gestuit.

Intussen had onze vloot de aanval uit het westen niet afgewacht. De Engels-Franse vloot had het plan in Holland of Zeeland een leger aan land te zetten. De Ruyter zocht de vijand op en trof hem op de Engelse kust aan, bij Solebay. Het werd een scherpe zeeslag van 's morgens tot 's avonds. Cornelis de Witt, Johans broer, was op de *Zeven Provinciën* aanwezig, om toe te zien of alle bevelhebbers en kapiteins wel hun plicht deden. Hij was ziek, maar zat toch gedurende het hele gevecht rustig in een stoel op de kampanje, terwijl de kogels van kanonnen en musketten over het dek en door want en zeil brandden. Des avonds, toen damp en duisternis de zee dekten, week de Engels-Franse vloot ernstig beschadigd naar de Britse havens. Van een landing in Holland kon voorlopig dus niets komen.

Toch was de toestand van het land zeer benard. De regenten waren wanhopig. Ze wisten maar één middel, om aan de ondergang te ontkomen: zo gauw mogelijk vrede sluiten. Op welke voorwaarden, dat deed er niet toe. Gezanten werden naar koning Karel van Engeland en de Zonnekoning gezonden. De laatste was makkelijk te bereiken. Hij vermaakte zich in het mooie Zeist en wachtte daar rustig op de uitslag van de veldtocht. Hij glimlachte voldaan, toen de Hollandse gezanten deemoedig naar de vredesvoorwaarden kwamen vragen. Dit was dus al de overgave. Och, hij had niet anders verwacht! Hij kon eisen, wat hij wilde. Hier was het lijstje: afstand van alle bezittingen buiten Europa (dat waren dus alle bezittingen van de West- en de Oostindische compagnie); afstand van al het land ten zuiden van de Rijn en de Lek; grote handelsvoordelen; vrijheid van godsdienst voor de roomsen; betaling van 20 millioen franc oorlogskosten; en elk jaar een gezantschap naar Parijs, om de koning voor zijn goedheid te danken, dat hij de republiek nog liet bestaan.

Met dit vriendelijke lijstje gingen de gezanten naar Den Haag. En zó diep was de moed gezonken, dat er enkele steden en regenten waren, die zeiden: „Aannemen! We zijn toch verloren, wij hebben geen keus". Maar er waren ook moediger steden, zoals Amsterdam, waar men over zulke schaamteloze voorstellen niet eens wenste te spréken.

Johan de Witt was er zelfs tegen geweest, gezanten te zenden. Zijn raad was: „Standhouden, de vijand kloekmoedig tot het uiterste weerstaan". Neen, De Witt was geen landverrader. Wie die praatjes rondstrooiden, waren lasteraars. En toch geloofde het volk die laster. De Witt, hij en zijn vrienden waren de schuld van alle ellende. Hij moest uit de weg geruimd. En op een avond, toen hij met het hoofd vol zorgen van een vergadering naar huis liep, vielen vier Haagse jonge kerels hem onverwachts aan, sloegen hem tegen de grond en mishandelden hem zo verschrikkelijk, dat zij dachten, dat hij dood was. Toen de lafaards verdwenen waren, kwam De Witt wat bij, en zwaar gewond wist hij zijn huis te bereiken. Dagen lang lag hij ziek te bed. Vanaf dat ogenblik gebeurde alles buiten hem om. Tot hij de berichten der omwenteling ontving: Oranje was stadhouder geworden!

De volksbeweging voor de verheffing van prins Willem begon te Vere. Het „Oranje boven, De Witten onder!' galmde dreigend door heel Zeeland. De roep werd door het volk in de Hollandse steden overgenomen. In Dordrecht het eerst. De oude prinsenvlaggen en oranjedoeken woeien van de stadhuizen en wee de regenten, die het er niet mee eens waren. In Dordrecht, de stad der De Witten, hield het volk niet op, voor de prins in hun midden was: de vroedschap móest hem ontvangen en huldigen, zoals het behoorde. Prins Willem werd gehaald, de straten weergalmden van het gejuich. En toen hij de stad weer verliet, liep het volk 's prinsen koets na en vroeg: „Hoe zit het nu, hoogheid, is u nu stadhouder?"

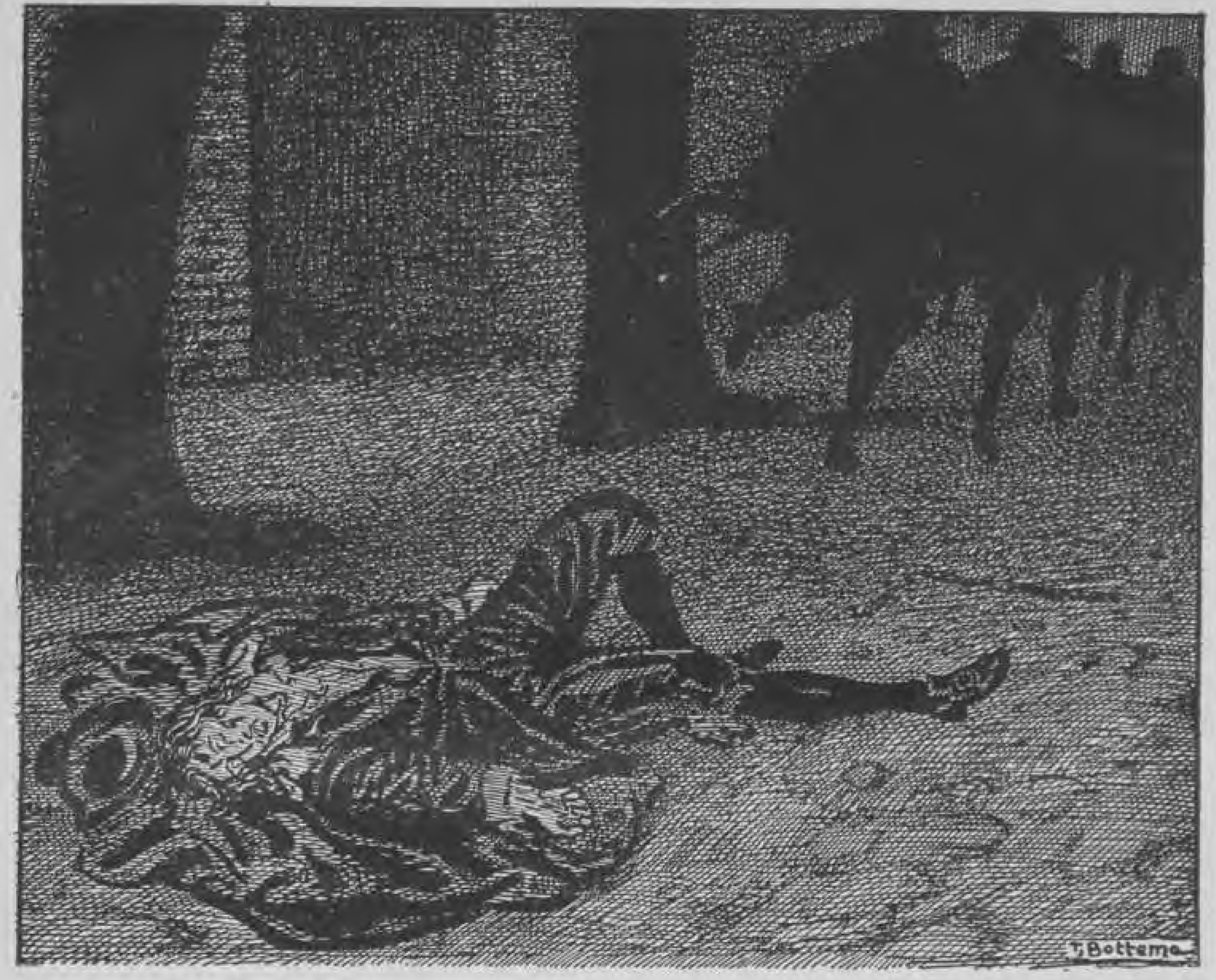

Aanslag op Johan de Witt

„Neen –" lachte de prins, „maar ik ben volkomen tevreden."

„Ja – maar wíj niet. Wij willen u stadhouder zien. We zullen er voor zorgen, dat het gebeurt!"

En de gewapende burgerij eiste een dáád van de vroedschap: de verheffing van de prins in de ambten van zijn voorvaderen. En – binnen een uur was het „eeuwig edict" vernietigd. Alle Dordtse regenten móesten het besluit van 's prinsen verheffing tekenen. Maar niet allen waren aanwezig. De voornaamste was er niet, Cornelis de Witt. Die lag te bed. Hij was doodziek thuisgekomen van de zeeslag bij Solebay, waar hij naast De Ruyter zijn plicht gedaan had, ja méér dan zijn plicht. Nu omsingelde het volk zijn huis, dreigend en tierend: „Tekenen zal hij! Oranje boven, De Witten onder!"

Men bracht het stuk en een pen bij hem. Hij schudde het hoofd: „Ik teken niet". Maar zijn vrouw en vrienden smeekten hem in doodsangst: „Het volk wil ons verscheuren! Om uws levens wil, teken het stuk toch!" Toen bezweek hij, nam de pen aan, zette zijn naam, en daarachter v. c. (Vi coactus, door geweld gedwongen). Zijn vrouw, vrezend voor ongelukken, schrapte die twee letters nog door. –

Na Dordrecht volgden alle steden. De tegenstand der regenten stortte ineen. Twintig jaar hadden zij het volk van het kind, nu jongeling geworden, willen scheiden. Het was hun nooit gelukt. Nu keerde zich de volkswoede tegen alle staatsgezinden. Overal werd het eeuwig edict vernietigd. Ja, in Amsterdam maakten de Oranjegezinde bestuurders er een vuurtje van en toen de brandende snippers

door de raadskamers rondwoeien, snoof burgemeester Hooft en tapte de mop: „Het eeuwig edict stinkt, mijne heren!" Toen begonnen ze over de verdediging van de vesting Amsterdam te beraadslagen.

Waar was de prins, toen dit alles achter het front gebeurde? In zijn kamp te Bodegraven, dag en nacht in touw. Wie hem zagen, afgemat van het voortdurende hoesten, begrepen niet, hoe hij het volhield. Het hoofd liep hem om van de zorgen. Zou de *waterlinie* het houden? De beroemde waterlinie, waarvan Maurits eens gezegd had: „Met 10.000 man houd ik daar de hele wereld tegen!" Ja, prins Maurits had goed praten. Híj had een prachtig bewapend en geoefend leger, in zíjn tijd waren de schansen in orde. Maar nu? Prins Willem bekende het zich eerlijk: de waterlinie was water, maar geen linie. Hij moest er nog een linie van máken.

Toen de oorlog uitbrak was er geen plan van verdediging. Er was gebrek aan alles: aan geoefende manschappen, aan kruit en lood en verbandmiddelen. Het geschut moest van alle kanten bij elkaar gebedeld worden. Er waren kanonnen bij, zo oud en aftands, dat ze bij het eerste schot uiteensprongen. Dat was het leger der republiek.

Geen wonder, dat de Zonnekoning dacht: ik kan eisen, wat ik wil. Holland is verloren. En ook Engeland dacht er zo over. Koning Karel gaf aan de Hollandse gezanten, die zijn vredesvoorwaarden kwamen vragen, het volgende lijstje: erkenning van de Britse oppermacht ter zee; *f* 120.000,– voor het recht der visserij in de Engelse wateren; 12 millioen oorlogskosten; en als onderpand voor het nakomen der voorwaarden, afstand van Walcheren, Sluis, Goeree en Voorne; en – de Staten moesten de prins van Oranje tot souverein verheffen. Ja, de Engelse koning dacht ook nog aan de belangen van zijn neef Willem.

Hoe vergiste hij zich in de zoon van zijn zuster! Zeker, hij was een bleke, ziekelijke jongeling. Maar in het broze lichaam huisde een ontembare wil, achter dat brede voorhoofd brandde een kloeke geest. Wie hem in de donkere ogen zag, begreep daar iets van. De prins keek door een plank, waar geen gat in was, zeiden de mensen.

Die vredesvoorstellen? Daar werd door hem niet over gedacht. Hij zei er alleen van: „Men laat zich toch liever in stukken hakken, eer men daarover gaat spreken. Ik hoop met Gods hulp de posten Muiden, Nieuwerbrug, Goeverwelle, Schoonhoven en Gorkum met wat meer voetvolk en krijgstuig in staat van verdediging te brengen".

Zijn optreden verwekte een wonder. De radeloosheid verdween. Alleen zijn naam, zijn aanwezigheid deed de oude geuzengeest opvlammen. Hollander en Fries kropen met hun musketten weer in de rietpoelen; hun kleine batterijen bestreken de dijkjes tussen de polders. Als alle commandanten hun plicht maar deden, kon Holland het zeker nog tot de winter uithouden. Voortdurend maakte de prins inspectietochten langs de forten en schansen van Naarden tot Gorkum, regelde werving en oefening der nieuwe troepen en de aanvoer der krijgsvoorraden. In zijn kamp te Bodegraven was het een komen en gaan van heren Staten en onderbevelhebbers, om alles met hem te bespreken. Ja, hij was de leider, de ziel der landsverdediging geworden.

In dat kamp kwamen ook de Engelse gezanten, om hem tot een voordelige vrede over te halen, een vrede tussen neef en oom. Ze beloofden hem, dat hij zeker stadhouder zou blijven en dat hij niet tekort zou komen. Over deze ontmoeting weet men te vertellen, dat de prins bij die gelegenheid ronduit gezegd heeft:

„Denkt ge, dat ik mijn land zal verraden ter wille van mijn persoon? Het land, dat zijn belangen in mijn handen heeft gelegd? Ik zal u zeggen, hoe ik over Engeland denk. Mijn oom, de koning, doet zeer dwaas door Holland van zich te stoten. En waarvoor? Voor Franse belangen. Ik weet beter dan gij, wat de Franse plannen zijn: de oppermacht in Europa. Neen, nooit zal ik mijn land overgeven aan de vernederende voorwaarden, welke gij en de Fransen ons stellen. Daar is mijn land te goed voor".

„Uw land?" vroeg een Engelse gezant niet zonder spot en hij wees naar de verdronken polders. „Als het gaat vriezen, is uw land verloren."

De prins knikte en keek over de triestige waterwereld met de donkere strepen van dammen en dijken. Toen sprak hij: „Zeker, mijn land is in groot gevaar. Maar ik weet toch een middel, om het nooit verloren te zien".

Verwonderd-vragend keken de gezanten de prins aan: welk middel is dat?

„Te sterven bij de verdediging van de laatste dijk."

De jongeling was man geworden.

Hoe verging het Johan de Witt? Na zijn ziekte was hij nog eenmaal ter Statenvergadering gekomen. Toen was de prins reeds stadhouder. De Witt vroeg zijn ontslag. Hij kreeg het onmiddellijk. Zijn broer Cornelis werd beschuldigd van een aanslag op het leven van de prins. Het was een leugen, maar de lasteraars werden geloofd. Hij werd in de gevangenpoort opgesloten en daar hij niet kon bekennen, waaraan hij niet schuldig was, martelde men hem uren lang. De rechters konden zijn schuld niet bewijzen. Toch veroordeelden zij hem tot verbanning. Het wraakgierige volk was daar niet tevreden mee en eiste zijn dood. Het liep te hoop voor de gevangenpoort, waar Cornelis te bed lag, zwaar gewond en ziek van de langdurige martelingen. Zijn broer Johan bezocht hem. De schutters, die het oproerige volk in toom moesten houden, maakten gemene zaak met de raddraaiers. Deuren werden opengebroken — en een schandbedrijf begon. De twee weerloze broeders werden afschuwelijk vermoord, verscheurd door bloeddorstigen, van de trappen, langs de straten gesleurd en hun lijken opgehangen. En niemand was er, die er zich tegen verzette. Des nachts liet de stadspolitie de verminkte lijken weghalen en heimelijk in de Nieuwe kerk begraven. Dat was het einde van die twee edele geesten, getrouwe vaderlanders, wier enige zonde was, dat ze Oranje weerstaan hadden. Zij vielen als martelaren voor alle staatsgezinden. Ja, zo groot was de volkshaat, dat men De Witts portret uit een schilderij in het stadhuis sneed en het aan de galg spijkerde.

IJverig zocht men na hun dood naar de bewijzen van hun landverraad, waarvan zij beschuldigd waren. Maar men vond niets dan eerlijkheid. Admiraal De Ruyter noemde de moord openlijk een schande en zei: „God beware ons lieve vaderland voor zulk oproer". Zelfs hij werd verdacht, zijn leven en huis werden bedreigd. En zijn vrienden raadden hem aan, voorzichtig te zijn met het partij-kiezen voor de vermoorden. Maar De Ruyter antwoordde: „Als het hier in het vaderland zo gelegen is, dat men de waarheid niet meer mag spreken, dan is het er ellendig gesteld; nochtans zal ik die spreken, zolang mijn ogen openstaan".

De bedrijvers werden niet gestraft. Het zou ook niet gemakkelijk geweest zijn, want half Den Haag was schuldig aan het misdrijf. De hoofdschuldigen en medeplichtigen waren de schutters en een stel schurken. Een paar van die slechte kerels werden nog begunstigd met betrekkingen en een jaargeld, maar misdadigers bleven ze, wier ellendig leven met gevangenisstraf en bedelarij eindigde.

Wel was het drama tussen De Witt en het kind van Staat smartelijk geëindigd. En grootmoeder Amalia, hoe dankbaar zij was voor Willems eindelijke verheffing en erkenning, was diep bewogen, toen zij het misdrijf vernam en zei: „Hoe jammert het mij, dat zulk een edel verstand zo smadelijk moest omkomen!"

250 jaar later werd op de plaats, waar het lijk van Johan de Witt gehangen heeft, een standbeeld van Neerlands derde grote staatsman opgericht. Het werd door koningin Wilhelmina onthuld.

Prins Willem III bij de Hollandse waterlinie

XXII. STADHOUDER WILLEM III, KONING VAN ENGELAND

Vanaf het ogenblik, dat Oranje op de kampanje stond, herleefde de moed. Niet dat het gevaar verminderd was. O neen, de Fransen behaalden meer voordelen dan de Staatsen. Ze veroverden Loosdrecht, Woerden, Lopik en drongen dus gevaarlijk binnen de waterlinie. Maar de geest van wanhoop was verdwenen.

En tegenover verlies hier, stond winst elders. De Munstersen verloren bij het beleg van Groningen de helft van hun leger. De stad werd verdedigd door de oude Rabenhaupt, iemand, die nog onder Maurits en Frederik Hendrik gediend had. Einde Augustus 1672 was de stad reeds vrij, de Munstersen trokken af en verloren zelfs Koevorden.

Ook stond Holland niet meer alleen tegenover Frankrijk. Het had bondgenoten gekregen: Spanje, Brandenburg en Oostenrijk. Men begon in te zien, hoe gevaarlijk Frankrijk voor Europa was. De prins moedigde de bondgenoten aan, het Franse leger in de rug aan te vallen en gaf zelf een stout voorbeeld, hoe dit mogelijk was. In alle stilte bereidde hij een krijgstocht voor. Zijn regimentscommandanten begrepen er eerst niets van, toen ze bevel kregen naar Roosendaal te gaan. Naar Roosendaal? Het was niet naast de deur.

„Wat heeft uwe hoogheid toch met die tocht voor?" waagde een commandant

te vragen. De prins glimlachte, wat hij weinig deed en vroeg geheimzinnig: „Kunt u zwijgen, mijnheer?"

„O zeker, hoogheid."

„Ik ook," zei de prins koud en liet niets los.

Hij ging van uit Roosendaal dwars door Brabant naar Maastricht met zeer snelle marsen. Twintig uur aan één stuk te paard zitten was voor hem geen uitzondering. Zijn leger werd met 3000 man Spaanse troepen versterkt. Hij had ook Duitse troepen verwacht, maar ze kwamen niet. Toch wilde de prins iets doen. Hij nam het kasteel Valkenburg, rukte plotseling op naar Charleroi, een belangrijk punt voor de Franse legers. Hij begon een kort beleg, maar door het invallen van de winter met vriezend weer en door het uitblijven van de hulp der Duitse bondgenoten, moest hij het beleg weer opbreken, ging terug en was op oudejaarsdag weer achter de waterlinie! Deze koene uitval had de Fransen verontrust. Lodewijk was al lang niet meer in Zeist. Hij was weer naar Parijs terug, waar een prachtige erepoort gebouwd werd, om de Franse troepen te ontvangen, als ze Holland veroverd zouden hebben! Het leek er nog niet veel op.

Toch was 's prinsen tocht zo ver achter het front van Holland niet voorzichtig. Een Maurits zou het nooit gedaan hebben. In December was het plotseling gaan vriezen en de waterlinie was een ijslinie geworden. Luxembourg rukte op, hij was al voorbij Zwammerdam en wilde spoedig Den Haag en Leiden zien. Maar een snelle dooi bracht de Fransen in groot gevaar. Ze konden niet meer vooruit en als de commandant van de schans bij Nieuwerbrug zijn plicht had gedaan, had hij de Fransen de terugtocht kunnen afsnijden en een nederlaag kunnen toebrengen. Hij verliet echter schandelijk zijn post; daardoor kon Luxembourg zonder verliezen langs Nieuwerbrug terugtrekken. Toen de prins hiervan hoorde, liet hij de commandant voor de krijgsraad brengen, en de officier werd ter dood veroordeeld. Dat was een afschrikwekkend voorbeeld voor alle commandanten. Want daaronder waren er verschillenden, die nog moesten leren, wat krijgstucht was.

In het voorjaar van 1673 dreigde er gevaar uit het westen. Een grote Frans-Engelse vloot zocht de Zeeuwse kusten op. Maar de oude De Ruyter was op zijn post. En naast bestevaar stond weer — Kees Tromp. Ja, de prins had díe twee weer bijeengebracht. Hij had hen in zijn kamp ontboden en met hen gesproken. Eerst met De Ruyter. De 22-jarige Oranje met de 66-jarige vlootvoogd. Hij vroeg hem in 's lands belang alle wrok ter zij te stellen, nu de ogen van alle ingezetenen, ja van de gehele christenwereld naar 's lands vloot waren gewend, en Tromp weer onder zijn bevel te nemen. Daarna sprak de prins met de ander, die alles voor Oranje overhad en brandde van verlangen naar eerherstel. En toen bracht de prins de twee, die zeven jaren gescheiden waren geweest, bij elkander; een handdruk — een belofte van getrouwigheid — en ze gingen samen naar de vloot.

„Kees" op de vloot terug, naast bestevaar! Nu was er geen houden meer aan. De toeloop van krijgsvolk en matrozen, die zich voor de schepen aanmeldden, was zo overvloedig, dat er geen werftrom geroerd behoefde te worden. Nooit zag Hollands kust zulk een heerlijke vloot als in de zomermaanden van 1673. We hadden wel 50 schepen minder dan de Fransen en Engelsen samen, maar onze vloot had machtiger geschut en was bezield met de wil, om het vaderland te tonen, dat het op Janmaat rekenen kon. En kort na elkaar, in twee weken tijds, hadden er twee grote zeeslagen plaats op de Zeeuwse kust, bij Schonevelt. Beide keren wist De Ruyter met Tromp een landing te voorkomen en de vijandelijke vloten met ernstige verliezen terug te drijven. De Ruyter vervolgde ze niet, hij wilde zijn vloot zoveel mogelijk sparen, om steeds klaar te zijn, de kusten te bewaken. Want de vijand zou natuurlijk terugkomen.

Onvergetelijk was de 12e Augustus van dat jaar. De jonge prins van Oranje had een inspectietocht langs de kust gemaakt, van Hoek van Holland tot Den Helder, om te zien, of de verdedigingsmiddelen wel in orde waren. Ja, de burgervendels waren met het geschut uit de steden overal op hun post. Men verwachtte een grote aanval op de Hollandse vloot en een poging om te landen. Aan het eind van de inspectie bezocht de prins de vloot, die in drie liniën voor Scheveningen lag. Daar werd hij door de grijze vlootvoogd op het vlaggeschip, de *Zeven Provinciën*, ontvangen. De saluutschoten daverden en het scheepsvolk wist niet wat het doen moest van vreugde: het buitelde aan de raas, het maakte de dolste en gevaarlijkste kapriolen aan touwen en takels, toen het die beiden, de jongste en oudste admiraal van de Staat, naast elkaar op de kampanje zag staan, hand in hand.

Toen riep de jongste, prins Willem, de vlagofficieren, de commandeurs der eskaders voor een laatste krijgsraad op de *Zeven* bijeen. O hij wist wel, dat de ervaren De Ruyter 's lands vloot niet roekeloos zou werpen in een gewaagde onderneming. Maar toch — in die krijgsraad gaf hij De Ruyter toestemming zo mogelijk de vijand aan te vallen, om de landing te beletten en de zeegaten voor de verwachte handelsschepen open te houden.

Enkele dagen later had die weergaloze ontmoeting bij Kijkduin plaats; dat was binnen enkele maanden al de derde zeeslag op de Hollandse kust. Het daveren der kanonnen was in Noord-Holland te horen. Het volk stroomde naar de kerken, om God voor het behoud en de zegepraal der vloot te bidden. Want ver achter de Frans-Engelse vloot lagen de Britse transportschepen met 12.000 man voor een landing in Holland. Van de uitslag van dit zeegevecht hing dus veel af. O, hoe jubelde het land, hoe stroomden de kerken vol dankbare mensen, toen de tijding kwam: „De Ruyter heeft de slag gewonnen!" Maar hoe weinigen dachten daarbij aan de man, die — op de dag van Kijkduin precies een jaar geleden — door het volk vermoord was, aan Johan de Witt, de schepper van Hollands vloot.

De roem van De Ruyter,

— de held, der Staten rechterhand,
de redder van 't vervallen vaderland,
die in één jaar twee grote koninkrijken,
tot driemaal toe, de trotse vlag deed strijken,

weergalmde door alle steden en dorpen. De grote man zelf, als alle ware helden, beroemde zich niet op zijn daden. Neen, hij snoefde niet, maar kort, eenvoudig, zonder ophef, schreef hij in zijn verslag aan de Staten: „Het gevecht heeft geduurd tot na zonsondergang; de vijanden hebben zich van onze kust gewend en ons, zeer ontredderd, verlaten. Wij verloren geen schip. Wij danken de almachtige God, dat Hij ons gelegenheid heeft gelieven te geven, zee te kunnen houden en onze zeegaten voor de verwachte Indiëschepen vrij en open te stellen". En het ontroert ons, als we dan verder lezen en De Ruyter zelf onder de namen der gesneuvelden moet opgeven: „Mijn schoonzoon, de kapitein Van Gelder".

Alle eer, welke men hem wilde bewijzen, wees hij terug met de woorden: „Niet mij, Gòd komt de eer toe. Hij gaf mij de gelegenheid de vijand te slaan. Ik wil van niemand geroemd worden. Ik ben tevreden, als ik mijn orders goed mag uitvoeren".

De zeeslag bij Kijkduin had tot gevolg, dat de Engelsen genoeg van de oorlog met Holland kregen. Zíj leden de grootste verliezen en beschuldigden de Fransen er van, in elk zeegevecht achteraf gebleven te zijn, om hun vloot te sparen. Het Engelse volk werd oproerig en eiste vrede. Het bondgenootschap met Frankrijk had Engeland niets dan nadeel gebracht. In twee jaar hadden de Hollanders honderden koopvaardijschepen op de Fransen en Engelsen vermeesterd. De Zeeuwen

hadden New-York weer heroverd en herdoopt in Nieuw-Oranje! Ze versterkten het en hoopten vurig, dat het nu voor immer Nederlands zou blijven. Het was immers de sleutel van Amerika.

Ja, de republiek onder leiding van stadhouder Willem III ging over de hele linie tot de aanval over, om de Franse macht tot wijken te dwingen. Nog steeds lag Luxembourg met zijn troepen vóór de waterlinie. De prins bestookte van uit Raamsdonk met eenvoudige kanonneerboten de Franse posten langs Waal en Maas. Luxembourg verwachtte een aanval op Grave of Tiel. Maar plotseling verraste de prins hem, door een geheel andere plaats aan te tasten: hij bestormde Naarden en – met succes! Twee maanden later trok hij met een leger de Maas over, verenigde zich met de Duitse bondgenoten en veroverde de Rijnvesting Bonn. Bonn, dat belangrijke punt op de verbindingsweg der Franse legers! – Luxembourg was dus eigenlijk van zijn land afgesneden en besloot daarom Holland te verlaten en de krijg naar het zuiden te verplaatsen. De waterlinie werd ontruimd. Eerst Woerden, toen Utrecht.

Ach, dat Utrecht! Wat had het geboet voor zijn zuinigheid op de verdediging. Het had nu in anderhalf jaar anderhalf millioen gulden aan de Fransen moeten betalen. De Franse commandant was heel oprecht, toen hij aan de burgemeester de stadssleutels teruggaf met de woorden: „Het is nu anderhalf jaar geleden, dat ik op last van de koning van Frankrijk u de sleutels afvorderde. Gaat in uw kerk, dankt God voor uw verlossing en bidt Hem, dat wij nooit terugkomen!"

Nu, dit laatste werd grif gedaan, ook zònder Franse bevelen. De Domkerk kreeg eerst een grote schoonmaakbeurt, want de Fransen hadden er een roomse kathedraal van gemaakt en toen kon de oude Voetius er pas een behoorlijke preek in houden. De psalmen der bevrijding galmden door de gewelven. En hoe dankbaar ook de Staten van Utrecht waren jegens Oranje, die het middel in Gods hand tot bevrijding van het land was geweest, bleek wel uit het geschenk, dat hij ontving: Baarn en Soest als hoge heerlijkheid. Daar in die buurten verrees het jachtslot Soestdijk, een lustoord en wildbaan, een sieraad van Eemland tot op vandaag!

Einde 1673 was het grondgebied van de Unie geheel gezuiverd. Het volgend jaar bracht al de vrede met Engeland, Munster en Keulen. Tot groot verdriet van de Zeeuwen werd bij de vrede met Engeland bepaald, dat alle veroveringen teruggegeven zouden worden. Dus: Nieuw-Oranje werd weer New-York. Och, de Staten-generaal vonden dat Indianenoord in Amerika niet veel waard. Wel stuurden ze De Ruyter naar de Franse Westindische eilandjes, om die te veroveren. Maar daar had bestevaar geen geluk: zijn tocht was vergeefs.

De krijg tegen Frankrijk ging voort, nog vier lange jaren. Hij werd in de zuidelijke Nederlanden gevoerd. Al die tijd droeg de prins als opperbevelhebber van het leger der bondgenoten de gevaren en lasten van het leven te velde. Hij leed veel nederlagen, er was geen eenheid te krijgen tussen de Spaanse, Nederlandse en Duitse troepen. Het Franse leger was in het open veld steeds overwinnaar. Maar na elke tegenslag en nederlaag wist de prins zijn leger opnieuw te verzamelen. Dat hij in één der vele veldslagen, bij de gevaarlijke belegeringen, bij al die ontberingen niet het leven heeft gelaten, mag een wonder des Hemels heten. Want hij zocht bij voorkeur het heetst van het gevecht. Telkens gingen er geruchten: hij is gesneuveld, of hij is gewond en gevangen. Telkens kwam hij weer ongedeerd, bemodderd, bestoft en bezweet voor de dag. Al mocht hij zelf zeggen: „Daar was geen kwaad bij!" – het was maar al te waar, dat het kwaad hem wel zeer nabij was.

Waarom werd de krijg tegen Frankrijk toch voortgezet? Frankrijk was toch nu niet gevaarlijk meer? De Staten-generaal verlangden hard naar het einde van de dure oorlog. De prins wilde hem voortzetten. Want al was Lodewijk op dit ogenblik niet meer gevaarlijk voor de republiek, voor de bondgenoten Spanje, Brandenburg

en Oostenrijk, ja voor de rust in heel Europa bleef de Franse veroveringszucht wel een gevaar. En de prins vond het niet eerlijk en niet verstandig, om de bondgenoten, die ons geholpen hadden, nu in de steek te laten.

Vooral Spanje, dat er zwak voor stond, moest geholpen worden. De zuidelijke Nederlanden moesten Spaans blijven. Dan was de zuidgrens van de republiek ook veilig. Daarom hielpen wij ook Spanje in de Middellandse zee tegen Frankrijk. In de zomer van 1675 werd De Ruyter er met een vloot heengezonden. Het was maar een kleine macht van 18 schepen; de Staten vonden dat voldoende, ze hadden er niet meer voor over. De Ruyter maakte bezwaren en vroeg meer schepen, want met de Franse macht in de Middellandse zee viel niet te spotten. Toen durfde één der heren hem te vragen, of hij op zijn oude dag de moed begon te verliezen. „Neen," antwoordde De Ruyter, „ik heb mijn leven veil voor de staat, maar het is mij leed, dat de heren de vlag van de staat zo wagen. Gij hebt mij niet te verzoeken, maar te gebieden. En al werd mij bevolen 's lands vlag op een enkel schip te voeren, ik zou daarmee in zee gaan. Waar de heren Staten hun vlag betrouwen, zal ik mijn leven wagen."

En hij ging, hoewel hij ziek was. Aan boord herstelde hij. In de Middellandse zee vond hij niet de Spaanse schepen, die beloofd waren, om zijn vloot te versterken. Wat moest hij er eigenlijk doen? Sicilië en Napels, die toen Spaans waren, beschermen en slag leveren tegen de Fransen, waar hij ze maar aantrof. Het kwam tot verschillende kleinere en grotere gevechten zonder beslissende overwinning of nederlaag. In de slag bij Stromboli, dat vulkanische eiland ten noorden van Sicilië, dwong hij de Fransen tot wijken. Dat was in Januari 1676. Hij was toen al een half jaar van huis en was van plan naar het vaderland terug te keren. Maar hij kreeg bevel uit Den Haag, nòg een half jaar in de Middellandse zee te blijven kruisen. De koning van Spanje en de onderkoning van Napels hadden er om verzocht. Ja, die voelden zich, sedert De Ruyter in de buurt was, veiliger dan ooit. Ze prezen en eerden hem buitengewoon. De koning van Spanje schonk hem zelfs de titel van hertog. Had hij hem maar liever flinke schepen gegeven! Ook de onderkoning van Napels bezocht De Ruyter enige malen, om hem welkom te heten, als de Hollandse vloot in de baai van Napels kwam.

Daar lagen ook Spaanse galeien, met de ongelukkige slaven aan de riemen. Er waren ook 26 Hongaarse predikanten bij, slachtoffers der geloofsvervolging. De Ruyter hoorde er van, en verzocht de onderkoning, die mensen in vrijheid te stellen. Tweemaal verzocht hij het, maar de arme mensen bleven in gevangenschap. Toen de onderkoning enkele maanden later weer bij De Ruyter aan boord kwam, sprak de grijze admiraal: „U doet mij de eer, mij te verwelkomen met veel tekenen van achting en genegenheid, waarin ik mij behoor te verblijden. Maar ik kan niet blij zijn. Wat vreugde zou ik kunnen scheppen uit al de eer, die mij geschiedt, zolang mijn lieve broeders, de predikanten, daar op de galeien zitten en zo mishandeld worden! Wilt u iets voor mij doen en tonen, dat u mij genegen bent, zoals u zegt, ontsla dan deze ellendigen uit hun banden".

En alleen om De Ruyter een genoegen te doen, kregen ze hun vrijheid. De half naakte, vervuilde en gewonde stakkerds werden door Janmaat afgehaald en naar de Hollandse schepen overgebracht en ze wisten niet, wat ze moesten doen om hun bevrijder te danken. „Dankt uw God, beste mensen," zei De Ruyter, „ik heb niet meer gedaan dan ik schuldig was." – Deze goede daad op het eind van zijn leven heeft men in Hongarije nooit vergeten. In Debreczen staat nog een gedenkteken voor De Ruyter.

Korte tijd daarna, in April, had de zeeslag bij de Etna plaats, onder de kust van Sicilië. Daar werd bestevaar getroffen door een kanonskogel die hem de voet afrukte.

De Ruyter bevrijdt de Hongaarse predikanten

Hij wankelde en stortte van de kampanje op het dek. Een week later, in de haven van Syrakuse, lag hij in de kajuit te sterven en sterkte zich in het gebed: „O God, Gij zijt mijn God, ik zoek U in de dageraad; mijn ziel dorst naar U, mijn vlees verlangt naar U, in een land, dor en mat, zonder water". Zo was zijn sterven als zijn leven: het oog op God gericht.

Zijn lichaam werd gebalsemd en bewaard, tot de vloot naar het vaderland ging. Dat was pas in het begin van 1677. Uit eerbied voor Europa's grootste admiraal beval Lodewijk XIV, dat in de Franse havens, welke de vloot met De Ruyters stoffelijk overschot voorbijvoer, de vlaggen halfstok gehesen zouden worden. Hij werd begraven in de Nieuwe kerk te Amsterdam en boven zijn tombe staat naar waarheid gebeiteld: „Hij blinkt in onbezoedelde eer".

Bijna twee en een halve eeuw later vonden de Italianen bij de kust van Sicilië een wrak. Het werd gelicht en bleek de rest van een Hollands oorlogsschip te zijn, dat tijdens De Ruyters laatste zeeslag gezonken was. Men vond er nog een paar oude stukken geschut, van dat schip afkomstig. Ze werden naar Vlissingen gebracht en koningin Wilhelmina plaatste ze bij De Ruyters standbeeld aldaar; toen herinnerde zij de verzamelde zee-officieren aan De Ruyters vroomheid en plichtsbetrachting tot het uiterste en ook aan zijn woorden: „Waar de Staten hun vlag betrouwen, wil ik mijn leven wagen".

De oorlog met Frankrijk liep ten einde. Tot de laatste dag bleef prins Willem in het veld. Hij en de bondgenoten waren tegen een afzonderlijke vrede, maar de Staten-generaal waren het niet met de stadhouder eens en sloten in 1678 te Nijmegen vrede met Frankrijk. Vier dagen daarna viel de prins, die nog geen bericht van de vrede ontvangen had, de stellingen van Luxembourg bij St. Denis aan; het werd

een zeer bloedige veldslag, de eerste, die in het voordeel der bondgenoten eindigde. Het was het laatste gevecht in deze oorlog, waar de prins en zijn Staatse troepen aan deelnamen. Eindelijk kon de prins weer naar huis.

Daar wachtte hem zijn jonge vrouw, Mary Stuart, met wie hij in 1677 gehuwd was. Deze Mary was een dochter van Jacobus II, die een broer van Karel II was. Willem en Mary waren dus neef en nicht, want Willems moeder was immers een zuster van Karel II. Ze was vijftien jaar, toen ze met Oranje huwde en ze deed dat, zonder hem goed te kennen. Ze was twaalf jaar jonger dan haar man. Dat was nu eenmaal het lot der vroegere vorstenkinderen. Ze kwam schreiend naar Holland, ze hield zoveel van Londen en haar vaderland. Eenzaam voelde zij zich in het paleis te Honselaarsdijk: haar man was bijna voortdurend op het verre slagveld. Toen de oorlog voorbij was, leerde zij de zwijgzame, ernstige prins langzamerhand kennen en iets van hem begrijpen. Achting, diepe achting kreeg ze voor Oranje. Meer en meer begon zij zich in Holland thuis te voelen, ja ze kreeg haar tweede vaderland en de mensen hier lief.

Ze was een zachtmoedige, geduldige en Godvrezende vrouw. Veel verdriet had zij er van, dat God haar geen kind schonk, maar ze leerde gelovig in zijn wil berusten, zich sterkend in voortdurend gebed. Veel van haar innerlijk leven leren wij kennen, als we haar dagboek lezen, dat zij in stille uren schreef. Het mocht wel een wonder heten, dat zij zo was. Want het Engelse hofleven was in die jaren zeer lichtzinnig.

Ze was protestants opgevoed, dat eiste de Engelse wet. De koning en zijn kinderen moesten protestants zijn. Maar – haar vader blééf geen protestant. Hij ging tot de roomse kerk over en probeerde zijn dochter Mary te bewegen ook rooms te worden. Dit weigerde zij beslist, daarvoor was haar eigen geloof te standvastig, en ze schreef, hoeveel verdriet het haar deed, te horen, dat haar vader zo veranderd was. Hoe kon de koning van een protestants land zo tegen de gevoelens van zijn volk ingaan! Prins Willem vond het bovendien gevaarlijk voor de vrede in Engeland en Europa, wat zijn schoonvader gedaan had. Ja, ook voor de vrede in Europa. Want Jacobus werd door zijn roomsgezindheid de vijand van het Engelse volk en de vriend van Frankrijk en Lodewijk XIV. En meer dan ooit was het nodig, dat er een sterk bondgenootschap tegen Lodewijk werd gevormd, om diens heers- en veroveringszucht in bedwang te houden. En dat kon niet zonder de steun van Engeland.

In Holland begrepen velen niet, waarom de stadhouder zo'n tegenstander van Lodewijk was. Ze waren blij met de eervolle vrede van Nijmegen. Vooral de oude Fransgezinde partij in het land juichte, maar Oranje juichte niet. Hij hield niet op te waarschuwen voor de verborgen bedoelingen van Lodewijk XIV. En in de loop der jaren kreeg de stadhouder meer dan gelijk. De Zonnekoning was een gevaar voor Europa en voor het protestantse geloof. Met wapengeweld vergrootte hij Frankrijk met streken en steden van zwakke naburen, hij rustte niet voor de Rijn zijn oostgrens was. En in zijn koninkrijk wenste hij maar één godsdienst, de katholieke. Vanaf 1598 hadden de Franse protestanten vrijheid van godsdienst gehad. Die was hun toegestaan door koning Hendrik IV bij het *edict van Nantes*. Lodewijk vernietigde deze wet in 1685 en beval: „Alle Franse protestanten moeten tot de roomse kerk overgaan". En wie dit niet deed? Naar de galeien gingen ze, als misdadigers. Het werd een vervolging zonder weerga. De mensen werden als wild opgejaagd, doodgemarteld, afgeslacht bij massa's. Het land uitvluchten was verboden. En toch wisten er nog op allerlei manier een half millioen te ontkomen. Tienduizenden gingen naar de vrije Nederlanden, bleven er leven en werken en werden onze medeburgers. Zo komt het, dat er nog veel mensen met Franse namen in ons land, en zoveel Franse woorden in onze taal zijn.

Hoe dwaas was deze vervolging van Lodewijk! Want hij verloor zijn rijkste en bekwaamste burgers, handwerkslieden, fabrikanten en groothandelaars. Er was in Frankrijk een spreekwoord: hij is zo rijk als een protestant. Was het wonder, dat Frankrijk na de vervolgingen een arm land was? Nooit had Lodewijk zijn land een slechter dienst kunnen bewijzen, dan door de bloedige verdelging en verdrijving van het welvarendste deel zijner onderdanen.

Deze daad van de Franse koning bracht schrik in Europa, vooral in de protestantse landen. Ook in de republiek zag ieder, dat de stadhouder niet vergeefs tegen Lodewijk had gewaarschuwd. In Engeland was het volk zeer ongerust. Want het vreesde, dat zijn koning, Jacobus II, die zijn broer in 1685 als koning van Engeland was opgevolgd en een groot vriend van Lodewijk was, dezelfde weg zou opgaan. Het griefde de Engelsen, dat de koning rooms was. Het was in strijd met de wet. Velen verlangden naar zijn heengaan en hoopten, dat zijn dochter Mary hem dan zou opvolgen. Dan zou er weer een protestantse vorstin zijn. En toen hem een zoon geboren werd, bracht dit geen vreugde, maar grote schrik in het land, want nu zou het Engelse volk een rooms vorst hóuden.

Nog gevaarlijker, onrustiger werd de toestand in Engeland, doordat Jacobus net als Lodewijk probeerde te regeren. Hij riep het parlement niet bijeen, stoorde zich niet aan de vertegenwoordigers van het volk en handelde in strijd met de wetten, alsof hij alleenheerser was. Ook begon hij zijn protestantse tegenstanders te vervolgen, zodat veel voorname Engelsen het land uitweken. Waar moest dat heen? Ging het dezelfde weg op als in Frankrijk: de uitroeiing van de protestantse godsdienst? Dit zou het Engelse volk niet dulden. De koning moest afstand doen. Eerder was het volk niet gerust. Dus – revolutie? Burgeroorlog? – Wie kon hier redding brengen?

Zeer in het geheim gingen afgevaardigden van het Engelse volk over zee naar stadhouder Willem III en zeiden: „Wij weten maar één middel, om de orde en de wet in Engeland te herstellen en een bloedige revolutie te voorkomen. Kom over en help ons! Het volk zal u en prinses Mary als onze redders ontvangen".

Wat moest de prins doen? Het was een pijnlijke zaak voor hem. Hij sprak er lang en ernstig met Mary over. Een strijd tegen hun eigen vader zou het worden. Nooit hebben die twee elkaar beter begrepen, dan toen ze voor de moeilijkste beslissing van hun leven stonden. Neen, het was niet waar, dat ze een koningskroon voor zich begeerden en daarvoor een waagstuk gingen ondernemen. Oranje overzag heel goed de gevolgen, àls het plan zou lukken. Een oorlog met Frankrijk stond voor de deur, daar was niet aan te ontkomen. Een leven van onrust en gevaren ging hij tegemoet. En waarvoor, waartoe?

Hoor, wat hij zei in de vergadering der Staten, toen deze eindelijk besloten hadden, de stadhouder in zijn onderneming te steunen: „Aan God de Heer almachtig, de kenner der harten, is het bekend, dat ik de tocht niet onderneem uit glorie, eerzucht of enig persoonlijk voordeel, maar alleen tot het behoud van het protestantisme, thans zo zwaarlijk bedreigd, en tevens tot behoud der vrijheid en gerechtigheid van een natie, die de Nederlanden in hun eerste ongelegenheid zo krachtig heeft bijgestaan".

Eind October 1688 ging hij met 600 transport- en oorlogsschepen de Noordzee in. Hoe smartelijk het afscheid van Mary was geweest, bleek wel uit hetgeen ze daarover in haar dagboek schreef: „Ik vergezelde hem tot aan de oever van de rivier, waar hij moest overtrekken, om zich naar Den Briel te begeven. Daar zag ik hem voor het laatst en God alleen weet, of wij elkaar ooit zullen terugzien. Deze gedachte is verschrikkelijk en beroofde mij voor enige tijd van mijn zinnen. Want ik bleef bewegingloos in mijn karos en had de macht niet, om te zeggen, dat men voort zou rijden, zolang ik de prins nog kon zien".

De vloot van prins Willem III vertrekt

Heel het land leefde met de grote onderneming mee. Een algemene vasten- en gebedsdag werd in het land gehouden. In kerken en synagogen smeekte men God, dat Oranje's tocht mocht gelukken voor het behoud van de vrijheid des geloofs.

De eerste dagen was men in vrees en beven. Want een geweldige najaarsstorm teisterde de zee en de kusten. Hoe zou de vloot zich houden? Helaas, ze werd verstrooid, beschadigd en — moest naar het Goereese gat terugkeren. Maar veertien dagen later had Oranje al weer de schade doen herstellen en nam hij voor de tweede maal afscheid van Mary, die naar Den Briel gekomen was. Zij bleef verstard van droefheid alleen achter, in een kamer van de Brielse Doelen. Des morgens was ze nog in Den Briel en woonde de openbare bidstond in de Catharinakerk bij. Na afloop daarvan beklom ze de driehonderd treden van de kerktoren en tuurde, tuurde uren lang naar de langzaam verdwijnende masten in de nevelen van de einder.

Thans slaagde de overtocht. De landing had plaats te Torbay, ten oosten van Plymouth; de opmars naar Londen begon. Het werd geen krijgs-, maar een zegetocht. Het volk langs de wegen riep Willem toe: „God zegene u!" en haalde hem als redder in. Nu bleek voor ieder duidelijk, dat Jacobus een vreemde, ja een vijand voor zijn volk was geworden. Het grootste deel van het leger liep naar Oranje over en Jacobus vluchtte naar Frankrijk. Gelukkig was het een revolutie zonder burgeroorlog geworden, een herstel van de Engelse rechten en vrijheden zonder bloedvergieten.

Enige maanden later kwam Mary Stuart over. Ze werd tot koningin en haar man tot koning uitgeroepen. Trots waren ze daar niet op, verheugd evenmin, — ze aanvaardden de kronen en de last der regering, omdat ze het hun plicht vonden. Dit merken we weer, als we in Mary's dagboek lezen: „Het was mij een grote

vreugd, groter dan ik kan uitspreken, de prins weer te zien. Maar ik vond hem niet wel; hij hoestte hevig en zag er vermagerd uit. Ook kon hij zich, toen wij alleen waren gebleven, niet inhouden. Beiden barstten wij in tranen uit, van vreugde over onze hereniging; van smart, dat deze in Engeland moest plaatshebben. Beiden wensten wij, dat het in Holland had mogen wezen". Ziet ge wel, hoe lief ze haar tweede vaderland en de rust van haar huis in Honselaarsdijk had gekregen? Ze was er zo graag gebleven. Maar plicht ging voor eigen begeerte en zij werd een goed en zeer geliefd koningin.

En Willem? Al was en bleef hij Engels koning, die ook nu nog geëerd en hooggeacht wordt om zijn grote bekwaamheden als bestuurder, zijn trouw aan de Engelse zaak en de Engelse belangen, hij werd geen William, geen Brit. Reeds na enkele weken bekende hij zich zelf: „Ik voel het wel, dit volk is niet voor mij, – en ik ben niet voor dit volk geschapen". Ah! – aan een ander volk, aan andere grond was immers zijn ziel verbonden. In Whitehall, het paleis der Stuarts, was hij als een vis op het droge. Het was zíjn paleis, neen, het was het zijne niet. In Londen, de stad met 200.000 stinkende schoorstenen, hield hij het niet uit. O, hoe snakte hij naar Soestdijk, zijn lustplaats en wildbaan, – en naar Den Haag! Soms zei hij tegen Huygens, zijn secretaris: „Het is me hier een lucht! Voel jij ook heimwee?" En in Mei-dagen, als het weer warm was, verlangde hij zo naar het Hollandse land, dat hij in een ogenblik van openhartigheid uitriep: „O Huygens, o Bentinck, dat men nu gelijk een vogel door de lucht eens konde overvliegen. Ik gaf er wel honderdduizend gulden om, ja – ik gaf er wel twee honderdduizend gulden om!"

Dat onstuimige verlangen, om in Holland te zijn, kostte hem eens bijna het leven. Na een tocht door storm en mist en drijvende ijsschotsen kwam hij bij de Hollandse kust aan. Nu te landen met de schepen, was uitgesloten; de hovelingen en scheepslieden gaven de raad, op beter weer te wachten of terug te keren. „Ik denk er niet aan, – ik wil Den Haag zien," zei de koning, „we gaan in een open boot naar de wal." Maar in plaats van op de wal, raakte de boot op een zandbank vast. De golven spoelden over de verkleumde gasten heen. De boot raakte wel weer vlot, maar achttien uur zwierven ze voor de kust, een ganse avond en een nacht. En toen de koning de ontsteltenis en de vrees bij zijn gevolg zag, zei hij kwaad: „Schaamt u, in mijn gezelschap bang voor de dood te zijn!" Des morgens kregen ze eindelijk kans om te landen. Waar kon het anders zijn dan in de Oranjepolder! En king William was weer prins Willem, kroop de eerste de beste boerenwoning in, om zich bij een blokvuur te drogen en te verkwikken en was weer thuis!

Al te weinig zag hij Holland. Jaren van moeite, zorgen en gevaren wachtten hem. De negenjarige oorlog, van 1688 tot 1697, tegen Frankrijk vergde het uiterste van zijn krachten. De prins wist vooruit, dat Lodewijk hem nooit als koning van Engeland zou erkennen. Oranje en de Zonnekoning waren elkanders onverzoenlijke tegenstanders. Maar Oranje stond in zijn strijd niet alleen. Veel landen, ook roomse, kozen partij tegen Lodewijk. Zelfs de paus van Rome zag in Lodewijks veroveringszucht een gevaar voor Europa. De Franse koning had in volle vredestijd de Rijnstreken bezet, verwoest en geplunderd. Nederland, Engeland, Spanje en Oostenrijk sloten zich onder leiding van de koning-stadhouder aaneen, om Frankrijk te weerstaan.

Weer waren de zuidelijke Nederlanden het strijdtoneel. De verschrikkelijke veldslagen bij Fleurus, bij Steenkerken en Neerwinden kostten aan tienduizenden het leven. De Franse legers onder Luxembourg behaalden steeds de overwinning, maar zo ernstig waren de Franse verliezen, dat Luxembourg er zelf van zei: „Nog een paar van zulke overwinningen en – Frankrijk is verloren". Na elke nederlaag wist Oranje nieuwe stellingen te kiezen en zijn leger strijdvaardig te houden, zodat de

Fransen niet naar het noorden konden doordringen. Maar het verdroot hem, dat hij niet meer kon bereiken tegen „het gebochelde duiveltje". Die bijnaam had Luxembourg in Utrecht gekregen, toen hij in 1672 voor de waterlinie zat. En in Oranje's leger werd hij altijd „de bult" genoemd, vanwege zijn hoge rug. Luxembourg hoorde daarvan en zei: „Hoe weet Oranje, dat ik een bult heb? Die man heeft mij nog nooit op de rug gezien". Dat was waar, want in de veldslagen in België is Luxembourg nooit door de prins op de vlucht gedreven.

Ter zee waren de bondgenoten in het eerst ook niet gelukkig. De Hollandse vloot stond weer onder bevel van een Evertsen. Dit geslacht scheen onuitputtelijk aan vlootvoogden. De zeeslag bij Bevesier in 1690 liep slecht voor de onzen af, doordat de Engelse vloot ons in de steek liet. Twee jaar later was de samenwerking tussen de Engelsen en Hollanders beter en werd de Franse vloot bij kaap De La Hogue zo goed als vernietigd.

De koning-stadhouder had behalve in België ook nog in Ierland te strijden tegen zijn schoonvader, die met Franse hulp daar was geland. In de slag aan de Boyne, die door Willem gewonnen werd, raakte hij gewond. Ja, het gerucht ging, dat hij gedood zou zijn en dit bericht gaf zulk een vreugde aan het Franse hof, dat Lodewijk in Parijs al een feestverlichting liet branden! Wat een teleurstelling was het voor hem, te moeten horen, dat Oranje nog steeds in het land der levenden was! Jacobus kon weer terug naar Frankrijk en nu voorgoed.

Midden in de oorlog leed Willem III een verlies, waarvan hij zich nimmer herstellen kon; in 1695 overleed Mary, zijn geliefde vrouw, van wie hij getuigde: „Geen enkel gebrek had ze, geen enkel, ik weet alleen, dat ze een engel van goedheid is geweest". En juist haar, die hij het allerminst kon missen, moest hij missen. Hij was een gebroken man. Hij, die zich onder alle omstandigheden zo beheersen kon, werd nu bewusteloos uit de sterfkamer weggedragen. Na weken richtte hij zich weer op, zich sterkend in God en bleef nog zeven jaar op zijn eenzame post, de Britse troon; alleen de vijf laatste jaren van zijn leven was hij vrij van oorlog. Bij de vrede van Rijswijk in 1697 erkende Lodewijk hem als koning van Engeland en gaf hem het prinsdom Oranje terug. Ook was hij gedwongen de meeste veroveringen aan zijn buurstaten terug te geven.

Zo had de Zonnekoning voor de tweede maal het trotse hoofd moeten buigen. Toch liet de zucht naar de oppermacht in Europa hem niet los. Hij zocht naar andere wegen, om zijn doel te bereiken. Een grote erfenis zag hij in het verschiet liggen: de Spaanse kroon. En dus: Spanje's koloniën en de Spaanse Nederlanden. De Spaanse koning Karel II was oud, ziekelijk en kinderloos. Aan wie zou het rijk bij zijn dood komen? De Europese mogendheden maakten allerlei plannen en verdelingsverdragen. Tot in 1700, na Karels dood, het testament openbaar werd, waarin Filips van Anjou, de kleinzoon van Lodewijk XIV, tot algemeen erfgenaam was aangewezen. Lodewijk juichte: „Er zijn geen Pyreneeën meer!" Hij zou er wel voor zorgen, dat de rijke buit in Franse handen bleef.

Wat moesten de Europese mogendheden nu doen? Al hun plannen waren in duigen gevallen. Franse troepen hadden Lodewijks kleinzoon al naar Madrid gebracht, de Spaanse troon was weer bezet. Vooral voor de keizer van Oostenrijk was dit een grote misrekening. Want hij dacht, dat zijn zoon, de aartshertog Karel, het grootste deel der Spaanse erfenis zou krijgen. Ook Willem III vond, dat Lodewijk het verdelingsverdrag, dat hij eerst had goedgekeurd, geschonden had en wilde maatregelen tegen Frankrijk nemen. Maar voor een oorlog waren Engeland en de Nederlanden niet te vinden, en ze erkenden de nieuwe Spaanse koning, Filips V.

Nu dacht Lodewijk wel verder te kunnen gaan met zijn oude plannen. Toen in 1701 Jacobus II overleed, erkende Lodewijk Jacobus' zoon als koning van Engeland.

Dit was een uitdaging tot Willem III. Verder eiste hij de zuidelijke Nederlanden op en bezette reeds enige vestingen. Nu gingen de ogen der mogendheden open en kon Willem III het *Grote* of *Haagse verbond* vormen tussen Engeland, de Nederlanden, Oostenrijk, de Duitse landen, Portugal en Savoye tegen Frankrijk. Een nieuwe Europese krijg, de Spaanse erfopvolgingsoorlog, stond voor de deur.

Daaraan zou de koning-stadhouder zelf niet meer deelnemen. Zijn leven lang had hij het kruis van zijn krank lichaam getorst, de laatste jaren ging zijn gezondheid snel achteruit. Zijn longen waren verziekt, hij leed aan waterzucht en scheurbuik bovendien, – hij was altijd koud. Alleen zijn geest bleef brandend. Op een morgen maakte hij een jachtrit te paard om zijn kwellende hoofdpijn te verdrijven. Het dier struikelde over een molshoop, zijn ruiter viel en brak een sleutelbeen. Koortsen sloopten de zwakke rest van zijn levenskrachten en twee weken later, op een dag in Maart 1702, zei hij welbewust: „Het einde nadert". Wie riep hij nog aan zijn sponde? „Bentinck." Zijn vriend, waarmee hij van jongsaf had verkeerd; die hem verpleegd had, jaren geleden, toen de prins doodziek lag van de pokziekte, en wie hij eens geschreven had: „Ik ben zo zeer uw vriend, dat alles, wat u overkomt, mij is, als gold het mij zelf". Nu, in zijn stervensuur, noemde hij nog eens zijn naam. En wéér was Bentinck bij hem en hield 's prinsen hoofd in zijn armen, tot het wegzonk.

De laatste Oranje was heengegaan. Geen kelder in Delft opende zich voor hem. Hij werd ter ruste gelegd in de Westminster-abdij.

Van hem zou Dickens eenmaal schrijven: „Zelden droeg waardiger hoofd de Britse kroon". Van hem zou het Engelse blad, de *Times*, tijdens een bezoek van koningin Wilhelmina aan Londen schrijven: „Het was aan dat huis, dat wij de vorst te danken hadden, die door zijn genie en ontembare moed de grondslagen van onze burgerlijke en godsdienstige vrijheden legde. Aan die Willem van Oranje danken wij het behoud, in een duister en gevaarlijk tijdperk, van al wat ons groot heeft gemaakt. Hij was inderdaad uit een huis van helden. Zij waren de kampioenen van de protestantse zaak tegen Spanje en van het verdrukt Europa tegen de bedreiging van Lodewijk XIV".

XXIII. VOOR DE TWEEDE MAAL ZONDER STADHOUDER

In de republiek luidden de klokken. Oranje was heen. De oorlog met Frankrijk wachtte ons. Wie moest het land nu leiden?

Willem III was kinderloos gestorven. Maar al jaren lang had hij er bij de Staten op aangedrongen, de stadhouder van Friesland tot zijn opvolger te benoemen. En in zijn testament bepaalde hij ook, wie de erfgenaam van het prinsdom Oranje zou zijn: Jan Willem Friso. Hij was de zoon van Hendrik Casimir II, de Friese stadhouder, die in 1696 overleden was. Als hij nu ook stadhouder van Willems gewesten zou worden, zou de Unie eindelijk onder één hoofd komen. Hoe goed zou dat voor het land geweest zijn! De koning-stadhouder vroeg telkens om een beslissing in deze zaak te nemen. Maar de Staten namen geen besluit. Ze durfden geen neen zeggen, om de prins niet voor het hoofd te stoten; ze wilden geen ja zeggen, omdat ze in hun hart tegen het stadhouderschap waren.

Want Willem III had de regenten niet tot zijn vrienden weten te maken. Verschillende malen had hij vroedschappen, die hem niet aanstonden, veranderd, regenten ontslagen en anderen aangesteld. Daardoor had hij zich veel vijanden

Jan Willem Friso

gemaakt. Bij zijn overlijden was de opvolging nog niet geregeld. En al had Jan Willem Friso nu de titel van prins van Oranje geërfd, in Holland dacht men er niet aan, zich te binden aan een Friese stadhouder, die nog onder voogdij stond. Ze hadden voorlopig andere zorgen: de Spaanse erfopvolgingsoorlog.

Gelukkig bezat de republiek een ervaren raadpensionaris, Heinsius. Hij was dit al van 1688 af, 20 jaar was hij een vertrouwd medewerker van Willem III geweest. In generaal Ouwerkerk had men een bekwaam bevelhebber der Staatse troepen, maar een leider als Willem III was hij niet. Een Engels veldheer, de hertog van Marlborough, was de eigenlijke leider van het bondgenotenleger in de zuidelijke Nederlanden. Te zamen met Eugenius van Savoye, de aanvoerder der Duitse troepen, versloeg hij de Fransen in verschillende gevechten. En dit was zeer begrijpelijk. Frankrijk stond tegenover half Europa. Het bondgenotenleger was tweemaal zo groot als het Franse. Bovendien miste Lodewijk XIV zijn oude, bekwame bevelhebbers: Luxembourg, Condé, Turenne waren gestorven. Ook ter zee waren Frankrijk en Spanje ver in de minderheid. De Engels-Nederlandse vloot bestookte de Spaanse kusten, verbrandde de Franse en Spaanse koopvaardij- en oorlogsschepen in de havens, veroverde Gibraltar, Valencia, Barcelona en in 1706 waren de bondgenoten al zover gevorderd, dat aartshertog Karel van Oostenrijk zijn intocht in Madrid deed. De oorlog scheen toen reeds beslist.

Het Staatse leger kreeg in 1703 een voorname leerling in de gelederen, de prins van Oranje, Jan Willem Friso. Hij was toen pas 16 jaar, maar vroeg toestemming om als vrijwilliger dienst te nemen. Het Nassause krijgsmansbloed begon in hem te spreken. Het voorbeeld van zijn vader trok. Zijn vader, Hendrik Casimir II, had immers in de negenjarige oorlog naast Willem III in het veld gestaan, was in de slag bij Neerwinden ernstig gewond en nimmer daarvan genezen, maar na een lijden van drie jaar gestorven. Nu ging zijn enige zoon Jan Willem het krijgsmanspad op. Niemand kon hem tegenhouden. De natuur trok sterker dan zeven ossen! Beter leermeesters dan Marlborough, de hertog van Savoye en generaal Ouwerkerk had hij moeilijk kunnen treffen. Ze waren zo met zijn moed en beleid ingenomen, dat hij op zijn één en twintigste jaar al kapitein-generaal en zelfstandig commandant der Staatse ruiterij was. In de verschrikkelijke slag bij Oudenaarden overdekte hij zich met roem en Marlborough droeg hem op, Rijssel te belegeren en te nemen, wat hij ook deed. Een grote toekomst scheen hij tegemoet te gaan. Er was een sterke partij in het land, die op zijn verheffing tot stadhouder aandrong, maar de Hollandse regenten wisten dit nog tegen te houden.

In 1708 was Frankrijk aan het eind van zijn krachten. De weg naar Parijs lag voor de bondgenoten open. Het Franse volk leed ontzettend, vooral in de strenge winter van 1708 op 1709. De soldaten vroren dood. Op het platteland was hongersnood, in de grote steden oproer, boom- en wijngaarden werden vernietigd, alle handel en bedrijf stonden stil, troepen rovers en deserteurs zwierven plunderend door de dorpen, – het volk schreeuwde om vrede. En in die hoogste nood vroeg Lodewijk aan de mogendheden, om de voorwaarden bekend te maken.

„Nu hebben we hem in onze macht," dachten de mogendheden en eisten: erkenning van aartshertog Karel als koning van Spanje; het terugtrekken van de Franse troepen uit dat land; teruggave van alle veroverde gebieden. Dit was stellig te veel gevraagd, want het Spaanse volk had de partij van Filips V, Lodewijks kleinzoon, gekozen en wenste de Oostenrijkse aartshertog niet als koning, integendeel, het had hem verdreven. En nu vroeg men van Lodewijk, dat hij zich zo vernederen zou en zijn kleinzoon aan zijn lot zou overlaten. Hij maakte die onterende voorwaarden aan zijn volk bekend en vroeg: „Zult gij dulden, dat uw koning en land zó gekrenkt worden?" En ondanks alle nood en ellende antwoordden de Fransen: „Nooit! Wij

zullen u bijstaan!" Duizenden snelden hem te hulp, gingen naar de legers, — zelfs knapen van vijftien jaar sloten zich bij de troepen aan.

Toen had in 1709 de bloedigste ontmoeting uit de oorlog plaats, de slag bij Malplaquet, waar ruim 200.000 man tegenover elkaar in het veld stonden. De Fransen waren in de minderheid, maar hadden zeer sterke stellingen, die bijna niet te nemen waren. De aanvallen der bondgenoten gedurende twaalf volle uren waren even hardnekkig als de Franse verdediging. Het Staatse leger, onder bevel van Jan Willem Friso, verloor de helft van zijn manschappen. Ten slotte wist het Franse leger nog door een ordelijke terugtocht aan de vernietiging te ontkomen. Maar de bondgenoten waren door de ernstige verliezen te afgemat om aan achtervolging te denken. Was dit een overwinning? Ze leek veel op een nederlaag. 34.000 doden dekten het slagveld. Daarbij waren 11.000 Fransen. In die ene slag was het vierde deel der bondgenotenmacht gesneuveld.

Weer smeekte Lodewijk om vrede. In Geertruidenberg hadden de nieuwe onderhandelingen plaats. De Franse gezanten hadden al hun hoop op de goede gezindheid van de republiek gevestigd. Want ook Holland snakte naar het einde van de rampspoed. Men had hier meer dan genoeg van de ellendige zaak om de Spaanse troon. Ter zee viel niets meer te doen. De Zeeuwse en Hollandse kapervloten hadden de zee, de Franse en Spaanse havens leeggeroofd, ze kregen van de Staten-generaal bovendien nog een premie voor elk geroofd schip. Maar het middel was erger dan de kwaal, want de bloeiende handel met Frankrijk en Spanje, ja alle handel en het vrije verkeer op zee werd er door vermoord; de kooplieden leden enorme schade. En wat was er van het Staatse leger over? Het bestond nauwelijks meer. Een schuldenlast van honderden millioenen drukte op het land.

Maar de republiek had niet veel meer in te brengen, en moest mee blijven doen. Weer maakte men onverstandig misbruik van Lodewijks onmacht. Nog zwaarder voorwaarden kreeg hij te horen. Hij was toegeeflijker dan ooit. „Ik zal Karel van Oostenrijk als koning erkennen; de Franse troepen uit Spanje terugroepen; ik zal een millioen per jaar geven, om de bondgenoten te helpen, mijn kleinzoon uit Spanje te verdrijven; ik zal de veroveringen teruggeven." Nog waren de overwinnaars hier niet tevreden mee. „Uw troepen moeten zelf uw kleinzoon gaan verdrijven," was de nieuwe onredelijke eis. Men wilde de Zonnekoning geheel op de knieën hebben, hem tot het allerdiepst vernederen.

Het sprak vanzelf, dat Lodewijk de dwaze voorwaarden van de hand wees. En de bondgenoten, die het onderste uit de kan wilden hebben, kregen thans het deksel op de neus. Binnen het jaar stonden Lodewijks kansen weer beter dan ooit. Aartshertog Karel werd door het Spaans-Franse leger geheel uit Spanje verdrongen. In Engeland kwam een nieuw Fransgezind ministerie, dat de hertog van Marlborough terugriep. Deze man, die zoveel voor zijn land en volk gedaan had, viel in ongenade, werd verbannen en stierf in den vreemde. En het jaar 1711 bracht een gebeurtenis, waardoor de strijd om de Spaanse troon als vanzelf beslist werd: de keizer van Oostenrijk overleed en werd opgevolgd door zijn broer — de aartshertog Karel! Hem nu ook nog aan de Spaanse kroon te helpen, was al te dwaas. Dan zou zijn macht weer te groot zijn. Ieder begreep, dat er nu geen enkele reden meer was, de krijg voort te zetten en vanaf dat ogenblik rustten de wapenen, al bleef dan ook de armelijke rest van het Staatse leger in de Belgische kampen. Daar was geen prins van Oranje, geen Jan Willem Friso meer bij.

Wat was er met hem gebeurd? Hij was in de zomer van datzelfde jaar naar Den Haag geroepen, om over de erfenis van Willem III te spreken. Met een veerpont voer hij over het Hollandsch Diep. Daarop stond zijn rijtuig, waarin hij gezeten was, omdat het stortregende en verschrikkelijk stormde. Een rukwind deed pont en

rijtuig kantelen. Snel stapte hij uit – helaas, golven spoelden over de platte schouw, sloegen haar om en – de opvarenden werden meegesleurd. Pas een week later vond men de lijken der verdronkenen, ook Jan Willem Friso. Zo had de dood de jonge held tòch gegrepen. Niet in één der talrijke gevechten van zijn zesjarige dienst te velde te midden van kogelregens; niet bij Rijssel, waar een kanonskogel door zijn kwartier sloeg en zijn dienaar vlak naast hem verscheurde; niet bij Malplaquet, waar hij tweemaal van paard verwisselde, omdat het onder hem doodgeschoten werd; niet bij de Franse schansen, die hij met het vaandel in de vuist, de dood niet achtend, aan het hoofd van zijn troepen bestormde; neen, bij Moerdijk in het Hollandsch Diep werd dit vurige, veelbelovende leven geblust.

En in Friesland zat zijn jonge vrouw, de Duitse gravin Maria Louise, met wie hij pas twee jaar getrouwd was. Ze was zo blij geweest, toen zij bericht ontving, dat hij zijn best zou doen, even over te komen, om haar te zien en dan weer heen te gaan, waar zijn plicht hem riep. Zij wachtte, – tot de onheilsbode kwam. Zij verwachtte spoedig een kind. En nu was zij weduwe. En het was alleen God, die haar troosten kon en haar deed spreken: „Hij doe wat goed is in zijn ogen". Enkele weken later werd haar een zoon geboren, Willem Karel Hendrik. En Friesland zag er een geschenk Gods in, aanvaardde het kind als toekomstig stadhouder en de moeder, Maaike Meu, als regentes.

Maar voor Holland was dit kind, deze nieuwe prins van Oranje, van even weinig waarde als de Oranjetelg van 1650: een kind zonder toekomst. Daar had men niets mee van doen. Och, het volk in Holland en Zeeland kende de held van Malplaquet nauwelijks, een Friese stadhouder was weinig meer dan een vreemde in Holland. Wat zou men dan met dit kind van Leeuwarden doen? Het ging hun niet aan. Het handjevol Oranjegezinden had immers niets in te brengen. De regenten waren heer en meester en hadden geen stadhouder nodig, om hen te benoemen of te ontslaan. Zij benoemden zich zelf en elkander wel, al ging dit niet altijd zonder hevige ruzie.

De eerste landszaak was nu de vrede met het buitenland. Die kwam te Utrecht in 1713 tot stand. Lodewijk mocht zich zelf gelukwensen. Zijn kleinzoon werd als koning erkend! De Franse gezant, dezelfde die drie jaar te voren te Geertruidenberg om verzachting der harde vredesvoorwaarden gevraagd had, vóelde en wreekte zich nu, en zei hooghartig tegen de afgevaardigden van Holland: „Wij zullen onderhandelen bij u, over u en zonder u". Engeland en Frankrijk maakten de zaken uit. En het eerste land zorgde wel, dat het niet tekort kwam. Zo hield het dat belangrijke punt in Spanje, Gibraltar, wat de Hollanders met de Engelsen samen veroverd hadden. Twee jaar later kregen wij bij het zogenaamde *barrière-tractaat* het recht, in een rij Zuidnederlandse steden bezetting te leggen, als voorzorg en waarborg tegen een mogelijke Franse inval. Het enige, wat Lodewijk niet kon bereiken, was het bezit der zuidelijke Nederlanden voor zijn kleinzoon. Bij de vrede met Oostenrijk stemde hij er in toe, dat dit rijk België krijgen zou. Zo gingen de Spaanse Nederlanden in Oostenrijkse handen over, en had de Unie toch een ongevaarlijker buur dan Frankrijk.

Uitgeput van de onophoudelijke oorlogen was het land van de Zonnekoning. En hij zelf? Vijf en zeventig jaar was hij en verlangde naar rust na zulk een onstuimig, bewogen leven. Arm was zijn land. Zijn trots paleis in Versailles was vervallen, de tuinen werden niet meer onderhouden. Geen feesten met fonteinen van wijn, geen duizenden dienaren meer, die voor hem bogen. De avond daalde over zijn leven. Eenzaam was hij. Zijn vrouw, Maria Theresia, was al lang heen. Zes kinderen had hij gehad; vijf waren er jong gestorven; de zesde, zijn zoon Lodewijk, die hem moest opvolgen, stierf in 1711. Wie moest nu zijn kroon erven?

Lodewijk XIV in verval

Hij had zelfs geen kleinzoon meer voor de Franse troon. Een achterkleinzoon zou hem opvolgen. In een kleine kamer van zijn paleis sleet hij zijn laatste maanden, overdacht zijn leven en beleed: „Ach, – ik heb de oorlog te zeer liefgehad". Hij ging in 1715 heen. De zon was ondergegaan. „Un roi, une loi, une foi." Ja, dit had hij nagestreefd: „Eén koning, één wet, één geloof". Was het land nu, zonder protestantse onderdanen, gelukkiger, rijker, machtiger? Neen, het was armer, zwakker, het ging bergafwaarts.

Eén koning, één wet, – daarvan was de republiek verder verwijderd dan ooit. De provinciën waren eigenlijk onafhankelijke republiekjes en ieder deed wat goed was in eigen oog. De Unie bestond nog wel, maar Van Slingelandt, de flinkste man in de raad van state, was dicht bij de waarheid, toen hij zei: „De Unie is een chaos". Daar moest verandering in komen, dat was de wens van velen. Maar hoe?

In 1716 hielden de Staten-generaal bijzonder langdurige besprekingen: de zgn. Grote vergadering. Dat was wel nodig, want de zaken, vooral de geldzaken, waren danig in de war. Er moest meer eenheid in het algemeen bestuur komen. Van Slingelandt had een goed plan voor een nieuwe grondwet der Unie. Maanden en maanden sprak men er over. Ja, met tussenpozen duurde de vergadering een jaar. Ze mocht dus wel *Groot* heten, maar de langste vergaderingen zijn niet de beste. Men kwam tot geen besluiten. Werd er een goede maatregel voorgesteld, dan kon één gewest de oorzaak zijn, dat er niets van terechtkwam. Soms was men het met veel moeite en langdurig gepraat over iets eens geworden, maar één gewest, ja één stad had het recht een wet, die in de Staten-generaal was aangenomen, niet uit te

voeren. En de Staten-generaal hadden niet de macht, om een onwillige provincie tot iets te dwingen. Het gebeurde dikwijls, dat een gewest in geen jaren iets betaalde in de algemene kosten der republiek. „Geef de raad van state toch meer macht en gezag, tot heil van het gehele land," zo was de wens van Van Slingelandt en enige anderen. Maar daar waren de meeste regenten tegen. Ze waren bang, dat ze dan te veel op de vingers gekeken zouden worden. Nu waren ze als vorsten in hun gewest, in hun stad. En vorsten treden niet graag af. Neen, in de regering van stad en gewest mocht niets veranderd worden. Zo werd het een vergadering van veel praat en geen daad. De burgers maakten spotrijmen op het nutteloze vergaderen van de heren, die onmachtig waren iets te bereiken.

Ze komen bij paren,
om te vergâren
in Den Haag.
Ze zijn er zo graag.
Ze drinken een glas
en laten de zaak, zoals ze was,
Maandag in 't logement,
Dinsdag present,
Woensdag compleet,
Donderdag niet gereed,
Vrijdag niets gedaan,
Zaterdag naar huis gegaan.

En de volgende weken en maanden was het net zo. Over één ding werden de heren het eens: het krijgsvolk werd sterk verminderd. Leger en vloot waren overbodig geworden. Engeland was immers onze bondgenoot en Frankrijk was ongevaarlijk. Van de barrière-steden maakten wij dan ook geen vestingen. Rust had het land nodig, rust en herstel van handel en geldmiddelen.

Het gelukte de republiek ruim dertig jaar vrede met het buitenland te bewaren. De handel kon zich herstellen en bereikte weer een vrij grote hoogte. En toch was er een groot verschil met vroeger. In 1650 was de Hollandse handel vijfmaal zo groot als de Britse. Binnen een eeuw haalde de Engelse handel de onze geheel in en kwam er daarna bovenuit. Ook Hamburg werd een krachtige concurrent van Amsterdam en Rusland nam een groot deel van de Oostzeehandel over. Ja, het leek wel, of we ons in de 17e eeuw te veel ingespannen hadden en dat we nu te uitgeput waren, om anderen vóór te blijven. Vooral onder het bestuur van Willem III was de Engelse handel, onder de bescherming der scheepvaartwetten, met sprongen vooruitgegaan.

Met onze visserij en nijverheid ging het veel slechter dan met de handel. Onze weverijen en spinnerijen konden het niet bolwerken tegen de mededingers in het buitenland, in Engeland en Silezië vooral. Daar werkte men met arbeiders van het platteland en dus goedkoper dan op onze fabrieken, die in de steden stonden. Ook hielden onze concurrenten de grondstoffen vast, de wol en de katoen, zodat onze fabrieken wel op de duur moesten sluiten. Het natuurlijke gevolg was: grote werkloosheid en armoede onder de arbeiders. Het was geen uitzondering, dat het vierde deel van de Amsterdamse bevolking van de bedéling leefde. Tienduizenden arbeiders verlieten het land, om werk in het buitenland te zoeken. De vroeger zo rijke lakenfabrieken van Leiden verschrompelden tot kleine bedrijfjes, de helft er van moest men sluiten. Zo ging het in alle grote plaatsen. En dat de visserij terugliep, is te begrijpen, als we horen, dat onze vissers hun vangst niet in de Engelse havens verkopen konden en voor het vissen in de zogenaamde Engelse zeeën moesten betalen. In een eeuw liep het aantal Hollandse haringbuizen van 1500 tot 200 terug.

En toch bleef Holland nog het landje, waar het meeste geld zat. Als andere landen geld nodig hadden, konden ze voor leningen bij onze bankiers terecht. Nog bleef Amsterdam *de* stad der Europese geldhandel. Het goud, in de 17e eeuw verworven, was stevig vastgehouden en bracht zijn rente dubbel en dwars op. De handelshuizen bleven als paleizen overeind staan. De schepen der Middellandse zee en die op Azië voeren, brachten jaar op jaar nog schatten binnen. Wel ondervond de handel last van de roofstaten aan Afrika's noordkust, maar daar wist men ook raad op. We probeerden eenvoudig de plundering af te kopen, hoe eerloos dat ook was. Dat vonden we makkelijker en goedkoper dan het onderhouden van een oorlogsvloot. Onze vloot, de prachtige schepping van De Witt en Willem III, lag te rotten in de havens. De heren, die het bestuur van de vloot vormden, de admiraliteiten, gebruikten het weinige geld, dat de provinciën en steden nog voor de zeemacht gaven, om zich zelf te verrijken; ze hielden een paar schepen, een stuk of tien, in de vaart; de rest kwam door verwaarlozing om en werd gesloopt. En zeer zelden kwam er een nieuw schip bij. Ja, het leek wel, of wij zelfs het scheepsbouwen verleerden, want wij hadden Engelse scheepsbouwers op de werven, om het werk te leiden.

Hoe ging het intussen met onze compagnieën, de West- en de Oostindische? De Westindische compagnie bestond vooral van de handel in slaven. Die haalde men van Afrika's westkust en bracht ze naar de honderden plantages op Suriname en Amerika, waar men ze als werkvolk nodig had. Curaçao was de algemene markt voor de verkoop der ongelukkigen. Daar zag men destijds geen kwaad in, het was de beste bron van bestaan der compagnie. Het kopen en verkopen van mensen, het houden van slaven was een even gewone zaak als de handel in vee en producten. Daar deed de hele wereld aan mee, heidenen, mohammedanen en christenen. En christenen, die er anders over dachten en met ontferming bewogen waren over het lot der slaven, werden verdacht en vond men niet rechtzinnig.

Dat ondervonden de zendelingen der Herrnhutters, protestantse vluchtelingen uit Bohemen, die ook in ons land hun gemeenten hadden. Zij brachten het Evangelie in Suriname. Ja, deze mensen waren volgelingen van Christus metterdaad. Ze betoonden aan de slaven veel liefde en verkochten zich soms, alleen om als slaaf onder de slaven te leven en te getuigen van hun Heiland. Maar in het Nederland van de 18e eeuw werd de zending der Herrnhutters tegengewerkt, omdat ze volgens de predikanten niet zuiver in de leer waren. En de christelijke leer vond men toen belangrijker dan het christelijke leven.

Het krachtige, godsdienstige leven van de 16e en 17e eeuw verslapte in de 18e eeuw. Men ging uit sleur ter kerk, niet uit behoefte en met vreugde of dankbaarheid. Och, het geloof werd ook niet door lijden en vervolging beproefd. Integendeel, om een staatsbetrekking te krijgen, moest je lid zijn van de hervormde kerk, de staatskerk. Het was dus in je voordeel gelovig te schijnen, ook al meende je er niets van. Neen, geléden om het geloof werd er in de 18e eeuw in Frankrijk, Spanje, Duitsland, Hongarije en Italië, waar duizenden protestanten de bittere beker van het martelaarschap dronken. In de Spaanse kelders lagen ze te sterven, ja in het oude land der inquisitie gingen er nog honderden naar de brandstapel, toen de strijd om de gewetensvrijheid in ons land al vóór anderhalve eeuw beslist was. Van de vruchten dier vrijheid genoot men hier rijkelijk, ook de hierheen geweken Herrnhutters. Maar dezen vergaten niet, God de vruchten der dankbaarheid weer te geven in een leven, aan Zijn dienst gewijd. En waar de Westindische compagnie niets beters wist te doen dan geld te maken uit de handel in zwartmensen, daar brachten de Herrnhutters in een leven van opoffering het goud van de boodschap des Heils. Daar was de kerk in de republiek van het vrije geweten nog lang niet aan toe.

Ook de predikanten der Oostindische compagnie gingen niet met dat doel naar Indië. Ze stonden in dienst der handelsvereniging, kregen hun standplaats aangewezen en verzorgden de Hollands-Indische gemeenten. Alleen in de Molukken waren ook gemeenten van Inheemse christenen. De Evangelieprediking onder hen was in de 16e eeuw door Portugese priesters begonnen. Bij de komst der Hollanders werd dit werk voortgezet door de compagniespredikanten en zo ontstonden daar de Ambonse en Menadonese gemeenten. En ook in Batavia, de hoofdzetel der compagnie, was een kleine gemeente van Inheemse christenen. En men verbaast zich, als men leest, dat er zelfs een schooltje was, waar slavenkinderen gelijk op met de Hollandse jeugd lezen, schrijven, rekenen en de catechismus leerden. – Ja, er was ook een weeshuis, al was het dan een slechte nabootsing van het beroemde Amsterdamse!

Och, wat kon men ook anders verwachten? Een handelsvereniging als de V.O.C. was nu eenmaal geen instelling voor liefdadigheid en Evangelisatie. Ze was er om handel te drijven en anders niet. Zo wilden het de bewindhebbers in Holland. Als die maar rijkgeladen vloten uit Indië zagen komen, was het al lang goed. Van oorlog voeren, van gebiedsuitbreiding moest men niets hebben. Dat kostte maar geld voor soldaten en ambtenaren en dat moest allemaal van de winst af.

En toch zagen we in Indië gebeuren, wat de heren XVII in Holland en de gouverneurs-generaal eigenlijk niet wensten: de compagnie voerde wèl oorlog, kreeg wèl gebiedsuitbreiding, een leger van soldaten en ambtenaren, ja, werd een staat op zich zelf. Het waren allerlei omstandigheden, die de V.O.C. op deze weg drongen.

Op Java waren twee Inheemse rijken: Bantam, op west-Java, en het rijk Mataram, waartoe midden- en oost-Java behoorden. Daartussen lag het kleine gebied der V.O.C. met Batavia als middelpunt, een gebied, waarvan de grenzen niet nauwkeurig bepaald waren. Met Bantam kon de compagnie het nooit best vinden, met Mataram stond ze op goede voet. Aan het hof te Karta, de hoofdstad van Mataram, hadden wij onze gezanten, die er slag van hadden met de sultan om te gaan en – daar was het immers om te doen! – de handel van de V.O.C. op Mataram te bevorderen.

Doch wat gebeurde? In 1674 kwam de vorst van Mataram, Amangkoerat I, met zijn onderdanen in grote moeilijkheden. Daar was hij zelf de schuld van, hij was een tiran zonder weerga. Dertig jaar verdroegen de Javanen zijn redeloze wreedheid. Niemand was voor hem veilig. Hij doodde de vertrouwden van zijn vader met hun families. Aan het hof was geen dienaar of raadsman, hoe hoog van geboorte ook, zijn leven zeker. Zijn wreedheid was een ziekte. Toen één van zijn vele vrouwen stierf, liet hij, ten teken van rouw, op haar graf honderd andere voorname vrouwen de hongerdood sterven. Hij schiep er vermaak in, zijn onderdanen zonder reden voor de krokodillen te werpen, zelfs zijn mohammedaanse priesters, en in de rivier langs de kraton zag men soms de lijken bij tientallen drijven. Amangkoerat was een zinneloos man. Tegen hem kwamen zijn onderdanen ten slotte in opstand.

De leider hiervan was Troenodjojo, één van Amangkoerats leenmannen, een moedige Madoerese prins. Hij noemde zich de ware vorst van Java, kreeg grote aanhang, maakte zich meester van Madoera, rukte oost-Java binnen en bedreigde de hoofdstad reeds. In deze nood riep Amangkoerat de hulp der compagnie in.

Te Batavia voelde men er niet veel voor, zich met de zaak te bemoeien. Wie de troon van Mataram bezette, was de compagnie onverschillig. Maar toen Troenodjojo geheel oost-Java had veroverd en zijn bondgenoten, de Makassaarse zeelieden, Java's noordkust plunderden, zodat alle handel onmogelijk werd gemaakt, kon de regering niet langer werkeloos toezien. Ze zond in 1677 admiraal Speelman naar Japara en deze probeerde het met Troenodjojo eens te worden. Hij wilde hem wel als sultan van Mataram erkennen, maar eiste ook waarborgen voor de vrije Hollandse handel.

Troenodjojo wees echter alle voorstellen hooghartig af en verklaarde: „Ik ben de rechtmatige sultan van gehéél Java".

Toen begreep de compagnie, waar ze aan toe was. Haar bestaan op Java stond op het spel. Eindelijk besloot ze partij te kiezen. Troenodjojo had de hoofdstad Karta reeds genomen, de kroon en de rijkssieraden veroverd. Amangkoerat moest vluchten en stierf onderweg. Zijn zoon vluchtte naar Japara, stelde zich onder bescherming van admiraal Speelman, en sloot een verdrag met hem. De compagnie zou hem als vorst van Mataram erkennen, hem in de strijd tegen Troenodjojo helpen en voor die hulp zou zij een deel van de Preanger tot de Indische oceaan en Semarang met omgeving ontvangen.

Een moeilijke veldtocht dwars door Java's binnenland begon. De Javaanse troepen van Amangkoerat II verrichtten hulpdiensten, maar in de strijd zelf had het Hollandse leger weinig aan hen. Wel kreeg de compagnie in deze bange tijd gewapende hulp van Aroe Palakka, de vorst van Boni, die tien jaar geleden door ons geholpen was en nu zijn Boeginese troepen zond, om Batavia te beschermen en in oost-Java Troenodjojo te bestrijden. Na grote inspanning gelukte het, de hoofdstad voor Amangkoerat II te hernemen en deze ontving thans kroon en rijkssieraden terug. Het duurde nog drie jaar, eer Troenodjojo zo in het nauw gedreven was, dat hij zich moest overgeven. „Maar," zei hij er bij, „ik stel mij onder de bescherming der compagnie, ik geef mij niet aan Amangkoerat over." Hij wist wel, welk lot hem dan wachtte.

De Hollandse commandant, die er voor zorgen moest, dat Troenodjojo's leven gespaard zou blijven en hem veilig naar Batavia moest overbrengen, was echter onvoorzichtig en te goed van vertrouwen. Amangkoerat vroeg een onderhoud met de Madoerese prins te mogen hebben en de Hollandse commandant, die geen kwaad vermoedde, stond dit toe. Maar tijdens het gesprek kriste de lafhartige sultan van Mataram uit wraakzucht de weerloze tegenstander, die hij met de wapenen in het veld niet had kunnen overwinnen. De regering te Batavia was zeer verontwaardigd en riep de commandant voor de krijgsraad, om zich te verantwoorden voor zijn verregaande zorgeloosheid. En alleen de vreugde over de geëindigde krijg was de oorzaak, dat het vonnis mild was.

Door deze oorlog was Mataram afhankelijk van de compagnie geworden. Speelman werd later gouverneur-generaal en heeft ook de moeilijkheden met Bantam opgelost. In dit rijk brak een twist uit tussen de vorst en zijn zoon, de kroonprins. De laatste riep de hulp der compagnie in en sloot na zijn verheffing tot sultan een verdrag van vriendschap met de V.O.C. Daarbij werd bepaald, dat ze de alleenhandel op Bantam kreeg. Zo was haar macht op Java aan het eind van de 17e eeuw zeer uitgebreid.

In de verschillende opvolgingsoorlogen om de troon van Mataram verzwakte dit rijk hoe langer hoe meer. De V.O.C., die *a* gezegd had, moest ook *b* zeggen en er telkens met haar macht aan te pas komen, om de zaak der opvolging te regelen. Meer en meer kreeg zij de rol te vervullen van oppersouverein in de Javaanse zaken. Na drie opvolgingsoorlogen tussen de verschillende sultanspartijen besloot men eindelijk in 1755 het rijk Mataram maar te verdelen in twee gebieden, Djokjakarta en Soerakarta, om op die manier de rust en de vrede te herstellen. Onafhankelijk waren die twee nieuwe rijken niet. De compagnie werd oppersouverein; van handelsvereniging was zij geworden bestuurster van een staat met ambtenaren en soldaten. En de kooplieden werden gouverneurs, met hoog gezag bekleed.

Maar al was onze uiterlijke macht groot, toch leefden de weinige Hollanders op Java dikwijls in vrees en beven voor hun lot en dat der compagnie. Geruchten van opstand en verraad brachten Batavia meer dan eenmaal in beroering. En dan gebeurden er dingen, waarvan men later veel spijt had.

Eén van de gruwelijkste voorvallen was wel de Chinezenmoord te Batavia in 1740. Hoe kwam de Bataviase burgerij tot zulk een verschrikkelijke daad? De Chinezen waren toch steeds ijverige, nuttige handwerks- en kooplieden in Batavia geweest. Ja, Coen en de andere gouverneurs-generaal waren zo met hen ingenomen, dat zij hun overkomst en vestiging te Batavia aanmoedigden. Want er was gebrek aan goed werkvolk, de Chinezen waren handige en goede vaklieden en dus onmisbaar. Zij verdienden flink geld en velen van hen werden rijk door de tussenhandel. Zij zorgden, dat de producten in het binnenland opgekocht en naar de factorijen der compagnie aan de kust vervoerd werden. Met China zelf onderhield de compagnie een drukke handel. Op het eiland Formosa had ze een eigen kasteel en kantoor gehad, het was helaas weer verloren gegaan, doordat onze mensen geen hulp uit Batavia kregen. Maar het verkeer met China, over en weer, was gebleven. Met hun jonken brachten de Chinezen hun thee, porselein, zijde en andere waren naar Batavia, dat in die tijd de grootste en drukste handelsstad van geheel oost-Azië was. En met die jonken kwam ook veel volk mee, arme, behoeftige Chinezen, aangelokt door de verhalen over het rijke Java.

Zo kreeg Batavia ten slotte te veel Chinees volk binnen haar muren. Er was geen arbeid meer voor. Waar moesten die mensen zonder middelen van bestaan blijven? Ze zwierven bij honderden in de omstreken van Batavia rond en vormden zelfs rovertroepen. Daar moest de regering een eind aan maken. Iedere Chinees moest toen een pas kopen, een verlofbrief, als bewijs, dat hij een bestaansmiddel had. En de hebzuchtige, oneerlijke ambtenaren lieten zich voor zo'n briefje grof betalen. De Chinezen, die daarvoor te arm waren en buiten of binnen de stad werkloos rondzwierven, werden opgepakt. Wat moest men daarmee aan? „Naar de kaneeltuinen van Ceylon," zo besloot de regering kort en goed, „daar kunnen we nog genoeg werkvolk gebruiken; en de rest brengen we eenvoudig naar China terug."

Korte metten! Zonder veel omslag bracht men de staartmensen naar de schepen. Dat gaf een ontsteltenis onder hen. Ze weken bij honderden de stad uit, want ze geloofden niet, dat ze levend in Ceylon of China zouden aankomen. De zotste praatjes vonden geloof. Het stond voor hen vast: „We worden overboord gegooid, zodra we buiten de kust zijn".

Toen braken er angstige weken voor Batavia aan. Duizenden Chinese burgers, die er vanouds gewoond en gewerkt hadden, bleven in de stad, maar wie geen verlofbrief hadden, weken uit en sloten zich bij de opstandelingen buiten de stad aan. Daar vielen ze de alleenstaande huizen van Europeanen aan, moordden en plunderden, en de militaire patrouilles werden overvallen en afgemaakt. Aanslagen op de poorten en wallen volgden, maar werden afgeslagen. De bendeleiders zonden brieven naar de Chinezen binnen de muren. Daarin stond, dat ze op 9 October weer een aanslag op de stad zouden doen. Ze wekten de Chinezen binnen de stadsmuren op, om tegelijkertijd een opstand te beginnen, alle Europeanen te vermoorden en Batavia in te nemen. Deze berichten brachten de Hollandse en Inheemse burgers tot opperste angst. De regering liet huiszoeking doen en werkelijk vond men in enkele Chinese woningen wapens. Al was de samenzwering moeilijk te bewijzen, de Batavianen waren er zeker van: „De Chinezen willen ons vermoorden en zich van onze stad meester maken".

En werkelijk had op de afgesproken dag de aanval van buiten op de stadswallen plaats. Tijdens de gevechten brak er brand uit in de Chinese wijk binnen de stad. „Dat is het sein van de opstand!" riepen de burgers. „Doodt de Chinezen!"

Maar er was geen opstand. De brand was geen sein, maar een ongelukkig toeval. Geen Chinees binnen de stad had zich gewapend. Welke Europeaan geloofde dit echter in Batavia? Niemand. De angst dreef hen tot verschrikkelijke daden. Ze

hitsten elkander op, soldaten, matrozen, arme en voorname burgers, slaven en Inheemsen, bijna ieder deed mee. „Dood aan de Chinezen!' Het werd een afgrijselijke moord-, brand- en plunderpartij, die een week aanhield. Zoals weleer de Israëlieten een vijandig volk met de ban sloegen, zo deden de Batavianen het nu met de Chinezen: geen kind, geen ziel bleef gespaard. Honderden huizen gingen in vlammen op, – wie vluchtte, werd afgemaakt. Toen men binnen de muren geen Chinezen meer vond, begon de jacht buiten de stad. Na een week was de wraakzucht bekoeld. Men schatte het aantal doden op 10.000.

Deed de regering daar niets tegen? Neen. De gouverneur-generaal Valckenier zei: „Ik kòn het niet beletten, het volk was tot razernij gebracht". Maar hij had ten minste zijn soldáten kunnen verbieden mee te doen. Hij liet hen begaan. – En dat de regering en de burgers er zich niet van bewust waren, dat ze zich aan een gruwelijk misdrijf schuldig gemaakt hadden, bleek, toen de rust hersteld was: er werd een dankdienst in de kerk gehouden voor de gelukkige onderdrukking van de opstand. – Maar in Holland dacht men daar anders over.

Toen het bericht van de moord bij de bewindhebbers in Holland kwam, waren dezen ontdaan. Ze gaven bevel de gouverneur-generaal als hoofdschuldige gevangen te nemen en te berechten. Valckenier had intussen ontslag genomen en was al op reis naar het vaderland. Hij bereikte het echter niet. Bij kaap de Goede Hoop werd hij aangehouden, naar Batavia teruggebracht en in arrest gesteld. Het scheen moeilijk te bewijzen, dat hij meer schuld had dan de andere heren van de raad van Indië, die nog steeds vrij rondliepen. En toen hij na negen jaar in zijn sombere gevangenis overleed, hadden de rechters in zijn zaak nog geen vonnis geveld.

Zo ging het in het Batavia der 18e eeuw: wie het eenmaal bij de hoge regering verkorven had, was niet gelukkig. Dominee of koopman, gouverneur of soldaat, allen hebben dit op hun beurt ondervonden. Er zijn wel Hollandse gouverneurs onthoofd en dominees maanden lang in arrest gehouden. Er kon rechtgesproken worden, waar men nu van siddert. Hard, wreed, barbaars streng was de tucht. Dat begon al op de schepen der V.O.C. Och, het was ook niet het beste volk, dat naar de Oost ging. Als er gebrek aan mensen was – en dit was meestentijds het geval – dan werden er soldaten geronseld, geprest; het geboefte uit de gevangenis, landlopers en zwervers gingen geboeid naar de schepen. Daar waren ook veel buitenlanders bij. Was het wonder, dat ze nog al eens tot muiterij kwamen? En voor hen had men een keur van straffen. Muiters werden geradbraakt, de hand afgekapt, opgehangen, of op een onbewoond eiland achtergelaten. Wie gekielhaald werd – driemaal onder de kiel van het schip doorgetrokken – kwam meestal bewusteloos boven en niet zelden haalde men een dode op.

Men kon in Indië geluk hebben, opklimmen tot zeer hoge rang, – men kon ook een half leven klerk of soldaat blijven, en dat was een troosteloos bestaan. Want in het kasteel van Batavia was men niet makkelijk. Een klerk, die slordig had geschreven, kreeg met de geweerkolf lustig voor zijn gat; je had er bij, die weken met een keten aan hun lessenaar geklonken waren. Rottanstraffen waren zeer gewoon. Ook op-schild-wacht-staan gebruikte men als straf. Dan kregen de stakkerds een stalen helm op, verzwaard met een kanonskogel en liet men hen in de brandende zon staan, tot ze flauwvielen. Of ze werden gewipt – opgetrokken en losgelaten – zodat ze met een plof op de grond kwakten; kwam men er met een armbreuk af, dan mocht men zich gelukkig prijzen. Zo en niet anders was de tijd. Jong en oud, man en vrouw, woonden de terechtstellingen bij. Daar was men aan gewend, ook in Holland, en de straatjeugd bespotte en plaagde de lieden, die aan de schandpaal stonden.

Ook het houden van slaven was een zeer gewone zaak in Indië. Wie geen slaven had, was niet in tel. Ze woonden op het erf, in de bijgebouwen der grote huizen en

Een wandeling buiten Batavia

hadden merendeels een goed en zorgeloos leven. Luister maar eens, wat een koopmansvrouw in Batavia er zelf over schrijft: „Wij hebben er 60. Wat ze allemaal te doen hebben? Vier jongens lopen achter mijn man en mij, als wij uitgaan, ook zoveel meiden. Zes staan er achter onze stoel aan tafel. Drie spelen er op de bas, de viool en de harp, als wij aan tafel zitten. De rest gebruik ik voor huiswerk, boodschappen, naaien, breien en dergelijke handwerken. Eén past er op de dranken in de bottelarij, drie zijn er in de keuken. De meiden gebruik ik voor kantnaaien, werken en linnen te maken. Vier passen er op mij. Eén moet in het voorhuis zitten om boodschappen aan te nemen".

Wat deden de mensen toch met al die last? Och, dat hóórde nu eenmaal zo. De Indische groten hadden ze ook. Dus de Hollander mocht daar niet voor onderdoen. Maar een herrie dat ze maakten om het huis! Want al die slaven en slavinnen hadden ook hun kindertjes op het erf. En je behoeft niet te vragen, hoe duur zulk een vorstelijk leven voor een voornaam koopman of ambtenaar in Indië was. En toch hadden die heren een bespottelijk laag salaris; daar was geen droge rijst van te eten. Hoe was het dan mogelijk, in paleizen van huizen te wonen en zeer rijk naar Holland te gaan?

Dat zat zo. Ieder koopman en ambtenaar ontving zijn voornaamste inkomsten uit èigen handel. Dat mocht eigenlijk niet, want de compagnie had immers de alleenhandel. Maar ze betaalde haar ambtenaren zo slecht, dat dezen wel naar andere inkomsten moesten omzien. Zo ontstond de zogenaamde smokkelhandel, het bedrog met de prijzen en het gewicht der producten. Daar deed iedereen aan mee en dat werd destijds geen bedrog genoemd. Het moeilijke en gevaarlijke voor de mensen was alleen, het niet àl te bar te maken. Want dan werd men jaloers op elkander en

kwamen er rechtszaken van. Maar de bedriegerijen bleven. Het bedrog werd regel. Het zou één der voornaamste oorzaken van de ondergang der V.O.C. worden.

Het bedrog – regel. Zo was het niet alleen met de kooplieden en ambtenaren in Indië, zo was het ook bij de regenten in de republiek. Die leefden van de handel in ambten. Hoe kwamen zij daartoe? Wel, de burgemeesters, schouten, schepenen kregen bijna geen bezoldiging voor het ambt, dat ze bekleedden. Toch eiste ieder, dat ze hun stand zouden ophouden en deftig voor de dag zouden komen. Maar dat kostte geld. Dat moest toch ergens vandaan komen. Van hun nietig burgemeesters- en rechterstractementje konden ze op geen stukken na bestaan. Handel drijven in allerlei waren, zoals de koopman-regent in de 17e eeuw, deden ze niet meer; dus – was de handel in de ambten, waarover zij te beschikken hadden, het enige middel van bestaan. En het kwaad woekerde steeds verder. De voordelige betrekkingen werden aan de meestbiedende verkocht, de opbrengst was voor de heren, die de baantjes te geven hadden. Natuurlijk waren er naast de slechte, hebzuchtige regenten (de wolven), ook bekwame, ernstige en – op hun manier – eerlijke regenten. Maar die konden aan de toestanden niets veranderen.

Het kwaad ontstond niet ineens, maar langzamerhand. De regenten wenden aan het bedrog, omdat ze nooit vervangen werden; er kwamen zelden nieuwe uit andere families bij. Integendeel, men hield de ambten zoveel mogelijk in de familie. De regenten zorgden er zelf voor door hun afspraken en overeenkomsten, dat zij en hun families aan het roer bleven. Een meerderheid in een stadsbestuur wist zich altijd tot meerderheid te houden door een overeenkomst van vriendschap met elkaar te sluiten. Hoe zo'n afspraak er uitzag? Wel, hier heb je er bijvoorbeeld één uit 1714, in Utrecht gesloten, tussen de heren, die toen in de bisschopsstad de baas waren. (Ik zal de Franse woorden maar door Nederlandse vervangen.)

„Heden hebben de heren, hier beneden genoemd, met elkaar opgericht een *onverbrekelijke* overeenkomst en een *eeuwigdurende* vriendschap gesloten, met dit oprecht doel, om eerst en vooral het algemeen welzijn van de provincie en de stad Utrecht te bezorgen en na het bereiken daarvan, elkaar alle denkbare voorrechten, genoegens en voordelen, zo voor hun personen als eigen families toe te brengen." Dan volgde een lijst van de ambten en baantjes, een rooster van opvolging, en ieder kreeg zijn beurt. En als er soms een betrekking was, waarvoor de familie zich te voornaam achtte, bijvoorbeeld het ambt van stovenzetster in de kerk, dan streek men het tractement er voor op en liet een ander het eigenlijke werk voor een fooitje doen. Men was er zich niet meer bewust van, wat bedrog en wat eerlijkheid was. Zo gaf men iemand een betrekking van *f* 100,– per maand. Maar daar zat een voorwaarde aan. De gelukkige moest het voor *f* 50,– doen, de andere *f* 50,– waren een presentje voor de heren van het stadsbestuur, die de man aan het baantje hadden „geholpen".

Zo ging het overal, in alle steden. Een burgemeester van Amsterdam gaf zijn baby als doopgeschenk de betrekking van postmeester, die *f* 1000,– per maand opbracht. En als er soms meer „rechthebbenden" voor zulke baantjes waren, dan werden de inkomsten verdeeld en dan werden de gelukkige kinderen halve postmeesters, kwart stovenzetster, enz. Vrouwen, jonge meisjes, zuigelingen konden allerlei betrekkingen bekleden, de inkomsten er van ontvangen en anderen voor een kleinigheid het werk laten doen. Goed betaalde ambten waren: opperveegster (van de Dam in Amsterdam), opperturftelster, opperstovenzetster, opperlantaarnopsteker, enz. enz. Ja, kinderen in de weg kregen de aanstelling tot officier en – het tractement er van op hun naam. De doodgraver in de Westerkerk van Amsterdam betaalde aan de dochter van de burgemeester *f* 1000,– per jaar. Dat was de voorwaarde om doodgraver te mogen blijven, – een zeer voordelige betrekking, want voor begrafenissen

had men veel geld over. De dochters van de burgemeester van Harlingen waren portierster en genoten daarvoor een bezoldiging. Waar woonden ze? Natuurlijk in Harlingen. Mis! In Bolsward en Breda. Wie deden het werk? Anderen — en voor een kleinigheid. Dan kon allemaal.

Maar waren de burgers daar niet verontwaardigd over? Neen. Ze wisten dit alles. Het gebeurde niet in een hoek. Men wist niet beter, of het hoorde zo. Zolang de burgers het niet àl te slecht hadden en de armen bedeeld werden, was er van ontevredenheid of oproerigheid tegen de regenten geen sprake. Integendeel, men had eerbied voor hen en hun deftige families. Dezen waren op hun tijd zeer milddadig, gaven grote bedragen aan weeshuizen, oudemannen- en besjeshuizen, aan inrichtingen voor armen en zieken. Ja, de zorg voor de armen was voor de rijken een erezaak. De diaconie hield eens per week haar dag voor de uitdeling; de behoeftigen stonden netjes voor het hekje, hoorden hun namen afroepen en dan kregen ze het bedrag, waarvoor ze in het boek genoteerd stonden. En als het kermis was, kregen de kinderen een paar duiten extra.

Ziekenhuizen waren er ook, maar geen fatsoenlijk mens ging er heen, alleen zwervers en de allerarmsten. Inrichtingen voor geesteszieken hield men er ook op na, de dolhuizen geheten. Dat waren vieze gevangenissen, met dit verschil, dat de stumperds op bepaalde dagen, de dolhuisdagen, voor geld te kijk waren. Och, wat kan men anders verwachten van een tijd, waarin iemand, die niet in heksen geloofde, een onverbeterlijke ketter was!

De eerste helft der 18e eeuw was een tijd van langdurige vrede, rustige rust en grote weelde, vooral bij de rijken. Het was de *pruikentijd*, en onze vroegere eenvoud en degelijkheid waren heen. Ons volk verfranste: in meubels, kleren, spijzen en dranken, ja in alles deed men de Franse gewoonten na. Pruiken droeg men in allerlei soorten en voor allerlei gelegenheden. Je had krul-, rol- en staartpruiken, kerk-, bezoek-, straat- en huispruiken. Rijk en arm, jong en oud, deed er aan mee. De rijken droegen de dure soorten van vrouwenhaar, de armen hadden ze van paardenhaar. De dames zaten altijd te scharrelen met de nieuwste, zotste vindingen uit Parijs. Van ijzerdraad en haar maakte men kapsels in de vorm van schepen, torens, tuinen, beestjes. De dames zaten vol poeier, pommade en parfum; op de neus, kin of wang plakten ze moesjes, stukjes papier, om zich mooi te maken. Voor de pronk rijgde men zich in nauwe corsetten. De heren liepen op hoge hakjes, met waaiertjes in de hand, ze zaten vol strikken en linten, droegen kleren in rood en blauw, ja in alle kleuren van de regenboog, en alles van zijden en andere dure stoffen. De jongeheertjes zaten uren bij de kapper en alleen om dik te doen hadden ze twee dassen en soms twee horloges; ze kamden hun wenkbrauwen, verfden hun lippen en namen les in het nemen van een snuifje uit hun gouden snuifdoosje. Hoe dat ging? Hoort!

Buig met statie!
Twee voet achteruit in spatie!
Weer vooruit met gratie!
Buig nu zonder blamatie
naar de manier van de Franse natie!
Haal uit uw zakkamizool,
alsof gij het deedt op 't parool,
dat u geleerd werd in de Franse school,
uw snuifdoos, klein, groot of mignool.
Klop er op met manieren,
snuif met edeler zwieren,
open hem gezwind,
bied hem aan uw vrind.

Een buurt, waar zeer veel rijken woonden, was de Vechtstreek. Die werd de mennistenhemel genoemd. Want daar woonden veel doopsgezinde kooplieden. De doopsgezinden mochten geen wapens hanteren, maar leverden ze wel aan vriend en vijand en werden er rijk van. Voor de vrijheid strijden deden hun voorouders niet; van de vrijheid en voorspoed, die daarop volgden, genieten en de vruchten daarvan plukken, daar hadden de doopsgezinde zonen wel slag van. Hun huizen in de Vechtstreek waren pralerige paleizen, hun tuinen vol dure tierelantijnen. Maar zij waren het niet alleen. Allen deden mee aan de zucht naar weelde en dikdoen.

Daarvoor had men goud, geld nodig. Om dat te krijgen, ging men tot de dwaaste dingen over. Er ontstond weer een zotte hyacintenhandel, waarmee het precies zo ging als vroeger met de dwaze tulpenhandel. Zwendelaars richtten allerlei banken op, zogenaamde maatschappijen, waaraan de mensen hun geld gaven. Een poosje kregen ze hoge rente, waardoor anderen weer verleid werden ook hun geld te wagen. Tot ze merkten, dat al hun papieren aandelen waardeloos waren. Ja, zelfs de Staten-generaal deden er op hun manier aan mee en gebruikten de dobbelzucht der mensen, om er geld aan te verdienen. Ze richtten namelijk in 1726 de staatsloterij op. En de staat verdiende er zoveel aan en zo gemakkelijk, dat die loterij er nu nòg is. – Zo lokte het ene kwaad het andere uit.

Met het recht nam men het ook zo nauw niet. O, de straffen waren nog zeer streng en wreed. Ondeugende kinderen werden opgepakt, gegeseld en gebrandmerkt, en soms werden er kleine boefjes opgehangen en geradbraakt. Nog in 1723 werd een valse munter in de kokende olie verbrand. Neen, zachtzinnig was de rechtspraak nog niet. Maar een groter kwaad was, dat de rechters omkoopbaar waren. De mensen rijmden niet voor niemendal: „Schouten en baljouwen grijpen als wouwen!" Daar konden ook de roomsen van meespreken. Die hielden hun „stille" godsdienstoefeningen, welke eigenlijk verboden waren. De baljuwen – dat waren de hoofden der politie – wilden wel een oogje dichtdoen en de roomsen niet lastig vallen, als de pastoor dan maar voor een presentje van *f* 1000,– of zo zorgde.

Er waren nog altijd veel roomsen in het land. Hun aantal werd toen geschat op het derde deel van de bevolking; één derde deel was gereformeerd, de rest behoorde tot verschillende andere kerken en sekten. De predikanten hadden het niet rijk. In die weeldetijd verdienden velen niet meer dan *f* 50,– per maand; zonder de geschenken der gemeenteleden konden ze niet goed rondkomen. Hun vrouwen verdienden wat bij door kostgangers te houden, met een winkeltje, met verkopen langs de huizen, soms met bier brouwen of brandewijn stoken. Met de onderwijzers was het nog erger gesteld. Die hadden allerlei bijbaantjes, zoals klokkenluider, doodgraver en koster, maar ook zij moesten het vooral hebben van de liefdegaven van boeren en burgers.

De ontvangers der belastingen waren vaak oneerlijk en daardoor zeer gehaat. Zij kregen van de regenten het recht om belastingen te innen en kochten dit ambt voor een grote pachtsom. De opbrengst der belastingen was overigens voor de pachter, de ontvanger. En die zorgde er natuurlijk wel voor, dat hij niet tekort kwam. De belasting was ook niet goed geregeld naar vermogen en inkomen; de rijken betaalden veel te weinig en hadden veel vrijstellingen. De armen en de gewone burgers echter betaalden veel, omdat de belastingen op de levensmiddelen zo hoog waren.

Velen drongen aan op het wegnemen van die misbruiken. Vooral Van Slingelandt, die van 1727 tot 1736 raadpensionaris was, deed er zijn best voor en heeft ook wel iets bereikt. Maar zijn plan, om het regeerstelsel van provinciën en steden te veranderen, kon hij niet uitvoeren. Ja, vóórdat hij raadpensionaris werd, moest hij beloven, aan de *wijze* van regering van stad en land niets te veranderen. Zo bang

waren de heren regenten voor het verlies van hun macht en voorrechten.

Voor herstel van de prins van Oranje in de rechten van Hollands stadhouder hoefden ze echter niet bevreesd te zijn. Nu ja, hij had de titel van Oranje nog, het prinsdom Oranje zelf was hij immers kwijt. Dat zuid-Franse landje was bij de vrede van Utrecht aan Frankrijk afgestaan. Wel was hij tot stadhouder van Friesland gekozen, later van Groningen en zelfs van Drente en Gelderland, maar Holland, Zeeland en Utrecht dachten er niet aan, dat voorbeeld te volgen. De prins was bovendien een zwak en gebrekkig man. Als kind van vijf jaar was hij ernstig gevallen, hij had er een kromme rug en een zwakke gezondheid uit overgehouden. Toch bleef Willem Karel Hendrik Friso een prins van aanzien. Dat bleek wel uit zijn huwelijk met prinses Anna, dochter van de Engelse koning George II. Deze wilde op die wijze de band tussen het Britse rijk en de Nederlanden behouden en sterker maken.

Want nog steeds had Europa vertrouwen in de kracht en de invloed van de republiek. Ze teerde nog op haar oude roem. En al bemoeide ze zich niet graag met de Europese zaken, door het verbond met Engeland bleef ze er toch bij betrokken. Zo sloten wij in 1731 met keizer Karel van Oostenrijk een overeenkomst. Deze keizer was bezorgd over de opvolging, als hij zou komen te overlijden. Hij had geen zoon en nu was het zijn hartewens, dat zijn dochter Maria Theresia eenmaal zijn kroon zou dragen. Daarvoor moest zij beschermers hebben, want hij vreesde terecht voor de naijver en de hebzucht zijner onbetrouwbare buurvorsten. Plechtig beloofden Engeland en Nederland, dat zij Maria Theresia zouden bijspringen, als het nodig mocht zijn; ze ondertekenden de onaantastbare wet der opvolging, welk stuk de *pragmatieke sanctie* werd genoemd.

„Maar – voor wat, hoort wat," zei de koopman Holland, die meende, dat de ene dienst de andere waard was. Holland had ook een wens. De keizer, die immers ook heer der zuidelijke Nederlanden was, had in Ostende een vereniging doen oprichten, die handel op Oost-Indië dreef. Ook een Oostindische compagnie dus. En die compagnie van Ostende was een kleine mededingster van de grote V.O.C. Daarom vroeg Holland om opheffing daarvan. Op die voorwaarde zou het de keizer van dienst zijn. En Holland kreeg zijn zin. Voor de veiligheid van zijn geliefd kind had de keizer alles over.

Hoe werd hij misleid! Toen hij in 1740 overleed, besprongen Frankrijk, Spanje, Beieren, Saksen en Pruisen het rijk van Maria Theresia, gelijk wolven hun weerloze prooi. Het was Frankrijk natuurlijk om de Oostenrijkse Nederlanden te doen. Engeland hielp Oostenrijk trouw, door troepen naar de zuidelijke Nederlanden te zenden, en ook ter zee, tegen Frankrijk. De republiek deed niets dan wat geld zenden. Er was geen leger. De barrière-steden in België waren voor de verdediging niets waard. De vloot? Die bestond uit acht schepen, en had een 73-jarige admiraal, die al 15 jaar uit de practische dienst was. Het was een schande voor de republiek, haar beloften aan Engeland en Oostenrijk niet na te komen. Ze was bang, Frankrijk te ontstemmen. Ook goede vaderlanders waren verontwaardigd. De Oranjegezinde Van Haren dichtte in die dagen:

Verklaart ons heden toch, o zeven rijke landen,
weleer zo sterk van moed en handen,
zegt ons, wat doet die held op uw gouden munt?
Verbeeldt hij, wat gíj durft en kunt?

Beschenkt veel liever hem met nieuwe pronksieraden,
blanketsels, vrouwelijke gewaden!
En geeft hem ene naald met ene gouden draad,
opdat hij *leliën* bordure voor de staat!

De „held" was de ruiter, die op onze munt afgebeeld stond. Die paste niet meer als zinnebeeld voor ons. In het wapen der Franse koningen stond een lelie. En om de Fransgezindheid van Holland te hekelen, spotte de dichter: „Laat die „held" liever leliën borduren!"

Eindelijk, toen het te laat was, zond Holland op aandrang van Engeland 6000 man hulptroepen naar de zuidelijke Nederlanden. Toen verklaarde Frankrijk ook ons de oorlog en zo werden wij betrokken in de Oostenrijkse opvolgingskrijg. Dat was in 1744. Frankrijk nam zonder moeite onze barrière-steden, versloeg het Engels-Hollands leger in twee ontmoetingen, veroverde Vlaanderen, rukte daarna Staats-Vlaanderen binnen, Sluis en IJzendijke vielen reeds en voor Zeeland was het gevaar nu vlak bij de deur!

Wie kon het land nog redden?

Het volk kwam in beweging. Het liep te hoop voor de stadhuizen en luidde de noodklokken. Of – waren het de vreugdeklokken?

XXIV. ONDER DE LAATSTE TWEE STADHOUDERS

Het bange voorjaar van 1747 gaf hetzelfde te zien als het rampjaar 1672. Evenals toen bij de Franse inval riep het volk om – Oranje. De volksbeweging begon in Vere. Binnen twee weken hadden de burgerijen in Zeeland, Holland en Utrecht de regenten gedwongen, de Friese stadhouder Willem Karel Hendrik Friso tot algemeen stadhouder en kapitein-generaal der Unie uit te roepen. In Mei 1747 klonk weer het aloude Oranje-boven door alle Nederlandse steden. En toen de Fransen in dat jaar Bergen-op-Zoom innamen, de Brabantse vesting, die zich altijd zo vroom en moedig tegen de Spanjaarden had gedragen, riep het volk: „Dat komt, omdat Oranje te weinig macht heeft. Geeft de stadhouder meer macht en alles wordt weer goed". Ja, zo meende het volk het nu eenmaal. De naam Oranje was nog altijd veel waard. Willem IV kreeg meer macht dan ooit een Oranje bezeten had. Erfstadhouder der gehele Unie werd hij, opperbevelhebber van leger en vloot, opperbewindhebber der Oost- en Westindische compagnie; hij kreeg het recht officieren en regenten te ontslaan en nieuwe aan te stellen; kortom, hij had de macht van een souverein vorst.

Maar helaas, Willem IV was geen Willem III en de republiek van 1672 was niet de republiek van 1747. Er was geen grote leidende staatsman, zoals Johan de Witt, die ten minste voor een sterke vloot gezorgd had. Van Slingelandt was al zeven jaar te voren gestorven. Zeeland lag geheel onbeschermd en als er geen Engelse vloot was geweest, die de Scheldemond en de eilanden bewaakt had, zouden de Fransen stellig Vlissingen en meer veroverd hebben. Willem IV was bovendien lichamelijk ongeschikt, om zelf een leger aan te voeren. Bevelhebbers ter zee of te land had de republiek ook niet. Het was dan ook een opluchting, dat er spoedig een eind aan de Oostenrijkse successie-oorlog kwam.

Alleen aan Engelands macht ter zee was het te danken, dat de vrede te Aken in 1748 niet nadelig voor ons was. De zuidelijke Nederlanden werden door de Fransen ontruimd en bleven aan Oostenrijk; wij kregen Staats-Vlaanderen, Bergen-op-Zoom en Maastricht terug; ook de barrière-steden, al waren ze als vestingen niets meer waard.

Thans verwachtte het volk, dat Willem IV de binnenlandse toestanden zou verbeteren. Daarvoor was nodig: een krachtig gezag, invloed van het volk op de benoeming der regenten en eenheid in de rechtspraak. Want er was geen gezag boven dat van de regenten. Deze heren regeerden als koningen in eigen gebied, en benoemden zich zelf en elkander. En de rechters waren niet vrij, maar afhankelijk van de regenten. Er waren in de Unie wel 150 rechtbanken, die niet aan dezelfde wetten waren gebonden, maar in elk gewest en stad weer een andere rechtspraak volgden.

Willem IV had de macht ontvangen, aan al dat kwaad een eind te maken. Helaas, hij gebrúikte die macht niet. Zijn taak was ook niet makkelijk, omdat hij eigenlijk vreemdeling in Holland was. Hij was niet op de hoogte van de toestanden en hij was geen staatsman. Hij kende geen andere, betere regenten en liet de oude families

aan het bewind. Hij was niet doortastend, niet moedig genoeg, om de gehéle staatsinrichting te veranderen. Een welwillend, vriendelijk man was hij, die niet met het oude durfde te breken.

Toen het volk dit merkte, was het teleurgesteld. Het had gehoopt op verbetering, maar alles bleef, zoals het was. Het treurige gevolg van de ontevredenheid was — oproer. Het begon in Friesland. De boeren daar waren verarmd door de vele belastingen, die de pachters op oneerlijke wijze inden. De helft, soms driekwart van de opbrengst kwam niet in 's lands kas, maar bleef in de zakken der schatrijke pachters. „Daar moet een eind aan komen!" eiste het volk. In troepen trokken de boeren het land door. In hun vaandels stond: Oranje en vrijheid! Het was een duidelijke leus. Maar de manier, waarop het volk zijn doel trachtte te bereiken, had al even weinig met Oranje als met de ware vrijheid te maken. Oproer was het. De mensen bestormden de huizen en kantoren der gehate ontvangers, verscheurden de belastingboeken, smeten de geldzakken der pachters het water in. Het was geen roof-, maar een vernieltocht. Zo ging het ook in Haarlem, Amsterdam en andere plaatsen. De pachtershuizen werden vernield, geplunderd; de prachtige meubels, alle stukken van de rijke huisraad werden uit de ramen op straat of in de grachten gesmeten. „Weg met de pachters!" was de kreet.

Toen pas nam Willem IV maatregelen. De pachters werden ontslagen en in hun plaats kwamen belastingambtenaren met een vast salaris. Een andere verbetering was, dat de inkomsten der posterijen niet meer in de zakken der postmeesters, maar in de kassen der provinciën kwamen. Oude regenten werden afgezet en door nieuwe vervangen; wie voor een ambt betaald werd, moest het ook uitoefenen, zodat een kind in de wieg geen betrekking meer kon bekleden. Maar al deze en andere kleine verbeteringen werden door volksoproeren afgedwongen. Ja, het is zelfs gebeurd, dat de burgers bij een bezoek van de prins in Amsterdam brutaalweg des nachts zijn logement binnendrongen en hem, terwijl hij te bed lag, hun eisen voorlegden. Hij was danig uit zijn humeur, beloofde alleen de zaken te zullen onderzoeken, maar verliet 's morgens de stad. En er kwamen wèl nieuwe stadsbesturen, maar de verkeerde wijze van regeren bleef voortbestaan. Door al deze gebeurtenissen leed het gezag, ook het gezag van en de eerbied voor de prins, veel schade. Het volk ging geloven, dat alleen door geweld en dreigementen de verbeteringen af te dwingen waren.

Er kwam een nieuwe partij op, de *democraten*, die invloed van het volk op de regering van stad, gewest en land eisten. Ze waren eerst Oranjegezind, maar keerden zich spoedig van Oranje af, toen ze bij hem geen steun vonden. Och, Willem IV had wel goede plannen, zoals de afschaffing van de uitvoerrechten, de bevordering van de vrije doorvoer der goederen, maar de regenten werkten hem uit eigenbelang tegen en Willem IV was niet doortastend genoeg, om zijn wil door te zetten. Hij leed veel onder dat heimelijk verzet, waartegen hij zich niet opgewassen voelde. Daarbij ging zijn gezondheid snel achteruit.

Zorg maakte hij zich ook over de opvolging. In 1748 was hem een zoon geboren, een Willem. Die zou hem dus eenmaal opvolgen, want het stadhouderschap was immers erfelijk geworden. Vóór zijn dood benoemde hij ook nog iemand tot maarschalk van het Unieleger. Dat was geen Nederlander, maar een hertog in dienst van Maria Theresia, de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel. Willem IV had hem leren kennen tijdens de Oostenrijkse successie-oorlog en had zoveel vertrouwen in hem, dat hij hem vroeg, in Nederlandse dienst te komen. Driemaal weigerde de hertog. Hij had immers ondervonden, dat er toch niet veel eer met het Staatse leger te behalen viel. Toen zond men gezanten naar de keizerin Maria Theresia en na veel moeite en grote beloften gelukte het eindelijk, haar en de hertog te bewegen, de republiek ter wille te zijn. De hertog kwam als maarschalk en raadsman in

Prins Willem IV en de burgers van Amsterdam

Nederlandse dienst. Zijn benoeming was één der laatste daden van Willem IV.
In de herfst van 1751 stierf de stadhouder op het Huis ten Bosch; hij was pas veertig jaar oud. De zorg voor zijn beide kinderen, een dochtertje van acht jaar en de kleine driejarige Willem, de lasten van het bestuur gedurende de minderjarigheid van deze Willem, kwamen nu op prinses Anna te rusten. Deze was eigenlijk regentes, maar ze werd gouvernante genoemd. Acht jaar bleef zij op haar lastige, onaangename post en ondervond niets dan tegenwerking van de Fransgezinde heren Staten. Het was onuitstaanbaar voor een Engelse koningsdochter, gelijk zij was, te merken, hoe men haar in niets gehoorzaamde. Hoe dikwijls drong zij aan op versterking van leger en vloot, op het nakomen van de verdragen en afspraken met haar eerste vaderland, Engeland! Er was geld genoeg, de handel bloeide als nooit te voren; het was een tijd van zeldzame voorspoed.

Maar zelfs voor de bescherming der handelsvloten had men geen geld over. Toen de sultan van Algiers, alleen om onze schepen in de Middellandse zee te kunnen roven, ons de oorlog verklaarde, moesten onze vaartuigen door Spaanse oorlogsschepen beschermd worden. Als màcht in Europa telde de republiek niet meer mee. Dat bleek vooral in de zevenjarige oorlog tussen Frankrijk en Oostenrijk aan de ene kant en Engeland en Pruisen aan de andere zijde. Eigenlijk was de republiek verplicht geweest, Engeland te steunen. Ze deed dit niet. Gouvernante Anna en de Staten vonden het beter neutraal te blijven en Engeland had er vrede mee. Voor Engeland was het een zee-oorlog en de republiek had immers geen vloot! Maar één ding kon Engeland niet toestaan: dat de Hollandse kooplieden scheeps-

ladingen krijgsvoorraad naar Frankrijk brachten. Amsterdam verdiende er schatten mee en toen de Engelsen natuurlijk onze schepen met verboden lading aanhielden en opbrachten, – wie kreeg toen de schuld? Gouvernante Anna! Ja, men bespotte en schold haar voor stiefmoeder Anna. De gemeenste scheldblaadjes over haar kon ieder voor enkele centen kopen. Dit verschrikkelijk-vernederende leven hield ze niet lang vol. In December 1758 kwam zij voor het laatst in de vergadering der Staten-generaal, met waggelende tred en de dood op het gelaat. Voor het laatst smeekte ze, toch voor het minst leger en vloot zo te versterken, dat men eerlijk neutraal kon blijven en te zorgen, dat er geen Franse troepen meer over het grondgebied zouden trekken, zoals geschied was. Enkele weken later was zij overleden.

Wie moest nu het regentschap waarnemen? Dat deden de Staten tot 1766 zèlf. De hertog van Brunswijk werd kapitein-generaal en particulier voogd over de tien-jarige prins Willem. In Friesland koos men Maria Louise, Willems grootmoeder, de weduwe van Jan Willem Friso, tot regentes. Maaike Meu, zoals de Friezen de oude vrouw noemden, was daar nog steeds zeer geliefd en vertrouwd.

Brunswijk had er meer slag van dan prinses Anna, met de regenten om te springen. De zaken bleven op de oude voet doorgaan en toen de zevenjarige oorlog uit was, brak er voor de republiek een tijdperk van ongestoorde voorspoed en welvaart aan. Er was weinig armoede en zeer veel rijkdom. De Westindische compagnie scheen zelfs haar zuster, de machtige V.O.C., op haar weg naar grote winsten te zullen volgen: de koffietuinen van Suriname, waar duizenden negerslaven werkten, brachten millioenen op. Zij breidde haar gebied niet uit, gelijk de Oostindische compagnie op Java en daarbuiten, besteedde weinig geld aan schepen, soldaten en ambtenaren en daardoor bleven haar winsten hoog. En in de twintig jaren van 1760 tot 1780, toen alles in ons land van een leien dakje ging, was het volk tevreden, voldaan en dankbaar.

Geweldige feesten werden er in 1766 gevierd, toen prins Willem meerderjarig werd en dus zelf het stadhouderlijk bestuur uit de handen van de heren Staten kon overnemen. Kòn overnemen. Helaas, hij deed het niet. Of liever, hij deed het slechts in naam. In werkelijkheid werd de hertog voogd en regent. Dat wisten maar enkelen. Er werd een geheim verdrag, een acte opgemaakt, de *acte van consulentschap* geheten. Daarbij beloofde Willem, dat hij in alle bestuurszaken raad aan Brunswijk zou vragen en die raad zou opvolgen. Maar liep er iets verkeerd, dan mocht Brunswijk daar nooit de schuld van krijgen; niet de hertog, maar de stadhouder bleef verantwoordelijk.

Vond prins Willem dit goed, dat hij eigenlijk onmondig kind bleef, en niet veel meer dan de secretaris van de hertog was? Ja, de prins had hier zelf om gevraagd. Brunswijk was in de staatszaken goed thuis, een rustig en verstandig man. Hij had Willems weg steeds gebaand, zocht zelfs een vrouw voor hem, nu eens geen Engelse, maar een Pruisische prinses. Ze heette Wilhelmina en was de dochter van de broer van de Pruisische koning. Haar intocht naast prins Willem was een zegetocht en iedere stad sloofde zich uit om de blijdschap met dure geschenken te bewijzen. En hoe dankbaar de Staten voor de diensten van Brunswijk waren, bleek wel uit de som van *f* 60.000,–, welke de hertog in 1766 ontving. Er was immers geld genoeg, ja, men zwom in het geld.

Er was geen wolkje aan de lucht. Jaarlijks kwamen 3000 schepen hun schatten naar Amsterdam brengen en Rotterdams handel steeg reeds tot de helft van die van de IJstad. Ook het prinselijk gezin was zeer gelukkig: het huwelijk werd gezegend met een dochter en twee zonen. Stadhouder Willem V was zeer tevreden met de plaats, welke hij innam. Van veranderingen in het bestuur wilde hij niet weten. Alles moest blijven, zoals het was. Brunswijk en de regenten zorgden daar uitstekend

Prins Willem V en de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel

voor en maakten het hem niet lastig. Zelf nam de prins nooit besluiten. Anderen namen ze voor hem. Hij had geen zelfvertrouwen en nog minder regeertalent dan zijn vader. Moest hij ergens in beslissen, dan was hij weifelend en wantrouwig. De oude staatsgezinde partij der regenten kreeg hierdoor weer alle macht feitelijk in handen en de stadhouder was de gewillige dienaar.

De democraten waren niet tevreden met de oude toestanden. Hoe hadden ze gehoopt, dat de stadhouder alles naar hun zin verbeteren zou! Daarom waren ze eerst ook Oranjegezind. Maar toen onder Willem IV vroeger en Willem V later alles bij het oude bleef, werden ze onverschillig tegen Oranje en op de duur zelfs vijandig. Wat wilden ze eigenlijk, de democraten? Ze wilden dat het volk iets te zeggen zou hebben in de keuze der regenten. Ze wilden, dat het volk de mannen zou kiezen, waaruit de stadhouder de leden van de vroedschap zou benoemen. Nu deden de regenten dat zelf op hun eigen houtje. Ook wilden de democraten verschillende raden, die voor de stadhouder en namens hem het gezag zouden uitoefenen. Ze wilden dus eigenlijk de republiek een nieuwe grondwet geven, waaraan alle steden en provinciën zouden moeten gehoorzamen. Maar daar waren de oude regenten juist tegen. Die wilden baas in eigen huis blijven, en het volk en de stadhouder zoveel mogelijk buiten het werkelijke bestuur van stad, gewest en land houden. De prins vond alles goed, zoals het was en begreep de eisen van de democraten niet. En daarom keerden dezen zich ten slotte tegen hem.

Die tegenstand werd vooral fel in jaren, wanneer er moeilijkheden met het buitenland waren. En die bleven niet uit, toen Engeland in oorlog raakte met zijn

eigen koloniën in Amerika. De Amerikanen verklaarden zich in 1776 onafhankelijk en werden door Frankrijk en Spanje in hun opstand gesteund. En eigenlijk ook door Nederland. Want onze kooplieden, tuk op oorlogswinst, zonden schepen vol krijgsvoorraden naar Curaçao en St. Eustatius en van daar ging alles met smokkelschepen naar de Amerikaanse opstandelingen. Natuurlijk maakte Engeland, dat de zee beheerste, jacht op die schepen en nam er verschillende in beslag; dan stonden de Hollandse kooplieden weer op hun achterste benen, eisten bescherming door oorlogsschepen, maar – die waren er nagenoeg niet. Vijf jaar had Engeland veel geduld met de smokkelende republiek. De Staten-generaal deden hun best, om Engeland niet al te kwaad te maken en verboden de handel in krijgsbehoeften, maar Amsterdam vooral stoorde zich niet aan het verbod en ging zijn gang, ja, begon zelfs geheime besprekingen over een verdrag met Amerika. Toevallig kwamen daar de Engelsen achter en – de maat was vol: Engeland verklaarde ons de oorlog. Dat was in 1780.

Het kon dit zonder gevaar doen, want Holland had toch geen oorlogsvloot. Zonder enige moeite nam het St. Eustatius, een paar honderd schepen en magazijnen vol voorraden. Zo vielen de millioenen in Engelse handen, zonder dat er ernstig om gevochten hoefde te worden. En bepaald vermakelijk voor de Britten was, dat de argeloze Hollandse schippers, die naar de West onderweg waren, niet wisten, wat er op St. Eustatius was gebeurd en – in de val liepen. Want de Engelsen lieten opzettelijk de Hollandse vlag van het kasteel waaien en vingen onze niets kwaads vermoedende koopvaarders op die manier in hun netten.

Daar bleef het niet bij. De Engelsen namen ook onze bezittingen in Voor-Indië en we zouden nog meer verloren hebben, als de Fransen niet voor ons de kastanjes uit het vuur gehaald hadden, want wij waren geheel op de hulp der Franse vloot aangewezen. Het volk was woedend van schaamte en machteloosheid. Het zocht de schuldigen. Wie waren dat? – De prins en de dikke hertog, zoals ze Brunswijk noemden, omdat hij een nogal zwaar man was. De prins, dat was volgens de scheldblaadjes, de pamfletten, die door het land vlogen, de verrader, de Engelsgezinde, die het land in zulk een ellende en vernedering geworpen had. Hij was de admiraal der Unie. Hij had voor een vloot moeten zorgen. En Brunswijk, dat was de kwade geest, die de prins in zijn macht had en hem van jongs af bedorven had.

Maar men vergat, dat de Fransgezinde partij in het land zelf deze oorlog had gewild en dat de prins, Brunswijk en de Staten-generaal tegen de krijg met Engeland gewaarschuwd hadden. De Fransgezinden, die zich in deze tijd de ware vaderlanders, de *patriotten*, noemden, hadden Engeland op alle mogelijke manieren getart. Ze hadden, toen het nog vrede was, de Amerikaanse kaperkapitein Jones, die met een paar buitgemaakte Engelse schepen in onze wateren bescherming zocht, als een vrijheidsheld ontvangen en geëerd. Ze hadden Frankrijk in zijn oorlog tegen Engeland op allerlei manier gesteund, kozen openlijk partij voor Amerika en riepen nu wraak, – omdat Engeland zich verweerde, terwijl wij dit niet kònden.

Onze vloot? Die bestond uit tien bruikbare schepen, de rest was oude rommel. Ja, nu het te laat was, stonden de Staten-generaal 30 millioen gulden toe voor de bouw van een vloot, maar de prins zei terecht: „In vredestijd heb ik herhaaldelijk op de bouw van een vloot aangedrongen. Toen hebt gij niet gewild. Hoe kan er nu in korte tijd een oorlogsvloot gebouwd worden! Dat is onmogelijk".

Vier jaar, van 1780 tot 1784 duurde deze ongelukkige vierde Engelse oorlog. Er is zo goed als niet gevochten. Zodra de machtige Britse vloot zich in de buurt vertoonde, koerste onze zwakke macht de veilige zeegaten in. Eenmaal, in 1781, had er een gevecht in de Noordzee plaats bij Doggersbank, tussen een klein Engels smaldeel en een Hollands eskader onder admiraal Zoutman. Deze moest een handels-

vloot naar de Sont begeleiden, ontmoette toen de Engelsen en gedroeg zich daarbij moedig. Na het gevecht ruimde het Engelse eskader de zee en Zoutman mocht dus zeggen, overwonnen te hebben. Maar zijn vlootje was zo beschadigd, dat hij de handelsschepen niet verder begeleiden kon en weer naar huis moest. Zoutman en zijn mannen werden met roem, eerbewijzen en geschenken overladen. In de tweede of derde Engelse oorlog zou men van zulk een klein zeegevecht nauwelijks melding gemaakt hebben, maar in de vierde zee-oorlog met Engeland wordt dit enige treffen de slag bij Doggersbank genoemd.

Al leden we in deze roemloze krijg vrij veel nadeel, men moet niet denken, dat in die vier jaar onze handel stilstond. Enkele honderden schepen maakten de Engelsen buit, maar duizenden andere bleven nog steeds in de vaart, ook door de Sont; het aantal, dat langs Texel voer, dus naar en van Amsterdam, bedroeg in die oorlogstijd nog steeds ongeveer 2000 per jaar. De Britse vloot kon immers niet overal tegelijk zijn. In 1782 bood Engeland ons een voordelige vrede aan. Die weigerden wij, omdat we Frankrijk niet in de steek wilden laten. Het jaar daarop sloot Frankrijk zelf een afzonderlijke vrede met Engeland. Toen was de oorlog voor ons ook uit, al werd het verdrag, de vrede te Parijs, pas in 1784 gesloten. Dank zij de Franse hulp mochten wij van geluk spreken, dat wij niet meer verloren dan de kolonie Negapatam aan de oostkust van Voor-Indië. Maar een zeer nadelige bepaling was verder, dat Engeland vrije vaart en handel in de zeeën van Oost-Indië kreeg. Met de winstgevende alleenhandel van de V.O.C. was het dus uit.

Helaas keerde met de vrede te Parijs nog niet de vrede in Amsterdam en Den Haag terug. Integendeel. Hoog laaiden de twisten tussen de patriotten en de prinsgezinden op. Brunswijk werd verschrikkelijk belasterd. Toen de acte van consulentschap openbaar werd — 18 jaar was ze geheim gebleven! — was er geen houden meer aan. De hertog verdedigde zich krachtig tegen de valse beschuldigingen, maar, onredelijk als men was, hij werd niet meer geloofd. „Weg met die vreemdeling!" zo riep bijkans iedereen. En de man, wie men eerst gesmeekt had in 's lands dienst te komen en 34 jaar lang stadhouder en Staten naar zijn beste weten gediend had, moest nu, met smaad en hoon overladen, het land verlaten.

Toen hij weg was, werd de prins het mikpunt van spot en laster. Het is bijna niet te geloven, welke scheldwoorden hij van allerlei blaadjes naar het hoofd kreeg: erf-onderdrukker, vervloekte verrader van het vaderland, eerloze schurk, tiran, Nero en Alva. Alle tegenstanders van Oranje in het verleden, zoals de De Witten, Oldenbarnevelt en zelfs de moordenaar van Willem-vader, waren plotseling heiligen geworden. Ja, men ontzag zich niet in weekbladen aan te sporen, de prins te vermoorden, „dat monster, dat steeds voortgaat om alles aan zijn overheersing en wraakzucht op te offeren". Hoor, hoe hij in rijmen bespot werd, toen het volk de zaak der raadpleging van de hertog en de prins te weten kwam:

„Ik durf niet kikken
zonder raad van de dikke!
Dus ben ik gedwongen,
om te blijven een jongen.
Zo ik mij niet ga vergissen,
zou men zo'n stadhouder kunnen missen".

Was het wonder, dat op die manier alle eerbied voor de prins en ook het weinige gezag, dat hij had, binnen enkele jaren geheel verdween? O, er waren nog veel oranjeklanten — de grote meerderheid van ons volk bleef prinsgezind — maar ze hadden geen leiders. De prins zelf deed niets, hij liet alles op zijn beloop. De patriotten hadden wèl leiders; tot hen behoorden regenten uit de hoogste kringen,

rechters en predikanten. In Holland was de pensionaris van Delft, Cornelis of Kees de Gijselaar, een tijdlang de leider der patriotten, waarom deze de bijnaam van *Kezen* kregen. Er waren veel nobele mensen bij, die het goede voor het land zochten. Maar enkelen – de heethoofden – maakten ontzaglijk veel rumoer; ze konden en mochten dat, want de stadsbesturen waren voor het grootste deel patriots. Ze zwoeren bij alles wat uit Frankrijk kwam, ook bij de nieuwe leer over *vrijheid, gelijkheid en broederschap* van alle mensen, dat wil zeggen, van de mensen, die er net zo over dachten als zij. Alle anderen waren vijanden des volks. Zij achtten zich de echte vrienden des volks, de ware, de vrije Batavenzonen en de Fransen waren hun vrienden en broeders.

Van Engeland moest de regering niets meer hebben. De vroegere verdragen met dat land werden geschrapt; men sloot nu een aanvallend en verdedigend verbond met Frankrijk. Dat scheen voorlopig voordeliger, want wij hadden dit land nodig tegen de Oostenrijkse keizer Jozef II, die immers ook meester in de zuidelijke Nederlanden was. Deze had in 1781 van ons geëist, dat wij de barrière-steden zouden ontruimen. En wij hadden daarvoor het hoofd gebogen: de steden waren voor ons toch niets meer waard en Frankrijk was onze vriend. Maar toen de keizer in 1784 met een nieuwe, zware eis kwam, de opening van de Schelde voor de vrije scheepvaart, schreeuwden de Hollandse kooplieden van Amsterdam en Rotterdam: „Dat nooit!" Antwerpen, de Belgische handel moest natuurlijk dood blijven. Met Franse hulp sloten wij toen een overeenkomst met keizer Jozef: hij zou per jaar ongeveer 10 millioen gulden van ons en Frankrijk krijgen en daarvoor behield de republiek dan het recht, om de Schelde gesloten te houden.

In het binnenland ging het van kwaad tot erger. Vooral in het gewest Holland speelden de patriotten geheel de baas. Ze vernederden de prins en de prinsgezinden op alle mogelijke manier. Ze ontnamen de stadhouder het recht om de leden der regering te kiezen, ze ontnamen hem het bevel over de troepen in Den Haag; een jaar later schorsten de Staten van Holland hem als kapitein-generaal. Ze richtten vrijkorpsen op om het oranjegezinde volk in de steden en op het platteland in toom te houden. Een paar zogenaamde vliegende legertjes bewaakten de Hollandse provinciegrenzen tegen mogelijke invallen van de prinsgezinde troepen. Burgeroorlog dreigde. Overal hadden opstootjes plaats.

Waar was de prins? Hij was in 1785 Den Haag en Holland uitgegaan en liet daarmee het gezag aan de patriotten over, waardoor de wanorde met de dag groter werd. Deed hij dan niets, om zijn rechten te verdedigen en de oranjegezinden te beschermen? Neen, hij deed niets. Hij week naar Gelderland, waar hij nog iets te zeggen had, woonde nu eens op het Loo, dan weer in Nijmegen. En intussen maakten de patriotse vroedschappen het in Holland hoe langer hoe bonter. Ze verboden alle uitingen van oranjegezindheid. Met geseling, boete, gevangenisstraf werd ieder bedreigd, die het nog voor de prins opnam. Het dragen van oranje was verboden. Zelfs de kleur van de wortels konden de fiere Bataven niet aan hun ogen verdragen: in de groentemanden mocht alleen het groene lof zichtbaar zijn, de oranjeworteltjes niet. Foei, wie zei daar oranjeworteltjes? Zo heetten ze niet meer. Gele peen was hun nieuwe naam. Wie durfde daar spreken van prinsesseboontjes? Slaboontjes moest je zeggen. Verboden was ook het gebruik van oranjekleurig papier, het vertonen van de portretten der Oranjes en natuurlijk ook het zingen van het Wilhelmus.

De partijhaat werd hoe langer hoe feller en gevaarlijker. Tegenover de patriotse vrijkorpsen stelden de oranjeklanten hun gewapende troepjes. In Zeeland, dat zeer prinsgezind was, werden de huizen van bekende patriotten geplunderd; in Holland en Utrecht stonden de prinsgezinden aan voortdurende vervolging bloot. Ook de

kerk mengde zich in de twisten. De meeste gereformeerde predikanten toornden en waarschuwden tegen het drijven der patriotten, en wezen op de bron, de oorzaak van alle ellende: de revolutionnaire leer van „geen God en geen meester", de leer, die uit Frankrijk ook over Holland verbreid was. Maar lang niet alle predikanten zagen in, welk gevaar er schuilde voor de christelijke godsdienst, ja voor alle kerken; vele, vooral doopsgezinde predikanten kozen openlijk partij voor de patriotten, misbruikten de kansel, wekten hun kerkbezoekers op zich aan te sluiten bij de patriotse vrijkorpsen, droegen zelfs de degen op de preekstoel, kozen teksten en psalmen uit, waarbij ze de prins als een volksverdrukker konden honen, en lieten de gemeente bijvoorbeeld zingen psalm 109 : 4:

„Verklaar hem schuldig voor 't gerichte.
Verdrijf hem van Uw aangezichte.
Houd zijn gebeden zelfs voor zonden.
Hij heeft zich tegen God verbonden.
Verkort zijn dagen; vel hem neer.
Een ander neem' zijn ambt en eer!"

Over de prins werd de lelijkste laster in vlugschriften gedrukt en verspreid. „Wullem Wullemse, meesterknecht van de Zeven gehuchten", was nog één der netste scheldnamen. Toen de verwarring in Holland op het hoogst was, in 1787, en zelfs de staatsgezinde regenten bevreesd werden voor het brutale drijven der patriotten, ried men de prins: „Ga nú met een paar trouwe regimenten naar Holland en herstel het gezag! Nú is het tijd. Het is uw plicht, in te grijpen!" De stadhouder schudde het hoofd. Hij was totaal ontmoedigd en zonder enig zelfvertrouwen.

„Dan ga ik!" zei er iemand aan het hof. Het was een vrouw. Prinses Wilhelmina. Ze kon de vernederingen van haar man, van wie zij zeer veel hield, — zij kon de smaad, hem en het Oranjehuis aangedaan, niet langer dulden. Ze besloot zelf naar Den Haag te gaan, om in Holland het gezag te herstellen. „Doe het niet, — het baat immers niets, ge stelt u zelf onnodig in gevaar," zei de prins. Maar ditmaal was zij hem niet gehoorzaam. Tot nu toe had zij zich steeds buiten de staatszaken gehouden, de prins had haar er altijd buiten willen houden, maar nu vond zij het ogenblik gekomen, iets te dóen. Goed of verkeerd, het kon haar niet schelen: er moest iets gedáán worden. Zonder troepen zou ze gaan. Ze zou zich in Den Haag vertonen, de getrouwen bijeenbrengen en zien, wat ze verder doen kon: de terugkeer van haar man voorbereiden. Niets kon haar van haar plan terughouden.

En de ferme vrouw ging met een klein gevolg uit Nijmegen door de Betuwe, maar kwam niet verder dan de grens van Holland. Bij de Goejanverwellesluis stond een gewapende patriottenafdeling.

„Naar Den Haag? Het spijt ons zeer, mevrouw." — Heel beleefd werd haar gezegd, dat ze niet doorgelaten kon worden.

„Wat? Is het al zover gekomen, dat ik in mijn eigen land niet mag gaan, waar ik wil?" riep de prinses verontwaardigd. Ja, zover was het gekomen. De volgende dag kon zij weer onverrichterzake naar Nijmegen terug. En de prins zei niet veel meer dan: „Wat heb ik u gezegd? Nu zijt ge nog beledigd ook".

Meer dan beledigd, — gekrenkt, gewond voelde Wilhelmina zich. Ze schreef het haar broer, de koning van Pruisen. Hij was toch borg en beschermer van het stadhouderschap in Holland? Zou hij dulden, dat zijn zuster zo schandelijk behandeld werd? Neen, dat kwam zijn eer te na. Hij eiste van de Staten van Holland: „Keurt openlijk de aanhouding van mijn zuster bij Goejanverwellesluis af, bestraft de schul-

De aanhouding van prinses Wilhelmina

digen, – anders zal ik maatregelen nemen". Maar de kezen dachten er niet aan, voor de Pruisische boeman uit de weg te gaan. „Kom maar op," dachten ze, „onze grote broer Frankrijk zal ons wel helpen."

Dat was echter verkeerd gedacht. Want het arme Frankrijk had genoeg aan zich zelf. Ook daar was grote verwarring, het land stond vlak voor de grote omwenteling. Bovendien zei Engeland tegen Pruisen: „Ga je gang maar in Holland. Ik zal je wel helpen, als Frankrijk er zich mee bemoeit". Toen trokken 20.000 Pruisen de grens over. En veel patriotten, die zo dikwijls over hun laatste druppel bloed gebruld hadden, vergaten van schrik hun eerste druppel te storten, namen de benen, maar vergaten niet hier en daar het geld, dat hun niet toekwam, in de wacht te slepen. In zeven dagen was de wanorde van zeven jaren hersteld; de regenten, die al lang blij waren, dat ze niet meer naar de pijpen van de brutale leiders hoefden te dansen, wisten niet, hoe gauw ze zich met oranje zouden tooien en kozen spoedig eieren voor hun geld! De stadhouder, Willem V, kon met zijn gezin rustig naar Den Haag gaan, waar hij met gejubel werd ontvangen. Hij was in zijn ambt hersteld.

Ja, – maar niet door eigen flinkheid, niet door de trouw en de moed van zijn volk, maar door buitenlands geweld, door de Pruisische soldaten. Die wisten zich zeer spoedig gehaat te maken, door in de grote steden en op het platteland te plunderen, waarvan natuurlijk weer – de prins de schuld kreeg. In 's-Hertogenbosch vooral werden honderden huizen geplunderd. Ieder was blij, toen de Pruisen in 1788 weer naar hun eigen land gingen.

Wat deed de prins nu? Hij had nu toch de kans gekregen, 's lands bestuur te

verbeteren en ten minste te zorgen, dat er betrouwbare vroedschappen in de grote steden kwamen. Maar weer liet de prins de kans voorbijgaan. Hij liet de regenten van het oude slag aan het bewind, vervulde geen enkele wens van de democraten, wilde of durfde of kòn geen goede bestuursverbeteringen aanbrengen en zo bleef alles weer bij het oude. Zelfs mensen, die het goed met de stadhouder meenden, zoals de nieuwe raadpensionaris Van de Spiegel, werden er moedeloos onder en zagen met vrees de toekomst tegemoet.

Want die toekomst bleef donker en zeer onzeker. 5000 patriotten waren het land uitgeweken, naar België en Frankrijk, waar ze hun Bataafse legioenen vormden en hun tijd afwachtten, om met behulp der Fransen Holland binnen te vallen. Hun boeken en blaadjes werden voortdurend over het gehele land verspreid en gretig gelezen. De geweldige gebeurtenissen in Frankrijk brachten geheel Europa in beweging. Daar had in 1789 de grote omwenteling plaats. Onder de koningen Lodewijk XV en Lodewijk XVI waren de toestanden in Frankrijk hoe langer hoe slechter geworden. Er was armoede, dikwijls hongersnood en verdrukking der lagere standen; en aan het lichtzinnige hof, bij de adel en de hoge priesterschap was verkwisting en tergende weelde. Het volk, opgehitst door zijn leiders, ging eindelijk tot geweld over. „Vrijheid, gelijkheid en broederschap of — de dood." Oorlog aan de paleizen, vrede aan de hutten! Onder deze en andere leuzen werden in het gehele land de kastelen en kloosters geplunderd en verbrand. Vijf jaar duurden de gruwelen voort, — Frankrijk was een hel; duizenden mensen, van alle rangen en standen, werden geslacht, de koning en koningin, Lodewijk XVI en Maria Antoinette, onthoofd; de ene revolutionnaire partij verdelgde de andere; de leiders vervolgden en vermoordden elkander; allen kwamen op hun beurt onder de valbijl, de guillotine. Tot eindelijk één der revolutie-officieren, generaal Napoleon Bonaparte, met kanonvuur de orde in de straten herstelde. Frankrijk was republiek geworden.

Maar daarmee was de vrede niet hersteld. Neen, de Franse volkslegers moesten ook andere landen van hun verdrukkers verlossen en de vrijheid, gelijkheid en broederschap brengen. Wie waren die verdrukkers? De vorsten, àlle vorsten. Oorlog aan de paleizen! De duizenden uitgeweken patriotten smeekten de Fransen naar Holland te trekken. Zij zouden helpen, zij zouden hun de weg wijzen. In 1793 rukten ze met de Franse troepen onder generaal Dumouriez België binnen en veroverden daarna Bergen-op-Zoom, Breda en andere plaatsen. Hoor de boodschap, de proclamatie van de Franse generaal aan het Nederlandse volk: „De stadhouder houdt u in verdrukking en slavernij. Wij treden Holland binnen als vrienden der Bataven en als onverzoenlijke vijanden van Oranje. Zendt het trotse huis, dat sedert honderd jaar u aan zijn hoogmoed opoffert, naar Duitsland terug. Ik kom tot u, omringd door de edelmoedige martelaren van 1787. Wij zijn geenszins de aanvallers. De Oranjepartij deed ons sedert lang een verraderlijke en geheime oorlog aan. Wij zullen uw rijke gewesten doortrekken als vrienden en broeders".

Dit bedrieglijke stuk was natuurlijk door patriotten opgemaakt. „De vrienden en broeders" hadden echter tegenspoed. Dumouriez was al genaderd tot Geertruidenberg en stond op het punt Holland binnen te vallen, toen hij bericht ontving, dat een Oostenrijks leger België binnengetrokken was. Hij moest terug, en leed bij Neerwinden zelfs de nederlaag. Terecht vreesde hij, dat ook zijn hoofd vallen zou, als hij in Parijs zou komen en wist niet beter te doen dan bij de Oostenrijkers veiligheid te zoeken. Zo werd de intocht der Fransen uitgesteld.

Maar uitstel was nog geen afstel. De republiek deed zo goed als niets om haar ondergang tegen te houden. Was de partij der achtergebleven patriotten dan zo groot? Neen, ze was een minderheid, maar die maakte druk propaganda. Daaraan deden vooral de doopsgezinden mee. De roomsen behoorden grotendeels tot geen

De vlucht van prins Willem V naar Engeland

enkele partij. Ze waren al lang tevreden, als men hun geen overlast aandeed, zodat ze rustig hun godsdienstplichten konden waarnemen. Het sprak vanzelf, dat ze huiverig waren voor de Fransen, die kerken noch geestelijken spaarden. De revolutionnairen hadden immers voorspeld: „Wij zullen de laatste koning aan de ingewanden van de laatste priester ophangen, dan is alles pas goed in de wereld". Was het wonder, dat de roomsen weinig met de patriotten ophadden? Ook de Joden deden niet mee. Ze leefden afzonderlijk in hun eigen stadswijken en waren gezind tot Oranje, die hen altijd beschermd had. Verreweg het grootste deel van het volk was tegen de kezen. In 1795 waren alle regenten gereformeerd. En toch – zou niemand een hand uitsteken om de naderende ondergang van Oranje en de republiek tegen te houden.

Was er dan geen leger? Ja, er was een Engels hulplegertje, dat ons land beschermen moest. Maar toen Pichegru in Januari 1795 over onze bevroren rivieren Holland binnendrong, konden de Engelse troepen ook niets beginnen en weken naar Pruisen uit. De natuur kwam de Fransen in die sombere winter nog te hulp: het water, dat ons meermalen beschermd had, was nu een pad voor de Franse indringer. Ook Oostenrijk had in België geen stand kunnen houden, zijn leger was bij Fleurus verslagen. De beide prinsen van Oranje, zonen van de stadhouder, hadden daar met een handvol Staatse troepen naast de Oostenrijkers meegestreden, maar de Fransen onder Pichegru schenen onoverwinlijk.

Het bericht van het binnenrukken der Fransen was het sein voor de stadhouder, om met zijn gezin de vlucht naar Engeland te nemen. Trieste uittocht! Het was bitter koud. Toch waren er veel mensen aan het strand te Scheveningen. Velen

droegen rouwkleren, van de toren woei de prinsenvlag halfstok. Vissersvrouwen hadden nog matjes en kleedjes gespreid over de weg van ijsbrokken, die naar de gereedliggende pinken leidde. En dan gingen ze: prinses Wilhelmina met een tweejarig jongetje, dat haar kleinzoon was. Daarna de prins met zijn zonen. Het was voorbij.

Niemand had hem tegengehouden, niemand dacht aan verdediging. Alles kwam, zoals het komen moest. De omwenteling ging rustig toe. Geen hoofd viel. De avond van 's prinsen uittocht deden de Fransen hun intocht in Den Haag. Nog klonk er een beetje gejuich.

De republiek der zeven verenigde Nederlanden was dood.

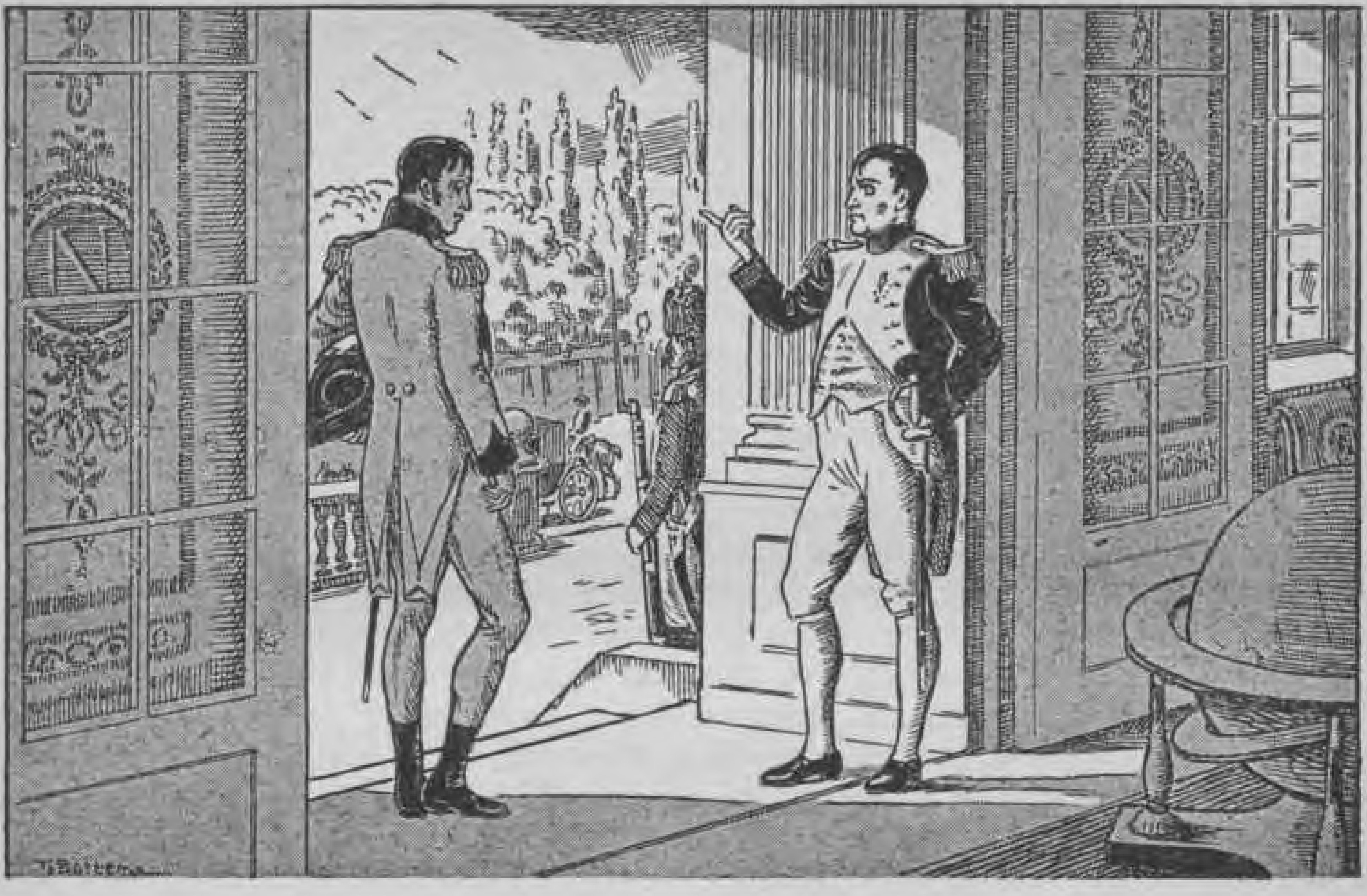

„Gij dient eerst mij, daarna Frankrijk"

XXV. IN DE SMELTKROES

Met de komst der Franse-revolutiesoldaten was „de dag der glorie" aangebroken. Al zagen ze er ontoonbaar uit, ze werden als bevrijders begroet. Hun kleren hadden meer weg van lompen dan van uniformen. Velen liepen op klompen, of hadden de voeten met lappen omwoeld. Een sabel aan een touw om de heup was zeer gewoon. Ze hadden ook heel wat meegemaakt, die arme kerels. Nu waren ze in het land der belofte, het rijke Holland gekomen, kregen goede kleren, nieuw schoeisel, warme kwartieren bij de burgers en vonden het hier uitstekend. Ze gedroegen zich vrij behoorlijk, heel wat behoorlijker dan de Pruisen in 1787, roofden niet en stonden met de mensen op goede voet. Feesten werden er in alle steden gevierd. De klokken luidden bij het plechtig planten der vrijheidsbomen op de pleinen, de versierde palen met de vrijheidshoed en de Franse kleuren. Daaromheen dansten hand in hand visvrouwen en predikanten, rechters en soldaten, armen en rijken, want alle waren gelijk geworden: burgers en burgeressen van het nieuwe volk.

Ja, nu zou alles goed worden. Hoor, wat de volksleiders beloofden, voorspelden en verwachtten: „Nu zullen handel en industrie pas gaan leven. Onvruchtbaar land zal in weelderige akkers herschapen worden. Koopman, handwerksman en landbouwer juichen de patriotten als redders toe".

Zij waren teruggekeerd, de patriotten, die bij de komst der Pruisen het land verlaten hadden. Hun leider, Daendels, had hen in een legertje verenigd, zich aangesloten bij het Franse leger, in verschillende veldslagen tegen de Oostenrijkers meegestreden en was door de Fransen tot generaal bevorderd, tot aanvoerder van

zijn Bataafs legioen. Te zamen met hun Franse broeders brachten zij de ware vrijheid en gelijkheid naar Holland. Holland? Neen, hun vaderland kreeg een nieuwe naam: Batavië! Het land der fiere Bataven. Dat waren zíj.

Geen schrikbewind zou hier komen. In een proclamatie verklaarde de patriottenleider Schimmelpenninck: „Een schrikbewind, dat nu ook in Frankrijk is verdwenen, zal bij ons niet geduld worden. Dan zouden wij te veel bederven". En er werd ook niet gemoord. Maar wel hadden er wandaden plaats. Het verachtelijkst gedroegen zich de Friese patriotten. Zij maakten in Leeuwarden de lijkkisten der Nassauwers open, smeten de beenderen over de straten en vernielden zelfs het grafmonument van Willem Lodewijk, die eertijds als *uz heit* vereerd was. En bij die beenderen was ook de schedel van Ernst Casimir, die men herkende aan het ronde gat van de dodelijke kogel, waardoor hij in de loopgraven voor Roermond getroffen was. Zo verging het de held, die weleer zijn leven voor het land had geofferd.

Moedigen, mannen van karakter, – helaas, men kon ze tellen in de dagen van het feestgedruis. Van Hogendorp, de vertrouwde raadsman van prinses Wilhelmina, was één der weinige voornamen, die het nieuwe bewind weigerden te dienen. De advocaat Bilderdijk weigerde de eed van trouw aan de Bataafse republiek en werd verbannen. Zo verging het ook enkele anderen, voornamelijk predikanten, die het verbond met Frankrijk openlijk afkeurden. Maar dit waren uitzonderingen. Regel was, dat de heren de huik naar de wind hingen. Och, ze hoopten en geloofden ook, dat alles weldra beter zou gaan. Ja, in de kerken werden zelfs openbare dankstonden gehouden.

De oude Staten-generaal, die ruim twee eeuwen de Unie bestuurd hadden, werden ontbonden. De nieuwe *nationale vergadering* der Bataafse republiek kwam bijeen. 124 heren. Ze waren gekozen door alle Nederlandse mannen boven de 20 jaar. Neen, toch niet door alle. Mensen, die er rond voor uitkwamen, oranjegezind te zijn, mochten niet meestemmen. Zij waren immers geen vrije Bataven, maar slaven van de tiran Oranje en dus niet waard burgers van het nieuwe volk te heten. Kiezers en gekozenen waren dus alleen patriotten, althans patriotsgezinden.

De nieuwe leden vertegenwoordigden de gehele Bataafse republiek. De zeven gewesten waren één geworden. Het was geen verbond van zeven republiekjes meer, zoals de oude Unie, neen, ze vormden één republiek. Geen stadhouder, geen raadpensionaris was daarvoor nodig. De nationale vergadering was de enige en opperste macht in de nieuwe staat.

Maar vrij en onafhankelijk was ons land niet. De Franse troepen bleven. En hoe nodig die hier waren, bleek al heel gauw. Het volk was reeds in de herfst van 1795 zo ontevreden over het nieuwe bestuur, dat het hier en daar en verschillende malen de stadhuizen bestormde. In Den Haag en Amsterdam moesten de Franse huzaren er aan te pas komen, om de patriotse heren van de vroedschap te beschermen. Bovendien was de Bataafse republiek door een nauw verbond met Frankrijk aan handen en voeten gebonden. Wij moesten zelfs grondgebied afstaan: Venlo, Maastricht en Staats-Vlaanderen. Die stukken kwamen bij de Frans-Belgische provincies.

De regering te Parijs besliste geheel over ons lot. Wij kwamen natuurlijk direct in oorlog met Engeland, want Frankrijk was met dit land in strijd. Wij moesten troepen en oorlogsschepen aan Frankrijk leveren, al hadden wij niet veel bijzonders te geven. En betalen moesten we. Om te beginnen 100 millioen gulden aan oorlogsschatting. De 25.000 Franse soldaten, die over de verschillende steden, tot in Vlissingen toe, waren verdeeld, moesten wij huisvesten, kleden en onderhouden. En het dure van die geschiedenis was, dat de troepen telkens naar Frankrijk teruggeroepen en door 25.000 andere vervangen werden, die er bijna even haveloos als de eerste uitzagen. Dat gebeurde tot acht keer toe en kostte ons millioenen.

Het is te begrijpen, dat de schulden van het land enorm stegen. Elk jaar, eigenlijk gedurende de gehele Franse tijd, waren de uitgaven tweemaal zo hoog als de inkomsten. Want verdiend werd er weinig. De handel plofte door de zee-oorlog met Engeland ineen. Gevochten werd er zogoed als niet. Eenmaal had er bij Kamperduin in 1797 een zeegevecht plaats. Het was heviger en duurde langer dan de slag bij Doggersbank, maar het einde was veel ongelukkiger: onze vloot met de admiraal De Winter er bij werd door de veel sterkere Engelse macht veroverd en meegenomen. De Engelsen zetten eenvoudig *alle* handelswegen af, ze waren immers totaal meester ter zee.

Hoe verarmde ons volk! Ook de rijke renteniers, die in de goede jaren millioenen aan andere landen geleend hadden. Die landen betaalden geen rente meer in deze verwarde tijd. De meeste mensen hadden dus geen of zeer weinig inkomen. De Fransen betaalden ons wel, maar – met waardeloos papiergeld. Daar schoten we dus ook niets mee op. De ellende was zo groot, dat het vierde deel, soms een derde en de helft der stadsbevolking bedeeld moest worden, om niet geheel te verhongeren. Alleen de boeren en de adellijke landbezitters waren er nog het best aan toe. Zij hadden hun eigen grond en daar de toevoer van buiten stilstond, waren hun producten op de markt veel waard.

Al onze overzeese bezittingen vielen in Engelse handen, behalve Java. Er werd niet eens om gestreden, want Willem V had als opperbestuurder der compagnieën aan de gouverneurs bevolen, hun gebieden in handen van de Engelsen te stellen. Het was de enige weg, om te zorgen, dat de Hollandse koloniën niet aan de Fransen zouden komen. Och, met de compagnieën, eertijds zo machtig, was het de laatste jaren toch niets meer gedaan. De Westindische compagnie had door de vierde Engelse oorlog zoveel geleden, dat ze haar schulden niet meer betalen kon. In 1791 ging zij ten onder; haar schulden en bezittingen gingen aan de staat over. In 1799 ging het met de Oostindische zuster dezelfde weg. Haar eigen dienaren, de ambtenaren, dreven zelf handel, wat eigenlijk smokkelhandel was, want de compagnie verdiende op die manier zelf niets. Ook haar schulden stegen zo hoog, dat de staat de bankroete handelmaatschappij overnemen moest. Ze had in het jaar vóór haar ondergang 130 millioen schuld! Dat was het roemloos einde van de eens zo machtige en gevreesde V.O.C.

Onder al deze tegenspoed werd het volk lusteloos en onverschillig. Men had het gouden bergen beloofd, – maar de nieuwe heren brachten er niet veel van terecht. Een man als Daendels begon het gepraat zonder daad te vervelen, zette in de zomer van 1798 de nationale vergadering af, greep met geweld in en gaf het land om te beginnen een nieuwe grondwet. Al het oude brak hij af. De kerk en de staat werden gescheiden; de hervormde kerk was dus geen heersende kerk meer en er kwam dus vrijheid van godsdienstoefening voor alle kerken. Alle voorrechten van de adel, de steden en de gilden werden ingetrokken; alle burgers waren dus van nu af gelijk voor de wet. Ook het verhoor van verdachten door middel van de pijnbank werd afgeschaft. Dit waren allemaal goede maatregelen. Maar zo weinig vertrouwen, zo weinig lust had het volk in 's lands zaken, dat maar weinig kiezers aan de stemming voor de nieuwe afgevaardigden naar Den Haag meededen. Het volk was er onverschillig voor. Waar kwam alles op neer? De Fransen speelden hier toch maar de baas. Het spotliedje zei het op zijn manier:

Hop, Marjanneke,
stroop in 't kanneke!
Laat de poppetjes dansen!
Vroeger was de Pruis in 't land
en nu die kale Fransen!

En toch stak niemand een hand uit, om de Fransen kwijt te raken en werkelijk baas in eigen huis te worden. Ook niet, toen er hulp uit het buitenland kwam. In 1799 deden de Engelsen met de Russen een poging, om de Fransen uit Holland te verdrijven. Met niet minder dan 40.000 man landden zij in Noord-Holland. De Engelsen waren zo slim geweest, de oranjevlag op hun schepen te hijsen. Het vlootje der Bataafse republiek, dat bemand was met oranjegezinde zeelui, gaf zich daarom zonder slag of stoot aan de Britten over. De zoon van de stadhouder, de erfprins Willem, was ook op de landingsvloot met 4000 man. Hij had eerst geprobeerd in het oosten van ons land een inval te doen, maar die was mislukt. Toen had hij zich bij de Engelsen aangesloten. En het leek eerst een succes te worden. Daendels moest met zijn Bataafse troepen tot de Schermer terugtrekken. Prins Willem kwam zelfs in Alkmaar! Zou van Alkmaar weer de victorie beginnen?

In een proclamatie riep hij alle oranjegezinden op, zich bij hem aan te sluiten, om de oude republiek weer te herstellen. Wat nu? De oude republiek met al haar oude gebreken? Geloofde hij zelf wel, dat dit kon en dat dit goed zou zijn? Neen, hij zelf niet, maar zijn vader, Willem V, had dit zo gewild. Nog begreep deze niet, dat niemand in het land de oude toestanden van vóór 1795 terugwenste. Het verkeerde, dat afgebroken was, mòcht en kòn ook niet meer hersteld worden.

De oproep van de erfprins bleef zonder gevolg. Spoedig kwam een Frans leger, onder generaal Brune, Daendels te hulp en bracht de Engelsen en Russen twee nederlagen toe, bij Bergen en bij Castricum en het zou hem weinig moeite gekost hebben hen te vernietigen of gevangen te nemen, want het landingsleger zat lelijk in de knel. Toch deed hij dit niet. Hij gaf de Engelsen gunstige voorwaarden om hen zo spoedig mogelijk kwijt te zijn: hij was bang, dat de regering in Den Haag met de vijand aan het onderhandelen zou gaan. De Engelsen mochten zich ongestoord inschepen, zelfs het veroverde Bataafse vlootje meenemen en waren blij, er zo genadig afgekomen te zijn. De erfprins kon weinig anders doen dan meegaan. De inval was een totale mislukking en grote teleurstelling geworden. Het volk kon of wilde zich zelf niet bevrijden.

In 1802 kwam er wat licht in de duisternis. Engeland sloot vrede met Frankrijk en dus ook met de Bataafse republiek. Hij kwam te Amiens tot stand en mocht werkelijk voordelig heten. Wij kregen al onze koloniën, behalve Ceylon, terug. Zelfs eiste Engeland niet langer, dat onze schepen het eerst de vlag voor de Britten zouden strijken. Wat een vreugde bracht deze tijding in ons land! Onmiddellijk voeren honderden schepen uit, naar de Oost, naar de West. Helaas, de meeste er van keerden niet terug, want reeds het volgend jaar brak er een nieuwe oorlog met Engeland uit door de schuld van Napoleon, die met de Britten twist over het eiland Malta kreeg. Napoleon was met de titel van consul heer en meester in Parijs geworden en eiste kortweg van Holland, hem tegen Engeland bij te staan. Onze arme schepen, vol lading op weg naar het vaderland, wisten niets van een oorlog af en werden een makkelijke en rijke buit voor de Britten.

Nieuwe heren, nieuwe wetten, – daar kon men in Holland van meespreken. In 1804 werd Napoleon keizer van Frankrijk, hij kroonde zich zelf, werd alleenheerser en stelde ook voor Holland het eenhoofdig gezag in. Schimmelpenninck, de vroegere patriot, was de uitverkorene. Met de titel van raadpensionaris kreeg hij vorstelijke macht, dat wil zeggen, hij moest precies doen, wat zijn meester in Parijs zei. Deed hij dat niet, dan dreigde Napoleon, Holland bij Frankrijk in te lijven.

Schimmelpenninck was een uitstekend regent. Zijn minister Van der Palm gaf een zeer goede regeling voor de volksscholen. De onderwijzers moesten een akte van bekwaamheid hebben. Die was vroeger helemaal niet nodig, om onderwijs te

geven. Toen kon bv. een afgedankte koetsier, die wat lezen, schrijven en rekenen kon, tot schoolmeester aangesteld worden.

Een kundig minister was ook Gogel, die voor het hele land de belastingen regelde. Ja, als Schimmelpenninck, die voor vijf jaar aangesteld was, zijn tijd had kunnen uitdienen, zou hij zeker nog veel goeds voor het land hebben kunnen doen.

Maar zijn grillige meester, keizer Napoleon, had andere plannen met ons voor. Schimmelpenninck kreeg een ernstige oogziekte en Napoleon greep deze omstandigheid aan, om zijn macht over Holland nog meer uit te breiden. Hij liet een Hollandse commissie naar Parijs komen. Die heren moesten – het was natuurlijk alleen voor de vorm – de keizer vragen, zijn broer, Lodewijk Napoleon, als koning over Holland aan te stellen. Welk een vernedering voor een volk, dat toch in naam vrij was! Zelfs de patriotten zagen nu in, dat ze het land aan Frankrijk verkocht hadden. Ook Lodewijk Napoleon begeerde dit koningschap niet. Want met welke bevelen verliet hij Parijs? De keizer zei bij het afscheid tegen zijn broer: „Gij dient eerst mij, daarna Frankrijk. – Denk er om, houd niet op, Fransman te zijn!"

De nieuwe koning van Holland werd niet eens gekroond. Toch deed hij zijn best een goed vorst te zijn. Het volk noemde hem: de lamme koning, omdat hij door een val van zijn paard mank was. Hij had veel krijgstochten met zijn broer meegemaakt en had er jicht uit overgehouden. Op bevel van zijn broer was hij getrouwd met een vrouw, waarmee hij zeer ongelukkig was en die hem niet wilde volgen. Geen wonder, dat Lodewijk ongedurig en geprikkeld was. Hij zocht het goede voor Holland, maar zijn wil werd verlamd door de steeds strengere bevelen uit Parijs. Ja, hij was met recht „de lamme koning"; het volk had geen betere naam voor hem kunnen uitkiezen. Het ontving hem zonder blijdschap, het was lusteloos en zeer verarmd. Honderden grote huizen in de steden stonden leeg. De mensen konden de belastingen niet opbrengen; dan werden hun woningen in beslag genomen en in het openbaar verkocht. Maar wie wilde ze kopen, die koopmanspaleizen? Ze gingen soms voor *f* 100,– weg, of werden eenvoudig afgebroken. Te midden van die algemene ellende deed Lodewijk zijn intocht in zijn „koninkrijk".

In het zelfde jaar, 1806, stierf onze laatste stadhouder Willem V als balling in Brunswijk. Vergeefs was zijn hopen op Hollands herstel geweest. Napoleons ster steeg voortdurend. Alle landen van Europa bogen zich voor de machtige militair. Het ene na het andere moest het onderspit delven. Wie lette er nog op een prins van Oranje? Als een vergeten man stierf hij in den vreemde.

Eén land was er, dat de tiran van Europa kon en bleef weerstaan. Engeland. O, hoe haatte de keizer die onbuigzame Brit! De prachtige Franse vloot was in 1805 bij kaap Trafalgar vernietigd, Engeland bleef meester ter zee. Buiten Europa kon het nemen, wat het wilde. Het veroverde onze Westindische bezittingen, kaap de Goede Hoop, de Molukken, en maakte alle handel onmogelijk. Napoleon deed van zijn kant hetzelfde. Er was maar één middel, om Engeland ten onder te brengen: alle handel tussen het vasteland van Europa en Engeland te verbieden. Dan zou de Brit op de duur zo verarmen, dat ook hij om vrede moest smeken.

Het was een paardenmiddel, dit vastelands- of *continentaal stelsel*, dat Napoleon ten koste van alles wilde doorzetten. Want Europa kon de producten van overzee niet missen en verarmde hoe langer hoe meer. Engeland leed natuurlijk ook schade en nam zijn tegenmaatregelen. Het eiste van àlle schepen: Ge zult mijn havens binnenlopen, mijn waren kopen, de handel met ons onderhouden, of anders leg ik beslag op schip en lading; alleen met mijn toestemming mag je varen.

Het ging hard tegen hard. Napoleon dreigde: Elk schip, dat zich door Engelsen laat onderzoeken en toch handel met hen drijft, neem ik in beslag. Hij zond de strengste bevelen naar alle havens, waar hij meester was. Ook naar zijn broer in

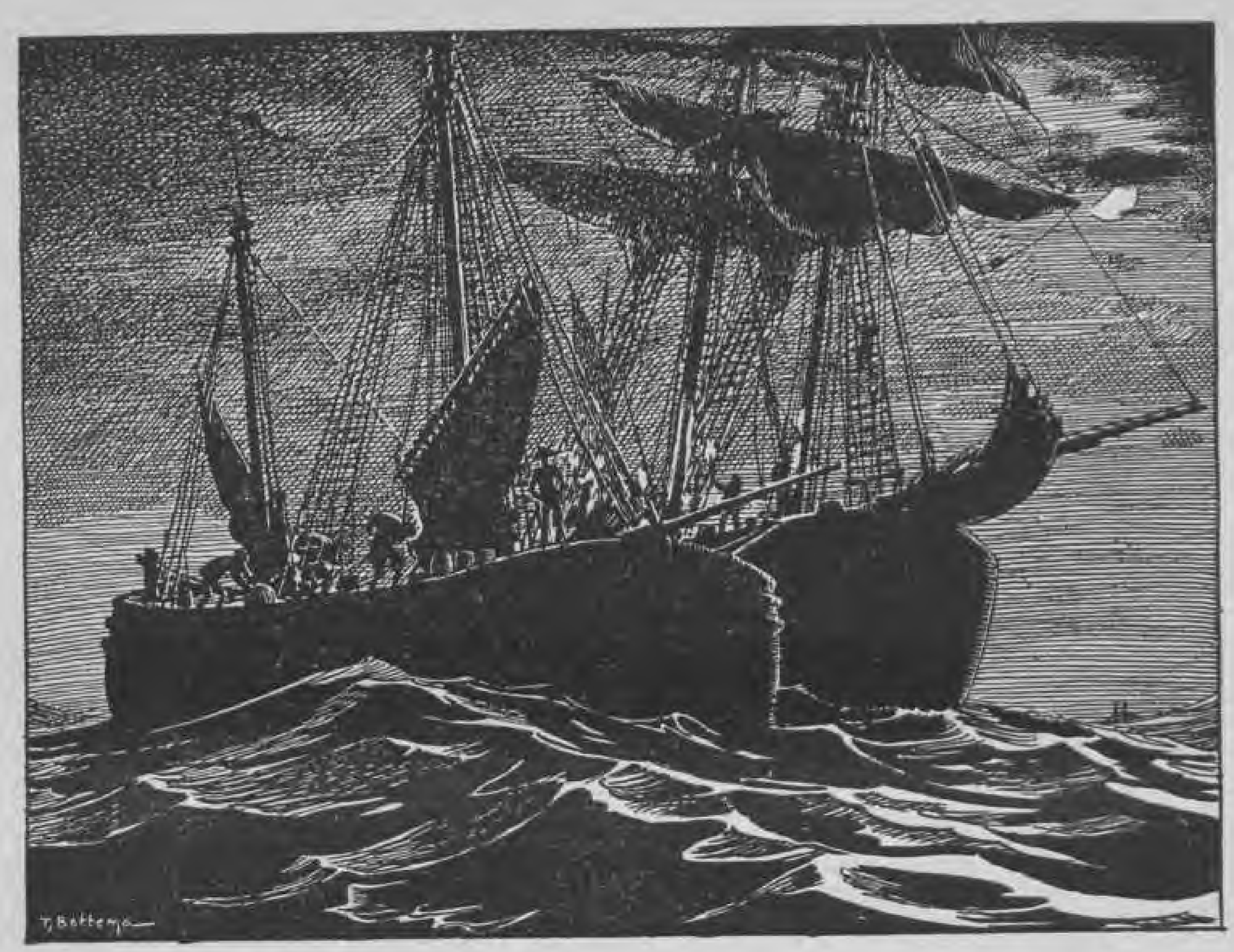

Smokkelhandel op de Noordzee

Holland. Deze schreef: „Het is onmogelijk, wat ge eist". Holland het handel drijven verbieden? Het was even dwaas, als de huid het zweten, de longen het ademen te verbieden. De handel was het enige middel, om aan Holland een beetje herstel te geven. Lodewijk begreep dat heel goed. Hij wist best, dat er druk gesmokkeld werd, vooral door middel van vissersschepen, die van de Engelsen de waren op zee overnamen. Maar hij zag het door de vingers en had er heimelijk plezier van.

Ook andere strenge plannen van Napoleon hield Lodewijk zo lang mogelijk tegen. Tot nu toe kreeg de keizer slechts vrijwilligers uit Holland voor zijn leger, voor het grootste deel weesjongens, die geprest waren dienst te nemen. „Voer toch de loting in," vroeg de keizer telkens. „Ik heb meer soldaten nodig." Maar Lodewijk wist veel te goed, dat ons volk er niets voor voelde, zijn jongens naar verre slagvelden te sturen, om onder een vreemde keizer voor een vreemde zaak te strijden en voerde de loting niet in. Het volk merkte wel, dat Lodewijk het goede met ons land voorhad en prees hem er om. Hij deed zijn best, hij probeerde ten minste Nederlander te worden, en liet vroegere oranjegezinden met rust. Ook Willem Bilderdijk mocht terugkeren uit zijn ballingschap. Hij kreeg zelfs een jaargeld van de koning en werd zijn leermeester voor de Hollandse taal.

Lodewijks belangrijkste werk was de regeling van de rechtspraak. Op nieuwjaarsdag 1809 gaf hij ons volk een nieuw wetboek, dat voor het gehele land gold. Daarvóór had iedere provincie haar eigen rechtspraak gehad, wat soms heel onbillijk toeging. Daar was nu een einde aan gekomen. Ook gaf hij een andere verdeling

aan ons land, om het bestuur te verbeteren: er kwamen namelijk elf departementen of provinciën. Het grote gewest Holland werd verdeeld in Amstelland en Maasland, dus in Noord- en Zuid-Holland. Onder Lodewijk kregen voor het eerst ook roomsen en Joden staatsambten, zodat ook aan deze Nederlanders recht werd gedaan. Vroeger waren zij burgers van de tweede en derde rang. Zo is er onder Lodewijks bestuur veel goeds tot stand gekomen, dat niet meer zou verdwijnen.

Het volk was niet ontevreden over de koning. Het vond hem wel wat wispelturig, omdat hij telkens van residentie veranderde. Hij trok van Den Haag naar Utrecht, van Utrecht naar Amsterdam, wat natuurlijk veel onkosten meebracht, maar niemand verlangde zijn heengaan. En toch zou hij niet blijven. Want zijn machtige meester en broer kon hij het niet naar de zin maken. De keizer verweet hem, dat hij Hollands grootste smokkelaar was, omdat hij niet streng genoeg tegen de sluikhandel met Engeland optrad. En in 1809 gebeurde er iets, wat Napoleon razend op zijn broer maakte.

In de zomer van dat jaar deden de Engelsen met 38.000 man, door een grote vloot overgebracht, een inval in Zeeland. Walcheren, Schouwen-Duiveland, een stuk van Zuid-Beveland werden bezet. Hun doel was eigenlijk Antwerpen. Want met die Scheldestad had Napoleon grote plannen. Hij wilde daar een vloot laten bouwen, om later Engeland aan te vallen. Dit moesten de Britten zien te voorkomen en proberen, de werven en de schepen in aanbouw te vernietigen. „Antwerpen is een pistool op de borst van Engeland," had de keizer gezegd. De Brit wilde hem dat wapen uit de hand slaan, eer hij het gebruiken kon. Misschien zouden de Engelsen hun doel ook bereikt hebben, als ze hun tijd in Zeeland niet verbruikt hadden. Ze vernielden Vlissingen door een verschrikkelijk bombardement met hun zware scheepskanonnen. Het zwakke Hollandse leger was niet bij machte de landing der Engelsen en de bezetting der eilanden te beletten en Napoleon, die toch al zoveel zorgen met de krijg in Spanje en elders had, was woedend op zijn broer. Hij moest een Frans leger naar Zeeland zenden en de Engelsen gaven pas na vijf maanden hun pogingen op en ontruimden tegen het eind van het jaar Walcheren. Hun troepen hadden meer door ziekten dan van de vijand geleden.

Na het gebeurde had Lodewijk geen leven meer. De keizer riep hem naar Parijs, schold hem uit en behandelde hem als een kwajongen. Nog een half jaar hield Lodewijk zich staande en weigerde afstand te doen. Maar de keizer zou hem er wel toe dwingen. Eerst nam hij hem Zeeland af, toen al het land ten zuiden van de Waal. Hij zond 6000 Franse soldaten om op de Hollandse kusten tegen de smokkelhandel met Engeland te waken en ten slotte bezette hij stad na stad met garnizoenen. Toen de Franse troepen naar Amsterdam trokken, dacht Lodewijk nog een ogenblik aan een oorlog tegen zijn broer. Maar hij vond geen steun bij de ministers en nog minder bij het volk. Wat schoot hem anders over dan heen te gaan?

Dit deed hij dan ook. Op een Julinacht in 1810 verliet hij in alle stilte de hoofdstad en liet een afscheidswoord na: „Hollanders, ik zal nimmer een goed en deugdzaam volk als gij zijt vergeten". Hij ging naar Bohemen, daarna naar Italië, waar hij als een vergeten burger in 1846 overleed.

Ons lot was nu bezegeld. „Ik lijf Holland in," zei Napoleon ronduit, „om er mijn douanen heen te kunnen zenden." Of hij dit toch al niet gedaan had! Maar nu begon het pas goed. Iedere vissersschuit, die uitvoer, kreeg een Franse soldaat mee, om het smokkelen van Engelse waren te beletten. En geen visser waagde het zo'n soldaat leed te doen, want anders werd zijn hele dorp gestraft. En tòch werd er nog gesmokkeld door bv. een schildwacht om te kopen. Die hield zich dan slapende, als de goederen op zee overgenomen werden. Maar o wee, als het Franse bestuur er achter kwam, dat hier of daar Engelse koopwaren verborgen gehouden werden.

„De brand er in!' zo had Napoleon bevolen. En het gebeurde ook, onverbiddelijk. „Leve de keizer! Dood aan de Engelsen!" riep de commandant als het vuur de goederen verteerde, maar de arme mensen konden er wel bij schreien.

Want er was gebrek aan alles en vooral aan koloniale waren. Een Hollander zonder zijn koffie en zijn pijp tabak is een ongelukkig mens. En het aftreksel van cichorei en de Europese tabak, die hij er voor in de plaats kreeg, vond hij niet te genieten, en was bovendien niet te betalen. Door de verbouw van beetwortels moest de Indische rietsuiker vervangen worden, maar het zou nog jaren duren, eer er voldoende bietsuiker was. Overal was armoe troef, behalve dan bij de boeren. De winkels en bedrijven kon men wel sluiten, de een na de ander ging bankroet. Fabrieken en werven ontsloegen hun arbeiders bij duizenden. Bedelen was bij de wet verboden. Wie het toch deed liep de kans opgepakt en naar een bedelaarskamp opgezonden te worden. Men moest dus als armlastige door de stad verzorgd worden.

Wat Lodewijk zo lang tegengehouden had, zette Napoleon nu door: de *loting* voor soldaat. Nu vinden wij het heel gewoon, dat een jonge man in militaire dienst komt, maar toen Napoleon er in ons land mee begon, vond men het een ramp. Het bezwaar was vooral, dat men zo lang moest dienen, vijf jaar. Veel manschappen vroeg de keizer van ons niet. Hij behandelde Holland nog genadig. Hij vroeg maar 3000 man per jaar. Ons land telde toen twee millioen inwoners. Dat kwam dus neer op 1500 soldaten per millioen mensen. Van Frankrijk vroeg de keizer tweemaal zoveel soldaten. Maar de gedwongen dienst was iets nieuws voor ons land, iets ongehoords. Men klaagde steen en been. Hier en daar kwam het zelfs tot opstootjes, als de jongens uit de steden of dorpen werden gehaald. Soldaat zijn vond men een vernedering. Wie het betalen kon, huurde voor veel geld een plaatsvervanger. Daar namen de Franse ambtenaren ook genoegen mee, als ze het aantal maar bij elkaar kregen. Op die manier bleven de rijke jongens voorlopig buiten schot. De algemeen stadhouder van Holland, hertog Lebrun, die Napoleon hier aangesteld had, was een goed man en deed, wat hij kon, om het aantal gevraagde manschappen te verminderen. Hij smeekte de keizer — niet zonder enige overdrijving: „Sire, het is veel te veel. Men vraagt ons soldaten voor de vloot, voor het leger, voor de garde en zij laten hier in het land een ontzettende leegte na en ellende". Zó erg was het nu wel niet en als het voor de verdediging van Hollands grenzen was geweest, zou men wellicht niet zo gejammerd hebben. Maar waar gingen de jongens zoveel jaren heen? Naar onbekende slagvelden en zonder hoop ooit terug te keren. Dat was het ondraaglijke.

Ook bepaalde Napoleon, dat voortaan maar een derde deel van de rente der staatsschuld betaald zou worden. Dat moest hij wel doen, omdat Hollands inkomsten te laag waren, om de gehele rente te betalen. Anders had hij de belastingen nog meer moeten verhogen. De laatste jaren was men niet in staat geweest, de volle rente uit te keren. Ontvingen de mensen nu geregeld een derde deel, dan wist men ten minste waar men aan toe was. Maar voor de vele renteniers en de instellingen voor liefdadigheid, die van de rente der staatsschuld moesten bestaan, was de nieuwe regeling natuurlijk een grote teleurstelling.

Iets nieuws was ook de *censuur*, het toezicht op alles wat op boek of krant leek. Er mocht niets gedrukt worden zonder toestemming der Franse ambtenaren. En het was te begrijpen waarom. Anders zou er over de keizer en de Fransen een regen van pamfletten, van scheld- en spotboekjes losgebroken zijn! Nu mocht er geen woord gedrukt worden, wat op een aanmerking aan het adres van Frankrijk leek. Wee de drukker, die het toch stilletjes deed! Hij ging regelrecht naar de gevangenis. Ook op straat en zelfs in de kerken werd geluisterd, of men zich ongepast over de keizer durfde uitdrukken. De verklikkers en spionnen gingen rond en hun oren waren scherp. Vroeger had men de onschuldige stadhouder Willem V belasterd en gescholden

voor tiran, in allerlei pamfletten, boekjes en kranten – en men had dit ongestraft gedaan. Menigeen dacht nu met schaamte en berouw aan die ongepaste en misbruikte vrijheid terug. Nu leerde men pas, wat tirannie was.

En toch, hoe vreemd het moge schijnen – ons volk schikte zich gelaten in de nieuwe toestand. Van opstandigheid was geen sprake. Bij een enkeling zoals Van Hogendorp, die niet kon geloven, dat Napoleon zijn macht over Europa behouden zou, bleef de verwachting van een vrij Nederland onder het bestuur van Oranje leven. Maar de meesten geloofden, dat Holland een deel van het Franse wereldrijk zou blijven. De Franse taal moest naast de Hollandse in de kranten en boeken, in de rechtszaal en wetten gebruikt worden. Ook de onderwijzer moest iets van de Franse taal kennen, al hoefde die taal nog niet op de scholen geleerd te worden.

Napoleon deed op zijn manier, wat hij kon, om ons land te helpen. Hij wist, dat het arm was – alles ten gevolge van de oorlog met dat verwenste Engeland, dat hij maar niet onder de knie kon krijgen – maar eenmaal zou Holland weer opleven, zo hoopte hij en dan zou het een parel aan zijn keizerskroon zijn! Nu was het nog een duur bezit voor hem. Het moest elk jaar door Frankrijk met een millioen gesteund worden. De keizer had veel voor ons land over. Hij bezocht het eenmaal, vergezeld van de jonge keizerin. Dat gebeurde in de herfst van 1811, toen hij op het toppunt van zijn macht stond; het was een reis vol pracht en praal en hij werd als een halfgod vereerd en gevleid. In Utrecht kuste men zijn jaspanden, hij werd bijna aangebeden. De oude Dam in de hoofdstad kreeg een nieuwe naam: het Napoleonsplein. Op de erebogen, voor zijn tocht door de steden gebouwd, stonden de hoogste lofspreuken, ja, men noemde hem in toespraken de man, gezeten aan Gods rechterhand, die een hoorn des heils voor ons had opgericht, – de grootste vorst van het heelal, de welbeminde! Ieder verkondigde zijn lof of juichte mee. Weinigen zwegen of bleven thuis, als hij ergens zijn intocht deed. Eén dier weinigen, die zich niet vertoonden, was – Van Hogendorp. Hij bleef thuis, werkend op zijn studeerkamer. Maar niemand wist, waaraan hij werkte.

Ook de keizer werkte hard tijdens zijn reis door de Hollandse steden. Hij was een groot bestuurder, die zijn ogen terdege de kost gaf. Het was geen plezier-, het was een studiereis voor hem. Hij gaf in de korte tijd, welke hij hier doorbracht, veel goede bevelen en nieuwe wetten; voor kerk en school, voor de visserij en de tollen, voor gevangenissen en bedelaarsgestichten, voor wegaanleg en belastingen. En hij had nog veel meer prachtige plannen. Dat bleek wel uit hetgeen hij tegen zijn minister zei, met wie hij op een nacht langs de versierde Amsterdamse grachten wandelde: „De Hollanders zijn goede, brave mensen. De vereniging van Holland en Frankrijk zal zeer grote gevolgen hebben. Eenmaal zal de Hollandse zeemacht, verenigd met de Franse, Engeland vernietigen. Ja, binnen enkele jaren zijn wij meester ter zee! Dan zal het ook Holland weer goed gaan".

Dit hoopte, dit geloofde niet alleen hij, neen, de grote meerderheid van ons volk hoopte dit. En niet alleen de vroegere patriotten, maar ook de vroegere oranjemannen. Zij zagen wel de nadelen, als gevolg van de voortdurende oorlogen, die Napoleon voerde, maar ook de voordelen van zijn bewind. Er was orde in het bestuur der provinciën en steden; de rechtspraak was onpartijdig en veel beter geregeld dan voorheen; de Franse ambtenaren waren streng, – maar meestal rechtvaardig, en dit kon niet van de vroegere schouten, baljuwen en regenten gezegd worden. Voor de Franse ambtenaar waren een edelman en een arbeider precies gelijk: beiden hadden aan dezelfde wetten te gehoorzamen. De belastingen waren vrij laag, – lichter en zeker rechtvaardiger dan vroeger verdeeld, en geregelder.

Hoe groot de algemene verering voor Napoleon was, blijkt wel uit het lofdicht, dat zelfs een vroegere oranjeman als Bilderdijk schreef, een lang gedicht, waarin

hij alle vorsten aanried, zich niet langer tegen de keizer te verzetten, maar af te treden en zich voor de van God beschikte vorst der wereld neer te buigen.

Napoleon, Gij treft mijn ogen,
en al wat groot heet, is vervlogen!
Gij schittert, en 't heelal verdwijnt! –
Gij vorsten, op de troon geboren,
doorziet, wat de Almacht heeft beschoren!
Aanbidt, en treedt uw zetels af –
of – bonst met kroon en rijk in 't graf!

Ja, hij geloofde, dat Napoleon een nieuw Godsrijk, een wereldmonarchie van vrede en geluk zou stichten en vol verwachting zong hij:

Spoedt aan, o heugelijke dagen,
ten koste van wat bloed het zij!
Spoedt aan in 's Hemels welbehagen!
Herstelt des aardrijks Monarchij!
Ja, moeten wij door stromen waden,
in zeeën van ellenden baden,
totdat de grote dag verschijn';
wij lijden, dragen, hopen, zwijgen!
Hij zal, hij zal ter kimme stijgen,
en 't mensdom zal gelukkig zijn.

Zo dichtte hij al in 1806 en toen vijf jaar later de algemene ellende nog niet verdwenen was, ten gevolge van Napoleons heers- en eerzucht, zong hij nòg van de komende betere tijden, ook voor Holland:

Ja, zij zullen
zich vervullen,
deze tijden van geluk!
Dees ellenden
gaan volenden
en verpletterd wordt het juk.

Holland leeft weer,
Holland streeft weer
met zijn afgelegde vlag,
door de boorden
van het noorden
naar de ongeboren dag.

Holland groeit weer!
Holland bloeit weer!
Hollands naam is weer hersteld!
Holland, uit het stof verrezen,
zal opnieuw ons Holland wezen.
Stervend heb ik 't u gemeld!

Dit mooie gedicht leek veel op een voorspelling van het herstel van Hollands onafhankelijkheid en mocht natuurlijk niet gedrukt worden. En of de dichter Bilderdijk

Daendels redt zich op de Afrikaanse kust

ook al aan de Franse stadhouder Lebrun schreef, dat zijn vers voortgevloeid was uit zijn liefde voor Frankrijk en de keizer, en dat hij een herstel van Holland *ònder de Franse monarchie* bedoelde, – het baatte de arme dichter niet. Het vers bleef verboden en mocht pas gedrukt worden in 1813, toen Holland weer werkelijk ònș Holland was.

Maar zover was het in 1811 nog niet. Het leek er niet op. Want Napoleon had Engeland nog niet onder de knie. Toen de keizer in Amsterdam was, smeekten de kooplieden hem, de Westindische koffie en suiker uit Londen te mogen halen, die daar toch niet te verkopen was. „Neen," zei de keizer kortaf. Onverbiddelijk verbood hij alle handel met Engeland aan alle landen van Europa.

Búiten Europa had hij niets in te brengen. Alleen Java was nog in Hollands-Franse macht gebleven. Daar was Daendels vanaf 1808 gouverneur-generaal. Het kostte hem veel moeite, daar te komen. Want de Engelsen maakten jacht op hem en hij kon geen neutraal schip krijgen. Geen gouverneur-generaal had ooit zo'n avontuurlijke reis als hij. Eerst ging hij over land door Frankrijk en Spanje. In Cadiz huurde hij een vissersschuit om naar Tanger over te steken. Maar in de Straat Gibraltar kwam een Engelse kruiser op hem af. Hij moest al zijn bagage in de steek laten en bereikte zwemmend de Afrikaanse kust.

Daar stond de gouverneur-generaal van Java nu in dat onherbergzame oord! Rovers hielden hem aan en hij wist hen zowaar te bewegen, hem te voet tot Tanger te vergezellen. Van daar ging hij met een Amerikaanse bark naar de Canarische eilanden, nam een ander schip naar New-York en eindelijk na maanden zwerven bereikte hij Batavia.

Drie jaar heeft hij Java geregeerd. Hoe hij dat gedaan heeft, weten we misschien het best uit de naam, welke de Inheemsen hem gaven: toewan besar goentoer, de donderende grote heer! Hij, de vroegere revolutionnaire patriot, was een streng alleenheerser, deed wat hij wilde en veranderde zelfs vonnissen van rechters, die hem niet naar de zin waren. Grote zorg besteedde hij aan Java's verdediging tegen de Engelsen. Hij schiep een vrij groot leger van Indische soldaten, bouwde forten, een vloot van 50 oorlogsprauwen en liet voor het snellere vervoer van west- naar oost-Java een weg aanleggen. Verschillende delen van die weg waren reeds klaar, maar hij verbond en verkortte ze tot één grote weg van bijna 1000 km. Daardoor verkortte hij de reisduur van de west- naar de oostkust van 40 tot 6 dagen.

Al deze werken liet hij in herendienst — dat is dienst zonder betaling — door de Javanen verrichten. En dat geschiedde met grote gestrengheid en soms niet zonder wreedheid. Ook voor de Indische hoofden en ambtenaren was hij gestreng. Ze kregen wel veel betere salarissen, maar mochten niet, zoals onder de V.O.C., voor zich zelf handel drijven en ook geen Inheemsen in herendienst voor zich zelf laten werken. Op zijn manier beschermde Daendels dus de Inheemsen tegen machtsmisbruik en hebzucht der hoofden en ambtenaren. Hij richtte ook de eerste gouvernementsscholen voor Inheemse kinderen op.

Ja, Daendels was een man van de daad. Wat niemand vóór hem had aangepakt, dat begon hij: de stichting van een nieuwe woonstad voor de bevolking van Batavia. Die oude, Indische hoofdstad vlak bij de kust was een verschrikkelijk oord. Ze werd niet voor niemendal het graf, het kerkhof der Hollanders genoemd. Ze lag ingesloten door wallen en poorten tussen stinkende moerassen; vieze grachten liepen er dwars door. En dat water dronk men, daarmee deed men alles! Malaria, pest, cholera sleepten jaarlijks honderden Hollanders ten grave. En toch nam geen gouverneur-generaal het kloeke besluit dat pesthol der benedenstad te verlaten.

Tot Daendels kwam. Hij liet de grachten dempen, de muren en poorten afbreken, zodat de zeewind door de benauwde straten kon waaien en zo werd de benedenstad voor kantoorstad geschikt. Maar als wóónplaats voor de kooplieden, ambtenaren en militairen liet hij op de hoge, droge gronden een paar uur van de kust een gezonde, nieuwe stad, Weltevreden, verrijzen. Dit alles kostte veel geld, maar het kon nooit beter besteed zijn.

Hoeveel goeds Daendels voor Java ook gedaan mocht hebben, de klachten over zijn willekeur en strengheid bleven niet uit. Napoleon vond het beter hem terug te roepen. In 1811 werd hij door een ander vervangen. Maar enige maanden later veroverden de Engelsen, zonder veel tegenstand te ontmoeten, het gehele eiland. De laatste bezitting van Holland was verloren.

Op één plaats in de wereld bleef de Hollandse vlag waaien: van onze factorij op Decima in Japan. Door list en geweld probeerden de Engelsen ook die plaats te nemen, maar de Hollandse gouverneur Doeff liet zich niet verschalken. Zeventien jaar, van 1800–1817, bleef hij daar op zijn eenzame post, — veel jaren zonder enig bericht uit het vaderland en zonder dat er een Hollands schip kwam. Dat was wel iets bijzonders. Want wij waren de enige blanken, die in Japan handel mochten drijven en wonen. Andere Europeanen werden er niet toegelaten.

Toen Daendels in Europa kwam, kon hij direct weer aan de slag: in letterlijke zin, want hij moest als maarschalk in het Franse leger op de tocht naar Rusland mee. Naar Rusland? Ja. Napoleon ging de laatste hand leggen aan de bouw van zijn wereldrijk! Rusland moest buigen. Want de czaar Alexander wilde niet naar Napoleons pijpen dansen en bleef met Engeland handel drijven. Italië, Oostenrijk, Pruisen en anderen had hij verpletterd, ook Rusland moest hem dienen. En nog geweldiger plannen woelden door het hoofd van de kleine Corsicaan. Hij dacht er

over na de verovering van Rusland voort te trekken naar Voor-Indië, om Engeland in zijn koloniën aan te tasten. Het wereldrijk moest voltooid worden!

Zijn legermacht bestond uit 600.000 man, verzameld uit al zijn veroverde landen. Daar waren 15.000 Nederlanders bij, vijf jaarlichtingen. Zijn veldheren hadden hem de tocht afgeraden. De keizer zette zijn wil door. In de zomer vertrok hij, versloeg de Russen in twee veldslagen, zonder hen echter te kunnen vernietigen en bezette tegen de winter van 1812 de oude hoofdstad Moskou. Daar wilde hij overwinteren. Als hij naar Sint-Petersburg gegaan was, zou hij zeker veiliger gezeten hebben en misschien met de czaar een voordelige vrede hebben kunnen sluiten.

Maar wat gebeurde er in Moskou? De Russen staken hun eigen stad in brand en daar bijna alle huizen van hout waren en de Russen de blusmiddelen meegenomen hadden, werd deze brand een ramp voor het enorme leger. Overwinteren in een verbrande stad was onmogelijk. Er bleef maar één weg voor Napoleon over, de terugtocht. In de barre Russische sneeuwvelden ging het leger ten onder. Geteisterd door de verschrikkelijke koude; omzwermd, achtervolgd en telkens aangevallen door kozakken, vonden honderdduizenden de dood. Bij de rivier de Beresina, die helaas niet dichtgevroren was, moesten de Hollandse pontonniers bruggen slaan. Eén er van stortte in onder de last van paarden, kanonnen en voetvolk. Op de andere brug werden honderden dood gedrongen en in de rivier gedrukt. – Het was een paniek, een afgrijselijke ontreddering. En de wrede vervolging der Russen schonk de uitgeputte troepen geen ogenblik rust. Het was het einde, de ondergang. Van de 600.000 man kwamen er 50.000 als landlopers zonder wapenen terug. Daar waren 250 Nederlanders bij – van de 15.000, die meegegaan waren. De rest was jammerlijk omgekomen.

Zodra de keizer merkte, dat zijn leger niet meer te redden was, snelde hij naar Parijs. Want hij vreesde terecht voor de gevolgen van zijn eerste grote nederlaag. Een schok ging door alle onderworpen landen: de onoverwinlijke was geslagen! In Februari 1813 brak de opstand in Pruisen uit. In Oostenrijk, ook in Holland, bleef het nog rustig. Zeer snel bracht Napoleon een nieuw leger op de been. Holland moest weer duizenden jongens leveren. Ook de zoons uit de voorname, rijke families, die vroeger hun dienstplicht hadden kunnen afkopen, werden thans opgeroepen, zogenaamd om in de eregarde van de keizer te mogen dienen, maar in werkelijkheid waren zij de gijzelaars in handen van de man, die ook een opstand in Holland vreesde. Bij het vertrek der ongelukkige jongens hadden er hier en daar opstootjes plaats, maar de Franse garnizoenen wisten die te onderdrukken.

Met zijn nieuw leger trok de onvervaarde Napoleon de vijand tegemoet, de Pruisen en de Russen, versloeg hen in twee veldslagen, maar beging toen de fout, aan zijn tegenstanders een wapenstilstand van zes weken toe te staan. In die weken gebeurde er iets, wat hij niet verwacht had. Zijn schoonvader, de keizer van Oostenrijk, sloot zich bij de opstand aan en nu moest Napoleon tegen drie legers strijden. Dit was voor hem te veel. In de bloedige volkerenslag bij Leipzig, een strijd van drie dagen, leed hij een beslissende nederlaag, kwam in Parijs, en meende daar voorlopig veilig te zijn. Want wie zou de leeuw in zijn hol achter de Rijn durven aanvallen?

Wat gebeurde er die Octobermaand in Holland? Niets. Ieder was onder de indruk van de grote gebeurtenissen, men was er stil van, maar de Franse troepen bleven nog in de Hollandse garnizoensplaatsen en alles was rustig. Tot midden-November de buitenlandse troepen, de Pruisen en Russen, over onze grenzen drongen. Toen voelden de Fransen zich hier niet veilig meer, verlieten eerst Amsterdam en daarna ook de meeste andere steden.

Wat moest er nu gebeuren? Eén man wist dat heel precies. Dat was Van Hogendorp. Hij had in stilte zijn plannen uitgewerkt, nu kreeg hij zijn kans! Hij had in

tal van plaatsen zijn geheime medestanders, op wie hij rekenen kon. Nu was het ogenblik van handelen gekomen. Zijn zonen — met enkele anderen — vertoonden zich met de oranjekokarde in de Haagse straten. Hoor, de juichtoon in zijn eerste proclamatie aan het volk, in die korte, krachtige zinnen:

„Oranje boven! Holland is vrij. De bondgenoten trekken op Utrecht. De Engelsen worden geroepen. De Fransen vluchten naar alle kanten. De zee is open. De koophandel herleeft. Alle partijschap is opgehouden. Al het geledene is vergeten en vergeven. Alle aanzienlijken komen in de regering. De regering roept de prins uit tot hoge overheid. Wij voegen ons bij de bondgenoten en dwingen de vijand tot vrede. Het volk krijgt een vrolijke dag op algemene kosten, zonder plundering noch mishandeling. Elk dankt God. De oude tijden komen terug. Oranje boven!"

Dat was duidelijk. Daar was geen woord Frans bij! Snel volgden de gebeurtenissen elkaar op. Een *driemanschap* werd gevormd: Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum, als voorlopige regering. Ze riepen de oud-regenten bijeen uit alle provinciën en steden en stelden voor: „Laten wij de erfprins Willem terugroepen!"

De heren gingen aan het praten en — werden het natuurlijk niet eens. Oranje terugroepen, — dat was een oorlogsverklaring aan de Fransen. Dat was opstand. En daar konden ze last van krijgen, als de Fransen zich weer hersteld hadden. Ook waren er nog altijd lieden, die ook nu nog niets van Oranje wilden weten. Maar er moest toch iets gedáán worden, vond het driemanschap. Van Hogendorp hakte de knoop door, de drie heren aanvaardden het gezag in naam van Oranje, en de boodschap ging naar Engeland, naar de erfprins: „Kom over, het volk verwacht u!"

Eén week voor 's prinsen aankomst trokken de kozakken Amsterdam binnen. Op de dag van zijn aankomst in Scheveningen, 30 November, namen de Pruisen Arnhem. Nu weifelde het volk niet langer meer. Ze zagen het voor hun verwonderde ogen: ze waren verlost. De vrees week, het Franse juk was weggenomen. Ze hadden het niet met opoffering van goed en bloed behoeven af te schùdden, — het was door buitenlandse hulp van hen afgenómen. In Scheveningen viel de prins letterlijk in de armen van zijn vissers. De oranjevlaggen wapperden van de torens. Zijn intocht in Den Haag, hoe eenvoudig ook, was een zegetocht. De mensen geloofden niet, wat zij zagen, — er werd gejubeld en geschreid van ontroering en vreugde. Nederland en Oranje waren weer verbonden. Hoor Oranje's eerste proclamatie:

„Na een scheiding van 19 jaren en na zoveel rampen heb ik het onuitsprekelijk genoegen, dat ik door u in uw midden word teruggeroepen. Ziet mij hier aangekomen en gereed om onder Goddelijke bijstand u in het genot van uw vorige onafhankelijkheid en welvaart te helpen herstellen. Dat is mijn enig doelwit, het oprecht en vurig verlangen van mijn hart. — Verenigt u dan met hart en ziel met mij en de mijnen. Ons vaderland is gered!"

Maar wat was hij nu, Willem VI of Willem I? Werd de oude regenten-republiek hersteld, of — werd het iets anders? Het was weer Van Hogendorp, die reeds lang zijn antwoord op deze vragen klaar had. Nóóit had hij gewanhoopt aan de eenheid Nederland-Oranje. Maar de verhouding van die twee moest anders, beter worden. Terwijl Napoleon zijn tocht naar Rusland maakte, had hij, Van Hogendorp, op zijn studeerkamer het ontwerp van een nieuwe Nederlandse grondwet gemaakt. Daarin waren de rechten en plichten van vorst en volk beschreven. En toen zijn geliefde vorst, de erfprins, het Hollandse strand bereikte en zijn jubeltocht naar Den Haag maakte, zat Van Hogendorp, door jicht gekweld, in zijn huis. De prins bezocht hem op de avond van die onvergetelijke 30e November en — dan is de taak van de stille werker, Oranje's wegbereider, afgelopen. Het voornaamste van zijn taak was, aan Oranje een nieuwe, sterkere plaats te geven in de nieuwe Nederlandse staat. En het

Willem Bilderdijk

voorlopige bestuur maakte dit met de volgende woorden bekend: „Het is géén Willem VI, die het volk teruggevraagd heeft. Het is Willem I, die als souverein vorst onder waarborg van een grondwet optreedt voor het volk, dat eens door een andere Willem I bevrijd werd. Nederland is vrij en Willem I souverein vorst van dat vrije Nederland".

De laatste twijfelaars onder de vroegere Fransgezinden en patriotten, de laatste vreesachtigen gaven zich gewonnen. De vreugde om de verlossing en de terugkeer van Oranje was algemeen. Psalmen der bevrijding dreunden door de kerken:

> Wat zal ik, met Gods gunsten overlaân,
> die trouwe Heer voor zijn gena vergelden?
> 'k Zal bij de kelk des heils Zijn naam vermelden
> en roepen Hem met blijd' erkent'nis aan.

Maar velen bleef de stem in de keel steken.

Volk en dichters zongen. Ook Bilderdijk, die zijn voorspelling van 1811 in vervulling zag gaan, anders, veel schoner dan hij had kunnen denken, liet thans een strijdzang horen:

> Vlecht oranje om de hoed!
> Holland rijst met nieuwe moed!
> 't Zal zijn haard bevrijden.
> En de God, die wond'ren doet,
> zegent aller dapp'ren moed.
> Hij zal met ons strijden.

Veel moed werd er in die dagen van ons volk echter niet gevergd. Kozakken en Pruisen drongen de Fransen zonder strijd het land uit. Napoleon had nog wel

gemopperd in Parijs: „Laat Holland oppassen en weten, dat ik het liever aan de oceaan teruggeef, dan het af te staan", maar toen wàs het hem al ontnomen. Hier en daar, zoals in Dordrecht en Den Briel, waren een paar schoten gelost en enige doden en gewonden gevallen, maar over het algemeen geschiedde de aftocht der Fransen rustig en een plaatselijke plundering, zoals in het stadje Woerden, was uitzondering. Feestelijk en vrolijk ontving men de kozakken als redders en bewakers en in Amsterdam en elders zong men al dansend:

Nu zijn de Fransen van de vloer, hoezee!
Prins Willem komt weer aan het roer, hoezee!
Nu dansen wij weer hand in hand
voor 't oude lieve vaderland.
Vivat Oranje! hoezee!
Vivat Oranje! hoezee!

En de erfprins was verrukt en gelukkig en kon met recht aan zijn moeder, prinses Wilhelmina, die in Duitsland was, schrijven: „Gij hebt geen denkbeeld, lieve moeder, van de ontvangst, die mij hier ten deel valt en van de blijdschap, die de natie voor haar bevrijding aan de dag legt en over mijn terugkeer. Ik kan God niet genoeg smeken, mij niet te verlaten op het pad, waarop Zijn wijsheid mij heeft geleid".

Zijn zoon, kroonprins Willem, kwam ook naar Holland, om de krijgsmacht hier in orde te brengen. Hij had er verstand van, want hij had getoond een goed krijgsman en aanvoerder te zijn. Onder de Engelsen had hij Napoleon in Spanje bestreden, waar de Fransen nooit de baas hadden kunnen worden. Ook 's konings broer, prins Frederik, had trouw zijn krijgsmansplicht gedaan en in Oostenrijkse dienst de vijand van zijn land bestreden. Van de verlossing in 1813 was hij geen getuige: hij was vóór die tijd gestorven.

Met de samenstelling van een leger liep het de eerste maanden niet zo vlot. Onze lotelingen waren nog in Frankrijk, waar Napoleon een wanhopige strijd voerde tegen een overmacht van bondgenoten, die op Parijs aanrukten. Ook hadden wij weinig wapens. De landstorm werd opgeroepen, vrijwilligers kwamen los en uit alle rangen en standen: protestanten, roomsen, Joden, patriotten en oranjemannen, och, er waren geen partijnamen meer in die eerste maanden van 1814. De offerkisten in de kerken waren te klein om het geld voor de landsverdediging te bergen: in een paar weken bracht men vrijwillig anderhalf millioen gulden bijeen; vrouwen offerden haar sieraden, niemand bleef achter om zijn vreugde met gaven te bewijzen. Het Nederlandse volk toonde in die dagen, werkelijk één te zijn geworden.

Dat was gebeurd in de smeltkroes der Franse verdrukking.

XXVI. NOORD EN ZUID ONDER DE EERSTE KONING

Pas in April 1814 was er een Hollands legertje van 12.000 man bij elkaar. Maar om de Fransen uit de laatste Hollandse vestingen te verdrijven, was het niet meer nodig. De Engelsen hadden de zuivering van Zeeland al voltooid. Intussen werd ook de strijd in Frankrijk beslist. Van alle kanten drongen de bondgenoten het keizerrijk binnen. Napoleon moest voor de overmacht zwichten. Einde Maart viel Parijs en de kiezer deed afstand. Tot op dit ogenblik waren nog steeds enkele Franse officieren trouw aan hun keizer gebleven en hielden nog enkele Hollandse vestingen bezet. Zelfs een Nederlandse admiraal, Verhuel, hield Den Helder nog voor „zijn keizer" vast. Na diens afstand liet hij de stad pas door 's konings troepen bezetten. Delfzijl was de laatste plaats, die door de Fransen in Mei ontruimd werd. Bloedvergieten en krijgshaftigheid waren dus gelukkig niet nodig geweest. Maar natuurlijk waren de volksliederen in die dagen erg opgewonden. Hoor maar eens!

De leeuw, die uit zijn banden schiet,
gedoogt de bastaard-aadlaar niet
in Nederlandse beemden.
Zijn eer, zijn luister is hersteld.
Hij brult weer langs zijn eigen veld,
geen speeltuig meer voor vreemden.

De bastaard-adelaar zat toen al met geknipte vleugels op zijn nest. Of liever, in zijn kooi: Elba. Hij was er nog genadig afgekomen: hij hield zijn titel, was meester van het kleine eiland en kreeg ook nog een inkomen van twee millioen francs per jaar. Onder bescherming van Engelse en Oostenrijkse heren was hij er heengebracht. Dat was maar gelukkig voor hem, anders zou het Franse volk hem verscheurd hebben. In de dorpen, welke hij doorkwam, sloeg en bespuwde men hem; hij moest zich verkleden om niet herkend te worden. Ja, de Franse boeren dwongen hem uit te roepen: „Leve de koning!" Dat was voor de nieuwe koning Lodewijk, die al in Parijs zat. Verschrikkelijker tocht dan naar Elba heeft Napoleon nimmer gehad.

Met de vrede te Parijs, die in Mei gesloten werd, was de oorlog tussen de bondgenoten en Frankrijk geëindigd. Maar daarmee had men de orde in Europa nog niet hersteld. De grenzen van tal van landen moesten weer opnieuw vastgesteld worden, het was een verwarring, waar men niet wijs uit worden kon. De gezanten der mogendheden kwamen te Wenen samen en beraadslaagden meer dan een half jaar. Er werd druk gefeest en gedanst, maar over de Europese zaken kon men het pas eens worden, toen allen in Maart 1815 opgeschrikt waren door het verbijsterende bericht: „Napoleon is ontsnapt! Hij is op weg naar Parijs! De koning is al gevlucht!"

Het was ongelooflijk, maar waar: de vleugels van de adelaar waren op Elba weer aangegroeid. De kleine, grote man kon het niet langer uithouden in zijn kooi. Vooral niet, toen hij hoorde, dat een sterke partij in Parijs naar zijn terugkeer

verlangde. Met 1100 man in enkele schepen slipte hij door de Engelse bewakingsvaartuigen heen en landde te Cannes. De Franse koning Lodewijk zond maarschalk Ney met een leger naar het zuiden, om Napoleon te arresteren. Maar jawel, ze liepen hem tegemoet en jubelden: „Leve de keizer!" Lodewijk nam de benen en Napoleon was weer heer en meester in Parijs.

Onmiddellijk berichtte hij de mogendheden: „Ge behoeft geen vrees te hebben. Ik zal niemand leed doen en mij met Frankrijk tevredenstellen". Daarop kwam zijn boodschap neer. Maar niemand, die hem vertrouwde. Als de vos de passie preekt, — boer, pas op je ganzen! Vrij snel werden de mogendheden het nu te Wenen eens. Voor Nederland vooral waren de congresbesluiten zeer belangrijk. Oostenrijk deed afstand van de zuidelijke Nederlanden en deze werden met de noordelijke tot één koninkrijk onder Willem I verenigd. Daar kwam nog het Luikse en Luxemburgse gebied bij.

Voor een Oranje een staat om trots op te zijn! Het oude ideaal der 17 verenigde Nederlanden was werkelijkheid geworden. Het was bijna een droom, te mooi om waar te zijn. Twee residenties koos de koning: Den Haag en het oude Brussel, die voor Oranje zo historische stad. Het rijk kreeg een nieuwe grondwet, waarin de vrijheid van godsdienst, de gelijkheid aller burgers voor de wet, de souvereiniteit van het Oranjehuis en de erfopvolging opnieuw gewaarborgd werden. Er kwamen twee kamers van volksvertegenwoordiging: een Eerste kamer van 50 leden, door de koning voor hun leven benoemd, de voornaamste heren van het land; en een Tweede kamer van 110 leden, gekozen door de provinciale staten, 55 door het noorden en 55 door het zuiden. Alles scheen volmaakt en de koning was vol grote en goede plannen.

Maar allereerst moest de nieuwe, jonge staat met de mogendheden de „bastaardadelaar" onschadelijk maken. Het Nederlandse leger onder bevel van de kroonprins Willem verenigde zich met het Engelse onder de ervaren krijgsman Wellington. Het wachten was nu op generaal Blücher, de taaie, zeventigjarige Pruis, die met zijn mannen in aantocht was. Een gezamenlijke opmars naar Parijs, net als in de lente van het vorige jaar, lag in het voornemen.

Dit begreep Napoleon ook en daarom wilde hij die vereniging der vijandelijke strijdkrachten voorkomen. Hij viel met 100.000 man zo plotseling België binnen, dat Wellington en Oranje een ogenblik de kluts kwijt waren. In grote haast moesten zij hun posities kiezen. De Hollandse troepen bezetten de belangrijke viersprong Quatre-Bras, en kregen het op de 16e Juni zwaar te verantwoorden. Terwijl Napoleon de Pruisen bij Ligny sloeg en tot de aftocht dwong, viel zijn maarschalk Ney herhaaldelijk de kroonprins bij Quatre-Bras aan, zonder hem uit zijn stellingen te kunnen verdrijven. Dit is van groot belang geweest, want hierdoor kreeg Wellington gelegenheid zijn hoofdmacht zo te plaatsen, dat hij de hoofdaanval op de 18e kon weerstaan en aan Blücher toch nog de kans gaf, zich met hem te verenigen.

Daarbij diende het geluk hem zeer. De zware regen was voor Napoleon een spelbreker, want daardoor kon hij de aanval pas tegen de middag van de 18e Juni beginnen. En intussen was er met de Pruisen iets voorgevallen, waarop hij allerminst gerekend had. Hij had één zijner generaals bevel gegeven, de geslagen Pruisen te vervolgen. Dit Franse leger was het spoor bijster geraakt. Blücher was ontkomen, kon zijn macht weer verenigen en langs een omweg in de richting van Waterloo brengen. De Franse generaal gaf het zoeken niet op, met het voor Napoleon treurige gevolg, dat hij op de 18e Juni 25.000 man miste, die ver van het slagveld doelloos rondzwierven. Want het beslissende gevecht tussen Napoleon en Wellington was begonnen.

De botsing bij Waterloo was een wrede slag, de legers waren ongeveer even sterk, 70.000 man. Acht uur lang volgde aanval op aanval, nu eens van de ruiterij, dan

Sint-Helena

weer van de infanterie, maar de Engelse en Nederlandse stellingen en troepen hielden het uit, tot de Pruisen tegen de avond als redders op het slagveld verschenen om de beslissing te brengen. Tegen deze overmacht waren de uitgeputte Fransen niet opgewassen. Bij één der laatste tegenaanvallen werd de kroonprins gewond en moest van het slagveld weggedragen worden.

De Pruisen waren nu op hun beurt de vervolgers der terugtrekkende en weldra vluchtende Fransen. De invallende duisternis maakte een einde aan het drama van Waterloo, dat aan de bondgenoten het vierde deel hunner troepen kostte. Napoleon was nu een verloren man. Hij was genoodzaakt zich aan de Engelsen over te geven. Dezen brachten hem naar Sint-Helena. Zes jaar leed hij daar, somber, verbitterd, verlaten door zijn vrouw en vrienden, tot in 1821 de dood hem verloste.

Na de gelukkige afloop van de veldtocht in 1815, die overal in Europa en vooral in het vaderland grote vreugde bracht, scheen de rust verzekerd. De koning kon aan de binnenlandse opbouw van het rijk beginnen. De overzeese bezittingen werden teruggegeven. Alleen de Kaapkolonie en Brits Guyana bleven aan Engeland. En ook over Sumatra, Malaka en de eilanden in die buurt kon men het de eerste jaren nog niet eens worden. Van die moeilijkheden zullen we later wel horen. De Afrikaanse bezittingen aan de zgn. Goudkust bij de Bocht van Guinee bleven voorlopig ook nog van Nederland. Toen Daendels in 1813 de koning zijn diensten aanbood, werd hij als gouverneur daarheen gezonden en deed er goed werk door er de handel in slaven te bestrijden. Vier jaar hield hij het in het moordende klimaat uit en stierf op zijn eenzame post. Dat was het einde van zijn veelbewogen leven, vol spanning en teleurstelling.

Niet anders is het gehele leven van onze eerste koning geweest. Van het begin af spande het met het zuiden. Dat begon al met de stemming over de nieuwe grondwet in 1815. Het aantal van 55 zuidelijke afgevaardigden voor de Tweede

kamer scheen rechtvaardig, het was immers precies de helft van 110, maar het zuiden was er niet tevreden mee, omdat het anderhalf maal zoveel inwoners als het noorden telde. Maar de grond van alle onenigheid en afkeer lag hierin, dat de roomsen van het zuiden in Nederland een ketters land met een ketters vorst zagen. De gelijkstelling der godsdiensten was hun een doorn in het oog. Toen het dan ook op stemming over de grondwet aankwam, namen veel notabelen er niet aan deel. Van de 1300 uit noord en zuid, die wel meestemden, lieten 800 hun *tegen* horen. De meeste tegenstemmers kwamen uit de Vlaamse gewesten. De grondwet was dus feitelijk verworpen.

Maar wat deed men toen? Men vond er iets op, om de grondwet tòch in te voeren. Men begon de stemmen nog eens te tellen! En rekende aldus: de heren, die niet opgekomen waren en zelfs wie alleen om godsdienstige redenen tegengestemd hadden, werden bij de vóórstanders ingedeeld. En ja, toen was het een gering kunstje om te zeggen: zo is de grondwet met grote meerderheid aangenomen. Maar een gezond begin was het niet.

De roomsen in het zuiden protesteerden heftig en weigerden de eed op de grondwet af te leggen. Vooral de Gentse bisschop De Broglie toonde zich een verklaard vijand van de koning. Zijn verzet en zijn felle geschriften brachten hem in aanraking met de rechter. Hoewel hij naar Frankrijk vluchtte, werd hij toch veroordeeld en zijn vonnis werd op het Gentse schavot tussen twee inbrekers aan de schandpaal bevestigd, met het enige gevolg, dat de verbittering steeg. Neen, het begin was al zeer ongelukkig.

Ook de roomsen in het nóórden waren allesbehalve tevreden en hun klachten waren zeer begrijpelijk. Want de staatsambten waren zeer onrechtvaardig verdeeld. Zelden kreeg een roomse een benoeming. In de Eerste Kamer had de koning maar één roomse gekozen. Natuurlijk zette dit kwaad bloed. En zelfs het protestantse noorden stond niet aaneengesloten achter de koning, vóór de nieuwe grondwet. Daar was bv. 's konings wegbereider zelf, Van Hogendorp, die zeer spoedig met de vorst overhooplag. Hij keurde in een fel geschrift openlijk de vereniging met het zuiden af en ging scherp tegen de Belgen te keer. Dat was zeer pijnlijk voor de koning, want Van Hogendorp was niet de eerste de beste, hij was n.b. onder-voorzitter van de raad van state! En de koning liet hem weten: Houd daarmee op, of neem uw ontslag. Ik kan zulk een houding tegen de staat niet toestaan. Diep gekrenkt ging Van Hogendorp toen heen, wilde nergens meer mee te maken hebben en weigerde zelfs lid van de Eerste kamer te worden.

Een ander, even strijdbaar tegenstander was Bilderdijk. Onverzoenlijk stond hij tegenover de grondwet. Hij was eigenlijk tegen èlke grondwet en zag alleen heil in een absoluut gezag van de koning. Een grondwet vond hij iets revolutionnairs. In tijdzangen en geschriften toornde hij zo hevig tegen alles, wat hij als uitvloeisel van de Franse revolutiebeginselen zag, dat hij veel vijanden kreeg. Hij had gehoopt, onder Oranje's bewind spoedig professor te worden, maar zo'n lastige man als Bilderdijk verkoos men niet. Diep teleurgesteld vestigde hij zich toen in Leiden als particulier leraar. Hij was er geleerd genoeg voor: een groot dichter en een bijzonder man. Daar vormde hij zijn leerlingen, een kleine kring van medestanders, eigenlijk een nieuwe profetenschool voor het godsdienstig en staatkundig leven van die tijd. Ze waren met weinigen en hun getuigenis klonk eerst als een stem des roependen in de woestijn.

Waar getuigden zij dan tegen? Net als hun meester Bilderdijk, tegen wat zij noemden: de geest der revolutie, de goden van de tijd. Jaren later zou één van hen, de dichter Da Costa, dit op zijn wijze uitdrukken in het lied, dat ook nu nog een antirevolutionnaire strijdzang is:

Zij zullen het niet hebben
ons oude Nederland!
Het bleef bij alle ellenden
Gods en der vaadren pand.
Zij zullen het niet hebben,
de goden van de tijd!
Niet om hùn erf te wezen,
heeft God het ons bevrijd.

Ja, Da Costa was een vurig, strijdbaar man. Hij was een tot het christendom bekeerde Jood en was het geheel met Bilderdijk, zijn leermeester, eens. Heftig bestreed hij de liberalen in een geschrift *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, en wees het verval van de godsdienst als de oorzaak van veel ellende aan. Alle instellingen van de Franse revolutie vond hij verkeerd. Hij was tegen de vrijheid van drukpers, tegen de grondwet, tegen de afschaffing der slavernij zelfs. Ook verwachtte hij de nabije wederkomst van Christus. In die laatste verwachting stond hij niet alleen. In die jaren waren er verschillende mensen, die er zo over dachten. Er waren zelfs sekten, die net als de eerste christenen in gemeenschap van goederen probeerden te leven, de kinderen niet meer naar school zonden en niet lieten dopen, omdat het einde der wereld toch aanstaande was.

Niet alle mannen uit de leerlingenkring van Bilderdijk waren het met de meester en Da Costa eens. Er waren er ook, die dankbaar waren voor de goede gevolgen en instellingen der Franse revolutie, en die niet terug wilden naar de verkeerde toestanden van vóór die tijd. Eén van die mannen was Groen van Prinsterer, een groot geleerde en staatsman, van wie we later nog wel meer zullen horen.

Maar in één ding waren de geestverwanten van Bilderdijk het eens: alleen in het vasthouden aan de beginselen van het Evangelie lag het behoud voor land en volk; het bouwen op menselijke wijsheid voerde naar het ongeloof. Ze waren verklaarde tegenstanders van de liberalen en waren met zorg over de toekomst der hervormde kerk vervuld.

Want wat had de koning gedaan? Daar was een reglement voor de kerkregering gekomen, zodat de kerk haar zelfstandigheid feitelijk verloor. De koning zelf benoemde de leden van de eerste synode en de ambtenaren van het departement van eredienst hadden eigenlijk het bestuur over de kerk geheel in handen. Natuurlijk deed de koning dit met de beste bedoelingen. Hij vond een sterke organisatie der hervormden nodig, omdat dezen na de vereniging met België een minderheid in het rijk waren geworden. En verreweg de meeste protestanten in het noorden waren met de nieuwe regeling dan ook ingenomen. Maar de kleine kring van Bilderdijks leerlingen en naast hen veel calvinisten van de oude stempel noemden die regeling onwettig. De staat mocht niet over de kerk regeren. Christus was alleen de wettige Heer der gemeente en Gods Woord het enig richtsnoer. Dit was nu verlaten, de vrijheid van onrechtzinnige leringen was de kerk binnengekomen. Daarom keerden velen zich tegen de vrijzinnige prediking, wilden de pas ingevoerde gezangen niet als wettig erkennen en langzamerhand zag men in verschillende gemeenten kringen en gezelschappen ontstaan, die hun aparte godsdienstoefeningen hielden, wachtende, hopende en biddende, dat alles in de kerk nog eens beteren zou.

De koning en zijn raadgevers begrepen dit niet. Zij vonden: de kerk heeft het toezicht van de staat nodig; daarmee dienen wij de kerk. Ook de roomse kerk? Ja, ook die. En de koning eiste zelfs het recht, om in zijn rijk de bisschoppen te benoemen. En zoals de predikanten voor de hervormde kerk aan de rijkshogescholen werden opgeleid, zo wilde hij ook, dat de toekomstige priesters der roomse kerk zouden

kamer scheen rechtvaardig, het was immers precies de helft van 110, maar het zuiden was er niet tevreden mee, omdat het anderhalf maal zoveel inwoners als het noorden telde. Maar de grond van alle onenigheid en afkeer lag hierin, dat de roomsen van het zuiden in Nederland een ketters land met een ketters vorst zagen. De gelijkstelling der godsdiensten was hun een doorn in het oog. Toen het dan ook op stemming over de grondwet aankwam, namen veel notabelen er niet aan deel. Van de 1300 uit noord en zuid, die wel meestemden, lieten 800 hun *tegen* horen. De meeste tegenstemmers kwamen uit de Vlaamse gewesten. De grondwet was dus feitelijk verworpen.

Maar wat deed men toen? Men vond er iets op, om de grondwet tòch in te voeren. Men begon de stemmen nog eens te tellen! En rekende aldus: de heren, die niet opgekomen waren en zelfs wie alleen om godsdienstige redenen tegengestemd hadden, werden bij de vóórstanders ingedeeld. En ja, toen was het een gering kunstje om te zeggen: zo is de grondwet met grote meerderheid aangenomen. Maar een gezond begin was het niet.

De roomsen in het zuiden protesteerden heftig en weigerden de eed op de grondwet af te leggen. Vooral de Gentse bisschop De Broglie toonde zich een verklaard vijand van de koning. Zijn verzet en zijn felle geschriften brachten hem in aanraking met de rechter. Hoewel hij naar Frankrijk vluchtte, werd hij toch veroordeeld en zijn vonnis werd op het Gentse schavot tussen twee inbrekers aan de schandpaal bevestigd, met het enige gevolg, dat de verbittering steeg. Neen, het begin was al zeer ongelukkig.

Ook de roomsen in het nóórden waren allesbehalve tevreden en hun klachten waren zeer begrijpelijk. Want de staatsambten waren zeer onrechtvaardig verdeeld. Zelden kreeg een roomse een benoeming. In de Eerste Kamer had de koning maar één roomse gekozen. Natuurlijk zette dit kwaad bloed. En zelfs het protestantse noorden stond niet aaneengesloten achter de koning, vóór de nieuwe grondwet. Daar was bv. 's konings wegbereider zelf, Van Hogendorp, die zeer spoedig met de vorst overhooplag. Hij keurde in een fel geschrift openlijk de vereniging met het zuiden af en ging scherp tegen de Belgen te keer. Dat was zeer pijnlijk voor de koning, want Van Hogendorp was niet de eerste de beste, hij was n.b. onder-voorzitter van de raad van state! En de koning liet hem weten: Houd daarmee op, of neem uw ontslag. Ik kan zulk een houding tegen de staat niet toestaan. Diep gekrenkt ging Van Hogendorp toen heen, wilde nergens meer mee te maken hebben en weigerde zelfs lid van de Eerste kamer te worden.

Een ander, even strijdbaar tegenstander was Bilderdijk. Onverzoenlijk stond hij tegenover de grondwet. Hij was eigenlijk tegen èlke grondwet en zag alleen heil in een absoluut gezag van de koning. Een grondwet vond hij iets revolutionnairs. In tijdzangen en geschriften toornde hij zo hevig tegen alles, wat hij als uitvloeisel van de Franse revolutiebeginselen zag, dat hij veel vijanden kreeg. Hij had gehoopt, onder Oranje's bewind spoedig professor te worden, maar zo'n lastige man als Bilderdijk verkoos men niet. Diep teleurgesteld vestigde hij zich toen in Leiden als particulier leraar. Hij was er geleerd genoeg voor: een groot dichter en een bijzonder man. Daar vormde hij zijn leerlingen, een kleine kring van medestanders, eigenlijk een nieuwe profetenschool voor het godsdienstig en staatkundig leven van die tijd. Ze waren met weinigen en hun getuigenis klonk eerst als een stem des roependen in de woestijn.

Waar getuigden zij dan tegen? Net als hun meester Bilderdijk, tegen wat zij noemden: de geest der revolutie, de goden van de tijd. Jaren later zou één van hen, de dichter Da Costa, dit op zijn wijze uitdrukken in het lied, dat ook nu nog een antirevolutionnaire strijdzang is:

Zij zullen het niet hebben
ons oude Nederland!
Het bleef bij alle ellenden
Gods en der vaadren pand.
Zij zullen het niet hebben,
de goden van de tijd!
Niet om hùn erf te wezen,
heeft God het ons bevrijd.

Ja, Da Costa was een vurig, strijdbaar man. Hij was een tot het christendom bekeerde Jood en was het geheel met Bilderdijk, zijn leermeester, eens. Heftig bestreed hij de liberalen in een geschrift *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, en wees het verval van de godsdienst als de oorzaak van veel ellende aan. Alle instellingen van de Franse revolutie vond hij verkeerd. Hij was tegen de vrijheid van drukpers, tegen de grondwet, tegen de afschaffing der slavernij zelfs. Ook verwachtte hij de nabije wederkomst van Christus. In die laatste verwachting stond hij niet alleen. In die jaren waren er verschillende mensen, die er zo over dachten. Er waren zelfs sekten, die net als de eerste christenen in gemeenschap van goederen probeerden te leven, de kinderen niet meer naar school zonden en niet lieten dopen, omdat het einde der wereld toch aanstaande was.

Niet alle mannen uit de leerlingenkring van Bilderdijk waren het met de meester en Da Costa eens. Er waren er ook, die dankbaar waren voor de goede gevolgen en instellingen der Franse revolutie, en die niet terug wilden naar de verkeerde toestanden van vóór die tijd. Eén van die mannen was Groen van Prinsterer, een groot geleerde en staatsman, van wie we later nog wel meer zullen horen.

Maar in één ding waren de geestverwanten van Bilderdijk het eens: alleen in het vasthouden aan de beginselen van het Evangelie lag het behoud voor land en volk; het bouwen op menselijke wijsheid voerde naar het ongeloof. Ze waren verklaarde tegenstanders van de liberalen en waren met zorg over de toekomst der hervormde kerk vervuld.

Want wat had de koning gedaan? Daar was een reglement voor de kerkregering gekomen, zodat de kerk haar zelfstandigheid feitelijk verloor. De koning zelf benoemde de leden van de eerste synode en de ambtenaren van het departement van eredienst hadden eigenlijk het bestuur over de kerk geheel in handen. Natuurlijk deed de koning dit met de beste bedoelingen. Hij vond een sterke organisatie der hervormden nodig, omdat dezen na de vereniging met België een minderheid in het rijk waren geworden. En verreweg de meeste protestanten in het noorden waren met de nieuwe regeling dan ook ingenomen. Maar de kleine kring van Bilderdijks leerlingen en naast hen veel calvinisten van de oude stempel noemden die regeling onwettig. De staat mocht niet over de kerk regeren. Christus was alleen de wettige Heer der gemeente en Gods Woord het enig richtsnoer. Dit was nu verlaten, de vrijheid van onrechtzinnige leringen was de kerk binnengekomen. Daarom keerden velen zich tegen de vrijzinnige prediking, wilden de pas ingevoerde gezangen niet als wettig erkennen en langzamerhand zag men in verschillende gemeenten kringen en gezelschappen ontstaan, die hun aparte godsdienstoefeningen hielden, wachtende, hopende en biddende, dat alles in de kerk nog eens beteren zou.

De koning en zijn raadgevers begrepen dit niet. Zij vonden: de kerk heeft het toezicht van de staat nodig; daarmee dienen wij de kerk. Ook de roomse kerk? Ja, ook die. En de koning eiste zelfs het recht, om in zijn rijk de bisschoppen te benoemen. En zoals de predikanten voor de hervormde kerk aan de rijkshogescholen werden opgeleid, zo wilde hij ook, dat de toekomstige priesters der roomse kerk zouden

studeren aan een door hem opgerichte hogeschool te Leuven. In 1825 gaf hij het bevel: Alle lagere priesterscholen worden gesloten; wie priester wil worden, moet naar de staatshogeschool!

Dat gaf me een beroering in het Zuiden. Want aan die goede, eenvoudige priesterscholen, de seminaries, waren de mensen zeer gehecht en de kerk wilde de opleiding van eigen geestelijken in eigen hand houden. Het gevolg was een felle strijd van vier jaar tegen de gehate Leuvense school, een strijd, die door de koning verloren werd, want de kerk erkende de priesters van Leuven niet. Toen móest de school wel opgeheven worden.

Ook de taalbesluiten kon de koning niet uitvoeren. In de Vlaamse provinciën wilde hij, dat het onderwijs in het Nederlands gegeven zou worden; dat die taal bij de rechtspraak en alle overheidsdiensten zou gebruikt worden; en dat dus alle ambtenaren in die gewesten Nederlands zouden kennen. In de Waalse provinciën mocht het Frans de officiële taal blijven. Ieder zou zeggen: dat is rechtvaardig en een goede maatregel in het belang van de stamverwante Vlamingen. En toch wilde men er niets van weten. In die tijd waren de meeste Vlaamse burgers Fransgezind en spraken dus Frans. Het Vlaams, het Nederlands was voor een Belg een verachte taal, een straattaal, waarvoor men zich schaamde. En toen 's konings minister enige Vlaamse ambtenaren, die geen Nederlands kenden, overplaatste of ontsloeg, ging er een storm van protesten op. De koning stuitte op een muur van onwil en haat, en ook in deze zaak leed hij de nederlaag.

Koning Willem I

Hoeveel goeds hij voor het zuiden mocht doen, zijn fouten werden breed uitgemeten en werden hem nooit vergeven. Hij richtte tal van scholen in het achterlijke land op; bevorderde de bouw van fabrieken, de uitbreiding der industrie; hielp Antwerpen op allerlei manier, zodat de handel sneller vooruitging dan die van Amsterdam en Rotterdam; gaf de Scheldestad dokken en geld voor havenwerken, – hij was en bleef in de ogen van veel Belgen een verdrukker en tiran, een ketters vorst van een ketters vijandelijk land. In één woord: Oranje was een vreemdeling, die geen goed kon doen. Alleen zijn zoon, de kroonprins, de krijgsman van Quatre-Bras, mòcht men in het zuiden nog wel, maar vooral, omdat hij het niet met zijn vader eens was en de Belgen in veel dingen gelijk gaf. Daar had de koning veel leed van en het is zelfs zover gekomen, dat hij zijn zoon enige tijd het bevel over het leger ontnam.

Want Willem I was niet gemakkelijk, integendeel. Hij was stug, stuurs, niet beminnelijk. Hij had ook een moeilijke tijd van langdurige ballingschap gekend. Maar hij was eerlijk, rechtvaardig, een hard werker, die zich nooit rust gaf; die eigen geld, rust en genoegen niet achtte en alleen de welvaart van zijn land zocht.

Hij had een flink verstand en een sterke wil. Als een bepaling in de grondwet hem in de weg stond, om iets te bereiken, zag hij er geen been in, toch zijn zin te doen. Waar hard en veel gewerkt wordt, worden ook fouten gemaakt, — daar heeft hij zelf het meest onder geleden. Vaak zag hij ze te laat in en veranderde zijn bevelen; dan voelden zijn tegenstanders zich overwinnaars en bespotten zijn gezag. Daar maakten Franse agenten misbruik van en bewerkten een opstand.

In Augustus 1830 was de toestand in het zuiden zeer ernstig. Franse oproermakers stookten Brusselse werklozen en ander straatvolk op, gaven hun in de kroegen sterke drank en geld en op een avond braken de eerste relletjes uit. Op dat ogenblik werd er in de schouwburg een toneelstuk vertoond, waarin de opstand van Napels tegen Spanje verheerlijkt en tot voorbeeld aan de Belgen gesteld werd. Een honderdtal begon de daad bij het woord te voegen. Huizen van ministers, aanzienlijken, winkels, café's werden aangevallen; er werd geplunderd en gebrand; het Franse volkslied, de zang der revolutie klonk door Brussels straten en daar het gezag niet onmiddellijk geweld met geweld keerde, waren de gewapende arbeiders binnen enkele dagen meester van de stad. Zo goed en kwaad als het ging, moesten burgerwachten de orde herstellen en een voorlopig Brussels bewind nam het eigen lot in eigen hand.

Hevig was de schrik in Den Haag, maar de koning meende, dat het oproer plaatselijk en van voorbijgaande aard was. Hij zond een leger van 10.000 man en 25 kanonnen onder bevel van zijn zoons Willem en Frederik naar het zuiden, hopende dat intussen de burgerwachten de orde wel hersteld zouden hebben. En dit was ook zo, maar — 's konings gezag was gebroken. De kroonprins meende er goed aan te doen, de Belgen niet door machtsvertoon met Nederlandse soldaten te tarten en ging met klein gevolg Brussel binnen, om de zaak nog door onderhandelingen te redden. Vergeefs. Nauwelijks was de stadspoort achter hem gesloten, of het oproerige volk viel hem aan. Te paard vluchtte hij de straten door, springend over de opgerichte barricaden, redde in het paleis het lijf, maar niet het gezag van zijn vader. Enkele dagen later verliet hij de stad en reisde af naar Den Haag.

Toen was het woord aan prins Frederik met zijn troepen. Drie weken te laat! De revolutionnairen hadden moed gekregen, zich op tegenstand voorbereid en weerden zich zo geducht van uit de huizen en van achter de barricaden, dat prins Frederik na een hopeloos straatgevecht van twee dagen des nachts met zijn troepen Brussel verliet. Met ruim 1000 doden, zo Belgen als Nederlanders, was de oorlog tussen zuid en noord een droevige waarheid geworden. 's Morgens zagen de Brusselse muiters tot hun grote verbazing: we hebben gewonnen. De Waalse revolutionnairen gingen nu in alle steden tot de aanval over, de Belgische militairen liepen over, de Vlamingen verleenden hand- en spandiensten en waren in die dagen bepaald anti-Nederlands gezind. Allen juichten, toen een voorlopige regering België onafhankelijk verklaarde.

Ook het noorden vond de scheiding de beste oplossing. Men had er meer dan genoeg van. De vereniging had niets dan bitterheid gebracht. Men voelde geen band met het zuiden. Het trotse noorden vond de Belgen de ondankbaarste schepselen ter wereld. De koning was veel-en-veel te toegeeflijk geweest. Woedend was men op de kroonprins, die n.b. met de rebellen ging onderhandelen over zijn verkiezing tot koning van een onafhankelijk België! Om het zuiden voor het Oranjehuis te bewaren! Het volk kon dit niet begrijpen en vond het verraad. Het noorden had zijn koning 15 jaar trouw gesteund. Riepen de Belgen *neen* tegen 's konings maatregelen, dan zei het noorden *ja*. Van toegeven en verzoening wilde men niet weten. Wel van scheiding. Want die rebelse Belgen waren niet waard burgers van het koninkrijk te zijn. Zo en niet anders dacht het noorden over het geschil.

Maar de koning wilde vooreerst nog niet wijken. Zijn troepen waren echter nergens

veilig meer. Bij een oproer in Antwerpen werden ze op straat aangevallen en vermoord, zodat ze zich in de citadel moesten bergen. Chassé, de commandant, beet nu van zich af en liet zijn kanonnen een paar uur op Antwerpen bulderen: huizen in puin, branden, doden en gewonden – dat waren de vreselijke gevolgen. En het ernstigste gevolg voor de koning zelf was, dat de voorlopige Belgische regering na zulk een euveldaad het Oranjehuis vervallen verklaarde!

Wat moest de koning thans doen? Hij was door de grote mogendheden tot souverein over het verenigd koninkrijk aangesteld en riep nu hun bemiddeling in. Maar 1830 was 1815 niet. Rusland had de handen zo vol met een opstand in Polen, dat de opstand in België hem weinig schelen kon. En Engeland? Dit zag liever een minder sterke staat aan de overkant van de Noordzee dan een groot-Nederland. De besprekingen hadden een eindeloos geharrewar tot gevolg, telkens werden er weer andere besluiten genomen. De scheiding stond vast. Maar over de voorwaarden kon men het niet eens worden. Nu eens verwierp de koning de voorstellen, – en als de koning andere aannam, dan verwierp België die weer.

In Februari 1831 gebeurde er echter iets op de Schelde vóór Antwerpen, dat de strijdlust in het noorden deed ontploffen. In de Scheldemond kruisten Hollandse kanonneerboten. Eén er van sloeg door stormweer van zijn ankers en dreef tegen de Antwerpse wal. Een mooie kans voor de Antwerpers om zich te wreken over de beschieting van hun stad! Ze overrompelden het kleine schip, haalden de vlag neer en eisten van de jonge commandant Van Speyck overgave der scheepspapieren. Hij ging naar beneden, stak het kruit aan en het schip sprong aan spaanders, met alles wat er op en in was.

Die daad van Van Speyck was de vonk in een ander kruitvat: de wrok van het noorden tegen het zuiden. 's Konings geduld was uitgeput. Zijn reeds gemobiliseerd leger kreeg versterking van honderden nieuwe vrijwilligers. Eén grote volksgroep bleef buiten de algemene geestdrift: de roomsen. Die voelden natuurlijk niet veel voor een strafexpeditie tegen hun geloofsgenoten en de opgeroepen schutterijen uit roomse plaatsen veroorzaakten hier en daar zelfs opstootjes, die onderdrukt moesten worden.

In Augustus 1831 trok het leger van 100.000 man onder bevel van de kroonprins België binnen. Dit land had intussen een koning gekozen, Leopold van Saksen-Coburg. De veldtocht duurde tien dagen en eiste minder slachtoffers dan het tweedaagse straatgevecht van het vorige jaar in Brussel. Van veldslagen kon men dan ook nauwelijks spreken. Het Belgische leger was op geen stukken na gereed. De twee ontmoetingen bij Hasselt en Leuven met het zgn. Maas- en Scheldeleger bewezen onze volstrekte meerderheid. De nieuwe koning Leopold, die bij Leuven meestreed, zou dan ook stellig zijn hoofdstad en troon verloren hebben, als zijn schoonvader, de koning van Frankrijk, hem geen hulp geboden had. Een Frans leger rukte België binnen. Onze koning wenste in geen geval een oorlog met Frankrijk over de Belgische zaak en gaf bevel tot de terugtocht.

Nutteloos was de inval niet geweest. Want de koning kreeg nu veel gunstiger voorwaarden. België liet een deel van Limburg en Luxemburg aan ons en beloofde ook $8^1/_2$ millioen gulden per jaar te betalen als aandeel in de rente van onze staatsschuld. Maar nog wilde onze koning niet toegeven, en hield Antwerpen vast.

Dan zullen we hem dwingen, zo spraken Engeland en Frankrijk af. Het Franse leger bombardeerde de citadel van Antwerpen, waarin nog steeds onze Chassé met zijn garnizoen lag, en de Engelsen blokkeerden onze kust en legden beslag op onze schepen. Chassé hield het achttien dagen in zijn fort uit. Toen was het tot een puinhoop geschoten en niet langer te verdedigen. Hij gaf zich op eervolle voorwaarden over. Het volgend jaar, 1833, berustte de koning in een wapenstilstand, om zijn land

van die schadelijke, lastige blokkade te verlossen. Ons volk begreep niet, waarom de koning zo lang en zo koppig tot schade van het land op zijn stuk bleef staan. Nog zes jaar hield hij een oorlogsleger op de been, wat schatten geld kostte, en wenste Leopold niet als koning te erkennen. Hij had er ook zijn redenen voor: hij stond op zijn rècht en het recht van zijn volk. Hij gaf de hoop niet op, dat de toestand in Europa nog eens zou veranderen, want ook Duitsland was het niet met de regeling eens. Bovendien waren er in Vlaanderen velen, die spijt hadden van de scheiding en om het herstel van Oranje riepen. Neen, het was geen wonder, dat de koning zo lang draalde.

Maar zijn hoop ging niet in vervulling en na een ellendig geharrewar van vele jaren kwam eindelijk in 1839 het verdrag tot stand, dat ten slotte nog nadeliger was dan de voorstellen van 1831. En het smartelijkste voor de vorst zelf was wel, dat de afstand tussen hem en zijn volk vooral in de jaren na 1831 zo groot was geworden, dat de liefde geheel bekoeld was. Niet alleen bij het roomse, maar ook bij het calvinistische volksdeel. Want er waren intussen ook andere dingen gebeurd, welke velen met smart en verontwaardiging vervulden. Ja dingen, die men van een regering onder Oranje ook niet verwachtte: vervolgingen en verdrukking om des geloofs wil.

Wat was er dan gebeurd? We hoorden reeds, dat velen geen vrede konden hebben met de reglementen voor de hervormde kerk en met de leervrijheid, die er heerste. Die ontevredenheid nam toe. Er waren mensen, die hun kinderen alleen door een predikant van hun richting lieten dopen en toen de Groningse dominee De Cock dit deed in een gemeente, die niet de zijne was, zette het kerkbestuur hem af. Maar zijn gemeente bleef hem trouw. Dat was het begin der *afscheiding* in 1834. Want het bleef niet bij die ene gemeente. Na korte tijd breidde de beweging zich over het gehele land uit.

Wat moest de regering doen?

De regering? Die had toch niets met geschillen in de kerk te maken?

Ja, zo denken we er nú over. Maar onder de eerste koning dacht bijna iedereen daar anders over. Het bestuur der kerk was wel degelijk een zaak der regering. En zij probeerde met geweld de scheuring te voorkomen, de eenheid te bewaren; ze weigerde kerkgebouwen aan de nieuwe gemeenten toe te staan en belette zelfs de samenkomsten der afgescheidenen in elk gebouw, al was het een schuur, een schip, of een eigen huis.

Was er dan volgens de grondwet geen vrijheid van godsdienst? Jawel, zei de regering, er is vrijheid voor de bestáánde kerken, maar niet voor allerlei nieuwe „sekten". Wat moesten de afgescheidenen dan doen? Wel, terugkeren tot de hervormde kerk, onder de gehoorzaamheid aan haar reglement. Desnoods met geweld.

Een moeilijke, zware tijd brak er thans aan: ordeverstoringen, de militairen kwamen er aan te pas, arrestaties, vonnissen, geldboeten — maar de vervolging kon de trouw en standvastigheid der afgescheidenen niet breken. Hun rechten werden krachtig verdedigd door de geleerde staatsman Groen van Prinsterer, één van Bilderdijks leerlingen, door de roomsen en ook door enkele liberalen. Maar de meeste liberalen en het grootste deel van het volk stonden vijandig tegenover hen. In de Tweede kamer zei een liberaal man hoogmoedig: „Och, behandel de afgescheidenen maar als krankzinnigen, dus met zachtheid!"

Maar aan die zachtheid ontbrak nog veel. De arme mensen werden als volksvijanden behandeld. Velen werd het hier te benauwd, ze zochten een ander vaderland en daar ze niet naar Java mochten, trokken ze maar naar Amerika, waar ze nog hun gemeenten hebben. Ten slotte kòn de regering niet anders doen, dan hun godsdienstoefeningen toestaan, maar pas onder koning Willem III, in 1869, werd hun nieuwe

kerkgemeenschap wettelijk erkend en kreeg de naam van christelijk-gereformeerde kerk.

Ook met de school kwam de regering voor moeilijkheden te staan. Het onderwijs was volgens de grondwet een voorwerp van aanhoudende zorg der regering. De wet wilde een school, die goed voor alle gezindten was. Ook de Bijbel werd daar eerst als leesboek gebruikt, maar langzamerhand werd het onderwijs neutraal. De ingevoerde leer- en leesboekjes en het toezicht der schoolopzieners vermeden alles wat op godsdienstonderwijs leek. Het is te begrijpen, dat volksgroepen als de roomsen en de rechtzinnig-protestanten daar niet mee ingenomen waren. Voor de roomsen was de openbare school toch nog te protestants. Er waren trouwens bijna geen roomse onderwijzers aan de staatsschool en van de 80 schoolopzieners waren er maar 5 rooms. Was het dan wonder, dat men vooral in het roomse zuiden, Noord-Brabant en Limburg, niets van de zorg der „ketterse" regering voor de scholen moest hebben? Maar wie rekende er in die jaren met de gevoelens in het achterlijke Brabant! Het noorden beschouwde die mensen als een soort Belgen, omdat ze het met sommige eisen van het zuiden eens waren.

Toch waren er ook in het noorden enkelen, die zeiden: Er moet vrijheid van onderwijs komen. De krachtigste strijder daarvoor was in latere jaren weer Groen van Prinsterer, dezelfde, die voor de vrijheid der kerk het pleit voerde. In hetgeen de liberalen wilden voor school en kerk, zag hij de gevolgen van de revolutionnaire beginselen, die niet naar de ware vrijheid, maar naar de tirannie van de staat zouden leiden. Daartegenover stelde de geleerde staatsman de beginselen van het Evangelie, die de beste waarborg zijn voor het gezag en de vrijheid beide. *Tegen de revolutie het Evangelie* was zijn strijdleus! Daarmee riep hij al wat antirevolutionnair was te wapen. En hij is verstaan, eerst door weinigen, zoals dit altijd met profeten gebeurt; langzamerhand nam het getal zijner volgelingen toe, maar pas tientallen jaren later zouden zij hun strijd bekroond en hun wensen vervuld zien.

Zorgvol, zo kunnen we de gehele regeertijd van onze eerste koning noemen. Vooral in de eerste jaren, vlak na de Napoleontische oorlogen, was de armoede schrikbarend, niet alleen in ons land, maar overal in Europa. En al was het niet in alle plaatsen zo erg als bv. in Leiden, waar in 1817 de helft van de bevolking werd bedeeld, toch schatte men het aantal armlastigen in ons land op 10 %. Misschien begrijpen we iets van die ellende, welke er toen heerste, als we horen, dat er in 1817 in Amsterdam ruim 1800 kinderen te vondeling gelegd werden, of als verlaten in een weeshuis werden opgenomen. De werkloosheid was groot, het land was vol bedelaars, die een plaag voor de boerenstreken waren. Ze leefden van stelen en stropen, stichtten uit wraak of kwaadwilligheid branden en woonden in holen en krotten van plaggen en planken. De politie hield soms drijfjachten op hen. Maar wat moest men met hen aan? De regering stichtte voor hen te Ommenschans en Veenhuizen dwangarbeidkolonies, om hun te leren werken, maar vooral om hen ergens op te bergen.

In de jaren 1818—1820 deed men veel tot bestrijding der armoede en werkloosheid. Bij de grenzen van Friesland, Drente en Overijsel stichtte men koloniën van weldadigheid, Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelmina-oord, waar de mensen aan grond en een huisje geholpen werden, om in hun onderhoud te kunnen voorzien. Voor de bedeelden en hun kinderen zocht men werk in fabrieken, waar ze echter voor zeer weinig loon een hard leven hadden. Trouwens, de meeste arbeiders in de fabrieken hadden in die jaren een armoedig bestaan, ondanks werkdagen van 15 uur en langer. En hun huisjes hadden dikwijls niet meer dan één vertrek, waarin het hele gezin zich behelpen moest. In tijden van misoogst waren er arbeidersgezinnen, die in geen twee weken brood hadden gehad, van beestenvoedsel leefden, omkwamen van ondervoeding, ja, stierven van honger.

De beste maatregelen, om de mensen werk te geven, nam de regering, toen ze met de uitvoering van grote werken begon: het winnen van land door bedijking en droogmaking en het graven van kanalen. De laatste waren nodig en nuttig voor de binnenscheepvaart. Amsterdam kreeg een goede verbinding met de rede van Texel door het groot Noordhollands kanaal. (De weg over de ondiepe Zuiderzee voldeed al lang niet meer.) De kortste verbinding met de Noordzee, dwars door de duinen, durfde men nog niet aan. De Lek en de Merwede kregen door het Zederikkanaal verbinding. Omdat de Maasmond verzandde, groef men ten behoeve van Rotterdam een kanaal door Voorne, grotendeels op kosten van de koning zelf. Maastricht en Den Bosch verbond men door de Zuidwillemsvaart, een veel kortere en betere weg dan de slecht te bevaren, kronkelende Maas. Het Apeldoorns kanaal door het oosten van de Veluwe gaf ook een kortere weg dan de IJsel. Al deze grote werken kwamen onder de eerste koning tot stand.

En de dijken niet te vergeten! Vooral na de grote overstromingsrampen in 1820 en 1825 bond men de strijd tegen het water aan. In 1820 teisterden de grote rivieren Noord-Brabant, Gelderland en Zuid-Holland en vijf jaar later, in die beruchte Februari-maand, bezweken de zeedijken op verschillende plaatsen, zodat een groot deel van Groningen, Friesland, Overijsel en Noord-Holland blank stond. Tal van mensen verdronken daarbij en de schade aan huizen en vee berekende men op acht millioen gulden. Geen wonder, dat de dijken daarna buitengewoon versterkt werden. In Noord-Holland ging de landwinning door inpoldering en droogmaking geregeld voort en zelfs vatte men toen reeds het plan op, de grote waterwolf, het Haarlemmermeer, te temmen. Want die plas kon spoken en te keer gaan tot voor de poorten van Amsterdam. Maar voorlopig durfde men dat enorme werk nog niet aan. Pas onder onze derde koning zou dat zeetje bij Haarlem in een vruchtbare polder veranderen.

Behalve door het water werd ons volk in die jaren ook getroffen door de cholera; het verschrikkelijkste was, dat men daar machteloos tegenover stond. In de jaren 1832 en '33 vooral maakte die epidemie de mensen wanhopig. Och, de onwetenden dronken ook maar het besmette water uit sloten en grachten, niet begrijpende, dat ze zich op die manier de dood op de hals haalden. Nog dertig jaren, nu eens minder, dan eens meer, maakte de cholera haar slachtoffers en pas na het gebruik van beter drinkwater verdwenen de aanvallen.

Achterlijk, zeer traag en behoudend was het grootste deel van ons volk, vooral de arbeidende stand, en de energieke koning had daar veel verdriet van, want hij was een ijverig voorstander van de vele nieuwe uitvindingen, waar andere volken reeds de vruchten van plukten. Er was werk genoeg in de fabrieken, maar de Hollandse arbeider was er niet klaar, niet geschikt voor. En zo kon het gebeuren, dat Engelse, Belgische, Duitse en zelfs Zwitserse arbeiders hier volop werk hadden, terwijl onze eigen mensen werkeloos rondliepen en van de bedeling leefden. Ze moesten nog voor allerlei arbeid opgeleid worden. Ja, in Nederland was men nog met veel dingen achterlijk.

Daar had je bijvoorbeeld de spoorwegen. In Engeland was men ons daarmee al lang voor. Nu was het waar, dat de aanleg van een spoorweg in ons land duur was door de vele bruggen en dammen over de rivieren en kanalen en sloten. Onze vaarwaters en trekschuiten waren zo goed, dat de mensen geen behoefte aan die dure, gevaarlijke vuurwagens hadden. Zelfs de koning, die toch zeker een vooruitstrevend man was, niet bang voor nieuwigheden, was eerst niet zo'n warm voorstander van spoorwegen. En in 1836, toen er van de minister een voorstel kwam om staatsspoorwegen aan te leggen tussen Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Arnhem, kreeg dit maar twee van de vijftig stemmen! Met heel veel moeite kregen een

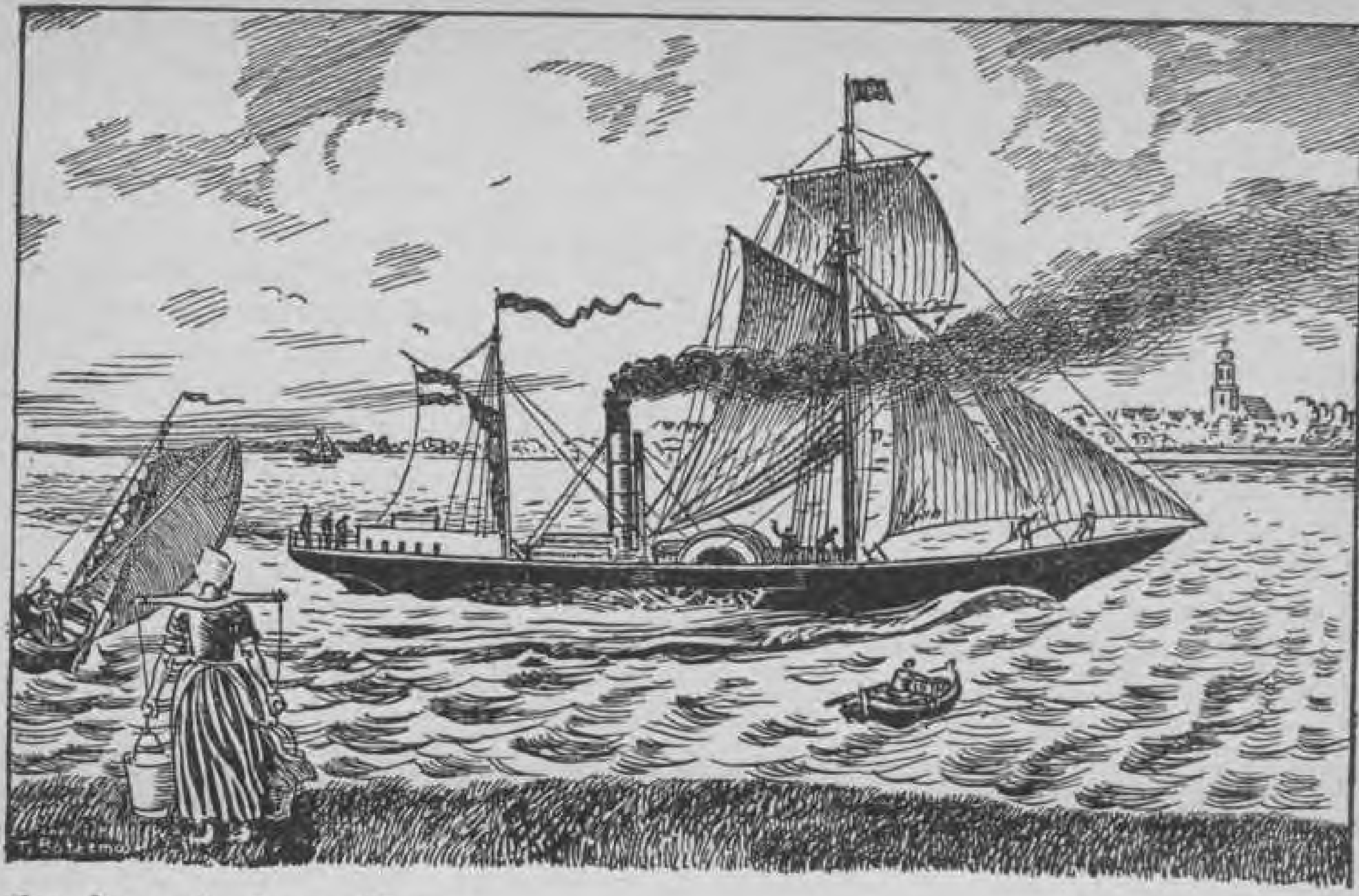

Een der eerste stoom-zeilboten

paar ondernemende mannen het geld voor het eerste lijntje tussen Amsterdam en Haarlem bij elkaar.

In 1839 werd de eerste stoomomnibusdienst geopend. Het begin wàs er dus, al was het allemaal nog erg eenvoudig. De wagens van de eerste klas waren groen, die van de tweede geel en die van de derde bruin. Ze waren open en natuurlijk niet verwarmd. Twintig baanwachters, overdag met vlaggetjes, 's avonds met lantaarns, zorgden er voor, dat de tjoeketjoek geen ongelukken maakte. Want het spoor – dat was een gevaarlijke zake! Vijf minuten voor het vertrek van de trein gingen de deuren van het station dicht, zo bang was men voor ongelukken. Als het tijd was blies de conducteur op een hoorn – en dan rammelde, schommelde, schokte en kronkelde het monster door de polders. „Zie" – zo zong Da Costa –

„Zie langs zijn tweelingslijn die felle salamander!
Vuur sist hij uit zijn buik, die rammelt over de aard!"

Het was streng verboden tijdens de rit van je bank op te staan, anders kieperde je er uit. Maar een wonder bleef het.

Net zo'n wonder als het schip zonder zeil. Hoe bestaat het! riep het verbaasde volk. Het eerste stoomscheepje voer in 1823 van Rotterdam naar Antwerpen. Helaas kwam het ding kapot aan. Om er de moed bij de ondernemers in te houden, maakte de koning met het opgelapte raderwerkbootje een tocht (!) van Vlissingen naar Antwerpen, maar de mensen zeiden: „Dat wordt nooit wat". Toen twee jaar later de eerste stoombootdienst tussen Amsterdam en Friesland werd geopend, ging er een storm van verzet op. „Veel te gevaarlijk!" riepen de passagiers. Maar onze ondernemers bij de riviervaart zagen er wel zoveel goeds in, dat ze met elkaar een *Nederlandse stoombootmaatschappij* oprichtten, met een werf bij Feijenoord en de Rijndienst op Keulen ging met die nieuwe raderboten uitstekend.

Maar veel verder vorderde men voorlopig niet. Aan het eind van 's konings regering hadden we bij elkaar zo'n 15 stoomscheepjes. En toch was zijn land de tweede zeevarende natie van Europa. Op de ouderwetse manier: met zeilen.

Hoe ging het in die jaren met onze overzeese gewesten? –

Niet rooskleurig, vooral in onze Oost niet. In de eerste tijd na de overname van het Engelse tussenbestuur waren er allerlei moeilijkheden met de Britten. Niet met de Britse regéring. Daar werkten we vrij trouw mee samen. Zo hadden al in 1816 de Britse en Nederlandse vloten verenigd de zeeroverij in de Middellandse zee bestreden en het roofnest Algiers met een bombardement gestraft. Een poosje zat de schrik er in, maar het was niet van lange duur. Het volgende jaar loerden de Algerijnse roofschepen al weer in de Middellandse zee en in de Atlantische oceaan op alleenvarende, weerloze koopvaarders. Pas in 1830 maakten de Fransen er voorgoed een eind aan door Algiers te veroveren en blijvend te bezetten.

Maar al was de Britse regéring ons goedgezind, haar dienaren in Indië waren meer dan lastig voor ons. Vooral Raffles, die van 1811 tot 1815 heer en meester in de Oost was geweest. Hij was een groot bestuurder, die Daendels' werk krachtig voortzette. De verdeling van Java in residenties was zijn werk, hij stichtte voor de Inheemsen aparte rechtbanken, de landraden, en voor de Europeanen raden van justitie. Verschillende Indische vorsten over delen van Java bewoog hij, voor een jaargeld hun gebied aan het Engelse gouvernement af te staan. Zonder geweld, alleen door onderhandelingen, verminderde hij de macht der sultans van Djokjakarta en Soerakarta, ook op Sumatra, Borneo en Celebes vorderde hij al en hij hoopte vurig, dat zijn regering al die veelbelovende gebieden stevig zou vasthouden.

Ieder begrijpt, hoe teleurgesteld deze man was, toen hij in 1815 het bericht uit Europa ontving, de Engelse vlag te strijken. Met de teruggave van Java en alles wat ten oosten daarvan lag, kon hij zich ten slotte nog verzoenen, maar alles wat ten westen van straat Soenda lag, Sumatra en Malaka, moest volgens hem Engels worden en blijven. Daar hadden de Hollanders immers nooit macht gehad? Nu ja, ze hadden wel een paar honderd jaar hun handelskantoren op Sumatra's westkust, in Palembang en Malaka gehad, maar het was een geringe moeite hen daar vandaan te krijgen en Sumatra Engels te maken. Voorlopig bleef hij als gouverneur in Benkoelen.

Het is te begrijpen, dat er op die manier telkens moeilijkheden ontstonden. In Palembang steunden de Engelsen een opstand tegen het Nederlandse gezag. Ons garnizoen werd aangevallen en de Britten complotteerden met de sultan tegen ons. – Ze weigerden Billiton over te dragen, pikten net voor onze neus het eilandje Singapore weg, dat wij van plan waren te bezetten, en stichtten er een Engels steunpunt, dat later een wereldhaven zou worden. Door het bezit van dit eilandje beheersten zij straat Malaka en onze macht op het schiereiland van die naam hing nu aan een zijden draad.

Dat kon zo niet voortduren. Natuurlijk lieten we het er niet bij zitten. In Palembang beten we van ons af. Ons gouvernement zond er in 1821 een strafexpeditie heen, 18 oorlogsschepen met ruim 4000 man, en herstelde daar het Nederlands gezag. Maar hoe moesten de moeilijkheden over Malaka, de tin-eilanden en Benkoelen worden opgelost? Daarover gingen de regeringen van Den Haag en Londen met elkaar onderhandelen en kwamen in 1824 tot een belangrijk verdrag, het *verdrag van Londen* geheten. Daarbij lieten wij het vasteland van Azië, dus het schiereiland Malaka, aan Engeland, maar de eilanden (waarbij het tinrijke Billiton) en Benkoelen kwamen in ons bezit. Ook over het rijk Atjeh in noord-Sumatra werd een bepaling in het verdrag opgenomen: het zou onafhankelijk blijven, maar wij namen de verplichting op ons er voor te zorgen, dat dit rijk de handel in straat Malaka niet

door zeeroof zou bemoeilijken. Want daar waren de Atjehers om berucht. Door die laatste bepalingen zouden we later in een lastig parket komen. Overigens was het een verstandig, knap en eervol verdrag, waarmee Nederland tevreden kon zijn.

In datzelfde jaar nam onze flinke koning een belangrijk besluit, om onze handel op Indië er bovenop te helpen. Want die had veel geleden van de Engelse concurrentie. Hij richtte een soort compagnie op, de *Nederlandse Handelmaatschappij*; daardoor hoopte hij niet alleen de handel, maar ook de scheepsbouw, de Indische landbouw en de industrie uit te breiden. Zelf stak hij veel geld in de zaak en beloofde de mensen, die aandelen in de maatschappij kochten, een goede rente. Zo stroomde het geld toe en men verwachtte, dat de gouden tijd der V.O.C. weer terug zou keren. Maar die schone verwachtingen gingen niet in vervulling; de eerste tien jaar werkte de maatschappij met verliezen, omdat de concurrentie met de Engelsen zeer zwaar was en de Indische *winstgevende* producten zo schaars waren. De onderneming was voor de koning een schadepost van vele millioenen uit eigen beurs. Na de scheiding met België dacht men er zelfs aan, de maatschappij op te heffen. Want waar moest Holland de industrieproducten voor de uitvoer vandaan halen, toen op de Belgische fabrieken niet meer te rekenen viel? Gentse katoenen stoffen, om maar één ding te noemen, kon de handel niet missen. Als de Hollanders er niet vlug bij waren, zouden de Engelsen spoedig de katoenhandel op Indië veroveren.

Zo werd Holland er toe gedrongen een eigen katoennijverheid te beginnen. De Nederlandse Handelmaatschappij koos Twente als gebied voor dat soort fabrieken, omdat de boeren daar vanouds thuis katoen weefden en dus verstand van dit werk hadden. Het was tegelijk een goede werkverschaffing. Een Engels fabrikant leerde de Twentenaren het omgaan met de nieuwste weefwerktuigen, er kwam een weefschool in Goor, om de kinderen in het vak op te leiden en zo ontstond de beroemde Twentse katoennijverheid. De Nederlandse Handelmaatschappij kocht de stoffen op, voerde ze naar Indië uit en langzamerhand kwamen er betere tijden voor de jonge maatschappij. Maar vooral, toen het Indische gouvernement zelf de landbouw ter hand nam en de bouw van producten als koffie, thee, tabak, indigo enz. bevàl, kreeg de maatschappij kans, het verlies in winst te doen verkeren.

Even moeilijk als de verovering en bevestiging van onze overzeese handel was ook de bevestiging van ons gezag na het Engelse tussenbestuur. Het Indische leger kwam voor een zware taak te staan, omdat de troepen over twee oorlogsterreinen verdeeld moesten worden, Sumatra en Java. Het begon direct al na de overneming van Padang in 1816 op Sumatra's westkust te spannen. Al 15 jaar woedde in de Padangse bovenlanden een verschrikkelijke burgerkrijg tussen twee Maleise partijen. Het was eigenlijk een godsdienstoorlog tussen de strenge en de niet-strenge islamieten in die streken. De Maleise vorsten aldaar riepen onze bescherming in en vroegen ons de orde in het binnenland te herstellen. Daaruit vloeide een langdurige, moeilijke strijd voort, die pas in 1840 eindigde met de onderwerping van geheel midden-Sumatra. Deze krijg duurde vooral zo lang, omdat het grootste deel van het Indische leger door een vijfjarige oorlog in midden-Java vastgehouden werd.

Die Java-oorlog ontstond in het sultanaat Djokjakarta. Het gistte daar al lange tijd, eigenlijk onder alle standen. De Javaanse vorsten waren ontevreden over de vermindering van hun macht en verkleining van hun gebieden; de partij van de Inheemse adel had eerst onder Daendels en Raffles, daarna onder het gouvernement, veel van haar oude rechten op allerlei inkomsten verloren en stak daardoor diep in geldelijke zorgen en schulden; en het mindere volk, de massa uit de dessa's, ging gebukt onder de ondraaglijke last der hoge tolbelasting. Het gouvernement had de inning van die tolgelden aan Chinezen verpacht en deze tollenaren waren berucht

en gehaat. Ze persten de arme mensen voor alles geld af: ze eisten niet alleen tolgeld voor góederen, welke ter markt gebracht werden, maar ook voor vrouwen en kinderen en zelfs voor lijken, die men naar het kerkhof droeg, alsof het goederen waren. En het zwakke, slechte bestuur in Djokjakarta deed niets om deze misstanden te bestrijden en het volk te beschermen.

Daar in Djokjakarta was toen een minderjarig kind sultan geworden. Eén zijner voogden, de Javaanse prins Dipo Negoro, voelde zich gekrenkt, omdat hij niet tot sultan was gekozen. Het Engelse bestuur had het hem indertijd beloofd. Het Nederlandse gouvernement vond echter, dat hij niet voor sultan in aanmerking kon komen, omdat hij maar de zoon van een bijvrouw van de overleden sultan was en zijn benoeming moeilijkheden aan het Djokjase hof zou veroorzaken.

Dipo Negoro was een zeer vroom islamiet, een ernstig man, die zich ergerde aan het lichtzinnige leven aan het slechte Djokjase hof, waar hij met tegenzin, met wrok in het hart moest vertoeven. Een belediging door een Nederlands resident aldaar deed de maat overlopen. Hij verliet de plaats en zonderde zich af tot vasten en bidden. Aangezet door een Javaanse priester begon hij met duizenden volgelingen een opstand, die vijf jaar duurde en in de geschiedenis de *Java-oorlog* wordt genoemd. Direct schafte de regering nu de gehate tollen af – maar de opstand ging voort.

Een geregelde krijg was het niet, veldslagen zijn er niet geleverd, maar het uitgestrekte terrein van de opstand – het bergland van midden-Java – maakte het zo moeilijk, de talrijke, overal verspreide afdelingen van Dipo Negoro's leger te vinden en te vangen. Ten slotte liet generaal De Kock, de bevelhebber der Nederlands-Indische troepen, in elk stuk gezuiverd gebied een klein fort, een benteng, oprichten, om de streek te bewaken. Op die manier werd Dipo Negoro in het nauw gedreven. Zijn macht slonk, zijn volgelingen gaven de moed op, sloten zich zelfs bij de gouvernementstroepen aan en toen langere tegenstand nutteloos was, onderwierp hij zich en zei gelaten: „Aldus is Allah's wil". Men vond het beter, hem niet op Java te laten, maar naar Celebes te brengen. Daar woonde hij nog 25 jaar, overleed en werd in Makassar begraven.

Deze oorlog was een ontzettende ramp voor midden-Java. Tienduizenden zijn er het slachtoffer van geworden. Het Indische leger alleen verloor er 15.000 man mee. Hongersnood teisterde het uitgestrekte, dichtbevolkte gebied en de schuldenlast van de staat was door de enorme uitgaven weer met tientallen millioenen gestegen. En wij weten reeds, hoe groot de zorgen in datzelfde jaar 1830 in het moederland waren, de geldelijke zorgen vooral.

De regering in Den Haag zat met de handen in het haar. Hoe aan geld te komen voor het herstel van het zwaar beproefde Indië en Nederland? Eén van 's konings raadslieden, graaf Van den Bosch, legde de regering een plan voor. Hij was een bekwaam man, die van aanpakken hield. Hij was het, die ook de werkloosheid in het land had bestreden door de oprichting van arbeidskoloniën. Nu had hij ook een arbeidsplan voor de Indische landbouw. Hij redeneerde daarbij zo: In de tijd vóór het gouvernementsbestuur leverde de Inheemse bevolking een deel van de opbrengst der gronden als belasting aan de Inheemse vorst. Deze gewoonte moest het gouvernement nu ook toepassen. Het gouvernement was immers nu souverein geworden en had de plaats der vroegere vorsten ingenomen. Welnu – zo was het plan van graaf Van den Bosch, het gouvernement moest de Javaanse landbouwer bevelen, een vijfde deel van zijn grond met bepaalde producten te bebouwen: koffie, suiker, tabak, indigo enz., juist producten, waar de handel iets aan had. Die moesten tegen een vaste prijs aan het gouvernement worden verkocht en door middel van de Nederlandse Handelmaatschappij konden ze naar Europa gevoerd en daar met grote winst op de markt gebracht worden. En de Javaan, die geen grond bezat? Wel, die

moest een vijfde deel van zijn tijd, dus ongeveer 60 dagen per jaar, voor niets in de gouvernementstuinen onder toezicht aan de teelt van dezelfde producten arbeiden. Zo zou het gouvernement door dwang de achterlijke Indische landbouw vooruitbrengen en de winst op de producten voor het herstel der geldmiddelen kunnen gebruiken.

Dit plan, het *cultuurstelsel*, werd in 1830 door Van den Bosch – hij was intussen tot gouverneur-generaal benoemd – ingevoerd. Helaas werd het anders uitgevoerd dan bedoeld en bepaald was en daardoor heeft het veel leed en onrecht gebracht. Want de ambtenaren en Inheemse hoofden, die de uitvoering in handen hadden en daarvoor hun procenten van de opbrengst kregen, eisten meestal méér dan een vijfde van de boerengrond voor de nieuwe productenbouw en méér dan 60 dagen per jaar herendienst in de gouvernementstuinen. Met het gewicht en de prijs van het geleverde werd dikwijls geknoeid, zodat de Javaanse boer de dupe werd en maar een schijntje geld voor zijn moeitevolle gedwongen arbeid in handen kreeg. Zijn beste grond moest hij afstaan voor de gouvernementsproducten; op de slechtste stukken moest hij maar zijn rijst en maïs zien te verbouwen, om in leven te blijven. Meermalen werd hem gelast koffie op lage grond te verbouwen, wat natuurlijk mislukte, daar koffie hoge grond nodig heeft om goed te gedijen. Volgens recht en voorschrift moest de man toch loon voor zijn mislukte arbeid ontvangen. Maar hij kreeg het niet. Of híj het helpen kon, dat men hem verkeerd ingelicht had!

Daar kwam nog iets bij, wat nog ernstiger onrecht was. Volgens het plan hoefde de boer geen landrente te betalen voor de grond, waarop hij de gedwongen producten verbouwde. Dat was beloofd. Helaas bleven de ambtenaren en hoofden in veel streken toch landrente eisen. Was het wonder, dat het cultuurstelsel, zo uitgevoerd, tot een drukkende last werd? De mensen hadden geen tijd en geen goede grond meer om voldoende rijst voor hun gezin te verbouwen, noch geld om eten te kopen en in sommige streken van midden-Java was hongersnood het noodlottige gevolg. Natuurlijk nam de regering, die zelf van de gevolgen schrok, maatregelen, om de lasten te verlichten, de ambtenaren en hoofden, die aan bedrog en knevelarij schuldig waren, te straffen, maar het leed was niet meer ongedaan te maken.

Tegenover al die nadelen als gevolg van de verkeerde en onrechtvaardige uitvoering waren er echter ook voordelen aan te wijzen. Het dóel van het plan werd bereikt: het stelsel bracht veel geld in de schatkist voor het herstel van de zieke Indische en Nederlandse financiën. Verder leerde de Inheemse boer zijn grond beter bewerken, bemesten en bovenal geregeld op *dezelfde* grond arbeiden, want vóór die tijd besteedde hij er weinig zorg aan en koos voor zijn gemak telkens een ander stuk, om er zijn maïs en knollen te winnen. Onder dwang leerde hij ook nieuwe producten verbouwen.

De eerste twintig jaar na 1830 stegen de opbrengsten voortdurend. Van verzet of opstand was nagenoeg geen sprake. De Inheemse hoofden waren zelfs met het stelsel grotendeels ingenomen, vooral toen de misbruiken en de gevolgen daarvan weggenomen waren. Het cultuurstelsel bleef ongeveer 75 jaar bestaan, maar in de loop van die jaren werd het geleidelijk verzacht, tot de laatste resten er van kort na 1900 verdwenen.

De regeringstijd van koning Willem I is dus voor Indië rijk aan grote gebeurtenissen geweest. Pas later zou men zijn verdiensten, ook voor de opbouw van het overzeese gebied, beter waarderen. Tijdens zijn leven heeft hij die waardering niet ontvangen. Integendeel, hij was een miskende. En die miskenning verzuurde hem het leven. Hij zag de afstand tussen zijn volk en zijn persoon groeien en werd regeringsmoe. Na het overlijden der koningin huwde hij met één harer hofdames, gravin d'Oultremont, een Belgische, bovendien een roomse vrouw. Een storm van verontwaardiging

stak er in het land op, toen het volk van die huwelijksplannen hoorde – en zijn laatste lust om nog langer de ondankbare regeertaak te dragen zonk ineen. Hij deed in 1840 afstand ten behoeve van zijn zoon, kroonprins Willem, verliet het land en overleed drie jaar later in Berlijn.

Tragisch lot voor zulk een voortreffelijk vorst: na 18 jaren ballingschap met gejubel en als verlosser begroet; na ruim 25 jaar zijn vaderland in een allermoeilijkst tijdperk als koning te hebben gediend, legt hij ziek van miskenning en onlust de schepter neer – en weer gaat hij in vrijwillige ballingschap. Zo was het lot van onze eerste koning, één der grootste Oranjes.

XXVII. ONDER DE TWEEDE EN DERDE KONING

Koning Willem II verschilde in veel dingen van zijn vader. Hij was lang niet zo zelfstandig, ondernam ook niet veel en liet het bestuurswerk maar aan zijn ministers over. Neen, een staatsman als zijn vader was hij niet, hij was een militair man. Dat had hij wel in Spanje, bij Quatre-Bras, Waterloo, bij Hasselt en Leuven bewezen. Hij was in 1816 gehuwd met grootvorstin Anna Paulowna, dochter van de czaar van Rusland en beiden hadden een voorliefde voor hoofse praal en militair vertoon. Hij was een vriendelijk, innemend mens, van wie het volk veel hield; hij had er slag van, mensen voor zich te winnen, veel beter dan zijn vader. Door hem is het volk weer dichter om de Oranjetroon gebracht, vooral het roomse volksdeel. Dit had hij zeer goed leren kennen in de jaren, welke hij als opperbevelhebber in Brabant doorbracht, gedurende de lange mobilisatie. En zodra hij dan ook koning was, gaf hij aan de Brabantse kloosters verschillende rechten en vrijheden, die ze onder de vorige koning niet hadden kunnen krijgen.

Koning Willem II

Toen hij het bewind van zijn vader overnam, stond het land er slecht voor. En in de negen jaren van zijn regering verbeterde de algemene toestand niet. Het aantal bedeelden steeg zelfs tot 27 %, zo groot was de ellende in sommige jaren. De mislukking van de aardappeloogst in 1845 door een ziekte in het gewas betekende werkelijk een nationale ramp. De aardappel was immers hèt volksvoedsel. De grote behoefte aan rogge- en tarwebrood deed natuurlijk de prijs er van zo hoog stijgen, dat de armen het niet konden betalen en met gerstebrood en ander minderwaardig voedsel hun honger moesten stillen. In die jaren was het aantal landverhuizers naar Amerika buitengewoon groot. Arm, zeer arm was het land.

Het was belast met een schuld van ruim twee milliard. Welhaast kon de rente er van niet meer betaald worden, ja, Nederland stond voor een staatsbankroet. De minister van financiën, Van Hall, stelde toen de Staten-generaal voor de keuze uit twee reddingsmiddelen: een gedwongen belasting op het inkomen – of een lening van 127 millioen gulden à 3 %. Het laatste voorstel werd aangenomen en de millioenen kwamen net bijeen, dank zij de elf millioen van de leden der koninklijke familie. Voorlopig was men dus uit de brand en kon men op adem komen. In de loop der volgende jaren kon men de staatsschuld geleidelijk aflossen en tot de helft verminderen door de baten, de overschotten uit Indië. Nederland had in die tijd zijn redding uit de geldnood stellig aan Indië te danken.

De belangrijkste gebeurtenis tijdens de regering van koning Willem II had in 1848 plaats. Dat was een jaar van spanning en woelingen in heel Europa. In Frankrijk brak er een revolutie uit, de koning werd daar verjaagd, de republiek uitgeroepen. In Berlijn, in Wenen, in de grote steden van Italië kwamen straatoproeren voor, gevechten en moordpartijen. De oorzaak er van was overal dezelfde: het volk eiste een verandering, een vernieuwing van de regeringsvorm; vermindering van de macht der vorsten en hun ministers; uitbreiding van de rechten der volksvertegenwoordiging.

In ons land was er in 1840 al iets in de grondwet veranderd, waardoor 's konings macht verminderd werd; toen werd bepaald, dat de besluiten van de vorst ook door de minister ondertekend moesten worden; ook kon de minister, als hij iets in strijd met de grondwet deed, strafbaar gesteld worden. Maar toezicht, contrôle op het werk van 's konings ministers door de Staten-generaal bestond er eigenlijk nog niet. Er waren toen twee richtingen, twee politieke partijen in de Staten-generaal: de *conservatieven*, de behoudenden, die tegen de grote vernieuwing waren – en de *liberalen*, de vooruitstrevenden, die vóór de uitbreiding van de volksinvloed op de regering waren. De laatsten hadden een zeer bekwaam leider, de grote staatsman Thorbecke, een man, die wel 25 jaar lang veel invloed in de staat heeft gehad. Al in 1844 kwam hij met een uitgebreid voorstel, een plan tot herziening van de grondwet voor de dag. Dat werd toen door de conservatieven, die de meerderheid hadden, verworpen. Men meende, dat zo'n plan niet van de Tweede kamer, maar van de koning zelf moest uitgaan.

Welnu, vier jaar later kwam de koning dan ook zelf met het voorstel, de grondwet te veranderen. Het kwam zo plotseling, dat ieder verrast was. De woelingen in het buitenland hadden hem verontrust. En de opstootjes in Maart 1848 in Den Haag en Amsterdam mochten niet veel om het lijf hebben, een waarschuwing bleven ze toch. De koning dacht: Het is beter bijtijds de veranderingen op wettige wijze aan te brengen, dan dat ze door oproer en revolutie afgedwòngen worden. Hij liet onverwacht de kamervoorzitters bij zich komen en – zonder dat zijn ministers er iets van wisten – deelde hij hun mee, dat hij verandering der grondwet verlangde. Nu werd er een commissie van vijf mannen, waarbij natuurlijk ook Thorbecke was, benoemd, om spoedig een ontwerp in te dienen. De beide kamers namen het aan en daarmee zag het volk zijn wensen vervuld, die het al honderd jaar geleden – in 1748 bij de verheffing van stadhouder Willem IV – had uitgesproken, zijn wensen naar werkelijke invloed op de regering van stad, provincie en land.

Er werd zoveel veranderd, dat we gerust van een geheel *nieuwe grondwet* kunnen spreken. De voornaamste veranderingen waren de volgende: De koning kreeg het recht om de kamers der Staten-generaal te ontbinden en het volk door een nieuwe verkiezing om een uitspraak te vragen. Vroeger waren alleen de vergaderingen van de Tweede kamer openbaar, – nú mocht het publiek de zittingen van alle regeringslichamen bijwonen. De Tweede kamer kreeg het recht om zaken, waarin de minister

zelf een beslissing had genomen te onderzoeken, dat noemde men het recht van enquête. Ook kreeg ze het recht om een wetsvoorstel van de minister te veranderen, dat heette het recht van amendement. De koning werd onschendbaar, dat wil zeggen: hij hoefde geen verantwoording van de regeringsdaden te doen. Wie dan wel? Zijn ministers waren aan de volksvertegenwoordiging verantwoording schuldig voor het beleid. Voortaan was elke kerk vrij om zich zelf te besturen, de staat had zich daar niet mee te bemoeien. Er kwam vrijheid van onderwijs, van vereniging en vergadering. Het aantal mensen, dat stemrecht had, werd veel groter. Vroeger werden de leden van de Eerste kamer voor hun leven door de koning gekozen, nú door de provinciale staten voor negen jaar. Vroeger werd de Tweede kamer door de provinciale staten gekozen, nú door het volk, dat stemrecht had. Vroeger werden de provinciale staten door de drie standen, namelijk de edelen, de vroedschappen der steden en die van het platteland, gekozen, – nú door het volk, de burgers met stemrecht. Vroeger werden de leden der stadsregering voor hun leven door de kiescolleges gekozen en de burgers hadden alleen het recht door een stemming de heren van die kiescolleges te benoemen; en de dorpsgemeenteraad werd vroeger door de provinciale staten gekozen; nú, in de nieuwe grondwet, werd er geen onderscheid meer gemaakt tussen gemeenteraden van een stad of een dorp, en alle leden er van werden door het volk gekozen.

Dat waren zo de voornaamste veranderingen en ge ziet wel, dat het volk met deze nieuwe grondwet werkelijke, rechtstreekse invloed op de regering van het land kreeg. Daarvóór gingen de verkiezingen *trapsgewijs* en het volk kwam niet verder dan tot de onderste trede: het mocht de kiezers (van de kiescolleges) aanwijzen, meer niet. Daarmee hield alles op, want die kiescolleges kozen de leden van de stadsraad, en dezen kozen de provinciale staten, en deze laatsten mochten pas de Tweede kamer kiezen. En aan de Eerste kamer kwam zelfs niemand anders te pas dan de koning. Maar nu koos het volk zelf en werkelijk alle regeringslichamen, behalve de Eerste kamer.

Het volk was er natuurlijk zeer voldaan over en juichte de koning, die dit alles gewild had en van zijn vroegere grote macht vrijwillig afstand deed, buitengewoon hartelijk toe. Hoe kort zou hij zelf de nieuwe toestand meemaken! Hoe onverwacht kwam reeds in het volgend jaar, 1849, zijn einde! Velen wisten het wel, dat hij een zwak hart had, maar niemand verwachtte, dat deze fiere, sterke, onvermoeide ruiter zo spoedig, zo snel zou bezwijken. Hij had een bezoek aan Rotterdam gebracht, ging over Geertruidenberg met een rijtuig naar zijn geliefde stad Tilburg, die vlagde en juichte en zich verbaasde, omdat de anders zo gulle en vriendelijke vorst zo stil en verborgen in zijn wagen zat. Toen was hij reeds onwel. Een paar dagen daarna overleed hij aan een hartverlamming. Groot was de ontsteltenis, algemeen de treurnis en zijn vrouw Anna Paulowna was ontroostbaar en gebroken van verdriet. De kroonprins Willem was op dat ogenblik in Londen en haastte zich naar het land, dat hem als opvolger wachtte, – de derde koning.

Willem III was een jonge man van 32 jaar, toen hij aan de regering kwam en heeft langer dan enig ander Oranjevorst vóór hem aan het hoofd van 's lands zaken gestaan: 41 jaar droeg hij de koningskroon. Wel zelden heeft een vorst zich zo kunnen verheugen in de gestadige vooruitgang van zijn land, in de toeneming der welvaart en de ontwikkeling van zijn volk. Daarbij heeft hij veel jaren de steun gehad van de grote staatsman Thorbecke, die als bekwaam en ijverig minister zijn koning en land met zeldzame toewijding heeft gediend. Hij gaf het land vele goede wetten; zijn wetten voor het bestuur van gemeente en provincie bestaan nu nog, – zo duurzaam was dus zijn werk. Driemaal stond hij aan het hoofd van een ministerie, van 1849–1853, van 1862–1866, van 1871–1872 en was de erkende leider van de

toen zo machtige liberale partij. Zijn grote tegenstander in al die jaren was de antirevolutionnaire staatsman Groen van Prinsterer en toch eerden en waardeerden die twee kampioenen en voorvechters elkander, ze waren vrienden van jongs af. En bij Thorbecke's dood in 1872 treurde zijn vriend en bestrijder mee om — naar hij zeide — „de onmisbare man".

Voorspoed en welvaart genoot ons land onder zijn derde koning. Niet dat ons land zo vooruithòlde, neen, maar het ging regelmatig-langzaam hogerop. Er werd hard en met ondernemingsgeest gewerkt in landbouw, handel, scheepvaart en industrie. Dat men van aanpakken hield bleek uit de talrijke belangrijke werken, die onder Willem III uitgevoerd werden. Daar was in de aanvang van zijn bewind de droogmaking van de Haarlemmermeer. „Eindelijk zal het er van komen!" zeiden de mensen. Nu, men had er ook lang genoeg over kunnen praten, denken en rekenen. Want tweehonderd jaar geleden had de grote waterbouwkundige Leeghwater — iemand, die zijn naam eer aandeed! — al een plan gemaakt om de waterwolf te binden. Hij had immers tijdens Maurits het Beemstermeer leeggemalen en hield vol, dat dit ook met het zeetje bij Haarlem kon. Men had hem toen laten praten, velen na hem hadden er over gepraat en na elke overstroming gewenst, wat de dichter Beets in een liedje zei:

Grote plas, grote plas,
'k wou je leeggemalen was.
Want je knabbelt alle jaren
aan mijn weiland met je baren.
En het kost me vrij wat geld,
om je perk te zien gesteld.

Het geld, het lieve geld, daar zat het telkens op vast. En toch, toen het eenmaal gebeurd was — men deed er vijf jaar over — en in 1853 het rekensommetje opmaakte, merkte men, dat het prachtige, nuttige werk aan de staat niet meer dan $4^1/_2$ millioen had gekost. Zoveel bracht die 18.000 hectare vruchtbare grond, die immers verkocht kon worden, op. De man van het eerste plan, Leeghwater, heeft men geëerd, door het grote stoomgemaal aan de zuidpunt van de reuzenpolder naar hem te noemen. Na die tijd ging men krachtig voort met het winnen van tienduizenden hectaren goede bouw- en weidegrond door het ontginnen van woeste grond in de vier noordelijke provinciën, de inpolderingen bij Rotterdam (de prins Alexander polder), bij de Dollart, het IJ en de Lauwerszee. Onze landbouw ging steeds vooruit en er kwam welvaart onder de boerenstand. Natuurlijk was er weleens tegenslag, zoals in 1865, toen duizenden koeien aan de runderpest bezweken en veel zieke beesten van de weilanden en uit de stallen weggehaald en afgemaakt moesten worden, om het gezonde vee tegen besmetting te beschermen; maar over het algemeen maakte het platteland goede jaren.

Ook de handel begon onder Willem III sterk vooruit te gaan. In zijn kroningsjaar 1849 werd de Engelse scheepvaartwet, de beruchte acte van navigatie, opgeheven. Die wet had twee eeuwen lang de vrije handel op Engeland en zijn koloniën voor andere natiën belemmerd. Nu die belemmering weggenomen was, kreeg de Nederlandse handel de ruimte weer en kon veld winnen. Een ander belangrijk jaar voor onze handel en scheepvaart was 1869. Toen kregen de Middellandse zee en de Rode zee een open verbinding, het Suezkanaal, en daardoor werd de reis naar de Oost met twee maanden bekort, wat een grote besparing was. Onder leiding van de Franse ingenieur De Lesseps kwam dit machtige werk — 150 km door een woestijn! — tot stand. Hoe belangrijk dit kanaal voor ons land was, bleek wel kort daarna uit de

oprichting der twee stoomvaartmaatschappijen de Rotterdamse Lloyd en de s.m. Nederland en reeds in het jaar na de oprichting voer het eerste Nederlandse stoomschip van Nieuwediep (bij Den Helder) langs Suez naar Indië.

Het voorbeeld van De Lesseps werkte blijkbaar aanstekelijk en bemoedigend. Wat hij kon graven door een woestijn, konden onze Hollandse ingenieurs ook door de duinen. De veel te smalle vaarweg door Voorne naar Rotterdam, het lange, kronkelende Noordhollands kanaal van Amsterdam naar het Marsdiep, voldeden niet meer aan de eisen des tijds. „De rechte weg is de kortste, dwars door de duinen!" zeiden de ondernemers. „Het is een waag," vonden de voorzichtigen. „Ja," sprak Thorbecke, „maar het is wáárd gewaagd te worden." En in 1870 kwam de Nieuwe Waterweg en zes jaar later het Noordzeekanaal tot stand. Na deze betere toegangswegen tot onze handelssteden veroverde Nederland langzamerhand weer de vierde plaats als zeevarende mogendheid in Europa, — want het was in de voorgaande jaren van de tweede naar de negende plaats afgezakt. — Onze vloot bestond toen nog grotendeels uit zeilschepen; zo waren er in 1850 nog 1800 en twintig jaar later nog 1950 zeilers, maar in diezelfde tijd steeg het aantal stoomschepen van 12 tot 48.

Prins Hendrik, broeder van koning Willem III

Hoe hartelijk kon de koning zich verheugen, telkens als er iets groots ondernomen werd en tot stand kwam! Maar daarbij wordt zo dikwijls vergeten, welke man àchter de troon zo flink voor en met de koning heeft meegewerkt aan de oprichting van verschillende grote maatschappijen, tot heil en bloei van ons land en de overzeese gewesten. Die man was 's konings broeder, prins Hendrik. Wat een werklust, wat een ijver bezat die man! Arbeiden en arbeid voor anderen scheppen was de vreugde van zijn leven, ja hij was één der eerste ondernemers in het koninkrijk. De Holland-Amerika lijn, de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, verschillende andere stoomvaartmaatschappijen danken haar ontstaan voor een groot deel aan zijn initiatief of krachtige medewerking. Ook van de Billitonmaatschappij, die de rijke tinmijnen op het eiland Billiton onder handen nam, was hij de oprichter. Ja, overal zag en vond hij nieuwe kansen, om zijn land op zijn wijze te dienen, onderzocht, bestudeerde de zaken, kwam dan met zijn voorstellen en plannen voor de dag en hielp ze ook uitvoeren. Deze prins van Oranje was een man, die zijn leven wèl besteedde. —

Al maakte Holland geen haast met het invoeren der nieuwe verkeersmiddelen en de toepassing der uitvindingen, op de duur kon het niet achterblijven. Tijdens Willem III maakte men pas ernst met de aanleg van een spoorwegnet. In 1856 waren we nog niet verder dan een baan tussen de vier grootste steden (Amsterdam — Den Haag — Rotterdam — Utrecht) en de lijn Utrecht-Arnhem, die op de Duitse lijn aansloot. Pas in 1860, toen tot de aanleg van de staatsspoorwegen was besloten, kwam er

schot in. Dit gaf veel werk in het land; denk alleen maar eens aan de vele grote en kleine bruggen over onze rivieren en kanalen, welke er toen nodig waren. In hetzelfde jaar, dat ons eerste stoomschip door Suez voer, reed onze eerste trein over de brug van het Hollandsch Diep.

Door de spoorwegen veranderde ook de dienst der posterijen, overal kwamen kleine postkantoren. Met het gaslicht, met de telegraaf, met de nieuwe machines in de fabrieken, eigenlijk met alle nieuwe vindingen van die tijd waren wij nog ten achter. Men begreep niet algemeen, dat er een nieuw tijdperk voor de wereld was aangebroken, een tijdperk, waarvan Da Costa in zijn groot gedicht *Vijf en twintig jaren* had geschreven:

Een nieuwe loopkring is voor heel de aard begonnen.
Uit kool- en ijzermijn ontsprongen haar de bronnen
van snelheid, macht en licht. Het helle koolvuurgas
vervangt de tinteling van 't maagdelijke was.

Pas langzamerhand begon men ook hier de voordelen der nieuwe vindingen in te zien en gaf men zich gewonnen. In Overijsel, Groningen en Noord-Brabant verrees de ene fabriek na de andere, ja de industrie ging zo vooruit, dat er spoedig veel meer arbeiders in de fabrieken dan in het vrije ambacht en de landbouw werk vonden. Daar waren ook veel arbeidsters en duizenden jonge kinderen bij, voor wie de werkdag veel te lang en te zwaar was. Och, het waren goedkope werkkrachten voor de fabrikanten en het gezin kon dikwijls de paar kwartjes, die de kinderen verdienden, niet missen, want vaders loon was ook laag. Maar de wetgever vond het nodig, de jonge kinderen in bescherming te nemen en gaf dan ook in 1874 zijn eerste wetten tegen de overmatige kinderarbeid.

Koning Willem III

In deze jaren begonnen de arbeiders zich te verenigen, om hun lot te verbeteren. Hoe en met welke middelen konden zij een beter lot bereiken? De nieuwe leer van het socialisme gaf een antwoord op die vraag. „Arbeiders, proletaren van alle landen, verenigt u! Gij zijt de klasse der bezitlozen. Uw vijand is de klasse der bezitters, der kapitalisten. Wij roepen u op tot de klassenstrijd. Die strijd brengt eenmaal de revolutie, daarin zal de arbeidersklasse overwinnen, de macht in de staat veroveren en dan zal er gerechtigheid op aarde heersen." De kerken, de godsdienst, de vorsten en regeringen heetten ook vijanden der arbeidersklasse, want zij eisten en leerden onderworpenheid aan het gezag, dat de bezitters beschermde.

De christelijke arbeiders begrepen spoedig, dat de leer van het socialisme tegen het Evangelie was; dat niet naar klassen*strijd*, maar naar klassen*vrede* gestreefd moest

worden, door overleg en goede arbeidswetten. Zij richtten daarom eigen verenigingen op, de eerste in 1877. Dit was het werkliedenverbond *Patrimonium*, welke naam *vaderlijk erfdeel* betekent. Daarna verenigden zich ook de roomsen in een eigen verbond en door de samenwerking van het protestantse en roomse volksdeel werd als het ware een dam opgeworpen tegen de stroom van het revolutionnair socialisme. Daar zullen we in het volgende hoofdstuk nog wel meer van horen.

Voorlopig, tot ongeveer 1880, bleef de liberale partij in ons land nog oppermachtig. Maar in sommige jaren was de politieke strijd zeer fel en dan moest zelfs een man als Thorbecke, de sterke liberale leider, de vlag strijken en als minister aftreden. De eerste maal, dat hij voor een volksbeweging het veld moest ruimen, was in het roerige jaar 1853. Want in dat jaar gebeurde er iets, wat de protestanten de schrik op het lijf joeg. Je weet wel, dat de nieuwe grondwet van 1848 aan de kerken de vrijheid gaf om geheel zich zelf te regeren en haar bestuur in te richten, zoals ze dit verkozen. Welnu, van dit recht maakten natuurlijk ook de roomsen gebruik. De paus, als opperhoofd der kerk, voerde hier het bisschoppelijk bestuur in. De roomse kerken in Nederland werden ingedeeld onder vier bisdommen, Haarlem, Den Bosch, Breda, Roermond, en één aartsbisdom Utrecht.

Dit mogen wij nu doodgewoon en vanzelfsprekend vinden, in 1853 was dit een wereldschokkende gebeurtenis! De paus benoemt zijn bisschoppen voor Nederland! Zonder dat de koning of de regering er iets van weet, en zonder toestemming te vragen! Het was ongehoord. De roomsen wilden hier weer de baas worden, dat geloofde bijna ieder Nederlands protestant in die dagen. En aan die vrees en onrust was de paus stellig ook schuldig, want in zijn brief, waarin hij zijn besluit meedeelde, stonden voor de protestanten zeer kwetsende woorden. Hij schreef, dat nu het ogenblik was aangebroken, om in Holland de priesterheerschappij te herstellen, welke voor drie eeuwen door de vijandige mens was vernietigd; die mens had op dit deel van de akker des Heren (Nederland) het onkruid gezaaid, de dwaalleer van Calvijn; het geweld der ketterij had in de 16e eeuw de roomse kerk hier vernietigd, nu zou ze weer hersteld worden.

Het was te begrijpen, dat deze taal en daardoor ook de invoering van het nieuwe roomse kerkbestuur de protestanten buitengewoon verontrustten. „De vijandige mens", wie was dat, wie werd daarmee bedoeld? Oranje misschien, Willem-vader? De mensen werden opgehitst door scherpe kranten, pamfletten en anti-roomse boekjes en de roomsen hadden hier geen leven. Want ze werden op straat lastig gevallen, uit hun diensten ontslagen en hun winkels verloren troepen klanten. „De koning moet ingrijpen!" zo riep men. „De regering moet het beletten. Weg met de bisdommen!" Binnen een paar weken had men 200.000 handtekeningen bijeen voor een adres aan de koning. En bij diens bezoek aan Amsterdam ontving hij een deputatie, aangevoerd door een Amsterdams predikant, die een beroep deed op 's konings moed, beleid en rechtvaardigheid.

En wat antwoordde de koning? Hij beloofde wel niet rechtstreeks: ik zal zorgen, dat er geen bisschoppen komen. Maar de beweging maakte toch zo'n indruk op hem, dat hij antwoordde: „Deze dag heeft de band tussen mij en het vaderland nog dierbaarder aan mijn hart gemaakt en ik ben diep doordrongen van het kinderlijk vertrouwen, dat mijn volk in mijn stelt".

Zijn volk? Maar daar hoorden toch de roomsen evengoed bij? Die ook vertrouwen in zijn moed, beleid en rechtvaardigheid stelden? En die niet anders deden, dan gebruik maken van een vrijheid, welke in de grondwet was beloofd. Vorst en regering konden toch de grondwet niet schenden?

De *Aprilbeweging* van 1853 liep dan ook op niets uit. Het enige gevolg was het aftreden van het ministerie-Thorbecke, maar het volgende ministerie kon aan de zaak

der bisdommen evenmin iets veranderen. Intussen was de storm wat geluwd, de toon werd meer bezadigd en verdraagzaam en ten slotte schikten de protestanten zich in de nieuwe toestand. Dit ging des te gemakkelijker, daar de protestanten en hun roomse landgenoten voor een gemeenschappelijke zaak de strijd moesten aanbinden, de strijd voor het *bijzonder onderwijs*. In die strijd kwamen zij naast elkaar tegenover de liberalen te staan.

In het vorige hoofdstuk hoorden we reeds, dat een groot deel van de protestanten en de roomsen met het neutrale openbaar onderwijs niet content waren. Antirevolutionnairen en roomsen zagen wel, dat de staatsschool een godsdienstloze school werd. Zo werd bv. in de provincie Zuid-Holland de Bijbel als leesboek op de openbare school verboden. De liberalen vonden één soort school voor heel de natie het ideaal. De anderen, de minderheden, moesten zich maar neerleggen bij wat de meerderheid wilde. Mocht dit nog wel vrijheid heten? De dichter De Genestet kon zo geestig de draak steken met wat de liberalen toen onder vrijheid verstonden:

> Wij zijn ontzaglijk liberaal.
> Wij laten ieder vrij
> in doen en denken, kunst en taal.
> Wij zeggen: vrij en blij!
> Dom volkje, dat niet denkt als wij
> en wroet voor zijn partij!
> Dat hen de duivel haal!
> Wat zijn wij liberaal!

De drang naar het vrije onderwijs werd steeds sterker. Vooral Groen van Prinsterer streed er warm voor. Maar hij wilde niet, dat de openbare school neutaal zou blijven en daarnaast bijzondere scholen oprichten. Neen, het liefste zag hij, dat de regering er toe zou meewerken, drie soorten scholen te krijgen, namelijk voor de protestanten, voor roomsen en voor Israëlieten. Dus geen scholen zònder godsdienstonderwijs. Maar dat ideaal was niet te bereiken. De liberalen hielden krampachtig vast aan de neutrale staatsschool. Wel kwam er in 1857 een nieuwe wet, waardoor de oprichting van bijzondere scholen vrij werd, maar zonder geld uit de staatskas. Wie christelijk onderwijs wilde, moest alle kosten maar zelf dragen.

Dit laatste gebeurde dan ook. Twintig jaar later, bij de dood van Groen van Prinsterer in 1876, waren er al 300 christelijke scholen in ons land, geheel door de ouders bekostigd. Daarmee was de schoolstrijd niet uit. Integendeel, nu pas begon de strijd om de *gelijkstelling* van openbaar en bijzonder onderwijs voor de wet. Groens opvolger, Kuyper, zette als leider van de antirevolutionnaire partij de actie voort en de roomsen, onder leiding van hun bekwame staatsman Schaepman, waren daarbij zijn bondgenoten. Scherp stonden zij tegenover de liberalen.

Het was een roerige, gespannen tijd voor het land, vooral omdat opnieuw de eenheid der grote hervormde kerk werd verbroken door dezelfde oorzaak als die van de afscheiding in 1834. Het was de strijd tussen de rechtzinnigen en de vrijzinnigen. Enige rechtzinnige kerkeraden weigerden vrijzinnige lidmaten aan te nemen en bij de diensten van vrijzinnige predikanten tegenwoordig te zijn. Ze zeiden: Wij mogen niet langer lijdelijk toezien, dat de geloofsbelijdenis vanaf de kansel ondermijnd en bestreden wordt, en dat zij, die zelf zeggen, een andere leer aan te hangen, tot de kerk als lidmaat toetreden. Het ging dus om dezelfde zaak: de handhaving der belijdenis, òf de leervrijheid. En ook om de rechten en plichten van de kerkeraad tegenover de hogere kerkelijke besturen.

Deze besturen eisten van de kerkeraden gehoorzaamheid aan de bestaande regle-

menten, op straffe van schorsing en afzetting. Toen brak eerst in Amsterdam en weldra in het gehele land het conflict uit. Dat gebeurde in 1886. Deze tweede afscheiding wordt de *doleantie* genoemd en stond onder leiding van Kuyper, die ons volk voor de calvinistische beginselen in kerk en staat wilde winnen. Hiertoe had hij reeds in 1880 met zijn geestverwanten een hogeschool opgericht te Amsterdam, de *Vrije universiteit*. Hij werd de bezielende leider van het grootste deel der rechtzinnigen in hun kerkelijke en staatkundige strijd. Maar vele rechtzinnigen betreurden zijn heengaan uit de hervormde kerk en bleven hun oude kerk trouw. De kerken der doleantie verenigden zich tot de *Gereformeerde kerken van Nederland*.

De staatkundige strijd nam een scherpe wending in 1888, toen de antirevolutionnairen en roomsen te zamen de meerderheid in de Tweede kamer behaalden, door bij de verkiezingsstrijd een *coalitie*, een verbond, te sluiten en op elkanders candidaten te stemmen. Maar er was ook nog een andere oorzaak, waarom deze verkiezing in hun voordeel uitviel. In het jaar daarvoor was de grondwet veranderd en daardoor het aantal kiezers driemaal zo groot geworden. Het grootste deel der nieuwe kiezers behoorde tot „de kleine luyden", zoals Kuyper hen noemde; en Groen van Prinsterer had hen vroeger aangeduid met: het volk àchter de kiezers, dus het volk, dat toen nog geen stemrecht had. En juist onder die volksgroep bevonden zich veel aanhangers van Kuyper en Schaepman. Het gevolg was dan ook een nederlaag der liberalen. En het coalitie-ministerie, dat toen gevormd werd, veranderde in 1889 de schoolwet zo, dat de bijzondere scholen een kleine rijkssubsidie kregen. Dit was de eerste stap op de weg naar de gelijkstelling tussen het openbaar en bijzonder onderwijs, die pas dertig jaar later werkelijkheid zou worden.

Onder de regering van koning Willem III gebeurde en veranderde er ook veel in onze overzeese gewesten. West-Indië was onder de vorige koningen al achteruitgegaan en dat werd er onder Willem III niet beter op. De opbrengst van de suikerplantages en de koffietuinen verminderde voortdurend, vooral nadat de invoer van nieuwe slaven uit Afrika niet meer toegestaan werd. De slavernij zelf bleef nog tot 1863 in West-Indië voortduren. Maar toen tijdens de bloedige burgeroorlog in Amerika, die over de afschaffing der slavernij was ontstaan, de slaven daar vrijverklaard werden, besloot ook de regering van Nederland hiertoe over te gaan. Thorbecke was altijd een voorstander van de afschaffing geweest en zijn tweede ministerie had de eer en de vreugde aan de 33.000 negers in West-Indië de vrijheid te geven. Heerlijk ogenblik! – ook voor de zendelingen der Herrnhutters, die onder deze negers al een eeuw het Evangelie gepredikt en er hun zendingsgemeenten gesticht hadden. Het was met recht een jubeljaar en toen de gehate, wrede slavenzwepen aan het vuur prijsgegeven werden, schreiden de bevrijden van blijdschap.

In Oost-Indië was de slavernij drie jaar daarvoor, dus in 1860, afgeschaft. Daar merkte men niet zoveel van grote vreugde over de bevrijding. Want het lot der onvrijen in de Oost was nooit zo hard en vernederend geweest als van het „zwarte werkvee", de arme negers, op de plantages in West-Indië en Amerika. Het slavenpersoneel van een Oostindische koopman of ambtenaar had een vrij goed, gemakkelijk leven; ja, de Hollander stelde er een eer in, dat zijn slaven er netjes en goedverzorgd uitzagen. Het was ook een duur bezit voor hem en voor iets kostbaars zorgt men immers goed. Ging hij naar het vaderland, dan kwamen met zijn meubelen en vee ook zijn slaven op de publieke verkoping. Dan stonden ze met hun kinderen op een tafel voor het publiek te kijk en riep de venduhouder: „Een beste kokkie – honderd gulden geboden – wie biedt er meer? – 145 – 150 – dáár 155 – wie meer dan 155? – niemand meer dan 155?" Dan viel de hamer en het lot der vrouw was beslist: haar nieuwe eigenaar kon een weldoener of beul zijn en haar meenemen, waarheen hij verkoos. Een slaaf of slavin was immers bezit.

De vrijlating der negerslaven in Suriname

Aan deze toestand, die men langzamerhand mensonterend begon te vinden, kwam nu ook in Oost-Indië een eind, maar het gebeurde dikwijls, dat de slaven bij hun meester in dienst bleven, waar ze een zorgeloos leven hadden. Ze waren echter vrij om te gaan, waarheen zij wilden.

Omstreeks deze tijd begonnen de christenen in Nederland ook hun zendingsroeping ten opzichte van Oost-Indië te verstaan. Ze richtten verschillende genootschappen en verenigingen op, welke zendelingen uitzonden naar Java, naar Celebes, naar Nieuw-Guinee en de Molukken, om onder de islamieten en de heidenen de boodschap des heils in Jezus Christus te brengen. Ze trokken met hun vrouwen – of eerst alleen – de binnenlanden in, soms naar streken, waar nooit een blanke was geweest, leerden daar de taal van het volk zelf, bouwden er hun eenvoudig houten huis en begonnen er hun arbeid van geduld en geloof, hun arbeid van gebed tot hun Zender. O die eerste zaaiers wisten het wel en baden dan ook:

Ik zal de halmen niet meer zien,
noch binden ooit de volle schoven.
Maar doe mij in de oogst geloven,
waarvoor ik dien.

Moeitevol en soms niet zonder levensgevaar was het werk der beginners, der pioniers, te midden van vaak vijandige volksstammen, menseneters en koppensnellers

nog, zoals de Bataks op Sumatra, de Dajaks op Borneo, de Toradja's in midden-Celebes en de Papoea's op Nieuw-Guinee. De zendelingen hadden jaren nodig, om eerst het leven, het denken, de godsdienst en de taal dier mensen te leren kennen en hun vertrouwen te winnen. De opvolgers van die pioniers konden dan de arbeid voortzetten, kleine, eenvoudige schooltjes beginnen, slaven vrijkopen – want in de binnenlanden onder de heidenen was de slavernij nog jaren lang na de afschaffing een gewoon verschijnsel – en langzamerhand het eigenlijke zendingswerk, de Evangelieprediking, opbouwen.

Je zult misschien vragen: hadden deze mensen, de eerste zendelingen, geen bescherming van politie of militairen? Neen, en ze wensten die ook liever niet, want ze gingen er niet heen om er te heersen, maar om te dienen. Bovendien, het grootste deel der buitengewesten – dat waren alle grote en kleine eilanden buiten Java – stond alleen in nááim onder het Nederlands gezag; van een werkelijk zichtbaar gezag was geen sprake. En zelfs voor de grote mogendheden stond het nog niet vast, welk gebied Nederlands was of niet. In 1840 nam een Engelsman, James Broke, zonder blikken of blozen noord-Borneo in bezit, plantte er de Britse vlag en geen vertoog of protest baatte. De Nederlanders hadden daar trouwens ook zelden hun vlag vertoond. Maar toen werd men toch wakker en vroeg men zich af: Waar, in welke streken is ons gezag vanouds in naam door de Indische vorsten bij verdrag erkend. Van die verdragen begonnen wij toen gebruik te maken. Soms kwam het voor, dat nieuwe Indische vorsten de vroeger gesloten overeenkomsten en afspraken niet meer erkenden en dan was er een expeditie nodig, om te tonen, dat het ons ernst was. Vooral op Borneo, Bali en Celebes moesten onze troepen nogal eens optreden.

Maar de meeste zorg gaf ons Atjeh. Want volgens het verdrag van Londen, dat wij in 1824 met Engeland gesloten hadden, moesten wij zorgen, dat de Atjehse zeeroof in straat Malaka beteugeld en de Engelse handel in die wateren beschermd werd. Wij moesten die zeeroof bestrijden, voorkomen en toch Atjeh onafhankelijk laten. Dat was niet eenvoudig. Daar was eigenlijk een aparte vloot voor nodig, om de kusten van Atjeh voortdurend te bekruisen. Bijna vijftig jaar duurde dat getob. Telkens klachten van de Engelsen over roof en slavenhandel, telkens gezantschappen en brieven aan de sultan! Deze beloofde dan: Het zal niet meer gebeuren. Helaas, hij beloofde meer dan hij nakomen kon. Hij had zelf de macht niet, om een einde aan de zeeroof te maken. En onze regering dacht, dat het zijn onwil was, ja, dat hij ons gezag tartte. Dit moest spaak lopen.

Daarom vroeg onze regering aan de Engelse, het verdrag van Londen te veranderen. Zij stelde voor: wij zullen een eind aan de zeeroof maken, maar laat ons dan vrij in Atjeh. – Dat betekende dus: heel Sumatra aan Nederland. Dat vonden de Engelsen een hoge prijs en gewiekst als ze waren bedongen ze nu nog een voorwaarde: afstand van onze bezittingen aan de Goudkust in Afrika. Daar was telkens onenigheid met de Engelsen over de grenzen. De kust van Guinee was ons eigenlijk een lastpost. Toen we er nog handel in slaven dreven, hadden onze kooplieden er wel voordeel van, maar na de afschaffing der slavernij had die kuststrook voor ons weinig waarde meer. En wij besloten de Engelse voorwaarde aan te nemen, niet vermoedende, dat die door ons versmade streek nog eens het beste cacao-gebied van de wereld zou worden. In 1871 werd het nieuwe verdrag gesloten, het bekende en belangrijke *Sumatra-tractaat*.

Hiermee hadden wij onze handen tegen Atjeh vrijgekregen. En dat was wel nodig ook, want de toestand was onhoudbaar geworden. Geen schip aan de noordkust was er meer veilig en de Atjehers hielden formele rooftochten op de eilanden aan Sumatra's westkust en voerden de bewoners er van – mensen, die zich onder Nederlandse bescherming gesteld hadden – als slaven mee, om in de Atjehse pepertuinen te

werken. Onderhandelingen baatten niet meer en de regering zond er haar eerste expeditietroepen heen. In 1873 ontbrandde de krijg, die bitter en zeer langdurig zou worden.

Waarom zo lang? Och, wij kenden het rijk Atjeh niet. Wij dachten, dat het één staat was met één hoofd, de sultan in de hoofdplaats Koetaradja. Maar dat was niet zo. Atjeh bestond uit tal van onafhankelijke landschappen met onafhankelijke hoofden, waarover de sultan geen gezag had. Hij was alleen heer over de haven en het gebied om Koetaradja. Vanouds had hij wel de sultanstitel, maar geen vorstelijk gezag over Atjeh. Er was dan ook de grootste wanorde, steeds onderlinge oorlog, ja de landschappen roofden de mensen van elkanders kusten, om die elders weer te verhandelen. Atjeh was een verzameling barbaarse roofstaatjes.

Dit wisten wij niet. Wij dachten: als de sultan maar onderworpen en Koetaradja genomen is, is Atjeh onderworpen en de oorlog gewonnen. Dit was een verschrikkelijke vergissing, waarvoor Atjeh en wij zwaar hebben moeten boeten. De eerste expeditie onder generaal Köhler liep op een nederlaag uit, een mislukking, waarbij de leider zelf sneuvelde. Kort daarop had een tweede expeditie onder generaal Van Swieten meer succes: Koetaradja werd genomen, en bleef bezet. Maar onze troepenmacht verzwakte in korte tijd ernstig door de cholera en andere tropenziekten. De regering hoopte en wachtte op de vrijwillige onderwerping van de hoofden in het binnenland. Vergeefs. De overige Atjehse staatjes begonnen nu pas goed aan oorlog te denken. In 1880 volgde een derde expeditie van 11.000 man, gesteund door een oorlogsvloot. Het was generaal Van der Heyden, die toen de verovering uitbreidde tot het zogenaamde Groot-Atjeh, het noordelijkste deel van het land. En weer dacht de regering thans: de rest van het binnenland wordt vanzelf wel rustig, de oorlog is uit. Onze troepen bleven in hun stellingen aan de grens van Groot-Atjeh, de krijg was geëindigd, ja, zelfs werd het burgerlijk bestuur al ingesteld.

Het gevolg hiervan was heel anders dan onze regering had gedacht. De Atjehse staatjes in het uitgestrekte binnenland meenden, dat wij in de verdediging gedreven waren en begonnen een voor onze troepen afmattende guerilla, een bendenoorlog, waartegen ons leger niets anders kon uitrichten dan zich binnen zijn stellingen houden, terwijl de vloot de kusten blokkeerde, om de wapentoevoer naar de Atjehers te voorkomen. Intussen was de toestand van onze troepen in het ongezonde Groot-Atjeh droevig. Er heerste grote sterfte door ziekten. De zwervende benden gaven aan onze soldaten dag noch nacht rust en omstreeks 1890 was de toestand zo, dat zelfs in Groot-Atjeh geen veiligheid meer was.

De Indische regering, ook de koning en de regering in Nederland, waren met zorg over deze langdurige krijg vervuld. Duizenden mannen van het Indische leger vonden er de dood, de millioenen oorlogskosten vormden een drukkende last. De Indische overschotten, waarmee Nederland zijn grote werken bekostigen en zijn schuldenlast verminderen kon, hielden op te vloeien, want Indië had dit geld zelf dubbel en dwars nodig, om eigen onkosten te dekken.

Donker en somber waren de laatste 15 jaren voor de koning. Van de bemoeiing met regeringszaken trok hij zich meer en meer terug, sedert hij een paar maal van de Tweede kamer tegenwerking ondervonden had. Soms wilde hij ministers handhaven tegen de uitgesproken wil van de kamer, die hun aftreden eiste. Dan ging het hard tegen hard en maakte hij gebruik van zijn recht om de kamer te ontbinden, hopende door nieuwe verkiezingen een gewilliger parlement te zullen krijgen. Om dan toch weer te merken, dat ook de nieuwe kamer het oude ministerie geen vertrouwen schonk en dan moest de koning wel bukken en het ontslag der ministers aannemen. Maar door deze conflicten werd de verhouding tussen koning en Staten-generaal allesbehalve hartelijk. En natuurlijk werd daardoor de verstandhouding tot zijn volk

ook wat koeler. Toch was de harmonie zo goed gewéést. Onvergetelijk voor de oudere mensen bleef de winter van 1861, toen de koning met zijn flinke broer Hendrik dag aan dag ondanks sneeuwjacht en ijsgang bij de slachtoffers van de verschrikkelijke overstromingen in Gelderland vertoefde en in de barakken, waar de typhus woedde, de zieken door zijn tegenwoordigheid en zijn gevoelig meeleven verkwikte.

Helaas, het was alsof er in de laatste vijftien jaren een oordeel aan het Oranjehuis werd voltrokken. Jaar op jaar rouwde het volk mee met de koning. In 1877 stierf zijn vrouw, de beminde koningin Sophia. Twee jaar later hertrouwde hij met Emma van Waldeck-Pyrmont. – Het werd weer een rouwjaar, een dubbel rouwjaar, door het sterven van zijn broer prins Hendrik en het ongelukkig heengaan van zijn zoon Willem, de kroonprins. Eén lichtpunt was er in zijn levensavond: de geboorte van een dochtertje, Wilhelmina. De koning was toen 63 jaar. Vier jaar daarna, in 1884, stierf zijn enig overgebleven zoon, kroonprins Alexander. Rekenen wij daarbij het heengaan van 's konings oom, prins Frederik, in 1881, die toen een oud man was, dan waren er vijf doden binnen de zeven jaar naar de Oranjekelder van Delft gedragen. Was het wonder, dat ieder van de ondergang van het Oranjehuis als verzekerd was en dat er in die dagen een klaagzang klonk:

Waai, rouwvlag, waai van dom tot dom!
's Lands glorie is verdwenen.
Oranje taant. – Draagt rouw alom!
Zijn zon heeft uitgeschenen.

Toen de grijze koning in 1890 zelf de ogen voor immer sloot, sprak de hofprediker: „Zo is dan ons koningshuis uitgestorven. – Neen, Goddank niet geheel. Wat in hogere zin de profeet van Davids huis zei, is ook op het onze van toepassing: een rijske zal voortkomen uit de afgehouwen stam en een scheut uit zijn wortel zal vrucht dragen. Ons blijft de jeugdige koningin, als prinses reeds de oogappel van ons volk, dat nu met dubbele nadruk bidt: God, bewaar en leid haar aan de hand van een vrome en wijze moeder, opdat eens de spruit een boom worde, gelijk weleer." –

Ja, „Willemientje" was er nog, toen tien jaar, het jongste koninginnetje van Europa. En haar moeder Emma werd regentes.

XXVIII. VEERTIG JAREN ONDER WILHELMINA

Acht jaar, tot de meerderjarigheid van Wilhelmina, heeft koningin Emma het regentschap waargenomen. En al gaf de toestand in Indië zorg, over het algemeen mocht ze zich in die jaren verheugen in de rustige vooruitgang van het rijk. Ook door tal van bezoeken met haar dochtertje aan alle delen des lands is het haar gelukt de band tussen kroon en volk weer sterk, weer voelbaar te maken. Ze heeft de weg voor haar kind gebaand en niets nagelaten, om haar bekwaam te maken voor het aanvaarden der regering. En toen zij in 1898 van haar hoge plaats aftrad, kon zij met recht en met voldoening en dankbaarheid zeggen: „Mijn dierbaarste wens is vervuld: thans schaart zich het gehele volk in vreugde om de troon van zijn jonge koningin". Het volk had er behoefte aan, zijn dankbaarheid te uiten in een nationaal geschenk. Dat bestond uit een som van *f* 300.000,–. Waar werd het voor besteed? Voor Emma's hartewens: een groot sanatorium voor longlijders te Renkum.

Plechtig en indrukwekkend was de inhuldiging der achttienjarige koningin te Amsterdam. Na het afleggen der eden, na het sein der herauten: „Hare Majesteit de Koningin is ingehuldigd!", drong het verre gejuich der honderdduizenden tot in de Nieuwe kerk door, terwijl het koor de dankpsalm zong:

O onvergeetbre stond,
o dag van zielsverblijding!
Hoe werd 't aloud verbond
gesterkt door hoger wijding.
Nu daal' op 't vorstlijk hoofd
heel Neerlands vreugd en eer,
een rijke zegen neer!
Zo wordt Gods naam geloofd.

De hoofdstad Amsterdam schonk haar een gouden koets. Deze deed drie jaar later als trouwkoets dienst, toen Wilhelmina in het huwelijk trad met hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin, die de titel van prins der Nederlanden ontving. Hij verlichtte de zware taak van zijn jonge gemalin, door talrijke bezoeken aan alle delen van het land te brengen en haar bij plechtigheden te vervangen. Op deze wijze was hij haar tot grote steun in de eerste moeilijke jaren.

Want moeilijk waren die, om meer dan één reden. Ons volk geraakte in hevige opwinding door de oorlog tussen Engeland en Zuid-Afrika, die in 1899 uitbrak. Merkwaardig was dit laatste jaar van de 19e eeuw. Het was of de wereld, nu ze voor de drempel van een nieuwe eeuw stond, ook een nieuw leven wilde beginnen. Op voorstel van czaar Nicolaas II kwamen in Den Haag de gezanten van 26 staten, 20 Europese en 6 van buiten Europa, bijeen en hielden een plechtige vredesconferentie. Veelbelovende besluiten werden er genomen. Niet door geweld, maar door vreedzame middelen moesten de onenigheden tussen de volken worden opgelost. Daarom zou

men de bewapening eerst beperken, daarna langzaam verminderen; en – mocht er onverhoopt ergens toch een oorlog uitbreken, dan zou men oorlogsgrúwelen vermijden. – Helaas, alles ging anders dan men verwachtte. In het jaar der vredesbesprekingen, der goede voornemens en beloften, gingen de Engelsen en Boeren elkaar te lijf.

Het had reeds lang gespannen, al ongeveer een eeuw. Zuid-Afrika was een kolonie van Hollanders, eigenlijk een Hollands overzees gewest, dat in 1806 gedurende de Franse tijd aan Engeland gekomen en daarna niet teruggegeven was. De Hollanders

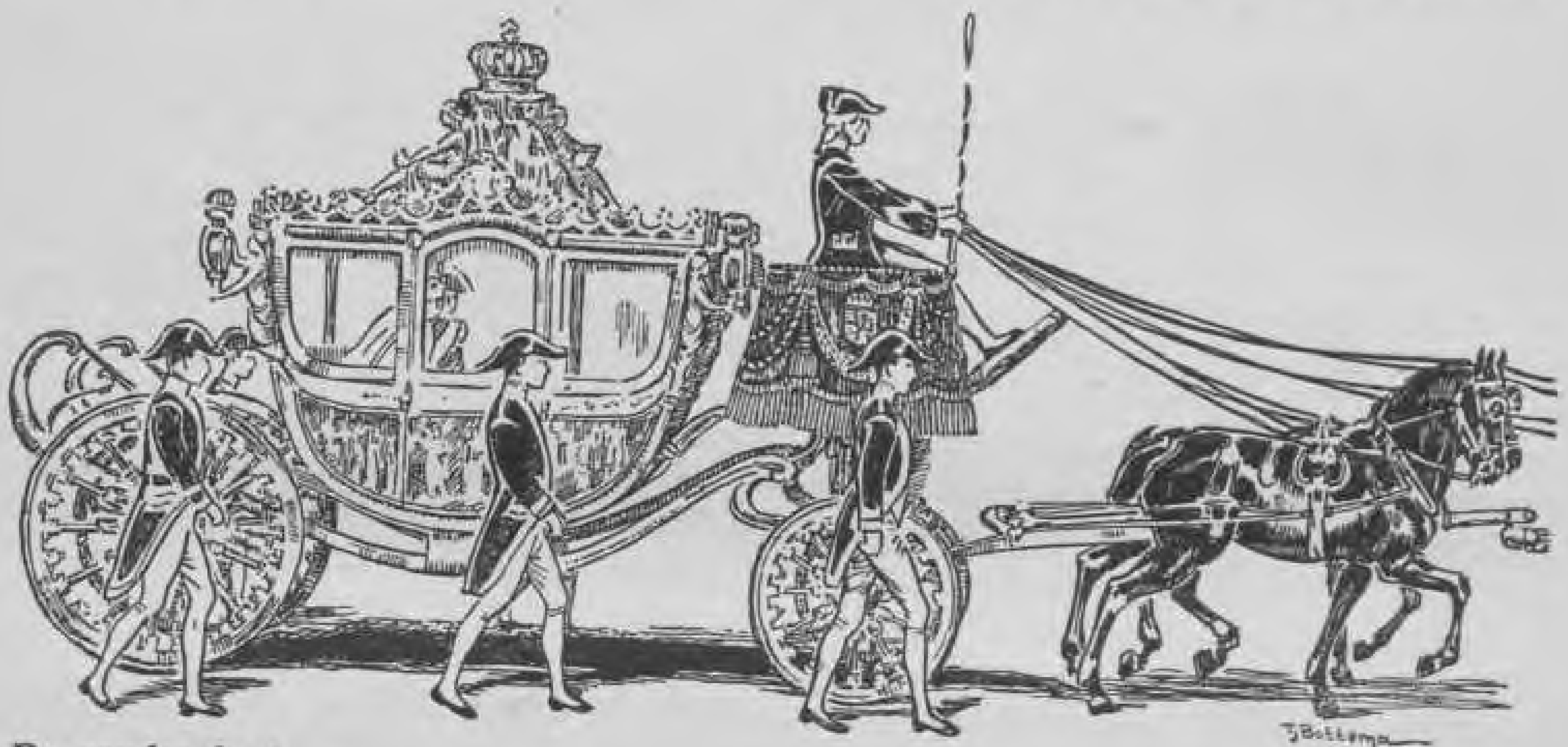

De gouden koets

waren er echter gebleven en ondanks het Engelse bestuur en de binnenkomst van veel Britse kolonisten, was de Hollandse taal er in ere gehouden. Een groot aantal Hollanders kon zich echter onder het Britse juk niet schikken en nam het kloeke besluit, de Kaapkolonie te verlaten en de *grote trek* naar het noorden te beginnen. Daar stichtte men omstreeks 1850 twee kleine republieken, Transvaal en de Oranje-Vrijstaat. Wel probeerden de Engelsen toen ook die republieken te annexeren, maar door de opstand der Boeren en de nederlaag der Britse indringers in 1880 behielden ze hun onafhankelijkheid.

Nog geen twintig jaar later ontstonden er nieuwe moeilijkheden. In de Boerenrepublieken hadden zich ook Engelsen gevestigd. Voor deze onderdanen eiste Engeland nu, dat ook zij invloed op het landsbestuur zouden krijgen en dat daartoe de kieswet veranderd moest worden. En als dreigement trokken de Britten aan de grenzen van Transvaal hun troepen samen, terwijl Engeland elke maand meer militairen en krijgsvoorraden naar Zuid-Afrika zond. Iedere Boer was er van overtuigd: de roodrok wil ons opslokken, begerig naar het goud en diamant in onze grond. Toen stelden de Boeren aan Engeland een ultimatum, kort en krachtig: trek binnen twee dagen uw troepen van onze grenzen terug. – Geen antwoord. – Daarna openden ze de aanval, vielen de Kaapkolonie en Natal binnen, hopende met behulp van een opstand der Hollanders in die gebieden heel Zuid-Afrika van de Britten te bevrijden. Hadden ze in 1880 de „rooinek" ook niet verslagen? –

En in de aanvang van de krijg hadden ze werkelijk succes. De ene overwinning volgde op de andere en de hele wereld had bewondering en sympathie voor die 13.000 Boeren, die met hun president Krüger en hun generaals De Wet, Cronjé en

andere aanvoerders de moed hadden, het machtigste rijk, het gevreesde Albion, alleen te weerstaan. Natuurlijk begon in Nederland het bloed der stamverwantschap te spreken, ja, ons volk gevoelde in die jaren zich zelf aangevallen. Elke Boerenoverwinning werd gevierd, of het een overwinning op eigen vijanden was; dan zong men het Transvaalse volkslied als het eigen. Maar met zingen en sympathie waren de Boeren niet geholpen. Vergeefs hoopte men dat de grote mogendheden, Duitsland en Frankrijk, zich met de zaak zouden bemoeien, desnoods door een oorlog, waarbij Nederland zich zou aansluiten. „Want wie aan de Boeren raakt, raakt aan ons!" zo riep het volk. In straatliederen brak de verontwaardiging los: „O wat een schande, schande van dat Engeland!"

Vooral toen de krijg een wending nam, ongunstig voor de Boeren, was het Hollandse volk nauwelijks te houden. Elke nederlaag brandde na, men riep om vergelding, om een dáád van de regering tot hulp aan de Boeren, die op de duur door het tweemaal zo sterke Engelse leger in het nauw werden gedreven en met de moed der wanhoop toch bleven doorvechten, hopende op buitenlandse hulp voor het behoud van hun onafhankelijkheid. Ach, hun land lag verwoest, de hofsteden waren verbrand, hun vrouwen en kinderen in concentratiekampen opgesloten, waar ze bij tienduizenden aan ziekten en ontbering stierven. Veel Nederlanders hielden het in eigen land niet uit en gingen naar Zuid-Afrika in Boerendienst. Geld offerde men hier, in enkele maanden zond men 1¼ millioen gulden, een volledige ambulance met tal van doktoren. Maar daar was het volk niet tevreden mee. Wat wilde het dan? Oorlog? Ja, voor het recht der Boeren, desnoods oorlog tegen Engeland! riep het volksgemoed, dat geladen en verhit was.

Paul Krüger

Moeilijke jaren waren het voor de regering, die overtuigd was, dat een oorlog tegen Engeland de Boeren toch niet redden kon. Immers – Engeland beheerste de zee. Het zou Holland eenvoudig blokkeren, onze gebieden buiten Europa bezetten; een oorlog zou zelfvernietiging zijn. Bovendien, òns land werd niet aangevallen, maar een stamverwante natie, die onbereikbaar was. Toen de Boeren hun hoofdsteden Pretoria en Bloemfontein verloren hadden, was hun lot bezegeld. Nog ging de oude president Krüger op een Hollandse kruiser naar Europa, om aan de grote mogendheden hulp te vragen. Vergeefs. Intussen werden de resten der Boerentroepen opgejaagd en gevangengenomen, zodat ze in 1902 het hoofd moesten buigen. De twee republiekjes verloren hun onafhankelijkheid, maar vijf jaar later gaf Engeland aan het toen verenigd Zuid-Afrika zelfbestuur en nu is het een onafhankelijk deel van het Britse rijk, een dominion, geworden.

Een ander zorgvol jaar, vol binnenlandse onrust, was 1903. Het opkomende

socialisme begon de revolutionnaire daad bij het opstandige woord te voegen, en organiseerde stakingen in het haven- en spoorwegbedrijf. De directies, bang voor uitbreiding van de staking en bevreesd, dat de bedrijven geheel in de war gestuurd zouden worden, gaven haastig aan de eisen der stakers toe. Ook de regering was eigenlijk overrompeld. Het was het ministerie-Kuyper, dat toen aan het bewind was. Duidelijk zag het, welk gevaar de staat bedreigde, als de overheid niet op haar personeel rekenen kon. En daarom maakte het ministerie enkele wetten, de zogenaamde *stakingswetten*; daarbij werd aan het personeel in overheidsdienst, dus ook dat der spoorwegen, verboden te staken, op straffe van vervolging en ontslag.

Om de invoering van die wetten af te wenden, kondigden de socialisten in April een nieuwe staking voor het haven- en spoorwegpersoneel af. Maar nu was de regering voorbereid en paraat. Direct liet ze door militairen de stations, de spoorbruggen en -lijnen bewaken en de mensen, die aan het werk bleven, tegen overlast van stakers beschermen. De koningin ondertekende de snel gereedgekomen stakingswetten en alle stakers in overheidsdienst kregen nu ontslag.

„Dan maar de algemene werkstaking!" riepen de socialisten. „Dan zullen we eens zien, wie de sterkste is, de regering of wij." En ze bevalen alle arbeiders van hun verenigingen overal het werk neer te leggen. Maar van dat avontuur moest ons ordelievend volk niets hebben: bijna ieder bleef aan het werk. Binnen een week was de orde geheel hersteld, dank zij het krachtig optreden der regering. Deze stelde ook een onderzoek in naar de gerechtvaardigde klachten der arbeiders, de te lange werktijden, de te lage lonen en bracht daarin verbetering.

Thans volgden tien zeer voorspoedige jaren, waarin het land regelmatig-snel vooruitging. De handel bloeide, de omzetten gingen steeds omhoog. – In 1913 was de omzet ongeveer tienmaal zo groot als in 1890. Na Engeland was het Holland, dat de meeste schepen door het Suez-kanaal deed varen. Onder de zeevarende mogendheden der wereld nam het de zesde plaats in. Met onze visserij ging het prachtig. De vooruitgang in dit bedrijf was eigenlijk onder Willem III pas goed ingezet. Vóór 1850 had het ene dorp nog voorrechten op de handel in bepaalde vissoorten boven het andere dorp. Nadat die belemmeringen weggenomen waren en de visserij geheel vrij geworden was, ging het bedrijf snel vooruit. Duizenden schepen met tienduizenden vissers gaven leven en vertier aan alle plaatsen, die met dit bedrijf iets te maken hadden: de rokerijen, taanderijen, de werven, de touw-, zeil- en nettenfabricage en de kleinhandel niet te vergeten, dit alles gaf aan duizenden mensen arbeid en bestaan. Het was als in de 17e eeuw: klein visje, zoet visje – klein gewin brengt rijkdom in.

De boeren maakten uitstekende jaren. Door betere bemesting van de grond, door bekwamer behandeling van het gewas haalde de boer veel meer uit zijn bodem dan voorheen. Op kunstmatige wijze, door drainering en bemaling, bevrijdde men de laaggelegen gronden van het overtollige water, zodat de vruchtbaarheid er van toenam. Van 1 hectare haalde de boer 40 % meer graan, 100 % meer aardappelen dan vroeger. Op het gebied van tuinbouw, bloementeelt, boomkwekerij, groenten- en fruitteelt kreeg Holland naam, en ons vee, onze boter en kaas waren in het buitenland geroemd en gezocht. Uitgestrekte gebieden woeste grond werden ontgonnen en voor landbouw en veeteelt geschikt gemaakt.

Onze industrie breidde zich steeds uit. In Brabant, in Twente en de Zaanstreek, ja overal verrees de ene fabriek na de andere. Dorpen als Enschede, Hengelo en Almelo werden grote industriesteden. En op onze scheepswerven was altijd arbeid. –

En al die producten van de visserij, de land- en tuinbouw en industrie gingen voor het grootste deel naar het buitenland, dat gewillig kocht èn betaalde.

Ook de arbeidstoestanden werden gaandeweg verbeterd, al was de strijd om die

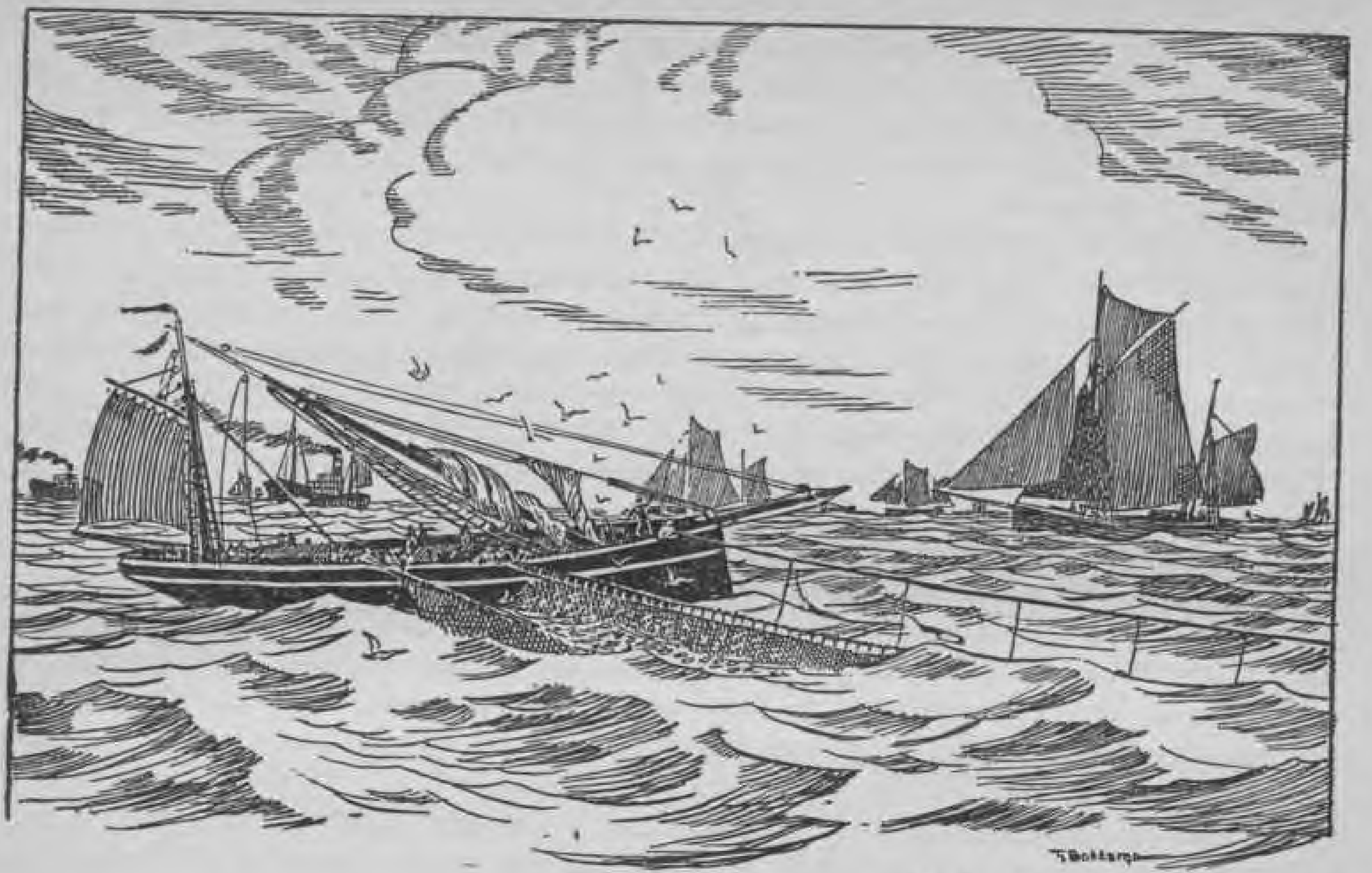

Haringvissers op de Noordzee

verbeteringen soms zeer scherp. In de vrije bedrijven braken er dikwijls langdurige stakingen uit. De regering deed in die jaren veel voor de verbetering der maatschappelijke toestanden. Ze nam voor de arbeiders allerlei beschermende maatregelen, zoals de ongevallen-, de woning-, de kinder- en de verzekeringswetten. Ze gaf de ouden van dagen de zogenaamde ouderdomsrente, een wekelijks bedrag uit de staatskas.

Een wet, die ook zegenrijk heeft gewerkt, is de drankwet van 1905. Het misbruik van sterkedrank, vanouds één onzer lelijkste volkszonden, was een bron van veel ellende, van armoede en misdaad. Des Zaterdags, na het beuren van het weekloon, ook des Zondags, zag men in steden en dorpen de kroegen vol dronken volk, dat het zuur verdiende geld verbraste. De moeders en kinderen moesten dan maar zien met de rest van het schamele weekloon rond te komen. Dronken mensen, slingerend langs de weg, – het was destijds een alledaags verschijnsel. Hoeveel gezinnen zijn door de sterkedrank totaal verwoest, hoeveel dronkaards eindigden hun leven in misdaad en gevangenschap! De verenigingen tot bestrijding van drankmisbruik, ook de socialisten op hun vergaderingen, deden alles om de mensen uit de kroegen te houden, maar de drankwet is wel het krachtigste middel geweest, om het kwaad te beperken. Wie zich dronken op straat vertoonde, was strafbaar en kon gearresteerd worden. De verkoop van sterkedrank werd bemoeilijkt, de prijs er van werd hoger, zodat het verbruik zeer achteruitging. De jonge mensen kregen in hun vrije tijd gezondere bezigheid en afleiding in de opkomende sport. En nu is een dronken man op straat gelukkig een zeldzaamheid. En waar vroeger elk volksfeest ontsierd en vergald werd door dronkenschap en vechterij, daar ziet men nu orde en vrolijkheid van nuchtere mensen. –

Het aantal scholen voor lager en middelbaar onderwijs steeg voortdurend. In 1900 was de *leerplichtwet* ingevoerd, zodat alle kinderen in Nederland naar school móesten en er nagenoeg geen analphabeten meer waren. Het ministerie-Kuyper hielp het

bijzonder onderwijs aan een hogere staatssubsidie, waardoor het aantal protestantse en roomse scholen binnen enkele jaren aanzienlijk klom. Door een nieuwe wet op het hoger onderwijs kwam ook de weg open voor de oprichting en erkenning van bijzondere hogescholen. Ja, voor de verhoging van de algemene volksontwikkeling werden kosten noch moeite gespaard.

Maar de belangrijkste gebeurtenis uit die voorspoedige tien jaren, het belangrijkst voor de toekomst van heel ons volk en vorstenhuis, was de geboorte van een koningskind, prinses Juliana. Al acht jaar had ons volk de hoop gekoesterd, dat het huwelijk onzer koningin gezegend zou worden door de komst van een prinsje of prinsesje. Ten slotte durfde men niet meer wensen en was de verwachting op het voortbestaan van het Oranjehuis bijna gedoofd. En zoals in het midden van de 17e eeuw de staatsgezinden beweerden: „Oranje is een afgedane zaak", — zo dacht men nu van socialistische, republikeinse kant: „Het koningschap in Nederland hoeft niet meer bestreden te worden, — het lost zich zelf op".

Neen, God gaf een andere oplossing. In de lente van 1909, de laatste dag van April, ging er een jubel door heel het land: „'t Is Oranje, 't blijft Oranje, 't is Oranje boven!" En toen Juliaantje in de gouden koets haar eerste tocht door de residentie maakte, naar de kerk, waar ze de doop ontvangen zou, was het weer als elf jaar geleden: een onvergeetbre stond, een dag van zielsverblijding. Want het land bezat weer een kroonprinses.

Alles bijeengenomen was er in de toekomst van ons land en volk veel licht gekomen. Met alle staten in het buitenland stonden we op goede voet. De linkse partijen, vooral de socialisten, konden maar niet begrijpen, waarom onze regering telkens meer geld voor leger en vloot vroeg. Door de nieuwe militiewetten werd ons veldleger versterkt tot 300.000 man en het kon zelfs tot een half millioen opgevoerd worden. Waarvoor was dat nodig, zo'n groot, duur leger er op na te houden? „Geen man en geen cent voor het militairisme!" riepen de socialisten. „Het vaderland verdedigen? Een arbeider heeft geen vaderland." En anderen meenden, dat de volken en regeringen van Europa te verstandig waren, om tot oorlog hun toevlucht te nemen; de mensheid was er te beschaafd voor.

Maar wie zich niet door de schijn liet bedriegen, zag met bezorgdheid de verhouding tussen de grote mogendheden van Europa verslechteren. Men kon op de vingers aftellen, wie tot de ene, en wie tot de andere partij behoorde. Ons land stond daar wel buiten en de mogendheden wisten wel: Nederland is neutraal en keert zich tegen de partij, wèlke ook, die het eerst zijn grondgebied schendt. Maar toch vond onze regering het de veiligste weg, onze bewapening zo krachtig mogelijk te maken, om de wereld te tonen, dat wij aan niemand doortocht wilden verlenen en gereed waren ons, als het nodig was, te verdedigen. En spoedig bleek, hoe verstandig die voorzorg was geweest.

Want in de zomer van 1914 brak het onweer over Europa los. De kroonprins van Oostenrijk-Hongarije was met zijn vrouw door een Serviër doodgeschoten. Een oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië volgde. Het was het sein voor een algemene Europese oorlog. Vóórdat de andere landen mobiliseerden, tekende onze koningin het bevel: Alle dienstplichtigen ten spoedigste naar hun garnizoenen! Toen gingen onze honderdduizenden mannen onder de wapenen, de lange treinen in naar de garnizoenen en verder naar de grenzen, om de wacht te betrekken. Snel, zeer snel verliep onze mobilisatie. In één, twee dagen was het Nederlandse leger in het veld. Angst en verwarring was er bij de mensen. Wat zou er met ons land gebeuren?

Niemand kon het zeggen. Het gevaar kwam elk uur naderbij, de ene oorlogsverklaring volgde de andere. Rusland sprong Servië bij, Duitsland hielp Oostenrijk en viel Frankrijk aan, want dit land had weer een militair bondgenootschap met

Rusland. Om snel Frankrijk te kunnen binnenrukken, vroeg Duitsland aan België om doortocht van zijn leger. Neen? Dan maar oorlog! Nood breekt wet. En zo werd het arme België in de krijg meegesleept. Nu koos Engeland partij tegen Duitsland en ons land was dus omringd door oorlogvoerende mogendheden.

Onze Staten-generaal kwamen in spoedvergadering bijeen, waar de minister-president Cort van der Linden sprak: „Wij zijn gereed en besloten onze onzijdigheid en – moet het – ons volksbestaan te handhaven met al onze krachten. Ons voegend naar Gods wil, wachten wij vastberaden en koelbloedig af, wat de toekomst brengt". De politieke partijstrijd werd gestaakt, de godsvrede afgekondigd. Ook de leider der socialisten, Troelstra, die nu zag, dat alles anders gelopen was, dan de socialisten in alle landen verwacht hadden, verklaarde: „De nationale gedachte overheerst de nationale geschillen. We hebben besloten vóór de mobilisatie-uitgaven te stemmen". Eén was ons volk in deze Augustusdagen. Het stond schouder aan schouder achter vorstin en regering.

Ons land was als een belegerde vesting. Om ons woedde de oorlogsbrand en wie voorspelden, dat hij van korte duur zou zijn, kwam bedrogen uit. Eind Augustus was het onmiddellijke gevaar voor schending van ons grondgebied voorbij. Het Duitse leger had Limburg ontzien, de krijg was naar België en noord-Frankrijk verplaatst. Maar gedurende de hele oorlog, die vier jaar aanhield, bleef ons het zwaard boven het hoofd hangen. In September kwam het gevaar weer van Engelse kant. Voor Antwerpen lagen geïnterneerde Duitse handelsschepen. Engeland wilde die schepen door de Schelde naar Britse havens brengen. Maar – de Schelde was Nederlands gebied en dus moesten we het Engelse verzoek afwijzen. Het mocht een geluk heten, dat Engeland er geen heil in zag, geweld te gebruiken; anders was het oorlog geweest.

Zo waren er meer ogenblikken, dat we ternauwernood aan het gevaar ontkwamen, in de krijg meegesleept te worden. Het kanonvuur vóór de grote offensieven in noord-Frankrijk kon men des nacht in Nederland duidelijk horen, het dreunde door als ver onweer. Dan werd er in stilte veel gebeden: „God, ontferm u over deze wereld, ontferm u over ons vaderland". In de eerste maanden werd ons land overstroomd door Belgische vluchtelingen, die alles hadden moeten achterlaten. Deze mensen – het getal groeide aan tot 700.000 – moesten gehuisvest en onderhouden worden. Je begrijpt, welke zorgen dit aan de regering gaf. Want de handel zakte ineen, de aanvoer van overzee had met de grootste moeilijkheden plaats. De mobilisatie hield zoveel mannen, die thuis niet gemist konden worden, onder de wapenen, zodat er in tal van gezinnen nood was. Daarom richtte men op voorstel van de koningin een nationaal steuncomité op. Dit heeft in de acht jaren van zijn bestaan de nood niet weggenomen – dit was immers onmogelijk – maar wel gelenigd. Het heeft met 100 millioen gulden, vrijwillig bijeengebracht, hulp verleend, waar dit mogelijk was.

In Januari 1916 werden de omstandigheden nog donkerder. Een oude vijand besprong ons weer, het water. Geweldige noordwester stormen joegen het water onze zeegaten binnen. De dijken bezweken, Noord-Holland en de Zuiderzeedorpen leden ernstig, gehele streken moesten ontruimd worden en stonden blank, verscheidene mensen en veel vee verdronken.

De oorlogvoerenden gingen voort, ons te hinderen en te schaden. De Engelsen konden het niet zetten, dat onze vis ook naar Duitsland werd verkocht en namen plotseling 60 onzer treilers in beslag. Ze hadden er zo'n haast mee, dat ze de uitstaande netten vol vis kapten en onze reders voor tienduizenden benadeelden. Na langdurige onderhandelingen kregen we wel alles terug en werd de schade vergoed, maar vraag niet, wat er van het geduld van regering en volk werd geëist, om geen ongelukken te maken. Duitsland boorde telkens schepen in de grond, eenmaal zeven handelsschepen tegelijk met 20.000 ton kostelijke tarwe. En die

hadden we juist zo nodig, en niet alleen wij, maar ook de honderden Belgische, Duitse en Franse kinderen uit de oorlogsgebieden, die bij ons een tehuis, voeding en kleding kregen. Een andere keer boorden de duikboten acht Scheveningse loggers in de grond. Het volk was niet te houden en riep om vergelding! Alleen de wil van vorstin en regering, ons volk niet te storten in de algemene wereldellende, hield ons nog vrij van werkelijke oorlog. Na maanden-, soms jarenlange besprekingen kregen we van Duitsland te horen: „Het spijt ons zeer, we hebben ons vergist en zullen de schade vergoeden". En dat gebeurde dan ook, maar het bloed der onschuldige slachtoffers was immers met geen goud te verrekenen.

Bij het tekort aan voedsel kwam het gebrek aan kolen, gas en olie. De dorpen waren 's avonds niet verlicht. Om brandstof en olie te sparen gingen de mensen maar na zonsondergang naar bed, sloot men 's winters de scholen, hield men geen avonddienst in de kerken en sloot 's avonds de koffiehuizen. Er werd veel geroofd, de wegen waren zeer onveilig in die jaren. Het hout was peperduur. Gelukkig was er nog turf in veenland. Maar juist in die dagen, toen we bij ons bakje getelde turven zaten, brak er een vreselijke veenbrand in Drente uit. De rampen achtervolgden ons. Weken lang woedde het vuur, zette heel oost- en midden-Drente in rook en as. Het arme veenvolk vluchtte de vaarten in — en later vond men in de kanalen de wrakken der leeggebrande schepen en de resten van de verteerde vluchtelingen. Bovendien — 16 millioen kg turf vernietigd! Ja, wel mocht men in die jaren van ramspoed in de kerken de psalm aanheffen:

Een net belemmerde onze schreden;
een enge band hield ons bekneld.
Gij liet door heerszucht ons vertreden.
Gij gaaft ons over aan 't geweld.
Hier scheen ons 't water te overstromen,
dáár werden wij gedreigd door 't vuur. —
Maar Gij deedt ons 't gevaar ontkomen,
verkwikkend ons, ter goeder uur.

Helaas, die laatste belofte werd nog niet voor ons land en volk vervuld. Want er heerste gebrek. Engeland beheerste de zee en liet naar ons land niet meer door dan strikt noodzakelijk was. Het was bang voor doorvoer naar Duitsland en dat land moest uitgehongerd worden. Toch wist onze regering nog een regeling te treffen, dat er geen hongersnood, gelijk in Duitsland heerste, ontstond. Het voedsel werd, net als vroeger in een belegerde vesting, bij mondjesmaat verdeeld. Hoe langer de oorlog duurde, hoe kleiner ieders rantsoen werd. Vooral in de jaren 1917 en 1918 verloor het volk soms zijn zelfbeheersing, dan klonk de kreet: „Honger! honger!" in de straten der steden. Uren stonden de mensen in rijen voor de winkels te wachten, in weer en wind, om op vertoon van hun bonnetjes en kaarten hun rantsoen te ontvangen. Of om na lang wachten te horen: Er is niet meer, ga maar naar huis.

Er was gebrek aan alles. Duitsland bracht zo mogelijk ieder schip in de zeeën om de vijandelijke landen tot zinken. De boten, die om Afrika en later via Noorwegen en Amerika naar de Oost gingen, waren te tellen, — in 1917 maar elf, in 1918 nog minder. Op de aanvoeren van overzee kon men niet meer rekenen, men moest zich maar met de opbrengst van eigen grond zien te redden. Ten slotte werd het rantsoen per hoofd en per dag: twee ons brood, een tiende liter melk, een half pond aardappelen, een kruimel vet, een handje peulvruchten, rijst, havermout en ook dit nog niet elke dag. Men at het zwarte regeringsbrood, omdat honger nu eenmaal rauwe bonen zoet maakt, maar menigeen dacht met berouw aan de weggeworpen

boterhammen uit vroeger jaren, de rijke tijd vóór 1914. De prijzen in de vrije handel waren niet te betalen: thee deed soms twaalf gulden per pond, een ei veertig cent, om maar enkele artikelen als voorbeeld te noemen.

De onmisbaarste mensen waren in die jaren de boeren, de tuinders en vissers. „Het gaat ons best," zeiden de boeren. Ze maakten oorlogswinst, waren gehaat, want benijd. Want de plattelander had het veel beter dan de stedeling. Hij had immers zijn grond en grond was goud in die tijd. Vooral nadat Amerika de graanuitvoer stopgezet had. De mensen, stedelingen en plattelanders, bebouwden nu alles wat op grond leek. De koningin stelde de gronden van het Loo en van haar paleizen in Den Haag voor de groentenbouw ter beschikking; tuintjes, parken, voetbalvelden, weilanden, terreinen voor huizenbouw werden akkers voor aardappels, erwten, bonen enz. Er moest toch eten zijn en de oorlog kon nog zo lang duren.

Het was in deze tijd, dat het besluit viel, de Zuiderzee droog te maken. Want we ondervonden nu, dat we gebrek aan goede graangrond hadden. We zouden op onze manier een twaalfde provincie gaan veroveren! Er vielen nog meer belangrijke besluiten in 1917. De grondwet werd herzien. Vroeger waren verschillende volksgroepen, in het algemeen de armste mensen, van het kiesrecht uitgesloten. Nu kregen alle mannen en korte tijd daarna ook alle vrouwen, die 25 jaar of ouder waren, het kiesrecht, het *algemeen kiesrecht* dus. Eindelijk, na jarenlange politieke strijd kreeg het bijzonder onderwijs dezelfde geldelijke rijkssteun als het openbaar onderwijs. Met deze *financiële gelijkstelling* was nu de schoolstrijd geëindigd. Een derde grote verandering was de zogenaamde *evenredige vertegenwoordiging*. Vroeger kon een kleine partij geen vertegenwoordiger in de Staten-generaal krijgen, omdat zij in geen enkel district voor haar candidaat de meerderheid kon halen. Nu ging dit eerlijker. Als een partij in het land 4 % van alle stemmen kreeg, kwamen er vier van haar candidaten in het college, waarvoor de verkiezing plaatshad. De vertegenwoordiging werd dus *evenredig*. Je ziet dus, dat het ministerie-Cort van der Linden ook tijdens de allermoeilijkste oorlogsjaren zeer belangrijke wetten maakte.

Het laatste oorlogsjaar, 1918, was het zwaarst. In Maart werden plotseling al onze handelsschepen in Engelse en Amerikaanse havens brutaalweg in beslag genomen, geroofd, om te varen onder vreemde vlag. Zelfs de schepen van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij, die in Singapore lagen, werden door gewapende Britten bezet.

Zover was het dus gekomen. De neutralen moesten hun scheepsruimte maar afstaan, omdat de Duitse marine de handelsvloot van de Entente zo grondig vernietigd had, dat de oorlog door het keizerrijk bijna gewonnen was. Niet alleen ònze schepen, maar ook die van andere neutralen ondergingen hetzelfde lot: geroofd! Och, er waren niet veel neutrale staten meer. De Europese oorlog was een *wereldoorlog* geworden. Japan, China, Amerika, reeksen kleine staten mengden zich in de strijd tegen Duitsland. Wat moest dit land doen? De oorlog verklaren aan alle neutralen, die zich niet tegen de schepenroof verzetten? Dat ging natuurlijk niet.

Wat zou ònze regering thans doen? Het stond vast: de schepenroof was een zuivere oorlogsdaad. Ieder dacht: hierop is maar één antwoord. Oorlog. In opperste spanning wachtte het volk op de beslissing der regering. De minister-president Cort van der Linden nam het woord. Hij was oud, vergrijsd, vermoeid geworden in die vijf afmattende jaren. Nog stond hij aan het roer van het schip in de branding, het schip van staat, naast zijn vorstin. Zijn stem beefde, zijn oog vonkte, ja hij trilde van opgekropte verontwaardiging, toen hij sprak: „Er zijn ogenblikken in het leven van een staatsman, waarin hij uiting moet geven aan wat er leeft in zijn gemoed. Ik hoop, dat mijn woorden ver over de grenzen zullen worden gehoord, indien ik van deze plaats een vlammend protest uitspreek tegen het onrecht, de dwang, de

smaad, die ons wordt aangedaan. Maar ik zeg u, méér dan onze vloot, méér dan ons brood is ons lief onze zelfstandigheid en ons recht. En daaraan zullen wij vasthouden, zullen wij trouw zijn, trouw tot aan de bedelstaf!"

Zo beheerste de regering zich nog. Nòg geen oorlog. Het eigenlijke grondgebied was nog niet geschonden. Nòg zouden wij het onrecht dulden, om land en volk en ons rijk overzee voor het allerergste te bewaren. Want natuurlijk zouden, na een oorlogsverklaring, Engeland, Amerika en Japan direct onze Oost en West bezetten en zou ons land een deel van het Duitse westfront geworden zijn.

Maar wat zou Duitsland doen, nu Nederland zich niet tegen de schepenroof verzette en feitelijk de Entente diensten bewees? Het zond ons in de volgende maand een ultimatum: stel de spoorweg over Roermond tot onze beschikking voor het transport van krijgsvoorraden naar het Vlaamse front. Het gold hier maar een smalle strook van Limburg, een geringere dienst dus dan de afgestane schepen. Maar – dit was gròndgebied, Nederlands grondgebied. Er volgde een telegramwisseling met de Duitse keizer, Wilhelm II, die niets van dit ultimatum wist. De Duitse legerleiding had het ons gezonden. We vroegen, of hij zou toestaan, dat er oorlog kwam tussen het keizerrijk en Nederland. Toen kwam zijn verlossend woord: „Ik zal een oorlog met u níet toelaten".

Weer was het land door het oog van een naald gekropen. Nog groter werd de spanning, toen in de zomer van 1918 de Duitsers in het westen de terugtocht begonnen. Zouden ze over Zeeuwsch-Vlaanderen en Brabant teruggedrongen worden? De instorting van het uitgehongerde Duitsland was nabij. De communisten en socialisten verwekten daar een revolutie en riepen de republiek uit. Nog wilde de keizer met een leger naar Berlijn, om de orde te herstellen, maar zijn eigen bevelhebbers schudden het hoofd en zeiden: „Te laat. Het enige, wat ge kunt doen, om een burgeroorlog te voorkomen is – uw heengaan". En hij ging. Als een gebroken man, zo kwam hij met enkele bemodderde auto's over de Limburgse grens, om in ons land bescherming te zoeken. De regering zond een trein voor hem, de balling. Hij ging naar Arnhem, naar het slot van een vriend, een Hollands edelman. „Mijn God, wat komt er van de mens."

November 1918. Wapenstilstand. Duitsland gaf zich over. Zijn ontbonden leger dromde in deerniswekkende toestand over de smalle strook van Nederlands Limburg. Toch de smalle strook! Ach, nu was er geen gevaar meer bij. De doortocht hielp het arme Belgische land op de snelste wijze van de Duitse troepen bevrijden. Bovendien, het leger leverde de wapens bij de Nederlandse grenswacht in, bergen wapens.

En terwijl dit drama zich langs onze grenzen afspeelde, ging het zwarte paard van de dood over onze grenzen heen, door alle provinciën en versloeg zijn tienduizenden. Het was de Spaanse griep, kwaadaardig en besmettelijk als de longenpest in oude tijden. Deze epidemie ging over bijna de hele wereld en sleepte meer mensen ten grave dan het oorlogsgeweld had gedaan. Het was de laatste plaag, waarmee ons uitgeputte land werd geslagen. Ja, uitgeput was het. En doodziek.

Het droeg een schuldenlast, die in de laatste vier jaren tot 1½ milliard was aangegroeid. Vier jaar een gemobiliseerd leger op de been houden verslond schatten. In 1918 waren de uitgaven van de staat ½ milliard hoger dan de inkomsten. De handel met het buitenland was ingestort. De industrie kon haar producten niet uitvoeren. Het volk in de steden was verkommerd door gebrek en werd opgehitst door communisten en socialisten. Ons leger was voor een deel ontevreden geworden door de langdurige mobilisatie; in de Harskamp gingen de soldaten zelfs tot oproer over, schoten op hun officieren en verbrandden de cantines. De revolutiegeest stak het hoofd op. De omwenteling in Duitsland, waar de socialistische republiek uitgeroepen was, bracht ook hier verwarring. De Duitse communistenlegers vochten in

het Roer- en Rijnland en wilden, net als de communisten in Rusland gedaan hadden, de macht aan de socialisten ontrukken. De rode stroom steeg al meer en meer. Zou het ook in ons land tot revolutie komen?

In Amsterdam liep het revolutionnaire volk te hoop, opgezet door communistische leiders, en het kwam zelfs tot straatgevechten. In Rotterdam spraken de socialistische voormannen tot de verzamelde menigte: „De arbeidersklasse van Nederland grijpt naar de macht. Er zal een opperste raad van arbeiders en soldaten komen, met *het hoogste gezag* bekleed".

En door de zalen dreunde het: „Leve de revolutie!" In de Staten-generaal werd dergelijke taal herhaald, terwijl de socialisten er mee instemden: „Het is te laat, mijne heren. Leger en politie staan niet meer in uw dienst. Uw burgerlijk stelsel is vermolmd, verrot". En zoals het Duitse staatsbestel ingestort was, zou ook het Nederlandse ineenvallen.

Maar daarmee zou ook nog iets anders vallen. Oranje. Want — zo hadden de socialisten steeds geleerd — Oranje was niet meer dan het haantje op de toren van ons staatsbestel. Viel de toren, dan viel het haantje mee.

Hoe vergiste men zich! Oranje was nu juist de saambindende macht, de sluitsteen van ons staatsgebouw. Dat bleek nooit duidelijker dan in die woelige Novemberdagen van 1918. Van alle kanten, van Friesland tot Limburg, kwamen ze naar Den Haag; zoals het poldervolk bij hoog water naar de dijk rent, om de wacht te betrekken, zo kwamen nu de Oranjeklanten, soldaten en burgers, naar het paleis der koninklijke familie, om op eigen manier te verklaren, dat het verbond van Oranje en Nederland niet zou wankelen. Onvergetelijk voor wie er bij geweest zijn was de zegetocht van de koningin, de prins en het prinsesje in een rijtuig zonder paarden, getrokken door burgers en soldaten, van het Malieveld in Den Haag naar het paleis. Die eindeloos-juichende menigte om de koninklijke familie op de 18de November was het antwoord aan hen, die de burgervrede wilden schenden.

De revolutie bleef een onuitgevoerd plan, er behoefde Goddank geen schot gelost te worden. Hier en daar werden de raadhuizen versterkt, de regeringsgebouwen bewaakt en gewapende burgerwachten van vrijwilligers stonden overal gereed, om geweld met geweld te keren. En zeer snel zagen de revolutionnairen in, dat ze zich vergist hadden, daar leger en politie het wettig gezag wèl trouw bleven. De christelijke arbeiders, protestantse en roomse, beantwoordden de rode oproep met de duidelijke verklaring: „Gij zult ons naast de regering vinden en tegenover de revolutie".

Neen, de binnenlandse vrede zou niet moedwillig verbroken worden. In een proclamatie dankte de koningin de mannen van leger en vloot en het ganse volk voor het geduld en de volharding, waarmee de ontbering, door de krijg veroorzaakt, was gedragen. „De oorlog spoedt ten einde. Onze onafhankelijkheid is bewaard." Dit was de hoofdzaak, de grote reden tot dankbaarheid. De mogendheden kwamen in 1919 te Versailles bijeen voor het vaststellen der vredesvoorwaarden. Even brachten die vredesbesprekingen in ons land weer onrust. Want de tekenaars van de nieuwe Europese kaart, de overwinnaars, waarbij nu ook België behoorde, dachten er aan, ook voor dit laatste land de grenslijnen te kunnen uitzetten. Zeeuwsch-Vlaanderen en Zuid-Limburg konden wel bij België komen en Nederland kon Oost-Friesland, een stuk van het Duitse grondgebied dus, als schadeloosstelling ontvangen. Want Duitsland was toch machteloos, de heren overwinnaars hadden het immers maar voor het zeggen en nu ze toch midden-Europa aan het verknippen waren, kon onze zuidgrens tegelijk wel bijgewerkt worden.

In die dagen zeiden de spotters in ons land dat de dankbaarheid van België voor het herbergen van 700.000 vluchtelingen zó groot was, dat ze geen *grenzen* kende. Maar onze regering liet de vergadering te Versailles niet in het onzekere en berichtte,

dat grensverandering niet zonder oorlog mogelijk zou zijn en daarvoor voelde de vredesconferentie weinig. Toch kwam deze met een nieuwe eis: Lever de Duitse keizer en kroonprins aan ons uit; ze moeten voor onze rechtbank komen om als oorlogsschuldigen veroordeeld te worden. Zó diep was de haat in de landen der Entente tegen hen. Maar er kwam niets van in. Keizer en kroonprins waren vluchtelingen, die hier veiligheid gezocht en gevonden hadden en Nederland weigerde hen aan de wraakzucht der overwinnaars uit te leveren.

De vrede van Versailles was een slechte vrede. De overwinnaars dachten alleen aan vergelding, niet aan verzoening. – Ze haalden de oorlogsbuit binnen, verdeelden de Duitse overzeese bezittingen en vernederden de overwonnen landen op onmenselijke wijze. Alleen de Amerikaanse president Wilson begreep, dat er ook iets anders geprobeerd moest worden, om een ramp als deze laatste oorlog in de toekomst te voorkomen. En aan hem was het te danken dat er een Volkenbond werd gesticht, van alle volken der wereld. Die zou in de geschillen tussen de volken beslissen en aan zijn uitspraak zouden de volken zich onderwerpen. Dan zou oorlog voeren voorgoed tot het verleden behoren. Ook ons land werd in 1920 lid van de *Volkenbond*. En ieder sprak van wereldvrede, ontwapening en – nooit meer oorlog! De Volkenbond zou waken.

Het herstelwerk kon weer aangevat worden. Na de demobilisatie keerde langzaam het normale leven in de maatschappij weer terug. De grenzen gingen weer open. De vluchtelingen en geïnterneerde buitenlandse militairen konden naar hun vaderland. De in beslag genomen schepen werden weer teruggegeven. De mijnversperringen in de zee, waar menig schip het slachtoffer van geworden was, werden opgeruimd; Holland kon weer vrij varen. Het Suez-kanaal was vanaf 1916 gesloten geweest, want ook daar werd krijg gevoerd. Nu ging het weer open en de opgestapelde Indische voorraden gingen de grage schepen in naar het hongerende Europa, dat aan alles gebrek had. Ja, de eerste jaren na de oorlog kwam men scheepsruimte te kort. De handel, de vrachtvaart en de visserij gingen zo snel vooruit, dat er geen bijhouden aan was. De winsten en lonen waren ongekend hoog, de welvaart was onnatuurlijk. De wereldoorlog had zoveel vernietigd, dat hersteld en aangevuld moest worden. In ruim tien jaar verdubbelde onze koopvaardijvloot, de havens van Rotterdam en Amsterdam moesten telkens vergroot, uitgebreid worden en in IJmuiden werd de grootste sluis der wereld gebouwd, om de grootste schepen gelegenheid te geven Amsterdam te bereiken. De invoer steeg tot het dubbele van voor de oorlog.

Onze industrie had de handen vol. Het gebrek aan steenkolen in de oorlogsjaren had ons aangespoord om onze eigen Limburgse mijnen eens aan te pakken en spoedig haalden we er viermaal zoveel uit als vóór de oorlog. Zuid-Limburg kreeg nu ook een betere verbinding met het noorden door flinke kanalen langs de Maas. Deze rivier werd op verschillende plaatsen als vaarwater bruikbaar gemaakt en door het Maas-Waalkanaal verbond men die twee rivieren op de kortste wijze.

Snelheid, meer snelheid in het vervoer van mensen en goederen werd de eis van de dag. Het *vliegtuig* begon de lucht te veroveren. De militairen hadden het in de oorlog gebruikt, nu zou het voor de vreedzame luchtvaart dienen: de Koninklijke luchtvaartmaatschappij werd opgericht, onze bekende en voortvarende K.L.M. Het begin was eenvoudig en klein – alle begin is immers moeilijk – maar onze luchtvaartstationnetjes *Schiphol* bij Amsterdam en *Waalhaven* bij Rotterdam groeiden uit tot luchthavens voor de binnen- en buitenlandse lijnen en binnen enkele jaren ronkten de grote passagiersvliegtuigen dagelijks tussen de hoofdsteden van Europa. En vèrder; want zo wijd als de lucht zelf, zo onbegrensd waren ook de mogelijkheden voor het nieuwe vervoermiddel.

In 1924 vloog een toestel, al had het nog maar één motor, voor het eerst naar Indië. Twee vliegers en een werktuigkundige waagden het, want zo'n tocht was toen

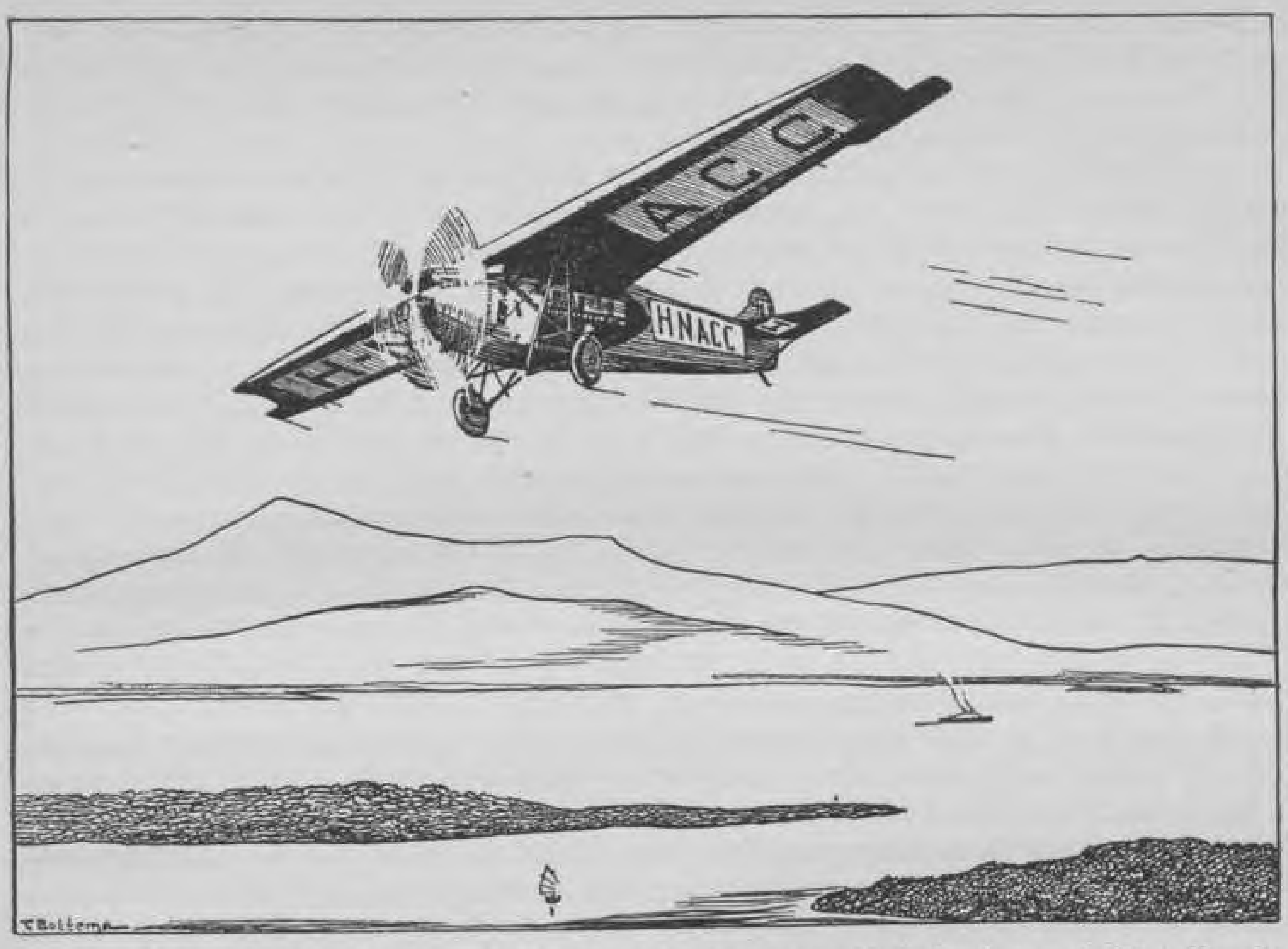

De H-NACC, het vliegtuig, dat de eerste luchtreis van Nederland naar Indië volbracht

nog een waag. Die drie mannen waren: Van der Hoop, Van Weerden Poelman en Van den Broecke. Ze kregen tegenslag boven de Balkan, hun motor bezweek, maar met een nieuwe motor gingen ze verder, over de woestijnen en gebergten van Perzië en Brits-Indië, eindelijk over straat Malaka en – weldra stond het in Medan op de grond. Sumatra was bereikt. Toen ging het naar Batavia, de hoofdstd en de tocht was volbracht. Na verloop van enige jaren opende de K.L.M. een geregelde Indiëdienst, eerst een veertiendaagse, toen een wekelijkse, en spoedig een dienst van een paar maal per week. Bijna alle post voor Indië ging nu door de lucht en de vliegtijd naar Indië werd bekort tot vijf dagen. Helaas kwamen er weleens ernstige vliegrampen voor, stortten er toestellen brandend neer, maar gelukkig behoorden deze ongelukken tot de zeldzaamheden. De luchtvaart werd door nieuwe uitvindingen en verbeteringen aan de toestellen steeds veiliger. Onder de energieke leiding van Plesman, de directeur der K.L.M., werd onze luchtvaartdienst de beste van Europa.

Nederland kreeg ook een eigen vliegtuigindustrie. Onze bekendste vliegtuigbouwer van die tijd was Fokker, uit wiens fabrieken de meeste toestellen voor onze militaire luchtmacht kwamen.

Een andere nieuwe industrie van deze tijd is door de radiotechniek ontstaan. In de Philips' fabrieken te Eindhoven werd alles gemaakt, wat op dit gebied nodig was, en telkens vond men daar verbeteringen uit. Door het wonder der draadloze berichtgeving konden de schepen op de oceanen met elkaar en met de havens op grote afstand spreken; konden de vliegtuigen aan de stations op de grond hun inlichtingen vragen; konden mensen, die zich in verschillende werelddelen bevonden, elkaar telefonisch bereiken; en in de huiskamers kon iedereen de grote gebeurtenissen

in binnen- en buitenland door de verslagen van de omroepers volgen. De radio-omroep, waarnaar ieder kon luisteren, werd in alle landen door de staat verzorgd. Alleen in Nederland werd dit gedaan door verschillende verenigingen van de luisteraars zelf, onder toezicht van de regering.

Op de jaren van onnatuurlijke voorspoed in handel, landbouw en industrie volgde vrij plotseling een tijdperk van crisis over de hele wereld. Wat de oorlog verwoest had, was weer opgebouwd. De goederen, die de landen na de oorlog nodig hadden, waren weer aangevuld; en daarna kwam de inzinking, ongeveer in alle landen tegelijk. Nu pas, na tien jaar, kwamen de naweeën van de wereldoorlog aan de dag. De oorlogsschulden, die elk land had moeten maken, waren zo hoog, dat de volken de rente niet eens konden betalen en aan aflossing der schulden kon men niet denken. Duitsland zou alles wel betalen, zo stond er in het vredesverdrag. En dit arme, diep-vernederde land was in vier jaar zo uitgemergeld, dat het totaal bankroet was.

In bijna elk land waren de uitgaven hoger dan de inkomsten en verlaagde men opzettelijk of gedwongen de waarde van eigen munt om zo zijn schulden en de lonen te verminderen. Maar dit kunstmatige middel baatte niet en Nederland deed er niet aan mee. Onze regering wees een andere weg. Ze zette de tering naar de nering. Wie meer uitgeeft dan ontvangt, gaat op de duur bankroet. De inkomsten waren gedaald, diep gezonken zelfs, dus moesten de uitgaven van de staat ook verminderd worden. Zo dacht de meerderheid van ons volk er ook over en de man, die met medewerking van andere ministers en de Staten-generaal in de zware crisisjaren 's lands geldmiddelen weer op orde heeft gebracht, eerst als minister van financiën en later als minister-president, was Colijn, de leider van de antirevolutionnaire partij. De lonen werden verlaagd, op alle staatsuitgaven, ook op die van leger en vloot, werd sterk bezuinigd, en vooral toen in de daaropvolgende jaren de tijden nog slechter werden en 's lands inkomsten nog meer daalden, zagen de mensen in, hoe goed het was geweest, dat de regering bijtijds de tering naar de nering gezet had. Want we gingen de magere jaren in, en het zouden er meer dan zeven worden.

De voornaamste oorzaak van onze achteruitgang was, dat we onze producten niet meer konden uitvoeren. Alle landen waren in moeilijkheden en om hun eigen landbouw en industrie te beschermen, sloten ze de grenzen voor producten uit andere landen. De vrije handel liep dus vast en onze bedrijven, die het juist van de uitvoer naar het buitenland moesten hebben en zonder die uitvoer niet bestaan konden, verarmden. Ze hadden geen werk meer voor onze arbeiders en moesten hen dus ontslaan. Land- en tuinbouw, veeteelt en industrie, scheepvaart en handel raakten in de put. Het sombere leger der werklozen groeide van maand tot maand aan. Regering en gemeenten moesten allerlei maatregelen tot steun en werkverschaffing nemen. Om nog meer werkloosheid te voorkomen, hielp de regering met geldelijke steun de bedrijven, die het meest door de crisis waren getroffen. Ja, om eigen industrie in leven te houden en voor de ondergang te behoeden, ging de regering noodgedwongen tot dezelfde betreurde maatregelen over, als andere landen tegen ons genomen hadden: ook zij moest het vrije handelsverkeer met andere landen beperken, en stelde voor elk artikel vast, hoeveel er van ingevoerd mocht worden.

Om de mensen aan werk te helpen, liet de staat grote werken uitvoeren: moderne verkeerswegen, kanalen, bruggen, sluizen, landontginning en — de droogmaking der Zuiderzee. Eindelijk moest dit oude, trouwe zeetje er aan geloven. Het vonnis, in 1917 uitgesproken, werd voltrokken. Het begon met de inpoldering van de Wieringermeer in 1930. En toen — de afsluitdijk. De vissers treurden; de Zuiderzee had hun immers geslachten lang een broodwinning gegeven. Maar toen de afsluitdijk er eenmaal lag, kwam er geen botje of haring meer binnen en was de Zuiderzee IJselmeer geworden. Daarvan zal stuk voor stuk ingepolderd worden: het wordt de

grootste landwinning, welke ooit in ons land is uitgevoerd. Moge het nageslacht der Zuiderzeevissers eenmaal van de vruchten dezer bijzondere landwinning genieten en kunnen zeggen: „Wat onze vaderen als een ramp zagen, is ons tot zegen geworden".

Het tijdperk van Emma's regentschap en de eerste veertig jaren van Wilhelmina's regering zijn voor onze overzeese gewesten zeer belangrijk geweest. In Suriname veranderde er niet veel. Aan grootscheepse ontginning van dit vruchtbare gebied kon men niet beginnen door gebrek aan arbeiders. Het is viermaal zo groot als Nederland en had in 1930 slechts een bevolking als de stad Haarlem. Na de opheffing der slavernij zijn er Chinezen, Javanen en Britsindiërs geïmmigreerd. Zij vormen ongeveer de helft van de bevolking. De Surinamers zijn bijna allen christen, en spreken Nederlands. In 1919 begon men er bauxiet te delven, een erts, waaruit aluminium verwerkt wordt, en dit vrij zeldzame mineraal gaf aan Suriname enige opleving. Na de opening van het Panama-kanaal is het eiland Curaçao met de hoofdplaats Willemstad als oliehaven van bijzonder belang geworden. Daar werd namelijk de ruwe olie uit Venezuela geraffineerd en dat bedrijf groeide uit tot de grootste raffinaderij van de wereld. Ook het kleine Aruba werd een wereldhaven voor het innemen van stookolie.

In Oost-Indië is er in de laatste halve eeuw meer veranderd dan in de drie eeuwen daarvóór. Uit het vorige hoofdstuk weet je, dat we in 1890 nog steeds in een krijg met Atjeh gewikkeld waren. Tijdens Emma's regentschap en de eerste jaren van Wilhelmina's regering hield de strijd helaas niet op. Over zeeroof hadden wij noch de Engelsen meer te klagen. Die hield vanzelf op, toen de zeilschepen door stoomboten werden vervangen en daartegen kon een zeerover niets uitrichten. Maar onze troepen in het bezette deel van Atjeh hadden het allesbehalve gemakkelijk. De kleine legertjes der onafhankelijke staatjes in het binnenland zwierven tussen onze stellingen en hadden dikwijls succes. De invallen duurden tot 1896 voort en ons leger deed weinig meer dan afwachten en zich verdedigen. Bepaald treurig werd onze toestand, toen in dat jaar het bendehoofd Toekoe Oemar, die enige jaren in gouvernementsdienst geweest was en tegen de Atjehers gestreden had, zich bij de vijand aansloot. Toen was men eigenlijk nog even ver als in 1874 en de oorlog kon opnieuw beginnen.

Maar in 1896 was er een betere leider, een doortastend man, generaal Van Heutsz. Een zijner medewerkers, de geleerde Snouck Hurgronje, had een diepgaande studie van Atjeh gemaakt. Daardoor leerde men de ware toestanden kennen en begreep men, dat het pas vrede in Atjeh kon worden, als alle hoofden der verschillende kleine Atjehse staatjes hun verzet zouden staken. Daar had Van Heutsz geen groter leger voor nodig. Neen, met dezelfde macht als vroeger maakte hij dwars door de binnenlanden tochten naar de landschappen van het verzet en liet de hoofden, die zich onderwierpen een *korte verklaring* tekenen, waarin zij het oppergezag van Nederland erkenden en beloofden alle bevelen van de gouverneur-generaal na te komen. Van Heutsz werd militair gouverneur van Atjeh en bij zijn aftreden in 1904 was in geheel noord-Sumatra een geregeld bestuur ingevoerd.

Een ander eiland, waar het Indische leger moest optreden, was Lombok. Het werd bestuurd door de vorst van Bali, iemand, die ons oppergezag wel erkend had, maar er zich weinig om bekommerde. Telkens klaagden de Sasaks — dat waren de islamietische bewoners van Lombok — over de verschrikkelijke onderdrukking, welke ze van de Balische hoofden te verduren hadden. Toen we daar niets tegen deden, kwamen de Sasaks eindelijk tegen de Baliërs in opstand. Drie jaar duurde die toestand. De Sasaks werden met algehele vernietiging en uitmoording bedreigd, en smeekten het gouvernement, hen te beschermen. De gouverneur-generaal zond een brief naar de vorst van Bali, maar deze weigerde zelfs het schrijven in ontvangst te nemen. Toen was het tijd voor een expeditie. De vorst onderwierp zich zonder strijd en generaal Vetter, de leider der expeditie, toonde zich van zijn kant ver-

zoeningsgezind, door aan de Baliërs het behoud hunner wapenen te laten.

Maar op een nacht – het gebeurde in Augustus 1894 – vielen de Baliërs plotseling onze niets vermoedende soldaten, die in een open bivak lagen, aan. Het werd een slachting en na vreselijke verliezen moesten onze troepen naar de kustplaats Mataram terugtrekken, om daar op versterkingen te wachten. Die werden spoedig gezonden en na hevige strijd werd de Balische residentie Tjakranegara bestormd en ingenomen. De vorst werd afgezet, het gouvernementsbestuur ingevoerd.

In de jaren 1904 tot 1909, toen Van Heutsz gouverneur-generaal was, is het grootste deel van de gewesten buiten Java onder ons rechtstreeks bestuur gekomen. Hierdoor kwam een einde aan veel verkeerde toestanden in de binnenlanden, aan de oorlogjes tussen de stammen, aan het koppensnellen, de rooftochten van allerlei benden. Ons bestuur bracht er veiligheid, orde en een goede rechtspraak en vooral de mindere bevolking was er zeer tevreden mee. Wat Van Heutsz in die jaren tot stand heeft gebracht, mag door geen Nederlander vergeten worden. Hij was niet alleen groot als krijgsman, hij was bovenal een groot bestuurder. Was Jan Pieterszoon Coen de gròndlegger van ons gezag in Indië, Van Heutsz was de bevèstiger er van. Hij heeft in Indië het werkelijke Nederlandse bestuur buiten Java gevestigd, waardoor Indië werkelijk *rijksdeel* is geworden. Hij heeft Indië voor de Nederlanders geópend.

Na die tijd werd de Oost een rijk gebied voor allerlei Nederlandse ondernemers en de welvaart van de bevolking klom, ja, Nederlands-Indië werd het meest gezegende land in geheel Azië. Zo oordeelden en prezen de buitenlanders, die Azië kenden. Er was overal orde en veiligheid. En niet door een groot leger en veel machtsvertoon. Neen, in ons Indisch rijksdeel, dat in grootte overeenkomt met de afstand van Ierland tot de Kaspische zee, waren destijds niet meer dan 30.000 man politie en militairen en zelden behoefde er een geweer af te gaan. Steeds wies de bevolking met meer dan een millioen per jaar en in 1938 had Indië 70 millioen inwoners en er was recht te verkrijgen voor de geringste Inheemse. Epidemieën en hongersnood kwamen telkens in dichtbevolkte oosterse landen voor, behalve in – Nederlands-Indië. Mislukte de oogst in een bepaalde streek en ontstond er daardoor voedselgebrek, dan zond het gouvernement onmiddellijk voorraden. Er woonden een paar honderd volken en stammen, met ongeveer 200 talen en er waren duizenden volksschooltjes gesticht, waar de kinderen eenvoudig onderwijs ontvingen in hun eigen taal van hun eigen onderwijzers. Op andere, hogere inrichtingen van onderwijs, werden de Inheemsen voor allerlei landsdiensten opgeleid en hielpen zelf mee aan de ontwikkeling en het bestuur van zijn eigen volk. Ze namen hun plaats in bij het binnenlands bestuur, politie, leger en vloot; bij het onderwijs als schoolhoofd, onderwijzer of schoolopziener; in de rechtbanken, in de dienst der landbouwvoorlichting en volksgezondheid, op banken en handelskantoren, in de ziekenhuizen als dokter, in de zending als predikant, ja overal en in allerlei betrekkingen zag men toen Inheemsen werken.

Het gouvernement regelde vanaf 1903 geheel zijn eigen geldmiddelen. Het grootste deel daarvan werd opgebracht door de cultuur- en handelsondernemingen, die veel aan de ontginning van Indië hebben gedaan. Oerwouden werden herschapen in rijke landbouwgebieden; goede wegen over bergen en door ravijnen, spoor- en tramwegen werden aangelegd en moerassige, ongezonde gebieden bewoonbaar gemaakt. De tabak van Deli, de olie van Sumatra en Borneo, de suiker, thee en koffie van Java, de steenkolen van de Padangse Bovenlanden, de rubber van Sumatra, de tin van Banka en Billiton, om maar enkele van de voornaamste producten te noemen, brachten millioenen op, ook in de belastingen voor 's lands kas, gaven arbeid en welvaart aan heel Indië en maakten steden als Batavia, Semarang, Soerabaia, Medan en Makassar tot haven- en handelssteden van betekenis.

Nederlands-Indië werd ook staatkundig meer en meer zelfstandig. Bij de grondwets-

herziening van 1922 werd het verheven tot wezenlijk rijksdeel; het was dus géén kolonie meer. Zijn bestuur regelde dan ook zelf alle binnenlandse zaken. Sedert 1918 was er ook een parlement, de *Volksraad* geheten, waar de landszaken met de regering besproken werden, precies zoals in onze Tweede Kamer. In die Volksraad zaten vertegenwoordigers uit alle streken van de archipel. Het waren meest Inheemsen, verder Europeanen, een paar zgn. Vreemde Oosterlingen (Chinezen en Arabieren), dus mannen uit alle volksgroepen. De gemeenten, regentschappen en provinciën werden, net als bij ons, bestuurd door zelfstandige raden. Geleidelijk kreeg de Inheemse bevolking medezeggenschap door een kiesrecht volgens de Inheemse gewoonten. In de Buitengewesten (de eilanden buiten Java) waren tientallen zelfbesturende landschappen met eigen vorsten en hoofden. Ruim de helft van de totale bevolking der Buitengewesten behoorde tot deze Zelfbesturen.

Tot in de hoogste colleges, de Raad van Indië – dat waren de naaste raadsheren van de gouverneur-generaal – zaten inheemsen. Te zamen en in goede harmonie met de Nederlanders dienden zij onder een rechtvaardige wetgeving hun land tot heil en welvaart der vele Indische volken, in nauwe verbondenheid met het koninkrijk der Nederlanden.

En hoe levend die rijkseenheid was, bleek nooit duidelijker dan op dagen van algemene nationale vreugde om het Oranjehuis. Dan waren alle Indische steden, desa's en kampongs in vlaggentooi; dan namen „blank en bruin" naast elkaar deel in de feestvreugde en stegen er uit de moskeeën en kerken der mohammedaanse en christelijke gemeenten dankgebeden en zegenwensen op voor sri baginda Wilhelmina en het kleine vorstelijk gezin. –

Toen omstreeks 1927 een crisis over de wereld kwam en de Indische producten nergens meer verkocht konden worden, brak er ook voor de Oost een slechte tijd aan. 's Lands inkomsten daalden toen in enkele jaren tot op de helft; honderden Nederlanders werden ontslagen en gingen de boten op naar het vaderland, werkloos. – Ondernemingen werden gesloten en honderdduizenden Indische arbeiders kregen te horen: geen werk meer. Het was een moeilijke tijd, ook voor de Indische regering, die nu door het moederland aan geld geholpen moest worden, om niet bankroet te gaan. Inheemse communisten maakten van de ontevredenheid gebruik en verwekten in west-Java en midden-Sumatra onlusten. Die werden wel spoedig onderdrukt en de leiders van het oproer werden naar Nieuw-Guinee verbannen, maar het gezag had toch geleden en was niet altijd even waakzaam.

Dat bleek vooral in het begin van 1933. In Februari brak er muiterij uit op een Nederlands pantservaartuig, dat de naam droeg van De Ruyters vlaggeschip, de *Zeven Provinciën*. Jaren lang had de socialistische propaganda het gezag ondermijnd en vooral de tucht op de vloot bedorven. Toen de regering alle salarissen, dus ook de tractementen van het vlootpersoneel verlaagde, weigerden honderden Indische matrozen dienst en werden gearresteerd. Op de *Zeven Provinciën* werd daarna een complot gesmeed. Toen het schip bij Sabang lag, werd het plan uitgevoerd. De minderen zetten op een avond plotseling het schip in donker, lichtten de ankers, namen de officieren gevangen en gingen er met het oorlogsvaartuig vandoor.

Een schok ging door Indië en Nederland. Zover was het dus gekomen met de ondermijning van het gezag. Maar dit was dan ook het ogenblik, waarop ieder, die het goed met het vaderland meende, zei: „Aan die schande moet een eind komen, wij willen een krachtig gezag, dat niet met zich laat spotten". De Indische vloot, waarop de tucht na het afschuwelijk gebeuren met de *Zeven Provinciën* snel hersteld was, stoomde op, sloot het muiterschip ter hoogte van Benkoelen in, en seinde: „Onmiddellijk overgeven". Antwoord: „Laat ons ongemoeid". Toen steeg er een watervliegtuig op en wierp een bom. Die kwam terecht te midden van een troep

der meest schuldigen. Doden — gewonden — en toen pas wist men, dat het gezag niet met zich liet sollen. Een witte doek was het einde.

Die gebeurtenis, hoe smadelijk en smartelijk ook op zich zelf, was heilzaam in haar gevolgen. Men begreep, dat het dienen van de overheid niet kon samengaan met het ondermijnen van haar gezag. De ontrouwe personen in het leger, op de vloot en bij de politie werden ontslagen. De regering verbood haar ambtenaren en personeel bij land- en zeemacht lid te zijn van revolutionnaire verenigingen en bonden. Wie er toch lid van bleef, kon niet langer in 's lands dienst blijven, en werd ontslagen. En het grootste deel van ons volk juichte deze maatregelen toe. Want het besefte, dat de grote vrijheid, welke ieder in Nederland genoot, niet misbruikt mocht worden. Daarvoor was die vrijheid een te kostelijk goed.

In die tijd deed de koningin een beroep op het volk, de handen ineen te slaan, ten einde eendrachtig samen te werken, om de zorgvolle tijd te boven te komen.

En die oproep tot eendracht werd verstaan. De moeilijkheden, waarvoor ons land stond, waren zo ernstig, dat ze alleen door samenwerking van — zo mogelijk — alle grote politieke partijen gedragen konden worden. Het gelukte dan ook in dat jaar een nationaal ministerie te vormen, waarin alle grote partijen, behalve de sociaal-democraten, vertegenwoordigd waren. Vier jaar, van 1933 tot 1937, heeft het onder leiding van de minister-president Colijn, 's lands zaken bestuurd en de crisis-gevolgen, zo goed als mogelijk was, bestreden. Het had ook een flinke minister van financiën, Oud, de leider van de vrijzinnig-democratische partij. Met grote inspanning wist hij door besparing, bezuiniging op de staatsuitgaven en door nieuwe belastingen de millioenen te vinden, nodig voor het uitvoeren van grote werken, voor de steun der bedrijven, voor de uitkering aan de honderdduizenden werklozen.

Koningin-moeder Emma

Maar spoedig zouden er ook millioenen nodig zijn voor een geheel ander doel, namelijk voor onze landsverdediging. Zolang mogelijk had de regering het uitgesteld, ze besteedde het geld liever voor de welvaart dan voor de bewapening van ons volk. De toestand van Europa was echter zo geworden, dat wij leger en vloot wel móesten versterken. De Volkenbond had niet gebracht, wat de mensen gehoopt hadden. In de eerste jaren van zijn bestaan luisterden enkele kleine rijken, die geschillen met elkaar hadden, naar zijn uitspraak. Maar lang duurde dat niet. Nu hier, dan daar grepen de volken weer naar de wapenen en als de Bond hen dan als aanvaller schuldig had verklaard, bedankten ze kortweg als lid en zeiden: „We hebben met uw vonnis niets te maken en gaan onze gang". Spoedig ontstond er weer een wedloop in bewapening, nog sneller en gevaarlijker dan vóór 1914. Een onverdedigd land te midden van zwaar bewapende is een gevaar voor zich zelf en anderen. Dat begreep ons volk ook. Zelfs de partijen, die altijd voor ontwapening, desnoods van Nederland alleen, waren geweest, zagen de noodzakelijkheid van bewapening in. Het geld voor leger en vloot werd opgebracht, de jaarlijkse lichtingen werden vergroot, de oefentijd der militairen verlengd, het nodige oorlogsmateriaal aangemaakt. Ons volk keurde dit goed, maar zonder vreugde. Want het denkt over de krijg hetzelfde, wat koningin Wilhelmina eens uitsprak: „Ons volk zal natuurlijk een aanval weerstaan, *maar het verafschuwt de oorlog*".

Een smartelijk jaar voor ons vorstenhuis en dus ook voor ons volk was 1934. In Maart stierf koningin Emma, de grijze, vriendelijke „oude koningin", zo noemde

het volk haar. En vier maanden daarna ging prins Hendrik na een ziekte van enkele dagen plotseling heen. Niemand had dit verwacht.
Het was een jaar van dubbele rouw.

Weer was het stil rondom de troon: twee vrouwen in rouw. En weer, net als in 1890, vroegen velen zich bezorgd af: „Zullen die twee de laatsten zijn van het oude Oranjehuis?"

Prins Hendrik

Neen. Het was in de herfstmaand van 1936, dat we verrast werden door het bericht: prinses Juliana is verloofd met prins Bernhard van Lippe-Biesterfeld. Onstuimig en niet te beschrijven was de nationale vreugde. Daar stond geen partij buiten. Ook de socialisten, vroeger tegenstanders van de monarchie, hielden zich niet langer afzijdig en erkenden de hoge waarde van het Oranjehuis voor land en volk.

In Januari 1937 werd het prinselijk huwelijk ingezegend. En een jaar later, op 31 Januari 1938, verkondigden de klokken en kanonnen door heel het rijk: Het zal Oranje blijven! Want op Soestdijk was een prinsesje geboren: Beatrix Wilhelmina Armgard. O, hoe dankbaar was ons volk in dat jaar! En voor onze koningin was dit kleinkind wel het schoonste geschenk bij haar regeringsjubileum: zij zag in het veertigste jaar van haar regering de Oranjestam hergroenen. Feest vierden we, met een verrijkt vorstenhuis.

Op een der vele jubileumplaten uit die dagen lazen we:

„Houd vast, o volk van Nederland,
uw vrijheid, 't duur gekochte pand,
omgord met de Oranjeband!
O volk, o land,
wat staat of stand,
in lust en last,
houd vast!" [1])

En dit bondige, vaderlandse vers was een vermaning, een raad van pas. Wij vierden feest in *vrijheid*. Dat was een voorrecht, waaraan we gewend waren, wat we gewoon vonden, maar — werd die vrijheid niet bedreigd?

---

[1]) Geerten Gossaert.

XXIX. DE VREDE BEDREIGD EN VERBROKEN

Nauwelijks was het feestgedruis verklonken, of er viel een stilte, en men zag elkander zorgelijk aan. De hemel boven Europa trok dicht, en de bui was ditmaal al zeer dreigend.

Want wat was er gebeurd in Duitsland? Daar was in 1933 een partij aan de macht gekomen, de nationaal-socialisten, (ook wel *nazi's* genoemd) en die partij had door geweld en terreur alle andere partijen weggevaagd. De leider er van was *Hitler*, die als een dictator over Duitsland heerste. Alle kranten waren nazi-kranten, alle scholen waren nazi-scholen, alle kinderen kregen nazi-opvoeding, en werden de Hitlerjeugd. Alle Duitsers brachten de Hitler-groet met de gestrekte rechterarm: „Heil Hitler!" En wie het niet deed, ging achter het prikkeldraad van het concentratiekamp. De nazi vervolgde de Joden zeer bitter. Door een geweldige „weermacht" op te bouwen maakte hij zich gereed voor de aanval op Europa. In Maart 1938 maakte hij zich meester van Oostenrijk en lijfde deze vrije staat bij Duitsland in. Dat deed hij door vreesaanjaging, verraad en geweld. Dat durfde hij, omdat de grote mogendheden zich er niet tegen verzetten. Hierdoor aangemoedigd, ging hij door en bezette Tsjecho-Slowakije.

Dit gebeurde in September 1938 en veroorzaakte meer beroering in Europa, zodat Engeland en Frankrijk tot gedeeltelijke mobilisatie overgingen en onze regering enige lichtingen onder de wapenen hield.

In ons land was er ook een nazi-partij, de Nationaal-Socialistische Beweging, bij afkorting N.S.B. genoemd. Groot was haar aanhang niet; bij de algemene verkiezingen in 1937 had zij het maar tot 4 % van het aantal stemmen gebracht. Ze maakte veel pro-Duits rumoer, had ook een „leider", Mussert, en aapte de Duitse nazi's in alles na. De leden marcheerden in uniform door de straten, brachten elkaar de Duitse groet, en riepen daarbij (nog) niet Heil Hitler, maar Hou zee! Ze deden erg nationaal, net als de patriotten in de Franse tijd, loofden de Duitse revolutie en alles wat Hitler deed, maar zongen intussen op elke vergadering het Wilhelmus en schenen zeer Oranjegezind.

Maar ons volk en onze regering lieten zich niet door die nationale schijn misleiden en vonden de N.S.B. terecht een gevaar voor 's lands veiligheid. Had Hitler in Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije ook geen gebruik gemaakt van zijn partijgenoten daar? Daarom verbood de regering aan ambtenaren het lidmaatschap van de N.S.B. Verder kwam er een verbod voor onze nazi's, in hun uniform door de straten te marcheren, want dat gaf maar aanleiding tot ongeregeldheden en vechtpartijen. Vele ambtenaren en officieren bleven echter in het geheim lid.

In die maanden van oorlogsgevaar zochten België en Nederland nauwer contact. Samen waren we in de stormhoek van Europa gelegen, we liepen hetzelfde gevaar. De Belgische koning, Leopold III, bracht een bezoek aan ons land en in Mei 1939 bracht onze koningin een tegenbezoek aan de Belgische vorst. België en Nederland waren het eens, en niemand behoefde te vragen waarover: we wilden ons zelf zijn en blijven, buiten de conflicten der grote mogendheden.

Intussen deed onze regering nog, wat in haar vermogen was, om ons leger en onze luchtmacht te versterken. We hadden een grote achterstand, want evenals andere westelijke mogendheden hadden wij de laatste jaren onze uitgaven voor 's lands defensie zeer beperkt. Die achterstand was niet één-twee-drie in te halen. Juist in die spanningsvolle zomer van 1939, toen de Europese oorlog op uitbreken stond, had er bij ons een regeringscrisis plaats, waardoor het ministerie Colijn tot aftreden werd gedwongen. Nadat de oppositie geen kans zag, een nieuwe regering te vormen, ontving Colijn opdracht een zgn. zakenkabinet samen te stellen. Hij vond buiten het parlement een aantal bekwame mannen bereid, 's lands zaken als minister der kroon te dienen en verscheen er mee voor de volksvertegenwoordiging. Op dezelfde dag bracht de meerderheid der Staten-generaal ook dit kabinet middels een motie ten val, nog eer het iets gedaan had...

Na een zeer lange crisis vormde de leider der christelijk-historische unie, De Geer, een kabinet, waarin (voor het eerst in Nederland) twee socialisten als minister opgenomen werden.

In diezelfde maand, op de 5de Augustus, werd er een prinsesje op Soestdijk geboren, het tweede dochtertje van ons kroonprinselijk paar. *Irene* werd haar naam — een naam, waarin aller beden en wensen tot uitdrukking kwamen, namelijk, dat de bedreigde *vrede* binnen onze landpalen niet verbroken zou worden. Men kwam in de kerken bijeen om te danken, bovenal om te bidden.

Enige weken later was het land in rep en roer vanwege de mobilisatie. In tuinen en parken maakte men schuilplaatsen en loopgraven en bracht de schilderijen uit de musea reeds in veiligheid. Ja, wat men in de eerste wereldoorlog hier nooit gedaan had, deed men nu: op enige plaatsen, o.a. in de Gelderse vallei en de Betuwe, zette men het land onder water.

Want inderdaad was de Europese oorlog in de eerste dagen van September 1939 begonnen. Duitsland sloot eerst een tractaat met Rusland, om van dit land geen last te hebben. Daarna viel het Polen aan, ondanks de duidelijke waarschuwingen van Engeland en Frankrijk, dat het dan oorlog zou zijn. Hitler wist echter, dat deze twee landen niet bij machte waren, Polen te helpen. En zo ging Polen in een paar weken verloren en werd verdeeld tussen Rusland en Duitsland.

Direct na de inval verklaarden Engeland en Frankrijk aan Duitsland de oorlog. De lang bedreigde vrede was verbroken, en de eerste bommenwerpers vlogen al over ons grondgebied tussen de oorlogvoerende landen. Evenals in 1914, verklaarde de koningin in de troonrede van September 1939, dat Nederland naar *alle* zijden de neutraliteit zou handhaven. Maar onze zeelieden ondervonden wel, dat die onzijdigheid voor hen even gevaarlijk was als oorlog, want hun schepen werden evengoed zonder waarschuwing door de Duitsers in de grond geboord, en zonder dat de opvarenden tijd kregen zich in reddingboten te bergen. De zee was al vergiftigd van mijnen. De Britse koopvaarders hadden ten minste nog afweerkanonnen tegen duikboten en vliegtuigen. De onze mochten geen afweerwapenen hebben, en waren dus weerloos.

Een sprekend geval van Duitse willekeur en kwaad opzet was het torpederen van ons vrachtschip de *Sliedrecht* in November 1939. Het schip voer in de Atlantische oceaan, 150 mijl ten westen van Ierland; het werd zonder waarschuwing en zonder dat de mensen gelegenheid gegeven werd, zich te bergen, getorpedeerd. 26 man verdronken daarbij. Ook onze vissersschepen in de Noordzee werden door Duitse vliegtuigen gebombardeerd en gemitrailleerd. Zo ver was het al na twee maanden oorlog, een oorlog, waarin wij niet betrokken waren.

Het land wemelde van spionnen, het verraad sloop rond. Onze nazi's smokkelden uniformen over de grenzen Duitsland binnen, uniformen van elke soort, van het leger, de post, de politie en de spoormannen. Niemand behoefde te vragen, met welk

doel: de Duitsers bereidden zich grondig voor op een verraderlijke overval en werden daarbij ijverig geholpen door onze nazi's. Onze inlichtingendienst was op de hoogte van dit alles en meldde het aan de regering. In die maanden hadden er dan ook veel arrestaties van spionnen plaats, zowel van Duitse als Nederlandse. Hitler bezwoer herhaaldelijk, dat de kleine neutrale landen van hèm geen kwaad hoefden te vrezen. Ook dat was een klaar bewijs van wat hij van zins was, want ook aan Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen had hij kort voor zijn aanval op die landen zijn „erewoord" gegeven, hun niets te zullen doen. Als híj zijn „erewoord" gaf, kon men er staat op maken, dat hij het zou breken.

Reeds in het najaar van 1939 verwachtte onze regering de Duitse inval, maar Hitler stelde hem nog wat uit. Onze soldaten hadden het hard in de strenge winter van 1939 op 1940. Ze ontruimden te voren betrokken grensstellingen, waar nu slechts zwakke detachementen achterbleven. Onze hoofdmacht lag voornamelijk in drie stellingen: de Peellinie in het oosten van Noord-Brabant; de Gelderse vallei en de zgn. vesting Holland achter de vanouds bekende Waterlinie. Sedert de algemene mobilisatie was generaal Reynders tot opperbevelhebber benoemd. Hij wilde bij een Duitse aanval, waarop hij rekende, Noord-Brabant achter de Peellinie *tot het uiterste* verdedigen, om de bondgenoten gelegenheid te geven, ons te hulp te komen. Hierover kreeg hij meningsverschil met de regering, en nam ontslag. Zijn opvolger was generaal Winkelman.

Van een oorlog aan het „westfront" was niet veel te bemerken. Fransen noch Duitsers deden grote aanvallen en ook de luchtgevechten waren nog niet ernstig. Het was een „vreemde" oorlog, vonden de mensen, een oorlog van afwachten. – Intussen torpedeerden de Duitsers voortdurend onze schepen met regeringslading, met wapens voor Indië. De spanning in het land steeg, toen zij in Maart 1940 plotseling Denemarken en Noorwegen binnenvielen en bezetten. Geen Engelse hulp mocht meer baten; gelande Britse troepen werden verslagen en verdreven. Maar omdat Duitsland niets bijzonders tegen het westen ondernam, zelfs niet tegen Frankrijk, waarmee het toch in oorlog was, hoopten velen nog, dat het hier nog wel zou loslopen. „Van het westelijk front geen nieuws", stond er immers in de krant.

Tot onze inlichtingendienst aan onze regering meldde, dat de Duitse legers langs onze grenzen samentrokken. Toen vond de regering het eindelijk nodig, midden April de staat van beleg af te kondigen en een twintigtal landverraders achter slot en grendel te zetten. Werden ze ook terechtgesteld? Neen, nog op 9 Mei nam de Tweede Kamer een motie aan tégen de doodstraf voor spionnen en landverraders. De volgende morgen ratelden de nazi-mitrailleurs al in de straten van Rotterdam...

Want in de nacht van de 10de Mei rukten Hitlers horden over onze grenzen, streken watervliegtuigen in de Maas bij Rotterdam neer en daalden er valschermtroepen op verschillende plaatsen in de omgeving van Den Haag en bij onze vliegvelden. De lang gevreesde aanval op het westen was begonnen, op drie landen tegelijk, Frankrijk, België en Nederland. Zó waren de nazi-manieren...

De vijand kwam hier niet met een overmacht aan troepen. De getalsterkte onzer troepen was driemaal zo groot, maar wij waren minder goed bewapend en geoefend dan de Duitsers. Bovendien was onze luchtmacht zwak. Veel vliegtuigen van ons werden reeds op de vliegvelden door bommenwerpers vernietigd. Daarna maakten valschermtroepen zich meester van enige vliegvelden, o.a. Waalhaven bij Rotterdam. Onze troepen in het westen, eerst overrompeld, herstelden zich, heroverden de vliegvelden, maar het belangrijke vliegveld Waalhaven, waar de vijand uit de lucht versterkingen ontving, bleef in zijn handen. Transportvliegtuigen landden op de wegen tussen Rotterdam en Den Haag. Reeds de eerste dag zaten in verschillende dorpen om Den Haag en in het Westland vijandelijke troepen genesteld, die zich hardnekkig

verdedigden en het ons zeer lastig maakten. De bedoeling er van was, verwarring te stichten en Den Haag, de zetel der regering en het opperbevel, te isoleren, en dit doel is ook bereikt.

Een gevoelige klap was voor ons, dat de Moerdijkbrug, de voornaamste verbinding tussen zuid en noord, reeds op de eerste oorlogsdag in Duitse handen viel, eer wij hem konden opblazen. De verovering geschiedde door een betrekkelijk kleine troep Duitsers. Ze landden met watervliegtuigen op het Hollands diep, wandelden naar onze bewakingstroepen, die dachten, met een aangekomen versterking te doen te hebben. De onzen werden neergeschoten en – de brug was verloren. Hierdoor was het mogelijk, dat de Duitse pantsertroepen reeds op 12 Mei dwars door Brabant tot Dordrecht konden oprukken.

In de noordelijke provinciën is zo goed als geen afweerstrijd gevoerd. Wij bepaalden ons tot het vertragen van de opmars door het verwoesten van bruggen. Bij de stellingen aan de Afsluitdijk vingen wij pas de Duitse aanval op, en het is de vijand niet gelukt deze toegangsweg van Friesland naar Noord-Holland open te breken. De afweerstrijd werd hier ondersteund door onze kanonneerboot de *Johan Maurits van Nassau*, die van uit de Waddenzee zijn vuur op de Duitse batterijen plaatste. Ondanks tal van bombardementen uit de lucht hielden onze mannen in de stellingen het uit. Twee kleinere kanonneerboten, de *Brinio* en de *Friso*, kruisten op het IJselmeer en brachten veel bootjes, waarin de Duitsers van de Friese kust naar Noord-Holland probeerden over te steken, tot zinken. De *Friso* zonk bij de Afsluitdijk door een voltreffer uit de lucht. De *Brinio* werd door eigen bemanning na de overgave bij Enkhuizen tot zinken gebracht. Onze marine heeft gevochten met de geringe middelen, waarover ze beschikte, tot het uiterste. De torpedojager *Van Galen* ondersteunde de zware afweerstrijd onzer troepen bij de Maasbrug in Rotterdam, tot hij door Duitse bommen vernietigd werd. De *Johan Maurits* vond op dezelfde wijze zijn eind in de Noordzee op de kust bij Petten.

De vijandelijke opmars door onze oostelijke provincies verliep zeer snel. Reeds op de 10de Mei 's morgens vóór zes uur reed een Duitse pantsertrein Zutphen binnen. De bruggen over de IJsel konden wij tijdig opblazen, maar de Duitsers slaagden er in met kleine rubber bootjes over te varen, doordat onze IJsellinie zwak bezet was en over weinig artillerie beschikte. Tussen Westervoort en Dieren forceerden ze het eerst de overgang, rukten onmiddellijk door, zodat ze reeds op de eerste oorlogsdag om 3 uur 's middags in Ede waren. Bij Zutphen boden onze troepen langer tegenstand, maar ook hier slaagde de vijand er in 's middags de overkant te bereiken.

Onze tweede verdedigingslinie was de Gelderse vallei. Daarop trokken onze troepen terug. Het laag gelegen terrein was onder water gezet; dwars door de vallei was een kanaal gegraven. In de droge Mei-dagen van 1940 bleek het echter niet mogelijk, het water op peil te houden; hele vakken land vielen droog. Op één daarvan, in de omgeving van de Grebbeberg bij Rhenen, richtte de vijand de aanval, gesteund door zijn artillerie en luchtmacht. Na twee dagen hard vechten met ernstige verliezen aan beide zijden, drongen de Duitsers op een punt de stelling binnen. Onze tegenaanvallen mislukten. Op 13 Mei, in de namiddag, trokken onze troepen in grote wanorde uit de Grebbestellingen terug, vóórdat de linie doorbroken was.

Deze terugtocht, welke in de avond en nacht plaatshad, werd door de vijandelijke luchtmacht niet waargenomen, daar er gelukkig een lage mist over het land hing. Zo bereikte dit leger in de ochtend van de 14de Mei de vesting Holland. Het was vermoeid en moedeloos. Onderweg was het bekend geworden, dat de koningin en de regering reeds naar Engeland uitgeweken waren. De prinselijke familie was reeds op 12 Mei daarheen gegaan. Was de toestand dan zo gevaarlijk? Men wist, men begreep het niet.

Hoe verliep intussen de strijd in Limburg en Noord-Brabant? Reeds in de vroege morgen van de eerste oorlogsdag had de vijand de Maas bereikt. Wij bliezen de bruggen tijdig op, maar de Duitsers hadden het materiaal voor pontonbruggen bij zich en binnen weinige uren zaten zij in Brabant en België. Maastricht was al om 8 uur 's morgens door de vijand bezet. Een Duitse afdeling veroverde bij verrassing de onbeschadigde Maasbrug bij Gennep, zodat de pantsertroepen snel konden doorstoten naar de Moerdijkbrug en Dordrecht. De Peellinie, die Noord-Brabant moest beschermen, was zwak bezet, daar kort te voren een groot deel onzer troepen naar de Betuwe overgeplaatst was en dus feitelijk aan de strijd onttrokken werd. Behalve bij Boxmeer is er om de hele Peellinie nauwelijks gevochten. In de morgen van de 11de Mei was ons leger aldaar reeds in volle aftocht. Het zwierf door Brabant naar Zuid-Holland, Zeeland en België. Franse pantsertroepen rukten diezelfde ochtend volgens de plannen en vroegere afspraken Brabant binnen om de troepen aan de Peellinie te ondersteunen. Sneller hulp was toch moeilijk denkbaar. In ijltempo waren ze door België naar het bedreigde Nederland gekomen. Wat vonden ze hier? Een vluchtend leger in ontbinding. Toen trokken ze ook maar terug op Zeeland en België.

De strijd in en bij Rotterdam is fel geweest. Met watervliegtuigen waren des nachts Duitse troepen op de Maas bij de stad aangekomen. In de loop van de ochtend werden zij versterkt door valschermtroepen en Duitse militairen, die reeds weken van te voren in hotels en particuliere woningen aanwezig waren. Zij maakten aldus de stad tot onmiddellijk oorlogstoneel. Onze troepen, die hier verre in de meerderheid waren, verdreven de vijand uit verschillende punten. Bij de Maasbrug, waar onze mariniers verbeten standhielden, kon de vijand evenmin vorderen. Na vier dagen vechten had hij wel grote verwarring in het hart van Holland gesticht, maar geen beslissing bereikt. Het vliegveld Waalhaven was in zijn handen, doch de andere vliegvelden waren heroverd; de valschermtroepen vormden geen direct gevaar meer, al zaten ze hier en daar in duinen en dorpen genesteld. Daarom ging het Duitse opperbevel tot andere middelen over.

Op de 14de Mei, kort na de middag, verschenen er eskaders bommenwerpers boven Rotterdam. Bij gebrek aan luchtafweer en jachtvliegtuigen konden zij ongehinderd hun verschrikkelijk werk doen, en het zuiden en centrum der stad in puin leggen. Er brak een paniek uit. Honderden mensen vonden de dood. Ontzaglijke branden woedden aan alle kanten. Stromen vluchtelingen vulden de straten en wegen naar de omringende dorpen.

Dit bombardement hield ruim twee uur aan. Daarna besloot de garnizoenscommandant tot overgave der stad. Enige uren later gaf onze opperbevelhebber, generaal Winkelman, het bevel, de strijd in Nederland te staken. Door de radio maakte hij bekend, waarom hij dit besluit genomen had. Door langer tegenstand te bieden, zouden ook andere steden het lot van Rotterdam gedeeld hebben. Om de burgerbevolking te sparen tegen het niets ontziende geweld, gaf hij de vesting Holland over.

Groot was de verslagenheid in het land, ons volk voelde zich wanhopig en verlaten. De Duitse gemotoriseerde kolonnes rolden weldra de steden binnen, gevolgd door eindeloze massa's troepen, Hitlerjeugd voor allerlei diensten en groene politie ... En ons volk zag dit alles machteloos aan. Het was bereid geweest, beproevingen te dragen. Alles had men verwacht, dit snelle, roemloze einde niet. Ons leger in de vesting Holland, dat grotendeels nog geen schot had gelost, wilde niets liever dan doorvechten. Het vertrek van regering en vorstin naar Engeland had velen wel ontmoedigd, maar aan overgave werd geen ogenblik gedacht. Nu kregen ze orders, de wapens in te leveren en zich als krijgsgevangen te beschouwen. Een vreemde, nooit verwachte

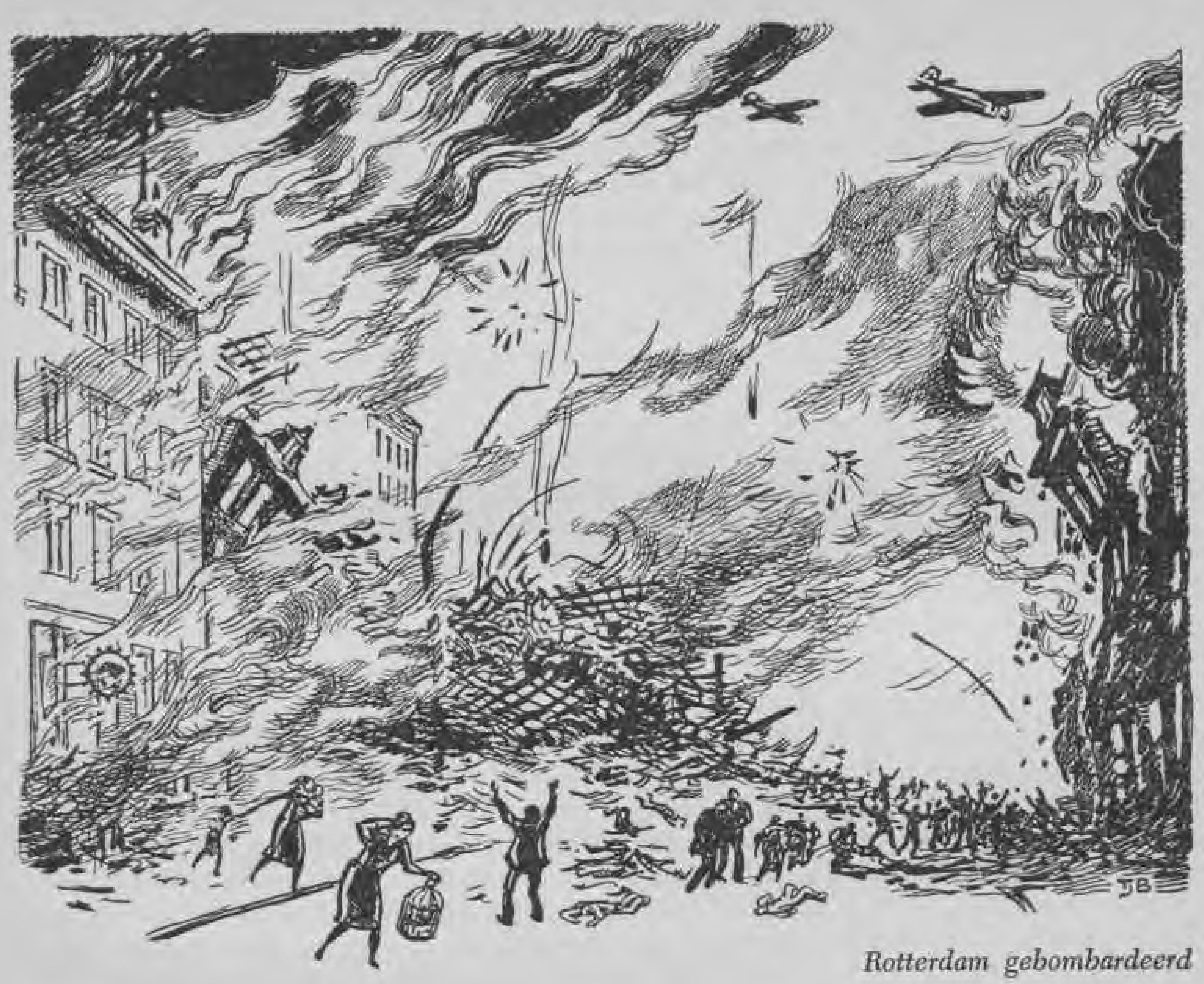

Rotterdam gebombardeerd

krijgsgevangenschap – onder eigen officieren. Er kwam nauwelijks een Duitser aan te pas.

Verschillende burgers, waaronder vele Joodse landgenoten, pleegden na het bericht der capitulatie zelfmoord. Anderen probeerden nog uit Den Helder en andere kustplaatsen over zee naar Engeland te ontkomen. Ze boden grote sommen aan vissers, en aan enkelen is het ook gelukt, de overkant te bereiken. Maar de schippers, die de tocht waagden onder voortdurende beschieting en bomaanvallen van vliegtuigen, konden dan niet meer naar Nederland, naar vrouw en kinderen terug, en dit was de reden, dat er maar weinigen bereid waren, uit te varen.

Neen, er was geen ontkomen meer, en reeds de volgende dag, de 15de Mei 1940, merkte men aan de kranten, dat de nazi hier heerste en dat het met de vrijheid van het woord gedaan was. Nog rookten de puinhopen van Rotterdam. Onze nazi's, de N.S.B.-ers, stonden naast de Duitse burgers Hitlers horden bij hun intocht toe te juichen met gestrekte arm en bestrooiden hen met bloemen. Terwijl vele Joden, gedreven door wanhoop, met hun vrouwen en kinderen de dood zochten, fleemden de kranten al tot voldoening der nieuwe heren, dat er toenadering, vertrouwen, ja vriendschap moest komen met de Duitsers. Want dezen waren hier immers niet om dit land te veroveren en er te heersen, maar alleen om ons te beschermen tegen de snode plannen der Britten. Met grote koppen stond het laatste nieuws van het oorlogsgeweld in de Hollandse kranten: *De zuivering van Zeeland...*

Waarvan werd Zeeland gezuiverd? Van Nederlandse, van geallieerde troepen.

Want al had de vesting Holland zich overgegeven, in Zeeland hield men de vijand nog een week op. Daar waren reeds op 11 Mei ongeveer 20.000 Fransen aangekomen. Te zamen met de onzen verdedigden ze Zuid-Beveland, dat gedeeltelijk onder water gezet was. Maar de Duitsers waren meester in de lucht. Op de smalle dijken tussen de geïnundeerde gebieden waren onze soldaten een makkelijke prooi voor de laagvliegende Duitse jagers. Velen lieten hier het leven.

Met scheepjes wist de vijand bij Hoedekenskerke achter de inundaties te komen. Ook streek hij met transportvliegtuigen op de straatweg naar Goes neer. Hij wist precies, op welke plaatsen de doorgangen tussen de inundaties waren, sneed onze troepen de terugtocht af en rukte door naar de Sloedam, de verbinding met Walcheren. Op 17 Mei werd Middelburg zwaar gebombardeerd. Op 20 Mei forceerde de vijand de Sloedam, en maakte aan de strijd op Walcheren spoedig een einde. Zeeuwsch-Vlaanderen, waar behalve Franse ook Belgische troepen ons bijstonden, werd enige dagen later bezet. Toen hadden trouwens de Duitse legers al de Kanaalkust bereikt en de geallieerden in België en Frankrijk volkomen verslagen. De vijand was onweerstaanbaar door zijn overmacht van moderne wapens, van tanks en vliegtuigen bovenal. Het grootste deel van het Britse leger ontkwam, met verlies van bijna alle wapens, ternauwernood uit Duinkerken over het Kanaal naar Engeland. Het Belgische leger gaf zich over. Koning Leopold III ging niet met zijn regering mee naar Londen, maar bleef krijgsgevangen in zijn land.

Restanten van onze Zuidelijke legergroepen, een allegaartje van wel tien regimenten, werden in de Kanaalhavens gevangengenomen. Ze konden naar Nederland terugreizen, werden gedemobiliseerd en naar huis gezonden. Dit gebeurde met ons hele leger, ook met de militairen, die tijdens de vier oorlogsdagen naar Duitse gevangenkampen gevoerd waren. Dit vredelievende gebaar was een eerste poging der Duitsers, ons te verzoenen met de bezetting en tot samenwerking met hen aan te moedigen. Op de Grebbeberg werden onze gesneuvelde soldaten te zamen met de Duitse op één kerkhof plechtig met militaire eer begraven en in toespraken verzekerden de Duitse woordvoerders, dat die offers helemaal niet nodig geweest waren. Duitsland wilde geen oorlog met Nederland, maar onze regering was niet neutraal geweest en had nu het volk in de steek gelaten. Was zij hier gebleven, zij had nu mee kunnen werken aan de „wederopbouw". Al dit fraais kon men in de kranten lezen.

Maar ons volk liet er zich niet door misleiden. Het wist wel beter. Er was rouw in het land: rouw om de 2000 gevallenen in de korte strijd, rouw om de ruim 1000 doden van het Rotterdamse bombardement, rouw om het verlies der vrijheid. En door de Londense radio vernam men weldra van de koningin zelf, waarom de regering het land had verlaten. Reeds op de avond van haar aankomst in het Engelse koningspaleis, waar zij tijdelijk gehuisvest was, gaf zij een proclamatie uit, waarin zij verklaarde: „Nadat volstrekt zeker was geworden, dat wij en onze ministers in Nederland niet langer vrijelijk konden voortgaan met de uitoefening van het staatsgezag, moest het harde, maar noodzakelijke besluit genomen worden, de zetel der regering naar het buitenland te verplaatsen, voor zolang als onvermijdelijk is. De regering, thans in Engeland, wenste regeringscapitulatie te voorkomen. Ons hart gaat uit naar onze landgenoten in het vaderland, die harde tijden zullen doormaken. Herinnert u de rampen uit vroeger eeuwen, waaruit Nederland is herrezen. Doet allen, wat u mogelijk is in 's lands welbegrepen belang. Wij doen het onze".

En nog een andere reden werd in de proclamatie genoemd. Het koninkrijk bestond niet slechts uit het grondgebied in Europa met acht millioen zielen, maar ook uit de overzeese delen in Oost en West, met 70 millioen onderdanen. Deze drie rijksdelen vormden te zamen één souvereine staat. Eén deel er van was nu bezet, maar de belangrijkste delen waren nog vrij en die bleven met onze bondgenoten de oorlog

voortzetten. Met de overgave van ons Nederlandse leger waren we niet aan het eind van onze krachten.

Ons rijk was een onuitputtelijke bron van grondstoffen voor de vrije wereld en onze koopvaardijvloot was de grootste van Engelands bondgenoten. Daar moeten we niet gering over denken. Oost- en West-Indië spanden zich tot het uiterste in, om de productie voor de geallieerde landen op te voeren. Het aandeel van Oost-Indië in de *wereldproductie* was enorm. Om maar enkele producten te noemen: van alle kina en peper der wereld kwam negen tiende deel uit ons Indië; drie vierde van de kapok; twee vijfde van de rubber en de tin; één vierde van de copra en de palmolie; één vijfde van de thee. Het bauxiet van Suriname, in Amerika tot aluminium verwerkt, voldeed voor één derde in de behoefte der vliegtuigindustrie van Amerika. En de raffinaderijen van ons kleine Curaçao en Aruba verwerkten een hoeveelheid olie (en van de beste soorten), die een aanzienlijk deel van de geallieerde zee- en luchtmacht deed varen en vliegen. Men ziet dus, dat onze West ook een woordje meesprak. Dat was de betekenis van ons koninkrijk voor de oorlogvoering tegen Duitsland.

Gedurende de hele oorlog voeren onze koopvaardijschepen met onze bemanningen op alle zeeën der wereld voor de geallieerden. Dat de koningin en de rijksregering in vrijheid beslissingen konden nemen was dus van groot belang. En door de radio en koeriers, over en weer, konden zij met bezet Nederland contact houden, al moest dit in het geheim plaats hebben. We stonden immers van toen af onder de bevelen der Duitse bezettingsoverheid. En wat dat betekende, zouden we spoedig merken.

XXX. ONDER DUITSE HIEL

De ene verordening volgde op de andere. Men vond ze in het openbaar aangeplakt en in alle kranten afgedrukt, met het nazi-embleem er boven: de breed gevlerkte adelaar op de ring met het hakenkruis.

Spoedig benoemde Hitler hier een landvoogd, een „rijkscommissaris". Het was *Seyss Inquart*, een Oostenrijkse nazi. Hij was het geweest, die in Maart 1938 als Oostenrijks minister aan Hitler verzocht had, troepen naar Oostenrijk te zenden. De Hollandse volksmond verhaspelde zijn naam al gauw tot: Zes en een kwart.

Hij begon veelbelovend, d.w.z. niet met daden, doch met woorden. In zijn eerste proclamatie heette het: „Heden heb ik de opperste leiding der regeringszaken en het burgerlijk gezag in Nederland aanvaard. De grootmoedigheid van de führer en de kracht van het Duitse leger hebben het mogelijk gemaakt, dat de orde van het openbare leven hersteld zal worden. Het is mijn wil, *het Nederlandse recht* te eerbiedigen. Ik zal zorgen, dat het Nederlandse volk, van gelijken bloede als het Duitse volk, niet in ongunstiger levensvoorwaarden zal vervallen". Dat klonk heel mooi. Het was trouwens zijn plicht, de plicht van elke vijandelijke bezetter, het recht, de wetten van dit land te eerbiedigen.

Onder echt Duits militair vertoon aanvaardde hij zijn ambt in de oude, historische Ridderzaal te Den Haag met een lange rede. Hij vertelde ons, dat niets ons verhinderde, de Duitsers met achting te bejegenen. „Wij komen hier niet, om een volkskarakter in het nauw te brengen; niet om aan dit land zijn vrijheid te ontnemen, of onze politieke overtuiging op te dringen." Maar intussen knoopte hij het ons in het oor: „Gij weet, dat een volk van 80 millioen onder leiding van zijn grootste zoon deze oorlog niet verliezen kan en de overwinning niet meer uit handen zal geven . . ."

Waarvoor ze wel gekomen waren, dat hoorden we nog eens: om ons te beschermen tegen een Engelse inval. Dat was niet aan onze regering toevertrouwd. De werkelijke reden was echter, dat Nederland dichter bij Engeland lag om dit te bombarderen, en zo mogelijk aan te vallen. Door de verovering van Noorwegen konden de Duitsers makkelijker de zee-oorlog op de Atlantische oceaan voeren; en door de bezetting van Nederland, België en Frankrijk beheersten zij met hun vliegtuigen en snelboten de Noordzee en het Kanaal. Ieder verwachtte dan ook een rechtstreekse aanval op Engeland, een landing van uit zee en uit de lucht. En werkelijk hadden de Duitsers hun plannen daarvoor al klaar. Toch voerden zij ze niet uit. Waarom niet?

Hitler was bang voor mislukking. Hij weifelde en vond het beter, eerst een poging te doen, Engeland tot een overeenkomst, tot een vrede te bewegen. Na de indrukwekkende Duitse overwinningen, zou de Brit thans misschien tot onderhandelingen bereid zijn. En in Juli deed hij een vredesaanbod, dat hierop neerkwam: hij zou het Britse rijk niets in de weg leggen; het zou blijven, wat het was, als het aan Duitsland maar zou toestaan, de zaken op het vasteland van Europa te regelen.

Nu, wat dat „regelen" betekende, hadden wij ondervonden, en ondervonden wij dagelijks meer. De krant mocht alleen Duits oorlogsnieuws geven en wat de Duitsers

welgevallig was. Ze mocht propaganda maken voor toenadering, vriendschap met de bezetters. Het luisteren naar radio-uitzendingen van de geallieerden was verboden.

Er werd hier nog meer „geregeld". Ons land was een rijk landje met enorme voorraden, een beroemde veestapel en een prachtig tuinbouwgebied. Die voorraden van voedsel, textiel, grondstoffen voor de fabrieken en vele andere artikelen, had onze regering uit goede voorzorg aangelegd, om in onze behoeften te voorzien, als oorlogsomstandigheden de toevoer van buiten zouden afsnijden. Dat was immers in de eerste wereldoorlog ook het geval geweest. Maar nu wist de vijand er wel raad mee. Duitsland had aan alles gebrek. Goederentreinen en auto-colonnes voerden dag en nacht onze rijke voorraden de grens over, naar het oosten. Het Duitse volk heeft er van geprofiteerd. In de eerste oorlogsjaren had het geen gebrek. Het gevolg voor òns was, dat er reeds in de tweede oorlogsmaand geen wittebrood meer was, en dat artikelen als kaas en boter spoedig sterk gerantsoeneerd werden.

Het eerste openlijke conflict tussen ons volk en de Duitse overheid had plaats op 29 Juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard. Door het dragen van oranje, een goudsbloem, een witte anjer, of door het uitsteken van de vlag, gaf men blijk, het koninklijk huis nog niet vergeten te zijn.

Dit maakte de nazi's blijkbaar zenuwachtig, want zij vaardigden onmiddellijk een verbod uit tegen het vertonen van enig nationaal teken. Nederlandse nazi's, nog ijveriger Hitler-knechten dan de Duitse soldaten, rukten op straat de bloemen en strikjes van de jassen der wandelaars, en onze politie kreeg bevel, langs de huizen te gaan, om de bewoners aan te zeggen, de goudsbloemen voor de ramen te verwijderen. Alsof Oranje en Nederland door dergelijke maatregelen te scheiden waren! Juist door zijn propaganda tegen Oranje joeg de nazi ons volk tegen hem in het harnas.

Op straten en pleinen mochten de verraders hun nazi-kranten venten, hoewel bijna niemand zo'n krant kocht. De nazi's hier genoten de bijzondere bescherming der bezettende macht. Hun partij mocht in uniform door de straten marcheren, optochten houden, de partijvlag laten wapperen van huizen en gebouwen, en met veel lawaai propaganda maken vóór Duitsland en tegen de geallieerden. Hierdoor maakte de N.S.B. zich zeer gehaat in het land. Opstootjes en kloppartijen bleven dan ook niet uit. Ze werden meestal veroozaakt, uitgelokt door de nazi's. Liet een N.S.B.-er hierbij het leven, dan kreeg hij een pompeuze partijbegrafenis, alles voor de propaganda natuurlijk. Soms dwong men dan met bedreiging en geweld de voorbijgangers stil te staan met het gezicht naar de begrafenisstoet. Met deze middelen dacht de nazi ons volk „op te voeden" tot eerbied en gehoorzaamheid aan zijn partij. Het waren dezelfde terreurmiddelen waarmee de Duitse nazi's in hun steden opgetreden waren.

Kort na de capitulatie bood de N.S.B.-leider Mussert aan de Duitse luchtmaarschalk Göring een grote bronzen klok ten geschenke. Göring was de man, wiens vliegtuigen Rotterdam gebombardeerd hadden. Je begrijpt, hoe ons volk zulk een vriendschapsgebaar aan de vijand verachtte. Ook de rijkscommissaris Seyss Inquart bemerkte wel, dat bijna ons gehele volk niets van de N.S.B. wilde weten. Vandaar dat hij het de eerste tijd hier kalm-aan deed en geen burgerlijk bestuur van nazi's invoerde.

Onze werklozen waren de eerste slachtoffers van de Duitse maatregelen. Zij moesten zich melden voor arbeid in Duitsland. Wie dat niet deed, ontving geen ondersteuning uit de gemeentekassen meer. Zo waren zij wel gedwongen voor de vijand te werken. Bij duizenden gingen zij met treinen over de grenzen.

Intussen woedde de oorlog voort, niet meer te land, maar ter zee en vooral

in de lucht. Op het vredesvoorstel van Hitler antwoordde Engeland: „Neen, geen vergelijk met de nazi. Wij zetten de oorlog voort". En dit was gesproken naar het hart van alle liefhebbers der vrijheid. De Engelse regering, onder leiding van de standvastige staatsman *Churchill*, bemoedigde door haar voorbeeld de onderworpen volken van Europa, al wist zij, dat allen een zware strijd tegemoet gingen.

Churchill

Ook onze regering te Londen was in grote meerderheid tegen een vergelijk met Duitsland. Onze minister-president De Geer dacht echter wèl aan een afzonderlijke vrede voor Nederland. En dit was één der redenen, waarom hij uit de regering trad. Hij verliet Engeland en keerde via Portugal, Frankrijk en Duitsland naar Nederland terug, tot grote verontwaardiging van ons volk. Zijn opvolger in Engeland was *Gerbrandy*, en deze man kende maar één doel: te zamen met de bondgenoten de oorlog voeren, tot Duitsland verslagen zou zijn.

Nu brak er een vreselijke tijd voor Engeland aan. Maanden lang teisterde de Duitse luchtmacht de Britse steden door bombardementen, bij dag en nacht. De toen nog kleine macht van Britse jagers bracht de vijand echter zulke ernstige verliezen toe – soms 200 bommenwerpers per dag – dat de Duitse aanvallen in kracht afnamen en ten slotte overdag geheel gestaakt werden. Dit succes was te danken aan een nieuwe uitvinding, de radar. Hierdoor kon men in Engeland reeds op grote afstand waarnemen, dat er Duitse vliegtuigen in aantocht waren en in welke richting ze vlogen. Dan werden de Britse jagers gewaarschuwd en gingen de vijand tegemoet om hem neer te schieten, voor hij zijn bommen kon gooien.

In de luchtslag om Engeland leed de nazi zijn eerste nederlaag. En dit bemoedigde ons volk. De vijand was niet onoverwinnelijk. Ondanks het verbod om hier naar de Londense nieuwsberichten door de radio te luisteren, volgde bijna iedereen de uitzendingen der Nederlandse regering, radio Oranje, een paar keer per dag. Men kon er niet buiten. Om de leugenachtige propaganda der kranten lachte men.

De Engelsen bombardeerden reeds in de eerste bezettingsmaanden verschillende doelen in Nederland, die voor de Duitse militairen van belang waren. Zo werd o.a. Den Helder zwaar getroffen. Natuurlijk vielen er ook veel bommen in de omgeving der eigenlijke doelen, verwoestten woonhuizen en maakten tal van slachtoffers. Toch wilden de mensen geen kwaad van de Britten horen. Vergeefs probeerden de Duitsers hier een anti-Britse stemming te kweken door grote, gekleurde aanplakbiljetten met vreselijke tonelen van luchtbombardementen en opschriften als: Engelse vliegers kennen geen genade voor vreedzame burgers. Maar 's morgens vond men er onder geschreven: Rotterdam! Of had men het woord „Engelse" doorgeschrapt en er „Duitse" boven gezet. Of het woordje „geen" weggekrabd. Met al zijn propaganda bereikte de nazi hier niets.

Neerslachtig was ons volk het eerste oorlogsjaar niet, het was eerder optimistisch. Het rekende niet op een lange oorlog, maar op een spoedige landing der Engelsen. „De Duitsers hebben geen benzine meer," heette het. Men vergiste zich. De Duitsers

gebruikten de benzinevoorraden alleen voor zich zelf en het militaire vervoer. De auto's voor het gewone verkeer kregen geen benzine, ze reden op hout- of op lichtgas. Men zag de raarste vehikels op onze wegen: gaszakken in een stellage boven de autokap; een generator, een soort kachel achterop de auto, waarin hout gestookt werd. En al die dingen golden voor het volk als bewijzen, dat Duitsland wel gauw de strijd zou moeten opgeven. Ach, men geloofde, wat men zo graag wilde. –

Maar intussen werd Engeland zelf bijna iedere nacht geteisterd door bombardementen op zijn steden; men hoorde hier 's avonds de eskaders naar het westen gaan en tegen de ochtend terugkeren. Vooral Londen had zwaar te lijden. En menigeen dacht met zorg: als Engeland dit maar uithoudt. Want de stedelingen daar leefden iedere nacht in schuilkelders.

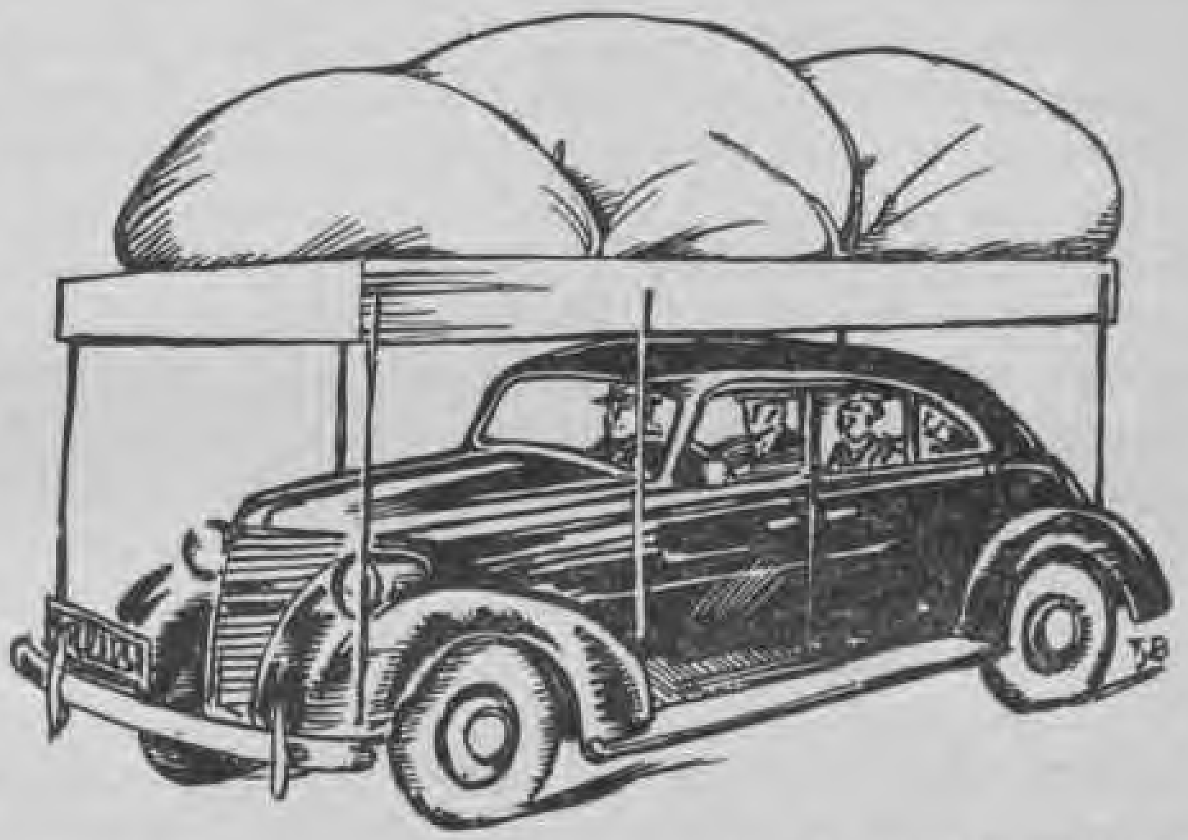

...de raarste vehikels

Onze koningin, die bij de luchtslag om Engeland de dagelijkse bombardementen had meegemaakt, verhuisde in het najaar van 1940 naar Stubbinghouse aan de Theems, ten westen van Londen, midden in een bos gelegen. Driemaal had ze moeten verhuizen, omdat haar woning kapot gebombardeerd was. Prinses Juliana was in Juni reeds met de beide kinderen naar Canada gegaan, omdat men algemeen een aanval op Engeland verwachtte. Het gezin vertrok met een Nederlands oorlogsschip. De prins bleef bij de koningin. In haar villa ontving onze vorstin haar ministers, de officieren voor de opbouw van een Nederlands legioen, de vloot en de luchtmacht. Alles moest van de grond af opgebouwd worden, en de middelen waren gering, omdat allereerst Engeland zoveel voor zijn verdediging nodig had. Uit alle delen van de wereld kwamen Nederlandse vrijwilligers naar Engeland toe, vooral uit West-Indië, Amerika en Zuid-Afrika, om dienst te nemen ter bevrijding van het moederland. En ook uit bezet Nederland waagden velen de gevaarlijke vlucht via België, Frankrijk, Spanje en Portugal, om van daar per schip Engeland te bereiken. Of men waagde de tocht over de Noordzee in kleine motorbootjes en andere scheepjes. Maar de meesten hebben nooit het zo begeerde doel bereikt, bleven ergens in den vreemde steken, moesten terug, of vielen in 's vijands hand. Anderen werd op zee achterhaald, ontdekt, gevangengenomen, doodgeschoten – of leden schipbreuk en verdronken. Voor de „Engelandvaarders" – zo noemde men de uitgewekenen – stichtte de koningin een tehuis, dat de passende naam kreeg van *Oranjehaven.*

In de loop der maanden groeide het Nederlands legioen door de overkomst van Nederlanders aan. Het ontving de naam Koninklijke Brigade *Prinses Irene.* Dit was het begin van ons nieuwe leger, dat eens met de legers der bondgenoten aan onze bevrijding wilde deelnemen. Eenmaal – ach, hoelang zou het nog duren, eer de geallieerde macht in staat zou zijn, de Duitse horden in Europa aan te vallen en de geknechte landen te verlossen van de nazi-tirannie!

Langzamerhand begon men hier de druk te voelen der Duitse landvoogdij. Eén voor één, geleidelijk maar onverbiddelijk, werden hier dezelfde maatregelen getroffen

als in Duitsland. Alle Duitse Joden, die naar ons land uitgeweken waren om aan de vervolging in hun land te ontkomen, moesten zich melden. Dat was het begin der Jodenvervolging hier. Alle ambtenaren moesten precies opgeven, of ze al dan niet van Joodse afkomst waren. Alle Joden, die een winkel of bedrijf hadden, moesten dit aangeven. Daarop volgde het ontslag van de Joden uit hun ambt of werkkring. Al die maatregelen waren in strijd met het Nederlandse recht en onze wetten; ook in strijd met de belofte van de Duitse landvoogd, dat hij die wetten zou eerbiedigen. Waarom begon hij dan hier de Joden te vervolgen? Als reden gaf hij op: om de openbare veiligheid te verzekeren! Dit was natuurlijk niet waar. Eeuwen lang hadden de Joden onder ons gewoond; het waren goede Nederlanders, vreedzame burgers. Maar in zijn goddeloosheid had de nazi het er op gezet, hen overal uit te roeien, waar hij de macht had. Zo ook in ons land.

Ons vrijheidslievende volk verafschuwde die vervolging. De kerken getuigden er tegen in Gods naam en eisten van de landvoogd gerechtigheid, barmhartigheid en intrekking der maatregelen. Vergeefs. Uit protest tegen het ontslag van Joodse professoren besloten de studenten van Leiden en Delft niet naar de hogeschool te gaan. Het gevolg was, dat de Duitse overheid die universiteiten sloot. De verzetsstrijd was begonnen. Van toen af ging het hard tegen hard.

Maar de nazi had de macht. Hij voerde hier het Duitse strafrecht in; verbood het houden van vergaderingen zonder zijn toestemming; ontbond allerlei verenigingen, nam de kassen en gebouwen er van in beslag; verwijderde uit de openbare bibliotheken alle boeken, die hem niet aanstonden, alle Engelse lectuur, werken van Joodse schrijvers e.a. zogenaamde „vijanden van het Duitse volk". Hij dwong alle journalisten lid te worden van één vereniging, die onder nazi-leiding stond; zo deed hij met bijna alle beroepen, maar met vele is het hem nooit gelukt. Onder onze landbouwers, dokters, kunstenaars bv. waren er velen, die zich niet lieten dwingen. Arrestaties volgden, maar ook daardoor liet men zich niet afschrikken. Met arresteren, lukraak en dikwijls zonder enige reden, was de nazi trouwens al lang begonnen. Honderden mannen, die niets misdaan hadden, zaten als gijzelaar gevangen. Toen in het najaar van 1940 vijf van hen doodgeschoten werden, ging er een rilling van afschuw door ons volk.

In de zomer van 1941 viel Duitsland plotseling Rusland aan en maakte dit land dus tot bondgenoot van de geallieerden. Dit gaf een hele verandering aan het beeld van de oorlog. De Duitse legers hadden weer te strijden op een lang front in Europa. Kort daarvóór, in de lente van 1941 hadden zij in een paar weken de kleine Balkanlanden bezet. Maar Rusland was uitgestrekt en bood taaie tegenstand. En dat deed de hoop in de bezette landen op een Duitse nederlaag weer herleven.

Van die hoop sprak ook onze vorstin tot ons door de radio, nu Rusland door Hitler zelf tot onze bondgenoot was gemaakt. Maar dat betekende niet, dat wij nu ineens vrienden van het Russische *communisme* waren geworden. Dat zei de koningin er uitdrukkelijk bij: „Wij strijden naast de volken van Sovjet-Rusland tegen Hitler, al wijzen wij de beginselen en de practijk van het bolsjewisme volstrekt af". Dat was duidelijk. De nazi deed het voorkomen, of hij een heilige oorlog, ja, een kruistocht voerde tegen het communisme en spoorde de volken der bezette landen aan, hem in die strijd bij te staan. Ook in Nederland maakte hij daarvoor propaganda. Maar ons volk lachte om dat bedrog, want het was nog niet vergeten, dat Hitler in 1939 een vriendschapsverdrag met Sovjet-Rusland had gesloten. Ons volk toonde in zijn verdrukking heel goed te beseffen, waarom het Hitler te doen was: hij wilde de oppermacht in heel Europa, en dus ook Rusland veroveren.

De landvoogd Seyss Inquart had nu echter een reden, maatregelen te nemen tegen

het koninklijk huis. Hij maakte bekend: „Wilhelmina van Oranje-Nassau, die naar het vijandelijke buitenland is gevlucht, heeft zich aan de zijde der Sovjets geplaatst. Daarom moeten alle afbeeldingen van de nog levende leden van het huis van Oranje-Nassau uit alle overheidsgebouwen, scholen en bedrijven verwijderd worden. Alle bezittingen van het huis van Oranje-Nassau in het bezette gebied worden verbeurd verklaard".

De N.S.B.-ers, als getrouwe Duitse knechten, hielpen ijverig met het uitvoeren van die maatregelen. De jacht op portretten van de koningin, prinses Juliana en prins Bernhard begon. Ze kalkten onze wegen, muren en schuttingen vol met een nieuwe scheldnaam voor ons volk: Oranje-bolsjewieken. En daar bleef het niet bij. Het noemen of gebruiken van namen, welke aan het Huis van Oranje herinnerden, werd voor verenigingen, stichtingen of handelsartikelen verboden. Pleinen, straten en lanen, genoemd naar leden van ons vorstelijk huis, kregen een andere naam. Alle school- en studieboeken werden van die namen „gezuiverd". De bladzijden met die namen moesten uitgesneden worden, nieuwe bladzijden zònder die namen werden er ingeplakt. Gebeurde dit niet, dan mochten de boeken niet op school gebruikt worden.

Natuurlijk ontdook men op verschillende manieren al die bevelen en gebruikte men liever de verboden dan de vervalste boeken. Maar voor verraad, verklikkerij van Duitsgezinde leerlingen en ouders moesten de leraren altijd op hun hoede zijn. Voor het vertellen van een anti-Duitse mop – en er waren er heel wat in omloop, sommige leerlingen hadden er een verzameling van! – kreeg een leraar eens zeven maanden gevangenisstraf.

Zonder onderbreking werden mensen gestraft met boete, gevangenis, concentratiekamp wegens het verspreiden van anti-Duitse pamfletten, krantjes, het bezit van foto's der koninklijke familie, het luisteren naar andere dan Duitse radio-uitzendingen, het „beledigen" van de Duitse weermacht, Hitler, een N.S.B.-er of de nazivlag. En de nieuwe heren voelden zich al heel gauw beledigd. Al die gevallen waren meestal aangebracht door verraders.

Geen week, geen maand ging er voorbij zonder nieuwe bekendmakingen, bevelen, verboden. Ons volk werd onder voortdurende druk, in voortdurende vrees gehouden. Dat was ook de bedoeling van de nazi. Hij wist, dat men hem haatte en dat men hem slechts gehoorzaamde uit angst. Daarop rustte zijn macht. Er kwam een bevel, dat ieder zijn koper, tin, nikkel en lood moest inleveren. Hoewel men wist, dat die metalen gevorderd werden voor de aanmaak van munitie, dus tot daadwerkelijke hulp aan de vijand, leverden de meeste mensen iets in, omdat men bang was voor huiszoeking, als men niets gegeven had. Velen weigerden iets in te leveren, en bijna allen verstopten of begroeven hun voorraadje. En dat te achterhalen, was zelfs de Duitse speurders onmogelijk.

De vervolging onzer Joden nam steeds scherpere vormen aan. Ze moesten een vijfpuntige gele ster op de borst dragen, om hen van anderen te kunnen onderscheiden. Aan de ingangen van de meeste dorpen en steden stonden grote borden met het opschrift: *Voor Joden verboden*. Of: *Joden niet gewenst*. Bordjes met deze opschriften hingen voor de ramen der restaurants. Het leven werd hun onmogelijk gemaakt. Een ambt mochten ze niet bekleden, geen beroep uitoefenen, geen winkel of zaak bezitten. Alles was hun verboden: te baden in zee, te zitten aan het strand, te wandelen in parken, te reizen in tram, bus of trein; ze mochten geen badhuis, geen enkele publieke gelegenheid betreden, geen wedstrijd of concert bijwonen; geen kamer in hotel of pension huren; ze mochten nergens lid van zijn en hun kinderen geen school bezoeken. Ook al verklaarden de schoolbesturen en -hoofden: „We verwijderen geen Joodse kinderen", uit vrees voor ontdekking en arrestatie hielden de Joodse ouders hun kinderen thuis.

Verschillende ambtenaren, die belast waren met de uitvoering van al die goddeloze maatregelen, weigerden daaraan mee te werken, omdat ze niets wilden doen, wat in strijd was met de Nederlandse wet, en — met hun geweten. Ze lieten zich arresteren, ontslaan uit hun betrekking, of vroegen ontslag. Dan kwamen er N.S.B.-ers voor in de plaats, die wel bereid waren, alle Duitse bevelen stipt uit te voeren. Hun leider, Mussert, zond in die spanningsvolle dagen een boodschap aan Hitler: „Het is mij een voorrecht aan u, Führer aller Germanen, de plechtige belofte af te leggen, dat de N.S.B. in Nederland haar taak zal voortzetten, tot het Nederlandse volk gewonnen is voor het nationaal-socialisme en het nieuwe Europa".

Dat was de bedoeling ook van alle Duitse maatregelen: Nederland moest net als Duitsland worden, nazistisch. Ook Seyss Inquart kwam er nu openlijk voor uit. Hij begreep wel, dat hij het volk er nooit voor winnen zou, maar hij zou het er toe dwingen. Bij zijn komst, een jaar geleden, had hij weliswaar plechtig beloofd: „Wij komen hier niet om een volkskarakter in het nauw te brengen, of onze politieke overtuiging op te dringen. Wij zullen het Nederlandse recht eerbiedigen". Maar in dat ene jaar van zijn landvoogdij ondervond ons volk aan den lijve, wat een nazi-belofte waard was. Het recht was vertreden, ons volk in het nauw gebracht.

En toch was het in de zomer van 1941 vol goede moed. Want men verwachtte een landing der geallieerden in het westen, nu de Duitse legers in het oosten tegen Rusland streden. En men groette elkander met een nieuwe groet: Ozo! Het was de groet van het rotsvaste geloof: *O*ranje *z*al *o*verwinnen!

XXXI. NEDERLANDS-INDIË VERLOREN

Terwijl het moederland onder de Duitse tirannie zuchtte, genoten de overzeese rijksdelen nog hun vrijheid en spanden zich tot het uiterste in voor de geallieerde oorlogvoering. Men dacht daar maar aan één ding: wat kunnen we doen om het bezette moederland te bevrijden? Europeanen en Inheemsen van alle landaarden meldden zich voor vrijwillige dienstneming. Waren er schepen en wapenen, materiaal en kader voor de opleiding genoeg geweest, er zou zeker een groot Indisch leger naar Engeland gezonden zijn. Maar het staande Indische leger en de luchtmacht – om van onze kleine Indische vloot maar niet te spreken – hadden een tekort aan alles, vooral aan moderne wapens. O, er liepen bestellingen genoeg, en in Indië zelf ploeterde men, wat men kon. Op de werven bouwde men kleine schepen. In de weverijen, de munitiefabrieken, de werkplaatsen der marine en op de vliegvelden werkte men onder hoogspanning.

Maar van alles, wat men in Amerika besteld en betááld had, kwam nog geen tiende deel in Indië aan. Er was immers zoveel voor andere landen nodig: Amerika zelf, Engeland en Rusland. Indië kon wel wachten; daar dreigde immers geen gevaar... Maar Indië zelf dacht daar anders over, het wilde meedoen, helpen. Er was grote achterstand in onze bewapening. Jaren lang hadden we nauwelijks aandacht geschonken aan leger, vloot en luchtmacht. En dat tekort was maar niet één-twee-drie in te halen, nu de nood aan de man kwam. Neen, de betekenis van Indië lag in de jaren 1940 en 1941 niet in zijn militaire kracht, maar – zoals ik al aan het eind van hoofdstuk XXIX heb verteld – in zijn machtige productie van grondstoffen voor de geallieerden, en die maakte ons tot een waardevolle bondgenoot.

In verschillende toespraken tot de overzeese rijksdelen heeft de koningin op die betekenis gewezen. „Eeuwen lang," zo sprak zij, „zijn wij bij elkaar geweest en daaruit zijn banden van genegenheid en waardering ontstaan, zo sterk, dat zij in de zware dagen van thans ons wederkerig tot hulp en steun zijn. Onze grondwet maakte de gebieden van overzee tot een onverbrekelijke eenheid en het is mij tot meer voldoening dan ik onder woorden brengen kan, dat dit voorschrift geen lege letter is. Gij hebt daar inhoud aan gegeven, zo diep en zo rijk, dat daarin alleen reeds een waarborg ligt voor een betere toekomst, berustend op de *eenheid des rijks*, welke juist in deze dagen zo sterk en levend is gebleken. Ons beroep tot hulpverlening is door alle lagen der Indische maatschappij geestdriftig beantwoord en grote bedragen zijn voor dat doel geschonken. Onze driekleur, symbool van rust, veiligheid en handhaving van het recht, ook tegenover de minste en zwakste, wappert nog fier boven het grootste deel van het rijk. Met Gods hulp zal het zo blijven tot in lengte van dagen. Schaart u om de landvoogd, steunt hem eensgezind in zijn zware taak en onthoudt, dat het gaat om het behoud en heil van het koninkrijk."

Die landvoogd was onze gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, één der beste bestuurders, die Indië ooit heeft gehad, zeer geacht en bemind bij

de Indische vorsten en volken. Hij was het, die op 15 Mei 1940, de dag, dat Indië treurde om de bezetting van het moederland, het woord van geloof en bemoediging sprak: „Nederland zal herrijzen!" Aan hem was het, dat de Indische vorsten en hoofden, de leiders van alle Indische partijen, zonder uitzondering, betuigden: „We blijven trouw aan de koningin en Nederland!" En die trouw bewezen ze in die donkere jaren metterdaad. Gehéél Indië stond achter zijn regering.

Tjarda van Starkenborgh

En dat bleef zo, ook toen het oorlogsgevaar Indië naderde. Het kwam van de zijde van het keizerrijk Japan. Wat Duitsland deed in Europa, alle landen aanvallen en onderwerpen, dat deed Japan in oost-Azië. Duitsland wilde heersen over Europa; Japan over China, Brits-Indië, Nederlands-Indië, over Australië en de Amerikaanse eilanden in de Grote Oceaan. Daarom spraken Amerika, Engeland, Australië en Nederland met elkaar af: als Japan één van ons aanvalt, helpen we elkaar en verklaren samen Japan de oorlog. Dit wist Japan wel, maar het wist ook, dat Amerika niet voorbereid was op een oorlog; dat Engeland de handen vol had met de strijd tegen Duitsland; en dat Australië en ons Indië zwak bewapend waren. En daar maakte het misbruik van.

Japan had al het grootste deel van China en nog een paar landen veroverd, en was al gevaarlijk dicht bij Brits- en Nederlands-Indië gekomen. De Amerikaanse president Roosevelt deed een beroep op de Japanse keizer om te verhoeden, dat nog meer dood en verderf over de wereld gebracht zou worden. Vergeefs. Terwijl de Japanse gezanten in de Amerikaanse hoofdstad over vrede aan het onderhandelen waren, vielen de Japanse bommenwerpers plotseling op een nacht de Amerikaanse vloot in Pearl Harbour aan. Die vloot lag daar rustig in de haven en dacht niet aan gevaar. Men was immers nog aan het praten over het bewaren van de vrede! Maar in één klap, zonder oorlogsverklaring, vernietigde Japan het grootste deel van de Amerikaanse vloot in de Stille Oceaan. Daarvan kon hij dus geen last meer hebben, de baan voor verdere veroveringen was vrij. Zijn vloot stoomde op naar Brits Malaka.

Op dezelfde dag, 8 December 1941, maakte de koningin bij proclamatie bekend: „Het koninkrijk der Nederlanden acht zich in oorlog met Japan. Nu de met ons bevriende Amerikaanse en Britse volken worden aangevallen, stelt het koninkrijk al zijn strijdkrachten en hulpbronnen ter beschikking van de gemeenschappelijke oorlogvoering. We zullen deze strijd winnen. En ons koninkrijk, beproefd maar gelouterd,

zal krachtiger en meer dan ooit één onder onze vlag in onaantastbare fierheid staan . . ."

Nog was Indië zelf niet aangevallen. En zelfs na onze oorlogsverklaring zegde Japan ons toe, niets tegen Nederlands-Indië te zullen ondernemen, als wij ons maar buiten de strijd hielden. Wij wisten evenwel, dat Japanse beloften even weinig waard waren als Duitse. Wij hadden in 1940 duur leergeld betaald. Thans werd het grondgebied des rijks in het oosten bedreigd; ons bondgenootschap met Engeland en Amerika verplichtte ons, partij te kiezen tegen Japan, dat immers toch van plan was, ons aan te vallen. En de worsteling, naast de Engelsen, Amerikanen en Australiërs begon.

Hoe liep ze af? Het werd een ontzaglijke nederlaag voor de geallieerden. In de korte tijd van drie maanden veroverde Japan heel Oost-Azië: Brits Malaka, de Amerikaanse Filippijnen, Nederlands-Indië. Onze zwakke luchtmacht vocht zich op boven Malaka. Onze weinige onderzeeërs brachten tal van Japanse schepen tot zinken, maar werden daarna ontdekt en bijna alle vernietigd. Onze kleine vloot van enkele kruisers en torpedojagers moest het, zonder bescherming uit de lucht, opnemen tegen een veelvoudige Japanse overmacht. Ze overviel de vijand des nachts in straat Badoeng, bij Bali, en bracht hem daar veel verliezen toe. Maar in de slag op de Javazee, 25 Februari 1942, toen ze de veel sterkere Japanse landingsvloot aanviel, ging ze ten onder. Met hun schout-bij-nacht *Doorman* lieten honderden marinemannen het leven.

Ons Indische leger, eveneens onbeschermd uit de lucht en verdeeld over de vele eilanden, werd volkomen verslagen. We waren de strijd begonnen in de verwachting, dat de bondgenoten ons snel te hulp zouden komen, zoals toegezegd was. Ze waren echter onmachtig, hun eigen gebieden en eilanden te verdedigen, en dus ook niet in staat, ons bij te springen. De Japanners landden, waar ze maar wilden, ze waren oppermachtig, ter zee, te land en in de lucht. Op 8 Maart 1942 gaf ons leger op Java zich over; het had niet langer dan één week tegenstand geboden.

Het enige, wat wij bereikten met onze tegenstand, was de redding van Australië. Want wij hadden ten minste de vijand enige maanden opgehouden, en in die tijd kon Amerika zich herstellen van zijn verliezen bij Pearl Harbour, en met zijn nieuwe vloot en luchtmacht de Japanners beletten, in Australië te landen. Zo werd Australië gered. Maar hoe hoog was de prijs, die wij er voor betaald hadden: duizenden mannen, bijna onze gehele marine, driekwart van onze schitterende Indische handelsvloot, onze Indische bedrijven en ondernemingen. En onze Indische burgerij in de klauwen van de meedogenloos-wrede Jap. Over Indië daalde de nacht.

Het verlies van de Nederlands-Indische archipel was een ramp voor het koninkrijk. De Japanner was een even wreed verdrukker als de nazi. Hij interneerde alle Europeanen; de mannen en jongens boven de tien jaar in mannenkampen; de vrouwen en meisjes en de jongetjes onder de tien jaar in vrouwenkampen. Ieder kreeg maar een klein plekje om te liggen. Ze ontvingen zo weinig en zo slecht eten, dat ze altijd honger hadden. Duizenden stierven aan ondervoeding, verwaarlozing, vervuiling. Om hen te laten sterven, onthield de vijand hun opzettelijk medicijnen, die het Rode Kruis voor Indië had bestemd. Honderdduizenden Indiërs dreef hij als slaven naar andere eilanden om daar voor hem te werken. De meesten kwamen om van ellende. Hij onthoofdde en vermoordde op onbeschrijfelijk-wrede wijze tal van Inheemse en Europese ambtenaren en hun vrouwen, die op hun post bij de bevolking waren gebleven en niets misdaan hadden.

Onze gouverneur-generaal Van Starkenborgh zond kort vóór de overgave enige

hoofdambtenaren en officieren naar Australië om onze regering daar te vertegenwoordigen. Zelf bleef hij op zijn post, gelijk hij bevolen had aan alle bestuursambtenaren, maar de Japanners namen hem onmiddellijk gevangen, voerden hem naar Japan, van daar naar Formosa en ten slotte naar Mandsjoekwo.

Na de bezetting van Oost-Indië was het enige rijksdeel, waar onze vlag nog onbedreigd woei, de West: Suriname en de Antillen. Maar hoe donker ook de weg mocht wezen, geen ogenblik verloor de regering haar plicht uit het oog. In trouw aan onze bondgenoten hadden wij geofferd, wat wij te offeren hadden en gingen nog dagelijks voort met alles in te zetten, waarover wij nog beschikten. Dat was de rest van onze handelsvloot en onze marine en onze productie in West-Indië.

Intussen was de Europese oorlog uitgebreid tot een *wereldoorlog*. Slechts enkele landen bleven er buiten; de meeste kozen de zijde der geallieerden tegen Duitsland, Italië en Japan, de drie aanvallers. Tot het einde van 1942 bleven de geallieerden in de verdediging, maar die werd iedere maand sterker, dank zij de geweldige krachtsinspanning van Amerika en Engeland onder de bezielende leiding van president Roosevelt en minister Churchill. Wanneer zouden zij tot de aanval komen?

XXXII. IN DE SCHADUW VAN HET SCHRIKBEWIND

In November 1941 bralde Hitler: „Eén ding is zeker! Nimmer zal Duitsland capituleren!"

Zo sprak hij, omdat zijn legers in de sneeuwvelden bij Moskou tot staan waren gebracht. Dat was óók zeker, en dat vervulde iedere Nederlander met hoop. Maar hoe slechter het met Duitsland ging, des te harder werd zijn schrikbewind in de onderworpen landen, en des te scherper werd ook het verzet daartegen.

In Amsterdam, waar de Duitsers jacht op Joden maakten, kwam het tot ernstige ongeregeldheden en gevechten. De tot wanhoop gebrachte Joden verdedigden zich met vuurwapens, messen, bijlen of wierpen pannen met bijtende vloeistof over de patrouilles. Straten en wijken, waar veel Joden woonden, werden afgesloten met prikkeldraadversperringen, en daarna begonnen de razzia's, vele avonden en nachten lang. De Duitsers, geholpen door N.S.B.-troepen, hielden er vreselijk huis, een nazi-furie in een belegerd stadsdeel. Men verbrijzelde deuren en ramen om binnen te dringen, en vele opgejaagden, ergens op een bovenverdieping in het nauw gedreven, pleegden zelfmoord door uit de ramen te springen.

Machteloos en met verbeten woede moest de Amsterdamse bevolking het aanzien, hoe zijn medeburgers geranseld en weggesleept werden. Men greep naar een middel om te protesteren, om zijn verontwaardiging lucht te geven. Dat middel was een zo goed als algemene staking. De winkels, bedrijven, kantoren gingen dicht, geen tram reed meer. Het voorbeeld van Amsterdam vond navolging in tal van plaatsen en streken, vooral in Noord-Holland, maar tot een algemene landelijke proteststaking kwam het niet. De Duitse commandant der bezettingstroepen kondigde onmiddellijk in Noord-Holland de staat van beleg af, en bedreigde Amsterdam met een bombardement, wanneer de staking niet zou eindigen. Tegelijk verbood hij echter aan de N.S.B.-ers in uniform te lopen en optochten door de stad te houden. Want hij wist wel, dat zij, de verraders, overal vechtpartijen uitlokten. Amsterdam ging de volgende dag weer aan het werk. De stad werd gestraft met een boete van 15 millioen gulden. Tal van arrestaties volgden. Tientallen Nederlanders werden doodgeschoten. Gemeenteraden werden ontbonden, burgemeesters ontslagen en door nazi's vervangen. De stakingen, noch de protesten van kerken of burgemeesters konden de wegvoering der Joden tegenhouden. Wel hielden de wilde razzia's op, maar de geleidelijke deportatie kwam er voor in de plaats. De Joden werden geregistreerd, moesten zich melden of werden opgehaald, mannen, vrouwen en kinderen. Wat hun lot zou zijn, wisten zij toen nog niet, en wij evenmin...

Arbeiders, steeds meer arbeiders had Duitsland nodig ter vervanging van de Duitse mannen, die in militaire dienst opgeroepen werden. Hun legers in Rusland leden zware verliezen en die moesten aangevuld worden. De bezette landen moesten werkvolk leveren. Onze arbeidsbureaux kregen opdracht, hier arbeiders te werven. Fabrikanten, patroons moesten hiervoor hun mensen aanwijzen en afstaan. Onwilligen dwong men met allerlei middelen, met inhouding van loon en levensmiddelenkaarten.

Van toen af ging er onafgebroken een stroom van arbeiders met treinen over de oostgrens, eerst de ongehuwden, daarna ook de vaders van gezinnen. Velen weigerden te gaan en „doken onder". Kwam de politie hen ophalen, dan waren ze niet thuis. Voor al die onderduikers was geld en voedsel nodig. Dat werd bijeengebracht door een geheime organisatie, die ook voor onderdak zorgde. Het was vooral de bevolking van het platteland, die op allerlei manier hulp verleende.

Hoe kwam men aan bonnen, aan levensmiddelenkaarten voor die mensen? Wel, daar zorgden onze distributie-ambtenaren voor, dat wil zeggen, de „goede" en moedige onder hen. Ze moesten dat met allerlei slinkse middelen doen en – uiterst voorzichtig, want er waren ook „foute" ambtenaren bij, N.S.B.-ers. Verder waren er groepen ondergrondse strijders, knokploegen, bij afkorting de K.P.-ers genoemd, die inbraken pleegden in de distributie-kantoren om levensmiddelenkaarten machtig te worden. Hierbij kregen ze dikwijls hulp en inlichtingen van politiemannen en ambtenaren, ja, soms lieten deze zich – alles volgens afspraak – overvallen, boeien en opsluiten door de K.P.-ers. Dan konden ze later bij ontdekking van de „inbraak" tegen de Duitsers zeggen, dat ze „overweldigd" waren... De buit werd gebruikt tot steun van de onderduikers. Zo groeide in ons land het leger van het verzet aan, maar ook het leger der gezochten, waarop de Duitse politie verwoed jacht maakte. En immer waren er judassen bereid, hun vervolgde landgenoten aan te brengen en hun schuilplaatsen te verraden. Op hun beurt maakten de K.P.-ers korte metten met hun verraders, als ze er de kans voor kregen: ze schoten ze dood.

Zo nam de strijd tegen het Duitse schrikbewind steeds feller vormen aan. Tal van geheime krantjes met het echte, ware nieuws gingen van hand tot hand, *Vrij Nederland, Het Parool, Trouw* e.a. Ze moedigden het verzet aan, wezen op de noodzaak er van en gaven raad, hoe men handelen moest. Aan het schrijven er van, het drukken en verzenden door het hele land, waren grote gevaren verbonden, want de vijand zat ook niet stil en telkens werden groepen mannen en vrouwen, schrijvers, drukkers, koeriers, gearresteerd, doodgeschoten, of gedeporteerd naar een concentratiekamp. Maar steeds stonden andere helden en heldinnen weer klaar om de open plaatsen in te nemen en het werk voort te zetten. Dat waren onze soldaten zonder uniform, zij waren dat uit liefde voor het vaderland, voor de vrijheid, uit haat tegen de tirannie. Hun dichters, wier namen onbekend bleven, zongen er van in liederen, die gestencild of overgeschreven, van hand tot hand gingen.

„Ik snak naar de dag, vol van rood, wit en blauw,
met de zwier van oranje er boven.
Ik snak naar 't Wilhelmus, zijn hou en zijn trouw,
waarin Hollanders kunnen geloven.

Ik snak naar een echte Hollandse krant,
die haar mening weer ronduit kan schrijven.
Ik snak weer naar daden in Hollandse trant,
ik die Hollander ben en wil blijven! –

Ik snak naar die dag, dat de laatste Germaan
zonder „sieg", zonder „heil" naar zijn Heimat zal gaan,
en zijn giftige vlag, die ons land thans besmeurt,
als een vunzig vod door de goot wordt gesleurd.

Ik snak naar die dag. Dat hij kome heel gauw!
Ik snak naar de dag vol van rood, wit en blauw!"

Voor velen was er nog een andere, een diepere reden, de strijd tegen de nazi op te nemen, namelijk: uit gehoorzaamheid aan Gods geboden. De Duitse overheid schond niet slechts onze Nederlandse wetten en rechten, die zij moest eerbiedigen, maar ook Gods geboden van naastenliefde, gerechtigheid en barmhartigheid, de vrijheid van geweten. Men mocht, men kon deze overheid niet gehoorzamen, omdat zij goddeloos was en goddeloze bevelen gaf. Uit liefde tot God en de naaste ging men de strijd in. En dat deed men biddend. Vóór deze strijders iets ondernamen, hetzij een inbraak of een overval op een gevangenis, om hun makkers uit de kerker te verlossen, bogen zij de knieën en baden te zamen om Gods kracht, bijstand en zegen. Zij wisten, dat zij hun leven voor een Godgevallig werk inzetten en bevalen hun ziel in Gods genade. En wanneer hun aanslag gelukt was, wensten zij geen eer of beloning voor zich zelf, maar prezen en dankten de Heer.

Het was voor de meeste mensen, en ook voor de Duitse politie zelf, een raadsel hoe de ondergrondse strijders zo nauw contact met elkaar konden hebben. Dat gebeurde door een geheim telefoonnet met vertakkingen over het hele land. Die leidingen waren vaak aangelegd onder de ogen van de Duitsers, die dachten, dat men bezig was met werkzaamheden aan de normale telefoonlijnen. Elke grote plaats had een eigen (ondergrondse) telefooncentrale. De gesprekken der Duitsers kon men afluisteren door aftakkingen van de telefoonlijnen der nazi's. Zo kon men door eigen leidingen belangrijke waarschuwingen en inlichtingen overbrengen.

Dat ons volk trouw naar radio-Oranje uit Londen luisterde en niet naar de Nederlandse nazi-uitzendingen, was de vijand een doorn in het oog. Hoe kon hij daaraan een eind maken? Wel, hij vaardigde een decreet uit, dat alle mensen hun radiotoestel moesten inleveren, behalve natuurlijk de Duitsgezinde Nederlanders, de N.S.B.-ers. Dat was een hele slag voor ons volk. De bezitters van radio-toestellen waren geregistreerd, ze hadden een luistervergunning. De vijand kòn dus precies weten, wie een toestel had, en hij bedreigde met de strengste straffen, wie het niet zou inleveren. Dat was de reden, waarom zovelen hun kostbaar en (juist in die donkere tijd) dierbaar bezit toch wegbrachten, hoe vernederend de gang naar het bureau ook was. Maar evenals bij de vordering van metalen waren er ook nu velen, die hun toestel verborgen en het op bepaalde uren voor de dag haalden om het nieuws uit Londen te beluisteren. En wie niet meer konden luisteren kregen elke dag een blaadje, waarop het nieuws gestencild was. Daar zorgden de ondergrondse werkers wel voor! En zo bereikte de nazi zijn doel met de inbeslagneming niet. Wel kreeg hij door deze roof tienduizenden waardevolle toestellen voor de Duitse soldaten en burgers.

Prins Bernhard en daarna ook onze koningin ondernamen in de oorlogsjaren enige malen per vliegtuig een reis naar Canada, waar de prinses met de kinderen vertoefde, en naar de Verenigde Staten, waar zij door president Roosevelt en het Amerikaanse volk hartelijk werden begroet. Prinses Juliana en prins Bernhard bezochten ook Suriname en onze Westindische eilanden; de blijdschap, waarmee ze daar ontvangen werden, bewees duidelijk, hoe Oranjegezind de West was, en hoe men daar met het vaderland meeleefde.

Op 19 Januari 1943 vernam ons volk, dat er in Ottawa een Oranjekind was geboren, prinses Margriet, en al kon men niet in het openbaar blijk geven van zijn vreugde daarover, binnenshuis werd het heuglijke feit dankbaar herdacht. Geallieerde vliegtuigen strooiden des nachts kleine boekjes boven ons land uit, *De Wervelwind* e.a. met allerlei nieuws en foto's van het vorstelijk huis. De kiekjes werden vermenigvuldigd en gingen van hand tot hand. Nimmer werd de band met het afwezige Oranjehuis sterker gevoeld dan in de schaduw van het schrikbewind. En als

we dan door de radio de stem der koningin hoorden en luisterden naar haar bemoedigende woorden, dan was het, of Oranjes troostlied uit het verleden weer tot ons kwam:

Lijdt u, mijn onderzaten,
die oprecht zijt van aard,
God zal u niet verlaten,
al zijt gij nu bezwaard.
Die vroom begeert te leven,
bidt God nacht ende dag,
dat Hij mij kracht wil geven,
dat ik u helpen mag.

Haar toespraken in die donkere jaren sterkten ons geloof, dat eenmaal het juk verpletterd zou worden. „Ja, de tijd komt gewis," zo sprak zij eens, „dat er bij uw beulen zal zijn wening en knersing der tanden en wroeging, maar dan zal het te laat zijn. Te laat! Zij kunnen het ons niet ontnemen: ons geestelijk eigendom, onze volksziel, onze wil, het koste wat het koste, *vrij* te zijn."

Van de kansels lazen priesters en predikanten getuigenissen voor tegen het onrecht en geweld der Duitse bezetters; tegen het wegvoeren en vermoorden van onze Joodse landgenoten; tegen het gevangennemen en terechtstellen van onschuldige gijzelaars, mensen, die niets, níets tegen de Duitsers gedaan hadden; tegen het wegvoeren van onze mannen en jongens naar Duitsland om daar gedwongen arbeid te verrichten; tegen de roof van voedselvoorraden en allerlei goederen. Uit naam van alle kerken in Nederland gingen drie heren, een predikant, een monseigneur en een hoogleraar, naar Seyss Inquart en vroegen hem, op te houden met die kwellingen van ons volk. Ze vroegen hem in Christus' naam: wees barmhartig, rechtvaardig en breng de vrijheid van geweten niet in het nauw.

En wat antwoordde hij daarop? Dat de kerken erg ondankbaar waren en er beter aan zouden doen, Hitler te helpen in zijn oorlog tegen Rusland. Vergeefs was ook elk verzoek om verzachting van maatregelen tegen de Joden. Volgens Seyss Inquart waren de Joden geen Nederlanders. Ze behoefden dan ook niet op barmhartigheid te rekenen. En de nazi ging door, voerde hen bij grote groepen eerst naar een kamp in Drente, Westerbork en van daar naar het oosten.

Een Joods dichter, De Bruin, heeft in een vers, een *Vaarwel*, de smartelijke gevoelens der bannelingen beschreven, die eeuwen lang tot onze volksgemeenschap hadden behoord.

Vaarwel, vaarwel, gij lieve, lage landen,
waar ons geluk gewoond heeft en ons leed;
waar wij de golfslag hoorden aan de stranden,
en 't karretje, dat langs de zandweg reed.

Wij trekken zwijgend door de duist're straten.
Wij zijn ontworteld en bij elke stap
kwelt ons de pijn om wat wij achterlaten
op deze harde weg der ballingschap.

Wij staren om ons heen, bepakt met zorgen.
Op een perron wuift vaag een vriendenhand.
Zacht loeit een boot door deze grauwe morgen.
Het is het afscheid van *ons vaderland*.

Vaarwel, vaarwel dan! Door een mist van tranen
zien wij weer alles, wat ons dierbaar was:
ons lichte huis, bebloemde duinenbanen
en 't wuivend riet langs de Westeinder plas.

Wij zien de volgeladen wolkenluchten
boven een strakke rood' en grijze stad –
een rechte vaart, een bongerd zwaar van vruchten
Nooit hebben wij dit land zo liefgehad.

Vaarwel, goed land! Het denken geeft ons sterkte
aan d' oude haven van ons voorgeslacht:
de stoere stad, waar Rembrandts vrienden werkten,
en 't stille dorp, waar eens Spinoza [1]) dacht.

Hier schilderde Israels [2]) zijn vissersmensen.
Mendes da Costa [3]) hieuw er Chris de Wet.
O land van veler daden, veler wensen,
ook òns klein stempel is op u gezet.

De trein raast in de nacht door vele heiden.
Hoe sleurt ons zijn geweld over een brug!
Wij zien de donk're bossen langs ons glijden.
Een slapend dorp . . . Keren wij ooit terug?

De grens. – Een laatste blik naar onz' landouwen.
En niemand staat ons bij in deze nood . . .
Vaarwel! Vaarwel! Het vaderland getrouwe
zijn wij tot in de dood. –

O, zij voorvoelden wel, dat ze nimmer terug zouden keren, al wisten ze niet, wat hun wachtte. Bijna allen zijn om het leven gebracht door gasverstikking en daarna verbrand. De volkomen uitroeiing van alle Joden in Europa was het duivelse doel van de nazi. En dat doel heeft hij grotendeels bereikt.

En het bleef niet bij wegvoering van Joden. Er kwam een oproep voor beroepsofficieren van ons gedemobiliseerde leger om zich op bepaalde plaatsen te melden. Daarna zouden ze dezelfde dag weer naar huis kunnen gaan. Jawel, maar plotseling kwamen ze tot de ontdekking, er ingelopen te zijn. De Duitsers hielden hen vast, stopten hen in treinen en voerden hen naar Polen, naar kampen voor krijgsgevangenen! Daarna kwam er een bevel, dat alle beroeps- en dienstplichtige militairen van ons vroegere leger in krijgsgevangenschap moesten en zich daartoe moesten melden. De reden lag voor de hand: de vijand wilde voorkomen, dat onze soldaten bij een mogelijke inval van de geallieerde legers zich ook tegen de Duitsers zouden keren.

Dit bevel verwekte veel beroering in het land. Niet melden! was het wachtwoord van onze verzetsbladen. Niet melden! luidde de raad van onze regering in Londen. Wederom braken er in bijna alle provinciën proteststakingen uit. Vooral de Friese boeren weerden zich, ze weigerden alle leveranties aan de bezetters. Het hoofd van de Duitse politie, Rauter, nam onmiddellijk de strengste tegenmaatregelen. Hij arresteerde in het wilde weg duizenden mensen, liet er honderden doodschieten, stakende werklieden en leiders van bedrijven, boeren, doktoren, predikanten, en

[1]) Een wijsgeer uit Den Haag. [2]) Een schilder. [3]) Een beeldhouwer.

wederom brak het schrikbewind binnen enkele dagen het opgelaaide verzet. De stakingen verliepen. Velen meldden zich voor krijgsgevangenschap aan, omdat ze geen uitweg zagen, uit vrees ook voor de bedreiging met zware straffen. Om dezelfde redenen meldden anderen zich voor arbeid in dienst van de vijand. Ze waren dan verzekerd van een goed loon, verstrekking van extra levensmiddelen, en hadden voorlopig geen last van de Duitse politie. De gezinnen der gehuwde krijgsgevangenen kregen onderstand uit de staatskas.

Maar ook waren er velen, die al die tijdelijke en stoffelijke voordelen afwezen en weigerden zich voor wat ook bij de vijand of het arbeidsbureau te melden. Zij doken onder en verdwenen in het steeds groter wordende leger der gezochten. Het was een gevaarlijk leven, elke dag, elke nacht kon men gevonden en aangehouden worden. Toch verkoos men dit boven de dienst aan de vijand. –

En onbekende dichters moedigden hun volk aan, te volharden in het verzet.

Houd moed, mijn dierbaar vaderland,
versaag niet in de nood!
Eens zal het uur der wrake slaan.
Eens breekt de dag der vrijheid aan,
waarvoor uw zonen zijn gegaan
tot in de heldendood.

Eens, eens! Weinigen twijfelden meer daaraan. In 1942 snoefde de Duitse propaganda nog: Duitsland wint op alle fronten! Men kon het lezen op grote spandoeken over de straten. En inderdaad waren 's vijands legers nog steeds in de aanval en doorgedrongen tot de Wolga en de Kaukasus en in Afrika tot de grens van Egypte. Zijn onderzeeërs zaten in de Middellandse zee, in de hele Atlantische oceaan, tot in de Westindische wateren en boorden honderden schepen in de grond. Langs Europa's westkust, van de Noordkaap tot de Pyreneeën had hij de Atlantische wal gebouwd, een fortenmuur van staal en beton met zwaar, met ver dragend geschut er in. Was die muur ooit te doorbreken? De hele lange kust was beschermd door mijnenvelden, daarachter lagen, tot diep het land in, allerlei versperringen en bunkers. Ook onze westkust, van de Wadden-eilanden tot Breskens, was één linie van bunkers, gebouwd door onze eigen arbeiders in dienst van de vijand. Daarvoor liet hij honderden huizen, hele straten, strandboulevards van onze zeedorpen afbreken; de bewoners moesten maar zien, hoe ze elders in het land onderdak kregen. De ellende nam toe; de voedselrantsoenen werden steeds kleiner; er was gebrek aan kleding, schoeisel, steenkolen en hout. Veel goederen en voedselvoorraden, vooral granen, vlees, vet en boter verdwenen in de zwarte handel en waren alleen tegen hoge prijzen te koop.

En toch, ondanks het klimmen van de nood en het gebrek, liet ons volk de moed niet zinken. Te land mocht de vijand nog zo sterk zijn, in de lucht werd hij maand na maand zwakker. Dat zagen wij overdag, wanneer de geallieerde eskaders boven ons land verschenen en de vliegvelden bombardeerden; dat hoorden we des nachts, als uren lang de vliegtuigen hoog over ons land ronkten om de steden, fabrieken en havenwerken in Duitsland in puin te gooien. De luchtoorlog maakte ook hier slachtoffers, dat kon niet anders. Er kwamen altijd bommen naast de doelen terecht, in steden en dorpen, en dan gingen er woonhuizen aan en betreurden wij doden en gewonden. Amsterdam-Noord, maar vooral Den Haag en Rotterdam hebben van de Engelse bombardementen veel geleden. Vlissingen werd herhaaldelijk aangevallen. Ook de fabriekssteden in Twente liepen ernstige schade op.

Door het afweervuur, luchtgevechten of motorstoornis, stortten veel vliegtuigen neer. Konden de vliegers zich dan met valschermen redden, dan deden ze hun best,

niet in Duitse handen te vallen. Overdag was dat niet makkelijk, want Duitsers zaten bijna overal; bovendien hadden zij hun Nederlandse hulptroepen, de zogenaamde Landwacht. Maar 's nachts was er wel een goede kans, ergens op het platteland onder te duiken, en bijna overal vonden zij mensen, die hen van burgerkleding voorzagen en voorthielpen van het ene adres naar het andere, want wij hadden een geheime organisatie voor hulp aan geallieerde vliegers. Onder geleide van moedige jongemannen of meisjes, voorzien van valse passen, gingen ze dan over België, Frankrijk, Spanje en Portugal naar Engeland terug. Honderden piloten zijn op deze wijze uit ons land gered, maar tientallen mannen en vrouwen, die hen verborgen of op enigerlei wijze geholpen hadden, werden later door de Duitse politie gevat, doodgeschoten, of stierven in een Duits concentratiekamp.

Tegen het einde van 1943 kwam er pas een duidelijke kentering in de oorlog. In Noord-Afrika en Rusland werden de Duitse legers geslagen en teruggedrongen. Amerikanen en Engelsen, onder bevel van maarschalk Montgomery, rukten in Italië op. Dit was het eerste land, wat zich aan de geallieerden overgaf, maar het was bezet door een sterk Duits leger en dit streed voort. In 1944 was Duitsland overal in de verdediging. Onze hoop was gericht op een geallieerde landing in West-Europa. Waar zou die plaatshebben, in Nederland, België of Frankrijk? Machtige legers en transportvloten lagen er voor klaar, dat wist ieder, maar wáár ze ingezet zouden worden, bleef natuurlijk geheim.

Montgomery

De Duitsers hielden er rekening mee, dat de geallieerden de Zeeuwse en Zuidhollandse wateren konden binnendringen om Rotterdam te veroveren. Daarom zetten ze reeds in Maart 1944 Schouwen en Duiveland onder water; Goeree-Overflakkee, Beijerland, Voorne en Putten troffen een gelijk lot. Boomgaarden werden omgekapt. Vóór men de zeesluizen openzette, evacueerde men de bevolking. Op de drooggebleven, hooggelegen plaatsen nestelden de Duitsers zich in hun bunkers achter uitgestrekte mijnenvelden. De eilanden waren voor hen nu makkelijker te verdedigen en onbruikbaar geworden voor de landing van vliegtuigen en valschermtroepen. Dat al het vruchtbare bouwland nu verwoest was en niets meer opleverde, deerde de vijand niet.

In April van hetzelfde donkere jaar hielden ondergrondse strijders des nachts een auto aan op de straatweg van Arnhem naar Apeldoorn, bij de Woeste Hoeve. Ze wilden zich van de auto meester maken. Er ontstond een vuurgevecht met Duitse officieren, die er in zaten. De auto werd met kogels doorzeefd. 's Morgens vonden de Duitsers de auto met de lijken der getroffenen. Er lag ook nog een zwaar gewonde in: het was Rauter, de gehate en gevreesde Duitse politie-generaal.

Die aanslag moest bloedig gewroken worden. De daders kon men niet vinden. Toen dreef men maar 120 onschuldige Nederlanders bijeen, lukraak gegrepen uit gevangenissen of zomaar van de weg, vrouwen, mannen, die op zoek waren naar voedsel. Men voerde ze naar de plaats, waar de aanslag was gepleegd. Omwonenden en toevallig langskomende fietsers dwong men, bij de terechtstelling toe te zien.

De 120 rampzaligen, opgesteld in drie groepen van 40, werden doodgeschoten. Hun lijken bleven een hele dag aan de weg liggen.

Zo raasde het schrikbewind van de nazi's in het land voort, heviger dan te voren. Hun woede over de komende nederlaag kende geen enkele grens van recht of menselijkheid meer. Terwijl duizenden Nederlandse arbeiders uit de brandende Duitse steden vluchtten en bij grote troepen over onze grenzen naar huis zwierven,

Razzia

hield men hier nog drijfjachten in steden en dorpen op alle jongens en mannen van 16 tot 50 jaar en voerde hen bij drommen naar het oosten, voor graafwerk ten behoeve van de Duitse verdediging. De chaos werd met de dag groter. De geallieerde vliegers beschoten alle vervoer langs de wegen, ook de stations en rijdende treinen, bombardeerden spoorbanen, gebouwen en huizen, waar Duitsers ingekwartierd waren; bij dag en bij nacht ronkten de eskaders over ons land, en maakten van Duitsland een hel van vuur, een ruïne van puin.

Uit alles bleek, dat er spoedig iets gebeuren ging, iets machtigs, wat het oordeel over Hitlers rijk zou voltrekken, en ons van zijn schrikbewind zou verlossen.

XXXIII. HET DAAGT

Eindelijk, eindelijk kwam de dag, *de* dag, waarnaar de onderdrukte volken van West-Europa jaar op jaar uitgezien hadden. De geallieerden voerden onder de Amerikaanse generaal Eisenhower een landing uit op de kust van Normandië en streden op Franse grond. Het was de 6e Juni 1944. De heuglijke tijding ging van mond tot mond: de *invasie* in het westen, waarvan wij de bevrijding verwachtten, was een feit. De Atlantische wal was doorbroken. En al kostte het een maand van harde strijd en enorme offers aan mensen, eer de legers voldoende ruimte hadden om zich te ontplooien, daarna ging de opmars door Frankrijk zeer snel. De stoot door België van zuid naar noord, de bezetting van Brussel en Antwerpen ging nog sneller. In een paar dagen rolden de tanks het land door. Was er nog wel Duitse tegenstand? Het scheen, dat de weg naar Nederland openlag.

Eisenhower

Begin September ging de blijde mare door het land: „Maastricht in Amerikaanse handen!" De eerste stad bevrijd! Op 4 September klonk door de radio: „Breda bevrijd!" ... De wildste geruchten over een snelle opmars naar Dordrecht en Rotterdam veroorzaakten hier uitbundige blijdschap, maar ontsteltenis en paniek bij Duitsers en hun knechten, de N.S.B.-ers. Men dacht niet anders, dan dat het Duitse leger alle verzet opgegeven had en de aftocht naar Duitsland begonnen was. Seyss Inquart met zijn staf van hoge Duitse ambtenaren verliet inderhaast Den Haag en verhuisde naar het oosten des lands. De wegen waren vol wegtrekkende militaire colonnes. De Nederlandse nazi's, bang voor de wraak van het volk, pakten hun koffers en vluchtten met hun beschermers mee. Waarheen? Voorlopig naar onze oostelijke provincies. Een groot aantal van hen vond onderdak in het kamp Westerbork, waar zij in de voorgaande jaren zoveel Joden heengebracht hadden. Die 5e September 1944 – het was een Dinsdag – heette nadien de dolle Dinsdag, omdat alle nazi's toen inderdaad het hoofd kwijt waren.

En toch was het alles loos alarm, want – Breda was níet genomen. Slechts een kleine Britse verkenningsafdeling had die stad bereikt. Dit bericht was naar Londen

doorgegeven en over de radio omgeroepen. Maar de enkele tanks waren weer teruggekeerd. De hoofdmacht kon niet volgen en stuitte in het noorden van België bij het Schelde-kanaal op krachtige tegenstand. Het Duitse leger was nog absoluut niet verslagen. Dit oponthoud aan onze zuidgrens werd noodlottig voor de duizenden gevangenen in het concentratiekamp van Vught. Dit kamp, even ten zuiden van 's-Hertogenbosch gelegen, was het grootste Duitse strafkamp in Nederland. Die gevangenen mochten niet bevrijd worden...

Vught – de naam alleen reeds wekte in de bezettingsjaren een rilling van afschuw, vanwege de wreedheden, die daar aan gevangenen bedreven zijn, aan vrouwen en mannen. Duizenden vonden er de dood, hun lichamen werden in ovens verbrand. In de nacht van de 5e September werden bij het appèl vele namen afgeroepen, honderden namen. Men voerde ze in vrachtauto's door de donkere bossen naar een open plek, en daar schoot men ze dood. Daarna werd het kamp ontruimd, het overschot der gevangenen werd naar Duitsland gevoerd: ongeveer 6000, opgepropt in goederenwagons. Velen stikten van benauwdheid, zo nauw hing men tegen elkander. Wie deze jammertocht volbracht hadden, werden gevoerd naar verschillende vernietigingskampen, waar ze omkwamen door honger en mishandeling.

Pas midden September ondernamen de geallieerden een machtige poging tot een snelle bevrijding van ons land. Bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem landden parachutisten en tegelijk rukten tankcolonnes Noord-Brabant binnen. In de grootste spanning volgde heel ons volk de berichten van deze geweldige aanval, die voor het lot van ons vaderland van zoveel betekenis was. Men zag de eindeloze eskaders vliegtuigen blinkend langs een stralende hemel trekken; er was geen Duitse jager in de lucht meer te bekennen, ook geen afweervuur. En dat duurde, dat duurde maar, uren lang, van het westen naar het oosten, en het volk op de wegen kon niet genoeg krijgen van dat indrukwekkende schouwspel. Het gegrom der overtrekkende luchtarmee klonk ons als een bevrijdingslied in de oren.

Diezelfde dag, 17 September 1944, gaf onze regering te Londen het bevel: „Spoormannen, legt uw werk neer!" De volgende morgen reed er geen trein meer in Nederland; hierdoor was de vijand genoodzaakt, al zijn troepen en voorraden met motorvoertuigen over de weg te verplaatsen. De bedoeling van de staking was dus, de geallieerden te helpen door de vijand te hinderen. En ditmaal was de staking zo algemeen, en zo goed georganiseerd, dat de vijand er niets tegen doen kon. Ook kwam hij er niet achter, hoe de lonen geregeld aan al die duizenden stakers uitbetaald werden. En ze wèrden uitbetaald, daar zorgde alweer „de organisatie" voor. In geen enkel ander bezet land kon men tot zulk een nationale staking, zulk een eendracht van verzet komen, als hier.

Intussen was de strijd om een snelle bevrijding van Nederland in volle gang. Eindhoven en Nijmegen vielen in geallieerde handen.

In de Betuwe stond het land onder water, en stuitte men op krachtige Duitse tegenstand. Verder dan het dorp Elst kwam men niet. Nijmegen zelf lag weken lang onder hevig granaatvuur, op beide oevers werd de stad vreselijk geteisterd. Alle pogingen om naar het noorden, naar Arnhem door te breken, faalden. In de omgeving der Gelderse hoofdstad en bij Oosterbeek vochten Engelse en Poolse valschermtroepen om het bezit van de Rijnbrug. Het was een leger van ongeveer 10.000 man, voorzien van moderne wapens. Transport- en zweefvliegtuigen zorgden voor geregelde aanvoer van munitie, voedselpakken, verbandmiddelen en alles, wat een strijdend leger te velde nodig heeft, zelfs jeeps en motorfietsen. Binnen enkele uren was een hele divisie kant en klaar in opmars naar Arnhem langs verschillende wegen. De mensen in de dorpen juichten en staken de vlaggen uit. Bevrijd! De Tommies waren er!

De vijand was volkomen verrast. Troepjes Duitsers werden al gevangengemaakt.

Maar in Arnhem zelf verdedigden de Duitsers de toegangswegen hardnekkig. Toch wist een kleine troep van een paar honderd Britten Arnhem door te komen en het noordelijk hoofd van de verkeersbrug te bezetten. Aan de zuidelijke kant ratelden de mitrailleurs en dreunden de kanonnen der Duitsers. Kleine groepen Britten, die de brug stormenderhand wilden nemen, werden neergemaaid. En de spoorbrug wisten de Duitsers op te blazen. De bogen stortten de Rijn in.

De Britten verschansten zich in de omringende huizen en wachtten op versterkingen. Maar de andere delen der divisie werden opgehouden door de vijand, die zich hersteld had en met tanks, pantserwagens en kanonnen, in allerijl saamgetrokken, de strijd tegen de verspreide afdelingen aanbond. Toen kregen de Britten het zwaar te verantwoorden. Want tanks en grote kanonnen hadden zij zelf niet. Zij moesten zich in de huizen, bossen en struiken nestelen, zich daar verdedigen en — hopen, dat het geallieerde leger van Nijmegen door de Betuwe Arnhem zou bereiken en ontzet zou kunnen brengen. Daarom streed men hardnekkig tegen de Duitse overmacht verder, dag en nacht, zonder rusten.

Tien dagen hielden ze dit uit, in het puin der kapot geschoten huizen. Aanvoer uit de lucht kreeg men niet meer. De vliegtuigen wisten niet meer, waar ze de voorraden moesten uitwerpen, want de afdelingen waren te zeer verspreid. Duizenden sneuvelden of werden gevangengenomen. Ten slotte kregen de resten der troepen bevel, over de Rijn terug te trekken om te trachten, de geallieerde afdelingen in de Betuwe te bereiken. Die aftocht had 's avonds en 's nachts plaats. Zoeklichten van de vijand speurden de rivier af. De boten werden beschoten, maar af en aan bleven de helden doorroeien, heen en weer in de donkere nacht. Een dramatische aftocht, die velen het leven kostte. Slechts 3000 man werden gered.

Arnhem en de omliggende dorpen hadden vreselijk geleden, en er woei geen rood-wit-blauw meer. De onderneming, die ten doel had, heel Nederland snel te bevrijden, was mislukt. De slag bij Arnhem verhinderde de vijand echter, al zijn krachten bij Nijmegen in te zetten, waar de geallieerden wel succes hadden. Behalve de brug over de Waal, was de Maasbrug bij Grave ook veroverd. Het was nog maar een smalle strook dwars door Noord-Brabant, waar de Amerikanen en Engelsen standhielden, en er moest hard gevochten worden om de weg naar de rivierbruggen te behouden en de strook te verbreden. De Duitsers trokken hier al hun troepen uit België samen en voerden hevige tegenaanvallen uit. Eindhoven had zelfs nog een nachtelijk luchtbombardement te verduren. Om de Peeldorpen en de toegangswegen tot Limburg, om de zuivering van heel Noord-Brabant tot aan de Maas en het Hollands Diep is maanden lang gestreden. Doordat de Duitsers alle bruggen, ook de belangrijke Moerdijkbrug opbliezen en uitgestrekte gebieden onder water zetten, konden de geallieerden niet snel oprukken en Holland boven de rivieren niet bereiken. Hun aanvalsplannen moesten geheel gewijzigd worden.

Allereerst moest de haven van Antwerpen gebruikt kunnen worden voor de aanvoer van alles, wat de Amerikanen en Engelsen nodig hadden. Maar de Duitsers beheersten nog steeds de toegang tot Antwerpen, de Schelde. Van Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren hadden ze machtige bolwerken gemaakt, en de Schelde zelf met mijnen versperd. Weken lang worstelden de Canadezen in Belgisch- en Zeeuws-Vlaanderen om de sterke Duitse stellingen te veroveren. Ze moesten de dorpen in puin schieten en ze één voor één, soms straat voor straat van vijanden zuiveren. Breskens, een vesting van beton en staal in de Atlantische wal, werd verschrikkelijk geteisterd door het kanonvuur, eer het genomen werd. Honderden burgers, die dekking zochten in kelders en schuilplaatsen, werden tijdens deze gevechten gedood.

Om de vijand van Walcheren te verdrijven, bombardeerde de Engelse luchtmacht eerst de Westkapelse zeedijk kapot. Door de grote gaten stroomde het zeewater

binnen en zette bijna het hele eiland blank. Op 1 November 1944 begon de algemene aanval uit het oosten, zuiden en westen. Van Zuid-Beveland, dat reeds bevrijd was, bestormden de Canadezen de Sloedam. Van Zeeuws-Vlaanderen staken amphibievoertuigen en boten de Schelde over naar Vlissingen. En terwijl een Brits slagschip onder dreunend geweld met zijn kanonnen de Duitse stellingen beukte, en duikbommenwerpers onafgebroken de bunkers bombardeerden, voeren honderden landingsvaartuigen vol soldaten door het dijkgat het eiland binnen. Zo kwamen zij achter de kuststellingen en konden die nu in de rug aanvallen. De Duitsers, die door het water totaal ingesloten waren, verdedigden zich hardnekkig. Met hun geschut brachten ze tal van boten tot zinken.

Duizenden Canadezen en Polen lieten hier het leven. Om elke bunker en duinstrook moest hard gevochten worden. De verovering van Walcheren eiste de hoogste offers. Langzaam wonnen de geallieerden terrein. Op 6 November bezetten zij Middelburg; op 11 November werd de laatste tegenstand in het noorden van het eiland gebroken.

Zeeuwen roeiden naar hun verdronken huizen en staken de vlag uit het bovenraam. Wat er van hun eiland moest worden, wisten ze op dat ogenblik niet, want het was al zee en verwoesting, wat zij zagen. Maar hun eiland was bevrijd en dat was de hoofdzaak! Luctor et emergo, ik worstel en kom boven – het oude devies van het Zeeuwse wapen was opnieuw werkelijkheid geworden.

Mijnenvegers ruimden de versperringen in de Schelde op, en spoedig voeren de eerste transportschepen naar de haven van Antwerpen. De legers in de Ardennen en Brabant konden nu veel sneller bevoorraad worden van uit deze prachtige Belgische haven dan langs de toevoerwegen door Frankrijk.

Direct na de bevrijding van zuid-Nederland boden onze jonge mannen hun diensten als vrijwilliger aan. Het Nederlands legioen uit Engeland, de Irene-brigade, had reeds deelgenomen aan de strijd in Frankrijk en Vlaanderen. In bezet Nederland, in alle provinciën, waren geheime corpsen der *B*innenlandse *S*trijdkrachten, bij afkorting de B.S. genoemd. Zij ontvingen wapens en munitie van Engelse vliegtuigen. Deze wisten precies de plaatsen, waar de wapens uitgeworpen moesten worden, want door geheime zendstations was er een geregelde berichtendienst tussen de B.S. en Engeland. Dit uitwerpen van wapens gebeurde natuurlijk alleen des nachts. Het ophalen en het verbergen er van was hoogst gevaarlijk werk, want als de Duitsers of de Landwacht iemand met een wapen aantroffen, of bij huiszoeking wapens vonden, volgden er zeker doodvonnissen. De B.S. voerden geen oorlog op eigen houtje, maar ontvingen bevelen en opdrachten van de geallieerde commandanten, met wie ze in verbinding stonden. Ze kwamen vooral in actie bij nadering der bevrijdingslegers om die te helpen. En na de bevrijding van het Zuiden deden zij in de harde winter van 1944 op 1945 dienst als bewakingstroepen aan de Maas. Uniformen droegen zij nog niet, en op hun klompen hadden ze weinig weg van soldaten, maar ze voerden menigmaal gevechten met sterke Duitse patrouilles aan het rivierfront, waar zij in die koude maanden veel ontbering leden.

Noord-Nederland ging weer de herfst in, zonder bevrijd te zijn. Honderdduizenden bewoners uit Limburg en de Gelderse plaatsen, die in de gevechtsgebieden lagen en onbewoonbaar waren geworden, moesten naar het noorden verhuizen, en bij andere mensen inwonen. Velen van hen hadden alles verloren, hun huis, hun inboedel en kleren. Wat deze vluchtelingen leden, te voet zwervende langs de wegen, of opgepropt in open karren, is niet te beschrijven. Uit de verlaten woningen roofden de Duitsers alle have en goed en transporteerden het naar Duitsland. Zo heeft de geëvacueerde bevolking van Arnhem, die op Duits bevel de stad moest verlaten, zijn huisraad grotendeels verloren. De berooide mensen vonden in de meeste gevallen

Binnenlandse strijdkrachten

op het platteland onderdak, waar ze ten minste beter gevoed konden worden dan in de steden. Onze boeren zorgden goed voor hen.

In het begin van October 1944 gebeurde er iets verschrikkelijks met het Veluwse dorpje Putten. Daar werden op een nacht een paar Duitse officieren in een auto doodgeschoten. Wie het gedaan hadden, wist men niet. Er kwamen Duitse soldaten, die alle uitgangen van het dorp afsloten. De politie riep alle mannen en vrouwen op, in de kerk te komen. De soldaten dreven de mannen uit de omgeving naar het dorp. Na enige tijd mochten de vrouwen vertrekken; de mannen van 18 tot 50 jaar hield men vast, behalve natuurlijk de N.S.B.-ers en andere Duitsgezinden. Daarna staken de Duitsers ruim 100 huizen, met inboedel en al, in brand door er bommen in te smijten. 650 mannen voerde men eerst naar het concentratiekamp in Amersfoort en van daar per trein naar Duitsland, waar ze in vernietigingskampen bijna allemaal doodgehongerd zijn.

Omstreeks die tijd voerde men alle gevangenen uit Amersfoort naar Duitsland, omdat de vijand vreesde, dat ze hier spoedig bevrijd zouden worden. Ook van hen zijn de meesten nooit teruggekeerd. Onafgebroken ging de nazi voort met het vermoorden van gijzelaars en gevangenen; met razzia's op jongens en mannen; met het vorderen van vee en voedsel; met het wegslepen van machines uit fabrieken; met het vernielen van onze havens, het opblazen van installaties en bruggen.

Weer werd het winter voor onbevrijd Holland, een lange, bange winter. Er was geen electrisch licht meer, geen gas, geen kolen en nagenoeg geen eten. De mensen zaagden in donker de bomen uit bossen en lanen, sjouwden de stukken naar huis, om ten minste wat brandhout te hebben. Ze braken het houtwerk uit de leegstaande huizen, deuren, kozijnen, trappen, balken en vloeren. 's Avonds zat men bij een kaarsje, een oliepitje, àls men een beetje petroleum rijk was. De meeste mensen gingen van de kou en honger vroeg naar bed.

Bijna alle winkels waren gesloten. Er was toch niets meer te krijgen. En wanneer er wat bij de bakkers, kruideniers of groentenhandelaars was, stonden de mensen

Hongertocht

uren lang in weer en wind, in lange rijen op hun beurt te wachten. En wat kreeg men dan op zijn bonnen? Een half broodje per week, dat was een sneetje per dag. Aardappels 1 kilogram per week. Geen vlees, geen boter, geen vet, niets. Het volk uit de steden zwierf over het platteland, bedelend bij de boeren om een boterham, een flesje melk, een paar aardappelen, een beetje rogge of tarwe. Men at suikerbieten, veewortels en bloembollen. Met karretjes, kinderwagens, of fietsen zonder banden trok men er op uit, naar het noorden en naar het oosten, over de IJsel. De wegen daarheen waren vol eindeloze stoeten, vrouwen, kinderen en mannen, zwoegend door de sneeuw. 's Nachts sliepen ze bij de boeren in het hooi, of in de scholen, die toch niet meer gebruikt werden. Aan onderwijs werd niet meer gedacht. Er was immers geen brandstof om de lokalen te verwarmen, en de onderwijzers durfden niet naar school, uit vrees, opgepakt te worden. Op de weg was geen man veilig; hij kon elk ogenblik aangehouden en meegenomen worden. Vandaar dat zoveel vrouwen en kinderen er op uittrokken.

In die *hongerwinter*, die laatste oorlogswinter, steeg de nood zo hoog, dat velen geen kracht meer hadden er op uit te gaan. Honderden mensen, vooral ouden van dagen en jonge kinderen, stierven aan ondervoeding. En anderen zonken uitgeput van ontbering op hun tochten, hun wekenlange voetreizen, aan de weg neer. De boeren deden wat zij konden. Zij gaven, verkochten, ruilden, waren herbergzaam. Door hun hulp hebben ze honderdduizenden stedelingen het leven gered. De meeste Nederlandse landbouwers hebben hun plicht verstaan, en gedaan, wat de koningin door de radio aan hen vroeg: „Geeft, geeft, en helpt de stedeling, zoveel in uw vermogen is!"

Wat heeft men die maanden in het vrije zuiden meegeleefd met het benarde noorden! Er werden inzamelingen gehouden en pakjes gemaakt, en dat deden de Brabanders en Limburgers heus niet van hun overvloed, want zoveel hadden ze ook niet. Recht vrolijk was men daar nog niet, zolang het noorden nog zuchtte in nood en verdrukking. Enkele dagen zijn er geweest, dat het zuiden waarlijk feest heeft gevierd. Dat was in Maart 1945, tijdens een tiendaags bezoek der koningin aan de drie zuidelijke provinciën.

Eens had zij voor radio-Oranje een vers, een gebed van de dichter Muus Jacobse voorgelezen:

> „Maar als ik leven mag tot de bevrijding,
> en juichen op het overwinningsfeest,
> God, doe mij dan dit weten: wat voorbijging
> aan nood en leed, is niet vergeefs geweest".

Die bede was thans voor haar en haar vrije onderdanen in het zuiden verhoord. In het dorpje Eede, bij Aardenburg, overschreed zij de grens, die met een krijtlijn was aangegeven. Het plaatsje had erg geleden tijdens de zware gevechten om de herovering van Zeeuws-Vlaanderen. Er stonden een paar honderd arbeiders, boeren met hun vrouwen en kinderen. Ze waren zo ontroerd, dat ze niet konden juichen of zingen. Ze wuifden met tranen in de ogen, toen ze hun vorstin langs hen zagen gaan. Ouder, veel ouder, vergrijsd was zij geworden in die vijf jaren. Hoe dikwijls hadden zij naar haar stem geluisterd in die jaren. „Eens komt de dag . . ." En nu was het *de dag*. Oranje en Nederland waren weer herenigd.

In Zeeland was het een tocht door puinhopen en water, dat nog over Walcheren golfde. In Noord-Brabant, dat minder geleden had, was de bevolking bij het weerzien uitgelaten van blijdschap. Verder bezocht de koningin Maastricht, de eerst bevrijde stad des lands, en de mijnwerkers van Heerlen, die al weer aan het kolendelven waren. Roermond en Venlo, steden, die een half jaar in de frontlijn gelegen hadden, zagen er ontzettend uit, vooral Venlo, dat dertien maal zwaar gebombardeerd was, en pas op de 1e Maart 1945 bevrijd werd. Zo taai was hier de Duitse tegenstand.

Het kostte de geallieerden nog maanden van harde strijd, eer ze ten oosten van Nijmegen doorbraken. Daarna rukten ze snel op en veroverden in tien dagen geheel oost- en noord-Nederland. Het waren de Canadezen en Polen, die hier de bevrijding bevochten. Om de stad Groningen, waar de Duitsers en Nederlandse nazi-troepen zich in de huizen verschanst hadden, is een paar dagen hard gestreden. Vooral het centrum der stad werd ernstig gehavend door granaatvuur en branden. In Friesland boden de Duitsers nagenoeg geen tegenstand.

Omstreeks midden April begonnen de Canadezen aan de verovering van de Veluwe. Op twee plaatsen, ten zuiden van Zutphen en bij Westervoort, staken zij de IJsel over en stootten door naar Barneveld en Harderwijk. Bij Apeldoorn en het dorpje Otterlo kwam het met afgesneden vijandelijke troepen tot zware gevechten, maar in vier dagen was de hele Veluwe tot de Gelderse vallei bevrijd. Toen stonden de Canadezen voor dezelfde verdedigingslinie als de Duitsers in de Meidagen van 1940. Van Rhenen tot Bunschoten was het terrein onder water gezet, daarachter lagen honderden bunkers en loopgraven.

Het Duitse leger in de vesting Holland, onder bevel van generaal Blaskowitz, was nog 300.000 man sterk, en was bereid zich tot het uiterste te verdedigen. De oude Hollandse waterlinie was geweldig versterkt, en daarachter in Noord- en Zuid-Holland, tot in de duinen toe, waren vestingwerken. Onder alle bruggen van enig belang lagen

de dynamietladingen gereed. De dijk van de Wieringermeer ging de lucht in, de prachtige, vruchtbare polder stroomde meters diep onder het zeewater. De bewoners moesten inderhaast de vlucht nemen; veel jonge mannen, die bij de boeren ondergedoken waren, moesten nu wel voor de dag komen, en werden door de Nederlandse landwachters opgewacht en vermoord. Nog woedde de terreur in al zijn hevigheid. En nu de mensen er niet meer op uit konden om voedsel uit de andere provincies te halen, werd de honger al nijpender.

Er moest voedsel komen, *hoe dan ook*. Onze regering in Londen was geheel op de hoogte van de noodtoestand in het onbevrijde Holland. Al een jaar en langer lagen er enorme voorraden eten klaar. Via het bevrijde zuiden waren ze al opgevoerd tot de frontlinie bij Wageningen. Holland begreep maar niet, dat de Canadezen zo lang voor de Gelderse vallei bleven, en er niet alles op zetten om zo snel mogelijk Holland te veroveren. Er werd nauwelijks meer geschoten. Het was stil aan het „front".

Waar was het wachten op? Op de volledige overgave van Duitsland. Want daar was de beslissing al gevallen. Russen, Amerikanen en Engelsen hadden de laatste tegenstand gebroken. Berlijn was veroverd. Hitler had zich doodgeschoten. De Britse generaal was reeds in gesprek met Duitse generaals over het staken van de strijd. Dat was de reden, waarom de Canadezen de vesting Holland niet aanvielen. Het zou hun zware offers aan mensen gekost hebben, en onze steden en dorpen zouden verwoest zijn. Want al hadden de Duitsers geen vliegtuig en nauwelijks luchtafweergeschut meer, en al waren ze hier geheel afgesneden en ingesloten, ze hadden bewezen, zich ook zonder bescherming uit de lucht lang te kunnen verdedigen en waren ook van plan, dit in de machtige watervesting Holland te tonen. Om de verwoesting, de ruïnering van een land bekommerden ze zich niet. Hun eigen land was immers ook een puinhoop.

Voedsel...

Wel waren ze bereid, over de voedselvoorziening van de bevolking te praten met afgevaardigden van de geallieerden. Eind April viel er een beslissing, een daad. Op een morgen zagen de mensen honderden vliegtuigen aankomen. Dat hadden ze wel meer gezien, maar dan vlogen ze hoog en werd er op geschoten. Ditmaal vlogen ze laag en werd er niet op geknald. En wat gebeurde? Op bepaalde plaatsen vielen er onder uit de vliegtuigen almaar *kisten*, het regende, regende kisten, en dat ging maar door, uren achter elkaar, want telkens kwamen er andere rijen vliegtuigen. Het volk klom op de daken en wuifde en jubelde, uitzinnig van vreugde, naar boven. Uit de raampjes der vliegtuigen zag men armen zwaaien, of het geen oorlog meer was!

Wàs de oorlog dan nog niet uit? Neen, nog niet, maar de honger was voorbij. Want in die kisten zat voedsel, verpakt in blikken: biscuits, vlees, soep, meel, chocola! Veel kinderen hadden nog nooit chocola geproefd. En dat alles kwam zomaar uit de lucht gevallen, als een wonder van redding. En het wàs ook een wonder; de mensen huilden van blijdschap en dankbaarheid.

Hoe was dat gegaan? Onze regering te Londen had herhaaldelijk aangedrongen op snelle hulp voor het hongerende Westen van Nederland. Persoonlijk vroeg de koningin aan de Engelse koning en de president van Amerika, alles te doen, om ons volk spoedig te helpen. Toen vond onze regering ten slotte dit middel: voedsel met vliegtuigen aanvoeren. Met de Duitsers hier kwam men overeen, op welke plaatsen het voedsel uitgeworpen zou worden. De distributiedienst zorgde voor een vlugge, ordelijke verdeling. Enkele dagen later kwamen lange rijen vrachtauto's van Wageningen naar het westen; dit waren geallieerde voedseltransporten, die eveneens met goedvinden van de Duitsers plaatshadden. Ze reden over de Grebbeberg, waar zoveel graven zijn van onze soldaten, die daar in de Meidagen van 1940 sneuvelden bij de verdediging van het land, en verder langs de Driebergse straatweg, naar de steden.

De hongerwinter was voorbij. Maar nog heviger hongerde het volk naar één ding: de feitelijke bevrijding. En die kwam maar niet. Weer werd het Mei, de eerste, de tweede – de dagen kropen. En van nu af gebeurde er elke dag iets bijzonders, iets groots. De 3e Mei kwamen de koningin en prinses Juliana per vliegtuig op Gilze-Rijen aan, en betrokken een buitenverblijf in de omgeving van Breda. De 4e wist iedereen in Holland al, dat de afgevaardigden van het Duitse opperbevel in de tent van de Britse generaal Montgomery tot de onvoorwaardelijke overgave hadden besloten. Binnenshuis begon Holland al het bevrijdingsfeest, maar gevlagd mocht er nog niet worden. De 5e Mei tekenden de Duitsers het verdrag der overgave, ook van de vesting Holland. Minister-president Gerbrandy bevestigde het door radio-Oranje: „Landgenoten! De onderdrukking is geëindigd. Gij zijt verlost. Beloond is de moed van onze land-, zee- en luchtmacht en de volharding onzer koopvaardij. Bekroond is de taaiheid der mannen en vrouwen van het verzet. Gezegend is de standvastigheid, waarmee ons volk de verdrukker heeft weerstaan. Met eer versierd is het beleid onzer vorstin, die na vijf bittere jaren weer met ons volk is herenigd. Gij zijt vrij om onze staatsinstellingen te doen herleven. Gij zijt vrij om u voor te bereiden op de enorme taak, die u wacht: het lijden van de millioenen Inheemse rijksgenoten en de 280.000 Nederlanders in Nederlands-Indië schreit ten hemel. Luisteraars in Oost en West, het moederland is vrij! Leve onze vorstin! Leve het koninkrijk der Nederlanden!"

De 6e Mei tekende Blaskowitz te Wageningen, in tegenwoordigheid van prins Bernhard, de overgave van de vesting Holland. De 7e Mei – intocht der Canadezen. Vrijgelaten werden onze mannen van het verzet, die nog in gevangenissen zaten. Holland was één vlaggenzee. Daardoor rolden de eindeloze tank- en motorkolonnes van het bevrijdingsleger, vol vlaggen en bloemen, vol ook met onze kinderen, die mee mochten rijden. De dichter Fedde Schürer zong van dit uur:

> „Zij kwamen van over de oceaan.
> Zij waagden hun bloed en hun leven.
> Zij hebben in stormen van kogels gestaan,
> om ons weer de vrijheid te geven.
> Waait vlaggen en wimpels nu hoog in de wind,
> waar eindlijk – *God is geprezen!* –
> verdrukking verplet wordt en vrijheid begint.
> En leve de Canadezen!"

De 9e Mei stroomden de kerken vol in alle plaatsen. Lof- en dankpsalmen klonken bij dreunend orgelspel. Maar velen konden niet meezingen, en weenden. Ze weenden van vreugde – en treurden tegelijk om zoveel dierbaren, die deze

grote dag niet meer beleefden. Vrij, vrij waren wij, maar hoe hoog was de prijs geweest.

De 10e Mei, — het was Hemelvaartsdag —, bij stralend lenteweer, kwam de koningin in het bevrijde noorden, langs dezelfde weg, als de troepen waren gekomen: langs het soldatenkerkhof van de Grebbeberg. En waar zij ook kwam, hetzij in zwaar getroffen plaatsen of in andere, die er goed afgekomen waren, viel telkens te midden van het feestgedruis een stilte, de stilte der eerbied, wanneer zij een krans neerlegde op vele plaatsen, waar de gevallenen, de slachtoffers der tirannie, herdacht werden.

„Gij doden, die de dag niet meer beleeft,
voor ons door uw heldhaftig bloed gekocht;
gij, die verbitterd in 't verborgen vocht
en in een kamp of in een kerker bleeft;
o laat het woord, dat uw laatste ademtocht
ontstijgend met uw ziel gestameld heeft,
weer horen, opdat g' ons een teken geeft,
dat zelfs de dood het niet heeft overmocht.
Ziet, 't vlagdoek, dat uw baar niet heeft gedekt,
ontplooit zich boven ons, en 't volkslied, dat
u bleef onthouden, zet zijn klanken in.
En zij verstaan, in d'onze opgewekt,
uw stem in 't feestgedruis van veld en stad:
Leev' Nederland! Leve de koningin!" [1])

Terwijl hier in stad en land de feesten der bevrijding gevierd werden, kwamen uit Duitsland en andere landen de weggevoerde Nederlanders terug: arbeiders, de overlevenden uit de concentratiekampen en de ontslagen krijgsgevangenen. Op hun wagens stonden opschriften, zoals: Terug uit slavernij! — Moeder, hier ben ik weer! — En ook, met de zucht naar vergelding van de misdaden onzer nazi's: We komen Mussert halen!

Maar vele verwanten wachtten vergeefs op de thuiskomst van hun dierbaren, hoorden nimmermeer iets van hen, of ontvingen een doodsbericht. De bombardementen waren ook noodlottig geworden voor veel buitenlandse arbeiders, doch de meeste slachtoffers vonden de dood in de concentratiekampen. Het duivelse doel van de nazi was geweest, alle gevangenen te vernietigen door honger, uitputting, verwaarlozing en mishandeling. Toen de kampen door de geallieerde troepen bereikt werden, verkeerden vele geïnterneerden in zulk een jammerlijke toestand, dat de beste medische hulp niet meer kon baten. Zij beleefden de bevrijding — om kort daarna te sterven. —

Onder de velen, die in ballingschap het leven lieten, behoorde ook de oude staatsman Colijn. Hij was naar Duitsland weggevoerd en stierf er in September 1944, juist op de dag van de grote bevrijdingsaanval in Noord-Brabant en bij Arnhem.

Ja, wel was de vreugde in ons land met rouw en droefheid vermengd. Het getal onzer doden was groot: 210.000. Bijna de helft daarvan waren Joodse Nederlanders. Ongeveer 8 % van onze Joden bleef in leven. In de hongerwinter stierven door ondervoeding in de provincies Zuid-, Noord-Holland en Utrecht 16.000 mensen. 18.000 mannen en vrouwen van het verzet kwamen om het leven. Onze landmacht verloor 4000 man, onze marine 2600. De bombardementen en andere oorlogs-

---

[1]) M. Nijhoff.

handelingen kostten aan 20.000 personen het leven. Van onze mannen der koopvaardij is ongeveer het zesde deel omgekomen, namelijk 1400.

Ten slotte vermelden wij nog, dat van de Nederlandse vrijwilligers in *Duitse* krijgsdienst 3700 man het leven verloren.

Hoevelen er omgekomen waren in de strijd tegen Japan, in Japanse krijgsgevangenschap en concentratiekampen wisten wij toen nog niet...

En onze stoffelijke verliezen? We kunnen gerust zeggen, dat de nazi Nederland heeft leeggeroofd. Hij heeft voor milliarden waarde uit onze fabrieken, mijnen, opslagplaatsen gestolen en bijna al ons spoorwegmateriaal weggevoerd. Er waren 130.000 huizen, gebouwen en kerken verwoest, of ernstig beschadigd. Van onze handelsvloot verloren we meer dan de helft; van onze vissersvloot en onze kostbare Indische K.P.M.-vloot vijf zesde deel. Onze marine leed de zwaarste verliezen, honderd grote en kleine schepen.

Nog eenmaal vertrok prinses Juliana na de bevrijding naar Canada, nu om haar kinderen te halen: Beatrix, Irene en Margriet. In Augustus kwamen ze hier aan, en was het prinselijk gezin te Soestdijk weer herenigd. In verschillende andere landen van Europa was een breuk of verwijdering ontstaan tussen volk en vorstenhuis. Bij ons was de band tussen Oranje en Nederland tijdens de oorlog zo mogelijk nog hechter geworden dan te voren. De wederzijdse trouw was beproefd, gelouterd, en ons volk was er dankbaar voor, dat het hele Oranjehuis weer in ons midden was.

XXXIV. BEVRIJDINGSJAAR — RAMPJAAR

Direct na de bevrijding werd hier het militair gezag ingesteld. Dit had nog geen geregeld leger tot zijn beschikking, maar wel de Binnenlandse Strijdkrachten, de mannen van het verzet, die verspreid zaten in bijna alle plaatsen van ons land. Zij kregen opdracht, de Nederlandse nazi's te arresteren, mannelijke en vrouwelijke, en verder een massa andere burgers, die op de ene of andere wijze met de vijand geheuld en samengewerkt hadden.

Door de radio was aan de bevolking bekendgemaakt, geen eigen rechter te spelen, geen persoonlijke wraak te nemen op verraders en andere Duitsgezinden, maar de arrestatie en bestraffing van hen over te laten aan het wettig gezag. En daar heeft het volk naar geluisterd, omdat het geloofde, dat er *recht* gedaan zou worden, streng en snel; het heeft zich daarom beheerst en ordelijk gedragen. De arrestaties zijn in het algemeen ordelijk verlopen. Er zijn ook ruwheden bedreven door de B.S.-ers, maar hoe wreed waren zij zelf door de nazi's vervolgd! Tot op de laatste dag, vóór het binnenrijden der Canadezen, schoten de Nederlandse nazi-troepen, te zamen met

Aftocht der Duitsers

de Duitsers, nog onze mensen neer; op 7 Mei mitrailleerden ze nog een blijde, niets vermoedende menigte in de hoofdstad op de Dam, er vielen tientallen doden en gewonden. En hoeveel onschuldige mensen waren niet het slachtoffer geworden van het verraad door eigen landgenoten! Dat de B.S.-ers geen korte metten hebben gemaakt met hun doodsvijanden, de landverraders, kwam alleen, doordat ook zij geloofden in een strenge en snelle vergelding der gruwelijke misdaden door de aardse rechter. Over een slechte behandeling hadden de meeste gevangenen niet te klagen. Ze werden in kampen bewaakt, kregen voldoende te eten en moesten wachten op hun berechting. Dat duurde lang, zeer lang, omdat er zoveel waren en precies onderzocht moest worden, wat ieder gedaan had. En daarbij bleek, dat er ook onschuldigen opgepakt waren.

De Canadezen zorgden voor de 300.000 Duitse krijgsgevangenen. Het grote leger werd ontwapend en over Noord-Holland, Friesland en Groningen naar noordwest-Duitsland afgevoerd. Dagen lang trokken de lange colonnes te voet over de wegen, door de feestvierende steden en dorpen. Een last was van de burgers afgevallen, hun blijdschap over de verlossing was overstelpend. Hoe dikwijls hadden ze het tijdens de bezetting gezegd:

„Ik snak naar de dag, dat de laatste Germaan,
zonder *sieg*, zonder *heil* naar zijn heimat zal gaan!"

En nu zagen ze het voor hun ogen gebeuren. Maar ook bij deze aftocht gedroeg ons volk zich waardig; het onthield zich van gejouw, gespot en liet zich niet in met demonstraties tegen de vijand, die hen vijf jaar verdrukt had.

Een aantal krijgsgevangenen werd hier gehouden voor het opruimen van de vele zee- en landmijnen.

Er moest een nieuwe regering komen, want al tijdens de bezetting was bekendgemaakt, dat het Londense ministerie-Gerbrandy na de bevrijding van Nederland zou aftreden. De koningin benoemde ditmaal niet één, maar twee formateurs, om een ministerie te vormen. Het waren Schermerhorn en Drees, twee socialisten. In Juni gelukte het hun, een ministerie samen te stellen. Minister-president werd Schermerhorn. De nieuwe regering bestond hoofdzakelijk uit roomsen en socialisten. De vroegere protestantse staatkundige partijen waren van deelneming aan de landsregering uitgesloten, en dit stelde velen teleur, die een nationale samenwerking van alle partijen verwacht hadden. Want de toestand des lands was er ernstig genoeg voor.

Gerbrandy

Nederland was immers nog in oorlog, met Japan. Het moederland was wel bevrijd, maar — zoals de koningin het uitdrukte — „Groter Nederland onder de keerkringen", Nederlands-Indië, moest nog bevrijd worden. Hiervan was ons volk zo overtuigd, dat

onze jonge mensen in de zomermaanden van 1945 naar de aanmeldingskantoren stroomden om vrijwillig dienst te nemen in het leger. *En nu Indië!* was voor Holland het slagwoord. In enkele maanden was het getal aanmeldingen tot boven het half millioen gestegen. Maar voor de opleiding, uitrusting, bewapening en verscheping van al die mensen hadden we de middelen niet. We waren aangewezen op hulp van Engeland en Amerika, en deze landen zonden eerst hun eigen legers naar het verre Oosten, om Japan zo gauw mogelijk te verslaan. Dat is één van de redenen, waarom onze mensen zo lang op uitzending moesten wachten. Pas in het najaar gingen de eerste afdelingen vrijwilligers scheep, enkele honderden manschappen. Alle anderen gingen weldra hier aan hun gewone arbeid. Want er was hier na de bevrijding werk genoeg bij de wederopbouw van ons geschonden land.

Allereerst werden de gaten in de zeedijken van Walcheren en de Wieringermeer dichtgemaakt: het land moest weer heroverd worden op het water. Wat was er veel verwoest in de getroffen gebieden! Met man en macht bouwde men eerst noodwoningen; aan de bouw van normale huizen kon men nog niet beginnen, omdat we gebrek aan materialen hadden, en van de invoer van overzee afhankelijk waren. In elke gemeente moest de woonruimte verdeeld worden, om de mensen zonder huis toch aan een onderdak te helpen.

Met het herstel der spoorwegen ging het vlotter, doordat de geallieerden ons aan materiaal hielpen. Onze spoormannen pakten direct na de bevrijding, na driekwart jaar nationale staking flink aan. Ze reden met het beetje rommel, dat de nazi hier gelaten had; met allerlei wagons zonder ruiten; met open en half dichte goederenwagens – maar ze reden! Heel geduldig en zonder mopperen, blij, dat ze ten minste konden reizen, stonden de mensen opgepropt in goederentreinen. De wagons maakte men regen- en windvrij met triplex, bij gebrek aan glas. Dat men in donker zat, hinderde niet. Zowat elke week had je een nieuwe dienstregeling, een „spoorboekje" van één blad. Telkens kwamen er nieuwe lijntjes bij en meer locomotieven en wagons in gebruik. Binnen enkele weken hadden we noodbruggen over de rivieren, gemaakt van Canadees legermateriaal. En aan onze knappe ingenieurs en arbeiders was de bouw van nieuwe, definitieve bruggen wel toevertrouwd.

Ja, Nederland pakte flink aan; het herstel vorderde hier veel sneller dan in andere getroffen landen; onze regering had in de voorgaande jaren veel goederen ingekocht om het berooide land na de bevrijding van alles te voorzien. Die goederen, voornamelijk uit Amerika, moesten per schip worden aangevoerd. Onze vernielde havens werden vrij spoedig weer hersteld; verschillende belangrijke installaties, die naar Duitsland gesleept waren, vond men daar terug en werden later weer naar ons land gebracht.

In de eerste maanden na de bevrijding werden wij overladen met voedsel. Het kwam van alle kanten: van onze zuidelijke provinciën, waar de hulpcomité's voor het noorden maanden van te voren pakketten hadden gemaakt; van onze West, Suriname en Curaçao, waar men zo hartelijk met het moederland meeleefde; van bevriende landen als Zweden, Zwitserland, Engeland en Amerika. Melk in blik, wittebrood(!), biscuits, chocola, boter, kaas, vlees en worst in blik, aardappels – het waren na zoveel ontbering en honger ongekende heerlijkheden.

Intussen volgde men hier in grote spanning de oorlog in het verre Oosten. Want daarmee stond de bevrijding van ons Indië op het spel. Wij wisten, hoe Indië daarnaar uitzag. In het midden van 1945 hadden de geallieerden oost-Borneo bevrijd, en toen bleek, hoe vreselijk de Jap er huisgehouden had. Bij honderden waren Inheemsen en Europeanen afgemaakt, onthoofd. En hoe lang zou hij zich nog in de uitgestrekte Indische archipel en het vasteland van Azië kunnen handhaven? Want al was zijn kracht ter zee en in de lucht reeds gebroken, te land was hij nog lang niet verslagen.

Atoombom

En toch kwam het einde voor Japan onverwacht snel. Begin Augustus 1945 viel er een betrekkelijk kleine bom op Hiroshima, een Japanse havenstad. Het was de eerste *atoombom*, een nieuw Amerikaans wapen. De uitwerking was ontzettend. Hiroshima was door die ene bom verwoest. Tienduizenden doden. Kort daarop – een tweede atoombom op een andere stad, Nagasaki. Amerika waarschuwde Japan, dat de hoofdstad Tokio evenzo verwoest zou worden, als... En toen pas begreep de Nipponse regering, dat het de hoogste tijd was om de strijd op te geven.

Dit snelle einde verraste ons. Vreugde was er, omdat de tweede wereldoorlog, de gruwelijkste in de geschiedenis der mensheid, uit was. Om Indië behoefde niet meer gestreden te worden. Op Borneo, Celebes, de Molukken en Kleine Soenda-eilanden konden de Amerikanen, Australiërs en onze Nederlands-Indische troepen spoedig de Japanners ontwapenen, de geïnterneerden uit de kampen bevrijden en van voedsel voorzien. Onze bestuursambtenaren konden weer hun taak opnemen en de bewoners van al die gebieden waren even blij en dankbaar met hun bevrijding van de Japanse tirannie en de komst onzer troepen, als wij bij de intocht der Canadezen.

Maar hoe ging het op Java en Sumatra? Er kwamen op enkele plaatsen vliegtuigen met voedsel en geneesmiddelen voor de verhongerde geïnterneerden, die drie jaar in de kampen gezeten hadden. Er kwam ook enig Rode-Kruispersoneel. Met spoed werden de Engelse en Australische geïnterneerden verlost, meegenomen en naar Singapore gebracht. De anderen moesten wachten op de komst der Britse troepen.

Dit was voor de mensen, die zo lang naar de vrijheid gesnakt hadden, wel wat te veel gevergd. De mannen en vrouwen waren in aparte kampen, soms ver van elkaar verwijderd; ze hadden in jaren niets van elkaar gehoord, ja, wisten niet van elkaar of ze nog in leven waren. Ieder verlangde naar zijn woonplaats, zijn huis en werk,

om weer aan de slag te gaan. Velen verlieten dan ook de kampen. Bewaking was er niet meer. De Jappen trokken zich van de „rommel" niets meer aan, nu de oorlog voor hen verloren was. Het rijk van de zon was toch immers naar de maan! Ook zij wachtten op de komst der Engelsen en Nederlanders, en op hun inscheping naar Japan. En de Nederlanders uit de kampen, die geen geduld hadden om te wachten, konden vrij naar hun woonplaatsen op Java reizen en de Inheemse bevolking hielp hen aan voedsel en ontving hen hartelijk. Zo was het in September van het bevrijdingsjaar 1945. Alles scheen goed. –

Maar schijn – de Jap zou de Jap niet zijn – bedriegt. Want wat was er intussen gebeurd? Een dag ná het vallen van de eerste atoombom ontbood de Japanse opperbevelhebber drie Inheemse medewerkers van Java bij zich in zijn hoofdkwartier te Saigon. Zij vlogen er heen en kregen te horen: „Het heeft de Japanse keizer behaagd, u te benoemen tot leden van de regering van „Indonesia". Dat was de nieuwe naam voor Nederlands-Indië.

Waarom deed Japan dit? Alleen uit wraak om de komende nederlaag wilde het nog zoveel mogelijk wanorde stichten. Daarom stelde de Jap nog gauw een schijnregering aan van enige Indische leiders, die tijdens de bezetting met hem samengewerkt hadden. Van 1942 tot 1945 had hij hun nooit enige regeermacht gegeven. Hij gebruikte ze als propagandisten en wervers van hulptroepen en arbeidsslaven in dienst van Japan, precies zoals de nazi bij ons de N.S.B.-ers gebruikte. Net als bij ons waren er ook verraders in Indië, die in dienst van de vijand gingen. En net als de Duitsers hier Nederlandse troepen africhtten om tegen de geallieerden te vechten, had de Jap Javaanse hulptroepen opgeleid.

De propagandist, die het meest gedaan had voor de Japanse zaak, was Soekarno. Hij en nog enige anderen hadden daarvoor van de Japanse keizer onderscheidingen gekregen. Toen de Japanners wisten, dat de oorlog verloren was, droegen ze aan Soekarno en zijn vrienden het bestuur op Java over, en zijn hulptroepen kregen de Japanse wapens en voorraden. Daarmee kon hij een revolutie beginnen. Zijn raadgevers waren Japanse militairen.

Was er nu maar een màn op Java geweest, één man, met gezag bekleed, hij had zeker veel kunnen voorkomen. Maar die man was er niet. Van Starkenborgh, onze gouverneur-generaal zat ergens in Mandsjoerije gevangen. Pas toen de Amerikanen hem bevrijdden, hoorde hij, dat de oorlog al een halve maand uit was. Onze regering ontbood hem naar Nederland. In vier dagen vloog hij er heen. Op het vliegveld werd hij namens de koningin door prinses Juliana ontvangen. Hij wilde zo snel mogelijk naar Indië terug, om er het wettig gezag over te nemen en daarmee de orde te herstellen. Hij mocht dit echter niet en werd van zijn ambt ontheven.

Onze luitenant-gouverneur-generaal Van Mook zat toen nog op Ceylon, maar wist precies, wat er tussen de Japanners en de Soekarnisten bekokstoofd was. Hij waarschuwde dan ook de Engelse opperbevelhebber Mountbatten in een uitvoerige brief: „Als uw officieren op Java komen, zullen zij daar een comité van pro-Japanse verraders vinden, dat zich „regering" noemt; geef uw officieren bevel, niet met hen in verbinding te treden, want dit zal verwarring stichten bij de bevolking". Ook had Van Mook direct na de Japanse overgave door de radio bekendgemaakt, dat alle vroegere Inheemse bestuursambtenaren hun posten weer moesten innemen en de pro-Japanse ambtenaren verwijderd dienden te worden.

Deze laatsten en vooral de troepen, die in Japanse dienst waren geweest, vreesden natuurlijk de terugkeer van het wettig gezag, om dezelfde reden als de Duitsgezinden hier bang waren voor terugkeer van onze regering. Ze vreesden de vergelding. En evenals de N.S.B.-troepen hier niets liever gewild hadden dan doorvechten, wilden de Indische benden, die nu aan hun lot overgelaten waren, zich zo lang mogelijk handhaven.

Daarvoor kregen ze ruimschoots de tijd. Zes weken lang was er geen enkel gezag op Java en Sumatra en daarvan maakten de opstandelingen gebruik om door terreur, schrikaanjaging en propaganda een schijngezag te verkrijgen. In werkelijkheid heerste er de anarchie van allerlei roversbenden.

Pas tegen het einde van September, dus anderhalve maand na de Japanse capitulatie, verscheen er een klein Britsindisch legertje in Batavia. De generaal er van, Christison, had bevel gekregen, de hoofdmannen der verraders te arresteren, de geïnterneerden te bevrijden, de Japanners te ontwapenen en het gezag aan de wettige Nederlands-Indische regering over te dragen.

Het één noch het ander gebeurde. Hij maakte bekend, dat hij zich niet zou mengen in de geschillen tussen het Nederlands-Indische bestuur en dat van de „republiek Indonesia", erkende Soekarno als president, en diens troepen paradeerden voor de Britse commandant. Hij dacht met onderhandelingen wel de orde te kunnen herstellen.

De gevolgen hiervan waren ontzettend. De opstandelingen hadden nu de baan vrij. Ze begonnen te moorden en te plunderen; slachtten Europeanen af en Chinezen en Indiërs, die niet met de opstand mee wilden doen, ja, ze vermoordden hun eigen Indische vorsten en regenten, mannen, vrouwen en kinderen, bij duizenden. Het geboefte, door het dolle heen, was meester. Voor de radio te Jogja – in midden-Java – hitsten de hoofdmannen van de opstand het volk op. Hoor, op welke wijze de regering te Jogja de oorlog afkondigde. „Wanneer de zon ondergaat, zijn wij, het Indonesische volk, in oorlog met Nederland. Wij bevelen, dat alle Indonesiërs hun eigen vijand vinden, hetzij een Nederlander, een Indo, een Ambonees, Menadonees of Timorees. Oorlogswapenen zijn alle soorten vuurwapenen, vergif, vergiftigde pijlen, alle soorten van wilde dieren, vergiftige slangen. Sticht overal brand. Wie iets aan de vijand verkoopt, zal gedood worden."

Java en Sumatra waren in een staat van revolutie. Onze minister van Overzeese Gebiedsdelen zei er van: „Dit is een opstand tegen het wettige gezag. De regering zal niet met Soekarno en de zijnen onderhandelen. Het zou onwaardig en onvruchtbaar zijn: onwaardig, omdat zij geheel aan de zijde van Japan stonden; onvruchtbaar, omdat zij de vijanden van Nederland zijn. Zij zullen voor het wettig gezag het hoofd hebben te buigen".

De regering zond troepen naar Indië en riep nieuwe lichtingen dienstplichtigen onder de wapenen. En intussen woedde de opstand voort. Britsindische en Nederlands-Indische troepen bepaalden zich tot het verdedigen van enige grote plaatsen op Java, waarheen drommen Javaanse vluchtelingen stroomden. Ze zochten er bescherming en voedsel. Geraamten in vodden, onder de zweren en wonden, sleepten zich voort langs de wegen der steden. Maar er was geen eten, geen geneeskundige hulp, geen onderdak voor al die stakkerds. 's Avonds zonken ze maar ergens neer – 's morgens lagen de lijken aan de kant.

Zo was de toestand op Java en Sumatra tegen het einde van 1945. In haar eerste troonrede na onze bevrijding, op 20 November 1945, sprak de koningin over deze revolutie: „Met grote zorg vervult mij de ontwikkeling der gebeurtenissen op Java. In gespannen meeleven volg ik het lot der talloze vrouwen, kinderen en mannen, beroofd van alles, in lijfsgevaar en nog onverlost in de dreiging van *een verdwaasde massa*. Ik versta de gevoelens van bitterheid in de harten van hen, wie al dit onheil en onrecht is aangedaan. Ik betreur diep het leed, dat *tot aan het herstel der orde* over Java's bevolking *onvermijdelijk zal komen*".

Het bevrijdingsjaar was in een *rampjaar* verkeerd. Ons rijk was wederom in doodsgevaar, en – gelijk de koningin zei – millioenen rijksgenoten waren nog onverlost.

XXXV. DE LAATSTE DRIE REGERINGSJAREN VAN WILHELMINA

Koningin Wilhelmina

Na de eerste wereldoorlog, in 1918, was Nederland er spoedig weer bovenop, doordat Oost-Indië ongeschonden was en onze ondernemingen daar gedurende de oorlog doorgewerkt hadden. Onze overzeese handel kon direct weer herleven, we konden de grondstoffen voor onze fabrieken aanvoeren en onze producten uitvoeren. Ons leger kon gedemobiliseerd worden en onze mannen konden aan de arbeid blijven.

Na de tweede wereldoorlog was dit alles anders. Een verwoest Indië in revolutie, geen ondernemingen, geen overzeese handel. Onze uitvoer bedroeg maar een gering deel van onze invoer, en alles moesten we duur kopen. We waren arm en berooid. Geld om onze invoer te betalen hadden we niet. We leenden telkens maar millioenen dollars van Amerika. Onze staatsschuld steeg elk jaar met vele milliarden. In de vier jaren na de oorlog waren onze uitgaven tien milliard gulden hoger dan onze inkomsten. Daarbij kwam, dat we weer een leger moesten mobiliseren, dat de Britse troepen in Indië moest vervangen. Schepen vol militairen gingen er heen, allemaal dienstplichtigen, tot er een leger van 100.000 man was, dat ons ongeveer drie millioen gulden *per dag* kostte. Al deze mannen waren aan de herstelarbeid onttrokken, en de gezinnen der gehuwde militairen moesten onderhouden worden. Verder werd er een binnenlands leger opgebouwd, een luchtmacht en een nieuwe marine. Voor al die dingen leende Amerika ons de nodige millioenen. –

De berechting en bestraffing van de vele duizenden, die zich tijdens de bezetting hadden misdragen, verliepen heel anders dan ons volk gedacht had. In de propvolle bewaringskampen wachtten de gearresteerden maanden, soms jaren lang op de behandeling van hun zaak. De bewaking en het onderhoud van al die mensen kostten

ons iedere dag schatten. Het onderzoek naar de vele misdrijven ging heel langzaam; de bijzondere rechtbanken en tribunalen konden het werk niet aan. Ten slotte besloot de minister van justitie tot een schifting tussen de zgn. „zware" en „lichte" gevallen. De zware, de ernstige misdadigers hield men vast, de lichte werden voorgoed of voorlopig in vrijheid gesteld. Tegen aller verwachting in vielen er maar weinig doodvonnissen, en die werden in veel gevallen niet voltrokken, maar veranderd in gevangenisstraffen. Tot de eerste gefusilleerden behoorden Blokzijl, de Nederlandse nazi-propagandist, en Mussert, de Nederlandse nazi-leider. Militairen van het Nederlandse leger, die na de capitulatie in Mei 1940 in Duitse krijgsdienst waren gegaan en tegen de geallieerden gestreden hadden, kregen hiervoor niet de doodstraf, maar gevangenisstraf.

Geallieerde rechtbanken velden vonnis over de Duitse oorlogsmisdadigers. Hiertoe behoorde ook Seyss Inquart. Hij werd opgehangen. –

Allen, die op enigerlei wijze met de Duitsers samengewerkt hadden, moesten zich verantwoorden: schrijvers, journalisten, musici, hoogleraren, studenten, enz. Eigenlijk was het ondoenlijk, de mate van ieders schuld vast te stellen en tot rechtvaardige uitspraken te komen. De zuiveringsraden, die al deze zaken behandelden, waren er enkele jaren mee bezig, en straften de schuldigen door hun voor korte of langere tijd de uitoefening van hun beroep te verbieden.

Makkelijker was het om na te gaan, wie veel aan de Duitsers verdiend hadden of door zwarte handel rijk geworden waren. Onze minister van financiën, Lieftinck, wist hen wel te vinden. Eén van zijn eerste maatregelen na de bevrijding was de *geldzuivering*. Tijdens de bezetting was er een massa papiergeld in omloop gekomen. Dit werd ongeldig verklaard en moest allemaal ingeleverd worden. Men kreeg er een ontvangstbewijs voor. De belastingdienst kon nu nagaan, hoeveel men tijdens de bezetting verdiend had. Was dit veel meer dan gewoonlijk, dan moest men daar verantwoording van geven. De zwarte handelaars en allen, die schandelijk aan de Duitsers verdiend hadden, moesten alles aan 's lands kas afstaan. En anderen moesten een enorme winstbelasting betalen van hun inkomsten tijdens de bezettingsjaren. Wie op normale wijze aan hun geld gekomen waren, ondervonden geen last; zij kregen er nieuw geld voor in de plaats.

In het voorjaar van 1946 hadden weer algemene verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer. De uitslag er van was, dat de roomsen 32 % van de stemmen kregen, de socialisten 29 %, de communisten 10 %. Vooral de laatsten waren sterk vooruitgegaan. Er kwam weer een rooms-socialistisch ministerie, met Beel als minister-president.

Het binnenlands herstel ging gestadig voort. De vreemdeling, die ons land bezocht en de wederopbouw der getroffen gebieden zag, bewonderde de vooruitgang, als zij ons land vergeleken met andere staten, maar ons volk zelf was er niet zo tevreden over. Het had gedacht en gehoopt, dat het herstel veel vlugger en beter zou gaan en vooral het grote tekort aan huizen, het bij elkaar inwonen van twee of meer gezinnen onder één dak, vond men een kruis. Men was het hier zo anders gewend – ieder zijn eigen huisje, ieder zijn vrijheid binnenshuis, en dat bleef nu voor velen een onvervulde wens.

Onze luchtvaart breidde zich enorm uit. De K.L.M. nam steeds grotere, snellere toestellen in gebruik, die in twee en een halve dag van Amsterdam naar Batavia vlogen, een paar keer per week. Er kwamen geregelde diensten op New York – in 16 uur vloog men over de Atlantische oceaan! – en verder op Kaapstad en Sjanghai. Al hadden er ook bij de K.L.M. ernstige vliegrampen plaats, zij behoorden tot de zeldzaamheden; nam men het drukke luchtverkeer in aanmerking, dan was het aantal ongelukken gering.

Onze land- en tuinbouw waren in een jaar weer flink vooruitgegaan. Doordat er weinig naar Duitsland uitgevoerd werd, hadden we hier overvloed van groenten. Vlees en vet was er nog niet genoeg; er was immers zoveel vee geroofd. Boter, melk en kaas moesten nog gedistribueerd worden. Maar er was weer overvloed van vis; de vissers vingen en verdienden meer dan ooit tevoren. De Noordzee zat vol, doordat er in de oorlogsjaren weinig gevangen was. Het IJselmeer was door het gereedkomen van de Noordoostpolder weer een heel stuk kleiner geworden. Als viswater, nu voor paling en snoekbaars, bleef het toch belangrijk.

De regering verhoogde de pensioenen voor de ouden van dagen en verbeterde de lonen door kindertoeslag te geven. Andere landen, zoals Frankrijk, België en Engeland hadden na de oorlog veel last en schade van uitgebreide en langdurige stakingen; die kwamen gelukkig bij ons nagenoeg niet voor. Nederland bleef hard en gestadig doorwerken; er was overvloed van werk, maar een tekort aan arbeiders doordat er zoveel jonge mannen onder de wapenen waren, en naar Indië moesten. Want daar was nog steeds revolutie.

Op 18 Februari 1947 werd ons volk weer verblijd met de geboorte van een vierde prinsesje te Soestdijk. Het kreeg de naam van *Marijke*. Het werd in de Domkerk te Utrecht gedoopt, en door de radio kon ons hele volk deze plechtige dienst bijwonen. Het was een onvergetelijk uur, waarop de natie weer met recht verenigd was, nu in een kerk en bij een kind uit het vorstenhuis, dat zo onverbrekelijk aan ons volk was verbonden.

Prinses Juliana

In October van hetzelfde jaar droeg onze koningin tijdelijk het koninklijk gezag over aan onze kroonprinses Juliana, die nu voor enige maanden regentes was. Op 1 December nam koningin Wilhelmina haar hoge taak weer op zich en betrok het paleis in de hoofdstad, waar zij de wintermaanden doorbracht en het nieuwe jaar, 1948, inging, het 50ste jaar van haar regering. Maar in Mei van dit jaar droeg zij voor de tweede maal het gezag tijdelijk over aan haar dochter, omdat – naar zij verklaarde – de regeerlast haar te zwaar begon te drukken. Wel zou zij nog het volk de gelegenheid geven, haar gouden regeringsjubileum te vieren, maar daarna zou zij afstand van de troon doen ten behoeve van Juliana. –

Hoe ging het intussen in Indië?

In één woord: slecht. Wij hadden wel de middelen om de orde te herstellen, maar gebruikten die niet. Onze regering, die eerst verklaard had, niet te zullen

onderhandelen met Soekarno en de zijnen, probeerde toch met hen tot overeenstemming te komen. Tegen de wil der Staten-generaal sloot zij in Maart 1947 een verdrag met de opstandelingen. Hierbij erkende zij o.a. het gezag der republiek Indonesia over Java en Sumatra en Madoera, dat was dus over 60 van de 70 millioen Indische onderdanen.

Dit was in strijd met de Indische staatsregeling en onze grondwet; dit verdrag verbrak de eenheid van het koninkrijk. Hiertegen kwam het land in verzet. Een stroom van adressen, protesten en smeekschriften tot de koningin, de regering en de Staten-generaal was er het gevolg van. Onder leiding van de vroegere ministers Gerbrandy en Welter werd een nationaal comité gevormd voor de Handhaving der rijkseenheid, dat in het land propaganda maakte voor een beter, een krachtig Indië-beleid. Ook de Raad van State kwam tegen de grondwetsschennis op.

Want wie gehoopt hadden, dat door dit verdrag de orde hersteld zou worden, kwamen bedrogen uit, omdat de republiek geen gezag had. De gewapende benden stoorden zich niet aan verdragen en afkondigingen van een wapenstilstand; ze gingen door met moorden, ontvoeren, plunderen, het verbranden van kampongs, verwoestingen, ook met schieten op onze soldaten. Het verschrikkelijke was, dat er nog steeds duizenden mensen in de concentratiekampen der opstandelingen zaten: Chinezen, Europeanen, Ambonezen, Menadonezen e.a.

Na bijna twee jaar vruchteloze onderhandelingen werd de toestand zo onhoudbaar, dat onze regering de troepen bevel gaf tot een beperkte actie tegen de republiek. Zonder noemenswaardige tegenstand te ontmoeten bezetten onze troepen in een paar weken oost- en west-Java en enige delen van Sumatra. De bevolking juichte onze soldaten als bevrijders toe, omdat ze hoopte, nu voorgoed verlost te zijn van de benden. Hoe groot was echter de teleurstelling, toen onze regering plotseling bevel gaf, niet verder op te rukken. Opnieuw begonnen er onderhandelingen. De gevangengenomen benden mochten weer naar het gebied van de republiek terug. Men sloot een nieuwe wapenstilstand, maar ook die werd herhaaldelijk geschonden door de opstandelingen. Onze troepen kwamen nu in een moeilijke positie. Ze moesten voortdurend in het uitgestrekte gebied patrouilleren ter bescherming van de bevolking en de Inheemse bestuursambtenaren. Ze werden telkens onverhoeds door republikeinse guerilla-benden beschoten. Ze verloren honderden doden en gewonden bij de vele korte gevechten, en duizenden onzer mannen raakten uitgeput van de zware, voor hen ongewone marsen door bergterrein en oerwouden, en moesten naar de stedelijke rusthuizen gebracht worden. En in midden-Java, het overgebleven gebied van de republiek, bevochten de benden elkander onder aanvoering van eigen hoofdmannen. Op Sumatra, waar wij maar betrekkelijk kleine gebieden bezet hadden, heerste eveneens een chaos, en als gevolg daarvan een ontzettende ellende. Dat was er geworden van Nederlands-Indië, eens het veiligste, meest welvarende gebied van heel Azië.

In de gebieden, waar onze troepen wat orde gebracht hadden, stichtte de regering aparte staatjes met Inheemse presidenten en ministers, en maakte een plan, ze te verenigen tot één onafhankelijke staat, die de naam zou krijgen van *Verenigde Staten van Indonesië* en staan zou onder een geheel Inheemse regering. Dit plan werd opgenomen in onze grondwet, die daarom veranderd moest worden. De naam Nederlands-Indië werd vervangen door Indonesië. In de oude grondwet stond, dat het grondgebied van ons koninkrijk omvatte: Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao. Volgens de nieuwe grondwet bestaat ons koninkrijk nog alleen uit Nederland, Suriname en de Ned. Antillen (dat zijn de zes Westindische eilandjes). Nederlands-Indië, nu Indonesië, is dus géén deel meer van het koninkrijk der Nederlanden. Wel zou, volgens de nieuwe grondwet, Nederland met Indonesië een Unie, een soort verdrag sluiten.

Deze zeer belangrijke grondwetsherziening werd door de Staten-generaal aangenomen in Mei 1948. Daarna moest er een nieuwe Tweede Kamer gekozen worden, om aan ons volk gelegenheid te geven, vertegenwoordigers te stemmen, die vóór of tégen deze grondwetsherziening waren. In Juli 1948 had die stemming plaats en met grote meerderheid sprak ons volk zich vóór de grondwetswijziging uit. De nieuwe Tweede Kamer nam dan ook het ontwerp aan, en op 3 September keurde de Eerste Kamer het eveneens goed. Diezelfde avond tekende koningin Wilhelmina het stuk. Het was haar laatste regeringsdaad.

Want de volgende dag, 4 September, deed zij afstand. Een halve eeuw had zij het koninkrijk geregeerd, langer dan enig ander Oranjevorst. In het hele land herdacht men dit zeer bijzondere jubileum. Stad en dorp waren in feesttooi.

„Vandaag verbergt het land zijn wonden
en hangt de vlaggen van zijn vreugde uit."

Zo zong de dichter W. A. P. Smit. En zo was het, niet maar een dag, maar een volle week, want na het jubileum had op 6 September in de Nieuwe Kerk te Amsterdam de plechtige inhuldiging van koningin Juliana plaats, bijgewoond door tal van buitenlandse gasten. De grijze landsmoeder verliet het staatstoneel; de dochter verbond zich onder aanroeping Gods als draagster der kroon aan wet en volk.

TIJDTAFEL

van de in dit werk voorkomende jaartallen

v. Chr.	
100	Verschillende Germaanse stammen vestigen zich in ons land.
50	De Romeinen onder Julius Caesar vestigen hier hun gezag.
9	Drusus brengt de Friezen tot onderwerping.
n. Chr.	
28	De Friezen maken zich tijdelijk onafhankelijk.
47	Corbulo onderwerpt hen wederom.
69	De Germaanse stammen verdrijven de Romeinen.
70	Cerealis herstelt hier het Romeins gezag opnieuw.
400	De Romeinse invloed is verdwenen. De Friezen en Saksen vestigen zich hier.
481—511	Regering van de Frankische koning Clovis.
486	Clovis verslaat de Romeinen bij Soissons aan de Marne.
496	Hij verslaat de Alemanen bij Zülpich en neemt het christendom aan.
630	Dagobert sticht hier de eerste zendingspost, nl. te Utrecht.
679	De Friese koning Radbod verwoest deze post.
692	De Engelse zendelingen onder Willibrord komen hier.
714	Radbod vernietigt de zendingsposten en doet een inval langs de Rijn.
717	De Franken verslaan hem en herstellen hun gezag en het zendingswerk.
719	Dood van Radbod.
732	Karel Martel verslaat de Arabieren bij Tours.
739	Dood van Willibrord.
741	Karel Martel sterft en wordt door Pippijn de Korte opgevolgd.
754	Bonifatius wordt op zijn Friese zendingsreis gedood.
768	Pippijn sterft en wordt door Karel de Grote opgevolgd.
772—804	Deze onderwerpt de Saksen en vestigt onder hen het christendom.
785	Wittekind neemt het christendom aan.
800	Karel de Grote wordt te Rome tot keizer gekroond.
810	De wikingen landen voor het eerst op onze kust.
814	Karel de Grote sterft en wordt opgevolgd door Lodewijk de Vrome.
826	Harald ontvangt een Frankisch graafschap.
834	Harald maakt langs de Rijn een plundertocht.
840	Dood van Lodewijk de Vrome.
843	Bij het verdrag van Verdun wordt het Frankische rijk verdeeld.
847	Rorik maakt een plundertocht langs de Rijn.
850	Hij ontvangt Friese en Utrechtse gebieden in leen.
857	Hij vertrekt naar Denemarken.
880	Godfried doet een inval langs de rivieren.

881 Hij maakt een plundertocht door België
882 en dringt door tot in Moezel- en Maasdal.
885 Hij wordt gedood en zijn leen komt aan Gerolf.
891 De Franken verslaan de Denen bij Leuven.
922 Dirk I wordt graaf van Holland.
925 De wikingen plunderen Nijmegen.
933—1039 Graaf Dirk III bestuurt Holland.
1010 Laatste strooptocht der wikingen langs Merwe en Waal.
1015 Dirk III sticht een tol en sterkte bij Vlaardingen.
1018 Hij slaat de aanvallen op Vlaardingen af.
1049 Dood van Dirk IV. Floris I volgt hem op.
1061 Deze verslaat de bisschoppen van Utrecht en Luik en wordt gedood.
1076 Hertog Godfried wordt te Delft gedood.
1096 Eerste kruistocht onder Godfried van Bouillon.
1190 Floris III neemt aan een kruistocht deel en sterft.
1217 Graaf Willem I strijdt in Portugal tegen de Moren
1219 en neemt deel aan de verovering van Damiate.
1223 Hij sterft en wordt door Floris IV opgevolgd.
1235 Deze wordt bij een steekspel gedood.
1247 De paus benoemt Willem II tot Rooms koning.
1248 Deze wordt te Aken gekroond.
1253 Hollanders en Zeeuwen verslaan de Vlamingen bij West-Kapelle.
1256 Willem II wordt bij Hoogwoud verslagen en gedood.
1266 Floris V wordt graaf van Holland.
1274 Gijsbrecht van Amstel belegert Utrecht.
1282 Floris V verslaat de West-Friezen bij Hoogwoud.
1285 Hij krijgt verschillende Utrechtse gebieden
1287 en maakt zich meester van Noord-Holland.
1296 Hij wordt bij Muiden door zijn edelen gedood.
1299 Jan I sterft. Jan van Avesnes volgt hem op.
± 1300 De kruistochten eindigen.
1302 De Vlamingen verslaan de Fransen bij Kortrijk.
1304 Zij doen een inval in Holland, maar worden verdreven. Jan II sterft, zijn zoon Willem III volgt hem op.
1305 Deze roept de steden ter vergadering op.
1337 Dood van Willem III. Zijn zoon Willem IV volgt hem op.
1345 Deze wordt door de Friezen verslagen en gedood. Margaretha volgt hem op.
1349 Zij staat Holland en Zeeland aan haar zoon Willem V af.
1350 Begin van de burgeroorlog tussen de Hoeksen en Kabeljauwsen.
1351 Willem V verliest een vlootgevecht bij Vere, maar wint op de Maas.
1354 Hij sluit vrede met zijn moeder Margaretha.
1356 Deze sterft. Willem V volgt haar in Henegouwen op.
1384 Sterfjaar van Geert Grote.
1396 Albrecht van Beieren vestigt tijdelijk het Hollands gezag in Friesland.
1404 Hij sterft en wordt door Willem VI opgevolgd.
1406 Diens dochter Jacoba huwt met Jan van Touraine.
1415 Willem VI onderwerpt Jan van Arkel.
1416 De stedenvergadering te Den Haag belooft trouw aan Jacoba.
1417 Dood van Jan van Touraine en Willem VI. Jacoba volgt haar vader op.
1419 Na het verdrag te Woudrichem verlaat Jacoba Holland.

1419—1489	Het leven van Wessel Gansfoort, geleerde en voorloper der hervorming.
1420	Jan van Beieren vestigt in Friesland zijn gezag.
1421	De Sint-Elizabethsvloed teistert de lage landen.
1424	Humphrey doet een vergeefse inval in Brabant.
1425	Dood van Jan van Beieren. Filips van Bourgondië wordt ruwaard.
1426	Deze verslaat de Engelse vloot bij Brouwershaven.
1427	Dood van Jan van Brabant.
1428	Bij het verdrag van Delft geeft Jacoba zich over.
1433	Zij verliest al haar rechten van gravin.
± 1450	Coster vindt het drukken met losse letters uit.
1454	Filips dempt een opstand in Gent.
1462	Zijn zoon Karel tuchtigt Dinant.
1463	Filips belegt een algemene Statenvergadering te Brugge.
1465	Arnold van Egmond wordt door zijn zoon afgezet.
1467	Dood van Filips de Goede. Karel de Stoute volgt hem op.
1476	Deze wordt door de Zwitsers bij Granson verslagen
1477	en bij Nancy gedood. Maria volgt hem op en huwt met Maximiliaan.
1479	Deze verslaat de Fransen bij Calais.
1482	Bij de dood van Maria wordt Maximiliaan regent voor zijn zoon Filips.
1485	Hij herstelt de orde in Vlaanderen.
1486	Diaz bereikt de zuidpunt van Afrika.
1487	Maximiliaan voert een ongelukkige krijg tegen de Fransen.
1488	Hij wordt te Brugge gevangengezet. Een Duits leger herstelt zijn gezag.
1492	Albrecht van Saksen herstelt hier de orde. Columbus bereikt de Westindische eilanden.
1494	Filips de Schone aanvaardt het bestuur.
1496	Hij huwt met de Spaanse erfprinses.
1498	Vasco da Gama bereikt Voor-Indië.
1500	Geboortejaar van Karel V.
1506	Na de dood van Filips de Schone wordt Maximiliaan regent voor Karel, en stelt Margaretha van Savoye tot landvoogdes aan.
1517	Karel vertrekt naar Spanje. Luther begint de kerkhervorming.
1519	Na de dood van Maximiliaan wordt Karel V keizer van Duitsland.
1523	Voes en Van Essen worden te Brussel verbrand.
1524	Friesland erkent Karel V als wettig vorst.
1528	Ditzelfde doen Utrecht en Overijsel. De Geldersen plunderen Den Haag.
1530	Na de dood van Margaretha van Savoye wordt Maria van Hongarije landvoogdes.
1536	Sterfjaar van Erasmus. Drente en Groningen erkennen Karel V.
1538	Na de dood van Karel van Gelre volgt Willem van Kleef hem in Gelderland op.
1540	Karel V straft zijn geboortestad Gent.
1542	Maarten van Rossum maakt een plundertocht door Brabant.
1543	Door de vestiging van Karels gezag in Gelderland zijn de 17 Nederlandse gewesten onder één hoofd verenigd.
1544	Willem van Nassau erft het prinsdom Oranje.
1549	Karels zoon Filips bezoekt voor de eerste maal de Nederlanden.
1552	De Fransen doen invallen in de zuidelijke Nederlanden.
1555	Karel V draagt aan Filips II het bestuur over Spanje en de Nederlanden over.
1558	De Spaans-Nederlandse troepen verslaan de Fransen bij Grevelingen.

1559 Na het vertrek van Filips wordt Margaretha van Parma hier landvoogdes.
1561 De Spaanse troepen vertrekken uit de Nederlanden.
1563 Willem van Oranje, Egmond en Hoorne verlaten tijdelijk de raad van state.
1564 Granvelle wordt teruggeroepen. Oranje protesteert in de raad van state tegen de vervolgingen.
1566 Het verbond der edelen biedt de landvoogdes een *smeekschrift* aan. Veel roomse kerken worden vernield en door de hervormden in bezit genomen.
1567 Oranje verlaat het land. Alva komt. Margaretha treedt als landvoogdes af.
1568 Lodewijk en Hendrik van Nassau verslaan de Spanjaarden bij Heiligerlee. Egmond, Hoorne e.a. edelen worden onthoofd. Alva verslaat Lodewijk bij Jemmingen. Oranje doet een vergeefse inval in Brabant.
1569 Het *Wilhelmus* wordt gedicht.
1570 De Allerheiligenvloed teistert de lage landen.
1572 Alva voert de 10e penning in. De watergeuzen bezetten en verdedigen Den Briel. Veel steden verklaren zich voor de prins. Alva begint zijn straftocht langs de steden.
1573 Don Frederik neemt Haarlem, maar breekt het beleg voor Alkmaar op. De geuzen verslaan de Spaanse vloot op de Zuiderzee. Alva vertrekt en wordt door Requesens opgevolgd.
1574 Lodewijk en Hendrik van Nassau worden bij Mook verslagen en sneuvelen. Leiden doorstaat een belegering en wordt ontzet.
1575 De Spanjaarden doen een geslaagde inval in Zeeland.
1576 Na de dood van Requesens begint het Spaanse leger te muiten, verlaat de noordelijke Nederlanden en plundert Maastricht en Antwerpen. De noordelijke en zuidelijke Nederlanden sluiten een verbond.
1577 De Spaanse troepen verlaten de zuidelijke Nederlanden.
1578 Don Juan en Parma verslaan het Staatse leger bij Gemblours. Na de dood van Don Juan wordt Parma landvoogd.
1579 De zuidelijke Nederlanden sluiten te Atrecht een unie. Ditzelfde doen de noordelijke Nederlanden te Utrecht.
1580 Juliana van Stolberg sterft. Rennenberg kiest de Spaanse zijde. Filips verklaart Oranje vogelvrij. Hij verovert Portugal.
1581 Dood van Rennenberg.
1582 Oranje wordt bij een aanslag op zijn leven ernstig gewond. Zijn vrouw Charlotte sterft.
1583 Anjou doet een mislukte aanslag op Antwerpen.
1584 Geboorte van Frederik Hendrik. Oranje wordt te Delft gedood.
1585 Parma neemt Antwerpen. Engeland zendt Leycester met hulptroepen naar Holland.
1586 Johan van Oldenbarnevelt wordt advocaat van Holland.
1587 Leycester vertrekt.
1588 De Spaanse armada wordt verslagen en door storm vernield.
1589 Parma's troepen strijden in noord-Frankrijk.
1590 Maurits opent de aanvallende krijg met de verrassing van Breda,
1591 verovert Zutphen, Deventer, Delfzijl, Hulst, Nijmegen,
1592 Steenwijk en Koevorden. Parma sterft.
1593 Maurits belegert en neemt Geertruidenberg.

1594 Te zamen met Willem Lodewijk neemt hij Groningen. Nederlanders doen een vergeefse poging een weg naar Indië om de noord te vinden.
1595 Ook een tweede poging mislukt.
1596 Bij een derde poging moeten zij op Nova Zembla overwinteren. Intussen bereiken De Houtman en Keyser, om Afrika varend, Java.
1597 Maurits verslaat de Spanjaarden bij Turnhout en zuivert het oosten van ons land van Spaanse troepen.
1598 Dood van Filips II. Bij het edict van Nantes verkrijgen de Franse protestanten vrijheid van godsdienst.
1599 Maurits verijdelt een Spaanse inval in de Bommelerwaard.
1600 Hij doet een inval in Vlaanderen, verslaat de Spanjaarden bij Nieuwpoort en trekt terug.
1601 De Spanjaarden slaan het beleg voor Ostende.
1602 De Verenigde Oostindische Compagnie wordt opgericht.
1604 Ostende geeft zich aan de Spanjaarden over.
1607 De Nederlandse vloot verslaat de Spaanse bij Gibraltar.
1609 Het 12-jarig bestand wordt gesloten. Sterfjaar van Arminius.
1618 J. P. Coen valt de Engelse loge te Jacatra aan.
1619 Hij wordt gouverneur-generaal. Het fort te Jacatra krijgt de naam Batavia. De synode van Dordrecht veroordeelt de remonstranten en besluit tot de Bijbelvertaling. Oldenbarnevelt wordt terechtgesteld.
1620 Sterfjaar van Louise de Coligny en Willem Lodewijk.
1621 De Westindische compagnie wordt opgericht. Hugo de Groot ontvlucht uit Loevestein en verlaat het land.
1622 Spinola belegert vergeefs Bergen-op-Zoom.
1623 Een complot tegen Maurits mislukt. Coen treedt als gouverneur-generaal af.
1624 Spinola slaat het beleg voor Breda
1625 en neemt het. Maurits sterft en wordt opgevolgd door Frederik Hendrik.
1627 Coen wordt voor de tweede maal gouverneur-generaal.
1628 Piet Hein neemt in de baai van Matanzas de Spaanse zilvervloot.
1629 Frederik Hendrik belegert en neemt 's-Hertogenbosch. Piet Hein sneuvelt. Coen sterft.
1631 De Zeeuwen verslaan de Spanjaarden op het Slaak.
1635 De republiek en Frankrijk sluiten een verbond tegen Spanje. De tulpenhandel veroorzaakt veel bankroeten.
1637 De Bijbelvertaling is gereed. De *Gysbrecht van Amstel* van Vondel wordt voor het eerst opgevoerd. Frederik Hendrik herovert Breda en benoemt Maarten Tromp en Witte De With tot vlootvoogden.
1639 De Spaanse armada wordt op de rede van Duins vernietigd.
1640 Portugal wordt onafhankelijk en begint zijn bezittingen in Brazilië te heroveren.
1647 Na de dood van Frederik Hendrik wordt Willem II stadhouder. Witte de With gaat met een vloot naar Brazilië.
1648 Spanje en de Nederlanden sluiten vrede te Munster. Zeeland benoemt Willem II tot stadhouder.
1649 Koning Karel I van Engeland wordt onthoofd.
1650 De stadhouder komt in conflict met de Staten van Holland. Een aanslag op Amsterdam mislukt. De prins sterft. Willem III wordt geboren.
1652 De Engelse vloot opent de aanval op de Nederlandse, waarmee de eerste Engelse oorlog begint.

1653 Johan de Witt wordt raadpensionaris. Tromp sneuvelt bij Terheiden.
1654 De republiek en Engeland sluiten vrede te West-Minster. Holland sluit de acte van seclusie.
1658 De Hollandse vloot verslaat de Zweden in de Sont, waarbij Witte De With sneuvelt.
1659 Frankrijk en Spanje sluiten vrede.
1660 Mary Stuart (I) verlaat het land en sterft te Londen.
1661 De republiek sluit vrede met Portugal te Den Haag.
1662 Zij sluit een verbond met Frankrijk.
1664 De Engelsen nemen Nieuw-Amsterdam aan de Hudson en noemen de plaats New-York.
1665 Ze openen de tweede Engelse oorlog en verslaan de Nederlandse vloot bij Lowestoft. De Ruyter wordt admiraal.
1666 Hij wint de vierdaagse, maar verliest de tweedaagse zeeslag. De Engelsen beheersen tijdelijk de Noordzee. De prins wordt kind van Staat.
1667 De Ruyter verbrandt een deel van de Engelse vloot in de Medway en blokkeert de Theemsmond. Engeland en de republiek sluiten vrede te Breda. De Staten van Holland besluiten tot het Eeuwig edict. Speelman vestigt het Nederlands gezag in Makassar.
1670 Engeland en Frankrijk sluiten een geheim verdrag tegen de republiek.
1672 Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen vallen de republiek aan. Willem III wordt tot stadhouder uitgeroepen. Het Haagse volk vermoordt de gebroeders De Witt. De Munstersen en Keulsen verlaten met grote verliezen het land.
1673 De Ruyter verslaat de Frans-Engelse vloot bij Schonevelt en Kijkduin. De republiek krijgt bondgenoten tegen Frankrijk. Willem III verovert Bonn. De Fransen verlaten het land en verplaatsen de krijg naar België.
1674 Engeland, Munster en Keulen sluiten vrede met ons. Troenodjojo begint op Java een opstand tegen Amangkoerat I.
1675 De Ruyter helpt de Spanjaarden tegen de Fransen in de Middellandse zee,
1676 — wordt bij de zeeslag bij de Etna gewond, sterft —
1677 en wordt te Amsterdam begraven. Willem III huwt met Mary Stuart (II). Speelman herstelt de orde in Mataram en sluit een verdrag met dit rijk.
1678 De republiek en Frankrijk sluiten te Nijmegen vrede.
1685 Lodewijk XIV herroept het edict van Nantes. Jacobus II wordt koning van Engeland.
1688 Willem III herstelt in Engeland de orde en wordt uitgenodigd tot het koningschap. De 9-jarige oorlog tegen Frankrijk begint. Heinsius wordt raadpensionaris.
1690 De Franse vloot verslaat de Nederlandse bij Bevesier.
1695 Dood van Mary Stuart (II).
1696 Hendrik Casimir II sterft en wordt door Jan Willem Friso opgevolgd.
1697 De republiek en Frankrijk sluiten te Rijswijk vrede.
1700 Karel II van Spanje sterft kinderloos en wordt door een kleinzoon van Lodewijk XIV opgevolgd.
1701 De Europese mogendheden sluiten het Haags verbond tegen Frankrijk.
1702 Willem III sterft en wordt te Londen begraven. De oorlog om de Spaanse troon begint.

1703 Jan Willem Friso neemt dienst in het Staatse leger.
1706 De bondgenoten verslaan de Fransen te land en ter zee.
1708 Daarom smeekt Lodewijk XIV om vrede, weigert de al te vernederende voorwaarden, zet de strijd voort, —
1709 en verliest de slag bij Malplaquet.
1711 Aartshertog Karel wordt keizer van Duitsland, waardoor de Spaanse opvolgingsoorlog eindigt. Jan Willem Friso verdrinkt bij de Moerdijk.
1713 Frankrijk en de republiek sluiten vrede te Utrecht.
1715 Sterfjaar van Lodewijk XIV.
1716 De Staten-generaal houden de Grote vergadering te Den Haag.
1726 De staatsloterij wordt opgericht.
1727—1736 Van Slingelandt is raadpensionaris.
1731 De republiek ondertekent de pragmatieke sanctie.
1740 De Oostenrijkse successie-oorlog begint. Een Chinezen-opstand geeft aanleiding tot een furie te Batavia.
1744 De republiek wordt in de Oostenrijkse krijg betrokken. De Fransen vallen de zuidelijke Nederlanden binnen.
1747 Ze nemen Bergen-op-Zoom. Willem IV wordt tot stadhouder uitgeroepen.
1748 De krijg eindigt met de vrede te Aken.
1751 Dood van Willem IV. De prinses-weduwe wordt gouvernante voor haar zoon.
1755 Mataram wordt in twee sultanaten verdeeld.
1766 Willem V sluit met Van Brunswijk-Wolfenbuttel de acte van consulentschap.
1776 Amerika verklaart zich onafhankelijk.
1780 De vierde Engelse oorlog begint.
1781 Oostenrijk eist en verkrijgt ontruiming van onze forten in de zuidelijke Nederlanden.
1782 De republiek weigert een vredesaanbod der Engelsen.
1784 Ze sluit met Engeland te Parijs vrede. Van Brunswijk verlaat het land.
1785 De Staten van Holland schorsen Willem V als kapitein-generaal. Deze verlaat Den Haag.
1787 De Pruisen herstellen hier de orde. Veel patriotten verlaten het land.
1789 In Frankrijk breekt de grote revolutie uit.
1791 De Westindische compagnie wordt opgeheven.
1793 De Fransen vallen de republiek binnen, maar worden door de Oostenrijker genoodzaakt terug te trekken.
1795 Ze bezetten de republiek, waarna Willem V het land verlaat. Ons land krijgt de naam van Bataafse republiek. Ze geraakt in oorlog met Engeland.
1797 De Engelsen verslaan en veroveren onze vloot bij Kamperduin.
1799 Ze doen een mislukte inval in Noord-Holland. De V.O.C. wordt ontbonden.
1800—1817 Gouverneur Doeff houdt de factorij Decima onder de Hollandse vlag.
1802 Te Amiëns wordt met Engeland vrede gesloten.
1804 Napoleon kroont zich tot keizer van Frankrijk.
1805 De Engelsen vernietigen bij Trafalgar de Franse vloot.
1806 Willem V sterft in ballingschap. Lodewijk Napoleon wordt koning van Holland. Engeland bezet onze Kaapkolonie.
1808 Daendels wordt gouverneur-generaal van Java.

1809 Holland krijgt een nieuwe, algemene rechtspraak. De Engelsen veroveren Zeeland, maar verlaten het weer.
1810 Lodewijk Napoleon verlaat het land. Nederland wordt deel van Frankrijk.
1811 Napoleon bezoekt Holland. Hij ontslaat Daendels als gouverneur-generaal.
1812 Hij wordt in Rusland verslagen. De Engelsen veroveren Java.
1813 Hij verliest de slag bij Leipzig. Buitenlandse troepen doen de Fransen het land verlaten. De erfprins van Oranje keert terug en wordt tot koning Willem I uitgeroepen.
1814 De Europese mogendheden houden te Wenen een congres.
1815 Ze besluiten België en Nederland te verenigen. Napoleon wordt bij Waterloo verslagen. Engeland geeft ons de koloniën terug.
1816 Een Engels-Nederlandse vloot bestraft de roofstaat Algiers.
1817—1820 De regering neemt verschillende maatregelen ter bestrijding van de grote armoede en werkloosheid.
1820 De grote rivieren veroorzaken overstromingen.
1821 Sterfjaar van Napoleon. Tegen Palembang wordt een strafexpeditie ondernomen.
1823 Het eerste stoomschip vaart van Rotterdam naar Antwerpen.
1824 Nederland en Engeland sluiten het verdrag van Londen. De Nederlandse handelmaatschappij wordt opgericht.
1825 De koning stelt de staatshogeschool te Leuven voor priesters verplicht. Dipo Negoro begint de Java-oorlog.
1830 In Brussel en andere Belgische plaatsen ontstaat opstand. De Java-oorlog eindigt. Van den Bosch voert het cultuurstelsel in.
1831 De kroonprins verslaat de Belgen, maar wijkt voor het Franse hulpleger.
1832—1833 De cholera woedt in ons land.
1833 België en Nederland sluiten een wapenstilstand.
1834 De eerste afscheiding van de Hervormde kerk leidt tot stichting van de christelijk-gereformeerde gemeenten.
1836 De Staten-generaal weigeren met grote meerderheid de aanleg van staatsspoorwegen.
1839 Tussen België en Nederland wordt het vredesverdrag gesloten. Amsterdam en Haarlem krijgen hun eerste trein-verbinding.
1840 De burgeroorlog in midden-Sumatra eindigt. Willem I doet afstand ten behoeve van zijn zoon. De Engelsen bezetten noord-Borneo.
1844 De Tweede kamer verwerpt Thorbecke's voorstel tot grondwetsherziening.
1845 De mislukking van de aardappeloogst veroorzaakt grote ellende.
1848 Willem II geeft opdracht voor een nieuwe grondwet.
1849 Hij overlijdt te Tilburg. Engeland heft de acte van navigatie op.
1849—1853 Het eerste ministerie-Thorbecke bestuurt 's lands zaken.
1853 Men voltooit de droogmaking van de Haarlemmermeer. De nieuwe roomse-kerkregeling veroorzaakt een volksbeweging.
1857 De regering erkent de vrijheid van oprichting der bijzondere scholen.
1860 Ze besluit tot aanleg van staatsspoorwegen. In Oost-Indië worden de slaven vrijverklaard.
1862—1866 Het tweede ministerie-Thorbecke is aan het bewind.
1861 Een overstromingsramp richt in Gelderland grote schade aan.
1863 De regering besluit tot vrijmaking der Westindische slaven.

1865 De runderpest woedt in ons land.
1869 De opening van het Suez-kanaal verlevendigt onze handel op Indië. De christelijk-gereformeerde kerk wordt wettelijk erkend.
1870 De Nieuwe Waterweg wordt geopend.
1871 Engeland en Nederland sluiten het Sumatra-tractaat.
1872 Sterfjaar van Thorbecke.
1873 De krijg tegen Atjeh begint.
1874 De eerste wetten tegen de kinderarbeid worden aangenomen.
1876 Groen van Prinsterer sterft.
1877 Dood van koningin Sophia. Christelijke werklieden richten hun verbond *Patrimonium* op.
1880 Generaal Van der Heyden bezet Groot-Atjeh. Geboortejaar van Koningin Wilhelmina. De Zuidafrikaanse Boeren weerstaan een Britse inval. Kuyper e.a. stichten de Vrije Universiteit.
1884 Sterfjaar van kroonprins Alexander.
1886 De tweede afscheiding van de Hervormde kerk. De gereformeerde kerken worden gevormd.
1889 De bijzondere scholen krijgen staatssubsidie.
1890 Na de dood van koning Willem III wordt koningin Emma regentes.
1892 Stichting der gereformeerde kerken door samensmelting van de kerkengroepen van 1834 en 1886.
1894 Het Indische leger onderneemt een expeditie naar Lombok.
1898 Koningin Wilhelmina aanvaardt de regering.
1896 Generaal Van Heutsz zet de Atjehkrijg op andere wijze voort.
1899 De Zuidafrikaanse-Boerenoorlog begint.
1900 De regering voert de leerplichtwet in.
1902 De Boeren-republieken verliezen hun onafhankelijkheid.
1903 Naar aanleiding van revolutionnaire stakingen vaardigt het ministerie-Kuyper de stakingswetten uit. De Indische regering krijgt het beheer over de Indische geldmiddelen.
1904 De oorlog in Atjeh eindigt.
1904—1909 Gouverneur-generaal Van Heutsz bevestigt het Nederlands gezag in de buitengewesten.
1905 De aanneming van de drankwet leidt tot vermindering van het drankmisbruik.
1909 Geboortejaar van prinses Juliana.
1914 Bij het uitbreken van de grote Europese oorlog mobiliseert ons land en handhaaft zijn neutraliteit.
1916 Een overstromingsramp teistert Noord-Holland. Daar het Suezkanaal ten gevolge van de oorlog onbruikbaar wordt, varen onze schepen om Afrika.
1917 In ons land is voedsel- en kolengebrek. De grondwet ondergaat belangrijke wijzigingen. De regering besluit tot droogmaking der Zuiderzee.
1918 Engeland en Amerika leggen tijdelijk beslag op onze koopvaardijschepen. De wereldoorlog eindigt. Een socialistisch revolutieplan mislukt. Nederlands-Indië krijgt een parlement, de Volksraad.
1919 Op de vredesconferentie te Versailles pogen België en Frankrijk vergeefs onze zuidgrenzen te wijzigen. In de handel ontstaat een buitengewone opleving.
1920 Nederland wordt lid van de Volkenbond.
1922 Bij de grondwetsherziening wordt Ned.-Indië een zelfstandig rijksdeel.

1924 De eerste vliegtocht van Amsterdam naar Batavia slaagt.
1927 In de wereldhandel ontstaat een langdurige crisis, welke grote werkloosheid in ons land ten gevolge heeft.
1930 De droogmaking van de Wieringermeer is voltooid.
1933 Op een Nederlands pantserschip in Indië breekt muiterij uit.
1933—1937 Het nationaal ministerie-Colijn bestuurt 's lands zaken.
1934 Sterfjaar van koningin Emma en prins Hendrik.
1937 Prinses Juliana huwt met prins Bernhard.
1938 Geboorte van prinses Beatrix.
1939 Prinses Irene geboren. Nederland mobiliseert.
1940 De Duitsers vallen ons land binnen. De koningin en de regering gaan naar Engeland. Ons leger geeft zich na vijf dagen strijd over.
1941 Nederland verklaart Japan de oorlog.
1942 Nederlands-Indië na een strijd van drie maanden door Japan bezet. De Nederlandse Joden worden weggevoerd. Het ondergronds verzet wordt feller.
1943 Prinses Margriet in Ottowa geboren. De vijand voert duizenden mannen naar Duitsland.
1944 De geallieerden bevrijden het zuiden van ons land.
1945 Einde van de wereldoorlog. Revolutie op Java en Sumatra.
1947 Prinses Marijke geboren. De regering sluit een verdrag met de republiek Indonesia.
1948 Grondwetsherziening. Ned.-Indië krijgt de naam Indonesië en is geen deel meer van het koninkrijk. Koningin Wilhelmina treedt af. Juliana volgt haar op.

REGISTER

van in dit werk voorkomende persoons- en plaatsnamen

(De plaatsnamen zijn gecursiveerd)

A

Aardenburg 167, 218, 363.
Adelbold 39.
Adolf van Gelre 79, 83.
—, graaf — van Nassau 112, 116.
Ageng, sultan — 189.
Aken 23, 25, 26, 27, 34, 47, 380, 385.
Albertine Agnes 207.
Albertus van Oostenrijk 160, 161, 162, 164—167, 178.
Albrecht van Beieren 65—69, 380.
—, van Saksen 88, 381.
Alexander, czaar — 276.
Algiers 254, 293, 386.
Alkmaar 47, 50, 88, 127, 170, 268, 382.
Almelo 314.
Alphen 73.
Alva 100, 108—129, 148, 155, 382.
Amalia van Solms 183, 189, 194, 195, 204, 205, 210, 211, 222.
Amangkoerat I 242, 243, 384.
—, II 243.
Ambon 179, 206.
Amersfoort 187, 361.
Amiens 268, 385.
Amstel, Gijsbrecht van — 49, 51, 52, 54, 380.
Amsterdam 59, 60, 69, 108, 124—128, 133, 148, 168, 169, 182, 187, 191, 196, 198, 201—203, 209, 218, 220, 221, 228, 240, 241, 247, 253, 254, 255, 258, 259, 266, 271, 175, 277, 280, 286, 290—292, 299, 302, 304, 306, 311, 321, 322, 249, 354, 375, 378, 384, 386, 388.
Anjou 138, 139, 142—144, 149, 382.
Anna van Buren 101.
—, van Saksen 104, 109, 131.
—, prinses — 250, 254, 255, 385.
—, Paulowna 298, 300.
Antiochië 43.
Antwerpen 73, 77, 89, 96, 98, 99, 107, 109, 111, 117, 120, 128, 129, 134—139, 142—144, 148, 156, 169, 182, 183, 190, 191, 194, 199, 200, 259, 271, 286, 288, 292, 317, 357, 359, 360, 382, 386.
Apeldoorn 355, 363.
Apronius 11.
Aremberg 102, 112.
Arkel, bisschop Jan van — 60.
—, Van —, edele, 62.
—, Jan van —, heer van Gorkum 68—70, 380.
Arminius 170, 383.
Arnemuiden 89, 120.
Arnhem 79, 278, 291, 302, 320, 355, 358, 359, 366.
Arnoud, graaf van Holand 38.
—, van Egmond 79, 383.
Aroe Palakka 215, 216.
Atilla 14.
Atrecht 139, 155, 382.
Augustus 10.
Avesnes, Jan van — 51, 52, 54, 55, 380.
Avila, D' — 129—131, 168.

B

Baarn 266.
Bakker, Jan de — 94.
Banning Cock 197.
Bantam 159, 179—181.
Barcelona 236.
Barentsz 158, 168.
Barlaimont 102—104, 106.
Barneveld 84, 363.
Batavia 181, 182, 189, 242—246, 275, 276, 323, 326, 373, 375, 382, 383, 385, 388.
Bavo 39.
Bazel 94.
Beatrix, prenses — 329, 367, 388.
Beaumont, Jan van — 60—62.
Beel 375.
Beets 301.
Benkoelen 293, 327.
Benschop, Van — 51, 52.
Bentinck 234.
Berg, graaf Van den — 144.
Bergen, schipper Van — 153, 154.
—, stadhouder — 107, 113.
Bergen (in Henegouwen) 63, 73, 121—123.
— (in Noord-Holl and 268.

Bergen op Zoom 128, 177, 183, 252, 262, 383, 385.
Berlijn 299, 320.
Bern 81.
Bernhard, prins — 329, 339, 341, 343, 351, 365, 388.
Bicker 202—204.
Bilderdijk 266, 270, 274, 278, 284, 285, 289.
Blake 206.
Blaskowitz 363, 365.
Bloemfontein 313.
Blokzijl 375.
Blücher 282.
Bodegraven 38, 39, 49, 221.
Bogerman 174.
Boisot 129, 131—133.
Bolsward 61, 68, 248.
Bol, Ferdinand — 198.
Bommel 130.
Bonifatius 19, 20, 379.
Bonn 34, 226, 383.
Borselen, Van — 75.
Bosch, Van den — 295, 296, 388.
Bossu 120, 126—128.
Boxmeer 334.
Breda 73, 109, 153, 183, 185, 191, 211, 215, 248, 262, 304, 357, 365, 382, 383, 384.
Brederode, Dirk van — 47.
Brederode, Hoeks bevelhebber, 71.
—, Frans van — 87, 88.
—, Van — (de geus) 106 ,108.
Breidel 55.
Brès, Guide de — 105.
Breskens 129, 354, 359.
Briel, Den — 63, 71, 119, 120, 124, 128, 149, 150, 169, 171, 213, 230, 231, 280, 382.
Brinio 12.
Brittenburg 12.
Broecke, Van den — 180, 181.
—, Van den —, werktuigkundige, 323.
Broglio, De — 284.
Broke, James — 308.
Brouwershaven 88, 388.
Brugge 46, 55, 77, 78, 83, 85, 87, 88, 144, 148, 156, 381.
Bruin, De — 352.
Brune 268.
Brunswijk 269.
Brunswijk, Van — Wolfenbuttel 253, 255—258, 385.
Brussel 77, 78, 87, 91, 93, 100, 101, 105, 107—110, 112, 113, 118, 121, 128, 134, 136, 38, 144, 148, 155, 160, 282, 287, 288, 357, 381, 386.
Bunschoten 363.

C

Cadiz 161, 275.
Calais 83, 152, 381.
Caligula 11.
Calvijn 94, 103, 105, 304.
Camphuyzen 182, 183.
Campobasso 82.
Cannes 282.
Casimir, Ernst — 165, 178, 183, 190, 266.
—, Hendrik — 235, 236, 384.
Castra Vetera 12, 13.
Castricum 268.
Catharina van Nassau 112.
Cats, Jacob — 196, 202, 205, 206.
Cerealis 14, 379.
Charleroi 224.
Charlotte de Bourbon, 135, 141, 142, 382.
Chassé 288.
Churchill 340, 348.
Christison 373.
Civilis 12, 13, 14, 197.
Clotilde 16.
Clovis 16, 17, 379.
Cock, De — 289.
Coen, Jan Pieterszoon — 179—182, 189, 207, 244, 326, 383.
Coligny, De — 121.
Colijn 324, 328, 331, 366, 388.
Columbus 89, 381.
Condé 218, 236.
Corbulo 11, 379.
Cort van der Linden 317, 319.
Costa, Da — 284, 285, 292, 303.
Costa, Mendes da — 353.
Coster, Laurens Janszoon — 85, 381.
Cromwell 205, 206, 209, 210.
Cronjé 312.

D

Daendels 265, 267, 268, 275, 276, 283, 293, 294, 385,386.
Dagobert 17, 379.
Damiate 43, 380.
Datheen 105, 138, 196.
Debreczen 261.
Delfshaven 144.
Delft 42, 57, 72, 75, 144—146, 150, 168, 178, 189, 202, 234, 259, 310, 342, 380—381, 382.
Delfzijl 154, 213, 281, 382.
Denis, St — 228.
Deventer 20, 22, 32, 66, 150, 154, 382.
Diaz 89, 381.
Dickens 234.
Dieren 333.
Dillenburg 101, 109, 111, 122, 130, 131, 135, 140.
Dinant 78, 381.
Dipo Negoro 295, 386.
Dirk, graaf — I 38, 380.
—, graaf — II 38.
—, graaf — III 38—40, 380.
—, graaf — IV 40, 41, 380.
—, graaf — V, 42.
Dirks 94.

Doeff 276, 385.
Dokkum 69.
Doorman 347.
Doornik 83, 107, 217.
Dordrecht 41, 46, 50, 55, 57, 70, 71, 72, 108, 121—123, 130, 136, 174, 219, 220, 280, 333, 334, 357, 383.
Dou, Gerard — 198.
Drees 369.
Drusus 10, 379.
Duin, Vander — van Maasdam 278.
Duinkerken 151, 156, 164, 166, 178, 194, 200, 214, 336.
Duins 194, 206, 383.
Duist van Voorhout 202.
Dumouriez 262.

E

Ede 333.
Eudard, koning — I 50—52.
—, koning — III 63.
Eede 363.
Egmond, abdij van — 38, 42, 47, 50.
Egmond, edele, 62.
—, Jan van — 88.
—, hertog Karel van — 90, 96, 381.
—, Lamoraal, graaf van — 100, 102, 104, 113, 382.
Eijck, gebroeders van — 77.
Eindhoven 323, 358, 359.
Eisenhower 357.
Elizabeth, koningin — 138, 149, 150, 151, 167.
Elslo 34, 35.
Elst 358.
Elten 218.
Emden 109, 113.
Emma, koningin — 310, 311, 325, 328, 388.
Enkhuizen 50, 61, 69, 119, 120, 122, 124.
Enschede 161, 314.
Erasmus 94, 381.
Essen, Van — 93, 381.
Estrades, D' — 211, 217.
Eugenius van Savoye 236.
Everhard, graaf — 35, 36.
Evertsen, Jan — 206-209, 213, 214.

F

Ferdinand van Arragon 90.
Feyenoord 292.
Filips van Bourgondië 72—78, 381.
Filips de Schone 85, 86, 88—90, 381.
—, koning — II 97—100, 102—118, 129, 137, 140—142, 146, 151, 153, 155, 156, 158—162, 381—383.
—, koning — III 163, 178.
—, koning — V 233, 236.
— Willem 101, 109, 11, 140, 160.
Fleurus 232.
Flevium 11.
Flinck, Govert — 198.
Floris, graaf — I 41, 380.
—, graaf — III 43, 380.
—, graaf — IV 45, 380.
—, graaf — V 47, 49—56, 69, 380.
—, Adriaan — 90, 91.
Fokker, 323.
Frankfort 34.
Frans, koning — I 95.
Frederik, keizer — van Duitsland 45.
—, keizer — III van Duitsland 80, 83.
—, keurvorst van Saksen 92.
—, Don — 123—127, 382.
— Hendrik 145, 147, 164, 178, 183—191, 193—198, 207, 209, 223, 382, 383.
—, prins — 287, 310.
Frederiksoord 290.
Fuentes 155.

G

Gama, Vasco da — 89, 381.
Gansfoort, Wessel — 85, 91, 381.
Geer, De — 331, 340.
Geertruidenberg 70, 72, 154, 157, 158, 237, 238, 262, 300, 382.
Geervliet 46.
Gelder, kapitein Van — 225.
Gemblours 138, 382.
Genestet, De — 305.
Genève 81, 94.
Gennep 334.
Gent 29, 33, 73, 77—79, 82, 83, 86—89, 95, 96, 99, 102, 234—138, 144, 148, 156, 381.
Gent, Van — 187, 188.
Genua 89.
George, koning —II 250.
Gerard van Putten 41.
— van Voorne 51, 52.
Gérard, Balthazar — 145—147.
Gerbrandy 340, 365, 369, 377.
Gerolf, graaf — 36—38, 380.
Gibraltar 168, 236, 238, 383.
Gijselaar, Cornelis de — 259.
Gilze-Rijen 365.
Godfried de Noorman 33—37, 379, 380.
—, hertog van Lotharingen 39.
Godfried met de Bult 42, 380.
— van Bouillon 43, 380.
Goejanverwellesluis 221, 260.
Göring 339.
Goes 62, 336.
Gogel 269.
Gomarus 170.
Goor 294.
Gorkum 68, 69, 71, 124, 182, 221.
Gossaert, Geerten — 329.
Gouda 57, 62, 72—75, 108.
Granson 81, 381.
Granvelle 99, 102—105, 110, 113, 124, 140—143, 382.
Grave 79, 130, 167, 226, 359.

Gravenhage, 's — (Den Haag) 47, 57, 64—67, 70, 73, 75, 95, 150, 153, 157, 160, 162, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 178, 183, 187, 188, 189, 201—206, 211, 218, 219, 222, 224, 232, 237, 240, 258—261, 264, 266, 267, 268, 271, 278, 282, 287, 293, 295, 299, 302, 311, 319, 321, 332, 333, 338, 354, 357, 378, 380, 381, 384, 385.
Gravenzande, 's — 49, 71.
Gevelingen 100, 108, 381.
Grimoald 18, 19.
Grobbendonck 188.
Groen van Prinsterer 285, 289, 290, 301, 305, 306, 387.
Groeningeveld 56.
Groenlo (Grol) 161, 185.
Groningen 10, 32, 108, 112, 113, 140, 154, 155, 157, 158, 218, 223, 363, 383.
Groot, Hugo de — 171, 173, 177, 182, 198, 199, 206, 383.
Grote, Geert — 66, 85, 94, 380.
Gütenberg 85.
Guy, graaf van Vlaanderen 55.
Guy van Namen 55, 56, 57, 58.

H

Haarlem 57, 73, 87, 88, 108, 120, 124—127, 130, 150, 202, 253, 291, 292, 301, 304, 325, 382, 386.
Hall, Van — 299.
Hals, Frans — 198.
Hamburg 240.
Harald 32, 379.
Harderwijk 363.
Haren, Van — 250.
Harlingen 50, 120, 248.
Harskamp 320.
Hassanoedin 215.
Hasselaar, Kenau — 126.
Haselt 288, 298.
Havanna 186.
Heemskerck, Van — 158, 168.
Heerlen 363.
Heiligerlee 112, 382.
Hein, Piet — 185, 186, 189, 207, 383.
Heinsius 236, 384.
Helder, Den — 225, 281, 302, 335, 340.
Hembijze 138, 144.
Hendrik, hertog van Saksen 36.
—, keizer — II 39.
—, keizer — IV 42.
— van Nassau 112, 130, 382.
—, koning — IV 263.
—, prins — (zoon van koning Wilem II) 302, 310,
—, hertog — van Mecklenburg-Schwerin 311, 329, 388.
Hengelo 314.
Herispich 36.
Hertogenbos, 's — Den Bosch) 139, 147, 183, 186—190, 261, 291, 304, 358, 383.
Heutsz, Van — 325, 326, 387.
Heyden, Van der — 309, 387.
Hillegom 57.
Hiroshima 371.
Hitler 330—332, 335, 338—340, 342, 343, 349, 352, 364 .
Hobbema 198.
Hoedekenskerke 336.
Hoek van Holland 225.
Hogendorp, Van — 26, 273, 277, 278, 284.
Hogerbeets 173, 177, 182, 198.
Honselaarsdijk 229, 232.
Hooft, dichter 174, 196.
—, burgemeester 221.
Hoogwoud 47, 49, 50, 380.
Hoop, Van der — 323.
Hoorn 50, 69, 124, 181.
Hoorne, graaf J— 104, 106, 109—113, 382.
Houtman, Cornelis de — 159, 383.
Hudson 169, 170.
Hugenot 83.
Hulst 154, 155, 166, 194, 382.
Hulst, Frans van der — 92, 93.
Humbercourt 83.
Humphrey 72—75, 381.
Huygens, dichter 183, 196.
—, secr. van stadh. Willem III 232.

I

IJmuiden 322.
IJzendijke 251.
Irene, prinses — 331, 367, 388.
Isabella 162, 165, 190.
Israels 353.

J

Jacatra 179, 180, 186, 383.
Jacoba van Beieren 65, 69—75, 380, 381.
Jacobse, Muus — 363.
Jacobus, koning — II 229—233, 384.
Jan, graaf — I 54, 55, 380.
—, graaf — II 55, 56, 58, 380.
— van Beieren (zonder genade) 67, 70—73, 381.
— van Brabant 71, 73, 381.
—, graaf — van Nassau 102, 112, 130, 136, 139, 140, 142, 147.
— Willem Friso 235—238, 255, 384, 385.
Japara 242, 243.
Jaureguy, Jean — 142.
Jemmingen 113, 117, 382.
Jeruzalem 43, 60.
Jogja 373.
Johanna van Arragon 89.
Jones 257.
Jozef, keizer — II 259.
Juan, Don — 134—139, 382.
Juliana, gravin — van Stolberg 101, 109, 112, 115, 122, 130, 135, 140.

—, prinses (koningin) — 316, 341, 343, 351, 365, 367, 372, 376, 387, 388.
Julius Caesar 9, 379.

K

Kaapstad 375.
Kampen 122.
Kamperduin 267, 385.
Karel Martel 19, 22, 379.
— de Grote 22—31, 379.
— de Dikke 34, 35.
— de Stoute 78—83, 381.
— V 89—101, 108, 381.
—, koning — I (van Engeland) 200, 201, 383.
—, koning — II ,van Egeland) 210, 218, 219, 221, 229.
— Gustaaf, koning — 209, 210.
—, koning — II (van Spanje) 233, 384.
—, aartshertog — van Oostenrijk 233, 236, 237, 385.
—, keizer — van Oostenrijk 250.
Karta 242, 243.
Katwijk 10, 31.
Keulen 16, 18, 27, 34, 41, 46, 140, 218, 226, 292.
Keyser 159, 383.
Kijkduin 225, 384.
Klaas, Weintje 94.
Koblenz 34, 35.
Kock, De — 295.
Koetaradja 309.
Koevorden 155, 158, 223, 382.
Köhler 309.
Konink, De — 55.
Kopenhagen 210.
Koppelstok 119.
Kortrijk 56, 79, 217, 380.
Kraaienhorst 51, 52, 54.
Kronenburge slot — 52, 54.
Krüger 312, 313.
Kuinder 68.
Kuyk, Herman van — 42.
—, Jan van — 52.
Kuyper 305, 306, 314, 315, 387.

L

Lebrun 272, 275.
Lebuïnus 21.
Leeghwater 301.
Leeuwarden 238, 266.
Leiden 38, 47, 57, 75, 120, 122, 125, 129—133, 148, 170, 173, 196, 224, 240, 290, 342.
Leipzig 277, 386.
Leo, paus — II 24.
Leopold, koning — I ,van Saksen Coburg) 288, 289.
Leopold, koning — III 330, 336.
Lesseps, De — 301, 302.
Leuven 36, 76, 109, 286, 288, 298, 380, 386.
Leycester 149, 150, 173, 382.
Lieftinck 375.
Ligny 282.
Limburg, Van — Stirum 278.
Linschoten, Van — 158.
Lissabon 89, 158, 159, 169.
Liudger 20.
Lodewijk de Vrome 27, 31, 32, 379.
—, keizer — III 33, 34.
—, koning — XI 80, 81.
— van Beieren 59—63.
— van Nassau 106, 108, 112, 113, 120—123, 130, 382.
—, koning — XIV 214, 217—219, 221, 226—234, 384, 385.
—, koning — XV, 262.
—, koning — Napoleon 269—271, 385, 386.
—, koning — XVIII 281, 282.
Loenen 52, 54.
Loevestein 177, 182, 198, 202—205, 383.
Londen 151, 183, 210, 214, 229, 231, 232, 234, 275, 293, 300, 308, 336, 340, 341, 351, 357, 358, 364, 365, 384, 386.
Loor, Het — 259, 319.
Loosdrecht 223.
Lopik 223.
Lotharius 27, 32.
Louise de Coligny 144—147, 175, 177, 178, 383.
Lowestoft 213, 214, 384.
Luik 18, 34, 40, 41, 67, 70, 79, 380.
Lumey 118—120, 123—125, 128.
Lupercus 13.
Luther 91, 92, 94, 101, 103, 381.
Luxembourg 218, 224, 226, 228, 232, 233, 236.

M

Maartensdijk, St. — 75.
Maastricht 26, 34, 80, 116, 130, 134, 139, 190, 224, 252 266, 291, 357, 363, 382.
Madrid 128, 233, 236.
Maetsuycker 215, 216.
Mainz 19.
Makassar 215, 216, 295, 326, 384.
Malaka 293.
Malplaquet 237, 238, 385.
Margaretha van Beieren 59, 61—63, 380.
—, van Boergondië 69, 71.
—, van Oostenrijk 85.
—, van Parma 102—111, 138, 382.
—, van Savoye 90, 92, 93 95, 381.
Margriet, prinses — 351, 367.
Maria Antoinette 262.
—, van Bourgondië 80, 82—85, 381.
—, van Hongarije 95, 96, 99, 100, 381.
—, van Nassau 101.
—, Theresia, Koningin — (vrouw van Lodewijk XIV) 238.

Maria Theresia, keizerin — 250, 253.
Marijke, prinses — 376, 388.
Marlborough 236, 237.
Marnix van Sint Aldegonde 106, 148.
Mary Stuart (I) 200, 201, 204, 205, 210, 384.
Mary Stuart (II) 229—233, 384.
Matanzas 186, 383.
Mataram 326.
Mathilde 64.
Maurits van Saksen 104.
Maurits, prins — 145—187, 196, 200, 202, 209, 221, 223, 224, 301, 382, 383.
Maximiliaan van Oostenrijk 80, 83—88, 90, 91, 381.
Mechelen 50, 88, 95, 121, 123, 124, 135, 139, 144.
Medan 323, 326.
Medemblik 47, 50, 202.
Medina Sidonia 152, 153, 161.
Meeuwis 120.
Mendoza, De — 164—166.
Metz 27.
Middelburg 46, 50, 128, 129, 336, 360.
Milaan 23.
Moerdijk 238, 385.
Mondragon 128, 129, 133, 134.
Montgommery 355, 365.
Montigny 107, 113.
Mook 130, 382.
Mook, Van — 372.
Moskou 277, 349.
Mountbatten 372.
Muiden 49, 52, 53, 187, 221, 380.
Muiderberg 54.
Munster 199, 214, 217, 218, 226.
Mürten 81.
Mussert 330, 339, 344, 366, 375.

N

Naaldwijk, Van — 88.
Naarden 52, 53, 63, 124, 219, 221, 226.
Nagasaki 371.
Namen 135.
Nancy 81, 82, 381.
Nanning Keizer 202.
Nantes 229, 287.
Napels 227, 287.
Napoleon 262, 268—283, 385, 386.
Neerwinden 232, 236.
Negapatam 258.
Nero 12.
Neuss 80, 81.
New York 169, 213, 226, 275, 375, 384.
Ney 282.
Nicolaas, heer van Putten 57.
—, czaar — II 311.
Nieuw Amsterdam 212, 213, 384.
Nederhemert 41.
Nieuwediep 302.
Nieuwerbrug 221, 224.
Nieuw Oranje 226.
Nieuwpoort 163, 165, 166, 214, 383.
Nijhoff, M. — 366.
Nijmegen 10, 25, 26, 27 32, 33, 35, 36, 38, 39, 79, 149 155, 228, 229, 259, 260, 358, 359, 363, 380, 382 384.
Noordwijk 177.
Noort, Olivier van — 163.
Nyborg 210.

O

Oldenbarnevelt, Johan van — 147, 150, 151, 157, 164—178, 184, 196, 202, 258, 382, 383.
—, Reinier van — 177, 183.
—, Wille m van — 177, 183.
Oldenzaal 161, 185.
Olennius 11.
Ommenschans 290.
Oosterbeek 358.
Ootmarsum 161.
Oquendo D' — 193, 194.
Ostende 164—167, 250, 383.
Otterlo 363.
Otto, keizer — 38.
Ottowa 351, 388.
Oud 328.
Oudenaarden 121, 236.
Oudewater 49, 62, 73, 74, 133.
Oultremont ,gravin D' — 296.
Ouwerkerk 236.

P

Padang 294.
Palembang 293, 386.
Palm, Van der — 268.
Parijs 25, 33, 100, 121, 198, 219, 224, 232, 236, 248, 258, 262, 266, 268, 269, 271 277, 280, 281, 282 385.
Parma ,hertog van — 138—145, 148—155, 382.
Pearl Harbour 364, 347.
Petersburg, Sint — 277.
Petten 72, 333.
Philips, fabrikant 323.
Pichegru 263.
Pippijn van Herstal 18, 19.
—, de Korte 22, 23, 379.
Plesman 322.
Plymouth 231.
Poelgeest, Van — 67.
—, Aleida van — 67.
Pretoria 313.
Putten 361.

Q

Quatre Bras 282, 286, 298.
Quentin, Sint — 100, 108.
Quesnoy 64, 65, 70.

R

Raaij ,Van — 180—182.
Raamsdonk 226.
Rabenhaupt 223.
Radbod 17—19, 379.
Raffles 293, 294.
Rauter 353, 355.
Reimerswaal 129.
Reims 17, 34.
Rembrandt 197, 198, 353.
René, hertog van Lotharingen 81, 82.
—, prins van Oranje 101.
Renesse, Jan van — 55, 56—58.
Renkum 311.
Rennenberg 140, 142, 382.
Requesens 128, 129, 133, 382.
Revius 188, 196.
Reynders 332.
Rhenen 333, 363.
Riebeek, Van — 209.
Rijnsburg 50, 54.
Rijssel 78, 217, 236, 238.
Rio, Del — 110.
Ripperda 124, 126.
Robles 118.
Rochelle, La — 185.
Roermond 121, 122, 190, 191, 266, 304, 320, 363.
Rome 11, 12, 13, 16, 23, 42, 45, 91, 107, 179, 232, 379.
Romero 121, 128, 129.
Roosendaal 183, 223, 224.
Roosevelt 346, 348, 351.
Rorik 32, 35, 379.
Rossum, Maarten van — 95—97, 381.
Rotterdam 57, 59, 71, 88, 131, 145, 171, 173, 198, 255, 259, 286, 291, 292, 300, 301, 302, 321, 322, 332, 333, 334, 335, 340, 354, 355, 357, 386.
Ruil 202.
Rupelmonde 75.
Ruysdael 198.
Ruyter, De — 183, 206—210, 213—215, 219, 220, 222, 224—228, 327, 384.

S

Sabang 327.
Sas van Gent 194.
Savoye ,hertog van — 90.
Schaepman 305, 306.
Schaffelaar, Van — 84.
Schermerhorn 369.
Scheveningen 225, 263, 278.
Schiedam 72.
Schimmelpenninck 268, 269.
Schimmert 27.
Schinnen 27.
Schin op geul 27.
Schinveld 27.
Schiphol 322.
Schoonhoven 57, 62, 73, 74, 133, 221.
Schürer, Fedde — 365.
Semarang 243, 326.
Seyss Inquart 338, 339, 342, 344, 352, 357, 375.
Sicco 39.
Sigismund, keizer — 71.
Singapore 293, 319, 371.
Sjanghai 375.
Slingelandt, Van — 239, 240, 249, 251, 252, 385.
Sluis 86—88, 164, 166, 167, 218, 221.
Smit, W. A. P. — 378.
Sneek 120.
Snouck Hungronje 325.
Soekarno 372, 373, 377.
Soerabaia 326.
Soest 226.
Soestdijk 226, 232, 329, 331, 367, 376.
Soissons 15, 379.
Sonoy 124, 126, 133.
Sophia, koningin — 310, 386.
Speelman 215, 216, 242, 243, 384.
Speyck, Van — 288.
Spiegel, Van de — 262.
Spinola 166, 168, 178, 183, 185, 191, 383.
Spinoza 353.
Starkenborgh Stachouwer, Tjarda van — 345, 347, 372.
Stavoren 25, 50, 60, 61, 68, 69.
Steen, Jan — 198.
Steenbergen 183.
Steenkerken 232.
Steenvoorde 107.
Steenwijk 154, 155, 382.
Stellingwerf 202.
Stockhem 114.
Straatsburg 115.
Stubbinghouse 341.
Suez 302, 303.
Sweelinck 198.
Swieten, Van — 309.
Syrakuse 228.

T

Tanger 275.
Terheiden 207, 384.
Teylingen, heer van — 51, 52.
Teylingen, slot — 65, 75.
Thorbecke 299, 300, 301, 302, 304, 306, 386, 387.
Tiel 32, 36, 38, 39, 226.
Tilburg 300, 386.
Tjakranegara 326.
Toekoe Oemar 325.
Tokio 371.
Torbay 231.
Touraine, Jan van — 70, 380.
Tours 22, 379.
Treslong 113, 118—120.
Trier 34, 80.

Troelstra 317.
Troenodjojo 242, 243, 384.
Tromp, Cornelis — 213, 214, 224.
—, Maarten — 189, 190, 193, 194, 206—209, 213, 383, 384.
Tunis 95.
Turenne 218, 236.
Turnhout 161, 383.

U

Utrecht 10, 17, 18, 19, 25, 27, 31—33, 37—39, 41, 42, 49, 51, 52, 60, 94, 119, 133, 136, 139, 140, 149, 150, 171, 173, 187, 199, 226, 238, 247, 271, 273, 278, 291, 302, 304, 379, 380, 382, 385.

V

Valckenier 245.
Valdez 129—132.
Valencia 236.
Valenciennes 69.
Valerius 183.
Valkenburg 224.
Valladolid 89, 90, 103.
Vargas 110—112.
Veenhuizen 290.
Velasco 183.
Velsen, Van — 51—54.
Venetië 89.
Venlo 190, 191, 266, 363.
Verdugo 155, 158.
Verdun 28, 379.
Verhuel 281.
Versailles 238, 321, 322, 387.
Vespasianus 13.
Vetter 325.
Vianen 73.
Viglius 102—105, 110, 118.
Vlaardingen 10 ,38, 39, 63, 380.
Vlissingen 102, 120, 128, 129, 144, 149, 150, 169, 183, 228, 266, 271, 292, 354, 360.
Voes 93, 381.
Voetius 226.
Vondel, Joost van den — 195—198, 383.
Vreeland 49.
Vreeswijk 187.
Vught 358.

W

Waal, De — 202.
Waalhaven 322, 332, 334.
Wageningen 365.
Warns 61, 67.
Wassenaar, Van — Obdam 209, 210, 213.
Waterlo 282, 283, 298, 386.
Weerden, Van — Poelman 323.
Weesp 49.
Wellington 282.
Welter 377.
Weltevreden 276.
Wenen 281, 299, 386.
Werff, Van der — 132, 148.
Westerbork 352, 357.
Westervoort 333, 363.
West-Kapelle 46, 380.
West-Minster 208, 384.
Wet, De — 312, 353.
Wezel 109, 187, 188.
Wijk bij Duurstede (Dorestad) 18, 19, 25, 27, 31, 32.
Wilhelm, keizer — II 320, 322.
Wilhelmina, prinses — van Pruisen 255, 260, 261, 266, 280, 321.
—, koningin — 222, 228, 234, 310, 311, 316, 317, 319, 325, 327, 328, 330, 331, 316, 317, 319, 325, 328, 330, 331, 333, 336, 341, 343, 345, 346, 351, 352, 363, 365, 366, 369, 373, 374, 376, 378, 387, 388.
Wilhelminaoord 290.
Willem, graaf — I 43, 45, 380.
—, graaf — II 45—48, 50, 380.
—, graaf — III 56—59, 380.
—, graaf — IV 59—61, 67, 68, 380.
—, graaf — IV 59—61, 67, 68, 380.
—, graaf — V 62—66, 380.
—, graaf — VI 67—71, 380.
—, van Kleef 96, 381.
—, stadhouder — I (prins van Oranje, Willem-vader, De Zwijger) 99—151, 178, 190, 209, 258, 304, 381, 382.
—, stadhouder — II 195, 199—205, 209, 210, 383.
—, stadhouder-koning — III 204, 205, 207, 209—212, 216—237, 240, 241, 252, 383, 384.
—, stadhouder — IV 238, 250, 252—254, 256, 299, 385.
—, stadhouder — V 254—264, 267, 269, 272, 385.
—, koning — I 268, 278—297, 386.
—, koning — II 280, 282, 283, 286, 298—300, 386.
—, koning — III 289, 300—310, 314, 387.
—, graaf — de Rijke (van Nassau) 101, 102.
Willem Frederik, stadhouder — 202, 203, 205, 207.
Willem Lodewijk 142, 148, 151, 153, 155, 157, 158, 174, 178, 266, 383.
Willem, kroonprins — (zoon van koning Willem III) 310.
Willemsoord 290.
Willemstad 325.
Willibrord 18, 19, 379.
Wilson 322.
Winkel 38.
Winkelman 332, 334.
Winschoten 72.

Winter, De — 306.
With, Witte Corneliszoon de — 181, 186, 190, 193, 194, 201, 206—210.
Witt, Cornelis de — 215, 219, 220, 222, 258, 383, 384.
—, Jacob de — 202, 205, 207.
—, Johan de — 205, 207, 209—222, 225, 241, 252, 258, 384.
Witte, — van Haamstede 56, 57.
Wittekind 379.
Wittenberg 91.
Woerden, Herman van — 49—54.
Woerden 49, 223, 226, 280.
Worms 92.
Woudrichem 71, 380.
Wulfran 19.

Y

York, hertog van — 213.
Yperen 113, 144.

Z

Zandvoort 57.
Zeist 219, 224.
Zierikzee 46, 57, 58, 133, 134.
Zoutman 257, 258.
Zülpich 16, 17, 379.
Zutphen 120, 122, 124, 150, 154, 333, 363, 382.
Zuylen, Van — 51.
Zwammerdam 224.
Zwingli 94.

INHOUD

	Voorbericht	5
I.	Bataaf en Romein	7
II.	Het teken des kruises	15
III.	Karel de Grote	22
IV.	Van de Noorman, verlos ons!	29
V.	Holland aan de Merwe	37
VI.	De laatsten van een roemrijk huis	45
VII.	De Henegouwers	55
VIII.	Het huis van Beieren	65
IX.	De Bourgondiërs	76
X.	Onder het Oostenrijkse huis	86
XI.	„Ik kan niet goedkeuren, dat..."	100
XII.	Ik zal 't zijn, Nassau	110
XIII.	Storm over de steden	123
XIV.	Het noorden alleen	137
XV.	Op eigen benen	148
XVI.	De Zeven geheel bevrijd	157
XVII.	Een vrede, die geen vrede bracht	163
XVIII.	De krijg hervat en voortgezet	177
XIX.	Naar de eindelijke vrede	192
XX.	Stadhouder Willem II en zijn kind	200
XXI.	Johan de Witt en het kind	211
XXII.	Stadhouder Willem III, koning van Engeland	223
XXIII.	Voor de tweede maal zonder stadhouder	235

XXIV.	Onder de laatste twee stadhouders	252
XXV.	In de smeltkroes	265
XXVI.	Noord en Zuid onder de eerste koning	281
XXVII.	Onder de tweede en derde koning	298
XXVIII.	Veertig jaren onder Wilhelmina	311
XXIX.	De vrede bedreigd en verbroken	330
XXX.	Onder Duitse hiel	338
XXXI.	Nederlands-Indië verloren	345
XXXII.	In de schaduw van het schrikbewind	349
XXXIII.	Het daagt	357
XXXIV.	Bevrijdingsjaar – rampjaar	368
XXXV.	De drie laatste regeringsjaren van Wilhelmina	374
	Tijdtafel	379
	Register	389